

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут гісторыі

ГІСТАРЫЧНА-АРХЕАЛАГІЧНЫ ЗБОРНІК

Заснаваны ў 1927 годзе

Выпуск 29

Мінск
«Беларуская навука»
2014

Інстытут гісторыі НАН Беларусі працягвае выданне «Гістарычна-археалагічнага зборніка». Дадзены выпуск прысвечаны 85-годдзю з дня заснавання Інстытута. У зборніку змешчаны артыкулы вядучых вучоных-гісторыкаў Беларусі, якія прааналізавалі найноўшыя дасягненні акадэмічнай гістарычнай навукі за апошнія пяць гадоў, паказалі найбольш значавыя адкрыцці гісторыкаў, археолагаў і антрапологаў. У артыкулах вучоных з Беларусі, Расіі і Украіны раскрываюцца сучасныя погляды на актуальныя праблемы айчынай і замежнай гісторыі ад першабытнасці да сучаснасці.

Выданне разлічана на прафесійных вучоных-гісторыкаў, археолагаў, антрапологаў, выкладчыкаў, студэнтаў і аспірантаў, шырокае кола чытачоў, якія неабякава ставяцца да гістарычнага мінулага.

Выданне адноўлена ў 1993 годзе

Рэдакцыйная калегія:

- А. А. Каваленя, доктар гістарычных навук, прафесар (галоўны рэдактар);
В. В. Даніловіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (нам. галоўнага рэдактара);
М. У. Глеб, кандыдат гістарычных навук, дацэнт; В. Ф. Голубеў, доктар гістарычных навук, прафесар;
А. І. Груша, кандыдат гістарычных навук, дацэнт; М. Г. Жылінскі, кандыдат гістарычных навук, дацэнт;
М. П. Касцюк, акадэмік, доктар гістарычных навук, прафесар;
У. І. Кузьменка, доктар гістарычных навук, прафесар; В. Л. Лакіза, кандыдат гістарычных навук, дацэнт;
А. М. Літвін, доктар гістарычных навук, прафесар; В. М. Ляўко, доктар гістарычных навук, прафесар;
М. І. Мініцкі, доктар гістарычных навук, прафесар;
М. У. Смяховіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (адказны сакратар);
У. В. Тугай, доктар гістарычных навук, прафесар; А. У. Унучак, кандыдат гістарычных навук (намеснік адказнага сакратара); Я. П. Бязлепкін (тэхнічны сакратар); Р. А. Аляхновіч (тэхнічны сакратар)

Рэцэнзенты:

- доктар гістарычных навук, прафесар А. Г. Калечыц
доктар гістарычных навук, прафесар У. А. Бажанаў

З М Е С Т

ДА 85-ГОДДЗЯ ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫІ НАН БЕЛАРУСІ

<i>Аляксандр Каваленя.</i> Фарміраванне гістарычнай свядомасці грамадства – важнейшая задача гістарычнай навукі	7	<i>Aliaksandr Kavalenia.</i> The making of society consciousness – one of the most important task of the historical science	7
<i>Вячаслаў Даніловіч.</i> У авангардзе сучаснай айчыннай гістарычнай навукі	11	<i>Viachaslau Danilovich.</i> In the vanguard of modern national historical science	11
<i>Ольга Левко.</i> Научные исследования центра истории доиндустриального общества Института истории НАН Беларуси	22	<i>Olga Levko.</i> The scientific research of the Pre-industrial society history center of the Institute of history of NAS of Belarus	22
<i>Николай Смахович.</i> Научная жизнь сотрудников центра истории индустриального общества Института истории НАН Беларуси	32	<i>Mikalaj Smiakhovich.</i> Scientific life of the Industrial society history center staff of the Institute of History of NAS of Belarus	32
<i>Уладзімір Кузьменка, Міхаіл Кошалёў.</i> Навуковыя даследаванні цэнтра гісторыі пост-індустрыяльнага грамадства Інстытута гісторыі НАН Беларусі	42	<i>Uladzimir Kuzmenka, Mihail Koshaleu.</i> The scientific research of the Postindustrial society history center of the Institute of History of NAS of Belarus	42
<i>Марина Глеб.</i> Центральный научный архив Национальной академии наук Беларуси	52	<i>Maryna Hleb.</i> The Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus	52

Г І С Т О Р Ы Я

<i>Міхаіл Касцюк.</i> БССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны: грамадска-палітычнае становішча	56	<i>Mikhail Kostiouk.</i> BSSR on the eve of the Great Patriotic War: public and political condition	56
<i>Валянцін Голубеў.</i> Сялянская сям’я ў Беларусі ў эпоху феадалізму: праблемы і перспектывы даследавання	66	<i>Valjantsin Holubeu.</i> A peasant family in Belarus in the age of feudalism: problems and prospects for the study	66
<i>Наталія Шевченко.</i> «Варязьке питання» у працах Міхайла Максімовіча	77	<i>Natalya Shevchenko.</i> «The varangian question» in Mikhail Maksimovich’s research	77
<i>Інна Калечиц.</i> Духовные лица средневекового Полоцка: неизвестные имена в граффити.	85	<i>Inna Kalechyts.</i> Clerics of medieval Polotsk: unknown names in graffiti	85
<i>Анастасія Скеп’ян.</i> Жанчыны пры магнацкіх дварах Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.	91	<i>Anastasiya Skiepyan.</i> Nobelwomen’s courts in the Grand Duchy of Lithuania in the 16 th –17 th centuries	91
<i>Ліна Медовкіна.</i> К. В. Харлампович как исследователь истории школьного образования XVI–XVII вв.	103	<i>Lina Medovkina.</i> K. V. Kharlampovych as a researcher of the history of school education in the 16 th and 17 th centuries	103
<i>Юрый Рябуха.</i> Рейд Стефана Чарнецкого на Брацлавщину весной 1653 г.	111	<i>Yuriy Ryabuha.</i> Stepen Czarnecki’s raid to the Bratslav province in spring of 1653	111
<i>Ольга Ковалевская.</i> Изображения представителей казачества в произведениях сакрального искусства XVII–XVIII вв.	116	<i>Olga Kovalevska.</i> Images of representatives of the cossacks in the works of sacred art of 17 th –18 th centuries	116
<i>Дзяніс Карпенка.</i> Сушапутныя шляхі зносін на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага (Мсціслаўскі, Пінскі і Мазырскі паветы)	122	<i>Dzianis Karpenka.</i> The overland communication in the territory of the Grand Duchy of Lithuania (Mstislav, Pinsk and Mozyr districts)	122
<i>Ірына Китурко.</i> Скарбовая камісія ВКЛ і реарганізацыя таможеннай службы в 1765–1772 гг.	129	<i>Iryna Kiturka.</i> Skarbovaya commission of the GDL and reorganization of the customs service in 1765–1772	129
<i>Алена Філатава.</i> Палітычная сітуацыя на беларуска-літоўскіх землях, далучаных да Расійскай імперыі (1772–1795 гг.)	140	<i>Alena Filatava.</i> The political situation in Belarussian-Lithuanian lands annexed to the Russian empire (1772–1795)	140

Станіслаў Чаропка. Военная рэформа 1775 г. у арміі Вялікага Княства Літоўскага	146	Stanislaw Czaropka. Military reform of 1775 in the army of the Grand Duchy of Lithuania	146
Наталля Анофранка. Палітыка Паўла I у адносінах да беларуска-літоўскіх зямель (1796–1797 гг.)	152	Natallia Anofranka. Pavel's I political actions concerning the Belarusian-Lithuanian lands (1796–1797)	152
Алексей Макиенко. Формирование архивной службы в системе земских учреждений на территории Украины (вторая половина XIX – начало XX в.)	157	Aleksej Makienko. The forming of archives service in the system of zemstvo's institutions on the territory of Ukraine (second half of 19 th – beginning of 20 th century)	157
Наталля Новік. Чыгунка як фактар сацыяльна-культурнага развіцця Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX ст.)	164	Natallia Novik. Railroad as factor of welfare development of Belarus (the second half of the 19 th – the beginning of the 20 th century)	164
Юлія Латушкова. Денежное обращение и котировки валют в Минске (август 1919 – июль 1920 г.): по материалам городской прессы	170	Yuliya Latushkova. Monetary circulation and currency quotations in Minsk (August 1919 – July 1920): on materials of city press	170
Вольга Бароўская. Праблемы стварэння і дзейнасці Польска-расійска-ўкраінскай ваеннай узгадняльнай камісіі (кастрычнік 1920 – сакавік 1921 г.)	180	Olga Borovskaya. The problem of creation and functioning of the Polish-Russian-Ukrainian military reconciliation commission (October 1920 – March 1921)	180
Светлана Лясковская. Социальная структура советского общества 20-х гг. XX в.: по материалам органов ГПУ УССР	184	Svitlana Lyaskovskaya. Soviet social structure in the 20s of the 20 th century: on materials of the GPU of the Ukrainian SSR organs	184
Ирина Воронкова. Участие белорусов в освободительной борьбе Китая против японских оккупантов (1937–1941 гг.)	189	Irina Voronkova. Participation of representatives of the Belarusian people in liberation struggle of China against Japanese invaders (1937–1941)	189
Дмитрий Толочко. Социально-экономическая ситуация в восточных областях БССР (сентябрь 1939 – март 1940 г.)	196	Dzmitry Talochka. Social and economic situation in the BSSR east areas (September 1939 – March 1940)	196
Мікалай Несцяровіч. Эканамічнае становішча Беларусі (1970-я – першая палова 1980-х гг.)	201	Mikalai Nestsiarovich. Belorussian economy (1970s – the first half of the 1980s)	201
Филипп Матюшонюк. Лейбористская партия Великобритании (1979–1994 гг.)	209	Filip Matsyushonak. UK labour party (1979–1994)	209
Мікалай Смяховіч. Сельская гаспадарка БССР – спробы рэфармавання (1986–1991 гг.)	219	Mikalay Smiakhovich. Agriculture in BSSR: attempts to reform (1986–1991)	219
Алена Грос. Міжнародная дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь: крыніцы даследавання	231	Alena Gross. The international relations of the non-governmental organizations of the Republic of Belarus: the sources of the history	231
Кацярына Крывічаніна. Рэспубліка Беларусь і Міжнародны навукова-тэхнічны цэнтр: станаўленне супрацоўніцтва	236	Katsiaryna Kryviechanina. The Republic of Belarus and the International science and technology center: emergence of cooperation	236
Виктор Тригубович, Вячеслав Шатко. Отбор и подготовка командиров младшего звена управления: опыт зарубежных армий	242	Viktar Tryhubovich, Viachaslaw Shatsko. Collection and preparation of commanders junior managers: experience of foreign armies	242

АРХЕАЛОГІЯ

Вадзім Лакіза. Гісторыя выратавальных археалагічных даследаванняў першабытных помнікаў Беларускага Панямоння	249	Vadzim Lakiza. The history of rescue archaeological research of primitive monuments in Belarus Ponemanje	249
Наталля Дубіцкая, [Леонід Поболь]. Стекланные бусы из археологического комплекса Тайманово	267	Natalia Dubitskaya, [Leonid Pobol]. Glass beads from the archaeological complex Taimanovo	267
Олег Перзашкевич. К вопросу о связи некоторых археологических культур Средней Азии 3–2-го тыс. до н. э. с ариями (на примере Маргуша)	276	Oleg Perzashkevich. To the problem of connection of some archeological complexes of Middle Asia of 3–1st half of 2 millennium BC with Aryans	276

<i>Аляксандра Зуева.</i> Гісторыя археалагічнага вывучэння крэменеапрацоўчых майстэрняў Беларускага Панямоння	281	<i>Aliaksandra Zuyeva.</i> The history of archaeological investigation of flint workshops in the upper Neman river region	281
<i>Сяргей Ліневіч.</i> Вытворчасць каменных свідраваных вырабаў эпохі неаліту, бронзавага і жалезнага вякоў	286	<i>Sergej Linevich.</i> The production of stone shaft-hole artifacts of Neolithic, Bronze and Iron Age periods	286
<i>Анастасія Костюкевіч.</i> Бусы из курганных могільніков в зоне Друцких волоков: классификация и хронология	293	<i>Anastasiya Kostukevich.</i> The beads from burial mounds on the territory of Drutsk portages: classification and chronology	293
<i>Андрей Войтехович, Сергей Дернович.</i> Курганные могильники в районе поселенческого комплекса на р. Менка	300	<i>Andrei Voïtehovich, Serhei Dernovich.</i> Burial mounds by the settlement complex on the river Menka	300

АНТРАПАЛОГІЯ

<i>Ольга Марфина.</i> Антропологические исследования древнего и современного населения Беларуси	307	<i>Volha Marfina.</i> Anthropological studies of the Ancient and Modern Belarusian population	307
---	-----	---	-----

РЭЦЭНЗІІ

<i>Константин Аверьянов.</i> Рецензия на «Вялікі гістарычны атлас Беларусі». Том 1. Мінск: Белкартаграфія, 2009; Том 2. Мінск: Белкартаграфія, 2013.	320	<i>Konstantin Averyanov.</i> Review of the «Big Historical Atlas of Belarus». Volume 1. Minsk: Belkartagرافيya, 2009; Volume 2. Minsk: Belkartagرافيya, 2013.	320
<i>Эмануїл Іофе.</i> Прыклад інавацый у беларускай гістарычнай навуцы	326	<i>Emanuil Iofe.</i> The example of innovation in the Belarusian historical science.	326

ВУЧОНЫЯ ІНСТЫТУТА – ЛЕТАПІСЦЫ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫІ

Вядомы вучоны, педагог і грамадскі дзеяч (да 100-годдзя з дня нараджэння Ніны Васільеўны Каменскай)	333	Famous scientist, teacher and public figure (100 th anniversary of Nina Vasilievna Kamenskaya)	333
Аляксандр Мікалаевіч Мацко: грамадзянін, вучоны, педагог (да 90-годдзя з дня нараджэння)	335	Aliaksandr Matsko: citizen, researcher, pedagogue (to 90 th anniversary)	335
Юбілеі 2014 года	338	Jubilees of 2014	338

ХРОНІКА

Важнейшыя падзеі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ў 2013–2014 гг.	340	The most important events of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus in 2013–2014	340
Выданні дзяржаўнай навуковай установы «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» ў 2012–2014 гадах	344	The publications of the SSI «The Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus» in 2012–2014	344
Правілы для аўтараў	353	Rules for authors	353

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі»	– Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі»
АВП РФ	– Архив внешней политики Российской Федерации
Архіў МЗС Рэсп. Беларусь	– Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь
БГАТУ	– Белорусский государственный аграрный технический университет
БГПУ	– Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка
БГУ	– Белорусский государственный университет
БДПУ	– Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка
БДУ	– Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
БДУР	– Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі
БелНДДАС	– Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы
БелНИИДАД	– Белорусский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела
БРФФИ	– Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований
ГАВО	– Государственный архив Витебской области
ГАЗ	– Гістарычна-археалагічны зборнік
ГАОО Гомел. обл.	– Государственный архив общественных объединений Гомельской области
ДАГАГВ	– Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці
ДКПНД	– Дзяржаўная комплексная праграма навуковых даследаванняў
ИИМК РАН	– Институт истории материальной культуры Российской академии наук
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии
МАБ	– Матэрыялы па археалогіі Беларусі
МГУ	– Московский государственный университет
МГУ им. А. А. Кулешова	– Могилевский государственный университет им. А. А. Кулешова
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
МЭСИ	– Московский государственный университет экономики, статистики и информатики
НАРБ	– Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь
НГАБ	– Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
НИАБ	– Национальный исторический архив Беларуси
РГАСПИ	– Российский государственный архив социально-политической истории
РДАСПГ	– Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦГАВО Украіны	– Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины
ЦНА НАН Беларусі	– Центральный научный архив Национальной академии наук Беларуси
ЦНА НАН Беларусі	– Цэнтральны навуковы архіў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych
AR	– Archiwum Radziwiłłów
LMABRS	– Lietuvos Mokslu Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyrius
LVIA	– Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas
VUBRS	– Vilniaus universiteto biblioteka Raškrasčių skyrius

ДА 85-ГОДДЗЯ ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫ НАН БЕЛАРУСІ

*Аляксандр Каваленя,
акадэмік-сакратар АДДЗЯЛЕННЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК І МАСТАЦТВАЎ,
доктар гістарычных навук, прафесар (Мінск, Беларусь)*

ФАРМІРАВАННЕ ГІСТАРЫЧНАЙ СВЯДОМАСЦІ ГРАМАДСТВА – ВАЖНЕЙШАЯ ЗАДАЧА ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ

Беларускі народ мае багацейшую гісторыю, у якой не толькі безліч цяжкіх выпрабаванняў, што выпалі ў працэсе фарміравання нацыі і дзяржаўнай незалежнасці, але і веліч непаўторнай духоўна-культурнай спадчыны, якая назапашана за многія стагоддзі і з'яўляецца не толькі нацыянальным гонарам, але ўпрыгожвае і ўзбагачае сусветную цывілізацыю. Нездарма ў першых радках Асноўнага закона нашай дзяржавы – Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь – заяўлена: «Мы, народ Рэспублікі Беларусь (Беларусі)... абаяваючыся на шматвяковую гісторыю развіцця беларускай дзяржаўнасці...», чым выразна падкрэслена вечная значнасць і глыбінная ідэйна-палітычная сутнасць нацыянальнай гісторыі.

Вопыт пераканаўча сведчыць, што ўстойлівае грамадскае сістэмы спрадвеку звязана з гістарычнай памяццю і гістарычнай свядомасцю людзей, якія прама ці апасродкавана ўплываюць на сацыяльна-палітычную практыку. Гэтыя ўзаемна ўплывовыя працэсы маюць складаны механізм узаемадзеяння і адлюстроўваюць як рэальны гістарычны вопыт, так і міфатворчыя ідэі. Іх шырокае ўкараненне ў духоўна-культурнае жыццё людзей адыгрывае вызначальную ролю ў фарміраванні ідэнтычнасці народа. Гістарычная памяць як феномен грамадскай свядомасці фарміруецца шляхам распаўсюджвання ў масавай свядомасці здабытых гістарычнай навукай ведаў у працэсе спецыялізаванага пазнання гістарычнага працэсу. Гістарычнае пазнанне як працэс навуковага асэнсавання рэчаіснасці і гістарычных веды як вынік гэтага працэсу з'яўляюцца важнейшымі элементамі структуры гістарычнай свядомасці ў цэлым.

Сёння адной з найбольш важных задач гістарычнай навукі з'яўляецца фарміраванне гістарычнай свядомасці народа, якая ўяўляе сабой складаную і шматгранную духоўную з'яву. Пад гістарычнай свядомасцю ў навуцы разумеецца сістэма ведаў, сукупнасць уяўленняў, поглядаў, традыцый, абрадаў, звычаяў, ідэй, канцэпцый, з дапамогай якіх у сацыяльных групах людзей, класах, народах, нацыях фарміруецца асэнсаванне і ўстойлівае ўяўленне аб сваім паходжанні, найважнейшых падзеях нацыянальнай гісторыі, выдатных дзеячах мінулага, аб суадносінах нацыяналь-

най гісторыі з гісторыяй іншых супольнасцей людзей і ўсёй чалавечай супольнасці. Тым самым супольнасці людзей (народы, нацыі), асэнсоўваючы сваё мінулае, могуць яго ўявіць у прасторы і часе ва ўсіх яго трох станах – мінулым, сучаснасці і будучыні. Адным словам, гістарычная свядомасць – гэта духоўны мост, перакінуты праз бездань часоў і падзей, мост, які вядзе чалавека з мінулага ў будучыню, каб станоўча спрыяць умацаванню сувязі часоў і пакаленняў, устойліваму ўсведамленню чалавекам яго прыналежнасці да пэўнай супольнасці людзей – народу альбо нацыі.

Тым самым гісторыя арганічна ўплывае ў свядомасць грамадства. Усе элементы, якія складаюць у сукупнасці свядомасць грамадства (погляды, ідэі, культура, палітыка, этыка, мараль, рэлігія, мастацтва, навука), маюць сваю гісторыю. Яны могуць быць зразумелымі і асэнсаванымі толькі на аснове гістарычнага падыходу (прынцыпу гістарызму), які разглядае кожную з'яву з пункту гледжання канкрэтных умоў і акалічнасцей яго ўзнікнення, умоў развіцця. Прынцып гістарызму ў даследаванні соцыуму дазваляе пазбегнуць аднабаковасці ў ацэнцы падзей, з'яў, паглядзець на грамадства ў цэлым, убачыць у яго развіцці заканамернасці, вылучыць спецыфічныя рысы, здольныя актывізаваць некаторыя невядомыя тэндэнцыі і вызначыць вектар сацыяльнага развіцця. Гэта мае важнае значэнне для разумення прычын сучаснага сацыяльнага развіцця і служыць асновай для навуковага прагназавання, распрацоўкі стратэгіі будучых сацыяльных змен. Менавіта з гэтай нагоды зварот да мінулага пастаянна ўтрымліваецца ў дыскусіях па кардынальных праблемах сучаснасці, на аснове ацэнкі мінулага распрацоўваюцца сучасныя сацыяльныя тэорыі і ідэалагічныя сістэмы. Такім чынам, падтрымліваецца непарыўная сувязь і пераемнасць мінулага і сучаснасці.

Варта падкрэсліць, што ў сучасным развіцці грамадства актыўна дзейнічаюць працэсы глабалізацыі, мадэрнізацыі, інфарматызацыі і медыятызацыі, якія, пераплятаючыся, значна абцяжарваюць фарміраванне жыццёвых стратэгіі суб'ектаў грамадства. У гэтых умовах вартасць гістарычнага светапогляда

ду асобы і грамадства неверагодна ўзрастае, мінулае можа выступіць своеасаблівым структураўтваральным каркасам сацыяльнага развіцця, які супрацьстаіць дэзарганізацыі жыцця грамадства і асобных людзей. Дакладнасць прадбачання вызначаецца перш за ўсё тым, наколькі глыбока і ўсебакова вывучаны мінулае, сучасны стан і заканамернасці змены соцыуму. Без ведання гэтых момантаў у іх адзінстве немагчыма і само навуковае прадбачанне.

Сучасны стан беларускага грамадства сведчыць аб аб'ектыўных магчымасцях пошуку шляхоў сацыяльна-эканамічнай мадэрнізацыі і дынамічнай актывізацыі духоўнага развіцця соцыуму. Менавіта адзінства аб'ектыўнага і суб'ектыўнага, агульнага і адзінкавага, заканамернага і спантаннага абумоўлівае творчае ўключэнне энергіі беларускіх людзей. Вядома, у грамадстве няма фатальнай прадвызначанасці, адназначнай дэтэрмінацыі паводзін людзей. Усё гэта сведчыць, што ў Беларусі існуе неабходны выбар дзеля паступовага эвалюцыйнага ўдасканалення сацыяльна-эканамічнай мадэлі развіцця. Абапіраючыся на гістарычны вопыт, неабходна распрацоўваць сістэму дзеянняў, якія б уключалі творчую энергію людзей, што абумовіць станоўчую дынаміку грамадскага працэсу. Любы народ, як і дзяржава, могуць паспяхова развівацца, калі кожны здольны ахвяраваць сабой дзеля грамадскага дабра. І наадварот, калі грамадства распадаецца на прагных індывідаў, нічога добрага не адбываецца, распальваюцца супрацьстаянне і канфлікты.

Нельга не заўважыць таго, што ў сучасным свеце, на жаль, пераважае іншая мадэль ладу грамадства – гэта мадэль канфлікту і процістаяння. У яе аснову пакладзена сістэма перманентнага супрацьстаяння, канкурэнцыі і барацьбы, якія нібыта непазбежныя і неабходныя для грамадскага прагрэсу. Наш нацыянальна-дзяржаўны вопыт сведчыць, што нашым ідэалам, наадварот, з'яўляецца салідарнае грамадства, грамадства сацыяльнай гармоніі, дзе розныя сацыяльныя, рэлігійныя і нацыянальныя пласты беларускага народа, яго палітычныя, эканамічныя і ідэалагічныя плыні з'яўляюцца не ворагамі, а супрацоўнікамі будаўніцтва багатай і незалежнай Беларусі.

Вопыт сведчыць, што ў перыяды трансфармацыйных пераходаў ад адной мадэлі грамадства да іншай разгортваюцца бурныя працэсы ў грамадскім і духоўным жыцці. Канец XX – пачатак XXI стагоддзя характарызуецца абуджэннем цікавасці да нацыянальнай гісторыка-культурнай і духоўнай спадчыны беларускага народа. Нацыянальная эліта заўсёды імкнецца асэнсаваць пройдзены шлях, паглыбіцца ў вытокі нацыянальна-дзяржаўных працэсаў, каб атрымаць урокі для будучыні. Наперадзе грамадскага асэнсавання мінулага заўсёды выступала перыядыка. Менавіта ў першых нацыянальных выданнях «Гоман» (1884), «Наша доля» (1906), «Наша ніва» (1906) акрэсліваліся гістарычныя здабыткі беларускага народа, фармулявалася ідэя беларускай дзяржаўнасці, разгортвалася нацыянальна-культурнае і грамадска-палітычнае абуджэнне народа.

На мяжы XX – пачатку XXI стагоддзя, як і ў пачатку XX стагоддзя, грамадскасць актыўна ўключылася ў абуджэнне нацыянальнай гістарычнай думкі. Пры гэтым патрэбна зазначыць, што пакуль акадэмічная гістарычная навука скрупулёзна шукала «новыя падыходы» да асэнсавання мінулага, у гэты працэс актыўна ўключылася публіцыстыка, асабліва яе палітычная плынь. Аматырскі пошук гісторыка-культурнай спадчыны прыводзіў да пераацэнкі гістарычных з'яў, падзей і фактаў. Адбывалася адвольная дыскрэдытацыя многіх падзей і асоб. Запаўненне лакун гістарычнай памяці суправаджалася масіраваным «укідам» у перыядычныя выданні дакументаў і матэрыялаў, якія падаваліся ў сенсацыйным ключы. Паток негатыўных матэрыялаў закрываў многія ключавыя падзеі, этапы і персаналіі айчыннай гісторыі. Некаторыя дзеячы незаслужана былі ўзняты на гістарычны алімп, адбывалася дэгераізацыя гісторыі. Пакуль змагаліся з аднымі міфамі, ствараліся іншыя, нават больш небяспечныя. Вядома, усе гэтыя «перапісанні» і «пераацэнкі» гісторыі мелі небяскрыўдныя наступствы. Як паказваюць сацыялагічныя даследаванні, публікацыі ў СМІ негатыўных матэрыялаў на гістарычную тэматыку прывялі да росту негатывізму ў адносінах да мінулага краіны і народа.

Вядома, што роля літаратуры і мастацтва, асабліва СМІ, вельмі вялікая ў фарміраванні гістарычнай свядомасці людзей. Тым не менш, як сведчыць вопыт, газеты, радыё, тэлебачанне могуць актыўна ўплываць і нават змяняць грамадскую думку, фарміраваць пэўныя сімпатыі і антыпатыі, але не могуць з'яўляцца крыніцай сістэмных гістарычных ведаў. На ўзроўні ўздзеяння мастацкай літаратуры, мастацтва, тэатра, жывапісу, кіно, радыё, тэлебачання гістарычная свядомасць яшчэ не ператвараецца ў сістэмнае веданне гістарычнага працэсу. Гэтыя веды, вядома, ствараюць пэўныя ўражанні ў асобы, але маюць адрывачны, хаатычны і не ўпарадкаваны храналагічна характар, яны лагічна не звязаныя з іншымі эпізодамі гісторыі. Гэтую важную функцыю можа вырашыць толькі высокапрафесійная гістарычная навука, якая грунтуецца на важнейшым прынцыпе – прынцыпе гістарызму.

Чалавек, вядома, – істота гістарычная, і гэта адносіцца не толькі да яго сацыяльнай прыроды, але і да яго духоўнага стану, бо толькі ў працэсе гісторыі і з дапамогай гісторыі ён спазнае навакольны свет і сябе ў ім. Таму ў кожнай краіне надаецца вялікая ўвага фарміраванню гістарычнай свядомасці народа. З гэтай нагоды ствараюцца спецыяльныя навуковыя цэнтры, якія спецыяльна займаюцца арганізацыяй навуковых гістарычных даследаванняў. Заснаванне і развіццё нацыянальнай гістарычнай школы – працэс грамадска значны і складаны. Для Беларусі важнай падзеяй стала адкрыццё 15 кастрычніка 1929 года Інстытута гісторыі Беларускай акадэміі навук. Сёння Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі 15 кастрычніка 2014 года адзначае свой

85-гадовы юбілей. Навуковая ўстанова трывала займае пазіцыю «генеральнага штаба гістарычнай навукі» нашай краіны. Гэта аўтарытэтны навуковы цэнтр, які мае сталыя даследчыцкія традыцыі, што сфарміраваліся пад уплывам адметных арганізатараў гістарычнай навукі і плеяды таленавітых вучоных-гісторыкаў, якія складаюць гонар беларускага народа.

У розны час Інстытут гісторыі ўзначальвалі апантаныя арганізатары навукі, таленавітыя даследчыкі, якія шмат зрабілі дзеля развіцця беларускай гістарычнай навуковай школы. Першым дырэктарам быў У. М. Ігнатоўскі, які ўзначальваў навуковую ўстанову ў перыяд яе станаўлення з 1929 па 1931 год. З 1931 па 1936 год на чале Інстытута стаяў П. В. Горын (Каляда). Нядоўгі час, з 1936 па 1937 год, Інстытутам кіраваў В. К. Шчарбакоў. Значны перыяд дырэктарамі працавалі М. М. Нікольскі – 1937–1953 гады, а з 1953 па 1965 год – І. С. Краўчанка. З 1965 па 1969 год Інстытут узначальвала Н. В. Каменская. У 1969–1975 гадах дырэктарам працаваў І. М. Ігнаценка, а з 1975 па 1988 год – П. Ц. Петрыкаў. У складаны перыяд, з 1989 па 1999 год, узначальваў навуковую ўстанову М. П. Касцюк, а з 1999 па 2004 год абавязкі дырэктара выконваў М. С. Сташкевіч. З 2004 па 2009 год дырэктарам Інстытута творча працаваў А. А. Каваленя, а сёння ўстанову ўзначальвае малады, таленавіты вучоны і арганізатар навукі В. В. Даніловіч.

Аўтарытэт кожнай навуковай установы заўсёды вызначаецца дзейнасцю яго творчых асоб. За вялікі ўклад у развіццё гістарычнай навукі 11 прадстаўнікоў Інстытута гісторыі былі абраны акадэмікамі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сярод іх Д. Ф. Жылуновіч, У. М. Ігнатоўскі, С. Ю. Матулайціс, А. М. Ясінінскі, П. В. Горын, М. М. Нікольскі, В. А. Сербента, В. К. Шчарбакоў, І. С. Краўчанка, І. М. Ігнаценка, М. П. Касцюк, яшчэ 4 вучоныя былі абраны членамі-карэспандэнтамі НАН Беларусі: Н. В. Каменская, К. І. Шабуна, П. Ц. Петрыкаў, І. Я. Марчанка.

У нашы дні актыўна і плённа працуе высокапрафесійны калектыў апантаных вучоных Інстытута гісторыі НАН Беларусі, сярод якіх 6 лаўрэатаў Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь (П. Ф. Лысенка, Г. В. Штыхаў, Л. І. Тэгака, І. І. Салівон, В. У. Марфіна, Н. І. Поліна). Цяжка назваць вобласць гістарычнай навукі, якая б не закраналася ў даследаваннях вучоных Інстытута. Толькі за апошнія гады былі праведзены беспрэцэдэнтныя па сваім значэнні і размаху праекты па падрыхтоўцы і выданні «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі», калектыўных фундаментальных работ «Беларусь. Народ. Дзяржава. Час», «Полацк», «Археалагічная спадчына Беларусі = Archaeological Heritage of Belarus», «Гісторыя Беларускай чыгункі. З стагоддзя XIX – у стагоддзе XXI», «Гісторыя Пінска. Ад старажытнасці да сучаснасці».

Вучоныя Інстытута паспяхова ажыццяўляюць комплексныя археалагічныя даследаванні помнікаў, размешчаных у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на

р. Нёман, Полацкай ГЭС, Беларускай АЭС, гарадзішча Обчын Любанскага раёна і іншых помнікаў даўніны. У 2012 годзе Інстытут гісторыі НАН Беларусі сумесна з Упраўленнем фізічнай культуры, спорту і турызму Віцебскага аблвыканкама прыняў удзел у стварэнні міжнароднага трансгранічнага турыстычнага маршруту для экскурсійнага тура «Па слядах бітваў вайны 1812 года ў Віцебскай і Смаленскай губернях».

Уражваюць вынікі выканання інавацыйнага праекта па Нацыянальным парку «Прыпяцкі»: адкрыццё ўлетку 2012 г. новага музея парка, стварэнне поўнага рэестра археалагічных старажытнасцей рэгіёна, падрыхтоўка турыстычнага даведніка па археалагічных помніках, распрацоўка прапановы па пашырэнні геаграфіі аграэкатурызму на тэрыторыі нацыянальнага парка. Думаю, што аб гэтых і многіх іншых праектах на старонках нашага зборніка больш падрабязна раскажуць кіраўнікі цэнтраў і структурных падраздзяленняў Інстытута.

Ці можна сцвярджаць, што Інстытутам здзейснены істотны рывок у вывучэнні гісторыка-культурнай спадчыны, шматвяковай гісторыі беларускага народа? Несумненна, паколькі асноўныя вынікі фундаментальных і прыкладных навуковых пошукаў, якія праводзяцца Інстытутам гісторыі, паказалі перспектыўнасць абранай стратэгіі даследаванняў – комплекснага міждысцыплінарнага падыходу, сумеснай працы гісторыкаў, археолагаў, археографістаў, архівістаў, цеснага супрацоўніцтва з прадстаўнікамі органаў кіравання і вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь, замежных навуковых цэнтраў.

Сёння місія Інстытута гісторыі значна пашыраецца і фарміруе новае перспектыўнае праблемнае поле. Феноменам сучаснай эпохі, які атрымлівае ўсё большае распаўсюджанне, стала фарміраванне гістарычных міфаў, якія трансліруюцца, у першую чаргу, новаму пакаленню. Побач з навукова-даследчымі распрацоўкамі перад супрацоўнікамі Інстытута паўстае задача экспертна-аналітычнага забеспячэння фарміравання ў краіне дзяржаўна-гістарычнай самасвядомасці. Што можа быць больш значным, чым актыўны ўдзел у працэсе нацыянальнай кансалідацыі і патрыятычнага выхавання, развіцця высокай грамадзянскасці. Бо менавіта гістарычная свядомасць з'яўляецца ключом да самаідэнтыфікацыі, дазваляе бачыць сваё месца ў часе і сваю сувязь з гісторыяй і сучаснасцю ўсяго чалавецтва. І менавіта на гэтым кірунку дзейнасці, на наш погляд, вырашальнае значэнне належыць акадэмічнай традыцыі, якая здольна ўзважана і абгрунтавана сфарміраваць ідэйныя асновы дзяржаўнай палітыкі.

Нам уяўляецца, што вывучэнне і захаванне культурнай ідэнтычнасці беларусаў магчыма пры значным узмацненні ўвагі да рэгіянальнай гісторыі і культуры, у якой прадстаўлена сукупнасць культурных з'яў рэгіёна як сацыяльна-гістарычнага вопыту людзей, што жывуць на канкрэтнай тэрыторыі, прад-

стаўнікоў розных сацыяльных груп, нацыянальнасцей, веравызнанняў. На працягу многіх стагоддзяў на рэгіянальным узроўні ідзе працэс узаемаўплыву і ўзаемаўзбагачэння разнастайных культур. Важную ролю ў далучэнні маладых людзей да рэгіянальнай гісторыі закліканы адыграць навукова-практычныя канферэнцыі, якія ў апошнія гады сталі прыярытэтным кірункам дзейнасці. Таму будзе апраўданым прадаўжаць, сумесна з мясцовымі органамі ўлады і краязнаўцамі, правядзенне рэгіянальных навуковых канферэнцый. Яны падтрымліваюць цікавасць мясцовых жыхароў да гісторыі Малой Радзімы, будуць спрыяць развіццю культурнага турызму і аднаўленню ладу жыцця сельскіх і гарадскіх жыхароў рознага часу. У кожнага чалавека акрамя бацькоў павінны быць родная гісторыя, родная зямля, родная мова, родная культура. Менавіта нацыянальная гісторыя і духоўна-культурная спадчына фарміруюць грамадска-палітычны перакананні асобы, яе лепшыя грамадзянскія якасці. Чалавек, які не ведае мінулага, не здольны асэнсоўваць і разумець сучаснасць, зазіраць у будучыню.

Толькі дзякуючы глыбокім ведам гісторыі можна зразумець духоўны свет продкаў, зразумець мову і культуру народа. Гэты пасыл з'яўляецца празмерна важным для ўсіх пластоў грамадства, асабліва для палітычнай і духоўна-культурнай эліты краіны. Абапіраючыся на глыбокія гістарычныя веды, комплекснае асэнсаванне духоўна-культурнай спадчыны, на ўсю веліч нацыянальнага багацця, палітычныя дзеянні могуць уяўляць верагоднасць прыняцця стратэгічных рашэнняў, адчуць сваю адказнасць перад сучаснікамі і будучымі пакаленнямі і пазбегнуць памылак, пралікаў і злачынстваў. Гістарычны светапогляд мае вялікую значнасць для кіруючых кадраў, прадпрымальнікаў, эканамістаў. Мінулы вопыт дапаможа прадухіліць іх ад памылак у сучаснасці і будучыні ў працэсе прыняцця важных рашэнняў дзеля арганізацыі дзяржаўных спраў, дзейнасці прадпрыемстваў, арганізацый і кампаній. Для людзей мастацтва міну-

лае народа – невычэрпная скарбонка натхнення, якая захоўваецца ў легендах і аповяданнях мінулых часоў, з'яўляецца важнейшай рухаючай сілай іх творчасці. Развіццё навукі таксама немагчыма без асэнсавання гістарычнага вопыту, у якім зафіксаваны працы, здзейсненыя вучонымі ўсіх часоў і народаў. З доследаў і высноў папярэднікаў вучоныя яскрава ўяўляюць магчымыя кірункі далейшага развіцця навукі.

Як бачна, зразумець сутнасць падзей, спецыфіку сучаснага стану грамадскай сістэмы і зазірнуць у будучыню магчыма толькі на аснове вывучэння разнастайнасці сацыяльных адносін, якія злучаюць розныя ступені развіцця сацыяльнай сістэмы, на аснове вывучэння мінулага як падмурка для будучага развіцця. Гэта асабліва важна ў наш час, калі адбываюцца глабальныя працэсы, разбурэнне традыцый, сацыяльных укладаў і грамадскіх асноў. У сувязі з гэтым відавочна, што ў далейшым з ускладненнем сацыяльнай карціны і размываннем контураў сучаснага грамадства значэнне фактару звароту да мінулага будзе ўзрастаць, і асэнсаванне гістарычнага працэсу на ўзроўні штодзённай свядомасці будзе адыгрываць больш значную ролю ў працэсах фарміравання групавых і асобасных ідэнтычнасцей сацыяльных суб'ектаў. Гісторыка-культурная спадчына з'яўляецца галоўным каштоўнасна-нацыянальным і агульначалавечым набыткам, які адыгрывае вырашальную ролю ў сацыяльна-эканамічным развіцці грамадства і духоўным жыцці кожнага чалавека. Нездарма мудрацы вучаць: хто кантралюе мінулае, той кантралюе будучыню. Мінулае павінны кантраляваць мы – нашчадкі тых, хто ў часы цяжкіх выпрабаванняў адстаяў сваю свабоду і незалежнасць, здабыў магчымасць будаваць незалежную Рэспубліку Беларусь.

Ад імя Бюро Аддзялення гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі віншую творчы калектыў Інстытута гісторыі НАН Беларусі з 85-гадовым юбілеем, жадаю плённых здабыткаў і ўсім асабістага шчасця!

Вячаслаў Даніловіч,
дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Мінск, Беларусь)

У АВАНГАРДЗЕ СУЧАСНАЙ АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ

Нацыянальная гістарычная думка кожнага народа, у тым ліку і беларусаў, мае глыбокія карані. Інстытуалізацыя ж айчыннай гістарычнай навукі непарыўна звязана з Беларускай акадэміяй навук, у складзе якой 85 гадоў таму назад, 15 кастрычніка 1929 г., быў створаны Інстытут гісторыі. Змяняльна, што яго першым дырэктарам стаў акадэмік Усевалад Макаравіч Ігнатоўскі – першы прэзідэнт Беларускай акадэміі навук.

За 85 гадоў у Інстытуце змянілася не адно пакаленне вучоных. Шмат гадоў жыцця і творчай энергіі аддалі і працягваюць аддаваць Інстытуту гісторыі такія мэтры айчыннай гістарычнай навукі, як Георгій Якаўлевіч Галенчанка, Аляксандр Аляксандравіч Каваленя, Алена Генадзьеўна Калечыц, Міхаіл Паўлавіч Касцюк, Аляксей Міхайлавіч Літвін, Пётр Фёдаравіч Лысенка, Вольга Мікалаеўна Ляўко, Георгій Васільевіч Штыхаў і інш.

І сёння Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, дзякуючы плённай працы яго калектыву, працягвае заставацца вядучай навуковай установай краіны ў сферы гістарычнай навукі.

Вучоным Інстытута ажыццяўляюць фундаментальныя і прыкладныя навуковыя даследаванні па трох важнейшых кірунках:

- айчыннай і ўсеагульнай гісторыі;
- археалогіі;
- антрапалогіі.

Навукова-даследчая дзейнасць накіравана на вырашэнне трох асноўных задач:

- 1) арганізацыя фундаментальных і прыкладных навуковых даследаванняў;
- 2) забеспячэнне захавання нацыянальнага гісторыка-культурнага здабытку;
- 3) шырокая трансляцыя вынікаў навуковых даследаванняў.

Структура Інстытута гісторыі ўключае вучоны савет, дырэкцыю, 3 цэнтры і 12 аддзелаў. Пры Інстытуце дзейнічае Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі, у 108 фондах якога захоўваецца больш за 52 тыс. спраў, а таксама адзіны ў краіне Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі, які налічвае звыш 3 тыс. справаздач аб палявых даследаваннях.

На сённяшні дзень у Інстытуце гісторыі працуе 101 чалавек, з іх 89 – вучоным, сярод якіх 12 дактароў (у тым ліку 1 акадэмік) і 50 кандыдатаў навук, 8 пра-

фесараў і 21 дацэнт. Маладыя навукоўцы ва ўзросце да 35 гадоў складаюць 22 %.

Эфектыўнае развіццё любой навукі немагчыма без наяўнасці кадравага патэнцыялу. Важнай формай падрыхтоўкі навуковых кадраў вышэйшай кваліфікацыі з'яўляюцца аспірантура і дактарантура Інстытута, дзе вядзецца падрыхтоўка спецыялістаў па спецыяльнасцях 07.00.02 – айчынная гісторыя; 07.00.06 – археалогія; 07.00.07 – этнаграфія, этналогія, антрапалогія; 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання; 03.03.02 – антрапалогія. На 1 студзеня 2014 г. у аспірантуры і дактарантуры навучаліся 26 чалавек. Пры гэтым падрыхтоўка навуковых кадраў вядзецца не толькі для Інстытута, але і для іншых арганізацый (музеяў і навучальных устаноў).

Пры Інстытуце гісторыі дзейнічаюць 2 саветы па абароне дысертацый: Д 01.40.01 па спецыяльнасцях 07.00.02 – айчынная гісторыя, 07.00.06 – археалогія, 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання; К 01.40.01 па спецыяльнасці 03.03.02 – антрапалогія. За 2006–2010 гг. супрацоўнікі Інстытута абаранілі 3 доктарскія і 6 кандыдацкіх дысертацый, а за 2011–2013 гг. – 1 доктарскую і 6 кандыдацкіх дысертацый.

Інстытут гісторыі НАН Беларусі з'яўляецца галаўной арганізацыяй-выканаўцам падпраграмы «Гісторыя, духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2011–2015 гг. «Гуманітарныя навукі як фактар развіцця беларускага грамадства і дзяржаўнай ідэалогіі». У рамках выканання заданняў падпраграмы аддзельна Інстытута з'яўляюцца каардыруючымі цэнтрамі даследаванняў у сферы гісторыі, археалогіі і антрапалогіі для ўсёй нашай краіны. Падпраграма ўключае 16 заданняў, 9 з якіх выконваюцца Інстытутам гісторыі.

Даследаванні вучоных Інстытута, многія вынікі якіх не маюць аналагаў у айчыннай і замежнай гістарычнай навукі, з'яўляюцца выключна важнымі для прагрэсіўнага развіцця Рэспублікі Беларусь, дзейнасці яе дзяржаўных органаў, бо ажыццяўляюцца на аб'ектыўнай навуковай аснове ў адпаведнасці з нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіяй Рэспублікі Беларусь; фарміруюць уласна беларускі погляд на гісторыю Беларусі і нацыянальную ідэнтычнасць;

М. Г. Жылінскі, В. І. Шадыра, В. В. Даніловіч, В. Л. Лакіза, В. С. Каткавец знаёмяцца з ходам археалагічных раскопак на гарадзішчы Обчын

судзейнічаюць умацаванню беларускай дзяржаўнасці.

Толькі за апошнія пяць гадоў навукоўцамі Інстытута адкрыты і даследаваны дзясяткі археалагічных аб'ектаў па ўсёй краіне, уведзены ў навуковы зварот сотні раней невядомых дакументальных крыніц, што дазволіла не толькі значна пашырыць тэматычныя сюжэты навуковых даследаванняў, але і ўдакладніць ранейшыя звесткі і ўяўленні па шматлікіх праблемах гісторыі, археалогіі і антрапалогіі.

З кожным годам расце колькасць выяўленых археолагамі Інстытута новых помнікаў археалогіі розных гістарычных перыядаў, павялічваецца плошча даследаваных раскопакі культурных напластаванняў, здабываюцца новыя ўнікальныя артэфакты. Археалагічныя даследаванні праводзяцца ва ўсіх абласцях Беларусі. Суцэльнае абследаванне асобных рэгіёнаў пакідае на археалагічнай карце краіны ўсё менш «белых плям».

У адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь па ахове нацыянальнай гісторыка-культурнай спадчыны¹ Інстытут гісторыі НАН Беларусі каардынуе і кантралюе правядзенне археалагічных даследаванняў па ўсёй тэрыторыі краіны.

Кожны год Палявы камітэт Інстытута выдае археолагам каля 100 «дазволаў» на права правядзення палявых даследаванняў, а Архіў археалагічнай на-

вуковай дакументацыі папаўняецца такой жа колькасцю справаздач.

У навуковых публікацыях акадэмічных археолагаў узяты на новы ўзровень пытанні першапачатковага асваення людзьмі прастораў Беларусі ў палеаліце і мезаліце, асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры, храналогіі і перыядызацыі этнакультурных працэсаў, пачынаючы ад жалезнага веку і Вялікага перасялення народаў да рассялення па тэрыторыі Беларусі славян, станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці.

Археалагі Інстытута актыўна выкарыстоўваюць новыя метадыкі ахоўных комплексных раскопак; распрацоўваюць пытанні захавання археалагічнай спадчыны, інвентарызацыі помнікаў археалогіі і стварэння зон іх аховы, а таксама практычнага выкарыстання вынікаў даследаванняў і саміх археалагічных аб'ектаў (музеефікацыя, турыстычныя маршруты і буклеты, навукова-папулярныя брашуры, фотаальбомы і інш.).

Яскравым прыкладам гэтага з'яўляецца комплекснае вывучэнне археалагічнай спадчыны Нацыянальнага парка «Прыпяцкі», якое ажыццяўлялася на працягу 2010–2012 гг. У выніку адкрыты новыя помнікі археалогіі, выяўлены тысячы артэфактаў, самыя каштоўныя з якіх ужо экспануюцца ў «Музеі прыроды» ў адміністрацыйным цэнтры нацыянальнага парка – Ляскавічах.

Нельга не адзначыць выніковую працу Полацкай археалагічнай навуковай экспедыцыі на чале з В. М. Ляўко. Распачала сваю дзейнасць Брэсцкая комплексная гісторыка-археалагічная экспедыцыя на чале з В. І. Кошманам. Важныя для археалагічнай навукі матэрыялы выяўлены экспедыцыямі пад кіраўніцтвам М. М. Чарняўскага на паселішчах Крывінскага тарфяніка і А. В. Вайцяховіча на археалагічным комплексе Бірулі.

¹ Закон Рэспублікі Беларусь ад 9 студзеня 2006 г. № 98-З «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны», Пастановы Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь № 651 ад 22.05.2002 г. «Палажэнне аб ахове археалагічных аб'ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ» і № 762 ад 15 чэрвеня 2006 г. «Аб некаторых пытаннях аховы гісторыка-культурнай спадчыны».

У Аршанскім Падняпроўі на тэрыторыі Друцкага археалагічнага комплексу В. М. Ляўко выяўлены ўнікальны курган XII ст. з вельмі рэдкім калектыўным адначасовым пахаваннем 38 прадстаўнікоў розных сацыяльных пластоў, у якім спалучаюцца элементы язычніцтва і хрысціянства.

Асабліва буйныя археалагічныя даследаванні праведзены на месцах будаўніцтва Беларускай АЭС і Гродзенскай ГЭС (В. Л. Лакіза), Полацкай ГЭС (М. В. Клімаў). Упершыню ў айчынай археалагічнай навучы на працягу 2012–2013 гг. пад кіраўніцтвам В. Л. Лакізы і З. А. Харытановіч цалкам даследавана гарадзішча мілаградскай культуры ў в. Обчын Любанскага раёна.

Метадалагічным падмуркам асвятлення падзей гісторыі беларускай дзяржаўнасці стала вылучаная і абгрунтаваная калектывам навукоўцаў на чале з М. У. Смяховічам ідэя шматвяковай гісторыі беларускай дзяржаўнасці ў дзвюх непарыўна звязаных формах – гістарычнай і нацыянальнай. Прычым, калі адметнасцю гістарычных форм дзяржаўнасці на беларускіх землях была поліэтнічнасць, то ў нацыянальных формах закладзены нацыянальны змест тытульнага этнасу.

Аналіз калектывам вучоных на чале з В. В. Яноўскай на такім метадалагічным грунце ўнутрыпалітычных падзей XIX – пачатку XX ст. даў падставы сцвярджаць пра неабходнасць разгляду іх як імкнення часткі жыхароў былога ВКЛ (галоўным чынам шляхты) аб'яднацца вакол польскага нацыянальнага руху пад уплывам пачуцця згубленай дзяржаўнасці. У выніку польскае пытанне, якое стала асноўным у геапалітыцы Расійскай імперыі, паглынула і надалей стрымлівала праяву і самастойнае развіццё беларускага нацыянальнага руху.

Зыходзячы з актуальнасці і неабходнасці сістэмнай рэканструкцыі ваеннай гісторыі Беларусі для вызначэння яе месца і ролі ў ваеннай гісторыі чалавецтва ў цэлым, ступені ўплыву ваенных падзей на станаўленне і развіццё беларускай дзяржаўнасці, нацыі і нацыянальнай ідэі, прыярытэтнымі кірункамі даследаванняў ваенных гісторыкаў інстытута на чале з А. М. Літвіным сталі:

выяўленне раней невядомых архіўных крыніц і найноўшых дасягненняў гістарыяграфіі, іх сістэматызацыя, навуковы аналіз і сінтэз;

распрацоўка навукова абгрунтаванай перыядызацыі ваеннай гісторыі Беларусі;

устаўленне канкрэтных імёнаў беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі – удзельнікаў ваенных падзей і стварэнне адпаведнага электроннага банка даных.

У выніку ўпершыню выяўлены і ахарактарызаваны адзіны комплекс айчынных і замежных дакументальных і гістарыяграфічных крыніц, якія адлюстроўваюць маштабы і ступень удзелу беларусаў і жыхароў Беларусі ў войнах і ваенных канфліктах XX ст. Гэта дазволіла выявіць «белыя плямы», вызначыць канцэптuallyныя падыходы і ацэнкі ваеннага ракурсу гісторыі Беларусі.

Узяты за аснову даследаванняў кантэкст удзелу ў ваенных канфліктах XX ст. дзяржаўных, палітычных і грамадскіх структур Беларусі, прадстаўнікоў беларускага народа, вайскоўцаў ваенных фарміраванняў, дыслацыраваных на беларускай зямлі, даў магчымасць, з аднаго боку, ацаніць ступень уплыву і ўклад нашых суайчыннікаў у развіццё і вынікі ваеннагістарычных падзей, а з другога боку, устанавіць ступень уздзеяння ваенных катаклізмаў на гістарычнае развіццё беларускай дзяржаўнасці, нацыі і нацыянальнай ідэі, месца і ролю Беларусі ў міждзяржаўных адносінах у XX ст.

Вельмі важным вынікам з'яўляецца тое, што ўпершыню выяўлены і занесены ў электронны банк даных імёны 10 938 (у т. л. 10 460 загінуўшых) беларусаў, выхадцаў з Беларусі, вайскоўцаў Беларускай ваеннай акругі і цяперашніх грамадзян Рэспублікі Беларусь, якія прымалі ўдзел у лакальных войнах і ваенных канфліктах XX ст. у Еўропе, Азіі, Афрыцы і Лацінскай Амерыцы.

Вучонымі на чале з М. К. Кошалевым ажыццёўлены комплексны навуковы аналіз гістарычнага вопыту і перспектывы развіцця інтэграцыйных працэсаў у Еўропе і свеце, удзелу ў іх Беларусі. Вывучаны характэрныя рысы розных гістарычных мадэляў, формаў і праектаў інтэграцыйных аб'яднанняў. Дадзена характарыстыка аб'ектыўных і суб'ектыўных перадумоў глабалізацыі і яе наступстваў, адлюстравана эвалюцыя дзяржаўнасці і культуры Беларусі ва ўмовах інтэграцыі.

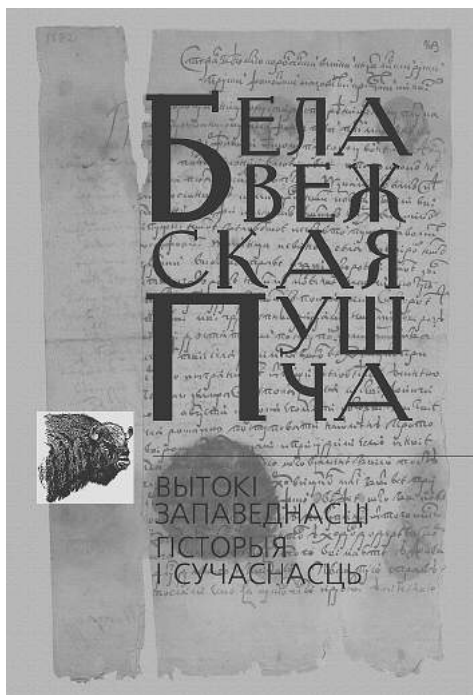
Упершыню ў беларускай гістарыяграфіі праведзена комплекснае вывучэнне гісторыі фарміравання, сучаснага стану і перспектывы развіцця ўзаемаадносін шэрага краін на постсавецкай прасторы. Вылучаны этапы развіцця беларуска-малдаўскіх і беларуска-казахстанскіх палітычных, гандлёва-эканамічных, навуковых і культурных сувязей на мяжы XX–XXI стст.

Па сутнасці, адноўлены (пасля 60-гадовага перапынку) такія важны напрамак у беларускай акадэмічнай гістарычнай навучы, як вывучэнне праблем усеагульнай гісторыі. Больш таго, адкрыты яго новы кірунак – даследаванне гісторыі краін Блізкага і Сярэдняга Усходу.

Развіваюцца даследаванні па гісторыі беларускай дыяспары як неад'емнай часткі беларускага народа. Вынікі навуковых напрацовак вучоных Інстытута па дадзенай праблематыцы садзейнічалі распрацоўцы дзяржаўнай палітыкі, вызначэнню канцэптuallyных і практычных падыходаў у адносінах да беларускіх арганізацый розных краін замежжа, дыяспары ў цэлым.

У гісторыка-метадалагічным плане несумненным дасягненнем з'яўляецца вылучэнне і навуковае абгрунтаванне прынцыпу неабходнасці максімальнага ўліку менавіта тых бакоў узаемадачыненняў, якія былі накіраваны не на канфрантацыю, а на пазітыўныя інтэграцыйныя фактары, збліжальныя і народы.

Навукоўцамі на чале з У. І. Кузьменкам і С. А. Траццяком упершыню прааналізаваны тэарэтычныя і ме-

тадалагічныя аспекты агульнага і асаблівага ў фарміраванні сучаснай беларускай дзяржаўнасці і працэсе мадэрнізацыі Рэспублікі Беларусь, вылучаны асноўныя этапы станаўлення і развіцця асобных сфер культуры і сістэмы адукацыі, выяўлены станоўчыя і негатыўныя моманты ў развіцці прагэстанцкіх цэркваў і дэнамінацый, вызначаны дасягненні і цяжкасці дзяржаўнай канфесійнай палітыкі ў сучаснай Беларусі.

Выяўленне, абагульненне і аналіз новых дакументаў і матэрыялаў па гісторыі беларускай навукі і яе персаналій дазваляюць вырашаць актуальныя навуковыя задачы, ушчыльную падысці да правядзення комплексных навуковых даследаванняў. Так, калектывам вучоных на чале з У. І. Кузьменкам плённа даследуецца гісторыя развіцця аграрнай навукі. Вынікам мэтанакіраванай працы апошніх гадоў стала падрыхтоўка і выданне М. У. Токаравым цыкла зборнікаў дакументаў і матэрыялаў аб жыцці і дзейнасці прэзідэнтаў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі – У. М. Ігнатоўскага, П. В. Горына, К. В. Горава, В. Ф. Купрэвіча, зборніка дакументаў і матэрыялаў аб стварэнні і дзейнасці першай комплекснай навуковай установы – Інстытута беларускай культуры.

Аддзел антрапалогіі і экалогіі Інстытута з’яўляецца адзіным у нашай краіне навуковым цэнтрам, які ажыццяўляе комплексныя даследаванні біялогіі чалавека. Антрапалагамі Інстытута на чале з Л. І. Тэгака і В. У. Марфінай упершыню выяўлены асаблівасці біялагічнай і культурнай адаптацыі насельніцтва Беларусі да змен навакольнага асяроддзя, а таксама характэрныя рысы антрапалогіі старажытнага і сучаснага насельніцтва Полацкай зямлі.

Без перабольшвання сёння можна не толькі гаварыць, але і ганарыцца фундаментальнымі працамі археолагаў, гісторыкаў і антрапалагаў Інстытута.

Усяго за 2006–2013 гг. вучоным Інстытута апублікавалі больш за 110 манаграфій, 70 зборнікаў навуковых прац і матэрыялаў канферэнцый, 60 падручнікаў, вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў, 200 атласаў і карт, 20 археаграфічных выданняў (сярод іх 5 кніг Метрыкі ВКЛ – унікальнай дакументальнай крыніцы па гісторыі Беларусі перыяду Сярэднявечча і Новага часу), 2200 навуковых артыкулаў і тэзісаў канферэнцый, 1500 энцыклапедычных і навукова-папулярных артыкулаў.

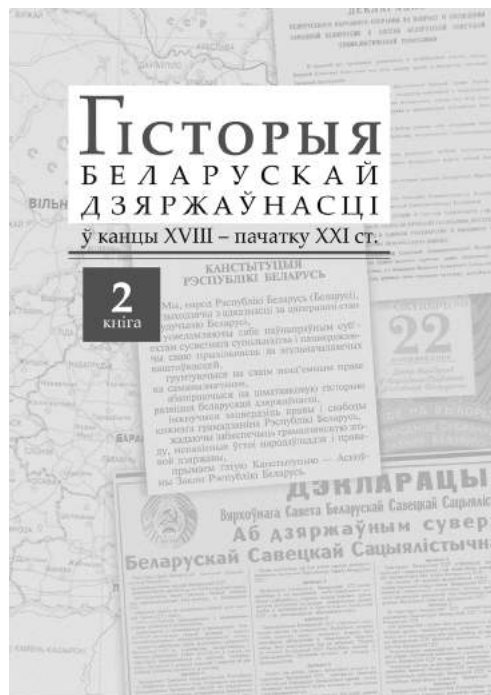
Цэлы шэраг выданняў, падрыхтаваных навукоўцамі Інстытута гісторыі, з’яўляюцца гонарам Рэспублікі Беларусь, атрымалі прызнанне шырокай айчыннай і замежнай грамадскасці, не маюць аналагаў у свеце. Гэта:

падрыхтаваны аўтарскім калектывам на чале з А. А. Каваленяй вучэбна-метадычны комплекс «Вялікая Айчынная вайна савецкага народа (у кантэксце Другой сусветнай вайны)» (Мінск, 2006–2009), які ўключае праграму, падручнік, даведнік, рабочы сшытак, хрэстаматыю, дапаможнік для настаўніка. Гэты комплекс прызнаны лепшым сярод краін СНД;

падрыхтаваны аўтарскім калектывам на чале з А. А. Каваленяй і В. В. Даніловічам спецыяльна да 600-годдзя пачатку фарміравання запаведнага рэжыму на тэрыторыі Белавежскай пушчы ўнікальная калектыўная манаграфія «Белавежская пушча: вытокі запаведнасці, гісторыя і сучаснасць» (Мінск, 2009) [1], дзе на грунце навішых канцэптualiных метадалагічных падыходаў з выкарыстаннем багатага археалагічнага матэрыялу, шырокага кола архіўных і апублікаваных крыніц упершыню ў гістарычнай навуцы прадстаўлена гісторыя Белавежскай пушчы са старажытных часоў да нашых дзён, а таксама ўнікальны фотаальбом «Зямля сілы. Белавежская пушча» (Мінск, 2009) [2; 3], дзе сабраны не толькі рэдкія кадры фотахронікі, здымкі флоры і фаўны, але і прадстаўлены важнейшыя гістарычныя падзеі на тэрыторыі Белавежскай пушчы ад старажытнасці да сучаснасці;

падрыхтаваны калектывам складальнікаў на чале з А. А. Каваленяй спецыяльна да 70-годдзя ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР зборнік дакументаў і матэрыялаў «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...» ў 2 кнігах (Мінск, 2009) [4; 5], які з’яўляецца вынікам сумеснай працы вучоных Інстытута гісторыі НАН Беларусі і архівістаў Беларусі і Расіі. У ім змешчаны ўнікальныя архіўныя дакументы 1939–1956 гг., якія адлюстроўваюць падзеі ўз’яднання беларускага народа ў адзінай нацыянальнай дзяржаве, палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і культурныя пераўтварэнні;

падрыхтаваны аўтарскім калектывам на чале з А. А. Каваленяй і В. В. Яноўскай 1-ы і 2-і тамы ўнікальнага «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі» (Мінск, 2009, 2013) [6; 7], які не мае аналагаў і ахоплівае перыяд ад з’яўлення чалавека на тэрыторыі Беларусі і да 1795 г. Яго выхад у свет стаў па-

дзеляй нацыянальнага маштабу, важкім крокам наперад не толькі ў развіцці гістарычнай картаграфіі, але і гістарычнай навукі ўвогуле. Гэта супольнае дасягненне і плён творчага супрацоўніцтва вучоных Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Рэспубліканскага ўнітарнага прадпрыемства «Белкартаграфія», Дзяржаўнага камітэта па маёмасці Рэспублікі Беларусь і Дэпартамента па архівах і справаходстве Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь;

падрыхтаваная аўтарскім калектывам на чале з А. А. Каваленяй калектыўная манаграфія «Беларусь: Народ. Государство. Время» (Мінск, 2009) [8], дзе ўпершыню на аснове навішых дасягненняў гістарычнай думкі, канцэптуальных метадалагічных падыходаў, а таксама нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі прадстаўлена гісторыя Беларусі са старажытных часоў да сучаснасці, раскрыты месца і роля беларускага народа ў развіцці еўрапейскай цывілізацыі. Гэта выданне стала пераможцам у намінацыі «Лепшае масава-палітычнае выданне» нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі–2010», а таксама атрымала Гран-пры Міжнароднага конкурсу «Навуковая кніга–2010», які адбыўся ў Маскве;

падрыхтаваная на аснове гэтай калектыўнай манаграфіі і разлічаная на шырокае кола чытачоў, багата ілюстраваная кніга «Беларусь: страницы истории» (Мінск, 2011) [9], у якой на грунце нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі ў сціслай, але змястоўнай форме прадстаўлена гісторыя Беларусі са старажытных часоў па 2010 г. уключна;

падрыхтаваная сумесна з выдавецтвам «Беларуская энцыклапедыя» спецыялізаваная энцыклапедыя «Археалогія Беларусі» ў 2 тамах (Мінск, 2009, 2011) [10;11]. Выхад у свет гэтага выдання стаў несумненным дасягненнем акадэмічных археолагаў;

падрыхтаваная аўтарскім калектывам на чале з А. А. Каваленяй і М. У. Смяховічам унікальная двухтомная калектыўная манаграфія «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.» (Мінск, 2011–2012) [12; 13], дзе грунтоўна прааналізаваны перадумовы, якія садзейнічалі фарміраванню нацыянальна-дзяржаўнай ідэі беларускага народа, складаны працэс афармлення беларускай дзяржаўнасці, комплексна асветлены і абгрунтаваны яе асаблівасці на розных гістарычных этапах;

падрыхтаванае В. М. Ляўко ўнікальнае выданне «Археологическое наследие Беларуси = Archaeological Heritage of Belarus» (Мінск, 2012) [14], у якім на неабходным навуковым і інфарматыўным узроўні сканцэнтравана шматгаспадарчая, шматгранная, багатая і ўнікальная гісторыя нашай краіны. Кожны прадстаўлены ў кнізе археалагічны артэфакт мае не толькі пэўную назву, але і ўвесь патрэбны навукова-даведачны апарат, з якога вынікае, што гэта за рэч, калі, кім і дзе яна была выяўлена. Выданне атрымала Гран-пры Міжнароднага конкурсу «Навуковая кніга–2012» у Маскве;

падрыхтаваныя аўтарскім калектывам на чале з В. М. Ляўко ў серыі «Древнейшие города Беларуси» калектыўная манаграфія «Полоцк» (Мінск, 2012) [15], якая раскрывае старонкі гісторыі найстаражытнашага беларускага горада ў эпоху Сярэднявеччя і ранняга Новага часу, выразна дэманструе месца і значэнне Полацка ў гісторыі і культуры Беларусі і ўсёй Еўропы. Гэта кніга атрымала дыплом лаўрэата Міжнароднага конкурсу «Навуковая кніга–2013» у Маскве;

падрыхтаваны калектывам складальнікаў на чале з А. А. Каваленяй і В. В. Даніловічам пры актыўным садзейнічанні Дэпартамента па архівах і справа-

водстве Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь і Расійскага фонду «Историческая память» унікальны зборнік дакументаў і матэрыялаў «Польша – Беларусь. 1921–1953» (Мінск, 2012) [16], дзе выразна раскрыта паланізатарская палітыка польскіх уладных эліт на тэрыторыі Беларусі і адпаведныя негатыўныя наступствы для беларускага народа.

За 2006–2013 гг. вучонымі Інстытута паспяхова выкананы 5 інавацыйных, 1 асобны і 48 навукова-даследчых праектаў, прафінансаваных Дзяржаўным камітэтам па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь, а таксама Беларуска-рэспубліканскім фондам фундаментальных даследаванняў.

У ходзе працы па інавацыйным навукова-даследчым праекце «Правесці гісторыка-археалагічны даследаванні на помніках г. Нясвіжа, якія ўключаны ЮНЕСКО ў Спіс сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны, складзі звод дакументальных даных для ажыццяўлення комплексных рэстаўрацыйных прац і кіравання намінацыяй» у рамках дагавора з Міністэрствам культуры Рэспублікі Беларусь пры фінансавай падтрымцы Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь А. А. Мяцельскім упершыню вывучаны канструктыўныя асаблівасці планіроўкі профіля рова і сцен бастыёнаў Нясвіжскага замка, на аснове якіх распрацаваны і рэалізаваны праекты іх рэканструкцыі па стане на XVI–XVII стст.

У выніку рэалізацыі калектывам навукоўцаў на чале з В. В. Даніловічам інавацыйнага праекта «Вывучыць гісторыка-культурную спадчыну Нацыянальнага парка «Белавежская пушча» і выпрацаваць канкрэтныя рэкамендацыі па практычным выкарыстанні гэтай спадчыны» ў рамках дагавора з Упраўленнем справамі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь пры фінансавай падтрымцы Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь упершыню ў гістарычнай навуцы праведзены глыбокі навуковы гістарыяграфічны, крыніцазнаўчы, археалагічны і этнаграфічны аналіз праблем гісторыка-культурнай спадчыны Белавежскай пушчы. У выніку выяўлены цэлы шэраг унікальных гістарычных, археалагічных і этнаграфічных матэрыялаў, выпрацаваны канкрэтныя рэкамендацыі па практычным выкарыстанні гісторыка-культурнай спадчыны рэгіёна Белавежскай пушчы, якія сталі асновай для распрацоўкі навуковай канцэпцыі і стварэння экспазіцыі ўнікальнага музея Нацыянальнага парка «Белавежская пушча», адкрытага восенню 2009 г. У яго экспазіцыі ўпершыню ў нашай краіне прадстаўлены не толькі прыродныя багацці прыродаахоўнай тэрыторыі, але і яе гісторыя. Аналагі падобных музеяў у суседніх дзяржавах адсутнічаюць. Праект «Вывучыць гісторыка-культурную спадчыну Нацыянальнага парка «Белавежская пушча» і выпрацаваць канкрэтныя рэкамендацыі па практычным выкарыстанні гэтай спадчыны» адзначаны дыпламам НАН Беларусі як адзін з лепшых інавацыйных праектаў.

У рамках дагавора з Упраўленнем справамі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь пры фінансавай падтрымцы Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь калектывам вучоных на чале з А. А. Каваленяй паспяхова выкананы інавацыйны праект «Вывучыць гісторыка-культурную спадчыну Нацыянальнага парка «Прыпяцкі» і выпрацаваць канкрэтныя рэкамендацыі па практычным выкарыстанні гэтай спадчыны». У выніку выяўлены цэлы шэраг унікальных гістарычных, археалагічных і этнаграфічных матэрыялаў, выпрацаваны канкрэтныя рэкамендацыі па практычным выкарыстанні гісторыка-культурнай спадчыны рэгіёна, якія сталі асновай для стварэння экспазіцыі новага музея Нацыянальнага парка «Прыпяцкі», адкрытага летам 2012 г.

У перспектыве плануецца ахапіць падобнымі праектамі ўсе нацыянальныя паркі нашай краіны і Бярэзінскі біясферны запаведнік.

У Інстытуце гісторыі НАН Беларусі створана і з 1 лістапада 2007 г. паспяхова функцыянуе ўнікальная Археалагічная навукова-музейная экспазіцыя, якая яскрава сведчыць аб багатай гісторыка-культурнай спадчыне нашых продкаў і з'яўляецца асновай навукова-інфармацыйнага і адукацыйнага цэнтра для падрыхтоўкі спецыялістаў у галіне вывучэння і аховы гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі, а таксама мае вельмі важнае значэнне ў патрыятычным выхаванні моладзі. Экспазіцыю наведалі каля 400 груп студэнтаў і навучэнцаў, а таксама члены Парламента Рэспублікі Беларусь, прадстаўнікі міністэрстваў і ведамстваў Беларусі, госці з 16 замежных краін.

Вучонымі Інстытута распрацаваны арыгінальныя навуковыя канцэпцыі экспазіцыій Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь, музеяў гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,

а таксама шэрага рэгіянальных музеяў Рэспублікі Беларусь.

Плённа развіваецца супрацоўніцтва Інстытута гісторыі ў рамках адпаведных дамоў з 25 замежнымі і 25 айчыннымі ўстановамі і арганізацыямі. У выніку вучоныя Інстытута маюць магчымасць ажыццяўляць цікавыя і карысныя для айчыннай гістарычнай навукі навуковыя праекты, працаваць з дакументамі па гісторыі Беларусі, якія знаходзяцца ў архівах іншых краін.

Так, пры фінансавай падтрымцы германскага фонду «Памяць. Адказнасць. Будучыня» калектывам навукоўцаў на чале з А. М. Літвіным вывучана праблема прымусовай працы насельніцтва Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. У выніку падрыхтавана і выдадзена грунтоўная калектыўная манаграфія «Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі. 1941–1945 гг.» (Мінск, 2010) [17], у якой упершыню на дакументальным матэрыяле абгрунтаваны факт прыцягнення германскімі акупантамі да прымусовай працы каля 2 мільёнаў жыхароў Беларусі.

Сапраўдным прарывам у гістарыяграфіі Беларусі, Расіі і Украіны стала падрыхтоўка і публікацыя калектыўнай манаграфіі і зборніка дакументаў у 2 кнігах «1941 год: страна в огне»: кн. 1. «Очерки» (М., 2011); кн. 2: «Документы и материалы» (М., 2011) [18; 19]. Выданне прадстаўляе цэласную карціну падзей 1941 г., змяшчае вялікую колькасць найноўшых факталагічных і статыстычных даных, тэарэтычных абгрунтаванняў. Гэта першая пасля распаду СССР буйная міжнародная гістарычная праца аб пачатковым этапе Вялікай Айчыннай вайны. З беларускага боку аўтарскі калектыў узначальвалі А. А. Каваленя і А. М. Літвін.

Па заказе і пры фінансавай падтрымцы Пінскага гарадскога выканаўчага камітэта калектывам

вучоных на чале з А. М. Літвіным на вялізным дакументальным матэрыяле са шматлікіх айчынных і замежных архіваў спецыяльна да 945-годдзя Пінска падрыхтавана грунтоўная калектыўная манаграфія «Гісторыя Пінска. Ад старажытнасці да сучаснасці» (Мінск, 2012) [20].

Па заказе і пры фінансавай падтрымцы Беларускай чыгункі на шырокім дакументальным матэрыяле са шматлікіх айчынных і замежных архіваў калектывам навукоўцаў на чале з В. В. Яноўскай падрыхтавана ўнікальная калектыўная манаграфія «История Белорусской железной дороги. Из века XIX – в век XXI» (Мінск, 2012) [21], якая прадстаўляе гісторыю Беларускай чыгункі ад стварэння да сучаснасці. Гэта выданне атрымала Гран-пры ў намінацыі «Залатыя скрыжалі» Нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі–2013».

Пры фінансавай падтрымцы Цэнтра напалеонаўскіх даследаванняў (Францыя) у 2012–2013 гг. упершыню ў гісторыі пад кіраўніцтвам В. І. Кошмана паспяхова праведзена беларуска-французская археалагічная экспедыцыя на месцы пераправы войск Напалеона праз р. Бярэзіну ў 1812 г.

У сучасных умовах Інстытут гісторыі НАН Беларусі актыўна развівае інавацыйны кірунак сваёй дзейнасці: укараняе вынікі навуковых даследаванняў у гістарычную адукацыю, папулярызуе дасягненні гістарычнай навукі, прапагандуе гісторыка-культурную спадчыну беларускага народа. З гэтай мэтай наладжаны трывалыя сувязі з установамі адукацыі, педагогамі і насельніцтвам канкрэтных рэгіёнаў Рэспублікі Беларусь. Дзейнасць вучоных-гісторыкаў накіроўваецца на сацыяльную інавацыйнасць, спалучэнне фундаментальных даследаванняў з практыкай, сувязь навукі з жыццём грамадства.

Вучоныя Інстытута праз навукова-педагагічную дзейнасць апрабоўваюць і ўкараняюць вынікі навуковых даследаванняў амаль у 20 ВНУ краіны.

За 2006–2013 гг. Інстытутам гісторыі арганізаваны больш за 140 навуковых мерапрыемстваў у розных рэгіёнах Рэспублікі Беларусь.

Сярод іх міжнародны круглы стол «1020-годдзе Хрышчэння Русі ў лёсах народаў Беларусі, Расіі і Украіны» з удзелам Свяцейшага Патрыярха Маскоўскага і ўсяе Русі Алексія II і Мітрапаліта Мінскага і Слуцкага Філарэта, Патрыяршага Экзарха ўсяе Беларусі (Мінск, 23 кастрычніка 2008 г.); арганізаваная сумесна з Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Беларусь: этапы станаўлення дзяржаўнасці (да 90-годдзя ўтварэння БССР)» (Мінск, 18 снежня 2008 г.); праведзеная сумесна з Міністэрствам абароны Рэспублікі Беларусь, Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь, Беларускім грамадскім аб'яднаннем ветэранаў, Беларускім рэспубліканскім саюзам моладзі Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Партызанскі рух у Беларусі і яго роля ў разгроме фашысцкіх захопнікаў у 1941–1944 га-

Удзельнікі Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Хрышчэнне Русі ў лёсах Беларусі, Расіі і Украіны: выбар цывілізацыйнага шляху», прысвечанай 1025-годдзю Хрышчэння Русі. Мінск, 6–7 чэрвеня 2013 г.

дах», прысвечаная 65-й гадавіне вызвалення Беларусі (Мінск, 25–26 чэрвеня 2009 г.); арганізаваная сумесна з Упраўленнем справамі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Нацыянальным паркам «Белавежская пушча», Дзяржаўным камітэтам па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь, ЮНЕСКО Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя, прысвечаная 600-годдзю ўвядзення запаведнага рэжыму ў Белавежскай пушчы, «Белавежская пушча: гісторыя, прырода, турызм» (Каменюкі, 17–18 верасня 2009 г.); праведзеная сумесна з Інстытутам усеагульнай гісторыі Расійскай акадэміі навук пры фінансавай падтрымцы Міждзяржаўнага фонду супрацоўніцтва дзяржаў-удзельніц СНД V Міжнародная летняя школа маладых вучоных-гісторыкаў краін СНД «Актуальныя праблемы Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў (да 65-годдзя Вялікай Перамогі)» (Мінск, 14–23 чэрвеня 2010 г.); арганізаваная сумесна з Акадэміяй кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Рэспубліка Беларусь. 20 год незалежнасці» (Мінск, 24–25 лістапада 2011 г.); Міжнародная навуковая канферэнцыя «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы», прысвечаная 1150-годдзю Полацка і праведзеная сумесна з Полацкім гарадскім выканаўчым камітэтам, Полацкім дзяржаўным універсітэтам і Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеем-запаведнікам (Полацк, 22–23 мая 2012 г.); арганізаваная сумесна з Пасольствам Рэспублікі Беларусь у Расійскай Федэрацыі, Нацыянальна-культурнай аўтаноміяй «Беларусы Масквы» і гістарычным факультэтам Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава расійска-беларуская навукова-практычная канферэнцыя «Расія – Беларусь – Саюзная дзяржава: гуманітарнае вымярэнне», прысвечаная 20-годдзю ўстанавлення дыпламатычных адносін паміж Рэспублікай Беларусь

і Расійскай Федэрацыяй (Масква, 27 чэрвеня 2012 г.); Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Айчынная вайна 1812 года ў лёсах народаў Расіі і Беларусі (да 200-годдзя перамогі Расіі ў Айчыннай вайне 1812 г.)», праведзеная сумесна з Прадстаўніцтвам Рассупрацоўніцтва ў Рэспубліцы Беларусь, Музеем гісторыі Магілёва і Магілёўскім дзяржаўным універсітэтам імя А. А. Куляшова (Мінск–Магілёў, 25–27 ліпеня 2012 г.); арганізаваны сумесна з Рэспубліканскім грамадскім аб'яднаннем «Белая Русь» навукова-практычны семінар «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» (Мінск, 26 сакавіка 2013 г.); праведзеная разам з Беларускай праваслаўнай царквой Міжнародная навуковая канферэнцыя «Хрышчэнне Русі ў лёсах Беларусі, Расіі і Украіны: выбар цывілізацыйнага шляху», прысвечаная 1025-годдзю Хрышчэння Русі (Мінск, 6–7 чэрвеня 2013 г.).

Сустрэчы вучоных-гісторыкаў з грамадскасцю краіны, правядзенне навуковых канферэнцый, прысвечаных даследаванню мінулага асобных населеных пунктаў і рэгіёнаў Беларусі, распачатыя па ініцыятыве Інстытута гісторыі НАН Беларусі, сталі добрай і карыснай традыцыяй. На гэтых навуковых мерапрыемствах ўзняты велізарны пласт раней невядомых дакументаў і матэрыялаў, аналізуецца мінулае і сённяшняе жыццё беларусаў. Такая форма навукова-асветнай работы атрымала шырокі грамадскі рэзананс і высокую ацэнку навуковай супольнасці. Правядзенне падобных мерапрыемстваў з'яўляецца непасрэднай, практычнай ідэалагічнай работай, якая накіравана на кансалідацыю беларускай нацыі, забяспечэнне гарманізацыі грамадскіх адносін, фарміраванне патрыятызму, грамадзянскай актыўнасці і адказнасці, захаванне культурна-гістарычнай пераемнасці і нацыянальнай свядомасці. Гэта неабходна для ўмацавання духоўна-маральных і ідэалагічных асноў беларускага грамадства.

Увогуле вучоныя Інстытута актыўна ўдзельнічаюць у прапагандзе навуковых дасягненняў у галіне археалогіі, гісторыі і антрапалогіі, распаўсюджванні навуковых ведаў. Пры гэтым выкарыстоўваюцца ўсе магчымыя сродкі масавай інфармацыі – лекцыі, канферэнцыі, друк, тэлебачанне і радыё.

Нельга не адзначыць актыўную даследчыцкую і папулярызатарскую працу такіх вучоных Інстытута, як Р. А. Аляхновіч, Я. П. Бязлепкін, І. Ю. Варанкова, А. В. Вайцяховіч, Г. Я. Галенчанка, М. У. Глеб, В. Ф. Голубеў, А. І. Груша, С. Д. Дзярновіч, А. Б. Доўнар, А. А. Жлутка, М. Г. Жылінскі, А. А. Каваленя, А. Г. Калечыц, М. П. Касцюк, П. М. Кенька, М. В. Клімаў, М. К. Кошалеў, В. І. Кошман, К. А. Крывічаніна, В. Л. Лакіза, А. М. Літвін, П. Ф. Лысенка, В. М. Ляўко, В. Г. Мазец, В. У. Марфіна, А. У. Мацук, А. М. Мядзведзеў, А. А. Мяцельскі, М. Б. Несцяровіч, М. М. Памазанаў, К. С. Разуванова, А. П. Салаўянаў, І. І. Салівон, А. А. Скеп'ян, М. М. Смальянінаў, М. У. Смяховіч, Л. П. Собалева, М. У. Токараў, С. А. Трацяк, Л. І. Тэгака, А. У. Унучак, А. М. Філатава, А. Э. Фірыновіч, З. А. Харытановіч, М. М. Чарняўскі, А. І. Шаланда, Г. В. Штыхаў, В. В. Яноўская.

Але калектыў Інстытута не спыняецца на дасягнутым, даследаванні па антрапалогіі, археалогіі, айчыннай і сусветнай гісторыі будуць рухацца ў зададзеным кірунку, які адпавядае нацыянальным і дзяржаўным інтарэсам Рэспублікі Беларусь.

Для паспяховай рэалізацыі ўскладзеных на Інстытут гісторыі НАН Беларусі задач па вывучэнні і ахове археалагічнай спадчыны краіны, з мэтай мінімізацыі выдаткаў пры праектаванні і будаўніцтве народнагаспадарчых аб'ектаў, зберажэння культурнай спадчыны беларускага народа, арганізацыі эфектыўнай аховы помнікаў археалогіі актуальным і запатрабаваным з'яўляецца стварэнне «Археалагічнай карты Беларусі» на падставе суцэльнага абследавання ўсёй тэрыторыі краіны і нанясення на карты ўсіх вядомых помнікаў археалогіі, іх зон аховы.

Безумоўна, самай сур'ёзнай увагі патрабуюць праблемы крыніцазнаўства. Вельмі актуальным з'яўляецца стварэнне трывалых асноў для маштабнай навукова-даследчай і арганізацыйнай работы па планамым і сістэматычным выданні гістарычных дакументаў. У гэтай сувязі прапрацоўваюцца варыянты рэалізацыі праграмы выдання крыніц па айчыннай гісторыі з адпаведным фінансаваннем, магчыма праз Дзяржаўны камітэт па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь.

У лік крыніц для першачарговай публікацыі павінны ўвайсці старажытныя дакументы, што праліваюць святло на гісторыю Беларусі XIII – пачатку XVI ст., а таксама шматлікія земскія, гродскія і магістрацкія кнігі з беларускіх зямель XVI–XVIII стст., якія захоўваюць у сабе велізарны матэрыял па сацыяльнай, эканамічнай, палітычнай гісторыі нашай айчыны, дзейнасці цэнтральных і мясцовых органаў улады і кіравання, гістарычнай геаграфіі, генеалогіі баярскіх, мяшчанскіх і нават сялянскіх родаў. Неабходна прадоўжыць працу па выданні кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, звесткі якіх маюць неацэннае значэнне для гісторыі Беларусі. На рэгулярную і сістэматычную аснову павінна быць пастаўлена справа па выданні крыніц па новай і найноўшай гісторыі Беларусі.

Працягваецца праца па падрыхтоўцы і выданні 3-га і 4-га тамоў «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі».

Разам з калегамі з ВНУ плануецца падрыхтоўка шматтомнай гісторыі Беларусі, дзе на аснове новых канцэптуальных і метадалагічных распрацовак гістарычнай навукі, а таксама нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі Рэспублікі Беларусь будуць абагульнены найважнейшыя працэсы і падзеі айчыннай гісторыі, сучасныя дасягненні нашай краіны. Гэта шматтомная праца будзе своеасаблівай нарматыўнай базай пры падрыхтоўцы падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для навучальных устаноў, навуковым «компасам» пры далейшай распрацоўцы неаследаваных або малавывучаных праблем гісторыі Беларусі.

Увогуле плануецца падрыхтоўка і выданне комплексу фундаментальных аб'ектыўных навуковых работ па нацыянальнай гісторыі, якія сфарміруюць навуковую базу для ўдасканалення і абнаўлення праграм, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для вышэйшых, сярэдніх і сярэднеспецыяльных навучальных устаноў, будуць накіраваны на развіццё ў падростаючага пакалення і грамадства ў цэлым разумення багацця беларускай гісторыі і культуры, пачуццяў патрыятызму і гонару за свой народ і краіну.

Творчы калектыў Інстытута гісторыі НАН Беларусі сёння ўпэўнена глядзіць у будучыню. Умацоўваецца матэрыяльна-тэхнічная база Інстытута, яго кадравы склад папаўняецца маладымі таленавітымі навукоўцамі, адкрываюцца новыя далягляды ў ажыццяўленні цэлага шэрага буйных навуковых праектаў, для выканання якіх існуюць рэальныя магчымасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Белавежская пушча: вытокі запаведнасці, гісторыя і сучаснасць. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 455 с.
2. Зямля сілы. Белавежская пушча = Земля силы. Беловежская пушча. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 600 с.
3. Зямля сілы. Белавежская пушча = The Earth forces. A Belovezhsky dense forest. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 600 с.
4. «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...» Верасень 1939 г. – 1956 г.: дак. і матэрыялы: у 2 кн. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Кн. 1: Верасень 1939 г. – 1941 г. – 340 с.
5. «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...» Верасень 1939 г. – 1956 г.: дак. і матэрыялы: у 2 кн. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Кн. 2: Ліпень 1944 г. – 1956 г. – 301 с.

6. Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 3 т. – Мінск: Белкартаграфія, 2009. – Т. 1. – 245 с.
7. Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 3 т. – Мінск: Белкартаграфія, 2013. – Т. 2. – 347 с.
8. Беларусь: Народ. Государство. Время. – Мінск: Беларусь. навука, 2009. – 879 с.
9. Беларусь: страницы истории. – Мінск: Беларусь. навука, 2011. – 408 с.
10. Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. – Мінск: Беларусь. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – Т. 1. – 496 с.
11. Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. – Мінск: Беларусь. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – Т. 2. – 464 с.
12. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. – Мінск: Беларусь. навука, 2011. – Кн. 1. – 584 с.
13. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. – Мінск: Беларусь. навука, 2012. – Кн. 2. – 654 с.
14. Археологическое наследие Беларуси = Archaeological Heritage of Belarus. – Мінск: Беларусь. навука, 2012. – 192 с.
15. Полоцк. – Мінск: Беларусь. навука, 2012. – 743 с.
16. Польша – Беларусь (1921–1953): сб. док. и материалов. – Мінск: Беларусь. навука, 2012. – 423 с.
17. Літвін, А. М. Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі. 1941–1945 гг. / А. М. Літвін, Я. А. Грэбень, С. Я. Новікаў. – Мінск: Тэсей, 2010. – 584 с.
18. 1941 год: страна в огне: в 2 кн. – М.: ОЛІМА Медиа Групп, 2011. – Кн. 1: Очерки. – 720 с.
19. 1941 год: страна в огне: в 2 кн. – М.: ОЛІМА Медиа Групп, 2011. – Кн. 2: Документы и материалы. – 720 с.
20. Гісторыя Пінска. Ад старажытнасці да сучаснасці: да 915-й гадавіны з першага летапіснага ўпамінання. – Мінск: Вышэйшая школа, 2012. – 711 с.
21. История Белорусской железной дороги. Из века XIX – в век XXI. – Мінск: Маст. літ., 2012. – 955 с.

Вячеслав Данилович

В АВАНГАРДЕ СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Резюме

В статье рассмотрены направления деятельности ученых Института истории Национальной академии наук Беларуси на современном этапе.

Институт является одной из старейших академических организаций, ведущим научным учреждением Республики Беларусь в области исторической науки. Ученые Института осуществляют фундаментальные и прикладные научные исследования по отечественной и всеобщей истории, археологии, антропологии. Научно-исследовательская деятельность учреждения направлена на решение трех основных задач: организацию фундаментальных и прикладных научных исследований; обеспечение сохранения национального историко-культурного достояния; широкую трансляцию результатов научных исследований.

Автором проанализированы важнейшие результаты в области истории, археологии и антропологии, полученные учеными Института в ходе реализации государственной программы научных исследований и отдельных научно-исследовательских проектов. Представлены наиболее значимые коллективные научные труды, подготовленные сотрудниками Института. Отмечено, что данные издания получили признание широкой отечественной и зарубежной общественности, не имеют аналогов в мире и являются гордостью Республики Беларусь. Исследования ученых Института, многие результаты которых не имеют аналогов в отечественной и зарубежной исторической науке, исключительно важны для прогрессивного развития Республики Беларусь, так как осуществляются на объективной научной основе в соответствии с национально-государственной идеологией Республики Беларусь, формируют собственно белорусский взгляд на историю Беларуси и национальную идентичность, содействуют укреплению белорусской государственности.

В статье выразительно, на целом ряде примеров, показано, что в современных условиях Институт истории НАН Беларуси активно развивает инновационное направление своей деятельности: внедряет результаты научных исследований в историческое образование, популяризирует достижения исторической науки, пропагандирует историко-культурное наследие белорусского народа. С этой целью налажены прочные связи с учреждениями образования, педагогами и населением конкретных регионов Республики Беларусь. Деятельность ученых Института направлена на социальную инновационность, сочетание фундаментальных исследований с практикой, связь науки с жизнью общества. В целом плодотворно развивается сотрудничество Института в рамках соответствующих договоров с 25 иностранными и 25 отечественными учреждениями и организациями. В результате ученые Института имеют возможность осуществлять интересные и полезные для отечественной исторической науки научные проекты, работать с документами по истории Беларуси, которые находятся в архивах других стран.

Автором также освещены основные перспективные направления дальнейшего развития научных исследований в рамках деятельности Института.

Viachaslau Danilovich

IN THE VANGUARD OF MODERN NATIONAL HISTORICAL SCIENCE

Summary

The article deals with the Institute of History scientists' activities of the National Academy of Sciences of Belarus at the present stage.

The Institute of History is one of the oldest academic organizations, leading scientific institution of the Republic of Belarus in the field of historical science. Scientists of the Institute carry out basic and applied scientific researches on national and universal history, archeology, and anthropology. Research and development activities of the establishment are aimed at solving three main objectives: organization of basic and applied scientific researches; support of national historical and cultural property saving; broad translation of scientific researches results.

The author analyzes the major results in the field of history, archeology and anthropology, received by scientists of the Institute of History during the state program implementation of scientific researches and separate research projects. The most significant collective scientific works prepared by the staff of the Institute are provided. It is noted that these scientific works gained broad recognition of the national and foreign public; they have no analogs and are a source of pride of the Republic of Belarus. Many of the researches of the Institute of History scientists have no analogs in Belarusian and foreign historical science and are extremely important for progressive development of the Republic of Belarus. Works are carried out on the objective scientific basis according to the national and state ideology of the Republic of Belarus, they create the Belarusian view of the history of Belarus and national identity, promote solidifying Belarusian statehood.

By using concrete examples the author shows that in the modern conditions the Institute of History of the NAS of Belarus actively develops the innovative direction of the research: implements results of scientific study in historical education, popularizes achievements of historical science, advocates historical and cultural heritage of the Belarusian people. For this aim the Institute of History has strong liaison with education establishments, teachers and the population of specific regions of the Republic of Belarus. Activities of scientists are directed on social innovation, a combination of basic researches to practice, science and society life communication. In general the Institute cooperates with 25 foreign and 25 national establishments and organizations. As a result scientists have opportunity to realize interesting scientific projects, which can be useful to Belarusian historical science, to work with documents on the History of Belarus, kept in the archives of other countries.

The author also highlights the main perspective directions of further development of scientific researches within the Institute of History activities.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 19.03.2014

*Ольга Левко,
зав. центром истории доиндустриального общества Института истории НАН Беларуси,
доктор исторических наук, профессор (Минск, Беларусь)*

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРА ИСТОРИИ ДОИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН БЕЛАРУСИ

Центр истории доиндустриального общества Института истории НАН Беларуси является значительным научным подразделением, в составе которого работают три отдела археологии, исследующие проблемы развития материальной культуры и общества от каменного века до Нового времени, три отдела, занимающиеся проблемами средневековой истории, археографии, геральдики, нумизматики и один отдел антропологии и экологии. В 2011–2013 гг. сотрудники центра работали по разделу 1 «Археология, антропология, источниковедение и история Беларуси с древнейших времен до эпохи раннего Нового времени (руководитель: доктор исторических наук, профессор О. Н. Левко) в рамках подпрограммы № 1 «История, духовная и материальная культура белорусского народа» как составной части государственной программы научных исследований на 2011–2015 гг. «Гуманитарные науки как фактор развития белорусского общества и государственной идеологии» (ГПНИ «История, культура, общество, государство»).

Археология – область исторической науки, в которой каждый день приносит большие и маленькие открытия. Это своеобразная летопись культурных слоев, скрытая от глаз и переворачивающая свои страницы при соприкосновении земли с инструментами археолога.

Однако неправильным будет думать, что постоянное открытие новых фактов древней истории может привести к немедленному и неоспоримому результату – решению всех проблем, связанных с развитием общества на протяжении тысячелетий. В археологии существуют так называемые «вечные темы». К ним, прежде всего, относятся освоение человеком той территории, которую изучают археологи-первобытники, поиск прародины славян и выяснение места и роли данного этноса в мировом сообществе, зарождение государственности и пути ее развития в древних цивилизациях. Для решения данных проблем используются традиционные методы сопоставления археологических культур, их взаимовлияния и распространения на разных территориях, фиксируются особенности этих культур и их видоизменение, перерастание в иные формы под влиянием новых этносов, освоивших данную территорию.

В течение 2009–2013 гг. археологами Института истории НАН Беларуси велась разработка несколь-

ких научных направлений: 1 – синхронизация культур и взаимодействие древних сообществ в эпоху камня, бронзы и раннего железного века; 2 – памятники Римского времени и ранние славяне на территории Беларуси; 3 – государствообразующие процессы на территории Беларуси в эпоху викингов; 4 – условия формирования и этапы развития древнейших городов Беларуси; 5 – отражение урбанизационных процессов позднего Средневековья и раннего Нового времени в памятниках археологии. К выполнению задания «Археологические памятники первобытной и средневековой эпох на территории Беларуси: этногенез, государственность, материальная и духовная культура» в 2013 г. было привлечено (в т. ч. исполнители от учреждений образования) 10 докторов наук, 18 кандидатов наук; 40 – без степени, в т. ч. 12 аспирантов, 2 магистранта, 3 студента, 1 лаборант I категории и 3 художника.

В области изучения древнейших культур на территории Белорусского Полесья, Побужья, Поднепровья выявлены и идентифицированы новые памятники мезолита, неолита и бронзового века, раннего железного века (всего свыше 50), в Подвинье – северо-белорусской культуры древнейшего периода истории Беларуси. Новейшими исследованиями одной из центральных проблем отечественной первобытной археологии – первоначального заселения территории Беларуси по С14 установлены абсолютные даты костных остатков мамонта со стоянок Бердыж (Ветковский район Гомельской области) – 23 790 (±) 120, Юровичи (Калинковичский район Гомельской области) – 25 660 (+160, – 150), а также по кости лошади со стоянки Ковальцы (Гродненский район) – 12 420 (±) 50. С помощью палеонтологов установлено, что Юровичская стоянка являлась местом забоя и разделки добычи, т. е. охотничьим лагерем. Опубликован свод «Палеолитические памятники Беларуси. Культурно-хронологическая дифференциация источников» (авторы Е. Г. Калечиц, А. В. Колосов, В. С. Обуховский), в котором вместо известных ранее 15 объектов с находками палеолитического возраста представлено 356.

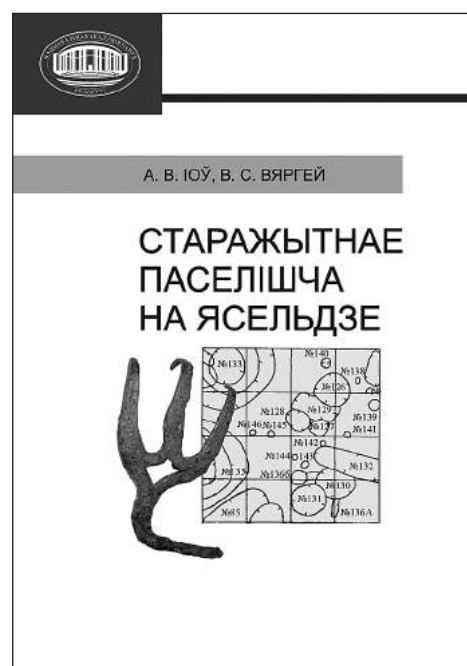
Привлекались вновь выделенные комплексы индикаторных видов растений, животных и сформированных на их основе экосистем, характерных для различных регионов Европы, включая Беларусь. На

основе палеоботанических материалов определен комплексный состав растительных ресурсов Полесья в эпоху обитания человека финального палеолита – мезолита. Таким образом, впервые собирательство представлено в наиболее полном виде с указанием возможностей их использования в хозяйственной и бытовой сфере.

Выявленные новые артефакты дали основание для корректировки схемы поэтапного заселения западных регионов Беларуси, начиная с эпохи финального палеолита до раннего железного века, а изученные памятники стали важным звеном в реконструкции поселенческой структуры этих регионов (В. Л. Лакиза). В Полоцко-Витебском регионе с применением новейших методик расширены исследования (Макс. М. Чернявский) торфяниковых Кривинских стоянок – уникального археологического комплекса с хорошей сохранностью крупнейшей в Беларуси коллекции кремневых, каменных изделий, глиняной посуды, предметов из кости, рога, дерева, янтаря. Это орудия труда, охоты и рыболовства, предметы быта, художественные изделия – антропоморфные скульптуры, амулеты, музыкальные инструменты. Один из наиболее значительных в Восточной Европе комплексов соотносится с местным населением лесного неолита и испытал влияние проникших в регион традиций культуры шнуровой керамики. Установлено, что жителям поселений Кривинского торфяника были присущи прифинно-угорская идея сотворения мира из яйца утки, промыслово-охотничий культ лося, тотемы культа предков и культа солнца (огня).

Наиболее приоритетным направлением в рамках выполнения заданий 2013 г. являлась дальнейшая разработка вопросов, относящихся к проблеме происхождения и расселения славян на территории Беларуси. В историко-культурном развитии населения Южной Беларуси выделен постзарубинецкий период: хронологический этап, наступивший после распада зарубинецкой культуры (около 10/40 гг.) и предшествовавший расселению на юго-западе Беларуси носителей вельбарской культуры, а также образованию верхнеднепровского варианта киевской культуры на рубеже II–III вв. Особенностью данного этапа стало сложение на юге Беларуси ряда новых историко-культурных образований в результате синтеза традиций зарубинецкой культуры и населения круга культур восточноевропейской лесной зоны (В. Г. Белевец).

Благодаря выделению особенностей развития керамических комплексов римского времени установлена связь между древностями зарубинецкой и пражской культур в Белорусском Полесье, а также между керамикой типа Абидни и колочинской культуры в Могилевском Поднепровье, что позволяет охарактеризовать взаимовлияния культур Днепровского бассейна, на основе которых формируется славянская общность на территории Беларуси (А. Н. Белицкая, Н. Н. Дубицкая). В культурах 3-й четверти I-го тыс. н. э.

на территории Беларуси (пражская, банцеровская, райковецкая) установлено развитие керамических традиций «южной» и «северной» зон в хронологической перспективе (Е. Ф. Касюк). На поселениях бассейнов средней Березины и нижней Свислочи выявлена роменская керамика IX–X вв., фиксирующая расселение славян с юга и, вероятно, оформление первых пунктов сбора дани и контроля – погостов, таких как селище Жужлянка (В. И. Кошман). При рассмотрении особенностей культов и верований населения раннего железного века установлено существование нескольких разновидностей культовых сооружений, часть из которых являлась площадками для календарно-астрономических наблюдений. Конструктивные особенности святилищ Беларуси имеют аналоги в Центральной и Западной Европе (Э. М. Зайковский).

Сделаны новые разработки по исследованию культур первой половины I-го тыс. н. э. Установлено, что регион Верхнего Понёманья в период раннего Средневековья был освоен двумя основными потоками поселенцев извне: с юга – восточнославянским (дреговичи), с северо-запада – западнобалтским (ятвяги). В 2011 г. опубликована обобщающая монография «Верхнее Понёманье в железном веке и раннем средневековье» А. М. Медведева.

На левобережье верхнего Нёмана совместно проживало дреговичско-ятвяжское население, а в междуречье верховьев Нёмана – Днепра – дреговичско-кривичское. В ятвяжско-дреговичских отношениях отмечается более высокая социальная активность балтов на ранних этапах и преобладание активности славян на заключительных (древнерусских) этапах их взаимодействия, основой которого было совместное обслуживание торгового нёманского пути. Новые сведения о функционировании припятско-нёманско-

го торгового пути в IX – начале XI в. представлены в монографии «Старажытнае паселішча на Ясельдзе» (авторы О. В. Иов, В. С. Вергей).

Определены этапы славянизации населения белорусско-латышского порубежья. По данным изучения курганных могильников выделены восточнобалтский и славянский компоненты в материальной культуре населения Центральной и Северной Беларуси в IX – первой половине XI в. В Днепро-Двинском междуречье, верховьях Друти и Березины Днепровской впервые выявлены материалы, подтверждающие внедрение воинов-торговцев из южных и северных регионов на поселения местных волочан в период функционирования пути «из варяг в греки», а также установлено присутствие дружинной элиты в погребальных памятниках X–XI вв. на волоках и в пограничных регионах (А. В. Войтехович, С. Д. Дернович). Установлено, что погребальные памятники Оршанского Поднепровья сохраняют языческие реликты в обрядности и сопровождающем инвентаре на протяжении XII–XVII вв. (О. Н. Левко).

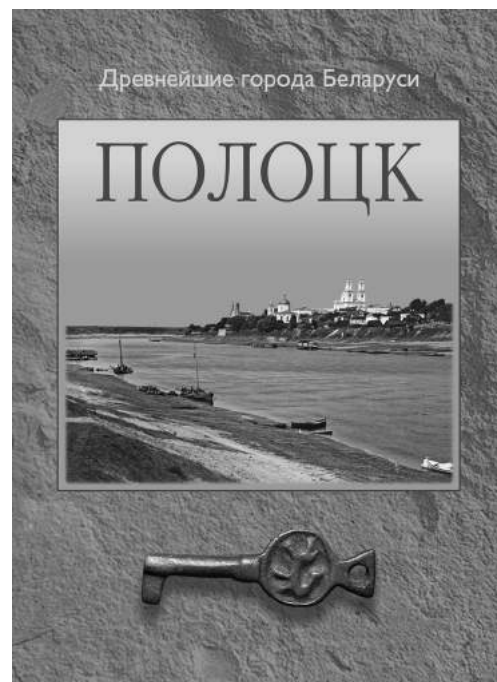
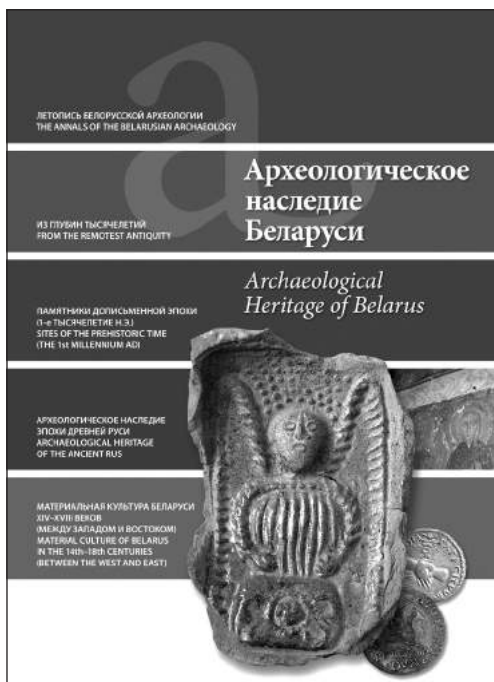
Изучались «малые города» и центры волостей Белорусского Полесья, Центральной Беларуси и западных районов Полоцкой земли. О. В. Иовом локализован упомянутый в «Списке городов дальних и ближних» Новгородской летописи летописный город Смедин (современная д. Снядин Петриковского р-на).

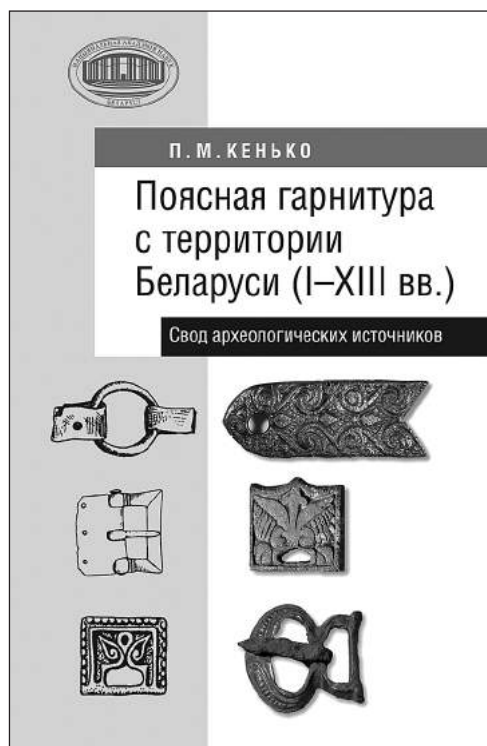
Благодаря продуктивным археологическим исследованиям значительно расширена источниковая база Гольшанского (X–XVI вв.) и Шкловского (XVI–XVIII вв.) комплексов.

Наиболее важной составляющей труда ученого, безусловно, является публикация его результатов. Исходя из этого в 2012 г. опубликовано научное из-

дание «Археологическое наследие Беларуси», в котором представлены исторические эпохи от каменного века до Нового времени в их материальном выражении. Собранные в публикации материалы получены в результате исследований, проводимых учеными Института истории Национальной академии наук Беларуси и археологами высших учебных заведений страны с 1920-х гг. до настоящего времени. Представленные в издании экспонаты разного назначения снабжены научным паспортом с указанием наименования, местонахождения и датировки предмета, а также материала и техники его выполнения. Эта публикация позволяет наглядно проследить перемены, происшедшие в экономической, военной и культурной сфере деятельности населения с территории Беларуси на протяжении более чем 25 000 лет.

С 2010 г. ведется публикация серии «Древнейшие города Беларуси». Вышли монографии «Витебск» (2010 г.), Полоцк (2012 г.), в 2013 г. подготовлена и в 2014 г. опубликована монография «Друцк». Продолжаются исследования на поселении Менка (предполагаемый первоначальный Минск), систематизируются, обрабатываются и вводятся в научный оборот новые археологические источники по Минску с целью дальнейшего их использования при подготовке монографии «Минск» в данной серии. Опубликованы работы (каталоги, своды) по Брилевскому кладу (О. В. Иов, 2011 г.), поясной гарнитуре 1-го – начала 2-го тыс. н. э. (П. М. Кенько, 2012 г.), косторезному производству Полоцкой земли (О. В. Медведева, 2013 г.). За цикл работ «Происхождение древнейших городов и зарождение государственности на территории Беларуси» (IX–XIII вв.), часть из которых опубликована в 2013 г., присуждена премия Национальной академии наук зав. центром Института, доктору истори-

ческих наук О. Н. Левко, главному научному сотруднику этого же института доктору исторических наук Г. В. Штыхову и проректору по учебной работе Полоцкого государственного университета, доктору исторических наук Д. В. Дуку.

Картографирование городищ раннего железного века позволило установить предельные значения границ на нижней Березине – юго-восточную периферию для «штриховиков» и часть северного ареала культуры для «милоградцев». В 2011 г. опубликована монография «Городища милоградской культуры на территории Беларуси» (М. И. Лошенко), в которой подведен итог многолетнего изучения памятников этой культуры. А в 2012–2013 гг. археологами центра проведены широкомасштабные исследования на городище милоградской культуры 1-го тыс. до н. э. (изучена площадь более 13 тыс. кв. м) у д. Обчин Любанского района Минской области. Материалы исследований обрабатываются.

Благодаря инициативам Института истории возобновлены работы на территории предшественника Минска (городище на р. Менка в 16 км от современного города). В 2011–2012 гг. проведены археологические исследования на участке, прилегающем к древнему городищу и занятому посадским населением в X–XI вв. Вблизи поселения на р. Менка (могильник Озерцо) в 2013 и 2014 гг. выявлен связанный с западными славянами (Великая Моравия) погребальный инвентарь X в. А на археологическом комплексе Бирули открыто погребение финального этапа банцеровской культуры (VII–VIII вв.), что указывает на генетическую связь населения этой культуры с ранними кривичами (А. В. Войтехович).

На детинце Друцка в пределах княжеского подворья при раскопках в 2013 г. открыта ювелирная мастерская XII в., а вблизи въезда в замок на его площадке выявлены остатки кузнечной мастерской XIV в. (О. Н. Левко).

Археологически доказан факт существования каменной постройки (возможно храма) древнерусского времени на селище возле пос. Гольшаны (П. М. Кенько). Впервые проведены археологические раскопки балтских грунтовых могильников с кремацией XIII–XV вв. в Ошмянском (д. Маркинаты, пос. Гольшаны) и Новогрудском (д. Зарой) районах, что позволило получить значительную (свыше 1500 предметов) коллекцию погребального инвентаря средневековых балтов на территории Западной Беларуси (Е. В. Влаصةц). Впереди у археологов Института истории очередной полевой сезон, который, несомненно, принесет новые открытия.

Ежегодно археологи центра участвуют в республиканских и международных конференциях, семинарах, круглых столах. Подведение итогов прошедшего полевого сезона традиционно проводится на международной конференции в мае перед новым сезоном с приглашением коллег из ближнего зарубежья (Россия, Украина, Польша, Прибалтика). Результаты исследований публикуются в рецензируемом ВАК Республики Беларусь сборнике «Материалы по археологии Беларуси». В рассматриваемый период опубликовано 8 выпусков этого издания (вып. 18–25).

Археологи центра также участвуют в выполнении различных проектов, не входящих в Государственную программу научных исследований. В 2012–2013 гг. по соглашению между Институтом истории и Национальным институтом превентивных археологических исследований (ИНРАП), а также договору с Обществом охраны императорского замка в Пон-де-Брик – Центр наполеоновских исследований (Франция, ЦНИ) археологами центра проведены масштабные археологические исследования в месте переправы армии Наполеона через р. Березину в 1812 г. (руководил поисковой работой кандидат исторических наук, доцент В. И. Кошман). Осуществляется также международный научно-исследовательский проект с сотрудниками Гёттингенского и Берлинского университетов по применению геомагнитной съемки археологических памятников первого тысячелетия нашей эры на территории Беларуси. Полученные магнитогаммы позволяют определить границы поселений, локализовать объекты (жилища), что открывает широкие возможности при проведении в дальнейшем стационарных исследований.

По договору Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований (№ Г11К-133 от 15.04. 2011 г., научный руководитель кандидат исторических наук, доцент А. М. Медведев) с коллегами Института археологии НАН Украины выполнялся совместный проект «Палеоэкономика населения лесной зоны Украины и Беларуси: археологические

реконструкции и моделирование». Коллектив исполнителей Института истории НАН Беларуси и вузов страны (БГУ и МГУ им. А. А. Кулешова) выполняет совместный с ИИМК РАН (Российская Федерация, г. Санкт-Петербург) проект «Новые аспекты в изучении каменного века Северо-Запада Русской равнины (сырье, технологии, хозяйство)» (№ Г13Р-027, научный руководитель доктор исторических наук, профессор Е. Г. Калечиц). Еще один проект «Хронология и периодизация озерных поселений эпохи неолита приграничных областей России и Беларуси» (Г13Р-035, научный руководитель – кандидат исторических наук Макс. М. Чернявский) выполняется совместно с ИИМК РАН и Государственным Эрмитажем (г. Санкт-Петербург).

Осуществляется сотрудничество по обмену опытом, внедрению новых методик исследований с зарубежными странами. Археологи центра выступали с докладами в научных учреждениях Польши, принимали участие в международных научных семинарах «Warsztaty: Przeszłość dla teraźniejszości – najnowsze metody badań nad dziejami pogranicza polsko-białoruskiego» («Прошлое для настоящего – новейшие методы исследований истории польско-белорусского пограничья»), Польша, г. Белосток, г. Супрасль (28.07–11.08.2013) в рамках конкурса «Польско-белорусское взаимодействие».

История. В рамках центра в выполнении раздела 1 подпрограммы «История, духовная и материальная культура белорусского народа» на 01.01.2014 г. по историческим направлениям участвуют 12 человек. Среди них 3 доктора наук, 7 кандидатов наук (6 кандидатов исторических наук и 1 кандидат филологических наук), 3 сотрудника без ученой степени. На протяжении 2009–2013 гг. историками центра проводилась работа по изучению проблем социально-экономического, политического, этноконфессионального и культурного развития белорусских земель в IX–XVIII вв.

К наиболее значимым разработкам в области фундаментальной науки относится исследование деревни и крестьянской общины во всех видах феодального землевладения на территории Беларуси в XVI–XVIII вв. Изучаются вопросы господского и крестьянского хозяйства, формы феодальной ренты, крестьянское землевладение и землепользование, сельская община, хозяйственные реформы. Выявлена взаимозависимость основных направлений государственной экономической политики в XVI–XVIII вв. и форм феодальной ренты, которые преобладали в разных регионах. Сделан вывод об эффективности государственной политики (система льгот и «слобод») по выводу страны из послевоенных кризисов.

Расширяются исследования городской тематики по тем вопросам, которым прежде уделялось минимальное внимание. Установлено, что процесс складывания сети городов и местечек на территории Беларуси был в основном завершён к концу XVI в.

Выделены регионы концентрации городов – понёманский, подвинский, побужский и поднепровский. В рамках изучения социально-экономической структуры городов Беларуси в конце XVII–XVIII в. установлено, что при ежегодных выборах нового состава магистрата соблюдался принцип преемственности, прослежена поэтапность продвижения членов магистрата от нижних к более высоким должностям: лавник – радца – бурмистр. Важным в рамках истории социально-экономического развития городов Беларуси XVI–XVIII вв. является изучение актов (привилеев) на магдебургское право. Выявлены и проанализированы новые документы на магдебургское право Толочину 1633 г., привилей на ярмарки Толочину 1712 г. и др.

В области историко-географических исследований прослежена историческая судьба Гомельщины, представлявшей в данный период порубежье Великого Княжества Литовского и Великого Княжества Московского, где шла ожесточенная борьба за утверждение геополитических интересов этих государств. На большой источниковой базе осуществлена локализация населенных пунктов региона, реконструированы межгосударственные и внутренние границы, определен его внутренний состав периодов литовского и московского управления; рассмотрена история порубежья. Установлено, что на гомельском участке в первой трети XVI в. началось формирование границ, разделяющих в настоящее время Республику Беларусь и Российскую Федерацию (Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI века. Территориальные трансформации в пограничном регионе) (2009 г.).

Важным направлением деятельности сотрудников отдела истории Беларуси Средних веков и начала Нового времени является подготовка исторических карт. В рассматриваемый период были опубликованы два тома «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі» (у 4 т.): т. 1 (2009 г.), т. 2 (2013 г.), куда вошли карты, подготовленные в отделе.

При изучении политических процессов, борьбы магнатских группировок и функционирования парламентских структур в Великом Княжестве Литовском (1715–1772 гг.) были установлены методы действия королевской власти по созданию группировок своих сторонников и укреплению их позиций в ВКЛ; выяснена роль, определены причины, цели и характер участия разных магнатских группировок в борьбе за политическое лидерство в ВКЛ и выделены формы сотрудничества и способы политической борьбы между ними (Мацук А. Барацьба магнацкіх групав у ВКЛ (1717–1763 гг.)) (2010).

Новым направлением исследований сотрудников отдела являются традиционные институты в структуре общества белорусских земель ВКЛ XIII – первой трети XVIII в. Изучение формирования письменной культуры в правовой сфере ВКЛ последней трети XIV – первой трети XV в. позволило опреде-

лить условия, причины и факторы, влиявшие на замену религиозного ритуала документом (правовым актом) (Груша А. І. Мянюўная грамата князя Васіля Нарымонтавіча і фарміраванне пісьмовай культуры ў прававой сферы Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XIV – першай трэці XV ст.) (2010).

В области исследования духовной культуры установлено, что история белорусского книгопечатания выходит за рамки его этнической территории. Это продукт сложных процессов духовного развития общества, и становление национального («русского», или кириллического) книгопечатания происходило в среде полиэтнической, центрами которой в ВКЛ были католическое, протестантское и кириллическое книгопечатание.

Отдельным направлением исследования является изучение повседневной жизни и культуры разных социальных слоев общества на территории Беларуси в XV–XVIII вв. В новейшей работе (Бохан Ю. М., Скеп'ян А. А. Побыт федалаў Вялікага Княства Літоўскага ў XV – першай палове XVII ст.) (2011 г.) и коллективной работе «Друцк» (2014) рассматривается быт феодалов и городского патрициата Великого Княжества Литовского в XV – первой половине XVII в. Впервые уделено внимание такому его компоненту, как жильё – замок, городская и сельская усадьбы. Прослежена городская инфраструктура, интерьеры, питание, костюм, охота, военные упражнения, игры, танцы и т. д. Делается вывод, что возрастание комфортности и представительности быта феодалов в XVI в. зависело не только от их желания, но и от усиления репрезентативной функции жилья и стиля жизни магнатов и шляхты, занимавшей определенные государственные должности и олицетворявшей собой престиж всего государства. Отмечается, что по мере развития общества внутри страны быт феодалов ВКЛ все более четко отражал местную традицию, а не заимствования из эпохи Средневековья и Ренессанса в Западной Европе.

К этой теме примыкает исследование личного вклада каждого из владельцев Несвижа в развитие города, выполненное в рамках изучения Несвижского замка (Метельский А. А. Владельцы старого Несвижа) (2011). Изучаются и тенденции развития геральдической культуры на территории Беларуси (Шаланда А. Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст.: геральдычна-сфрагістычныя нарысы) (2012).

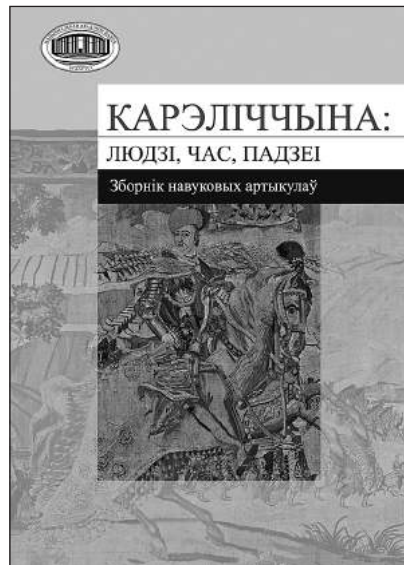
Как и в прежние годы, отделы работают над подготовкой к изданию книг «Метрики Великого Княжества Литовского», осуществляя сбор архивных материалов, их систематизацию и научную обработку. В 2011 г. издан подготовленный А. А. Жлутко «Ляцінска-беларускі слоўнік актавай мовы Вялікага Княства Літоўскага XIII–XVIII стст.» В нем представлена наиболее широко использовавшаяся латинская актовая лексика ВКЛ XIII–XVIII вв. с переводом на современный белорусский язык. Включены также старобелорусские аналоги со Статутов ВКЛ и некоторые старопольские. В приложении помещены ин-

дексы этих аналогов. Лексический корпус включает около 8000 словарных статей. В рамках темы «Латинские письменные источники IX–XIV вв.: из истории христианства в Беларуси» собраны источники, касающиеся миссии св. Бруно Бонифация, направления, цели и условий этой миссии, попытки создания епископства в Турове земляком Бруно епископом Рейнберном.

Большое внимание в работе историков центра в 2009–2013 гг. уделялось развитию исторического краеведения. С этой целью изучалась история отдельных местностей. Так, в монографии А. А. Метельского («Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст.», Мінск, 2010. 664 с.) рассмотрено развитие Мстиславского княжества и воеводства на протяжении XII–XVIII вв. В частности, раскрываются вопросы социально-экономического развития региона, его историческая география, урбанизационные и конфессиональные процессы. Установлены даты первого упоминания многих населенных пунктов Мстиславщины. Данное направление отражают также коллективные работы, к которым относятся: 1) Белавежская пушча: вытокі заваеднасці, гісторыя і сучаснасць, Мінск, 2009; 2) Гісторыя Пінска. Ад старажытнасці да сучаснасці: да 915-й гадавіны з першага летапіснага ўпамінання, Мінск, 2012.

Развитию исторического краеведения посвящены и сборники материалов различных краеведческих конференций: 1) «Ашмяншчына: праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі» (2011); 2) «Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі. Крыніцы па гісторыі горада. Сацыяльныя структуры і паўсядзённасць (да 945-годдзя Мінска)» (2012); 3) «Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на

магдэбургскае права» (2012); 4) «Карэліччына: людзі, час, падзеі» (2012); 5) «Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права)» (2013); 6) «Вялікае Княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі: да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы» (2011).

Результаты, атрыманыя ў ходзе работы за 2009–2013 гг., маюць большае значэнне для развіцця адчэцывенных гуманітарных навук, і ў першую ачэрэдзь гісторыі. Яны маюць такжэ суттэснае значэнне для асмыслення сучаснага становішча беларускага грамадства, спосабаў вырашэння стаячых перад ім праблем. Атрыманыя вынікі адпавядаюць галоўным тэндэнцыям і дасягненням сусветнай гістарычнай навукі і ідуць у авангардзе адчэцывенных даследаванняў у даннай абласці. Яны развіваюць умовы для кампаратывісцкага даследавання праблем эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага, этнаканфесіянальнага і культурнага развіцця беларускіх зямель у IX–XVIII вв.

Гісторыкі цэнтра разам з вучэнымі другіх навуковых арганізацый памімо тэматыкі Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў уключаюцца ў развіццё асобных тэм Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў. Так, да іх адносяцца: «Форміраванне пісьменнай культуры ў сферах камунікацыі і права Палочкай зямлі ў XIII – пачатку XVI в.» (дагавор з БРФФІ № Г11РПЛ-006 ад 15 красавіка 2011 г., навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт А. І. Груша); «Магдэбургскія гарады Паўночнай Беларусі» (дагавор з БРФФІ № Г161П-11 ад 9 чэрвеня 2011 г., навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук М. Д. Макарав); «Сацыяльна-эканамічныя рэформы ў Беларусі і Украіне ў XVI–XVIII вв.» (дагавор з БРФФІ № Г13К-076 ад 16 красавіка 2013 г., навуковы кіраўнік – доктар гістарычных навук В. Ф. Голубев). Навукова-даследавальскі праект «Гісторыя

Навагрудка – з глыбінь вякоў да нашых дзён» выконваецца па дагаворы з Навагрудскім райіспалкамом ад 3 красавіка 2013 г. (навуковы кіраўнік – акадэмік М. П. Костюк).

Антрапалогія. Калектывам аддэла антрапалогіі і экалогіі Інстытута гісторыі НАН Беларусі ажыццяўляюцца комплексныя даследаванні сучаснага і старажытнага насельніцтва рэспублікі ў сувязі з праблемай яго адаптыўнай змяняльнасці. У наш час работу над тэмай «Антрапалогія беларусаў: біялагічная і культурная адаптацыя да змяненняў асяродку, сацыяльным і тэхнагенным трансфармацыям» (кіраўнік – доктар медыцынскіх навук, прафесар Л. І. Тагако) ажыццяўляюць шэсць навуковых супрацоўнікаў, у т. ч. 2 доктара навук, 3 кандыдата навук і 1 супрацоўнік без ступені.

Антрапалогічныя даследаванні прадстаўляюць гістарычнай навукі важныя звесткі аб мясцовых асаблівасцях фізічнага тыпа не толькі старажытнага, але і сучаснага насельніцтва. Істочкі фарміравання фізічнага тыпа беларусаў вядуць да глыбокай старажытнасці. Антрапалогі даследаюць на костных астанках асобных індывідуумаў аномаліі будавання скелета, наступствы траўм і некаторых хваробаў. Гэтыя данныя дазваляюць склаціць прадстаўленне аб рысе асаблівасцей жыццядзейнасці людзей, аб шляхах міграцый старажытнага насельніцтва, яго ўзаемадзеянні з групамі аборнага інаэтнічнага насельніцтва альбо жывучага на суседніх тэрыторыях. Іногды магчыма проследзіць ступень преемственнасці і змянення фізічнага тыпа ў часе. Памімо плановага задання ў рамках Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў, антрапалогі цэнтра ўдзельнічаюць у ажыццяўленні праектаў Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў, у т. ч. работ над міжнароднымі праектамі.

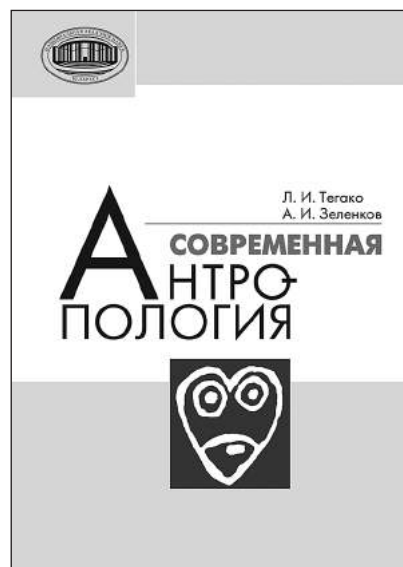
У ходзе ажыццяўлення міжнароднага праекта 2010–2012 гг. «Комплекснае даследаванне старажытнага насельніцтва Беларусі ў святле этнічнай гісторыі славян»

(договор № Г10Р-31, научный руководитель – доктор биологических наук И. И. Саливон) впервые были паспортизированы и систематизированы палеоантропологические материалы, имеющиеся в распоряжении отдела, составлен фотоархив палеоантропологических материалов и скульптурных реконструкций людей, проживавших на территории Беларуси в разные исторические периоды.

Важнейшим историческим аспектом антропологических исследований на современном этапе является мониторинг физического развития населения Республики Беларусь. Особую актуальность данная проблематика получила после аварии на ЧАЭС. Регулярные наблюдения за тенденциями роста и развития подрастающего поколения являются важным звеном в системе контроля за состоянием здоровья населения, особенно в городах. Изучение изменений морфологического статуса детского населения Беларуси на протяжении XX столетия показало, что за прошедшие 80 лет (1920–2000-е гг.) характер, темп ростовых процессов и антропометрические показатели существенно изменились в сторону увеличения. Современные юноши к окончанию периода роста на 11,3 см выше, чем их ровесники 1920-х гг., а современные девушки – на 13,3 см; также выросла масса тела у юношей и девушек – на 9,0 кг и 10,3 кг соответственно. Сотрудниками отдела разработаны оценочные таблицы физического развития детей, подростков и молодежи Беларуси. На фоне усиления антропогенного стресса выявлена тенденция к грацилизации (утончению) телосложения у детей, подростков и молодежи страны, при увеличении частот встречаемости крайних вариантов телосложения – с избыточной и недостаточной массой тела.

Вопросам изучения современного населения был также посвящен международный проект «Биологические и социальные факторы адаптации детей и молодежи Беларуси и России в современных условиях супериндустриального и урбанизированного общества» (договор № Г09Р-009, научный руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегако) Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований, выполненный сотрудниками отдела антропологии и экологии в 2009–2011 гг. В ходе комплексного антропометрического обследования детей, подростков и молодежи было установлено наличие у них напряжения адаптационных процессов, которое зависело от степени урбанизации и индустриализации населенного пункта.

Завершена работа над проектом «Комплексное биомедицинское исследование репродуктивного здоровья населения Республики Беларусь» (договор № Б11-114, научный руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегако) по Белорусскому республиканскому фонду фундаментальных исследований в 2011–2013 гг. В ходе работы дана оценка генетического и функционального статуса здоровья семьи.

Также завершена работа над международным проектом Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований 2011–2013 гг. «Антропология древнего и современного населения Полоцкой земли» (договор № Г11РПл-005, научный руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегако). Тема касалась изучения как древнего, так и современного населения, поэтому в процессе работы использованы традиционные комплексные антропологические методы исследования ископаемых останков древнего населения и измерения современных людей.

Сотрудниками отдела антропологии и экологии в 2010–2014 гг. опубликовано 4 монографии, 1 учебное пособие, 2 учебно-методических пособия и ряд научных статей в республиканских и зарубежных сборниках (Россия, Эстония, Сербия, Черногория, Польша и др.), а также материалы и тезисы докладов на республиканских и международных конференциях, симпозиумах, конгрессах.

Ежегодно в Минске в Институте истории НАН Беларуси с целью обмена опытом и ознакомления с новыми методами исследований антропологами проводится Международная научно-практическая конференция. Организаторами являются Национальная академия наук Беларуси, Отделение гуманитарных наук и искусств, Институт истории, Белорусская медицинская академия последипломного образования. В оргкомитете конференции принимают участие ведущие ученые-антропологи, историки, биологи, медики Беларуси, а также стран ближнего и дальнего зарубежья. Работа конференции проходит в рамках секций, на которых учеными из Беларуси, России, Эстонии, Сербии, Польши, Израиля обсуждаются актуальные вопросы развития антропологических исследований на современном этапе. В настоящее время в отделе ведется подготовка очередной конференции «Современная антропология: новые данные, перспективы развития, методологи-

ческие принципы», которая будет проходить в июне 2014 г.

Учитывая высокую степень востребованности историко-культурного аспекта в развитии науки, образования, патриотического воспитания, а также сферы туризма в нашей стране, Институт истории НАН Беларуси разработал ряд предложений, нашедших отражение в разных государственных программах. В течение последних лет Институт истории активно участвовал в археологическом изучении замков в Мире и Несвиже, наполнении материалом и разработках интерьеров XVII–XVIII вв. при оформлении их залов. Готовятся материалы для предоставления в программу реставрации замков Беларуси, открытия музеев в регионах страны. Осуществляется планомерная работа по учету памятников археологии и включению их в Государственный список историко-культурного наследия, внедрению в законодательную базу тех положений, которые будут направлены на ее совершенствование в деле сохранения историко-культурного достояния белорусского народа. Археологи и историки центра участвуют в разработке учебных курсов, преподавательской работе в ведущих вузах страны, осуществляют большую популяризаторскую работу, регулярно выступая в СМИ, на телевидении и радио по актуальным проблемам истории и культуры.

Выполненные сотрудниками отдела антропологии и экологии фундаментальные темы имеют для

научных исследований не только теоретическое, но и практическое значение. Созданные в результате выполнения проектов компьютерные базы данных, включающие материалы по морфологическим и функциональным признакам, а также результаты психологического тестирования служат основой для дальнейшего изучения изменчивости конституциональных показателей, физического развития, адаптации и здоровья подрастающего поколения как в историческом аспекте, так и при сравнительных межпопуляционных исследованиях. Практическое применение результатов исследования подтверждается соответствующими актами. Так, полученные данные внедрены в учебную программу по социальной антропологии УО «Белорусский государственный университет». Результаты исследования были также применены в ходе подготовки конкурсных проектов учащимися средней общеобразовательной школы № 154 г. Минска.

Высокий научный потенциал сотрудников центра истории доиндустриального общества Института истории НАН Беларуси, их гражданская активность, стремление донести до широких масс населения страны результаты своих исследований и сделать их полезными для общества дают уверенность в том, что ученые прочно занимают свою нишу в авангарде белорусской науки.

Вольга Ляўко

НАВУКОВЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ ЦЭНТРА ГІСТОРЫІ ДАІНДУСТРЫЯЛЬНАГА ГРАМАДСТВА ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫІ НАН БЕЛАРУСІ

Рэзюмэ

Цэнтр гісторыі даіндустрыяльнага грамадства – буйное навуковае падраздзяленне, у складзе якога працуюць археолагі, якія даследуюць праблемы развіцця матэрыяльнай культуры і грамадства ад каменнага веку да Новага часу, гісторыкі, што займаюцца праблемамі сярэднявечнай гісторыі, археаграфіі, геральдыкі, нумізматыкі, і антрапалогі. У 2011–2013 гг. выконвалася праца ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава».

У галіне археалогіі распрацоўваліся пытанні сінхранізацыі культур і ўзаемадзеяння старажытных супольнасцей у каменным, бронзавым і раннім жалезным вяках; разгледжаны суадносіны помнікаў Рымскага часу і ранніх славян, а таксама дзяржаваўтваральныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў эпоху вікінгаў; высвятляліся ўмовы фарміравання і этапы развіцця старажытных гарадоў Беларусі і адлюстраванне ўрбанізацыйных працэсаў позняга Сярэднявечча і ранняга Новага часу ў помніках археалогіі. Адзначаны поспех у галіне вывучэння палеаліту, славянскай праблематыкі, пасяленчай структуры насельніцтва напярэдадні дзяржаваўтварэння ва Усходняй Еўропе.

У галіне гісторыі праводзілася праца па вывучэнні праблем сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, этнаканфесійнага і культурнага развіцця беларускіх зямель у IX–XVIII стст. Вялікай ўвага надавалася пытаннем феадальнага землеўладання, панскай і сялянскай гаспадаркі, формам феадальнай рэнты, рэформам. Пашырылася вывучэнне пытанняў па развіцці гарадоў і мястэчак, выяўлены і ўведзены ў навуковы зварот новыя дакументы па магдэбургскім праве. Высветлены пытанні памежных тэрыторый Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага Княства Маскоўскага ў першай трэці XVI ст. Складзены карты першага і другога тамоў «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі» (у 4 т.). Вывучаліся пытанні палітычнай дзейнасці магнатскіх групак у ВКЛ, развіцця двара вышэйшага саслоўя ў адпаведнасці са статусам яго прадстаўнікоў. Да новых кірункаў адносяцца распрацоўкі пытанняў станаўлення нацыянальнага кнігадрукавання, фарміравання пісьмовай культуры ў прававой сферы (з’яўленне прававога акта).

У галіне антрапалогіі вывучаліся пытанні адаптыўнай зменлівасці насельніцтва з тэрыторыі Беларусі ад старажытнасці да цяперашняга часу. Былі вылучаны лакальныя асаблівасці гэтага працэсу. Значныя напрацоўкі зроблены па пытаннях маніторынгу фізічнага развіцця маладога пакалення, асабліва ў дачыненні да рэгіёна Чарнобыльскай АЭС.

Супрацоўнікі цэнтра праводзяць значную работу па ўкараненні сваіх навуковых дасягненняў у сферу адукацыі, турызму і па іншых кірунках, жыццёва важных для насельніцтва Беларусі.

Olga Levko

**THE SCIENTIFIC RESEARCH
OF THE PRE-INDUSTRIAL SOCIETY HISTORY CENTER OF THE INSTITUTE
OF HISTORY OF NAS OF BELARUS**

Summary

Center of pre-industrial society's history is one of the main scientific departments which included archaeologists and historians. They are investigating as the development of material culture and society from the Stone Age to the Modern period, as the problems of medieval history, heraldry, numismatics and anthropology. As a part of the State program of research «History, Culture, Society and the State» studying was performed in 2011–2013.

The main tasks of **archeology** were the developing synchronization and interaction of ancient cultures and communities in the Stone, Bronze and Early Iron Ages; considerations between the inhabitants of Roman sites and the early Slavs; denoting state formations processes at the territory of Belarus in the Viking Age; identifying conditions of formation and development stages of the early urban places of Belarus and reflection these actions in the late medieval and early modern sites in archeology. Progress in the study of Paleolithic, Slavic perspective, proto-state settlement structure of the population in Eastern Europe were marked.

In **history** studies of the problems of social, economic, political, cultural, ethnical and religious development at the territory of Belarus in the 9th–18th centuries were carried out. Much attention was paid to the feudal ownership, liege and vassal economy, forms of feudal rent and reforms. The problems of political activity noble groups in the Grand Duchy of Lithuania and developing position of aristocracy in accordance with the status of their representatives had been recovered. Investigations of the development of cities and towns had been expanded, new and unknown documents concerning the Magdeburg Law had been identified and introduced into scholar circulation. Issues of border regions of the Grand Duchy of Lithuania and Moscow principality in the first third of the 16th century were clarified. Maps of the first and second volumes of «Vyaliki historychny atlas Belarusi (in four volumes)» were presented, too. Among new areas the developing of national publishing, formation of literary culture in the legal sphere especially the appearance of a legal act are submitted.

In the field of **anthropology** the issues of adaptive variation of the population from the territory of Belarus from ancient period to the present were studied. Local features of this process were identified. Significant achievements made on the monitoring of the physical development of the younger generation, especially with regard to Chernobyl region.

Scholars of the center are making the considerable efforts to implement their scientific achievements in education, tourism and other areas which are vital to the population of Belarus.

Дата поступления в редакцию: 19.03.2014

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ СОТРУДНИКОВ ЦЕНТРА ИСТОРИИ ИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН БЕЛАРУСИ

Научные кадры. История и научная деятельность центра истории индустриального общества началась в декабре 2005 г. В момент образования в состав центра вошли два отдела: отдел истории белорусской государственности (заведующий отделом кандидат исторических наук, доцент Н. В. Смехович) и отдел военной истории и межгосударственных отношений (заведующий отделом доктор исторических наук, профессор А. М. Литвин). В составе отдела истории белорусской государственности был создан сектор историографии и методов исторического исследования (заведующая сектором кандидат исторических наук, доцент В. В. Яновская). Заведующим центром был назначен Н. В. Смехович. В октябре 2010 г. организационно-управленческие изменения коснулись сотрудников отдела военной истории. Один из них – доктор исторических наук В. И. Кузьменко был назначен заведующим центром истории постиндустриального общества.

В период создания в состав центра истории индустриального общества входило пять докторов исторических наук: академик М. П. Костюк, А. М. Литвин, В. Ф. Ладысев, В. В. Тугай, Н. С. Шашкевич; двенадцать кандидатов исторических наук: Н. В. Смехович, В. В. Яновская, В. Г. Мазец, Н. Б. Нестерович, В. И. Кузьменко (защитил докторскую диссертацию в октябре 2008 г.), С. Н. Хомич, М. А. Соколова, Е. Н. Филатова, А. В. Унучек, В. В. Ляховский, Р. К. Павлович, И. Н. Романова; шесть сотрудников без степени: В. Н. Жук, Е. П. Насытко, Н. В. Анофренко, Я. П. Безлепкин, С. В. Менченя, С. В. Зенченко и два лаборанта: К. Д. Гончаренко и Р. Е. Кривальцевич, в октябре 2010 г. на должность лаборанта отдела военной истории вместо Р. Е. Кривальцевич была принята К. Р. Диска.

К 2011 г. персональный состав сотрудников центра значительно изменился. К этому времени перешли на другую работу В. Ф. Ладысев, В. В. Тугай, Н. С. Шашкевич, С. Н. Хомич, В. В. Ляховский, Р. К. Павлович, В. Н. Жук, Е. П. Насытко, С. В. Менченя, С. В. Зенченко. Вместе с тем на работу были приняты молодые сотрудники, окончившие учебу в аспирантуре, в т. ч. младшие научные сотрудники Р. В. Зенюк, Е. Э. Фиринович, А. В. Кузнецова-Тимонова.

В декабре 2012 г. старший научный сотрудник отдела истории белорусской государственности

И. Н. Романова была переведена в отдел социально-экономической истории, науки и культуры. В ноябре 2013 г. старший научный сотрудник отдела истории белорусской государственности М. А. Соколова перешла на другую работу.

В октябре 2011 г. Президиум НАН Беларуси принял решение о ликвидации должностного совмещения во всех учреждениях академии. В соответствии с этим решением в Институте истории было ликвидировано совмещение должностей заведующих отделами и центрами. Заведующим центром истории индустриального общества был назначен Н. В. Смехович. Отдел истории белорусской государственности возглавила В. В. Яновская, заведующим сектором историографии и методов исторического исследования был назначен А. В. Унучек. В декабре 2013 г. решением ученого совета Института истории структура центра была усовершенствована. Сектор историографии и методов исторического исследования был преобразован в отдел. С 1.1.2014 г. этот отдел возглавила В. В. Яновская, с этого же дня А. В. Унучек возглавил отдел истории белорусской государственности. Постановлением Президиума НАН Беларуси № 40 от 22.12.2013 г. за цикл работ «“Наша ніва” и история белорусского национального движения в XX в.» А. В. Унучеку была присуждена премия НАН Беларуси им. академика В. Ф. Купревича для молодых ученых.

Кадровые изменения в составе сотрудников центра, которые произошли за исследуемый период, в основном были связаны с подготовкой и защитой кандидатских диссертаций.

23 февраля 2011 г. А. В. Кузнецовой-Тимоновой была защищена кандидатская диссертация «Крестыанство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 г.)» (научный руководитель В. И. Кузьменко) [1].

14 декабря 2011 г. состоялась защита кандидатской диссертации Е. Э. Фиринович «Документальные материалы по истории восстания 1863–1864 гг. в архивохранилищах Беларуси» (научный руководитель В. В. Яновская) [2].

19 декабря 2012 г. состоялась защита кандидатской диссертации Н. В. Анофренко «Женщины дворянского сословия Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX в.: социально-правовой статус, уча-

ствие в общественной жизни» (научный руководитель В. В. Яновская) [3]. Конечно, в небольшой журнальной публикации невозможно достаточно подробно осветить все направления научной деятельности, которую осуществляют сотрудники центра. Думается, в первую очередь надо обратить внимание на результаты научных исследований (достижения), редакционно-издательскую деятельность, связь с высшей школой, инициативы в организации и проведении научных конференций.

Основные итоги научных исследований (2011 г.).

В указанный хронологический период организация научной деятельности сотрудников центра осуществлялась в рамках Государственной программы научных исследований на 2011–2015 гг. «Гуманитарные науки как фактор развития белорусского общества и государственной идеологии» (ГПНИ «История, культура, общество, государство»). В отделе истории белорусской государственности выполнялись 2 задания: а) 1.2.01 «Социально-экономическое, политическое, конфессиональное развитие Беларуси. Конец XVIII – начало XX в.» (научный руководитель В. В. Яновская); б) 1.2.02 «Политика, экономика, социальная сфера в Беларуси (1917–1991 гг.)» (научный руководитель Н. В. Смехович). В отделе военной истории и межгосударственных отношений выполнялось задание 1.2.03 «Военная история Беларуси» (научный руководитель А. М. Литвин).

В рамках заданий каждый сотрудник разрабатывал определенную научную тему. В. В. Яновская исследовала тему «Модернизация правового статуса религиозных организаций в начале XX в.». В итоге было установлено, что законодательные акты начала XX в. в области вероисповедной политики не принесли ожидаемого покоя в религиозную жизнь белорусско-литовских губерний. Переходы населения из православия в иные вероисповедания, главным образом римско-католическое, обостряли взаимоотношения между православным и римско-католическим духовенством. Провозглашенная «свобода совести», не обеспеченная законодательно, так и не смогла выйти за рамки веротерпимости.

По итогам изучения темы «Консолидация национальных движений» (А. В. Унучек) были выявлены общие и специфические черты национальных движений на территории белорусско-литовских губерний в период между первой российской революцией и Первой мировой войной: а) общая стратегическая цель (автономия белорусских территорий в составе Российского государства); стремление остановить или по крайней мере ослабить влияние имперских властей на решение национального вопроса; б) национальная элита каждого народа края, осознавая историческую, культурную, этническую специфику белорусско-литовских губерний, старалась использовать ее для достижения своих целей. Среди представителей польского общества белорусско-литовских территорий имели перевес сторонники федерации.

Еврейская национальная элита стремилась к достижению двух целей: во-первых, добиться территориально-культурной автономии для еврейского населения в черте оседлости; во-вторых, организовать выезд евреев в Палестину в целях создания в будущем еврейского государства [4, с. 4].

По теме «Политика в отношении к иудеям» (Е. Н. Филатова) был сделан основной вывод: политика правительства Российской империи в отношении нехристианских религий/конфессий – ислама и иудаизма в белорусско-литовских губерниях в конце XVIII – начале XX в. была противоречивой. Длительное время правительство не вмешивалось в их внутрицерковные дела. Однако уже в период правления Николая I усилилась тенденция к унификации присоединенных земель, структуры управления этими вероисповеданиями также стали унифицироваться по образцу управления православной церковью.

По теме «Духовенство в восстании 1830–1831 гг.» (Н. В. Анофренко) было установлено, что участие католического и униатского духовенства в восстании 1830–1831 гг. было обусловлено недовольством церковной иерархии этих конфессий внутренней политикой российского правительства.

Степень участия духовенства в восстании находилась в зависимости, во-первых, от конфессиональной принадлежности (представители православной и протестантской конфессий практически не участвовали в восстании), во-вторых, от места, занимаемого в строгой иерархической системе управления (представители высшего римско-католического и униатского духовенства, не являясь политически самостоятельными фигурами, заняли прогосударственную позицию и выступили в качестве инструмента сдерживания и успокоения подчиненных им священников и монахов), в-третьих, от размаха повстанческого движения на данной территории (наиболее активно католические и униатские священнослужители участвовали в восстании на той территории, где действовали повстанческие отряды) [4, с. 4, 5].

По темам «Учебные учреждения римско-католической церкви» (Р. В. Зенюк) было доказано, что роль христианских конфессий в развитии образовательных традиций белорусского народа на протяжении конца XVIII – начала XX в. менялась в зависимости от политической ситуации. В период до восстания 1830–1831 гг. проблемы, связанные с трансформацией римско-католических учебных заведений, решались с помощью механизмов административного управления. После восстания они обрели статус политических доминант. В связи с этим были проведены мероприятия по ограничению влияния преподавательского состава католических учебных заведений на структуры гражданского общества [4, с. 5].

По теме «Новая экономическая политика как основа восстановления и развития хозяйства» (М. П. Костюк) было доказано, что решительный поворот руководства большевистской партии и совет-

ского государства к новой экономической политике (1921 г.) был шагом вынужденным. В первую очередь новая экономическая политика была направлена на основную часть населения страны – крестьянство, на решение острых и неотложных социальных противоречий, замену продразверстки продналогом. Постепенно она была распространена на все общество и практически на все стороны жизни. Вместе с тем частнособственническая и рыночная основа новой экономической политики как в производственной сфере, так и в области управления приходили в противоречие с формами и методами политического властвования, присущими большевистской партии. Тем не менее реализация новой экономической политики помогла вывести экономику, социальную сферу и в значительной степени общественные отношения с глубокого кризиса начала 1920-х гг. Ее опыт, полезный и во многом поучительный, может быть востребован и в строительстве современного рынка [4, с. 6].

По теме «Трансформация идеи политического самоопределения Беларуси (февраль 1917 – декабрь 1918 г.)» (В. Г. Мазец) была определена историческая закономерность: на ход реализации идеи белорусской государственности на принципах самоопределения решающее влияние оказало противоречие между объективными условиями и субъективными факторами. На протяжении указанного периода происходило формирование объективных предпосылок, которые неизбежно приводили к практической реализации идеи белорусской государственности. Однако субъективные факторы не соответствовали уровню развития объективных предпосылок. В результате их влияние оказалось определяющим. Это явилось одной из главных причин того, что провозглашенная в марте 1918 г. БНР не имела исторических перспектив [4, с. 7].

По теме «Эволюция общественно-политической жизни» (Н. Б. Нестерович) было установлено следующее. В послевоенной жизни советского общества выделяются два основных, существенно отличающихся периода. Первый, относительно спокойный и стабильный, охватывает 1944–1984 гг., второй – период нестабильности и кризиса, приходится на 1985–1991 гг. В первый период при всех позитивных изменениях, происходивших в общественно-политической жизни, для нее были характерны негативные явления: идеологический диктат правящей партии, нетерпимость к инакомыслию, недостаточное реальное участие народа в управлении государством и общественными делами и др. Существующая общественно-политическая система в той или иной мере подвергалась демократическим преобразованиям, особенно при Н. Хрущеве, однако они не получили логического завершения, поскольку задача смены этой системы не ставилась.

В период 1985–1991 гг. в результате проводимой в стране политики перестройки негативные явления в общественно-политической жизни стали нарастать.

Преждевременная и неподготовленная политическая реформа, начавшаяся в 1988 г., ускорила политизацию общества, повысила его активность. В результате правящая элита утратила контроль над политической системой. Кризис перестройки завершился распадом СССР [4, с. 8].

По темам «Беларусь в Первой мировой войне (1914–1918)» (М. М. Смольянинов) было доказано, что российские войска терпели поражение по причине военно-технической отсталости Российской империи, ее зависимости в планировании и проведении военных операций от союзников по военной коалиции, а также в результате неумелого управления войсками.

Основные результаты научных исследований (2012 г.). В 2012 г. по итогам выполнения заданий ГПНИ «История, культура, общество, государство» были получены следующие результаты. По теме «Православная церковь в правовой системе Российской империи» (Е. Н. Филатова, В. В. Яновская) было установлено, что на протяжении конца XVIII – начала XX в. главной целью конфессиональной политики имперских властей на присоединенных территориях было укрепление позиций господствующей в государстве православной церкви. Эта цель достигалась прежде всего через усовершенствование правовой системы: а) путем изменения и укрепления ее статуса как господствующей, наделенной правом прозелитизма; б) путем унификации религиозно-административной структуры по общероссийскому образцу; в) путем повышения общественного статуса православной церкви через осуществление духовной цензуры и восстановление православных братств.

По теме «События восстания 1830–1831 гг. на белорусских землях» (Н. В. Анофренко) было определено, что начало восстания в Царстве Польском вызвало изменения в административно-территориальном управлении белорусско-литовскими губерниями. Это выразилось, во-первых, в подчинении приграничных с ним губерний (Гродненская, Виленская, Минская, Подольская, Волынская губернии и Белостокская область) главнокомандующим действующей и резервной армий; во-вторых, в усилении централизации территориально-административного управления Витебской, Могилевской и Минской губерний; в-третьих, в переподчинении местной полиции в непосредственное управление губернаторов и введение в ее служебные функции обязанностей по пресечению распространения несанкционированной информации, выявлению подрывных элементов, изъятию оружия, противодействию нелегальной продаже боеприпасов [5, с. 4, 5].

По теме «Забота о духовном облике верующих. Церковная благотворительность» (Р. В. Зенюк) было доказано, что в период с конца XVIII в. до 1840-х гг. католическая церковь являлась одним из наиболее активных субъектов издательской деятельности. Содержание издательской продукции типографий опре-

делялось их административной подчиненностью: епархиальной (Виленская миссионерская, Могилевская), орденской (Полоцкая иезуитская, Виленская пиарская). Орденские типографии, созданные преимущественно для нужд учебных заведений, издавали словари, дидактическую и методическую литературу. Епархиальные типографии выпускали главным образом официальные издания, необходимые для внутреннего пользования. И те и другие типографии издавали календари и религиозную литературу (молитвенники) для широкого круга верующих. Было также установлено, что в христианских традициях римско-католической церкви важное место занимала благотворительная деятельность. Она осуществлялась в нескольких направлениях: образовательном, воспитательном, опеке над новорожденными и сиротами, вспомогательном (финансовая поддержка благотворительных институтов, спонсирование обучения) [5, с. 6].

По теме «Протестная активность населения накануне и в период восстания 1863–1864 гг.» (Е. Э. Фиринич) было установлено: проведенная генерализация сведений об участии различных слоев населения (женщин, служащих и гимназистов) в событиях 1863–1864 гг. дала возможность пересмотреть закрепленные в исторической науке дореволюционную (дворянско-клерикальную) и советскую (крестьянско-рабочую) концепции по оценке характера и социальной базы восстания. Сделан научно обоснованный вывод, что социальная база восстания в белорусско-литовском регионе была очень широкой. Представители устоявшихся социальных групп использовали различные методы сопротивления. Отдельные методы (курьерство, обеспечение, членство в повстанческих организациях) носили межгрупповой (консолидированный) характер, другие методы – шпионаж, вооруженная борьба, медицинская опека – определялись спецификой профессиональной подготовки и возрастом участников восстания [5, с. 6].

По теме «Политические процессы и “польский вопрос” в 1864–1914 гг.» (А. В. Унучек) было определено, что суть польского вопроса для властей Российской империи в 1864–1914 гг. заключалась в «борьбе с местной цивилизацией». Под «поляками» российские власти понимали в основном уроженцев белорусско-литовских губерний, которые тем или иным образом проявляли оппозиционные по отношению к Российской империи настроения. Начиная с виленского генерал-губернатора М. Н. Муравьева (1796–1866) решение «польского вопроса» связывалось с максимальным ограничением влияния католической церкви и местной интеллектуальной элиты на общество. На протяжении 1864–1914 гг. российские власти так и не смогли достичь своей цели – решить «польский вопрос». Лидеры белорусского национального движения во второй половине XIX в. понимали «польский вопрос» как необходимость восстановления государственности Речи Посполитой.

Вместе с тем белорусские народники в 1880-е гг. выдвигали требование освобождения белорусов, в т. ч. и из-под «польского угнетения», но полонизацию, в отличие от русификации, считали делом добровольным [5, с. 7].

По теме «Проблема государственно-территориального самоопределения в 1917–1920 гг.» (В. Г. Мазец) было доказано, что вопрос о государственно-территориальном самоопределении Беларуси в 1917–1920 гг. не был решен по причине, что в этот период не завершился процесс консолидации национальной белорусской элиты, а созданные органы государственной власти не преодолели первой ступени легитимности.

По теме «Административно-территориальное устройство» (М. П. Костюк) было установлено, что на восточнобелорусских территориях, которые в начале 1919 г. по военно-политическим расчетам были включены в состав РСФСР, проводилось административно-территориальное деление исходя из интересов этой советской республики. С возвращением данных земель БССР в них было ликвидировано прежнее административно-территориальное деление и установлено новое. Упразднены Витебская, Гомельская губернии, отменено деление на уезды. В республике были образованы 10 округов, которые включали 100 районов и 1202 сельских совета. Однако территориальное деление на округа оказалось необоснованным, поэтому в 1930 г. они были ликвидированы [5, с. 8].

По теме «Послевоенное восстановление экономики БССР (сентябрь 1943–1950 г.)» (Н. Б. Нестерович, Н. В. Смехович) было доказано: в данный исторический период в СССР, в т. ч. и в БССР, был реализован наиболее сложный и ресурсоемкий проект восстановления экономики, который был обременен курсом на форсированное развитие тяжелой индустрии за счет игнорирования интересов села, сдерживания роста жизненного уровня населения, развития социальной сферы. В этих условиях БССР, достигнув беспорных успехов в восстановлении экономики, создала реальную базу для дальнейшего наращивания экономического потенциала [5, с. 9].

По теме «Экономика БССР в 1950–1960-е годы» (Н. Б. Нестерович, Н. В. Смехович) была установлена закономерность: экономическое развитие Белорусской ССР проходило противоречиво. С одной стороны, были достигнуты беспорные хозяйственные успехи, обобщающим показателем которых стал возросший экономический потенциал республики, с другой – неспособность советского руководства реформировать плановую экономику в рыночном направлении привела к нарастанию негативных тенденций: снижению темпов роста валового внутреннего продукта, национального дохода, производительности труда [5, с. 10].

По теме «Национальная структура населения (1944–1990 гг.)» (В. Г. Мазец) была выявлена тенденция сокращения в составе населения БССР удель-

ного веса белорусов, поляков и евреев и повышения русских и украинцев. Установлено: если в течение 1945–1959 гг. определяющими факторами изменения национальной структуры были реэвакуации и депортации, а также обмен населением между СССР и Польшей, то в последующие десятилетия главными причинами выступали урбанизация и межреспубликанские миграции.

По теме «Проблема беженства мирных жителей и ее решение на белорусских землях в годы Первой мировой войны» (М. М. Смольянинов) был изучен процесс массового беженства мирных жителей из губерний Царства Польского, Лифляндии, Курляндии и Волыни на белорусские земли; установлено, что решение связанных с ним вопросов губернскими и уездными властями прифронтовой Беларуси осуществлялось при помощи благотворительных обществ (Всероссийского земского союза, Всероссийского союза городов, Российского общества Красного Креста, Татьянинского комитета), государственной организации «Северопомощь», а также национальных благотворительных обществ по решению проблемы беженства. Это было обусловлено тем, что российские правительственные и военные круги, рассчитывавшие на скоротечную и победоносную войну, не были подготовлены к ее решению в организованном порядке [5, с. 10, 11].

По теме «Попытка создания белорусской армии в польской армии. Белорусская войсковая комиссия» (А. М. Литвин) было установлено, что до настоящего времени в белорусской историографии не существует комплексного исследования, в котором были бы отражены все вопросы, связанные с идеей создания в 1919–1921 гг. белорусских воинских частей в польской армии. Срыв идеи создания белорусского войска в польской армии был обусловлен рядом факторов объективного и субъективного порядка. Главным из них была политика правящих кругов Польши относительно вопроса белорусской государственности, в т. ч. так называемых «восточных кресов» [5, с. 11].

По теме «Воинское дело на территории БССР в 1920–1930-е гг. Уроженцы Беларуси в Войске Польском (1921–1939 гг.)» (А. М. Литвин) было выявлено, что в 20–30-е гг. XX в. в Белорусском военном округе проводилась большая работа по подготовке войск к отражению возможной агрессии с запада. Главное внимание в 1920-е гг. уделялось созданию войск территориальной обороны, чему способствовала и проводимая в стране и войсках политика белорусизации. Со второй половины 1930-х гг. был взят курс на создание единой армии и введения всеобщей воинской повинности. Белорусский военный округ по всем важнейшим вопросам: совершенствования структуры, боевого обеспечения, боевой учебы рассматривается как наиболее передовой форпост Вооруженных Сил СССР [5].

Некоторые результаты научных исследований (2013 г.). В 2013 г. по итогам выполнения заданий ГПНИ «История, культура, общество, госу-

дарство» были получены следующие результаты. По теме «Политическая деятельность дворянства западных губерний в период наполеоновских войн» (Н. В. Анофренко) было установлено, что политические мероприятия императора Павла I в отношении западных губерний и дворянства в результате были направлены на окончательное закрепление этих земель и общества в системе Российской империи. В первую очередь это проявилось в административном и судебном упорядочении, унификации управления присоединенной территорией, выделении территории в отдельный регион. Анализ инструментария политического воздействия на помещиков и дворян белорусско-литовских губерний позволил выявить, что наиболее эффективными мероприятиями были имущественные и финансово-экономические. Что и было использовано правительством Российской империи для ускорения интеграции местного дворянства в социально-экономическую систему Российской империи [6, с. 4].

По теме «Политическая ситуация в середине 1860-х гг. – начале XX в.» (Е. Э. Фиринович) было отмечено, что события 1863–1864 гг. в белорусско-литовских губерниях стали одним из проявлений внутренней нестабильности Российской империи. Восстание поставило вопрос о единстве и неделимости империи, а также о реальности интеграции «Северо-Западного края» с центром. Выход из кризисной ситуации государство нашло в реформах, которые обещали всем сторонам народной жизни и каждой личности возможность беспрепятственного развития. Одновременно государственная власть повела борьбу за самосохранение, что привело к назреванию конфликта «власть – общество» и развитию гражданской активности, которая зародилась в кружках самообразования и выросла до партийных образований/организаций. Процесс консолидации белорусско-литовского общества и формирование его политического сознания происходил в симбиозе национальных, экономических и политических ориентиров через поиск личных ценностных норм, постепенно эволюционировавших от революционно-демократических к социал-демократическим идеям [6, с. 4].

По теме «Регулирование межконфессиональных отношений» (Е. Н. Филатова, В. В. Яновская) было установлено: выработка системы законодательных мер по регулированию межконфессиональных отношений в течение всего периода нахождения белорусских земель в составе Российской империи строилась на государственных приоритетах: а) сохранение господствующего положения православной церкви, б) ограничение духовной деятельности неправославных конфессий. Взаимоотношения между христианскими и нехристианскими конфессиями базировались, по сути, на традиционных подходах: терпимость – к мусульманам, настороженность – к иудеям. Переходы верующих из иудаизма и ислама в христианские конфессии властями поощрялись [6, с. 4, 5].

По теме «Конфессиональный фактор в восстании 1863–1864 гг.» (В. В. Яновская) было доказано, что в этом событии приняли участие все национально-конфессиональные слои населения, свидетельствующее о том, что события 1863–1864 гг. являлись не проявлением «польской интриги», а внутривосточной нестабильности государства. Позиция духовных лиц всех конфессий (и их верующих) в отношении к восстанию не была однородной: их представители находились как в одном, так и в другом лагере. Имеющийся фактический материал дал возможность установить позицию/соотношение духовенства двух ведущих христианских конфессий: римско-католической – в большинстве случаев как сторонников восстания; православной – как сторонников правительства. Представители только одной конфессии на территории Беларуси – староверы – проявили себя как явные союзники правительства, полностью подержав его действия [6, с. 5].

По теме «Развитие средств и путей коммуникации (железная дорога)» (Н. Е. Новик) было установлено, что одним из результатов модернизационных процессов в Российской империи стала революция в средствах коммуникации. Причем железная дорога сыграла решающую роль в формировании коммуникационного и информационного пространства на территории Беларуси второй половины XIX – начала XX в. В качестве основных социальных последствий железнодорожного строительства выделены: а) замена старой патриархальной семьи малой рабочей семьей железнодорожников, активно усваивавшей городские формы жизни; б) постепенная смена гендерных стереотипов, которая приводила к расширению использования женского труда на железной дороге [6, с. 5].

По теме «Включение в правовую систему Российской империи римско-католической церкви» (Р. В. Зенюк) сделан вывод, что стратегически российское законодательство в конце XVIII – начале XX в. в отношении римско-католической церкви было направлено на ослабление влияния Рима и увеличение влияния светской власти на внутривосточную жизнь, что проявлялось через издание законоположений, противоречащих каноническим (например, о создании территориально-административных единиц, выборе иерархов, сохранении ордена иезуитов и о создании его формационных структур, ликвидации монастырей, определении языка дополнительных богослужений). На протяжении изучаемого периода значительную роль в выборе вектора отношений «государство – церковь» играли политические события (восстания, войны).

По теме «Образовательная деятельность нехристианских учебных заведений» (Е. Н. Филатова) было установлено, что иудейская община заботилась о религиозном образовании верующих. Это прослеживается и на территории белорусско-литовских губерний, где религиозные учебные заведения были

представлены достаточно хорошо: иешивы (или иешиботы), хедеры. В отличие от иудеев, мусульмане, из-за малочисленности верующих и оторванности их от основных исламских регионов, религиозных учебных заведений на территории этих губерний не имели [6, с. 7].

По теме «“Советизация” Западной Беларуси» (М. П. Костюк) было доказано, что процесс «советизации» Западной Беларуси включал два основных направления: а) созидательная работа в экономической, социальной, культурной сферах; б) репрессивная политика. Такое сочетание должно было привести к необходимым результатам и «подтянуть» население западнобелорусских земель до уровня остальной Беларуси и других регионов Советского Союза. Процесс «советизации» был довольно активным. Он более интенсивно проводился в городах и менее интенсивно – в сельской местности. На его развитие оказывали влияние и глобальные политические события – начавшаяся Вторая мировая война, разгром польского государства.

По теме «БССР накануне Великой Отечественной войны: общественно-политическая ситуация» (М. П. Костюк) сделан вывод, что в результате присоединения Западной Беларуси к БССР была преодолена историческая несправедливость, когда белорусская нация и весь народ почти два десятилетия были разделены на две части и находились в разных государствах. Объединенная белорусская нация и весь народ накануне Великой Отечественной войны жили в условиях ужесточения советских законов и административных порядков. Некоторые из них – введение всеобщей воинской обязанности, меры по усилению трудовой дисциплины, необходимость срочного укрепления западных рубежей страны и др. были вынужденными, но в целом они содействовали укреплению гражданского порядка, помогали объединить усилия государства и народа, что было особенно важно накануне нападения фашистской Германии на СССР [6, с. 8, 9].

По теме «Административно-территориальные изменения» (В. Г. Мазец) было установлено, что в течение 1944–1991 гг. в основном сложилась законодательная база административно-территориальных преобразований, и Белорусская ССР получила относительную самостоятельность в этой сфере. Вместе с тем практика решения вопросов административно-территориального устройства свидетельствовала о том, что преимущественное большинство преобразований в данной сфере проводилось согласно предписаниям и под строгим контролем высшего партийно-государственного руководства Советского Союза. Доказано, что на административно-территориальные изменения, происходившие в течение первых послевоенных лет, значительное влияние оказывали факторы геополитического характера: а) значительные разрушения, которым подверглись в годы Великой Отечественной войны администра-

тивно-территориальные единицы; б) передача Польше части территории, которая накануне Великой Отечественной войны стала составной частью БССР. Установлено, что на протяжении почти 20 послевоенных лет происходил поиск оптимальной модели административно-территориального устройства республики, которая бы являлась относительно дешевой, но при этом довольно эффективной.

По теме «Этнические сообщества в общественной жизни Советской Беларуси (1944–1991 гг.)» (В. Г. Мазец) было выявлено, что в БССР отсутствовала дискриминация по национальному признаку при комплектовании органов государственной власти и управления. При этом назначение на соответствующие должности осуществлялось исходя прежде всего из деловых качеств потенциальных кандидатов, а не их национальной принадлежности. Обусловлено это было прежде всего тем, что абсолютизация национального фактора в данной сфере общественной жизни в таком многонациональном государстве, как Советский Союз, составной частью которого была Белорусская ССР, неизбежно вызвала бы нарастание центробежных сил и могла привести к параличу власти и развалу государства. Доказано, что не существовало ограничений для представителей всех этносов республики при получении образования, занятиях научной деятельностью. Вместе с тем на протяжении 1944–1991 гг. в данной сфере общественной жизни происходили противоречивые процессы. Так, в контексте общей тенденции к унификации национальные польские и еврейские школы, начавшие функционировать в первые послевоенные годы, к началу 1950-х гг. были упразднены. Наряду с этим в конце 1950-х гг. в приграничных с Литовской ССР районах были открыты школы с литовским языком обучения. Со второй половины 1980-х гг. наметилась тенденция к предоставлению этническим меньшинствам республики права изучения родного языка и создания национальных школ в местах их компактного проживания [6, с. 9].

По теме «Экономика Беларуси в 1970 – первой половине 1980-х гг.» (Н. Б. Нестерович) был сделан вывод, что в данный исторический период развитие экономики Белорусской ССР в рамках народнохозяйственного комплекса СССР продолжало идти сложным и противоречивым путем. Усилия, прилагаемые руководством республики по увеличению объемов производства, повышению производительности труда, качеству выпускаемой продукции, ускорению научно-технического прогресса, вместе с активным трудом населения, безусловно, давали определенные позитивные результаты. Однако по мере нарастающего истощения экстенсивных факторов темпы развития белорусской экономики, как и всей советской, снова стали снижаться, что происходило на протяжении всего рассматриваемого периода. Доказано, что к отсутствию необходимых реформ в экономике СССР привела зависимость от экспорта сырья, пре-

жде всего нефти и газа, лишавшая руководство страны каких-либо стимулов к модернизации хозяйственной жизни. В советской экономике стали проявляться застойные явления, и в 1982 г. она оказалась в самой нижней точке падения темпов роста. Общая плохая экономическая ситуация затронула все регионы, в т. ч. и Беларусь.

По теме «Реформирование экономики БССР в 1986–1991 гг.» (Н. Б. Нестерович) была установлена этапность этого процесса. Первый этап начался в апреле 1985 г. с объявления курса на ускорение социально-экономического развития страны. Однако осуществление этого курса существенных изменений в хозяйственной жизни не принесло и показало, что возможности реформироваться и обеспечить поступательное движение на социалистической основе для СССР исчерпаны и необходимы более радикальные, рыночно ориентированные преобразования. Первые шаги в этом направлении, сделанные летом 1987 г. и нашедшие воплощение в принятии новых законов, положили начало второму этапу реформирования советской экономики. При этом становилось все более очевидным, что для ее успешного реформирования необходима радикальная политическая реформа. Такая реформа начала осуществляться в соответствии с решениями XIX Всесоюзной конференции КПСС. Однако ориентация на реформирование в рамках существующей системы, нерешительность, непоследовательность власти, непродуманность и запоздалость многих ее действий к концу 1980-х гг. ввергли экономику СССР в состояние глубокого кризиса, а затем и развала [6, с. 10].

По теме «Сельское хозяйство Советской Беларуси в 1971–1985 гг.» и «Сельское хозяйство БССР: попытки реформирования (1986–1991 гг.)» (Н. В. Сметхович) была установлена следующая закономерность: развитие экономики БССР в 1971–1991 гг. было противоречивым. С одной стороны, плановый характер советской экономики предопределял ее экстенсивность, вследствие чего все попытки интенсификации производства не имели успеха. В то же время расширение производственной базы обусловило высокие темпы роста белорусской экономики в рамках единого народнохозяйственного комплекса СССР [6, с. 11].

По теме «Военная история как наука в зарубежной (англоязычной) историографии» (Я. П. Безлепкин) было выявлено, что военная и военно-историческая науки в США и Великобритании развиваются обособленно друг от друга. Определены основные темы, которые изучаются в военных журналах в рамках военной науки: вопросы тактики и стратегии боевых действий, подготовки офицерского состава, долгосрочного планирования боевых операций. Купнейшие войны и военные конфликты представлены в основном на страницах монографий. Военно-историческая наука США и Великобритании развивалась в университетах. Большое влияние на ее эволюцию оказывали происходящие в мире события.

После окончания Второй мировой войны произошло резкое усиление влияния политологии на изучение военной истории. Была позаимствована методология социологии и политологии, которая активно использовалась в исторических исследованиях 2-й половины XX в. Были определены характерные войны, которые привлекли внимание исследователей – Первая мировая война, Вторая мировая война, война в Корее [6, с. 11].

По темам «Сосредоточение и развертывание войск. Участие в боевых действиях (август–декабрь 1914 г.)» и «Эвакуация населения, предприятий и учреждений (июнь–ноябрь 1915 г.)» (М. М. Смольянинов) впервые был выявлен состав войсковых соединений русской армии, дислоцировавшихся на территории белорусских губерний, пополненных в дни мобилизации до штатов военного времени и выдвинутых в места сосредоточения и развертывания для начала военных действий (2, 3 и 4-й армейские корпуса – в состав 1-й и 2-й армий Северо-Западного фронта против германских войск в Восточной Пруссии; 19-й армейский корпус – в состав 5-й армии Юго-Западного фронта против австро-венгерских войск в Галиции). Прослежен их боевой путь и исследовано участие в Восточно-Прусской, Галицийской, Варшавско-Ивангородской и Лодзинской операциях, в которых русские войска имели переменный успех: разгром германцев в Гумбинен-Гольдапском и Варшавско-Ивангородском сражениях и неудача в Восточно-Прусской и Лодзинской операциях. Было установлено: причинами неудач являлись поспешное до завершения полного развертывания (без стратегических резервов) выступление в угоду союзникам по Антанте при слабом тыловом обеспечении, а также плохо организованной разведке противника, отсутствии взаимодействия и плохом управлении войсками [6, с. 12].

По темам «Особенности реализации аграрной политики немецких оккупационных властей на территории генерального округа “Волинь–Подолля” (1941–1944 гг.)» и «Особенности реализации аграрной политики нацистов на территории генерального округа “Беларусь” (1941–1944 гг.)» (С. Л. Козлова) было установлено: срыв планов «молниеносной войны» вынудил гитлеровское руководство пересмотреть первоначальные замыслы сельскохозяйственной политики на оккупированной территории Беларуси. Занятые территории стали рассматриваться не только как объект для эксплуатации. Помимо грабежа аграрной продукции планировалось наладить стабильное сельскохозяйственное производство, которое обеспечивало бы немцев на долгое время сельскохозяйственной продукцией и обеспечивало бы ее заготовку. Проведение немецкой аграрной политики на территории Беларуси с самого начала обеспечивалось аграрной пропагандой, задачи, формы и методы которой менялись в связи с внешними обстоятельствами и целями, которые ставил перед собой окку-

пационный аппарат. После срыва плана «молниеносной войны» гражданскими сельскохозяйственными органами власти проводились экономические мероприятия в области земледелия и животноводства, налаживалась деятельность сельскохозяйственных обрабатывающих и перерабатывающих предприятий, формировалась система налогообложения [6, с. 14]. Выполнение сотрудниками центра заданий ГПНИ «История, культура, общество, государство» продолжается и в 2014 г.

Редакционно-издательская деятельность. В указанный период была проведена большая работа по подготовке и изданию научной литературы. Сотрудниками сектора историографии и методов исторического исследования была издана коллективная монография «На шляху станаўлення беларускай нацыі: гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы» (Мінск: Беларус. навука, 2011. 311 с.). В монографии анализируются историографические достижения по изучению и научной оценке событий прошлого, которые имели место в рамках нациообразующих процессов на территории Беларуси. Представленный историографический анализ касается как ряда общих, так и частных вопросов, которые поднимались на протяжении XIX–XX вв. в отечественной и зарубежной историографиях. Монография позволит любознательному и равнодушному к своей родной истории читателю познакомиться также с результатами новейших исследований по самым различным аспектам данной проблемы [4, с. 13].

Сотрудники отдела истории белорусской государственности издали коллективную монографию в 2 книгах «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.» (Мінск: Беларус. навука, 2011–2012. Кн. 1. 584 с.; кн. 2. 654 с.). В этой монографии впервые в отечественной историографии разработана и реализована новая концепция истории белорусской государственности, определены ее истоки и формы.

Старший научный сотрудник отдела истории белорусской государственности М. А. Соколова издала монографию «Общественные движения на территории Беларуси (XIX – начало XX в.): историография, методологические принципы исследования» (Минск: Беларус. навука, 2011. 448 с.). Монография представляет собой развитие актуального направления исторических исследований – истории общественных движений XIX – начала XX в. на территории Беларуси и содержит ряд принципиально новых историографических и теоретико-методологических разработок. Впервые комплексно анализируется история изучения общественных движений в отечественной и зарубежной историографии, систематизируются сложившиеся теоретические традиции, связанные с историографией общественных движений, выявляются их содержание и специфика. Разработан методологический базис определения концептуальных рамок и упорядочения результатов исследования

общественных движений XIX – начала XX в. на территории Беларуси [4, с. 14].

Научный сотрудник отдела истории белорусской государственности Е. Э. Фиринович издала монографию «Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы беларускіх архіваў» (Мінск: Беларус. навука, 2013. 315 с.). В монографии проанализирован процесс формирования документального корпуса публикаций по истории восстания 1863–1864 гг., проведена классификация и видовая характеристика выявленных в белорусских архивохранилищах неопубликованных источников о событиях 1863–1864 гг., создан их банк данных и очерчен их информационный потенциал [6, с. 20].

Научный сотрудник отдела военной истории И. Ю. Воронкова издала монографию «“Двадцать второго июня, ровно в четыре часа...” Минск и минчане в первые дни Великой Отечественной войны» (Минск: Беларус. навука, 2011. 265 с.).

Сотрудники отдела истории белорусской государственности В. В. Яновская, Е. Э. Фиринович, А. В. Унучек, В. Г. Мазец, И. Н. Романова приняли участие в подготовке и издании уникальной коллективной монографии «История Белорусской железной дороги. Из XIX века – в век XXI (Минск: Маст. літ., 2012. 955 с.). В 2013 г. этот труд был удостоен диплома 2-й степени Международного конкурса «Искусство книги» государств-участников СНГ в номинации «Моя страна», книга завоевала Гран-при в номинации «Золотые скрижали» национального конкурса книги.

Сотрудники отдела военной истории А. М. Литвин, И. Ю. Воронкова, В. И. Кузьменко, А. А. Коваленя приняли участие в подготовке и издании фундаментального труда в 2 книгах «1941 год: страна в огне» (М: ОЛМА Пресс, 2011).

Деятельность в сфере образования. Сотрудничество с высшей школой. В 2011 г. преподавательскую деятельность осуществляли 7 сотрудников центра: В. В. Яновская – исторический факультет БГУ, разработала спецкурс «Конфессии Беларуси: история и современность»; А. В. Унучек – филологический факультет и факультет международных отношений БГУ, И. Н. Романова и Е. Э. Фиринович – исторический факультет БГУ; Н. В. Анофренко – БГАТУ; В. Г. Мазец – Минский филиал МЭСИ; Н. В. Смехович – Институт парламентаризма и предпринимательства [4, с. 23, 24].

В 2012 г. преподавательскую деятельность вели 5 сотрудников центра: А. В. Унучек, Е. Э. Фиринович, М. П. Костюк – исторический факультет БГУ; В. Г. Мазец – Минский филиал МЭСИ; Н. В. Смехович – Институт парламентаризма и предпринимательства.

Разработку учебных курсов и программ осуществляли 4 сотрудника: В. В. Яновская («Актуальные проблемы истории Беларуси XIX – начала XX в.: современные новации в историографии и источников-

ведении»); Е. Э. Фиринович («Феномен источника в изучении общественно-политических движений второй половины XIX в. в Российской империи (на примере восстания 1863–1864 гг.)»); А. М. Литвин, А. В. Кузнецова-Тимонова («История Беларуси») [5, с. 34].

В 2013 г. преподавательскую деятельность вели 7 сотрудников центра: Н. В. Анофренко – Белорусская государственная академия искусств, БГАТУ; А. В. Унучек, Е. Э. Фиринович, М. П. Костюк – исторический факультет БГУ; А. М. Литвин – БГАТУ; В. Г. Мазец – Минский филиал МЭСИ, Н. В. Смехович – Институт государственной службы Академии управления при Президенте Республики Беларусь, Институт парламентаризма и предпринимательства [6, с. 38, 39].

Научные конференции. Научная жизнь немыслима без организации обсуждения актуальных проблем научных исследований, без апробации их результатов, обмена опытом. Сотрудники центра выступили инициаторами и организаторами целого ряда научных мероприятий (конференций, круглых столов), которые прошли в Институте истории НАН Беларуси. В 2011 г. по инициативе сотрудников отделов центра в Институте истории были проведены следующие научные форумы:

1. Круглый стол «Политическая история Беларуси в конце XVIII – начале XX в.: теоретические подходы и принципы периодизации», 29 сентября 2011 г.

2. Круглый стол «Рыжскі мірны дагавор 1921 г. у гістарычным лёсе Беларусі (да 90-годдзя заключэння дагавора)», 18 марта 2011 г. [4, с. 26].

3. Республиканская научно-практическая конференция «Газета “Звезда” ў грамадска-палітычным і культурным жыцці Беларусі (да 95-годдзя заснавання і 70-годдзя першага падпольнага выхаду “Звяды” ў гады Вялікай Айчыннай вайны)» (совместно с редакцией газеты «Звезда»), 24 мая 2012 г.

В 2012 г. в Институте истории прошли:

1. Международная научно-практическая конференция «Метадалогія даследаванняў гісторыі Беларусі: праблемы, дасягненні, перспектывы», 9 октября 2012 г.

2. Международная научно-практическая конференция «Дзяржаўнае будаўніцтва ў Рэспубліцы Беларусь: гістарычны вопыт і традыцыі (1991–2000 гг.)», 21 ноября 2012 г.

В 2013 г. в Институте истории состоялись:

1. Международная научная конференция «Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць», 17–18 октября 2013 г.

2. Круглый стол «История Отечества в жизни и творчестве Н. С. Шашкевича (к 75-летию со дня рождения)», 1 октября 2013 г.

3. Научно-практический семинар «История белорусской государственности», 26 марта 2013 г.

Ежегодно сотрудники центра принимали участие в конференциях, проводившихся в других странах. Например, в 2012 г. сотрудники центра участвовали

в 8 международных научных конференциях, которые состоялись: в России (г. Москва, Великий Новгород – И. Н. Романова, Н. В. Смехович, А. В. Унучек; г. Москва, Воронеж – А. М. Литвин); в Литве (г. Шауляй – А. В. Унучек); в Польше (г. Варшава, Вроцлав – Р. В. Зенюк; г. Варшава, Торунь – А. М. Литвин); в Украине (г. Киев, Николаев – Р. В. Зенюк, Е. Э. Фиринович), где выступили с 10 докладами [5, с. 43]. В 2013 г. сотрудники центра приняли участие в 8 международных научных конференциях, которые проходили: в Литве (г. Вильнюс – Р. В. Зенюк, Е. Э. Фиринович); в Польше (г. Торунь – А. М. Литвин; г. Супрасль – Р. В. Зенюк); в Украине (г. Львов – Р. В. Зенюк, Е. Н. Филатова, Е. Э. Фиринович, В. В. Яновская); в России (г. Москва, Старый Оскол, Волгоград, Благовещенск – И. Ю. Воронкова, А. М. Литвин) [6, с. 48].

Если суммировать показатели по основным номинациям, характеризующим научную активность сотрудников центра, то результаты будут следующими. За 2011–2013 гг. сотрудниками центра было опубликовано 404,67 авт. л. научной продукции: монографии, научные статьи в журналах и сборниках, учебники и учебно-методические пособия, доклады конференций, энциклопедические и справочные публикации, библиобиографические и научно-популярные статьи, рецензии, интернет-публикации и др. Сотрудники центра приняли участие в работе 109 международных и республиканских конференций, круглых столов различной номинации, на которых в 222 докладах и сообщениях изложили результаты научных исследований [4, с. 52; 5, с. 47; 6, с. 54].

ЛИТЕРАТУРА

1. Тимонова, А. В. Крестьянство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 г.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. В. Тимонова. – Минск, 2011. – 25 с.
2. Фірыновіч, А. Э. Дакументальныя крыніцы па паўстанні 1863–1864 гг. у архівасховішчах Беларусі: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / А. Э. Фірыновіч. – Мінск, 2011. – 25 с.
3. Анофранка, Н. В. Жанчыны дваранскага саслоўя Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.: сацы-

яльна-прававы статус, удзел у грамадскім жыцці: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / Н. В. Анофранка. – Мінск, 2012. – 25 с.

4. Отчет центра истории индустриального общества за 2011 г. // Текущий архив центра истории индустриального общества Института истории НАН Беларуси (ТА ЦИИО).

5. Отчет центра истории индустриального общества за 2012 г. // ТА ЦИИО.

6. Отчет центра истории индустриального общества за 2013 г. // ТА ЦИИО.

Мікалай Смяховіч

НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ СУПРАЦОЎНІКАЎ ЦЭНТРА ГІСТОРЫІ ІНДУСТРЫЯЛЬНАГА ГРАМАДСТВА ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫІ НАН БЕЛАРУСІ

Рэзюмэ

У 2011–2013 гг. супрацоўнікі цэнтру гісторыі індустрыяльнага грамадства выконвалі заданні Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава». У артыкуле адлюстраваны вынікі навуковых даследаванняў (дасягненняў), рэдакцыйна-выдавецкай дзейнасці, дзейнасці ў сферы адукацыі, ініцыятыў у арганізацыі і правядзенні навуковых канферэнцый. За 2011–2013 гг. супрацоўнікамі цэнтру было апублікавана 404,67 аўтарскага ліста навуковай прадукцыі: манаграфіі, навуковыя артыкулы ў часопісах і зборніках, падручнікі і вучэбна-метадычныя дапаможнікі, даклады канферэнцый, энцыклапедычныя і даведачныя публікацыі, бібліяграфічныя і навукова-папулярныя артыкулы і інш. Супрацоўнікі цэнтру ўдзельнічалі ў рабоце 109 міжнародных і рэспубліканскіх канферэнцый, круглых сталоў рознай намінацыі, для якіх падрыхтавалі 222 даклады і паведамленні з вынікамі навуковых даследаванняў.

Mikalaj Smiakhovich

SCIENTIFIC LIFE OF THE INDUSTRIAL SOCIETY HISTORY CENTER STAFF OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF NAS OF BELARUS

Summary

The staff of the Center of Industrial Society History carried out tasks according to the State program of the scientific research «History, Culture, Society, State» in 2011–2013. The author of this article showed the results of scientific research (achievements), publishing activity, and activity in education, initiatives to carry out scientific conferences. During 2011–2013 the Center staff published more than 404 author's sheets: monographs, the scientific articles in journals and collections, the textbooks and educational and methodical handbooks, the reports of conferences, the encyclopedic and reference publications, the bibliographic and popular science articles, etc. Staff of the Center took part in 109 international and republican conferences and «round tables», as well as 222 lectures with scientific results were presented to the scientific community and general public.

Дата поступления в редакцию: 27.03.2014

УДК 94(476):001.89:005.71:001.32(476)

Уладзімір Кузьменка,
заг. цэнтра постіндустрыяльнага грамадства
Інстытута гісторыі НАН Беларусі, доктар гістарычных навук, дацэнт;
Міхаіл Кошалеў,
заг. аддзела ўсеагульнай гісторыі і міжнародных адносін
Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Мінск, Беларусь)

НАВУКОВЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ ЦЭНТРА ГІСТОРЫІ ПОСТІНДУСТРЫЯЛЬНАГА ГРАМАДСТВА ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫІ НАН БЕЛАРУСІ

Цэнтр гісторыі постіндустрыяльнага грамадства быў створаны ў снежні 2005 г. Да лістапада 2006 г. гэтую структурную адзінку ўзначальваў доктар гістарычных навук Г. У. Карзенка, пазней – кандыдат гістарычных навук В. В. Даніловіч, з красавіка 2011 г. кіраўнік цэнтра – доктар гістарычных навук У. І. Кузьменка. Цэнтр у 2009–2013 гг. меў у сваім складзе тры аддзелы: аддзел навейшай гісторыі Беларусі, аддзел сацыяльна-эканамічнай гісторыі, навукі і культуры, аддзел усеагульнай гісторыі і міжнародных адносін.

У аддзеле навейшай гісторыі Беларусі ў пяцігодцы, што разглядаецца, працавалі 8 навукоўцаў: доктар палітычных навук Л. Я. Землякоў (загадчык аддзела да верасня 2011 г.), дактары гістарычных навук У. І. Навіцкі, І. Р. Чыкалава і В. С. Саковіч, кандыдаты гістарычных навук С. А. Трацяк (з кастрычніка 2011 г. загадчык аддзела), Д. А. Крывашэй і А. П. Салаўянаў, малодшы навуковы супрацоўнік А. С. Ціхановіч.

Дзейнасць вучоных аддзела навейшай гісторыі Беларусі Інстытута гісторыі НАНБ накіравана на распрацоўку актуальных праблем гісторыі Беларусі ад моманту атрымання Рэспублікай Беларусь незалежнасці да сённяшняга дня, актуальных праблем яе сучаснага стану і перспектывы, гісторыі сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага, культурнага развіцця Беларусі ў найноўшы час.

У 2009–2010 гг. аддзел навейшай гісторыі Беларусі завяршыў распрацоўку тэмы «Рэспубліка Беларусь у сістэмных пераўтварэннях: гістарычны досвед і сучаснасць».

У выніку ажыццяўлення праекта ўпершыню прааналізаваны тэарэтычныя і метадалагічныя аспекты па вывучэнні агульнага і асаблівага ў фарміраванні беларускай дзяржаўнасці, працэсе легітымацыі яе ў інтэрэсах актывізацыі чалавечага фактару мадэрнізацыі Рэспублікі Беларусь. Гэта дазволіла прапанаваць некаторыя вынікі даследавання органам дзяржаўнага кіравання для выкарыстання ў ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі. Такая пастаноўка навуковай праблемы ўзнята ўпершыню ў айчыннай гістарыяграфіі. Яе распрацоўка ў 2009–2010 гг. дазволіла прасачыць

і прааналізаваць працэсы развіцця асобных сфер культуры Рэспублікі Беларусь; выдзеліць асноўныя этапы станаўлення і развіцця сістэмы адукацыі; выявіць станоўчыя і негатыўныя моманты ў развіцці пратэстанцкіх цэркваў і дэнамінацый; прааналізаваць дасягненні і цяжкасці дзяржаўна-канфесійнай палітыкі сучаснай Беларусі, вызначыць яе структуру, выдзеліць суб'екты і функцыі; разгледзець вопыт правядзення народных апытанняў па праблемах, што хвалююць грамадства; прааналізаваць шэраг аспектаў гісторыі развіцця аграрнай навукі.

Напрацоўкі і дасягненні вучоных аддзела ў абзначаныя гады знайшлі сваё адлюстраванне ў цэлым радзе навуковых публікацый (напр.: Беларусь: Народ. Государство. Время. Мінск: Беларус. навука, 2009; Саковіч В. С. Аграрная політыка в Беларусі в 1981–2008 гг.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Мінск: Ін-т системных ісследований в АПК НАН Беларусі, 2010; Беловежская пуша. Брест: Альтернатива, 2010; Основы идеологии белорусского государства. Мінск: Бел. гос. ун-т культуры и искусств, 2009; Политология / под ред. С. В. Решетникова. Мінск: ТетраСистемс, 2010; і інш.).

На працягу 2011–2014 гг. супрацоўнікі аддзела навейшай гісторыі Беларусі праводзілі комплексную навукова-даследчую работу (архіўна-бібліяграфічную, тэарэтычную, напісанне шэрага тэкстаў) па выкананні задання «Беларусь у сацыяльна-палітычным развіцці. 90-я гады ХХ – першае дзесяцігоддзе ХХІ ст.» тэмы «Гуманітарныя навукі як фактар развіцця беларускага грамадства» Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў (ДКПНД) на 2011–2015 гг. «Гісторыя, культура, грамадства і дзяржава». Мэта навукова-даследчай работы: на падставе паглыбленай навуковай сістэматызацыі, класіфікацыі і інтэрпрэтацыі крыніц паказаць жыццё і дзейнасць розных сацыяльных пластоў беларускага грамадства ў 1990-я – 2000-я гг.

Праект прадугледжвае падрыхтоўку калектывнай працы, цыкла навуковых артыкулаў, правядзенне навукова-практычнай канферэнцыі па праблематыцы задання. Мяркуецца, што рэалізацыя запланаванага

будзе садзейнічаць больш поўнаму адлюстраванню ў інфармацыйнай сферы разнастайных аспектаў сацыяльна-палітычнага развіцця Беларусі ў 1991–2010 гг. Матэрыялы даследавання, атрыманыя фактычныя і статыстычныя даныя, высновы і абагульненні, новыя веды па названым перыядзе ў гісторыі краіны будуць карысныя і неабходныя пры стварэнні абагульняючых навуковых прац, навучальных курсаў і дапаможнікаў, у ідэалагічнай працы, іншай палітыка-дзяржаўнай дзейнасці.

Сацыяльная гісторыя суверэннай Беларусі 90-х гг. ХХ – першага дзесяцігоддзя ХХІ ст. складаная і шматгранная. Распад СССР, які адбыўся ў 1991 г., змена палітычнага рэжыму, а затым рэзкае пагаршэнне эканамічнага стану, матэрыяльнага становішча велізарных мас насельніцтва, кардынальныя змены ва ўнутранай палітыцы спарадзілі ў першай палове 1990-х гг. сітуацыю вострай грамадскай нестабільнасці. Намаганнямі дзяржаўнай улады, разнастайных палітычных структур, дзякуючы разважнасці і палітычнаму выбару, упартай працы, актыўнасці саміх шырокіх народных пластоў з існуючага крызісу ў наступны час Беларусі ўдалося выйсці. Яе далейшае грамадска-палітычнае развіццё праходзіла ўжо ў іншых, рэгуляваных уладай і народамі, абставінах, стала больш стабільным і паспяховым. Перамены, што пачаліся з 1991 г., трансфармацыйныя працэсы, якія доўжацца і цяпер, запатрабавалі навуковага асэнсавання грамадазнаўцамі, у тым ліку і прадстаўнікамі гістарычнай навукі. Выканаўцы даследчай працы «Беларусь у сацыяльна-палітычным развіцці. 90-я гады ХХ – першае дзесяцігоддзе ХХІ ст.» паставілі перад сабой шэраг важных навуковых задач: ахарактарызаваць становішча і жыццядзейнасць розных сацыяльных пластоў насельніцтва Рэспублікі Беларусь, сацыяльныя працэсы ў краіне ў названы перыяд; паказаць удзел у эканамічным і грамадска-палітычным жыцці рэспублікі сельскага і гарадскога насельніцтва – сялянства, рабочых, інтэлігенцыі і служачых; на шырокай базе крыніц адлюстравать жаночую праблематыку апошніх двух дзесяцігоддзяў, праблемы моладзі, непаўналетніх; разгледзець шэраг аспектаў развіцця сферы культуры Беларусі, палітыка-прававыя асновы дзейнасці рэлігійных арганізацый.

Вышэйпададзеныя даследчыя задачы праекта ў прапанаванай пастаноўцы, у комплексе ў навуковай літаратуры дэталёва не разглядаліся і не рэалізаваліся. Раздзелы тэмы даследчага праекта выконваюцца з прыцягненнем вялікай колькасці новых матэрыялаў айчынных і замежных архіваў, іншых сховішчаў інфармацыі.

Адэкватнае разуменне і ўспрыманне таго, што адбывалася ў нядаўняй айчыннай гісторыі, неабходна ў Беларусі вельмі шмат каму – органам кіравання і дзяржаўнай ідэалогіі, грамадскім арганізацыям, работнікам сродкаў масавай інфармацыі, выкладчыцкім кадрам і навучэнскай моладзі, у канчатковым выніку – кожнаму грамадзяніну краіны. Менавіта гэтым

у першую чаргу вызначаецца актуальнасць працы гісторыкаў у гэтым кірунку. Дэталёвае і ўважлівае вывучэнне сацыяльна-палітычнага развіцця Беларусі на працягу апошніх двух дзесяцігоддзяў, сацыяльных працэсаў у краіне ў гэты час мае вельмі вялікае значэнне. Як у навукова-тэарэтычнай плоскасці, так і ў практычным плане.

Актуальнасць вырашаемай праблемы, яе навуковая навізна несумненныя. Мы павінны дэталёва ведаць сваю найноўшую сацыяльную гісторыю, павінны ведаць, у якім грамадстве жывём, да якіх працэсаў і тэндэнцый схільныя, карыснымі будуць і магчымыя грамадазнаўчыя рэкамендацыі па арыенціроўцы на бліжэйшую будучыню. Каштоўнасць навуковых даследаванняў падобнага кшталту высокая. У тым ліку і для навучальнага працэсу, для навучання і выхавання вучняў, студэнцкай моладзі, такія распрацоўкі вельмі неабходныя ў сучаснай школе, вышэйшых навучальных установах.

Ва ўжо выкананых навуковых тэкстах асэнсаваны палітыка-прававыя асновы свабоды сумлення, дзейнасці рэлігійных арганізацый у Рэспубліцы Беларусь, у гістарыяграфічным ключы разгледжана праблематыка гарадскога насельніцтва, рабочых, служачых, інтэлігенцыі, у тым ліку работнікаў сферы культуры, адлюстравана тэматыка інавацыйнага развіцця аграпрамысловага комплексу, жаночага насельніцтва Беларусі, сацыяльнай абароны моладзі.

Навуковыя напрацоўкі, публікацыі па заданні «Беларусь у сацыяльна-палітычным развіцці. 90-я гады ХХ – першае дзесяцігоддзе ХХІ ст.», выкананыя ў 2011–2014 гг., уяўляюць безумоўную каштоўнасць, дапаўняюць веды ў галіне айчыннага грамадазнаўства, могуць быць шырока выкарыстаны ў навучальным працэсе. У прыватнасці, на кафедрах і факультэтах шэрага ВНУ яны ўжо выкарыстоўваюцца.

Аналіз гістарыяграфіі даў магчымасць канстатаваць наяўнасць пэўнай колькасці публікацый па агульных пытаннях развіцця навукі, адукацыі, культуры ў цэлым, па асобных пытаннях жыцця гарадскога насельніцтва. Для раскрыцця месца і ролі інтэлігенцыі, дзяржаўных служачых і гарадскога насельніцтва ў грамадска-палітычным жыцці краіны праводзіцца даследаванне дзейнасці розных структур дзяржаўнага апарату, грамадскіх аб'яднанняў, творчых саюзаў, прафсаюзных структур у перыяд дзяржаўнай незалежнасці Беларусі.

У выніку разгляду палітыка-прававых асноў дзейнасці рэлігійных арганізацый супрацоўнікамі аддзела зроблена выснова, што ў Рэспубліцы Беларусь ў цяперашні час створаны неабходныя палітыка-прававыя перадумовы для ажыццяўлення кожнай асобай права на свабоду сумлення і веравызнання, а таксама дзейнасці рэлігійных арганізацый. Вызначана, што кансалідуемым фундаментам сумесных намаганняў дзяржавы, цэркваў, палітычных і навуковых эліт, грамадскасці па гарманізацыі дзяржаўна-канфесійных адносін могуць стаць ідэалогія беларускай дзяржавы

як дзяржавы паслядоўна свецкай і імкненне беларускага народа да максімальнай інтэграцыі ў сусветную супольнасць.

На падставе аналізу шырокага кола крыніц вызначана, што Акадэмія аграрных навук Рэспублікі Беларусь, створаная ў студзені 1992 г., на працягу дзесяцігоддзя (па сакавік 2002 г.) з'яўлялася вышэйшым цэнтрам па развіцці аграрнай навукі і паспяхова распрацоўвала асноўныя кірункі забеспячэння навукова-тэхнічнага, эканамічнага развіцця аграпрамысловага комплексу краіны ў пераходны да рыначнай эканомікі перыяд. Аднак ва ўмовах эканамічнага крызісу многія распрацоўкі НДІ і іншых навуковых устаноў сістэмы Акадэміі аграрных навук аказаліся незапатрабаванымі з прычыны адсутнасці сродкаў для іх укаранення ў вытворчасць. Вызначана таксама, што гістарычныя лёсы беларускага сялянства ў 1990-я – 2000-я гг. падобныя да лёсаў сялянства краін Заходняй і Усходняй Еўропы ў 2-й палове XX – пачатку XXI ст. Сацыяльна-дэмаграфічныя, гаспадарча-тэхналагічныя і сацыяльна-эканамічныя змяненні ў беларускай вёсцы, якія вядуць да скарачэння занятай у сельскагаспадарчай вытворчасці долі працаздольнага насельніцтва і высокай міграцыйнай рухомасці сельскай моладзі, змяненні ў масавай псіхалогіі сельскага насельніцтва Беларусі (устаноўка на ўрбаністычныя стандарты і каштоўнасці) адбываюцца ў рэчышчы сусветных мадэрнізацыйных працэсаў і тэндэнцый.

Супрацоўнікі аддзела прыйшлі да высновы, што становішча ў галіне абароны дзяцінства, а таксама маладзёжнай палітыкі ў Беларусі значна пагоршылася пасля 1991 г., а ў першай палове 1990-х гг. у сувязі з эканамічным становішчам краіны яно стала проста пагрозлівым. Тым не менш дзяржава ва ўмовах павелічэння колькасці сацыяльных сірот прыклала шмат намаганняў, каб нейтралізаваць ці звесці да мінімуму сацыяльна-эканамічныя прычыны сацыяльнага сіроцтва. Была вылучана прапанова па фарміраванні навукова-адміністрацыйнай канцэпцыі, якая будзе спрыяць вырашэнню існуючых праблем у галіне сацыяльнай абароны дзяцей і моладзі.

Упершыню ў айчыннай гісторыяграфіі праведзены аналіз нарматыўна-прававой базы, які дазволіў дакладна акрэсліць катэгорыю «работнік сферы культуры» 1990-х – пачатку 2000-х гг. Яна аб'яднала работнікаў культуры, творчых работнікаў, іншых фізічных асоб, якія займаюцца культурнай дзейнасцю ці знаходзяцца ў працоўных адносінах з арганізацыямі культуры. Палажэнні заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб культуры аказвалі ў названы перыяд значны ўплыў на дзейнасць работнікаў сферы культуры, вызначэнне іх месца і ролі ў сацыяльна-палітычных працэсах у нашай краіне, на іх матэрыяльны стан. Значная частка насельніцтва ў адзначаны час была па-за межамі культурнага жыцця ці ў недастатковай ступені ёю ахоплены. Пашырэнне асартыменту паслуг, якія прапаноўваліся ўстановамі культуры ў канцы 1990-х гг., не прывяло да росту аўдыторыі. Разам

з тым адзначаўся рэзкі рост цікавасці да забаўляльных жанраў, мерапрыемстваў. На фоне агульных змен у сетцы ўстаноў і паслуг, з'яўлення цалкам новых (казіно, залы ігравых аўтаматаў) устаноў частка паслуг заставалася незапатрабаванай. У гэты ж час змяншалася колькасць наведванняў тэатраў, цыркаў, музеяў. Дыспрапорцыя попытку і прапановы, як устанавілі супрацоўнікі аддзела, узнікае не толькі з-за росту цэн на гэтыя паслугі, але і дзякуючы пашырэнню выбару, які з'яўляецца ў насельніцтва. Змена культурных густаў і запатрабаванасцей насельніцтва вымагала пошуку новых падыходаў да арганізацыі вольнага часу, пошуку новых форм працы ўстановамі культуры. Кадравая палітыка ў галіне культуры была накіравана на аптымізацыю структуры галіны, што ў асобных выпадках прыводзіла да скарачэння работнікаў. Штогод кадравы склад галіны абнаўляўся прыкладна на чвэрць. Асноўнай прычынай звальненняў была незадаволенасць нізкім узроўнем заробтнай платы. Асобныя сферы галіны ў вывучаемы перыяд адчувалі востры недахоп спецыялістаў. Гэта датычылася ў першую чаргу тэатральнай і музейнай справы.

На падставе вывучэння шырокага кола крыніц зроблена выснова, што падыходы да праблемы аховы правоў жанчын і мужчын, якія ўжываюцца ў Беларусі, можна ацаніць як цалкам прагрэсіўныя. У папрок заканадаўчым актам Рэспублікі Беларусь можна паставіць толькі адно: мова іх тэкстаў у шэрагу выпадкаў андрацэнтрычная. Тым самым лінгвістычныя сродкі кадзіруюць зададзенасць уладнай сацыяльнай канструкцыі, у структурах якой жанчыны аказваюцца на яе перыферыі. Разам з тым можна зазначыць з'яўленне новага павеву ў дзяржаўнай палітыцы Беларусі – перафармацыраванне існуючых сацыяльных кантрактаў і, у прыватнасці, – «гендэрнага кантракта працуючай маці». Намеціўся пераход да гендэрна-збалансаванага тыпу дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да полаў, заснаваным на ўпэўненасці ў тым, што прынцып роўнага прадстаўніцтва, роўных правоў і магчымасцей жанчын і мужчын павінен пранізваць усе аспекты сацыяльнага жыцця, у тым ліку і сям'ю. І мужчыны, і жанчыны не толькі павінны мець роўныя правы ў грамадскай і прыватнай сферах, але ў перспектыве павінны атрымаць і цалкам роўныя магчымасці для іх рэалізацыі. Менавіта тады ў Беларусі канчаткова аформіцца ўмовы для складвання сацыяльнага (гендэрнага) кантракта роўных статусаў у якасці базавай умовы для далейшага ўстойлівага развіцця грамадства.

Значным укладам у айчынную навуку сталі выданні, у напісанні і падрыхтоўцы якіх прынялі актыўны ўдзел вучоныя аддзела. На старонках гэтых прац знайшлі адлюстраванне іх навуковыя дасягненні і адкрыцці.

Пры гэтым варта адзначыць актыўную публікацыйную дзейнасць супрацоўнікаў аддзела за мяжой, дзе пабачылі свет як манаграфічныя выданні (Чикалова И. Р. Англоведение в императорской России

в именах и публикациях (1801–1917). СПб.: Алетейя, 2013), так і артыкулы ў зборніках і навуковых часопісах (Кривошей Д. А. Частный сектор культуры Республики Беларусь: становление и развитие (1991–2008) // Acta Baltico-Slavica. 2010. Т. 34. С. 289–300; Kryvashei D. Vom Tauwetter zur Perestroika. Die sechziger-Jahre-Generation in der weissrussischen Kultur // Ein weisser Fleck in Europa... Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West / Thomas M. Bohn, Victor Shadurski (Hg.). Bielefeld: Transcript Verlag, 2011. S. 203–210; Кривошей Д. А. Двухстороннее культурное сотрудничество Республики Беларусь (1991–2008 гг.) // Историчні і політалагічныя даследаванні. 2011. № 4. С. 149–156; Саковіч В. С. Аграрна-прамысловае вытворчасць Рэспублікі Беларусь // Общество и экономика. 2011. № 8–9. С. 141–173; Чикалова И. Р. Британский доминион «Канада» в зеркале российских исследований (1867–1917) // Американистика: актуальные подходы и современные исследования / под ред. Т. В. Алентьевой, М. А. Филимоновой. Курск: Курск. гос. ун-т, 2013. Вып. 5. С. 214–225).

У складзе аддзела сацыяльна-эканамічнай гісторыі, навукі і культуры ў 2009–2014 гг. працавалі 9 навукоўцаў: дактары гістарычных навук Г. У. Карзенка (да кастрычніка 2011 г. загадчык аддзела) і Л. М. Лыч, кандыдаты гістарычных навук К. А. Крывічаніна (з кастрычніка 2011 г. загадчык аддзела), М. У. Токараў і І. М. Раманава, навуковы супрацоўнік Ю. В. Зеньковіч, малодшыя навуковы супрацоўнікі Т. С. Будзянкова, А. А. Хрысценка і К. М. Сакалоў.

У сучасным свеце неад’емнымі часткамі прагрэсу грамадства і дзяржавы выступаюць навуковыя і тэхналагічныя інавацыі, а праблемы ўзаемадзеяння працэсаў глабалізацыі і захавання нацыянальнай ідэнтычнасці з’яўляюцца аднымі з найважнейшых аспектаў сацыяльна-эканамічнага, культурнага, палітычнага і нават геастратэгічнага развіцця. Таму вывучэнне пытанняў навукова-тэхналагічнага развіцця, працэсу гарманізацыі нацыянальнага і ўніверсальнага ў культуры Беларусі, праблем узаемадзеяння грамадства, дзяржавы і царквы, распрацоўкай якіх займаўся аддзел сацыяльна-эканамічнай гісторыі, навукі і культуры, актуальныя не толькі для сучаснасці, але і маюць доўгатэрміновую перспектыву.

Магістральным кірункам працы аддзела традыцыйна выступаюць даследаванні гісторыі айчынных навукі. Вывучэнне, абагульненне, аналіз новых дакументаў і матэрыялаў па гісторыі беларускай навукі і яе персаналій дазваляюць вырашаць актуальныя навуковыя задачы, ушчыльную падыходзіць да правядзення комплексных навуковых даследаванняў. Так, вынікам мэтанакіраванай і плённай працы апошніх гадоў стала падрыхтоўка і выданне цыкла зборнікаў дакументаў і матэрыялаў аб жыцці і шматграннай дзейнасці прэзідэнтаў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі – У. М. Ігнатоўскага, П. В. Горына, К. В. Горава, В. Ф. Купрэвіча, зборніка дакументаў і матэрыялаў аб

стварэнні і дзейнасці першай комплекснай навуковай установы – Інстытута беларускай культуры (М. У. Токараў). Новым кірункам гістарычных даследаванняў з’яўляецца, напрыклад, вывучэнне міжнароднага навукова-тэхнічнага супрацоўніцтва Рэспублікі Беларусь (К. А. Крывічаніна).

Важнае прыкладнае значэнне для характарыстыкі стану гістарычных даследаванняў у краіне, вызначэння перспектываў кірункаў працы маюць падрыхтаваныя інфармацыйна-даведачныя матэрыялы. У працяг апублікаванага выдання «Аннотированный указатель диссертаций по историческим наукам, защищенных в Республике Беларусь (1991–2005 гг.)» складзены электронны банк даных аб падрыхтоўцы і дынаміцы росту кадраў вышэйшай кваліфікацыі гісторыкаў і кірункаў іх даследаванняў (Г. У. Карзенка, К. А. Крывічаніна). Апошні ўтрымлівае звесткі аб доктарскіх і кандыдацкіх дысертацыях, абароненых у Беларусі за 2006–2010 гг., а таксама аб дысертацыях, абароненых айчыннымі гісторыкамі ў замежных краінах, што былі пераатэставаны ў саветах Беларусі. Супрацоўнікі аддзела прымаюць непасрэдна ўдзел у падрыхтоўцы дапаможнікаў і падручнікаў, напрыклад электроннага вучэбнага дапаможніка для студэнтаў БДПУ імя М. Танка «Міжнародныя адносіны і знешняя палітыка дзяржаў» (Г. У. Карзенка).

Актуальныя пытанні развіцця нацыянальнай культуры, культуры этнічных меншасцей, праблем моўнага фактару знайшлі сваё адлюстраванне ў манаграфіях Л. М. Лыча. У прыватнасці, даследавана спецыфіка развіцця культуры Беларусі ў апошнія гады існавання СССР. Устаноўлена, што з пачаткам перабудовы паступова ўзрастае роля нацыянальнага фактару ў духоўным жыцці Беларусі. Аднаўленне этнакультурнай самабытнасці было звязана са шматлікімі складанасцямі, абумоўленымі русіфікацыйнай карэннага насельніцтва, нежаданнем партыйных і савецкіх органаў адысці ад той нацыянальнай палітыкі, што праводзілася да перабудовы. Найбольш актыўна на ніве нацыянальнага адраджэння дзейнічала творчая інтэлігенцыя.

Супрацоўнікамі аддзела сацыяльна-эканамічнай гісторыі, навукі і культуры ў адзначаны перыяд даследавана ўзаемадзеянне ў сацыяльнай сферы Беларускай праваслаўнай царквы (БПЦ) і дзяржавы (А. А. Хрысценка). Вызначана структура сацыяльнага служэння царквы, роля грамадскіх арганізацый у яго станаўленні. Акрэслены прыярытэты кірункаў сацыяльнага служэння, дадзена ацэнка місіянерскаму аспекту сацыяльнай дзейнасці БПЦ, што мае ключавое значэнне ў развіцці супрацоўніцтва дзяржавы і царквы ў галіне адукацыі і выхавання. Зроблена выснова аб тым, што ў беларускай гістарыяграфіі праблема міжканфесійных адносін у Рэспубліцы Беларусь разглядаецца ў асноўным праз прызму дзяржаўна-канфесійных адносін. У той жа час «дыялог канфесій», міжцаркоўнае супрацоўніцтва, нягледзячы на велізарную актуальнасць для вывучэння гра-

мадскіх працэсаў у сучаснай Беларусі, застаюцца паза ўвагай даследчыкаў. Таму вырашэннем дадзенай навуковай задачы займаюцца спецыялісты адзначамага падраздзялення Інстытута гісторыі.

Вывучаецца праблема станаўлення міжнароднага супрацоўніцтва Беларусі па пераадоленні наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС у 1986–1995 гг. Праведзеныя даследаванні дазваляюць сцвярджаць, што пераадоленне медыцынскіх наступстваў радыяцыйнай катастрофы, памяншэнне агульнай рызыкі здароўю насельніцтва, дзяцей і ліквідатараў аварыі выступала адным з прыярытэтных кірункаў доўгатэрміновага ўзаемадзеяння нацыянальных і міжнародных арганізацый па чарнобыльскім пытанні. Вызначаны крыніцы фінансавання, катэгорыі атрымальнікаў дапамогі, кірункі і формы сумеснай дзейнасці. Зроблена выснова аб тым, што першапачаткова ўзаемадзеянне беларускага і сусветнага супольніцтва ў большай ступені мела характар дапамогі і ў меншай – супрацоўніцтва. Вывучэнне замежнай гістарыяграфіі адлюстравала асаблівую ўвагу нямецкіх даследчыкаў да тэматыкі Чарнобыля, што ў многім абумоўлена актыўным удзелам германскай супольнасці ў аказанні ўсеабавай дапамогі пацярпелым краінам, выкананні сумесных праектаў. Асноўная ўвага ў нямецкай гістарыяграфіі акцэнтавана на кантактах недзяржаўных структур як элементаў грамадзянскай супольнасці. Сама аварыя і яе наступствы разглядаюцца ў кантэксце грамадска-палітычнай сітуацыі, што склалася ў СССР і новых незалежных краінах у канцы 1980-х – 1990-я гг. (К. А. Крывічаніна).

Новым кірункам працы аддзела стала даследаванне праблем штодзённага жыцця беларускага грамадства ў 1920–1930-я гг. Навуковыя напрацоўкі па тэматыцы апрабаваны на навуковых мерапрыемствах міжнароднага праекта «Савецкія нацыянальныя меншасці ў гады Вялікага тэрору». Па выніках праекта рыхтуецца выданне калектыўнай манаграфіі з удзелам супрацоўнікаў аддзела.

У аддзеле ўсеагульнай гісторыі і міжнародных адносін у 2009–2014 гг. працавалі 9 супрацоўнікаў: кандыдаты гістарычных навук М. К. Кошалеў (загадчык аддзела), Д. Л. Шавялёў, А. І. Дзярновіч, К. С. Разуванова і М. У. Глеб, навуковы супрацоўнік Т. А. Папоўская, малодшыя навуковыя супрацоўнікі А. А. Александровіч і Ю. М. Мікульскі, лабарант 1-й катэгорыі А. С. Дашкевіч.

У выніку навуковых даследаванняў у рамках заданняў па Дзяржаўных праграмах «Гісторыя беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры» на 2006–2010 гг. і «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава» на 2011–2015 гг. ажыццёўлены комплексны навуковы аналіз гістарычнага вопыту і перспектывы развіцця інтэграцыйных працэсаў у Еўропе і свеце, удзелу ў іх Беларусі. Вывучаны характэрныя рысы розных гістарычных мадэлей, форм і праектаў інтэграцыйных аб'яднанняў. Дадзена характарыстыка аб'ектыўных і суб'ектыўных перадумоў глабалізацыі

і яе наступстваў, адлюстравана эвалюцыя дзяржаўнасці Беларусі ва ўмовах інтэграцыі. Зроблена спроба прагназавання перспектывы развіцця інтэграцыйных працэсаў.

На завяршальным этапе выканання ДКПНД «Гісторыя і культура» (2010 г.) супрацоўнікі аддзела, працуючы па раздзелу «Беларусь у інтэграцыйных працэсах: гістарычны вопыт, сучаснасць, перспектывы», падрыхтавалі шэраг планавых тэкстаў, прысвечаных даўняму перыяду гісторыі беларускіх земляў, узаемаадносін іх эліт з суседзямі.

У выніку праведзенага старшым навуковым супрацоўнікам А. І. Дзярновічам даследавання прапанавана разглядаць стварэнне ВКЛ у канцэптуальным полі «ранняй дзяржавы», якое нельга аналізаваць у чыста нацыянальных катэгорыях. Абгрунтаваны тэзіс, што стварэнне Вялікага Княства Літоўскага было шмат у чым вынікам працэсаў балта-славянскага ўзаемадзеяння, а далейшае развіццё культуры і грамадства ВКЛ адлюстроўвала працэс яго функцыянавання ў полі заходняй і поствізантыйскай цывілізацый.

Значная ўвага вучонымі аддзела ў канцы мінулай пяцігодкі надавалася даследаванням сучаснага ўдзелу Рэспублікі Беларусь у працэсах рэгіянальнай інтэграцыі. Кандыдатам гістарычных навук М. К. Кошалевым і навуковым супрацоўнікам Т. А. Папоўскай разглядаюцца комплекс міждзяржаўных дагавораў Беларусі і Расіі, накіраваных на ўмацаванне арганізацыйна-прававых асноў Саюзнай дзяржавы, адлюстраваны цяжкасці і супярэчнасці саюзнага будаўніцтва. Паказана, што Беларусь заняла вядучае месца ў шэрагу прыярытэтаў ваенна-палітычнага супрацоўніцтва Расіі. Зроблена выснова, што ступень інтэграцыі дзвюх краін у вобласці ваеннай вытворчасці дасягнула настолькі высокага ўзроўню, што рэалізацыя расійска-беларускіх саюзных праектаў у гэтай галіне з'яўляецца больш перспектывунай, чым кааперацыя ў АДКБ, якая ўяўляе сабой больш доўгатэрміновы праект. У рамках даследавання развіцця інтэграцыйных працэсаў паміж Рэспублікай Беларусь і краінамі постсавецкай прасторы праведзены аналіз вынікаў і мяркуемых перспектывы стварэння Беларуссю, Расіяй і Казахстанам Мытнага саюза.

Навуковая значнасць атрыманых у 2010 г. завяршальных вынікаў даследаванняў па ДКПНД «Гісторыя і культура» заключаецца ў тым, што ў іх працягнуты рэтраспектывны разгляд міжнародных адносін праз прызму інтэграцыйных працэсаў у гісторыі краін і народаў. У гісторыка-метадалагічным плане вынікам даследавання з'явіўся шэраг упершыню досыць выразна сфармуляваных канцэптуальна-тэарэтычных палажэнняў, якія тычацца спецыфікі вывучэння і асвятлення гісторыі міжнародных адносін Беларусі. Аўтарамі прапанаваны і навукова абгрунтаваны прыныцып неабходнасці максімальнага ўліку тых бакоў узаемаадносін, якія былі накіраваны не на канфрантацыю, а на пазітыўныя інтэграцыйныя фактары, што збліжаюць краіны і народы.

У рамках Дзяржаўнай праграмы «Гісторыя, культура, грамадства» на 2011–2015 гг. аддзел прыступіў да распрацоўкі грунтоўнага праекта – стварэння фундаментальнай абагульняючай працы «Беларусь і свет: міжнародныя адносіны. Дыпламатыя. Дыяспара». Арыгінальнасць падобнай працы абумоўлена тым, што хоць асобныя аспекты ў той ці іншай ступені з’яўляліся прадметам даследаванняў і часткова былі адлюстраваны ў айчынай гістарыяграфіі, аднак абагульненая, маналітнай карціны гэтага важнага сегмента гісторыі беларускай дзяржаўнасці пакуль што няма. У плануемай працы ў кантэксце генезісу беларускай дзяржаўнасці мяркуецца паслядоўна разгледзець Беларусь у якасці суб’екта і аб’екта міжнародных адносін ад старажытнасці да нашых дзён.

З улікам пастаўленых задач аддзел сканцэнтраваны свае намаганні па падрыхтоўцы адпаведных навуковых тэкстаў з улікам, вядома, напрацовак мінулых гадоў. Так, у тэкстах, напісаных А. І. Дзярновічам, разгледжана становішча беларускіх земляў ва ўмовах зараджэння дыпламатыі (IX–XII стст.), геапалітычныя зрухі XIII ст. і міжнародныя стасункі Вялікага Княства Літоўскага ў XIII–XIV стст. Даследаванне паказала, што дыпламатыя, як сродак абслугоўвання знешняй палітыкі, узнікае разам з фарміраваннем дзяржавы і развіваецца па меры ўскладнення яго грамадскага і палітычнага ладу. Зыходзячы з гэтага, знешнія сувязі беларускіх земляў разгледжаны ў шырокім кантэксце з улікам гандлёва-эканамічных і культурных кантактаў. Ва ўмовах Сярэднявечча міждзяржаўных адносін, ахопліваюць сферу дыпламатыі. Паказана, што ўсе гэтыя фактары былі актуальныя для Полацкай, а часткова і Тураўскай зямель ужо ў IX–XII стст., што дазваляе характарызаваць названы перыяд як першы этап гісторыі зараджэння дыпламатыі Беларусі. Разгледжаны абставіны, у якіх адбывалася станаўленне знешняй палітыкі ВКЛ. Зроблена выснова, што да сярэдзіны XIII ст. ва Усходняй Еўропе склалася некалькі цэнтраў уплыву: саслабелыя рускія княствы, якія па рэлігійна-культурным прынцыпе аб’ядноўваліся паняццем «Русь»; новая поліканфесійная дзяржава Вялікае Княства Літоўскае; нямецкія дзяржавы ў Паўднёва-Усходняй Прыбалтыцы; мангольская дзяржава Залатая Арда. Адзначана, што цэнтральныя ўлады ВКЛ апынуліся ў складанай сітуацыі неабходнасці вайсковага, палітычнага і культурна-рэлігійнага забеспячэння суверэнітэту сваёй дзяржавы.

У параграфі «Унііныя працэсы Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай. Трансфармацыя знешне-палітычнага статусу» разгледжаны праблемы, што ў канцы XIV ст. паўсталі перад Вялікім Княствам Літоўскім: неабходнасць трансфармацыі сваёй знешняй палітыкі, неабходнасць змены свайго цывілізацыйнага статусу, бо вярхоўная ўлада ў дзяржаве заставалася паганскай. У выніку за доўгі кароткі перыяд вялікі князь Ягайла і яго набліжаныя саноўнікі апрабавалі

тры розныя варыянты далейшага развіцця знешняй палітыкі дзяржавы: ордэнскі (нямецкі); маскоўскі; польскі.

Разгляд становішча Рэспублікі Беларусь у сістэме міжнародных адносін найноўшага часу дазволіў ажыццявіць комплексны аналіз гістарычных падзей, звязаных з дэзінтэграцыяй і распадам СССР, праблем інтэграцыйных высілкаў кіраўніцтва Беларусі і Расіі. Устаноўлена, што адной з найболей складаных і праблемных абласцей ва ўзаемаадносінах дзвюх краін з’яўляўся энергетычны дыялог. Адносіны ў гэтай сферы вылучаліся складаным перапляценнем эканомікі з палітыкай, што нярэдка прыводзіла да канфліктных сітуацый. Зроблены выснова пра тое, што краінам неабходна засяродзіць асноўную ўвагу на напаўненні падпісанага дакумента пра Саюз дзвюх дзяржаў практычным зместам, што з’явіцца базай стабільнасці двухбаковых кантактаў у сферы энергетыкі, а канфлікты паступова будуць вычэрпвацца.

Значная ўвага надаецца даследаванням праблем узаемадзеяння Рэспублікі Беларусь з краінамі СНД. Напісаны параграфы: «Украіна»; «Цэнтральная Азія, Каўказскі рэгіён (Азербайджан, Арменія, Грузія)» (М. К. Кошалеў), у якіх ажыццёўлены аналіз асаблівасцей узаемаадносін Рэспублікі Беларусь са згаданымі краінамі. Вывучэнне працэсаў развіцця дзяржаўна-палітычных, эканамічных і гуманітарных сувязей Рэспублікі Беларусь паказала, што ўжо ў першапачатковы перыяд незалежнага існавання паміж Беларуссю і адпаведнымі дзяржавамі ў цэлым была створана трывалая дагаворна-прававая база супрацоўніцтва, што дазволіла выйсці на якасна новы ўзровень узаемаадносін.

Аналіз развіцця інтэграцыйных працэсаў у краінах Азіі дазволіў вывучыць шэраг канцэптуальных палажэнняў, якія тычацца адносін Рэспублікі Беларусь з азіяцкімі дзяржавамі, вылучыць круг прыярытэтаў, мэт і задач у гэтым кірунку шматвектарнай знешняй палітыкі Беларусі. Прааналізаваны адносіны Беларусі з шэрагам краін Блізкага і Сярэдняга Усходу на мяжы 1990-х – 2000-х гг. Такім чынам адкрыты новы кірунак у гістарычнай тэматыцы НАН Беларусі – даследаванне гісторыі краін Блізкага і Сярэдняга Усходу. Па сутнасці, супрацоўнікамі аддзела адноўлены (пасля 60-гадовага перапынку) важны кірунак у беларускай акадэмічнай навуцы, а менавіта: вывучэнне праблем усеагульнай гісторыі. Неабходна нагадаць, што ў адзеле падрыхтаваны да выдання рукапіс «Усеагульная гісторыя ў працах беларускіх даследчыкаў 1920-х гадоў: анталогія» (серыя «Помнікі гістарычнай думкі Беларусі»).

У рамках адпаведнага структурнага падраздзялення была заснавана і склалася новая навуковая школа, якая працягвае зараз развівацца ў Інстытуце (распрацоўка тэмы «Беларускае замежжа ў найноўшы час», К. С. Разуванова), а таксама на адпаведных кафедрах шэрага вышэйшых навучальных устаноў Беларусі. Гэта даследаванні па гісторыі беларускай дыяспары –

неад'емнай часткі беларускага народа, нашых землякоў, якія па волі лёсу апынуліся па-за межамі Бацькаўшчыны. Вынікі даследаванняў навукоўцаў Інстытута па дадзенай праблематыцы садзейнічалі распрацоўцы дзяржаўнай палітыкі, вызначэнню канцэптуальных і практычных падыходаў у адносінах да беларускіх арганізацый розных краін замежжа, дыяспары ў цэлым.

У гісторыка-метадалагічным плане дасягненнем даследаванняў аддзела з'явіўся шэраг упершыню досыць выразна сфармуляваных канцэптуальных-тэарэтычных палажэнняў, якія тычацца спецыфікі вывучэння і асвятлення гісторыі міжнародных адносін Беларусі. Вылучаны і навукова абгрунтаваны прынцып неабходнасці максімальнага ўліку менавіта тых бакоў узаемадачыненняў, якія былі накіраваны не на канфрантацыю, а на пазітыўныя інтэграцыйныя фактары, збліжалі краіны і народы. Супрацоўнікамі аддзела зроблена выснова аб тым, што ўлік і выкарыстанне гэтых прынцыпаў пры правядзенні гістарычных даследаванняў, падрыхтоўцы на іх аснове навуковых прац, падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў па айчыннай гісторыі рознага ўзроўню дае магчымасць істотнага ўдакладнення і дагэтуль нярэдка пануючых ў навуковых колах канфрантацыйных парадыгмаў, іншых падобных зыходных канцэптуальных схем і мадэлей асвятлення гістарычнага працэсу.

У рамках цэнтра гісторыі постіндустрыяльнага грамадства праводзяцца абмеркаванні і зацвярджэнне вытворчых планаў аддзелаў, індывідуальных планаў супрацоўнікаў і справаздач, абмеркаванні планавых тэкстаў, рукапісаў буйных прац і артыкулаў, арганізацыйных пытанняў.

Цэнтр ажыццяўляе цеснае супрацоўніцтва з ВУ краіны. Толькі за апошнія тры гады тут дасягнуты наступныя вынікі.

У гэты час супрацоўнікі аддзела навейшай гісторыі Беларусі, аддзела сацыяльна-эканамічнай гісторыі, навукі і культуры, аддзела ўсеагульнай гісторыі і міжнародных адносін працавалі ў дзесяці вышэйшых навучальных установах. Напрыклад, Л. Я. Землякоў у 2011 г. працаваў на пасадзе прафесара ў БДУ і ў Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь. У гэтых навучальных установах ён выкладаў наступныя курсы: «Паліталогія», «Дзяржаўна-канфесійныя адносіны», «Асновы ідэалогіі беларускай дзяржавы». З'яўляўся кіраўніком 3 дыпломных прац і 8 курсавых, кіраваў практыкай шэрага студэнтаў у органах дзяржкіравання і пракуратуры. Г. У. Карзенка ў гэты ж час з'яўляўся загадчыкам кафедры паліталогіі і права БДПУ імя М.Танка, чытаў курс лекцый па дысцыплінах «Паліталогія», «Асновы ідэалогіі беларускай дзяржавы», спецкурс «Гісторыя навукі Беларусі». М. К. Кошалеў правёў для ВУ значную працу як рэцэнзент. Ён выступіў у якасці рэцэнзента падрыхтаваных да выдання групай вучоных факультэта міжнародных адносін БДУ такіх прац, як «Дзяржаўныя межы Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў»

(у 2 т.), «Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь: зборнік дакументаў» (т. 9). Падрыхтаваў рэцэнзіі на вучэбныя праграмы па дысцыплінах «Украіна ў сістэме міжнародных адносін», «Знешняя палітыка Расіі», «Месца і роля ўсходнееўрапейскіх краін у міжнародных адносінах», «Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе», якія былі распрацаваны ў БДУ. Адзначым пры гэтым, што ў 2011–2014 гг. аддзел усеагульнай гісторыі і міжнародных адносін праводзіў вялікую працу па каардынацыі навуковых даследаванняў з установамі Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь у рамках задання падпраграмы «Гісторыя і культура» 1.3.03 «Беларусь у сістэме міжнародных адносін новага і навейшага часу. Усеагульная гісторыя». Тэмы, якія выконваюцца ўстановамі Міністэрства адукацыі, налічваюць 13 пазіцый (4 па міжнародных адносінах і 9 па ўсеагульнай гісторыі). Аддзелам рэгулярна праводзіліся кансультацыі з прадстаўнікамі шэрага кафедр ВУ па навуковых і навукова-арганізацыйных пытаннях выканання задання. Найбольш цеснае і плённае супрацоўніцтва ў аддзеле склалася з кафедрай міжнародных адносін БДУ.

Цікавыя і змястоўныя курсы лекцый распрацаваў і ўкараніў у навучальны працэс А. І. Дзярновіч. У 2011–2012 гг. у Магілёўскім дзяржаўным універсітэце імя А. Куляшова ён чытаў спецкурс «Гістарычная кліматалогія: клімат, прыродныя з'явы і катастрофы ва Усходняй Еўропе (IX–XVIII стст.): паводле гістарычных крыніц». У 2013 г. у Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы па праграме павышэння кваліфікацыі выкладчыкаў ВУ ён прачытаў курсы лекцый: «Войны ў гістарычным лёсе беларускага народа», «Міфы беларускай гісторыі: навуковы аспект і ўспрыняцце ў грамадстве», «Метадалогія гістарычнага даследавання». У Полацкім дзяржаўным універсітэце ім быў прачытаны курс лекцый «Крыніцазнаўства гісторыі Беларусі: знаходкі і інтэрпрэтацыі». А. І. Дзярновіч у 2013 г. чытаў таксама курс лекцый «Ваенная гісторыя Беларусі» на курсах павышэння кваліфікацыі ў Ваеннай акадэміі Рэспублікі Беларусь.

У цэнтры актыўна займаліся падрыхтоўкай кадраў вышэйшай кваліфікацыі. В. С. Саковіч у 2010 г. абараніў доктарскую дысертацыю, Г. У. Карзенку ў 2011 г. было прысвоена вучонае званне прафесара. Маладыя супрацоўніцы цэнтра абаранілі кандыдацкія дысертацыі: К. А. Крывічаніна ў 2011, К. С. Разуванова ў 2012 гг. У. І. Кузьменка ў 2011–2014 гг. з'яўляўся старшынёй навуковага семінара Інстытута гісторыі па папярэдняй экспертызе доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый. У. І. Кузьменка, Л. Я. Землякоў, Г. У. Карзенка, М. К. Кошалеў ажыццяўлялі навуковае кіраўніцтва аспірантамі. Першыя тры з названых уваходзяць у склад саветаў па абароне дысертацый. Л. Я. Землякоў з'яўляўся членам рэдакцыйных калегій шэрага навуковых часопісаў.

Актыўна ў 2009–2014 гг. развівалася міжнароднае навуковае супрацоўніцтва цэнтра, найперш

з Інстытутам усеагульнай гісторыі Расійскай акадэміі навук, Інстытутам гісторыі і захавання культурнай спадчыны НАН Кыргызскай Рэспублікі, Інстытутам культурнай спадчыны Акадэміі Навук Малдовы, устаноўамі Латвійскай АН і інш.

Загадчык цэнтра У. І. Кузьменка з'яўляецца адным з суаўтараў двухтомніка «1941 год: страна в огне» (падрыхтаваны сумесна з акадэмічнымі гісторыкамі Расіі і Украіны), які выйшаў у 2011 г. у Маскве. Супрацоўнікі аддзела ўсеагульнай гісторыі і міжнародных адносін разам з малдаўскімі калегамі ў гэтым жа годзе выдалі грунтоўную калектыўную працу «Малдова – Беларусь: гістарычны досвед узаемадзеяння», аб якой больш падрабязна будзе сказана ніжэй. Гэты ж аддзел шэраг гадоў меў трывалыя стасункі з кіраўніцтвам грамадскіх арганізацый, якія аб'ядноўваюць прадстаўнікоў нацыянальных дыяспар у Рэспубліцы Беларусь: украінскай, малдаўскай, казахскай, а таксама з кіраўніцтвам беларускіх аб'яднанняў за мяжой. І. М. Раманава разам з замежнымі гісторыкамі прымала ўдзел у трох міжнародных праектах: «Новая культурная гісторыя Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Крытычныя ацэнкі і пераацэнкі» (Інстытут україназнаўства НАН Украіны; 2011–2013), «Балтыйскі і арктычны рэгіёны пры Сталіне. Меншасці ў савецкім Вялікім тэроры 1937–1938 гг.» (Універсітэт г. Умеа, Швецыя; 2011–2013), «Даследуючы позні сацыялізм і постсавецкае грамадства: інтэрдyscyплінарныя падыходы ў выкладанні і даследаваннях» (Малдаўскі педагагічны інстытут; 2011–2013). А. І. Дзярновіч па міжнародным абмене ў рамках двухбаковай дамовы аб супрацоўніцтве паміж НАН Беларусі і Латвійскай Акадэміяй навук па планавай тэматыцы некалькі разоў працаваў у архівах Рыгі. Замежныя камандзіроўкі для ўдзелу ў буйных навуковых канферэнцыях у Маскве, Санкт-Пецярбургу, Кіеве, Львове, Мюнхене, Вільнюсе, Кішынёве, для працы ў архівах мелі таксама С. А. Траццяк, К. С. Разуванова, Д. Л. Шавялёў, Л. М. Лыч, Д. А. Крывашэй і інш. Супрацоўнікі цэнтра (М. К. Кошалеў, А. П. Салаўянаў, К. А. Крывічаніна, А. А. Хрысценка) 12–19 чэрвеня 2011 г. у г. Бішкек (Кыргызстан) удзельнічалі ў працы VI Міжнароднай летняй школы маладых вучоных-гісторыкаў краін СНД (М. К. Кошалеў як выкладчык). Школа была прысвечана тэме: «20 гадоў Садружнасці Незалежных Дзяржаў: гісторыка-культурная спадчына». Яшчэ адна летняя школа («Цэнтральная і Усходняя Еўропа ў Першай сусветнай вайне: погляд з Беларусі») была праведзена ў Мінску 20 жніўня – 2 верасня 2012 г. Інстытутам гісторыі НАН Беларусі сумесна з Германскай службай акадэмічных абменаў. У арганізацыі гэтага мерапрыемства, працы летняй школы актыўны ўдзел прынялі А. П. Салаўянаў, С. А. Траццяк, Д. А. Крывашэй, К. С. Разуванова.

Плэнным было супрацоўніцтва з Беларускім рэспубліканскім фондам фундаментальных даследаванняў (БРФФД). У 2009–2014 гг. супрацоўнікі цэнтра ўдзельнічалі ў распрацоўцы праектаў «Фарміра-

ванне нацыянальна-дзяржаўных інтарэсаў ва ўмовах узростаючай глабалізацыі (параўнальны аналіз на матэрыялах Расіі і Беларусі)» (Л. Я. Землякоў), «Інстытут беларускай культуры. 1922–1928: дакументы і матэрыялы» (М. У. Токараў), «Дзеці Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (на аснове гісторыка-дакументальных хронік гарадоў і раёнаў Беларусі “Памяць”» (К. А. Крывічаніна), «На шляхах індустрыяльнай мадэрнізацыі. Параўнальны аналіз працэсаў у Расіі і Беларусі ў XX стагоддзі» (С. А. Траццяк), «Навуковыя сувязі Акадэміі навук Беларусі і Расіі. 1928–1941 гг.: дакументы і матэрыялы» (М. У. Токараў), «Беларусь і Малдова: параўнальны аналіз тэндэнцый устойлівага развіцця» (М. К. Кошалеў, Т. А. Папоўская).

Вынікі праектаў па грантах БРФФД былі апублікаваны. Так, у 2011 г. выдадзена кніга «Інстытут беларускай культуры. 1922–1928: дакументы і матэрыялы» (складальнікі М. У. Токараў, В. У. Скалабан). У 2012 г. у Кішынёве была надрукавана калектыўная праца «Молдова – Беларусь: исторический опыт взаимодействия» (аўтарскі калектыў: М. Кошалеў, Т. Папоўская, В. Сцяпанаў, С. Пракоп). Кніга была падрыхтавана навуковымі супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі і Інстытута культурнай спадчыны АН Малдовы.

Супрацоўнікі цэнтра таксама ўдзельнічалі ў розных інавацыйных праектах: «Гісторыя Пінска: ад старажытнасці да сучаснасці», «Прыпяцкае Палессе», «Беларуская чыгунка», «Гісторыя сельскагаспадарчай навукі Беларусі XIX–XXI стст.» і інш. Па іх завяршэнні былі выдадзены буйныя калектыўныя працы: «Гісторыя Пінска: ад старажытнасці да сучаснасці» (Мінск, 2012; Д. А. Крывашэй), «История Белорусской железной дороги. Из XIX века – в век XXI» (Мінск, 2012; Д. А. Кривошей).

З мэтай папулярызацыі навуковых дасягненняў супрацоўнікі цэнтра неаднойчы выступалі ў сродках масавай інфармацыі. Так, М. У. Токараў на Беларускім радыё агучваў тэму «Беларускія вучоныя ў гады Вялікай Айчыннай вайны», прыняў удзел у тэлевізійным дакументальным фільме «Эвакуацыя» (2010 г.), С. А. Траццяк у якасці эксперта ўдзельнічаў у падрыхтоўцы шэрага тэлевізійных дакументальных фільмаў («Дом на Юрьевской. Секретная миссия Фрунзе», «К ликвидации приступить», «Рижский гамбит», «Узник лагеря Хепосу», «Пятый фронт» (паказаны на каналах ОНТ і СТВ вясной-летам 2010 г.). Ён жа рэгулярна быў экспертам на тэлеканале «Першы нацыянальны» нядзельнай тэлевізійнай перадачы «Арсенал» (ад тэлекампаніі Міністэрства абароны Беларусі «Ваен ТВ») і тэлецыкла «Фартыфікацыя». Такая праца ў якасці эксперта працягвалася ім і ў наступныя гады. С. А. Траццяк таксама некалькі гадоў з'яўляўся кіраўніком гуртка «Гісторык-даследчык» пры Мінскім гарадскім палацы дзяцей і моладзі, у якім штотыднёва вёў лекцыйныя і практычныя заняткі. У 2011 г. па выніках заняткаў выхаван-

цы гуртка Н. А. Юргелевіч (гімназія № 42, 10 кл.) і Н. Л. Бачарэнка (СШ № 10, 10 кл.) за выканання навукова-даследчыя працы былі ўзнагароджаны дыпламамі 30-й гарадской канферэнцыі навуковых прац вучняў сярэдніх школ г. Мінска. У. І. Кузьменка 27 красавіка 2011 г. прыняў удзел у відэаінтэрв'ю «Вялікая Айчынная вайна: сучасны погляд беларускай гістарычнай навукі» (сайт Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі soyuz.by). Ён жа 21 чэрвеня 2011 г. даў у г. Брэсце інтэрв'ю ў сувязі з 70-годдзем пачатку Вялікай Айчыннай вайны радыё «Беласток». Таксама актыўна супрацоўнічалі з тэлебачаннем і радыё, мелі выступленні ў эфіры А. І. Дзярновіч, Л. М. Лыч, Г. У. Карзенка, М. У. Токараў. Толькі ў 2012 г. супрацоўнікі цэнтра 15 разоў выступалі на тэлебачанні (Першы нацыянальны тэлеканал, ОНТ, СТВ, НТВ, МІР, Літоўскае тэлебачанне і інш.), больш за 10 разоў далі інтэрв'ю электронным СМІ, шмат разоў былі экспертамі, кансультантамі пры стварэнні тэлевізійнай прадукцыі.

Навукова-папулярныя артыкулы навукоўцаў цэнтра ў 2009–2014 гг. дзясяткі разоў з'яўляліся ў газетах і часопісах, як у Беларусі, так і за мяжой (Расія, Украіна, ЗША, Германія, Літва, Польшча і інш.).

Супрацоўнікі аддзелаў цэнтра ў названы перыяд прынялі ўдзел у вялікай колькасці міжнародных, рэспубліканскіх навуковых канферэнцый, былі арганізатарамі шэрага буйных навуковых форумаў. Сярод іх ІІІ Міжнародны кангрэс гісторыкаў Беларусі «Гістарычная навука на пераломе эпох: дыялог з часам (да 80-годдзя Інстытута гісторыі НАН Беларусі)» (Мінск, 15–16 кастрычніка 2009 г.), міжнародныя навуковыя канферэнцыі «Рэспубліка Беларусь. 20 год незалежнасці» (Мінск, 24–25 лістапада 2011 г.), «Інстытут беларускай культуры і станаўленне навукі Беларусі (да 90-годдзя стварэння Інстытута беларускай культуры)» (Мінск, 8–9 снежня 2011 г.), «Першы крок у навуку–2012», «Расія – Беларусь – Украіна: гісторыя, сучаснасць, будучыня» (Мінск, 12–13 чэрвеня 2012 г.), «Святыя зямлі Беларускай Сафія Слуцкая» (Жыровічы, 14 верасня 2012 г.), «Хрышчэнне Русі ў лёсах народаў Беларусі, Расіі і Украіны: выбар цывілізацыйнага шляху» (Мінск, 6–7 чэрвеня 2013 г.) і інш. Навукоўцы цэнтра ўваходзілі ў склад аргкамітэтаў гэтых прадстаўнічых форумаў, кіравалі пленарнымі пасяджэннямі і працай секцый, выступалі са змястоўнымі дакладамі і паведамленнямі разнастайнай тэматыкі.

Вядомасць і прызнанне ў навуковых колах атрымалі кніжныя выданні, падрыхтаваныя ў цэнтры. У манаграфіі С. А. Трацяка «Брэсцкі мір і грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі: лістапад 1917 – студзень 1919 г.» (2009) паказаны ўплыў Брэсцкага міру 1918 г. на развіццё дзяржаўнага будаўніцтва і нацыянальна-дзяржаўнае самавызначэнне беларускага народа. Праца стварае комплексную карціну грамадска-палітычнага жыцця Беларусі ва ўмовах складвання, дзеяння і распаду Брэст-Літоўскай сістэмы міждзяржаўных адносін на Усходзе Еўропы, а таксама

афармлення новай геапалітычнай рэальнасці, звязанай з пачаткам польска-савецкага ваеннага канфлікту.

Манаграфія Д. А. Крывашэя «Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.)» (2009) прысвечана даследаванню становішча нацыянальных супольнасцей у розных зонах акупацыі Беларусі ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны. На аснове матэрыялаў архіваў, перыядычнага друку, успамінаў сучаснікаў раскрыты пытанні палітыкі генацыду яўрэйскага насельніцтва, мерапрыемствы па ўзмацненні ролі нямецкай супольнасці, становішча палякаў, украінцаў, рускіх, цыганоў, татараў, літоўцаў і латышоў.

Шырокаму спектру пытанняў нацыянальнага, культурнага, рэлігійнага жыцця ў розныя часы на Беларусі былі прысвечаны пяць манаграфій Л. М. Лыча: «Міжнацыянальныя дачыненні на Беларусі (верасень 1943 – кастрычнік 1964 г.)» (2009), «Беларуская нацыянальная ідэя: тэарэтычны і практычны аспекты» (2010), «Уніяцкая царква Беларусі: этнакультурны аспект» (2010), «Нацыянальна-культурнае жыццё Беларусі на тэрыторыі функцыянавання нямецкага акупацыйнага рэжыму (чэрвень 1941 – ліпень 1944 г.)» (2011), «Яўрэйская культура Беларусі – яе агульны духоўны набытак» (2012).

Значнай па аб'ёме (звыш 30 друк. аркушаў) атрымалася кніга «Молдова – Беларусь: історический опыт взаимодействия» (Кишинев, 2012). У складзе аўтарскага калектыву з чатырох чалавек з беларускага боку былі супрацоўнікі цэнтра М. К. Кошалеў і Т. А. Папоўская. Гэта калектывная манаграфія – фундаментальнае даследаванне малдаўска-беларускіх сувязей са старажытных часоў да нашых дзён. Разам з асвятленнем старонак мінулага аўтары засяродзілі сваю ўвагу на сучасных этнапалітычных працэсах у дзвюх незалежных дзяржавах: дынаміцы нацыянальнай палітыкі ў галіне абароны правоў і свабод нацыянальных меншасцей, развіцці грамадзянскай супольнасці ў асобе беларускіх арганізацый Малдовы і малдаўскіх этнакультурных суполак Беларусі. Асаблівую ўвагу аўтары надалі развіццю культурнага жыцця дзвюх дзяспар, у т. л. аналізу паэтычнай спадчыны.

Вельмі прыязна навуковая грамадскасць сустрэла манаграфію І. Р. Чыкалавай «Англоведение в императорской России в именах и публикациях (1801–1917)». Гэта глыбока аналітычная і добра выадзеная навуковая кніга выйшла ў свет у 2013 г. у Санкт-Пецярбургу. Манаграфія – даніна заслужанай павягі вучоным-англазнаўцам, імёны большасці з якіх апынуліся на доўгія гады ў забыцці. Кніга вяртае ў інтэлектуальную прастору вельмі моцны блок расійскага дарэвалюцыйнага англазнаўства, дэманструе маштаб і тэматычную разнастайнасць англазнаўчай спадчыны, дазваляе ўбачыць выадзеныя ў Расійскай імперыі працы вачыма іх сучаснікаў.

У манаграфіі К. С. Разуванавай «Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры ў Заходняй Беларусі (1926–1936 гг.)» (2013) праведзена сістэмнае даследаванне гісторыі ўзнікнення, дзейнасці, найбольш

значных дасягненняў і абставін ліквідацыі названага інстытута як самастойнай грамадскай арганізацыі, вызначана яго месца ў грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі, выяўлена роля асобных дзеячаў Інстытута ў выбары кірункаў працы дадзенай арганізацыі і іх уклад у яе найбольш адметныя дасягненні.

Сярод апошніх значных прац цэнтра – манаграфія К. А. Крывічанінай «Навукова-тэхнічнае супрацоўніцтва Беларусі з краінамі ЕС і СНД (1991–2000 гг.)» (2014). У кнізе разгледжаны працэс фарміравання нарматыўна-прававой базы і арганізацыйнай структуры названага супрацоўніцтва, раскрыты формы навукова-тэхнічных кантактаў, адлюстраваны новыя кірункі, тэндэнцыі і змест узаемадзейнасці, выніковасць сумеснай працы.

Яшчэ адно з важкіх дасягненняў цэнтра – працяг выдання дакументальных зборнікаў па гісторыі навукі. Плённа ў гэтым рэчышчы працаваў М. У. Токараў. Ён падрыхтаваў да публікацыі і быў складальнікам такіх зборнікаў дакументаў і матэрыялаў аб жыцці і дзейнасці прэзідэнтаў АН БССР, як «Академик В. М. Игнатовский» (2010), «Академик П. О. Горин» (2011), «Академик В. Ф. Купрович» (2012), «Академик К. В. Горев» (2013), а таксама зборніка «Институт белоруской культуры: 1922–1928» (2011).

Праца супрацоўнікаў цэнтра адзначалася на высокім узроўні. Так, у 2011 г. У. І. Кузьменка за ўклад у развіццё гістарычнай навукі быў узнагароджаны медалём «65 год Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945 гг.», у 2012 – Ганаровай граматай Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Г. У. Карзенка ў 2013 г. адзначаны Ганаровай граматай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Аспірантка А. А. Хрысценка ў 2011 г. была ўдастоена Стыпендыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Дзейнасць аддзелаў цэнтра ў 2009–2014 гг. была паспяховай і вялася па зацверджаным навукова-даследчым заданням, інавацыйным праектам, з’явілася важкім укладам у развіццё айчыннай гістарыч-

най навукі, папулярызаваную яе дасягненняў. Цэнтр мае высокія паказчыкі па выданні навуковай, навукова-папулярнай прадукцыі, правядзенні канферэнцый, наладжванні супрацоўніцтва з ВНУ Беларусі, з гісторыкамі і грамадазнаўцамі іншых краін. У яго калектыве назіраецца ўдалае спалучэнне вопытных высокакваліфікаваных і маладых кадраў. Разам з тым відавочнымі становяцца і «кропкі росту» на перспектыву. У аддзелах павінна больш актыўна прыцягвацца таленавітая навуковая моладзь, у рэчышчы прынятай новай акадэмічнай праграмы навуковага развіцця маладым кадрам разам са сталымі трэба прадастаўляць больш спрыяльныя ўмовы для прафесійнай дзейнасці. У навуковым плане для цэнтра перспектывным бачыцца распрацоўка праблематыкі дзяржаўнай палітыкі, станаўлення ў сучасным беларускім грамадстве новых этнічных і сацыяльных груп, праблематыкі міграцый, беларускай дыяспары (такая тэматыка мае асаблівую важнасць ва ўмовах глабалізацыі і тых трансфармацый, якія працягваюцца ў Беларусі). Патрабуецца распрацоўка новых прыёмаў і метадаў крыніцазнаўчага даследавання найноўшай айчыннай гісторыі. Не атрымала пакуль што належнага гістарыяграфічнага асэнсавання айчынная і замежная літаратура, якая была ў вялікай колькасці створана за два апошнія дзесяцігоддзі па праблематыцы гісторыі суверэннай Беларусі. Навуковую перспектыву маюць даследаванні ў сферы культуры краіны, у т. л. па канфесійнай гісторыі, рэлігійнай і атэістычнай свядомасці, светаадчуванні і дзейнасці разнастайных супольнасцей людзей. Ва ўмовах набывання Беларуссю дзяржаўнай незалежнасці, яе ўмацавання маштабныя навуковыя задачы стаяць і перад сённяшнімі даследчыкамі ўсеагульнай гісторыі і міжнародных адносін. Выкарыстоўваючы напрацоўкі і багаты досвед сваіх папярэднікаў, яны павінны ўнесці дзейны ўклад у выпрацоўку міжнародных стратэгічных арыенціраў нашай краіны ва ўмовах імклівых інтэграцыйных працэсаў сучаснасці.

Владимир Кузьменко, Михаил Кошелев

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРА ИСТОРИИ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН БЕЛАРУСИ

Резюме

Статья посвящена деятельности, достижениям центра истории постиндустриального общества Института истории Национальной академии наук Беларуси в 2009–2014 гг. Показан вклад в развитие исторической науки его ведущих ученых.

Uladzimir Kuzmenka, Mihail Koshaleu

THE SCIENTIFIC RESEARCH OF THE POSTINDUSTRIAL SOCIETY HISTORY CENTER OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF NAS OF BELARUS

Summary

In the article the activities and achievements of Postindustrial society History Center in Belarusian National Academy of Sciences in the period 2009–2014 are being reviewed. The article shows the leading scientists' contribution to the development of historical science.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 04.03.2014

*Марина Глеб,
зав. Центральным научным архивом НАН Беларуси,
кандидат исторических наук, доцент (Минск, Беларусь)*

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ НАУЧНЫЙ АРХИВ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

Академия наук Республики Беларусь – национальный центр развития важнейших направлений фундаментальных и прикладных исследований. С момента основания Белорусской академии наук (БАН) в 1929 г. деятельность академических институтов и подразделений зафиксирована в документах, хранящихся в Центральном научном архиве Национальной академии наук Беларуси.

Основы развитию архивного дела в Академии, по нашему предположению, были положены 28 декабря 1929 г., когда на заседании Президиума БАН обсуждалась возможность создания центрального архива академии. В начале 1930-х гг. архив уже функционировал, однако находился при академической библиотеке. К этому времени в архиве насчитывалось до 4 тыс. дел, практически полностью уничтоженных в годы Великой Отечественной войны.

После войны из уцелевших разрозненных документов было заново сформировано 925 дел: фонды Института белорусской культуры, Президиума АН БССР, Институтов экономики, химии, биологии, истории, философии и т. д. Прием послевоенных документов начался с 1952 г., при этом архив получил статус отдела архивных документов в составе фундаментальной библиотеки АН БССР им. В. Г. Белинского. Только в 1958 г. архив был передан в структуру аппарата Президиума АН БССР на правах самостоятельного учреждения. С 1987 г. Центральный научный архив (ЦНА) является самостоятельным научно-методическим подразделением по работе с документами Государственного архивного фонда Республики Беларусь, действующим при Институте истории Национальной академии наук Беларуси. На 1 января 2014 г. в ЦНА НАН Беларуси числилось 108 фондов, в которых хранилось 52 451 дело за 1922–2010 гг.

Заведующим ЦНА с 1952 по 1972 г. являлся А. С. Цыганков, с 1964 г. штат архива состоял из 2 сотрудников – заведующего архивом и старшего лаборанта. С 1972 по 1996 г. архивом руководил М. И. Белов. С 1996 по 2007 г. заведующим архивом являлся кандидат исторических наук М. М. Смольянинов. В период его руководства значительно расширилось использование документов архива в научных целях, выросло число посещений архива исследователями. С мая 2007 по январь 2008 г. руководство архивом осуществлял А. В. Шинкевич. С февраля 2008 г. архивом заведует кандидат исторических наук, доцент М. В. Глеб. Среди приоритетных на-

правлений ее деятельности можно выделить модернизацию технической базы архива, расширение территории архивохранилищ, перевод наиболее старых документов на электронные носители.

За время функционирования архива в его фондах появились уникальные дела. Самый старый документ – «Инвентарь имения Скрягаловского» – содержит перепись земельных владений и датирован 1720 г. В архиве хранятся личные дела выдающихся ученых Национальной академии наук – президентов АН БССР К. В. Горева и В. Ф. Купревича, классика белорусской литературы Я. Коласа (К. М. Мицкевича) и многих других.

В документах Центрального научного архива хранится вся история Академии, от протоколов заседаний Бюро Президиума до отчетов о деятельности различных институтов, сохраняется уникальная база данных для исследователей в различных отраслях науки. Из фондов довоенного периода традиционный интерес исследователей вызывает ф. 67 «Институт белорусской культуры», содержащий документы за 1910–1931 гг. Особенностью фонда является его слабо систематизированный характер. Поскольку фонд восстанавливался из уцелевших после войны документов, дела формировались в произвольном порядке. В результате в пределах одного дела могут быть собраны протоколы заседаний, переписка, отчеты финансового характера и т. д. Тем не менее сохранившиеся документы позволяют проанализировать историю развития одной из важнейших для развития белорусской науки организаций.

Научная деятельность Инбелкульты нашла отражение в таких делах, как «Протоколы и переписка агросекции» [1], «Материалы археологической и исторической секций» [2], «Протоколы Президиума и секций ИБК» [2]. Финансирование Института белорусской культуры и приоритетные направления исследований определяются на основе таких документов, как «Заявки на импортные товары» [4], «Сметы и предварительные сметы на оплату и содержание геологической секции» [5]. Поручения, передававшиеся в центральное учреждение белорусской науки, собраны в деле «Отзывы и заключения на запросы правительства» [6]. К сожалению, сохранились лишь отдельные личные дела сотрудников Института.

Но фонд Института белорусской культуры не является единственным, содержащим документы довоенного времени. Они сохранились в ф. 1а «От-

дел научных кадров», ф. 16 «Аспирантура», ф. 14 «Институт экономики», ф. 17 «Институт физико-органической химии», ф. 22 «Институт физиологии», ф. 25 «Центральный ботанический сад» и некоторых других. Значительный интерес исследователей отечественной истории вызывает ф. 72 «Институт национальных меньшинств», в документах которого освещается деятельность еврейского, польского, латвийского секторов Института, а также комиссии по атласу. В уникальных документах ЦНА НАН Беларуси отражена летопись ведущего научного учреждения республики, летопись достаточно многообразная, богатая и структурированная. В настоящее время архив принимает на хранение документы структурных подразделений аппарата Президиума и организаций НАН Беларуси. В их число входят организационно-распорядительные документы, протоколы заседаний Президиума, общих собраний НАН Беларуси и ее отделений, документы о научных связях и сотрудничестве с зарубежными странами. В фондах институтов собраны протоколы заседаний ученых советов: годовые и пятилетние планы научно-исследовательских работ; годовые отчеты о деятельности учреждений; документы о подготовке научных кадров; штатные расписания и другие документы.

Только в 2006 г. в Академии наук был разработан примерный перечень документов, содержащий указатель по различным видам документации, в том числе передающейся на хранение в ЦНА. До этого времени документы в архив передавались в соответствии с республиканскими и советскими инструкциями. Но именно благодаря этому в фондах архива сохранились ценнейшие по информативности виды документов: переписка между академическими учреждениями и другими научными и управленческими организациями БССР и СССР, документы по личному составу и подготовке кадров, протоколы заседаний отделов научных учреждений и другие.

В Центральном научном архиве сохраняется информация об организациях, существовавших в структуре Академии, но ликвидированных или реорганизованных. В качестве примера приведем фонды Отдела правовых наук и Института государства и права, существовавших в структуре Академии менее десяти лет каждое. Правовые науки долгое время изучались в рамках различных учреждений: Института философии, советского строительства и права (с 1935 г.), Института философии и права (в 1947–1958 и 1965–1999 гг.). Отдел правовых наук действовал при Отделении общественных наук в 1958–1965 гг.

Фонд 4 «Отдел права» в Центральном научном архиве включает планы и отчеты о его работе, приказы по Отделу и протоколы заседаний, на основе которых можно определить темы проводившихся исследований, их основные результаты и ученых, занимавшихся их разработкой. Проанализировать процесс подготовки кадров и наиболее актуальную для того времени тематику диссертационных исследований позволят документы, собранные в делах «Подготовка

научных кадров через аспирантуру» [7]. В документах Отдела содержатся дела под заголовком «Отзывы, рецензии, аннотации», что представляет интересный источник для изучения позиций исследователей-правоведов [8]. Институт государства и права действовал в структуре Академии наук в 1999–2007 гг., его документы после ликвидации также были переданы в ЦНА НАН Беларуси. Особо стоит отметить более 300 личных дел аспирантов и соискателей ученых степеней, представляющих базу для изучения процесса и приоритетных направлений подготовки кадров в Институте.

Переходя непосредственно к работе архива, отметим, что одним из приоритетных направлений является использование документов архива в научной деятельности. Отличные результаты это направление продемонстрировало в 2008 г., одной из объективных причин можно назвать 80-летний юбилей Академии наук. На протяжении 2008 г. исследователи Института истории отбирали в фондах Центрального научного архива материалы, вошедшие в опубликованные в январе 2009 г. книги «Национальная академия наук Беларуси. 1928–2008 гг.: документы и материалы» и «Национальная академия наук Беларуси: историко-документальная летопись, 1928–2008 гг.». В первой опубликованы важнейшие документы, в которых нашла отражение деятельность Академии за прошедшие десятилетия. Среди основных типов документов: законы Республики Беларусь, декреты и указы Президента Республики Беларусь, постановления Бюро ЦК КПБ об Академии наук БССР за 1928–1991 гг. [9]. «Летопись» содержит уникальные сведения об организационной структуре и реформировании Академии наук в XX и XXI вв., важнейших научных достижениях академической науки, участии ученых в общественно-политической жизни в Беларуси и за ее пределами [10].

Материалы Центрального научного архива стали основой для создания уникального библиографического справочного издания «Институт истории НАН Беларуси в лицах (1929–2008 гг.)», увидевшего свет в 2008 г. На основе изучения личных дел, хранящихся в архиве, были сформированы справки о творческой деятельности более чем 450 научных сотрудников, работавших в Институте со дня его основания [11].

2008 год стал рекордным для Центрального научного архива годом и по количеству посещений исследователями из Республики Беларусь и из-за рубежа. Если в 1999 г. в архиве работало 98 ученых, в 2000–2007 гг. число посещений достигало в отдельные годы 175, то в 2008 г. состоялось 205 посещений архива исследователями.

Тематика исследований, работа над которыми проходит в архиве, достаточно разнообразна. Закономерен интерес белорусских исследователей к истории Академии наук и развитию белорусской науки в целом. В этом аспекте можно привести пример таких работ, как «Организация и развитие технических и естественных наук в БССР (1955–1970 гг.)», «Меж-

дународное сотрудничество Академии наук БССР», «Подготовка педагогических и научных кадров историков в Республике Беларусь в 1990-х гг. – XXI в.». Немало внимания уделяется изучению творческого наследия академических ученых, их вклада в решение научных проблем, процесса создания отечественных научных школ в разных отраслях естественного и гуманитарного знания. В частности, исследователями изучались труды, сформировавшие историографию культуры Беларуси, отслеживались тенденции развития гуманитарных наук Беларуси в сложные 1920–1930-е гг. и т. д. Зарубежными исследователями (ЦНА НАН Беларуси посещали ученые из США, Франции, Чехии, Италии и других стран) отмечалось наличие редких архивных фондов, сохранивших историю первых десятилетий существования белорусской Академии наук. Особый интерес вызывали такие фонды, как ф. 67 «Институт белорусской культуры» (хранятся документы за 1910–1931 гг.), ф. 72 «Институт национальных меньшинств» (документы за 1922–1940 гг.).

Отдельное значительное направление деятельности Центрального научного архива представляет собой исполнение тематических и социально-правовых запросов, поступающих от структурных подразделений Президиума Национальной академии наук Беларуси, организаций, входящих в ее состав, белорусских и иностранных граждан. Архивистами проводится выявление документов к юбилейным датам, составляются биографические справки на бывших работников Академии для музеев Беларуси и отдельных предприятий. Так, в частности, был выполнен интересный запрос краеведов Бреста, исследовавших жизненный путь известного ученого Я. Громмера. Европейской известности ученый добился, проработав под руководством гениального физика А. Эйнштейна, и в 1929 г. был приглашен в белорусскую Академию наук, где и работал в 1931–1933 гг.

Число запросов структурных подразделений аппарата Президиума и организаций НАН Беларуси, различных организаций Республики Беларусь и частных лиц, поступивших в Центральный научный архив, неуклонно растет с каждым годом. Так, если в 1994–1997 гг. за год исполнялось в среднем 40–60 запросов, в конце XX – начале XXI в. около 200, то в 2012 г. был установлен своеобразный рекорд. Общее число тематических и социально-правовых запросов, поступивших в ЦНА НАН Беларуси, превысило показатели предыдущих лет и составило 375. Отчасти это объясняется тем фактом, что в настоящее время Центральный научный архив остается основным источником документации при оформлении пенсий для сотрудников Академии наук. С другой стороны, ска-

зывается применение практики работы по системе «одно окно», когда сотрудникам архива приходится проводить поиск необходимых данных в различных организациях Академии наук и Республики Беларусь в целом для исполнения запроса. Это особенно справедливо в отношении социально-правовых запросов граждан о подтверждении трудового стажа работы и размере заработной платы.

Среди направлений деятельности, развитие которых запланировано на ближайшие годы, хотелось бы отметить работу по переводу документов архива на электронные носители. Более 1 тыс. дел Центрального научного архива относится к периоду до Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Состояние значительной части этих дел внушает серьезные опасения за их сохранность и доступность для исследователей (все дела постоянного срока хранения). Согласно «Правилам работы архивов государственных органов и иных организаций», утвержденным Министерством юстиции Республики Беларусь 24.05.2012 г., архив создает фонд пользования как «совокупность копий архивных документов, выполненных на различных материальных носителях и предназначенных для использования с целью обеспечения сохранности оригиналов документов» [12]. Необходимым является скорейший перевод в электронную форму наиболее ветхих дел.

Приоритетом является и информационная деятельность архива. Создание автоматизированного научно-справочного аппарата улучшит обеспечение пользователей архивной информацией, позволит более оперативно решать вопросы информационного обмена между архивными учреждениями, сделает труд архивиста более продуктивным и содержательным. В связи с этим предлагается создание электронного каталога описей фондов ЦНА НАН Беларуси.

Таким образом, сотрудниками Центрального научного архива последовательно проводится работа по важнейшим направлениям: обеспечению своевременного комплектования архивных фондов, активному использованию фондов архива в научных, социально-культурных и просветительских целях. Количество исполненных запросов отделов аппарата Президиума и организаций НАН Беларуси, организаций и граждан Республики Беларусь, а также обращений исследователей демонстрирует тенденцию к постоянному возрастанию. Однако на повестке дня стоят новые задачи, а именно целенаправленное создание электронного фонда пользования архива, что позволит обеспечить доступ исследователей к делам 1920–1940-х гг. без нанесения дальнейшего ущерба их физическому состоянию и будет способствовать надлежащей сохранности архивных документов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Протоколы и переписка агросекции // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 3.

2. Материалы археологической и исторической секций // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 6.

3. Протоколы Президиума и секций ИБК // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 9.

4. Пятилетний импортный план на 1928–1933 // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 29.

5. Планы работ за 1927–1928 гг. // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 33.

6. Отзывы и заключения на запросы правительства // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 31.

7. Дела о подготовке научных кадров через аспирантуру 1959–1964 // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 4. – Оп. 1. – Д. 9, 19, 34, 54, 73, 84.

8. Отзывы, рецензии, аннотации, 1959–1964 // ЦНА НАН Беларуси. – Фонд 4. – Оп. 1. – Д. 10, 39, 57, 58, 70, 81.

9. Национальная академия наук Беларуси. 1928–2008 гг.: документы и материалы / сост.: Н. В. Василевская [и др.]; редкол.: М. В. Мясникович [и др.]. – Минск: Беларус. наука, 2008. – 767 с.

10. Национальная академия наук Беларуси: историко-документальная летопись, 1928–2008 гг. / сост.: Г. В. Корзенко [и др.]; редкол.: М. В. Мясникович [и др.]. – Минск: Беларус. наука, 2008. – 604 с.

11. Институт истории Национальной академии наук Беларуси в лицах (1929–2008 гг.) / сост.: Г. В. Корзенко [и др.]. – Минск: Беларус. наука, 2008. – 423 с.

12. Об утверждении Правил работы архивов государственных органов и иных организаций: постановление Министерства юстиции Республики Беларусь, 24 мая 2012 г., № 143 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2012. – 8/26204.

Марына Глеб

ЦЭНТРАЛЬНЫ НАВУКОВЫ АРХІЎ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ

Рэзюмэ

З моманту заснавання Беларускай акадэміі навук у 1929 г. дзейнасць акадэмічных інстытутаў і падраздзяленняў зафіксавана ў дакументах, якія захоўваюцца ў Цэнтральным навуковым архіве Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНА НАН Беларусі). Асновы развіццю архіўнай справы ў Акадэміі былі пакладзены 28 снежня 1929 г. У пачатку 1930-х гг. архіў функцыянаваў пры акадэмічнай бібліятэцы. Пасля Вялікай Айчыннай вайны з ацалелых разрозненых дакументаў было нанова сфарміравана 925 спраў: фонды Інстытута беларускай культуры, Прэзідыума АН БССР, інстытутаў эканомікі, хіміі, біялогіі, гісторыі, філасофіі і г. д. Прыём пасляваенных дакументаў пачаўся з 1952 г., пры гэтым архіў атрымаў статус аддзела архіўных дакументаў у складзе фундаментальнай бібліятэкі АН БССР імя В. Р. Бялінскага.

З 1987 г. Цэнтральны навуковы архіў з’яўляецца самастойным навукова-метадычным падраздзяленнем па працы з дакументамі Дзяржаўнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь, якое дзейнічае пры Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. На 1 студзеня 2014 г. у ЦНА НАН Беларусі налічвалася 108 фондаў, у якіх захоўвалася 52 451 справа за 1922–2010 гг. У дакументах Цэнтральнага навуковага архіва выкладзена ўся гісторыя Акадэміі, ад пратаколаў пасяджэнняў Бюро Прэзідыума да справаздач аб дзейнасці розных інстытутаў, захоўваецца ўнікальная база даных для даследчыкаў у розных галінах навукі.

Прыярытэтнымі кірункамі дзейнасці архіва ў цяперашні час з’яўляюцца: выкарыстанне дакументаў у навуковай дзейнасці, выкананне тэматычных і сацыяльна-прававых запытаў, якія паступаюць ад структурных падраздзяленняў Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, акадэмічных арганізацый, беларускіх і замежных грамадзян. Сярод напрамкаў дзейнасці, развіццё якіх запланавана на бліжэйшыя гады, хацелася б адзначыць працу па перакладзе дакументаў архіва на электронныя носбіты.

Maryna Hleb

THE CENTRAL SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

Summary

The article presents short survey of the development of the Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus and the account of its collections, discusses main trends of its work.

Since the founding of the Belarusian Academy of Sciences in 1929, the activities of academic institutions and units have been recorded in the documents stored in the Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus. The development of the archival work at the Academy started at December 28, 1929. At the beginning of the 1930s Archive operated as an integral part of the academic library. After the Great Patriotic War 925 cases were re-formed out of the survived scattered documents. They formed the oldest parts of such funds as the fund of the Institute of Belarusian culture, of the Presidium of the Belorussian Academy of Sciences, of the Institutes of Economics, chemistry, biology, history, philosophy, etc. The reception of the documents has been renewed in 1952.

Since 1987 the Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus is an independent scientific and methodical division for working with documents of the State Archival Fund of the Republic of Belarus at the Institute of History of the National Academy of Sciences. On January 1, 2014 it consisted of 108 funds in which 52451 cases are stored.

The funds of the Central Scientific Archive illustrate the history of the Academy and include such types of the documents as the minutes of the meetings of the Presidium, reports on the activities of various institutions. It preserves a unique database for researchers in various fields of science. The priorities of the archive at the moment are: the use of documents in the research activities, the performance of thematic and social inquiries from the structural units and organizations of the National Academy of Sciences of Belarus, Belarusian and foreign citizens. Among the activities, the development of which is planned for the coming years, the work of translation of documents on electronic media archive has to be noted.

Дата поступления в редакцию: 28.03.2014

ГІСТОРЫЯ

УДК 94(476)“1939/1941”

Міхаіл Касцюк,

*галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
акадэмік НАН Беларусі, доктар гістарычных навук, прафесар (Мінск, Беларусь)*

БССР НАПЯРЭДАДНІ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ: ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА

Аб’яднанне беларускага народа – галоўны фактар грамадска-палітычнага жыцця. Нягледзячы на аб’яднанне беларускага народа, што з’явілася гістарычнай падзеяй у яго лёсе, Беларуская ССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны ўяўляла сабой дзве дастаткова розныя часткі – усходнюю і заходнюю, якія значна адрозніваліся адна ад другой у сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных адносінах. Гэта было непазбежна, паколькі амаль два дзесяцігоддзі яны знаходзіліся ва ўмовах дзвюх розных дзяржаў: савецка-бальшавіцкага Саюза ССР і адноўленай Польшчы з яе вялікадзяржаўнымі амбіцыямі, асабліва ва ўсходнім напрамку.

У Цэнтральнай і ва Усходняй Беларусі на працягу больш чым 20-гадовага савецкага праўлення быў пабудаваны новы лад жыцця. На аснове адноўленай гаспадаркі праведзена індустрыялізацыя, ажыццяўлялася нацыянальна-дзяржаўнае і культурнае будаўніцтва. З вялікімі цяжкасцямі і выдаткамі, але адбыўся перавод сельскагаспадарчай вытворчасці на сацыялістычны шлях развіцця. На гэтай аснове і ў сувязі з дадзенымі працэсамі праходзіла грамадска-палітычнае жыццё. Яно характарызавалася не толькі аднапартыйнай сістэмай праўлення, яго павялічанай цэнтралізацыяй, укараненнем ідэалагічных пастулатаў – класавымі падыходамі, іншымі марксісцка-ленінска-сталінскімі прынцыпамі, культам асобы кіраўнікоў і гэтак далей, але і нарастаючай рэпрэсіўнай палітыкай і практыкай.

У Заходняй Беларусі пасля спробы польскіх улад правесці новы этап паланізацыі ставілася задача распаўсюджання савецкіх норм арганізацыі жыцця, пераводу на бальшавіцкія асновы развіцця эканомікі і грамадскіх адносін. Такі радыкальны паварот у жыцці заходнебеларускага насельніцтва адлюстроўваў калізіі гістарычнага працэсу. Кароткія тэрміны для ажыццяўлення гэтага павароту дыктаваліся ваенна-палітычнымі абставінамі, што накладвала моцны адбітак на змест і формы грамадскіх адносін у заходнебеларускім краі.

Таму палітычнае становішча ў Беларускай ССР у перадаваены час вызначалася як агульнымі мерапрыемствамі, якія праводзіліся ва ўсёй Беларусі, так

і тымі, што скіроўваліся на яе заходні рэгіён. На ўсіх іх накладвалі адбітак умовы пачатай Другой сусветнай вайны і савецка-германскія адносіны, рэгламентаваныя падпісанымі дакументамі, якія мелі высокую ступень сакрэтнасці. Савецкі бок выконваў іх у поўным аб’ёме і нават скрупулёзна, а гэта непасрэдна ўздзейнічала на розныя кірункі як сацыяльна-эканамічнага, так і грамадска-палітычнага жыцця.

У гэтых адносінах важнае значэнне меў XVIII з’езд ВКП(б), які адбыўся ў сакавіку 1939 г., яшчэ да пачатку Другой сусветнай вайны і да паходу Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь і Заходнюю Украіну. Яго ход, як і рашэнні, не вызначаліся навізнай, а пацвердзілі ранейшы курс, асабліва ва ўнутранай палітыцы. Некаторыя намеры і спадзяванні на пэўную дэмакратызацыю савецкага грамадства не былі падтрыманы вышэйшымі партыйнымі і савецкімі кіраўнікамі і ў першую чаргу І. Сталіным. З’езд фактычна толькі канкрэтызаваў ранейшыя ўстаноўкі па правядзенні ўнутрыпалітычнай лініі, а ў знешнепалітычным кантэксце былі ўлічаны важнейшыя працэсы, што адбываліся ў свеце, найперш у Еўропе [19, с. 9–38].

У такім жа рэчышчы былі вытрыманы і рашэнні XVIII з’езда КП(б)Б, які працаваў у маі 1940 г. Яго рашэнні ў значнай ступені датычыліся Заходняй Беларусі. У прыватнасці, ён вітаў прыняцце яе Народным сходам Дэкларацыі аб уз’яднанні з БССР і сацыялістычных пераўтварэннях на заходнебеларускай тэрыторыі, падкрэсліў неабходнасць умацавання заходніх рубяжоў краіны, вывучэння марксісцка-ленінскай тэорыі і практыкі, барацьбы з «ворагамі народа». З’езд падвёў вынікі гаспадарчага і культурнага развіцця Беларускай ССР за апошнія два гады і вызначыў далейшыя задачы [16].

Подых блізкай вайны. Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны характэрна ўзмацненне ідэалагічнай работы як у Саюзе ССР у цэлым, так і ў Беларускай ССР. Асабліва ўвага надавалася вывучэнню «Кароткага курса гісторыі ВКП(б)», у якім гісторыя бальшавіцкай партыі падавалася ў сталінскай інтэрпрэтацыі. Акрамя таго з 1939/40 навучальнага года быў уведзены адзіны курс «Асновы марксізму-лені-

нізму». Вывучаліся таксама матэрыялы партыйных пленумаў, іншыя дырэктывыныя дакументы. Уся гэтая ідэалагічная літаратура распаўсюджвалася вялікімі тыражамі [12, арк. 120–135]. Яна канцэнтравалася ў першую чаргу ў метадычных цэнтрах – кабінетах марксізму-ленінізму.

Складанае ваенна-палітычнае становішча і пагроза вайны запатрабавалі стварэння ваенных аддзелаў у ЦК КП(б)Б, абласных і раённых партыйных камітэтах. Іх дзейнасць дапаўнялі абарончыя камісіі, што былі арганізаваны ў гарадскіх і раённых саветах. Асноўнымі задачамі гэтых фарміраванняў з’яўлялася пашырэнне ваенных ведаў сярод насельніцтва, дапамога камісарыятам у рабоце з прызыўнікамі, з ваенізаванымі спартыўнымі таварыствамі і інш.

На грамадска-палітычнае становішча Савецкага Саюза, у т. л. Беларускай ССР, напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны істотнае ўздзеянне аказала прыняцце Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР закона аб усеагульным воінскім абавязку. Гэта было зроблена 1 верасня 1939 г., у дзень пачатку Другой сусветнай вайны і праз тыдзень пасля падпісання ў Маскве пакта аб ненападзе паміж СССР і Германіяй. У самым пачатку гэтага дакумента канстатавалася, што «ўсеагульны воінскі абавязак з’яўляецца законам». Тэрміны службы ў сухапутных армейскіх часцях павялічваліся да трох, а ў Ваенна-Марскім флоце – да пяці гадоў. Узрост прызыўнікоў устанаўліваўся 19 гадоў і больш, а для тых, хто скончыў сярэдняю школу, – 18 гадоў. Усе ваеннаслужачыя павінны былі прымаць ваенную прысягу ў індывідуальным парадку [2, № 12, 30].

Выкананне гэтага закона ў тагачасных ваенна-палітычных абставінах мела прынцыповае значэнне. Дадзеная кампанія праходзіла больш арганізавана ў цэнтральных і ва ўсходніх раёнах Беларусі, дзе савецкая ўлада ўжо існавала значны час і дзе яе пазіцыі, нягледзячы на ўсе цяжкасці, недахопы і праблемы ў стварэнні новага жыцця, усё ж такі паступова ўмацоўваліся. Гэта знаходзіла праяўленне і ў прызыве на ваенную службу. Тут ён праходзіў больш арганізавана і вынікова. Адмоўнага стаўлення да гэтай справы амаль не назіралася, асабліва ў перадваенны час, што было вынікам напорыстай агітацыі і прапаганды і агульных палітычных абставін у краіне.

Некалькі інакш праходзіла выкананне закона аб усеагульным воінскім абавязку ў Заходняй Беларусі, на тэрыторыю якой ён быў распаўсюджаны пасля яе ўключэння ў склад БССР і ўсяго Савецкага Саюза. Хаця пасля гэтай падзеі і да прызыву ў Чырвоную Армію і Ваенна-Марскі флот грамадзян 1917–1919 гадоў нараджэння на заходнебеларускай тэрыторыі прайшоў невялікі час, але вынікі гэтай кампаніі былі здавальняючымі. У прыватнасці, аб гэтым сведчаць звесткі па Баранавіцкай вобласці. Паводле становішча на 4 сакавіка 1940 г., на прызыўныя пункты тут з’явіліся 13 394 чалавекі з 13 528, што, як бачна, уяўляла сабой дастаткова высокі паказчык. Прыгод-

нымі да страявой ваеннай службы былі прызнаны 10 578 чалавек, а да нестраявой – 848. Адтэрміноўку па хваробе атрымалі 795 прызыўнікоў. 3-за непрагоднасці зняты з ваеннага ўліку 1173 чалавекі, што было даволі шмат. На сапраўдную ваенную службу з ліку прыгодных да яе былі залічаны 10 024 прызыўнікі, у рабочыя батальёны – 1432 [18, с. 113].

Сярод залічаных у рады Чырвонай Арміі маладых людзей больш за іншых было беларусаў – 7770 чалавек. Палякамі з’яўляліся 1636 прызыўнікоў, яўрэямі – 629, рускімі – 147. Па сацыяльным становішчы найбольш было сялян-аднаасобнікаў – 7793, рабочых – 1153, служачых – 778, калгаснікаў – 302, прадстаўнікоў кустарнай вытворчасці – 189 і г. д.

Адукацыйны ўзровень ваеннага папаўнення з заходнебеларускіх тэрыторый быў невысокім, што ў пэўнай ступені адлюстроўвала іх сацыяльную актыўнасць і ўдзел у грамадскім жыцці. Паводле тых жа даных па Баранавіцкай вобласці, з агульнай колькасці прызыўнікоў 650 з’яўляліся няграматнымі, 4666 – малаграматнымі, 3893 з адукацыяй 4–6 класаў, 902 – з незакончанай сярэдняй. Толькі 216 чалавек закончылі сярэднія школы, а 27 – вышэйшыя ўстановы. Абсалютная большасць сярод ваеннага папаўнення была беспартыйнай, камсамольцамі з’яўляліся 456 чалавек, кандыдатамі ў партыю і яе членамі – 21 чалавек.

Характэрна, што з прызыўнікамі вялася актыўная папярэдня праца палітычнай скіраванасці. У першую чаргу яна выражалася ў дакладах і гутарках, якія прысвячаліся міжнародным абставінам, неабходнасці ўвядзення ў Савецкім Саюзе ўсеагульнага воінскага абавязку, прычынам разгрому польскай дзяржавы, савецка-фінляндскай вайне і ўдзелу ў ёй прадстаўнікоў Беларусі. Па гэтых і іншых тэмах у Баранавіцкай вобласці было праведзена 1272 даклады і гутаркі. Таксама адбыліся 344 мітынгі, было прадэманстравана 70 кінафільмаў, артыстамі дадзена 6 канцэртаў, зроблена 8 тэатральных пастацовак, праведзены 91 вечар самадзейнасці і г. д. 3 прызыўнікамі пастаянна працавалі 195 агітатараў [18, с. 114–115].

Не ва ўсіх месцах справа прапаганды закона аб усеагульным воінскім абавязку і прызыву ў Чырвоную Армію была пастаўлена належным чынам. Сярод лепшых з’яўляўся Клецкі раён, дзе за час прызыўной кампаніі з маладымі людзьмі было праведзена 55 дакладаў, 103 гутаркі, 20 мітынгаў на розныя тэмы. Актыўная праца ў гэтых адносінах таксама вялася ў Лідскім раёне. Тут за час прызыву было зроблена 68 дакладаў, 69 гутарак, адбыліся 17 мітынгаў, было дадзена 10 кінасеансаў і канцэртаў. На гэтых мерапрыемствах у раёне прысутнічала больш за 800 чалавек.

Большасць тых маладых людзей, якія павінны былі пайсці на службу ў Чырвоную Армію, рабілі гэта добраахвотна і, нярэдка, з жаданнем. Сярод іх І. Костыш з гарадскога пасёлка Ляхавічы, які, атрымаўшы адтэрміноўку, напісаў заяву з просьбай аб за-

лічэнні ў рады РСЧА, што было задаволена. Такая ж заява паступіла ад ураджэнца Касцянеўскага сельскага савета Слонімскага раёна А. Багданчука. З жаданнем ішлі на службу прызыўнікі А. Хоміч з Нясвіжскага раёна, В. Капытка з прыгараднай гаспадаркі «Альба» таго ж раёна і іншыя.

Аднак у час прызыўной кампаніі, асабліва ў заходніх абласцях БССР, меліся факты адмоўнага стаўлення да службы ў Чырвонай Арміі. Гэта, у прыватнасці, праявілася ў вёсцы Ялуцэвічы Зэльвенскага раёна, у некаторых месцах Скрабоўскага сельскага савета Гарадзішчанскага раёна, у шэрагу населеных пунктаў Воранаўскага, Івянецкага і іншых раёнаў [18, с. 115–117]. Такія факты сведчылі аб недаверы да савецкай улады і адсутнасці жадання яе абараняць.

Вялікі рэзананс у грамадстве выклікаў указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета Саюза ССР ад 23 чэрвеня 1940 г. «Аб пераходзе на сямігадзінны рабочы дзень і сямідзённы рабочы тыдзень і аб забароне самавольнага сыходу рабочымі і служачымі з прадпрыемстваў і ўстаноў». Дадзены дакумент, прыняты фактычна за год да нечаканага пачатку Вялікай Айчыннай вайны, па сваім змесце, духу, накіраванасці быў пранізаны яе непазбежнасцю. Гэта тым больш паказальна, што з часу падпісання савецка-германскага пакта аб неападзе і дапаўняльных сакрэтных пратаколаў да яго прайшло роўна 10 месяцаў.

Нягледзячы на прапагандысцкую рыторыку савецкіх ідэалагічных службаў, выданне дадзенага ўказа фактычна сведчыла аб правале савецка-германскага супрацоўніцтва, аб яго часовым характары і, у першую чаргу, аб тактычных разліках абодвух бакоў пры нядаўнім падпісанні гэтых савецка-германскіх дакументаў. Вышэйадзначаны ўказ фактычна дэзавуіраваў дасягнутыя дамоўленасці, хаця па інерцыі яны выконваліся, асабліва савецкім кіраўніцтвам.

Да таго ж звяртае на сябе ўвагу надзвычай жорсткі характар прынятага дакумента, які звязаны ў першую чаргу з судовым праследаваннем тых, хто парушаў працоўную дысцыпліну. Гэта ўжо само па сабе мела адбітак ваенных абставін. З прыняццем такога ўказа і яго паўсюдным прымяненнем больш яўна стаў адчувацца подых блізкай вайны. У Беларускай ССР, зыходзячы з яе прыгранічнага становішча, гэтае адчуванне было больш непасрэдным, выразным, трывожным.

Выкананню дадзенага ўказа надавалася выключна вялікае значэнне. Нагляд за яго рэалізацыяй вялі не толькі савецкія органы, уключаючы судовую сістэму, але і партыйныя структуры. Дастаткова адзначаць, што ўжо праз пяць тыдняў пасля яго прыняцця, 31 ліпеня 1940 г., пленум ЦК ВКП(б) прыняў пастанову, сутнасць якой зводзілася да ўсебаковага кантролю над правядзеннем у жыццё гэтага дакумента. У пастанове адзначалася, што «ўказ праводзіцца ў жыццё незадавальняюча», што «наркаматы, як правіла, абмежаваліся выданнем фармальных загадаў», што дырэктары самаўхіліліся ад выканання дадзена-

га ўказа, што «пракуратура... працуе недапушчальна кепска», а «народныя суды... падоўгу марынуюць справы» і г. д.

Зыходзячы з праведзенага аналізу спраў па выкананні прынятага дакумента, пленум прыняў рашэнне «асудзіць недаацэнку» працы ў гэтым кірунку, «лічыць народных камісараў асабіста адказнымі» за дадзеную работу. Разам з тым была пастаўлена задача лічыць неабходным «умацаванне адзіначалля на прадпрыемствах». З гэтай мэтай забаранялася, у прыватнасці, правядзенне паказальных судовых працэсаў па справах прагульшчыкаў. Акрамя таго было канстатавана, што праца прадпрыемстваў у тры змены неэфектыўная і іх неабходна тэрмінова перавесці на работу ў дзве змены, за выключэннем бесперапыннай вытворчасці [6, арк. 1–2].

У сувязі з названым указам, як і законам аб усеагульным воінскім абавязку, была разгорнута асабліва актыўная агітацыйная дзейнасць у сродках масавай інфармацыі – газетах, часопісах, на радыё, у шматлікіх лекцыях і сустрэчах прапагандыстаў з жыхарамі. Мэтай гэтых намаганняў было давядзена да яг мага большай часткі насельніцтва афіцыйнай лініі ў сувязі як з прынятымі дакументамі, так і па іншых кірунках грамадска-палітычнага жыцця.

Ва ўмовах дзяржаўнай сакрэтнасці. Аднак былі і другія бакі грамадска-палітычнай дзейнасці, якія не даводзіліся да ведама шырокай грамадскасці, але скрупулёзна рэалізоўваліся адпаведнымі партыйнымі і савецкімі органамі, спецыяльнымі службаў як Саюза ССР у цэлым, так і Беларускай ССР. Перад Вялікай Айчыннай вайной дадзеныя абставіны былі ў першую чаргу звязаны з савецка-германскімі дамоўленасцямі, якія абодва бакі імкнуліся захоўваць у вялікай сакрэтнасці. У прыватнасці, адзін з дапаўняльных сакрэтных пратаколаў да дагавора паміж дзвюма дзяржавамі, які быў падпісаны 28 верасня 1939 г., прадугледжваў, што «абодва бакі не будуць дапускаць на сваіх тэрыторыях ніякай польскай агітацыі, якая закранае тэрыторыю другога боку. Яны будуць падаўляць на сваіх тэрыторыях усе крыніцы падобнай агітацыі і інфармаваць адзін другога аб мерах, што прадпрымаюцца з гэтай мэтай» [15, с. 87].

Сярод грамадска-палітычных абставін, якія не афішыраваліся і абмежавана выкарыстоўваліся ў афіцыйнай агітацыі і прапагандзе, была і праблема дзяржаўнай прыналежнасці горада Вільні і Віленскага краю, так званай Сярэдняй Літвы. Яна прадстаўляла сабой тэрыторыю прыблізна ў 10 тыс. кв. км з насельніцтвам больш за паўмільёна чалавек пераважна беларускага паходжання, якая ў міжваенны перыяд знаходзілася ў складзе Польшчы са статусам Віленскага ваяводства. Гэтыя землі зноў сталі аб'ектам палітычнага торгу пасля разгрому Польскай дзяржавы. Савецкі бок выкарыстоўваў іх у сваіх адносінах з Літвой, хаця тут меліся грамадскія сілы, якія жадалі разам з усёй Заходняй Беларуссю быць у складзе Беларускай ССР і ўсяго Савецкага Саюза.

У прыватнасці, гэта бачна з друкаванага органа Часовага ўпраўлення Віленскай акругі – газеты «Віленская праўда». Яна «горача вітала Чырвоную Армію, Савецкі ўрад і таварыша Сталіна за аказаную... дапамогу ў вызваленні ад польскіх паноў і капіталістаў» [3].

Аднак савецкае кіраўніцтва пры вырашэнні гэтай праблемы кіравалася сваімі інтарэсамі, звязанымі ў першую чаргу з міждзяржаўнымі адносінамі. Было прынята рашэнне перадаць так званую «Сярэдняю Літву» Літоўскай дзяржаве, маючы на ўвазе савецкае ўздзеянне на накіраванасць яе палітыкі ва ўзаемаадносінах сталінскага СССР і гітлераўскай Германіі, што з'явілася галоўным фактарам для вызначэння далейшага лёсу дадзенай тэрыторыі і яе насельніцтва.

Характэрна змяненне пазіцыі кіраўніка Беларускай ССР П. Панамарэнкі ў гэтых адносінах. Калі пытанне аб усталяванні мяжы Беларускай ССР з Літвой разглядалася 26 верасня 1940 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б, то ён неаднаразова рэзюміраваў: «не будзем аддаваць беларусаў», «не стоіць беларусаў аддаваць» і г. д. [18, с. 190]. Але, як бачна з яго «Дзённіка», выступаючы на сесіі Вярхоўнага Савета Саюза ССР па пытанні аб перадачы Літве шэрага раёнаў са складу Беларускай ССР, ён заняў пазіцыю, патрэбную цэнтральным кіраўнікам камуністычнай партыі і бальшавіцкай дзяржавы. У выніку ў час яго прамовы чуліся «галасы адабрэння», «бурная рэакцыя» і «лікаванне літоўцаў». П. Панамарэнку затым «віншавалі з добрай прамовай», а І. Сталін падышоў да яго, наліў у вялікі рог вінаграднага віна (увайшла амаль бутэлька) і сказаў: «Піце штраф за добрую прамову» [18, с. 256].

Асноўнай прычынай такіх ацэнак, натуральна, з'яўлялася тое, што на гэтым пасяджэнні Вярхоўнага Савета Саюза ССР П. Панамарэнка не адстойваў інтарэсы Беларускай савецкай рэспублікі, беларускай нацыі і беларускага народа, не прэрэчыў, а пагаджаўся з лініяй цэнтра. Прызначаны І. Сталіным на працу ў Беларусь з Паўночнага Каўказа, ён быў далёкі ад разумення мясцовых умоў, інтарэсаў тутэйшага насельніцтва. Яго важнейшай задачай з'яўлялася правядзенне афіцыйнай партыйна-дзяржаўнай палітыкі ў беларускім рэгіёне. Гэта ён рабіў у меру сваіх магчымасцей і асабістых якасцей.

На сацыяльна-эканамічнае становішча і грамадска-палітычныя настроі насельніцтва ў аб'яднанай Беларусі, як і ва ўсім Савецкім Саюзе, істотнае ўздзеянне аказалі абставіны, звязаныя з савецка-фінляндскай вайной, што адбывалася зімой 1939–1940 гг. Яе нечаканы пачатак, высокая сакрэтнасць і заідэалагізаванасць ужо ў той час стваралі глебу для многіх пытанняў, адказу на якія не давалі ні савецкія ідэалагічныя органы, ні шмат у чым патаемная рэчаіснасць, звязаная з вайной.

Удзел жыхароў Беларусі, што знаходзіліся на той час у Чырвонай Арміі, у гэтай зімовай вайне быў надзвычай шырокі і актыўны. Згодна з падлікамі гісторыка А. М. Літвіна, у ёй удзельнічала больш за

100 тыс. беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі, а таксама воінаў Беларускай асобай ваеннай акругі. Амаль 10 тыс. з іх загінулі, прапалі без вестак, памерлі ад ран. Дзясяткі тысяч атрымалі раненні, абмаражэнні рознай ступені, сталі інвалідамі і заўчасна пайшлі з жыцця. На савецка-фінляндскія франты былі перакінуты з Беларусі 3 і 23-і стралковыя карпусы, дывізіі якіх прымалі актыўны ўдзел у ваенных дзеяннях.

Хаця ў савецкім друку і ў агітацыйна-прапагандыскай працы інфармацыя пра гэтую вайну была строга дазіраванай, аднак праўда аб ёй у некаторай ступені прасочвалася ў беларускае грамадства і становілася нярэдка прадметам абмеркавання, асабліва ў хатніх умовах. Уздзеянне гэтых звестак на грамадска-палітычныя абставіны ў рэспубліцы было падспудным, у значнай ступені таемным і не на карысць бальшавіцкай улады.

Умацаванне беларускага ўчастка граніцы СССР. Важнейшымі фактарамі, якія вызначалі грамадска-палітычнае становішча ў Беларускай ССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны, з'яўляліся не толькі «саветызацыя» заходнебеларускай тэрыторыі, але і меры па ўмацаванні новай дзяржаўнай мяжы. Адсутная на значную адлегласць у заходнім напрамку, яна патрабавала неадкладнага ўмацавання ў сувязі са складанымі ваенна-палітычнымі абставінамі, у першую чаргу адносінамі з фашысцкай Германіяй.

У дадзеных абставінах павышаная ўвага звярталася на ўсталяванне адпаведнага рэжыму непасрэдна ў пагранічнай зоне. Найперш гэта была выдача насельніцтву пашпартаў на адпаведнай аснове, а таксама іншыя меры. Яны праводзіліся ў жыццё на падставе пастановы ЦК КП(б)Б «Аб усталяванні рэжыму ў 7,5-кіламетровай, 500-метровай і 4-метровай пагранічных палосах і ўвядзенні пашпартнай сістэмы ў заходніх абласцях Беларусі», прынятай 16 лютага 1940 г. У ёй адзначалася, што пашпартная сістэма для ўсіх жыхароў гарадоў, рабочых пасёлкаў, населеных пунктаў, якія з'яўляюцца раённымі цэнтрамі, а таксама на ўсіх прамысловых прадпрыемствах, чыгуначным і водным транспарце, на ўсіх новабудуемых і ў 7,5-кіламетровай пагранпаласе заходніх абласцей БССР уводзіцца адпаведна з рашэннем СНК СССР ад 1 лютага 1940 г. Пры гэтым канстатавалася, што ў сельскай мясцовасці, за выключэннем 7,5-кіламетровай пагранпаласы, пашпартная сістэма не будзе ўведзена.

Устанаўлівалася, што праца па выдачы пашпартаў, прапіскі насельніцтва і прастаўленні штампаў на пашпартах жыхароў 7,5-кіламетровай пагранпаласы пачынаецца з 15 лютага, а заканчваецца да 1 мая 1940 г. Была выказана просьба да СНК СССР аднесці да ліку рэжымных гарадоў заходніх абласцей БССР Гродна, Ліды, Ломжу, Бельск.

Савету Народных Камісараў Беларускай ССР даручалася выдаць пастанову аб рэжыме 7,5-кіламетровай, 500-метровай і 4-метровай пагранічных палос, прадугледзеўшы тыя населеныя пункты, якія павінны

ўвайсці ў пагранічныя палосы (акрамя 4-метровай), а таксама канцавыя пункты, чыгуначныя станцыі і прыстані свабоднага ўезду па шасэйна-грунтавых дарогах, чыгунках і водных шляхах. Устанаўліваліся формы кантролю за выкананнем пагранічнага рэжыму і меры крымінальнай адказнасці за яго парушэнне. НКУС Беларускай ССР было прапанавана закончыць выдачу пашпартоў у першую чаргу ў гарадах Беластоку, Брэсце і ў пагранпалосах заходніх абласцей. Абласным камітэтам КП(б)Б і аблвыканкамам неабходна было аказаць садзейнічанне органам міліцыі раёнаў у правядзенні ўсіх мерапрыемстваў па пашпартызацыі [9, арк. 19].

Пашпартызацыя насельніцтва з'яўлялася непасрэднай працай з дарослымі грамадзянамі Заходняй Беларусі. Пры яе ажыццяўленні прадстаўнікі савецкай улады фактычна даходзілі да кожнага жыхара. Такая персаніфікацыя дазваляла ў некаторых адносінах ведаць настроі людзей, іх стаўленне да новага дзяржаўнага праўлення, а таксама, часамі, жыццёвыя намеры. Як бачна з дакладной запіскі ўпраўлення НКУС па Баранавіцкай вобласці сакратару абласнога камітэта КП(б)Б І. Туру, накіраванай 8 чэрвеня 1940 г., пашпартызацыя ў вобласці была ў асноўным закончана да 1 сакавіка. Да 25 мая органамі міліцыі было выдадзена 108 158 пашпартоў з неабходных 114 867. З ўсёй гэтай колькасці 7537 чалавек атрымалі часовыя пасведчанні, а ў 3006 выпадках былі выдадзены пашпарты з пэўнымі абмежаваннямі. Дадзеныя дакументы выдаваліся на падставе прадаўлення грамадзянамі былых польскіх пашпартоў, пасведчанняў з месца працы, даведак з месца жыхарства, ваенных кніжак і іншых дакументаў, якія пацвярджалі асобу і працоўную дзейнасць грамадзян.

У працэсе гэтай работы выяўляліся асобы, да якіх савецкія органы адносіліся насцярожана. Так, у горадзе Баранавічы былі выяўлены 32 сям'і, што падлягалі як палітычна ненадзейныя высяленню за межы БССР. У такіх умовах 432 галавы сямей збеглі за мяжу. Жыхарка горада Гарбер адмовілася ад атрымання савецкага пашпарту і заявіла: «У нас ёсць польскія пашпарты, іншых пашпартоў не трэба». Прадстаўніца горада Таровіч у пашпартным пункце сказала: «Я пражыла пры польскай уладзе, пашпарт не атрымала, а цяпер і савецкі пашпарт не патрэбен, таму што ад польскай улады нічога добрага не атрымала, то таксама ад савецкай улады нічога добрага пакуль не бачыла» [18, с. 162–163].

Кірунак дзейнасці, звязаны з умацаваннем заходніх рубяжоў СССР і БССР, пастаянна быў на кантролі партыйных і савецкіх органаў Беларускай ССР. Сярод такіх маштабных акцый было перасяленне жыхароў населеных пунктаў 800-метровай пагранічнай паласы ўздоўж заходняй савецкай граніцы, у т. л. ў заходніх абласцях БССР. Гэта аперацыя ажыццяўлялася ў адпаведнасці з пастановай СНК СССР ад 2 сакавіка 1940 г. «Аб ахове дзяржаўнай мяжы ў заходніх абласцях УССР і БССР». Яна ўстанаўлівала

неабходнасць ажыццявіць адсяленне жыхароў гэтых населеных пунктаў і нават расчыстку тэрыторыі ад пабудовы ў чатырох прыгранічных абласцях Заходняй Беларусі, акрамя Пінскай.

СНК БССР і ЦК КП(б)Б 9 сакавіка 1940 г. прынялі пастанову «Аб ахове дзяржаўнай граніцы ў заходніх абласцях БССР». Згодна з ёю абласныя выканаўчыя камітэты Вілейскай, Баранавіцкай, Беластоцкай і Брэсцкай абласцей абавязваліся правесці да 2 мая 1940 г. адсяленне жыхароў з 800-метровай пагранічнай паласы, за выключэннем гарадоў Друя, Друскенікі, а таксама ачыстку гэтай зоны ад усіх пабудовы, што належалі жыхарам, якіх адсялялі. У гэтым дакуменце спецыяльна агаворвалася, што адсяленне жыхароў вышэйадзначаных гарадоў павінна рабіцца органамі НКУС БССР па іх матэрыялах.

Пастанова абавязвала старшыню аблвыканкамаў да 25 сакавіка 1940 г. правесці ўлік усіх гаспадарак, якія падлягалі адсяленню, і прадставіць у СНК БССР матэрыялы аб колькасці двароў для адсялення з данымі маёмаснага становішча кожнай гаспадаркі, стану пабудовы і аб неабходных сродках для іх аднаўлення на новых месцах. Пры гэтым ставілася задача адвесці жыхарам, што адсяляліся, зямельныя ўчасткі ў межах адпаведных абласцей. Неабходна было ўлічыць патрэбу пагранічных войск у памяшканнях і пры адпаведных разліках прадугледзець сродкі для кампенсацыі гаспадарам за рэквізаваныя будынкі. Адначасова забаранялася сеяць і нарыхтоўваць сена ў межах 800-метровай пагранічнай паласы [10, арк. 52].

Усяго ў рэспубліцы падлягала адсяленню 7442 гаспадаркі з колькасцю жыхароў 35,3 тыс. чалавек. Найбольшы кантынгент тых, хто адсяляўся, прыпадаў на Брэсцкую і Беластоцкую вобласці (адпаведна 3214 і 3031 гаспадарка), найменшая іх колькасць была ў Баранавіцкай вобласці – 710 двароў, у Вілейскай вобласці адсялялася 1467 гаспадарак. Па маёмасным становішчы ўсе, хто адсяляўся, дыферэнцыраваліся наступным чынам: сярэдняя гаспадаркі – 4420, бядняцкія – 3109, кулацкія – 893.

Сярод тых, хто адсяляўся па Брэсцкай вобласці, беларусы складалі 65 %, украінцы – 15, палякі і яўрэі – па 10 %. У Беластоцкай вобласці ўдзельная вага палякаў дасягала 65 %, беларусаў – 30 %, па Вілейскай вобласці 60 % складалі літоўцы, 40 % – беларусы і палякі. Што датычыць Баранавіцкай вобласці, то тут у асноўным высяляліся беларусы. У афіцыйных дакументах адзначалася, што насельніцтва большасці пунктаў, якія адсяляюцца, займаецца кантрабандай, мае вялікія сваяцкія і эканамічныя сувязі з сумежнай тэрыторыяй [13, арк. 13].

Ачышчэнне 800-метровай паласы ішло двума шляхамі. 2593 гаспадаркі адсяляліся ў тыльныя мясціны сваіх альбо недалёка размешчаных вёсак, але асноўную частку – 5829 двароў – перасялялі ў вызваленыя дамы асаднікаў і леснікоў. Лічылася, што ў той час іх не заселена каля 7 тыс. Гэтым самым улады кампенсавалі тым, хто адсяляўся з 800-метровай паласы,

дамы і іншыя пабудовы. Меркавалася, што бядняцкія і сярдняцкія гаспадаркі атрымаюць беззваротную пазыку ў сярэднім па 500 руб. на кожны двор. Што датычыць кулацкіх гаспадарак, то іх перасялялі без усялякай дапамогі. Бяднякам і сярднякам планавалі кампенсаваць азімыя пасевы і зямлю, што належала ім, за кошт выселеных асаднікаў і леснікоў у роўных памерах. У вызваленых дамах у межах 800-метровай пагранічнай паласы размяшчаліся адпаведныя службы саўгасаў, машынна-трактарных станцый, а таксама клубы, медыцынскія ўстановы войск НКВС. Уся акцыя па перасяленні заканчвалася 25 красавіка 1940 г., а па адсяленні – на тыдзень пазней.

Для параўнання яе маштабаў у Беларускай ССР трэба зазначыць, што ў Заходняй Украіне з 800-метровай паласы высяляліся 229 населеных пунктаў, якія ўключалі 22 212 гаспадарак з насельніцтвам у 102,8 тыс. жыхароў. Глыбіня перасялення там вагалася ад 5 да 150 км. Як у Беларусі, так і ва Украіне не дапускалася кампактнае пражыванне пераселеных у новых месцах [13, арк. 14–19].

Аднак выкананне прынятых дакументаў на месцах адбывалася са значнымі цяжкасцямі. У першую чаргу не вытрымліваліся ўстаноўленыя тэрміны па розных кірунках дзейнасці. Таму ўжо 14 красавіка 1940 г. была прынята пастанова ЦК КП(б)Б «Аб ходзе выканання пастанова ЦК ВКП(б) і СНК СССР «Аб ахове дзяржаўнай мяжы ў заходніх абласцях БССР». У ёй канстатавалася, што абласныя партыйныя камітэты і аблвыканкамы рэспублікі незадавальняюча выконваюць прынятае рашэнне. У першую чаргу гэта заключалася ў тым, што мерапрыемствы па адсяленні жыхароў з 800-метровай паласы не прадуманы і не падрыхтаваны. Абласныя партыйныя і савецкія органы абмежаваліся ўлікам жыхароў, якіх неабходна перасяліць.

У сувязі з гэтым кіруючыя структуры заходніх абласцей абавязваліся да 1 мая 1940 г. закончыць перасяленне. Пры гэтым яны сыходзілі з таго, што ўсе бядняцкія і сярдняцкія гаспадаркі, што падлягалі перасяленню, павінны былі быць размешчаны ў дамах, раней занятых асаднікамі, а таксама немцамі, якія эвакуіраваліся на тэрыторыю Германіі. Астатнія жыхары перасяляліся з пераносам у адпаведныя месцы жылых і гаспадарчых пабудоў, што належалі ім. Адносна кулацкіх гаспадарак ставілася задача перасяліць іх у першую чаргу ў межах адпаведных раёнаў.

СНК БССР сумесна з абласнымі камітэтамі партыі і аблвыканкамамі заходніх абласцей даручалася вызначыць колькасць гаспадарак, якія павінны былі быць пераселены з адных абласцей у другія. Пры гэтым устанаўлівалася, што бядняцкія і сярдняцкія гаспадаркі, якія перасяляліся ў дамы асаднікаў, павінны атрымоўваць па месцы перасялення зямлю ў памеры ранейшага карыстання і, па магчымасці, азімыя пасевы. Усім гаспадаркам, што адсяляліся, дазвалялася скошваць і вывозіць пасеяныя азімыя з 800-метровай пагранпаласы. Тыя землі, якія выхо-

дзілі за гэтыя межы, перадаваліся ў карыстанне сялянам бліжэйшых вёсак і арганізаваным калгасам і саўгасам.

Прынцыповым момантам дадзенай пастанова было патрабаванне: дамы і пабудовы жыхароў, што перасяляюцца, падлягаюць абавязковаму зносу. Што датычыць гаспадарак тых сялян, якія атрымлівалі сядзібы асаднікаў, то яны перадаваліся ў распараджэнне мясцовых органаў дзяржаўнай улады і размяркоўваліся, паводле рашэнняў раённых і абласных выканаўчых камітэтаў, паміж саўгасамі, МТС, калгасамі, клубамі, школамі, хатамі-чытальнямі, медыцынскімі ўстановамі і пагранвойскамі [11, арк. 2–3].

На гэтым этапе выкананне прынятых рашэнняў вялося дастаткова аператыўна. Як сведчаць дакументальныя матэрыялы аб адсяленні з 800-метровай паласы, якое было праведзена з 20 па 29 красавіка 1940 г., па Беластоцкай вобласці яно ў асноўным было закончана, а па Брэсцкай і Баранавіцкай заканчвалася [7, арк. 20].

Уражвае, наколькі лёгка савецкая ўлада ішла на падобныя акцыі. Яе мала цікавіла шматгадовая і нават векавая прыхільнасць сельскіх жыхароў да мясцовасцей, дзе жылі яны і іх продкі. Не браўся пад увагу псіхалагічна-бытавы бок справы. Лічылася нармальным прымусова зняць са сваіх месцаў дзясяткі тысяч людзей і адправіць іх жыць у незнаёмыя мясціны і ў новае людское асяроддзе. Прымусовае перасяленне аказвала негатыўнае ўздзеянне на палітычныя настроі тых, хто адсяляўся, што не садзейнічала стабілізацыі грамадска-палітычнага становішча ў гэтых і прылеглых рэгіёнах Беларусі.

Побач з мерамі па ўмацаванні пагранічнай паласы надавалася ўвага і больш шырокай тэрыторыі, якая ўваходзіла ў прыгранічныя раёны. Па дадзенай тэрыторыі 27 ліпеня 1940 г. была прынята пастанова ЦК КП(б)Б «Аб мерапрыемствах па ўмацаванні пагранічных раёнаў». У ёй вызначалася разгорнутая сістэма мер па ўзмацненні партыйна-палітычнай працы, скіраванай на развіццё сельскагаспадарчай і прамысловай вытворчасці, народнай адукацыі, аховы здароўя, у галіне гандлю, камунальна-жыллёвай гаспадаркі, дарожнага будаўніцтва, аўтатранспарту, сувязі, кінафікацыі і інш. Для дапамогі ў актывізацыі гэтай працы ў пагранічныя раёны накіроўваліся 300 камуністаў для камплектавання партыйных, савецкіх, гаспадарчых арганізацый, у тым ліку каля 100 чалавек, якія ведалі польскую ці літоўскую мову [18, с. 170–177].

Узрастанне ідэалагічнага ўздзеяння. Для паляпшэння грамадска-палітычнага становішча ў краіне асабліва важнае значэнне мела ідэалагічная і культурна-асветная дзейнасць. Яе роля тым больш узрасталая ў ваенна-палітычных абставінах развязанай Другой сусветнай вайны і складаных адносін Савецкага Саюза з фашысцкай Германіяй. Таму ў першую чаргу ў заходніх абласцях Беларускай ССР вялася работа

ў гэтым кірунку. Як засведчана ў дакладной запісцы намесніка наркама асветы БССР Макарэвіча сакратару ЦК КП(б)Б Маліну «Аб стане палітасветнай работы ў заходніх абласцях БССР», накіраванай не пазней 15 жніўня 1940 г., на працягу гэтага года тут павінна было быць адкрыта 100 раённых дамоў культуры (РДК), 1000 хат-чытальняў і 328 бібліятэк.

Але выкананне гэтых планаў адбывалася са значнымі цяжкасцямі. Дастаткова сказаць, што па стане на сярэдзіну жніўня перадваеннага года ў чатырох заходнебеларускіх абласцях – Беластоцкай, Брэсцкай, Пінскай, Вілейскай – былі адкрыты 58 РДК і 546 хат-чытальняў. Толькі па Беластоцкай вобласці не былі адчынены 12 РДК і 71 хата-чытальня, хаця агульная колькасць бібліятэк тут павялічылася на працягу кастрычніка 1939 – верасня 1940 г. з 14 да 112 [5, арк. 374; 1, с. 374]. У некаторых месцах наглядалася зусім адмоўнае стаўленне да гэтай справы. Так, у Жабчыцкім раёне Пінскай, а таксама Парэцкім і Свіслацкім раёнах Беластоцкай абласцей раённыя бібліятэкі не былі адкрыты, а «кнігі, дасланыя з Масквы, з-за адсутнасці памяшканняў ляжалі на складах» ці ў іншых непрыстасаваных памяшканнях [18, с. 180–181].

Да таго ж у большасці раёнаў заходніх абласцей БССР пад хаты-чытальні і РДК выдзяляліся памяшканні, якія не мелі ўмоў для арганізацыі і разгортвання культурна-масавай працы. Раённыя органы нярэдка фармальна адносіліся да арганізацыі палітпросветустаноў. Так, у Лапскім раёне Беластоцкай вобласці былі адкрыты 10 хат-чытальняў у памяшканнях, што прадастаўляліся сельскімі саветамі, і ўяўлялі сабой маленькі пакойчык пры іх. У такіх умовах культурна-масавая праца не праводзілася. У Брэсцкай вобласці больш за 30 хат-чытальняў былі размешчаны ў наёмных памяшканнях, абсалютна не прыстасаваных для правядзення культурна-масавых мерапрыемстваў. Гэта было вынікам таго, што аблвыканкамы, райвыканкамы, райкамы КП(б)Б на месцах не надавалі належнай увагі рэалізацыі заданняў па разгортванні сеткі палітпросветустаноў і выдзялення ім адпаведных памяшканняў [18, с. 180–181].

Акрамя таго, выдзеленыя на дадзеную мэту фінансавыя сродкі выкарыстоўваліся далёка не ў поўным аб'ёме. Гэта прыводзіла да таго, што ў шэрагу раёнаў праца культурна-асветных устаноў была пастаўлена нездавальняюча. Іх памяшканні не былі абсталяваны належным чынам, не быў закуплены неабходны інвентар, зрывалася камплектаванне кніжнага фонду.

Пэўная ўвага надавалася забеспячэнню ўстаноў культуры адпаведнымі кадрамі работнікаў, якія з'яўляліся пераважна прадстаўнікамі мясцовага насельніцтва. 400 з іх прайшлі спецыяльна арганізаваныя месячныя курсы загадчыкаў хат-чытальняў. Аднак пастаяннай працы з культасветработнікамі не вялося, у большасці раёнаў семінары для іх не праводзіліся. Гэта прыводзіла да таго, што ў многіх месцах праца культасветустаноў з'яўлялася нездавальня-

ючай. Асабліва гэта адносілася да Пінскай вобласці, а таксама да многіх раёнаў іншых заходнебеларускіх рэгіёнаў [18, с. 182–183].

Становішча палітасветнай дзейнасці, як і ў цэлым грамадска-палітычныя абставіны, у многім залежалі ад тых, хто прымаў у іх той ці іншы ўдзел. Такой сацыяльнай катэгорыяй былі ў першую чаргу настаўнікі. Іх адносіны да савецкай улады вызначаліся неадназначнасцю, асабліва ў Заходняй Беларусі. Як засведчана ў дакладной запісцы наркама асветы БССР А. Уралавай першаму сакратару ЦК КП(б)Б П. Панамарэнку «Аб палітыка-маральным стане настаўніцтва заходніх абласцей рэспублікі», датаванай 18 красавіка 1941 г., яно нярэдка паказвала ляльчыны адносіны да савецкай улады і прыкрывала тым самым сваю варожасць да яе палітыкі.

У выніку знаёмства са школьнай дзейнасцю ў гарадах Гродна, Беласток, Саколкі і іншых было ўстаноўлена, што значная частка мясцовых настаўнікаў абсалютна не прымае ўдзелу ў грамадскай рабоце школ і сярод насельніцтва. Настаўнікі сваю працу абмяжоўваюць толькі правядзеннем урокаў і больш нічога ведаць не хочуць. Да прыкладу, завуч 2-й школы горада Гродна Краеўскі адкрыта заявіў, што праца ў пазашкольны час з дзецьмі і пытанні камуністычнага выхавання – справа настаўнікаў, якіх прыслалі з усходніх абласцей, як палітычна сфарміраваных людзей. Такое ж становішча назіралася ў гарадах Дамброве, Лапах, Бельску, іншых месцах.

Характэрнай асаблівасцю грамадска-палітычных абставін пераважна ў Заходняй Беларусі з'яўлялася тое, што польскае насельніцтва, у тым ліку і настаўнікі, амаль поўнасцю перасталі чытаць рускія кнігі, хаця многія бібліятэкі сістэматычна імі папаўняліся. Да таго ж у значнай ступені ўзрасло наведванне касцёлаў [14, с. 32–36].

Тэрміновыя мерапрыемствы напярэдадні вайны. Ва ўмовах неадназначнага стаўлення часткі насельніцтва Беларускай ССР, асабліва ў заходніх абласцях, да савецкай улады адбывалася праца па тэрміновай падрыхтоўцы прыгранічных тэрыторый да магчымых ваенных дзеянняў. Важная роля ў гэтым адводзілася ўдзелу мясцовых жыхароў ва ўзвядзенні абарончых збудаванняў. На гэта былі скіраваны рашэнні вышэйшых дзяржаўных і партыйных органаў Саюза ССР. Згодна з пастановай СНК СССР і ЦК ВКП(б) «Аб платнай працоўнай і гужавой павіннасці па абарончым будаўніцтве ў Беластоцкай і Брэсцкай абласцях БССР», зацверджанай Палітбюро ЦК ВКП(б) 4 сакавіка 1941 г., Саўнаркаму БССР было дазволена з 10 сакавіка па 30 красавіка, а таксама з 25 мая па 20 чэрвеня 1941 г. увесці на тэрыторыі гэтых абласцей платную працоўную і гужавую павіннасць на работах па абарончым будаўніцтве. Пры гэтым устанаўлівалася квота выхадаў на працу па Беластоцкай вобласці ў 9600 чалавек і 9480 падвод з возчыкамі. Па Брэсцкай вобласці гэтае заданне было ў сярэднім у 10 разоў меншым – 990 і 760 адпаведна.

Вызначаліся таксама межы выкарыстання дадзенай працоўнай сілы – не больш за 10 дзён для кожнага рабочага і 8 дзён для возчыка з падводай па Беластоцкай вобласці і адпаведна 4 і 3 дзён па Брэсцкай. Зробленыя абмежаванні, відавочна, мелі на мэце не выклікаць незадавальнення сярод мясцовага насельніцтва. Гэтаму ж служыла і ўстаноўка, што такая працоўная дзейнасць павінна аплачвацца аднолькава з работамі, якія выконваюцца па вольным найме. Да таго ж ад такой павіннасці вызваліліся рабочыя і служачыя, занятыя на дзяржаўных прадпрыемствах, установах, на транспарце, а таксама асобы, што працавалі на прадпрыемствах прамысловай кааперацыі. Адказнасць за выкананне дадзенай пастановы ўскладвалася непасрэдна на кіраўнікоў Беларускай ССР – старшыню СНК БССР І. Былінскага і першага сакратара ЦК КП(б)Б П. Панамарэнка. Пастанова прадугледжвала крымінальную адказнасць за ўхіленне ад працоўнай і гужавой павіннасці [17, арк. 36–37].

Дзяржаўна-прававая аснова ў справе прыцягнення мясцовага насельніцтва да ўзвядзення абарончых збудаванняў дазволіла актывізаваць гэтую дзейнасць, хаця недахопаў тут было надзвычай шмат. Тым не меней на ўсім працягу заходняй савецкай граніцы ў 470 км, якая праходзіла па тэрыторыі БССР, да чэрвеня 1941 г. было ўзведзена 550 дотаў і 990 збудаванняў палявога тыпу. Але да пачатку вайны гэтыя работы не былі завершаны, адсутнічалі ў неабходных месцах мінныя палі, толькі ў 193 дотах былі размешчаны артылерыйскія і кулямётныя ўстаноўкі [4, с. 472].

Пэўная колькасць жыхароў Беларускай ССР была задзейнічана ў падрыхтоўцы да магчымых сутыкненняў з ворагам. Згодна з афіцыйнай лініяй на палітыку добрасуседства з гітлераўскай Германіяй гэта адкрыта не называлася, але многім было зразумела, хто маецца на ўвазе. Зімой і вясной 1941 г. у Віцебскай, Гомельскай, Магілёўскай абласцях былі праведзены тактычныя вучэнні па барацьбе з дэсантмі праціўніка. У іх прынялі ўдзел дзясяткі тысяч жыхароў. Больш таго, 26 мая 1941 г. ЦК КП(б)Б прыняў пастанову «Аб арганізацыі на тэрыторыі Беларусі пастаянных груп і атрадаў па знішчэнні авіядэсантаў праціўніка». Важная роля ў гэтай справе адводзілася арганізацыям Асаавіяхіма [4, с. 473].

У перадваенны час праводзілася таксама праца па прыцягненні насельніцтва прыгранічных тэрыторый да аховы дзяржаўнай мяжы. Паводле дакументальных даных па Беластоцкай вобласці, у т. л. Сапоцкінскім раёне, у брыгадах садзейнічання па аказанні дапамогі ў ахове рубяжоў краіны было 1834 прадстаўнікі мясцовага насельніцтва. З 1 студзеня па 20 кастрычніка 1940 г. імі было затрымана 915 парушальнікаў дзяржаўнай мяжы [8, арк. 113–115].

На грамадска-палітычныя абставіны ў Беларускай ССР перад Вялікай Айчыннай вайной непасрэднае ўздзеянне аказвалі тэрміновыя меры, якія прымаліся вышэйшымі савецкімі партыйна-дзяржаўнымі кі-

раўнікамі па ўзмацненні абароны заходніх рубяжоў краіны, у т. л. на беларускай тэрыторыі. У рэспубліцы тэрмінова і нават паспешліва імкнуліся рэалізоўваць указанні з Масквы. Як засведчыў П. Панамарэнка, на нарадзе 24 мая 1941 г. І. Сталін заявіў: «...патрэбна яшчэ больш паскорыць будаўніцтва абарончых рубяжоў, нават коштам скарачэння намаганняў на другіх участках работы». Тут жа ён даў указанне сканцэнтраваць усе сілы на абарончым будаўніцтве – на ўмацаваных раёнах і аэрадромах, заўважыўшы пры гэтым, што калі «вы па гэтай прычыне адстанеце на другіх участках, у тым ліку па асушэнні балот Палесся, падрыхтоўка да чаго, як мы бачым, адымае шмат сіл, мы вас за гэта не асудзім» [18, с. 261–262].

Ужо 26 мая 1941 г. П. Панамарэнка засведчыў, што разам з ім на будаўніцтва ўмацаваных раёнаў адправіліся камандуючы войскамі Заходняй Беларускай асобай ваеннай акругі Д. Паўлаў і некалькі акружных спецыялістаў. «Там ішло будаўніцтва напружанымі тэмпамі, кругласутачна. Ні будаўнічыя батальёны, ні прыцягнутае да работ грамадзянскае насельніцтва не шкадавалі сіл... Арганізаваныя ў раённых і абласных партыйных органах ваенныя аддзелы знайшлі тут сваю непасрэдную справу. Іх прадстаўнікі днявалі і начавалі на абарончых збудаваннях...» Аднак толькі на 35 % з іх былі ўстаноўлены артылерыя і кулямёты. Для большасці дотаў яшчэ не паступілі сталёныя амбразуры. Але самым істотным з'яўлялася тое, што згодна з планами будаўніцтва, зацверджанымі наркаматам абароны, пастаўкі артылерыі і сталёных амбразур былі разлічаны на тэрміны, якія ўключалі 1942 год [18, с. 262]. Па гэтых і іншых пазіцыях на узроўні вышэйшых партыйных і савецкіх органаў прымаліся адпаведныя меры, хаця многія з іх ужо не маглі быць выкананы па прычыне хуткага і вераломнага нападу фашысцкай Германіі на Савецкі Саюз.

Асноўныя вынікі. Са сказанага бачна, што грамадска-палітычнае становішча ў Беларускай ССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны характарызаваўся складанымі і неадназначнымі працэсамі. Найперш патрэбна адзначыць, што рэспубліка атрымала пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР і ўсяго Савецкага Саюза прыкладна ў два разы большую тэрыторыю. Удвая павялічылася і колькасць насельніцтва. Была пераадолена гістарычная несправядлівасць, калі беларуская нацыя і ўвесь народ амаль два дзесяцігоддзі былі падзелены на дзве часткі і знаходзіліся ў розных дзяржавах. Таму аб'яднанне выступала надзвычай істотным фактарам не толькі ў эканамічным, сацыяльным, культурным, але і ў грамадска-палітычным жыцці.

Знаходжанне на працягу 1920–1930-х гг. абедзвюх частак Беларусі ў розных краінах аб'ектыўна прывяло да іх аддалення адна ад другой у розных галінах развіцця. Разгром Польскай дзяржавы і далучэнне Заходняй Беларусі да БССР запатрабавала пераводу яе на савецкі шлях развіцця. Дадзены працэс у многім вызначаў грамадска-палітычныя абставіны ў рэспубліцы перад

Вялікай Айчыннай вайной. Ва Усходняй і Цэнтральнай Беларусі гэта праявілася ў актыўнай дапамозе заходнебеларускаму краю пры наладжванні новага жыцця, асабліва ў грамадска-палітычных адносінах.

Успрыняцце такой лініі ў Заходняй Беларусі было неадназначным. Аднак большасць насельніцтва падтрымлівала яе. Асноўнымі прычынамі гэтай лаяльнасці была паланізатарская палітыка польскай краіны на заходнебеларускіх землях і актыўная савецкая прапаганда. Праўда, уступленне Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь і ўжо першыя мерапрыемствы савецкай улады, яе жорсткая палітыка ў пэўнай ступені пахіснулі прыхільнасць некаторых жыхароў да новага ладу жыцця і веру ў лепшую будучыню. Але

разам з тым пазітыўнае стаўленне да бальшавіцкага праўлення пераважала. Тым болей што аб'яднаная беларуская нацыя і ўвесь народ жылі ва ўмовах падпарадкавання савецкім законам, якія нярэдка мелі жорсткі характар і неслі адбітак грозных ваенна-палітычных абставін пачатай Другой сусветнай вайны. Гэта і ўвядзенне ўсеагульнага воінскага абавязку, і меры па ўзмацненні працоўнай дысцыпліны, і неабходнасць тэрміновага ўмацавання заходніх рубяжоў савецкай краіны і інш. Такія агульнадзяржаўныя і ўсебеларускія фактары садзейнічалі яднанню беларускага народа, выпрацоўцы яго супольнага грамадска-палітычнага аблічча, што было асабліва важна напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Белостокская область за год Советской власти (сентябрь 1939 – сентябрь 1940). – Белосток, 1940.
2. Ведомости ВС СССР. – 1941. – № 12, 30.
3. Віленская праўда. – 1939. – 22 верас.
4. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2011. – Т. 5: Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]. – 2006. – 613 с.
5. ДАГАГВ. – Фонд 6135. – Воп. 1. – Спр. 24.
6. ДАГАГВ. – Фонд 6195. – Воп. 1. – Спр. 34.
7. ДАГАГВ. – Фонд 6195. – Воп. 1. – Спр. 128.
8. ДАГАГВ. – Фонд 6195. – Воп. 1. – Спр. 145.
9. НАРБ. – Фонд 4. – Воп. 3. – Спр. 917.
10. НАРБ. – Фонд 4. – Воп. 3. – Спр. 935.
11. НАРБ. – Фонд 4. – Воп. 3. – Спр. 955.
12. НАРБ. – Фонд 4. – Воп. 20. – Спр. 195.
13. НАРБ. – Фонд 4. – Воп. 21. – Спр. 1875.
14. НАРБ. – Фонд 4. – Воп. 21. – Спр. 2388.
15. Павлов, Я. С. «Болевые точки» истории Беларуси (из научного наследия) / Я. С. Павлов. – Минск: Арти-Фекс, 1997. – 252 с.
16. Пономаренко, П. К. Отчетный доклад XVIII съезду КП(б)Б 15 мая 1940 г. / П. К. Пономаренко. – Минск: Гос. изд-во БССР, 1940. – 72 с.
17. РДАСПГ. – Фонд 17. – Воп. 3. – Спр. 1035.
18. Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі... Верасень 1939 г. – 1956 г.: дакументы і матэрыялы: у 2 кн. / склад. У. І. Адамушка [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Кн. 1: Верасень 1939 г. – 1941 г. – 340 с.
19. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): стенограф. отчет. – М.: Госполитиздат, 1939. – 744 с.

Михаил Костюк

БССР В ПРЕДВЕРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Резюме

Общественно-политическое положение в Белорусской ССР накануне Великой Отечественной войны характеризовалось сложными и неоднозначными процессами. Прежде всего необходимо отметить, что республика после присоединения Западной Беларуси к БССР приобрела в два раза большую территорию. Вдвое увеличилось и количество населения. Была преодолена историческая несправедливость, когда белорусская нация и весь народ почти два десятилетия были разделены на две части и находились в разных государствах. Поэтому объединение выступало чрезвычайно важным фактором не только в экономической, социальной, культурной, но и общественной жизни.

Нахождение на протяжении 1920–1930-х гг. обеих частей Беларуси в разных государствах объективно привело к их отдалению в разных отраслях развития. Разгром Польского государства и присоединение Западной Беларуси к БССР потребовало ее перевода на советский путь развития. Данный процесс во многом определил общественно-политические обстоятельства в республике перед Великой Отечественной войной. В Восточной и Центральной Беларуси это выразилось в активной помощи западнобелорусскому краю при налаживании новой жизни, особенно в общественно-политическом отношении.

Восприятие такой линии в Западной Беларуси было неоднозначным. Но большинство населения поддерживало ее. Основными причинами этой лояльности была колонизаторская политика Польского государства на западнобелорусских землях и активная советская пропаганда. Правда, вступление Красной Армии в Западную Беларусь и уже первые мероприятия советской власти, ее жесткая политика в определенной степени пошатнули лояльность некоторых жителей к новой власти и веру в лучшее будущее. Но вместе с тем позитивное отношение к большевистской власти преобладало. Тем более что объединенная белорусская нация и весь народ жили в условиях подчинения советским законам, нередко имевшим жесткий характер в условиях военных политическим обстоятельствам начавшейся Второй мировой войны. Это и введение всеобщей воинской обязанности, и меры по укреплению рабочей дисциплины, и необходимость срочного укрепления западных рубежей советского государства и др. Данные общегосударственные и всебелорусские факторы содействовали

единению белорусского народа, выработке его общего общественно-политического облика, что было особенно важно накануне Великой Отечественной войны.

Mikhail Kostiouk

BSSR ON THE EVE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR: PUBLIC AND POLITICAL CONDITION

Summary

Social and political situation in the Belarusian Soviet Socialist Republic on the eve of the Great Patriotic War was characterized by difficult and ambiguous processes. First of all it should be noted that the Republic increased its territory twice after acquiring the Western Belarus to BSSR. The number of the population also increased twice. It helped to overcome the historical injustice when the Belarusian people nearly two decades have been divided into two parts and were in different states. Therefore the unification was an extremely important factor not only in economic, social, cultural, but also in public life.

Staying of both parts of Belarus in the different states during the 1920s–1930s objectively led to the distance between them in different branches of development. Defeat of the Polish state and the accession of the Western Belarus to BSSR demanded its transit to the Soviet way of development. In many respects this process defined political circumstances in the Republic before the Great Patriotic War. In the Eastern and the Central Belarus it resulted in the active help to the West Belarusian region during the adjustment of new life, especially in social and political relation.

Accepting of such line in the Western Belarus was ambiguous. But the majority of the population supported it. The polonization policy of the Polish state on the Western Belarusian lands and the active Soviet promotion were basic reasons of this loyalty. However, after an entrance of Red Army to the Western Belarus and the first actions of the Soviet power, its tough policy, in a certain level weaken the loyalty of some inhabitants to the new power and a faith in the better future. But at the same time the positive attitude to the Bolshevik power prevailed.

Especially as the united Belarusian nation lived in subordination conditions to the Soviet laws which quite often had tough character in the conditions of military and political circumstances of World War II. These were introduction of a universal conscription, and measures to strengthen labor discipline, and urgent need of solidifying of the western boundaries of the Soviet state, etc. These nation-wide and all-Belarusian factors promoted the unification of the Belarusian people, the development of its overall social and political image that was especially important on the eve of the Great Patriotic War.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 15.04.2014

СЯЛЯНСКАЯ СЯМ'Я Ў БЕЛАРУСІ Ў ЭПОХУ ФЕАДАЛІЗМУ: ПРАБЛЕМЫ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Вывучэнне гісторыі развіцця сялянскай сям'і на тэрыторыі Беларусі ў дакапіталістычную эпоху ўяўляе значную цікавасць, у першую чаргу з прычыны таго, што ў абзначаны час сялянства складала абсалютную большасць у грамадстве і менавіта працай сельскага насельніцтва развівалася, а то і адраджалася эканоміка краіны. Разам з тым неабходна адзначыць, што гістарычная дэмаграфія эпохі феадалізму з'яўляецца адным з найменш распрацаваных пытанняў беларускай гістарыяграфіі. Займаўся праблемай сям'і звычайна не гісторыкі, а этнографы, якія рабілі акцэнт у асноўным на апісанне традыцый, побытавых момантаў у жыцці сялянскай сям'і і значна менш увагі ўдзялялі разгляду яе як сацыяльнага і вытворчага інстытута грамадства, аналізу колькасці і паўзроставага складу, бюджэту сям'і, яе ролі ў гаспадарчым і грамадскім жыцці, залежнасці складу і колькасці сям'і ад гаспадарчай сітуацыі ў дзяржаве і ўладанні (пасляваенныя крызісы і перыяды эканамічных уздымаў і да т. п.) і інш. Не распрацавана эвалюцыя структуры сялянскай сям'і ў XVI–XVIII стст. (колькасць сямейнікаў, пакаленняў у сям'і, шлюбных пар, узрост, працэнт нараджальнасці і смяротнасці ў розныя перыяды і інш.). У асноўным пра сялянскую сям'ю эпохі феадалізму разважаюць на падставе этнаграфічных матэрыялаў, сабраных у XIX, а то і ў XX стст., што, натуральна, не адлюстроўвае гістарычных рэалій папярэдніх стагоддзяў.

Ёсць шмат прычын, якімі можна патлумачыць, чаму гістарычная дэмаграфія Беларусі эпохі феадалізму так слаба распрацавана. Сярод іх адной з найважнейшых з'яўляецца дастаткова абмежаваная крыніцазнаўчая база. Асабліва гэта датычыць крыніц па гісторыі сям'яў сялян, мяшчан, дробнай і нават сярэдняй шляхты за перыяд XVI – сярэдзіна XVIII ст. Што тычыцца сялянства, то землеўласнікаў у першую чаргу цікавілі склад і памеры зямельнай рэнты, якую яны збіралі з сялянскай гаспадаркі. Менавіта таму ва ўліковых матэрыялах феадальных уладанняў нават пры складанні інвентароў у абсалютнай большасці выпадкаў пазначаліся толькі кіраўнікі сялянскіх гаспадарак (нярэдка таксама патужнікі гаспадароў, «папличнікі», «сябры»), якія былі адказныя за выплату падаткаў і адбыванне павіннасцей ад сваёй сям'і (гаспадаркі). Гэта выразна назіраецца на прыкладзе

не толькі малых нуклеарных сям'яў, але і вялікіх складаных, з сумесным вядзеннем гаспадаркі.

Другой важнай прычынай недастатковага вывучэння дэмаграфіі беларускай феадальнай вёскі і сялянскай сям'і ў эпоху феадалізму з'яўляецца адсутнасць у беларускай гістарыяграфіі метадалогіі вывучэння гэтай праблемы, нераспрацаванасць інструментарыя і метадыкі правядзення такіх даследаванняў. Да таго ж можна адкрыта сцвярджаць, што ў нашай краіне адсутнічае навуковая школа па гістарычнай дэмаграфіі Беларусі (па меншай меры да канца XVIII ст.). На жаль, не ўсталяваны і механізм супрацоўніцтва ў такога роду даследаваннях паміж вучонымі-гісторыкамі, з аднаго боку, і этнографамі і сацыёлагамі, з другога.

Разам з тым праблема гістарычнай дэмаграфіі знайшла значнае адлюстраванне ў польскай гістарыяграфіі. Улічваючы падабенства сацыяльна-эканамічных працэсаў, пад уплывам якіх праходзіла жыццё польскай і беларускай вёскі ў XVI–XVIII стст., наяўнасць агульных тэндэнцый гаспадарчага развіцця і прававых прынцыпаў арганізацыі грамадства Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага ўзначалены перыяд, зусім магчыма выкарыстаць вопыт польскіх гісторыкаў пры распрацоўцы праблем гістарычнай дэмаграфіі Беларусі ўвогуле і вывучэння сялянскай сям'і ў прыватнасці.

Адным з першых польскіх гісторыкаў, хто, на наш погляд, пачаў на навуковым узроўні займацца гістарычнай дэмаграфіяй, быў Т. Корзан, які ў першым томе сваёй знакамітай «Унутранай гісторыі Польшчы часоў Станіслава Аўгуста (1764–1794)» паспрабаваў разгледзець дынаміку змянення колькасці насельніцтва ў часы і пасля падзелаў Рэчы Паспалітай [1], але выкарыстоўваў і матэрыялы па папярэдніх дзесяцігоддзях XVIII ст. Аўтар паспрабаваў вызначыць не толькі агульную колькасць насельніцтва, але і вылучыць асобныя групы па сацыяльных, нацыянальных, канфесійных крытэрыях [1, s. 5–323]. Т. Корзан асобна выдзяляў шляхту і падзяляў яе па сацыяльным і маёмасным стане, але разглядаў таксама мяшчанства і сялянства. Трэба прызнаць, аднак, што аўтар змог назваць толькі агульную лічбу сялянства ў розных відах феадальнага землеўладання Кароны і ВКЛ ва ўказаны перыяд без больш глыбокага аналізу праблемы [1, s. 317–320].

Вядомы польскі гісторык XX ст. В. Куля зава-стрыў у гістарыяграфіі пытанне аб важнасці і неабходнасці даследавання гістарычнай дэмаграфіі старажытнай Польшчы. Так, у артыкуле «Стан і неабходнасць даследавання гістарычнай дэмаграфіі старажытнай Польшчы (да пачатку XIX ст.)» [2], сама назва якога гаварыла аб важнасці прадмета даследавання, вучоны зрабіў агляд польскай гістарыяграфіі праблемы, якая на той час налічвала ўсяго некалькі прац, і выказаўся аб неабходнасці вывучэння дэмаграфічнага развіцця асобных мясцовасцей (у першую чаргу гарадоў), паасобных груп насельніцтва (напрыклад, яўрэяў) і натуральнага дэмаграфічнага руху асобных сацыяльных груп, найперш шляхты. В. Куля паказаў значэнне пабаровых рээстраў для выяснення стану залюднення (заселенасці) пэўных тэрыторый, выкарыстаўшы пры гэтым працы Т. Ладэнбергера [3] і Я. Міткоўскага [4].

Больш за тое, вучоны на падставе аналізу паступлення падымнага падатку ў Рэчы Паспалітай за 1776 г. (на аснове матэрыялаў са збору Лойкі з бібліятэкі князёў Чартарыйскіх у Кракаве) падлічыў колькасць дымоў у прыватных, духоўных і каралеўскіх уладаннях ва ўсіх ваяводствах на тэрыторыі Кароны. Складзеная ім на падставе тарыфу 1776 г. статыстычная табліца [2, s. 54] утрымлівае шмат лічбаў, якія могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні сацыяльна-эканамічнай структуры сельскага насельніцтва розных рэгіёнаў Польшчы, пры стварэнні заключэнняў аб стане іх эканамічнага развіцця (тэрыторыя ВКЛ была спецыяльна выключана са сферы абследавання, аб чым сведчыць спецыяльная прыпіска «без ВКЛ» у загаловак табліцы).

В. Куля паказаў, як на падставе дакументаў падатковага характару можна вылічыць агульную колькасць шляхты, духавенства, сялян, якія пражывалі ў розныя гады ў розных рэгіёнах Польшчы. На жаль, вучоны не ставіў перад сабой спецыяльнай задачы распрацоўкі метадыкі вывучэння шляхецкай, мяшчанскай ці сялянскай сям'і. Разам з тым важна, што пры аналізе прац даследчыка Фуртака [5] ён назваў 8 асноўных пазіцый, ці дэмаграфічных каэфіцыентаў, якія Фуртак вылучаў у якасці абавязковых пры вывучэнні шляхецкай сям'і. Сярод іх – пажаданасць выяснення сярэдняга ўзросту памерлых у розныя гады і стагоддзі, працэнтны склад памерлых у залежнасці ад узросту, узроставае дынаміка ў працэсе заключэння шлюбаў, працэнтная колькасць шлюбаў у жыцці адной асобы, працэнт бяздзетных сям'яў адносна іх агульнай колькасці, наяўнасць (колькасць) дзяцей у сям'ях (вызначэнне працэнта сям'яў з адным, двума, трыма і г. д. дзецьмі), дзіцячая смяротнасць, колькасць членаў сям'і [2, s. 95]. З аднаго гэтага пераліку відаць, што названыя дэмаграфічныя каэфіцыенты могуць быць выкарыстаны таксама падчас даследавання сялянскай і мяшчанскай сям'і ВКЛ і Беларусі.

В. Куля ўслед за Фуртакам пагадзіўся «прыняць каэфіцыент колькасці членаў сям'і не 4,5, як гэта ра-

біў Ладэнбергер, а 5» [2, s. 101]. На жаль, гэтая лічба аўтарамі называецца як сярэдняя лічба для XVI–XIX стст., што, на наш погляд, неапраўдана, таму што за такі доўгі перыяд, як сведчаць крыніцы, адбываліся значныя падзеі, якія ўплывалі ў тым ліку і на колькасны склад сям'яў розных катэгорый насельніцтва Рэчы Паспалітай.

Навуковую цікавасць могуць выклікаць таксама факты аб павелічэнні нараджальнасці хлопчыкаў над дзяўчынкамі ў шляхецкіх сям'ях у перадваенныя і ваенныя часы, якія В. Куля прыводзіць са спасылкай на С. Шульца [6]. Напрыканцы агляду работы В. Кулі заўважым, што ён называе таксама артыкул Э. Вельросэ «Да пытання дэмаграфіі польскай шляхты» [7], адзначаючы, што апошняя заснавана на аналагічным, як і ў Фуртака, матэрыяле, але значна выйграе тэхнічна [2, s. 102].

Дарэчы, у Э. Вельросэ ў 1953 г. выйшла праца, поўнасьцю прысвечаная дэмаграфіі польскай вёскі, пад назвай «Да пытання дэмаграфіі польскай вёскі ў XVIII ст.» [8]. З улікам таго, што ў даваеннай польскай і савецкай гістарычнай навуцы пытанню дэмаграфічных адносін у феадальнай вёсцы ўвагі амаль не ўдзялялася, гэтая работа адразу была заўважана ў гістарыяграфіі. Тут на падставе аналізу парафіяльных кніг з г. Плаўна Радамскага павета Лодзінскага ваяводства за 1720–1812 гг. былі разгледжаны ў дынаміцы працэнтныя суадносіны хрышчэнняў, шлюбаў і смерцяў на тэрыторыі згаданага павета і г. Плаўна. Аналіз інфармацыі, якая была змешчана ў парафіяльных кнігах, даў мажлівасць прасачыць, пачынаючы з 1798 г., і ўзрост людзей, якія ўступалі ў шлюб. Для нас уяўляе цікавасць спроба вызначэння сярэдняй лічбы нараджальнасці ў сям'ях на працягу першых 10 гадоў пасля шлюбу, хаця лічбы, прыведзеныя ў тэксце (1,6 для ўсіх сям'яў у 1720–1724 гг. і 2,4 адпаведна ў 1789–1799 гг.), як і нерастлумачаная аўтарская метадыка падлікаў, выклікаюць некаторыя сумненні ў іх аб'ектыўнасці [8, s. 124–125].

Дадзены від крыніц (парафіяльныя кнігі), між іншым, дае мажлівасць выявіць агульную колькасць дзяцей у сям'і і ўстанавіць іх полавую (хлопчыкі, дзяўчынкі) прыналежнасць, а таксама вызначыць узрост бацькоў у год нараджэння дзяцей, вызначыць сярэдні ўзрост тых, хто ўступаў у шлюб і нават скласці сезонную табліцу заключэння шлюбаў.

У дадзенай працы Э. Вельросэ разгледжана, паводле раней згаданай метадыкі, дынаміка смяротнасці ў названым рэгіёне з вызначэннем узросту памерлых, прычын смерці і яе сезоннасці [8, s. 132–134]. Цікавасць і мажлівасць прымянення ў айчынных даследаваннях уяўляе таксама спроба аўтара разгледзець колькасць нараджэнняў па месяцах года. Пры магчымасці скласці такую статыстыку за шэраг гадоў запар (лепш за дзесяцігоддзі!) можна паспрабаваць выявіць некаторыя заканамернасці ў гэтым, звязаныя, відаць, з пэўнымі жыццёвымі традыцыямі ці цыкламі сельскагаспадарчых работ. Так, напрыклад,

па назіраннях аўтара ў рэгіёне, што ён даследаваў, найменшая нараджальнасць была ў красавіку, ліпені, жніўні і верасні, калі адбываліся сезонныя палявыя работы, а таксама ў снежні. Найвышэйшы ўзровень нараджальнасці – лістапад, студзень, люты, сакавік [8, s. 129].

Колькасць мужчын сярэдняга ўзросту, якія заставаўся нежанатымі, па падліках Э. Вельросэ складала 9 %; сярод жанатых не мелі дзяцей 12 %; значыць, маглі мець (ці мелі) дзяцей 80 % мужчын адпаведнага ўзросту (гэты працэнт аўтар абазначыў праз *d*). Працягласць генерацыі, што азначае сярэдні прамежак часу паміж нараджэннем бацькі і нараджэннем дзіцяці, складала, па назіраннях Э. Вельросэ, 37 гадоў [8, s. 134].

У даследаванні было адзначана, што ў рэгіёне Галіцыі і Букавіны верагоднасць нованароджанага дажыць да 37 гадоў у 1870–1880 гг. складала 0,396 (абазначае праз *q*), і на падставе гэтага аўтар паспрабаваў зрабіць разлікі для парафіі Плаўна на XVIII ст. Так, па яго падліках, сярэдняя лічба дзяцей на аднаго жанатага мужчыну, з сем'яў, дзе ёсць дзеці, складала 7,3 (абазначае праз *n*). Лічба нараджэнняў хлопчыкаў сярод агульнай колькасці нараджэнняў складала 0,512. «Такім чынам, выраз $0,512 \cdot d \cdot q \cdot n$ дае нам лічбу росту папуляцыі на працягу адной генерацыі, гэта значыць на працягу 37 гадоў. Выражэнне гэтае азначае колькасць суадносін генерацыі наступнай да генерацыі папярэдняй. Значэнне гэтага выражэння складае $0,512 \cdot 0,8 \cdot 396 \cdot 7,3 = 1,185$. Такім чынам, прырост народанасельніцтва на працягу адной генерацыі складае 18,5 %», – была зроблена выснова Э. Вельросэ [8, s. 135].

На жаль, у працы Э. Вельросэ не вызначаны асобна гарадскія і сельскія жыхары, але для нас аналізаваная работа важная як прыклад выкарыстання парафіяльных кніг у правядзенні дэмаграфічных даследаванняў і, магчыма, выкарыстання метадыкі даследавання.

У 1963 г. быў апублікаваны артыкул І. Гейштаровай «Вывучэнне гісторыі засялення Польшчы» [9], у якім аўтар апісала асноўныя крыніцы па гістарычнай дэмаграфіі Польшчы, метады даследавання праблемы і пералічыла асноўную літаратуру па праблеме, якая датычыць тэрыторыі Польшчы.

Адной з важнейшых работ па дэмаграфіі Беларусі і Літвы эпохі феадалізму стала праца польскага гісторыка Ю. Можы [10], часткова апублікаваная ў 1992 г. і ў Беларусі [11]. Гэта работа, напісаная на аснове аналізу шырокай колькасці крыніц, у першую чаргу на рээстрах падымнага, дае агульныя звесткі па колькасці насельніцтва па асобных ваяводствах, павятах, відах уладанняў, нават па некаторых асобных маёнтках. На жаль, аўтар не ў шырокай ступені выкарыстоўваў інвентары, таму мы не можам на падставе яго звестак разгледзець дэмаграфічную сітуацыю, напрыклад, у асобнай вёсцы ці вывучыць праблему дэмаграфіі сялянскай сям'і. Адзначым, аднак, што аўтар і не ставіў перад сабой такой задачы. Разам

з тым Ю. Можы паспрабаваў на аснове інвентароў 48 маёнткаў Літвы і Беларусі за першую палову XVII ст. вылічыць колькасць дарослых людзей у дыме і на падставе гэтага ўстанавіць сярэдняе колькасць дарослых на дом (дым). Па яго падліках, у першай палове XVII ст. у 3722 дамах на тэрыторыі разгледжаных уладанняў пражывала 20 696 чалавек дарослага насельніцтва, што складала ў сярэднім 5,6 дарослага на адзін дом [10, tabl. 11]. Падлікі, зробленыя па інвентарах 44 уладанняў за другую палову XVII ст., назвалі адпаведна 4316 дамоў з 22 713 дарослымі жыхарамі, а сярэдняя лічба дарослых на адзін дом (дым) складала 5,2 чалавека [10, tabl. 12].

Крыху пазней, выкарыстаўшы метадыку Ю. Можы і абапіраючыся ў асноўным на тыя ж крыніцы, падобную работу, якая тычылася толькі тэрыторыі Беларусі, выканалі П. Р. Казлоўскі і Я. М. Карпачоў [12].

Працу, прысвечаную заселенасці і колькасці насельніцтва мястэчак Літвы і Беларусі ў XVI і першай палове XVII ст., напісаў у 1965 г. даследчык з Познані С. Александровіч [13]. Аўтар паспрабаваў, абапіраючыся на метадыку, выкладзеную ў згаданых працах Э. Вельросэ і рабоце Т. Ладагорскага аб насельніцтве на тэрыторыі Польшы ў XIV ст. [14] і некаторых іншых, устанавіць сярэднія памеры насельніцтва ў дыме ў мястэчках Літвы і Беларусі. Па яго падліках, у сярэдзіне XVI – сярэдзіне XVII ст. сярэдняя населенасць дыму ў мястэчках Літвы і Беларусі складала 4,7 чалавека [13, s. 54]. У названай працы ўтрымліваюцца і іншыя сведчання адносна насельніцтва беларускіх і літоўскіх мястэчак у згаданы час, а на падставе інвентароў мястэчак Ашмяны за 1560 г., Камаі за 1610 г., Шаўляны за 1619 г., Мільча за 1643 г., Сакольні за 1646 г. робіцца спроба апісаць склад мяшчанскай сям'і з вылучэннем бацькоў (мужа і жонкі), дзяцей (сыноў і дачок), пасынкаў (пасербаў), братаў, братанічаў і разглядаць мяшчанскай сям'і па некаторых іншых параметрах [13, s. 51–53].

Спробы вызначыць сярэдняе колькасць жыхароў у сельскім і гарадскім дыме на тэрыторыі ВКЛ прадпрымалі і некаторыя іншыя польскія гісторыкі. Так, у сваёй працы, прысвечанай аналізу попісу войска ВКЛ у XVI ст., Г. Лаўмянскі прыйшоў да высновы, што «лічба 6,5 чалавека ў дыме не з'яўляецца завышанай для літоўскай і беларускай вёскі XVI–XVIII стст.» [15]. О. Гедэман у выніку вывучэння інвентароў некаторых уладанняў Браслаўскага павята і матэрыялаў адносна гарадоў Дзісна і Друя прыйшоў да высновы, што і гарадскі і сельскі дым у Беларусі ў XVIII ст. налічваў у сярэднім 7 чалавек [16, s. 99, 329; 17, s. 46].

Не пагаджаўся з высновамі О. Гедэмана Л. Жытковіч, які на падставе аналізу люстрацыі 15 мястэчак ВКЛ, складзенай у канцы XVIII ст., прыйшоў да высновы аб тым, што населенасць аднаго дыму ў мястэчку складала не больш, чым 6 чалавек [18, s. 438].

Вышэйзгаданы Ю. Можы лічыў, што ў сярэдзіне XVII ст. сярэдняя населенасць сельскага і местачковага дыму ў ВКЛ складала 8 чалавек, а ў гарадах была

яшчэ вышэйшай і залежала ад велічыні гарадоў [10, s. 129–132]. Ёсць і іншыя падлікі, і лічба населенасці дыму ў розных аўтараў звычайна вагаецца ад 4,5 да 6 чалавек на дым. На нашу думку, яна залежыць не толькі ад metodyкі падлікаў, а і ад сацыяльна-эканамічных умоў жыцця людзей на пэўнай тэрыторыі ў пэўны гістарычны адрэзак.

У канцы мінулага стагоддзя ў польскай гістарыяграфіі з'явілася некалькі прац, прысвечаных менавіта сялянскай сям'і. Сярод іх артыкул А. Ізідорчык пад назвай «Сялянская сям'я ў Малапольшчы ў XV–XVI стст.» [19]. Аўтар паставіла для вырашэння наступных праблемы: крытэрыі, якімі кіраваліся сяляне пры выбары мужа альбо жонкі, як у межах сваёй вёскі, так і за яе граніцамі; матэрыяльныя асновы існавання будучай сям'і, беручы за пачатковы пункт пасаг жонкі і маёмасць мужа на момант стварэння сям'і; склад сям'і з імкненнем вызначыць яе велічыню і структуру. За аснову вывучэння была ўзята малая нуклеарная сям'я, якая складалася з мужа, жонкі і іх незамужніх дзяцей. Асноўнай крыніцай даследавання сталі судовыя сельскія кнігі вёсак, дзе існавала сельскае самакіраванне, ці самакіраванне і суд сельскай грамады. На жаль, для тэрыторыі Беларусі такога ўзроўню развіцця грамада не мела і, адпаведна, мы не маем такой крыніцы, як сельскія судовыя кнігі.

У выніку аналізу згаданых крыніц даследчыца прыйшла да наступных высноў:

«1. Сем'і ствараліся ў межах вёскі на падставе сацыяльна-маёмаснага падбору.

2. Аднак некаторыя сялянскія дзеці знаходзілі сабе мужа ці жонку па-за межамі сваёй вёскі. Сярод людзей, якія сыходзілі з вёскі, пераважалі жанчыны, што было вынікам грашовага забеспячэння дочак пасагам, а не абмежаваннямі з боку маёнткавых улад, якія забаранялі сялянскім сынам пакідаць вёску.

3. Найчасцей ствараліся сем'і паміж сялянамі з каралеўскіх і прыватных вёсак, што можа вынікаць са спецыфікі скарыстанай крыніцы і рэгіёна.

4. Сярод малапольскіх сялян існавала традыцыя падзелу маёмасці паміж усімі дзецьмі. Памеры выдзеленай долі залежалі ад волі бацькі. Можна заўважыць пэўнае выдзяленне аднаго сына, які звычайна заставаўся на бацькоўскай гаспадарцы. Астатнія дзеці атрымлівалі грошы і інвентар.

5. Паводле назіранняў, у сялянскай сям'і з дзецьмі было звычайна каля трох дзяцей, разам з тым памеры сям'і не перавышалі 6–7 чалавек, не ўлічваючы наймітаў. Ёсць аднак прыблізныя лічбы, якія патрабуюць правядзення далейшых даследаванняў, заснаваных на іншых відах крыніц.

6. У артыкуле сьведома аказалася неразгледжанай праблема наймітаў як адной з катэгорый людзей, што жылі ў доме селяніна. Далейшыя даследаванні павінны ісці ў кірунку вызначэння патрэб і мажлівасцей выкарыстання наёмнай сілы ў сялянскай гаспадарцы.

7. Аб'яднальным (інтэгруючым) сялянскую сям'ю чыннікам была зямля, але ўдалося таксама заўважыць эмацыянальныя сувязі паміж членамі сям'і.

8. Эканамічныя і эмацыянальныя сувязі звязвалі (інтэгрвалі) сям'ю з усёй вясковай супольнасцю.

9. У далейшых даследаваннях сялянскай сям'і пажадана сканцэнтравацца перш за ўсё над вызначэннем ролі жанчыны і дзіцяці ў сям'і, а таксама звярнуць увагу на чыннікі, якія ўплывалі на інтэграцыю і дэзінтэграцыю сям'і з колам яе родных, што жылі ў вёсцы і нават у суседніх вёсках» [19, s. 26].

Высока ацэньваючы гэтую працу польскай даследчыцы, можам толькі выказаць меркаванні, што ўжытая А. Ізідорчык metodyка даследавання (зробленага пад кіраўніцтвам А. Вычанскага), разгледжаныя праблемы і заяўленыя новыя задачы ў вывучэнні сялянскай сям'і могуць быць выкарыстаны і беларускімі вучонымі.

З метадалагічнага пункту гледжання ўяўляе цікавасць і праца Д. Маркоўскай, прысвечаная вывучэнню становішча (месца) сялянскай сям'і ў сельскім асяроддзі [20]. Даследчыца заснавала сваю працу на матэрыяле за 1880–1919 гг. Цікавасць уяўляюць задачы, якія паставіла і вырашыла Д. Маркоўская ў сваёй працы. Гэта вывучэнне становішча сям'і ў вясковай супольнасці (грамадзе), вызначэнне структуры сям'і, яе крэатыўных і гаспадарчых функцый, а таксама раздзелы са спецыяльнымі назвамі «Сям'я і яе жылы дом», «Сям'я як сістэма ўзаемазабеспячэння», «Выхаваўчыя функцыі сям'і», «Галоўныя адрозненні і падабенства розных тыпаў сям'і».

У артыкуле М. Капчынскага «Панскі двор і сялянская сям'я – прымус і суіснаванне» [21] вывучаецца праблема эфектыўнасці панскай палітыкі ў адносінах да сялянскай сям'і. Тут і палітыка на падтрыманне сям'і нуклеарнай і стымуляванне падзелу вялікіх патрыярхальных сем'яў, забеспячэнне сялянскіх сем'яў зямлёй, цяглавай жывёлай і інвентаром, пазыка зерня і да т. п. Даследчык разгледзеў узроставаю і палавую структуру сялянскай сям'і, вызначыў людзей, якія заставаліся па-за шлюбам і высветліў прычыны гэтага. Асабліваю цікавасць выклікае раздзел пад назвай «Жыццёвы цыкл асобы». Аўтар адзначыў, што палітыка панскага двара аказвала пэўны ўплыў на стан сялянскай сям'і, у т. л. і ў тых выпадках, калі прымушалі ствараць паўнаважнасцю сям'ю пасля смерці мужа ці жонкі. Даследчык прыйшоў да высновы, што сялянская сям'я не поўнаасцю знаходзілася пад уплывам двара, а ў большай ступені жыла сваім замкнутым жыццём. Старшыя мужчыны сям'і традыцыйна імкнуліся не дапускаць яе падзелаў і стараліся як мага даўжэй заставацца кіраўнікамі сямейнай гаспадаркі.

Напрыканцы дадзенага гістарычнага агляду хацелася б звярнуць увагу на працу, якая падкрэслівае ўплыў сельскага асяроддзя, абшчыны, у т. л. і на сямейнае жыццё вяскоўцаў [22]. Аўтарка І. Стэмбровіч разглядае адносіны грамады і да выпадкаў парушэння грамадскай маральнасці і паказвае існуючую сістэму самадyscyпліны грамады, якая патрабавала выканання пэўных маральных стандартаў як ад асоб-

ных людзей, так і ад сем'яў, якія жылі на тэрыторыі гэтай грамады.

Завяршаючы далёка няпоўны аналіз прац па дэмаграфічнай гісторыі ў польскай гістарыяграфіі з акцэнтам на стан вывучэння сялянскай сям'і, можна зрабіць выснову аб значна большай вывучанасці праблемы польскімі навукоўцамі і наяўнасці мажлівасці для беларускіх гісторыкаў скарыстацца метадалагічнымі напрацоўкамі польскіх калег.

Як ужо адзначалася, адной з важных прычын таго, чаму гістарычная дэмаграфія Беларусі эпохі феадалізму слаба распрацавана, з'яўляецца абмежаваная крыніцазнаўчая база. Асабліва гэта датычыць крыніц па гісторыі менавіта сем'яў сялян як адной з найменш прывілеяваных катэгорый насельніцтва ВКЛ. Землеўласнікаў у першую чаргу цікавілі склад і памеры зямельнай рэнты, якую яны збіралі з сялянскага надзелу. Менавіта таму ў феадальна-ўліковых матэрыялах феадальных уладанняў нават пры складанні інвентароў у абсалютнай большасці выпадкаў пазначаліся толькі кіраўнікі сялянскіх гаспадарак, якія «сядзелі» на гэтых надзелах і адказвалі за выплату прызначанай на іх гаспадаркі рэнты. Нярэдка дакументы адзначалі таксама патужнікаў гаспадароў, «паплечнікаў», «сяброў», якія былі адказныя за выплату падаткаў і адбыванне павіннасцей з зямлі, якой яны карысталіся.

Але звесткі аб сялянскай сям'і, хоць і не масавыя, у архівах і старажытных дакументах ёсць, і на іх падставе можна паспрабаваць зрабіць гістарычную рэканструкцыю існавання сялянскай сям'і на працягу пэўнага перыяду і нават зрабіць параўнанні як па рэгіёнах, так і па відах феадальнага землеўладання. У некаторых выпадках можна нават выказаць меркаванне аб саставе сем'яў па нацыянальным складзе. У першую чаргу такія звесткі можна выявіць у інвентарах і рэестрах феадальных уладанняў, кнігах рэгістрацыі нараджэнняў і хрышчэнняў у цэрквах і касцёлах, сярод матэрыялаў аб сялянскіх уцёках, у разнастайных судовых справах, а таксама ў сялянскіх скаргах. Для вырашэння праблемы, што разглядаецца, вялікае значэнне маюць інвентары, складзеныя пры перадачы ўладання ў часовае трыманне (арэнду, залог і да т. п.). Часта ў такіх інвентарах пазначаўся не толькі гаспадар сям'і, але і жонка, дзеці, астатнія сямейнікі, бо для землеўласніка было важным, каб пасля завяршэння трымання сяляне ў поўным складзе заставаліся ў маёнтку. З. Ю. Капыскі звярнуў увагу на тое, што колькасць сыноў у кожнага селяніна часта адзначалася і ў інвентарах, якія афармляліся як акты продажу. Тлумачыў ён гэта тым, што «акт куплі-продажу гарантуе пакупніку наяўную рабочую сілу кожнай прыгоннай сям'і і ўвесь яе працоўны патэнцыял, у чым, натуральна, быў зацікаўлены пакупнік» [23, с. 7].

Значнай прычынай недастатковай вывучанасці дэмаграфіі беларускай феадальнай вёскі ўвогуле і сялянскай сям'і ў эпоху феадалізму, у прыватнасці, з'яўляецца нераспрацаванасць у беларускай

гістарыяграфіі метадалогіі вывучэння гэтай праблемы, фактычная адсутнасць інструментарыя і метадыкі правядзення такіх даследаванняў. На жаль, не ўсталяваны і механізм супрацоўніцтва ў такога роду даследаваннях паміж вучонымі-гісторыкамі, з аднаго боку, і этнографамі, з другога.

Да таго ж нам падаецца недастаткова навукова абгрунтаваным уведзены беларускімі этнографамі падзел сям'і ў эпоху феадалізму на два ўмоўныя этапы. Так, напрыклад, у калектыўнай працы «Сям'я і сямейны быт беларусаў» адзначалася, што «першы з іх (XIV да сярэдзіны XVI ст.) быў звязаны з усталяваннем і распаўсюджаннем старажытных форм сямейных адносін, другі (з сярэдзіны XVI ст.) быў звязаны з усталяваннем і распаўсюджаннем новых рыс сямейнай арганізацыі насельніцтва пры значным захаванні ці частковым змяненні старых» [24, с. 16]. На жаль, аўтары не растлумачылі, што менавіта яны мелі на ўвазе пад «старажытнымі» і «новымі» рысамі сямейнай арганізацыі, спаслаўшыся толькі на прынцып «старыны не рухачы», які дэклараваўся ўладамі ВКЛ у першую чаргу ў плане нязменнасці павіннасца, а не сямейнага становішча насельніцтва. Калі маецца на ўвазе перавага абшчынных адносін у жыцці вёскі і сялянскай сям'і ў перыяд да сярэдзіны XVI ст. і змяншэнне іх значэння ў пазнейшы час, то згаданыя даследчыкі ў «першы этап» значэнне грамады хутчэй за ўсё пераацэньваюць, а пасля валочнай памеры, наадварот, зніжаюць.

Разам з тым не выклікае сумнення, што пачынаць разгляд гісторыі развіцця сялянскай сям'і ў Беларусі неабходна раней за XIV ст. Рэканструюваць арганізацыю абшчыннага жыцця ў дафеадальны перыяд даволі складана. Галоўнай аб'ектыўнай цяжкасцю для гэтага перыяду з'яўляецца адсутнасць ці недастатковая інфармацыйная напоўненасць пісьмовых крыніц. Любая ж выснова, зробленая на падставе толькі археалагічных даных, залежыць і ад іх колькасці, і ад ступені распрацаванасці праблемы, метадаў і метадыкі даследавання, якія выкарыстоўваюць вучоныя. Таму ў навуковых працах нярэдка можна сустрэць прама супрацьлеглыя выказванні адносна адной і той жа формы сацыяльна-гаспадарчай арганізацыі насельніцтва ў перыяд, недастаткова забяспечаны пісьмовымі крыніцамі. У першую чаргу гэта датычыць часоў Старажытнай Русі і такіх летапісных паняццяў, як «вервь», «мір» і новаўведзеных тэрмінаў «сямейная абшчына» і «патранімія». Напрыклад, у манаграфіі В. П. Шушарына «Сучасная буржуазная гістарыяграфія Старажытнай Русі» адзначалася, што ў савецкай гістарыяграфіі пакуль так і не вызначана дакладна, што ж сабой уяўляла старажытнаруская абшчына: «...паміж савецкімі аўтарамі (па Б. Д. Грэкаву, вервь – тэрытарыяльная, па С. В. Юшкову – сямейная абшчына, па М. В. Косвену – патранімія, ці “група сем'яў, вялікіх альбо малых, якія ўтварыліся ў выніку разрастання і сегментацыі адной патрыярхальнай сямейнай абшчыны, але захоўвалі ў той ці іншай меры

гаспадарчае, грамадскае і ідэалагічнае адзінства і насілі агульную патранімічную, г. зн. утвораную ад уласнага імя сям'і, што падзялілася, назву»), няма адзінагалосся ў вызначэнні верві» [25, с. 91–92].

Паказальнай у гэтым сэнсе стала навуковая спрэчка пра тое, што сабой уяўляла «вервь», – суседскую абшчыну ці патранімію. Даследчыкі адзначалі, што дыскусію ўскладняе «недакладнасць у абзначэнні разнастайных форм і тыпаў абшчынных арганізацый, у прыватнасці прымяненне тэрмінаў «патранімія», «сельская абшчына», «земляробчая абшчына», кожны з якіх патрабуе дадатковага вызначэння, таму што рэаліі, якія за імі стаяць, па-рознаму разумеюцца даследчыкамі» [26, с. 14–15]. Найбольш выразна гэтая спрэчка, на наш погляд, выявілася ў дыскусіі паміж Ю. М. Рапавым [27, с. 106–117] і І. Я. Фраянавым [28, с. 90–97].

Разам з тым вызначальнымі ў дакапіталістычны перыяд былі адносіны тых ці іншых асоб і інстытутаў грамадства да асноўнага сродку вытворчасці – зямлі. Несумненна, што менавіта зямля была асноўным інтэгруючым фактарам у сям'і, зямельныя дачыненні звязвалі сялян і з астатнімі прадстаўнікамі сельскай супольнасці. Дакументы сведчаць аб тым, што ўзнікненне парнай сям'і і паяўленне ў яе распараджэнні (уласнасці, карыстанні) зямлі – з'явы непарыўныя. Гаспадарчыя адносіны з суседзямі датычылі не надзелу, а зямель агульнага карыстання. На жаль, у папярэдняй гістарыяграфіі (у першую чаргу расійскай і савецкай) на першае месца ставілі не сям'ю, а абшчыну як «правобраз калектыўнага землекарыстання». Існуе меркаванне, што савецкая гістарыяграфія, ратуючы марксісцкую канцэпцыю абшчыны (у якой заяўлялася, што першаснай формай уласнасці на зямлю была калектыўная, а не прыватная), проста «імкнулася ўсімі даступнымі спосабамі прыбраць відавочныя супярэчнасці паміж тэарэтычнымі высновамі і сабраным фактычным матэрыялам» [29, с. 87–88].

Доказаў таго, што зямля ў першабытным грамадстве знаходзілася ў абшчынным, а не сямейным карыстанні, практычна не існуе. Таму пэўныя супярэчнасці склаліся і з тэорыяй падзелу абшчын на перадзельныя і бесперадзельныя. Наяўнасць першых поўнаасцю адпавядала запазычанай К. Марксам і Ф. Энгельсам у рускіх народнікаў ідэі аб як быццам здаўна існаваўшай традыцыі ўраўняльных перадзелаў у сельскіх абшчынах, што поўнаасцю ўпісвалася ў марксісцкую канцэпцыю «аграрнага камунізму». Атрымлівалася гіпертрафіравана перавялічаная роля абшчыны, якая як быццам бы ўзнікла яшчэ ў часы разлажэння родавых адносін. Значэнне сям'і ў тагачасным гаспадарчым і грамадскім жыцці, такім чынам, адсоўвалася на другі план. На наш погляд, шлюбныя, кроўна-сваяцкія адносіны людзей, якія пражывалі сумесна, гадавалі дзяцей і вялі разам гаспадарку, спрадвечна пераважалі над агульнымі, калектывісцкімі памкненнямі любога характару. Аб гэтым выразна

сведчыць увесь гістарычны вопыт. Маркуем, што тут трохі спрацавала палітыка, бо згаданая народніцкая тэорыя атрымала найбольшае распаўсюджанне якраз у час падрыхтоўкі і правядзення сялянскай рэформы 1861 г. з яе прывязкай сялян да абшчыны, што рэгулявалася дзяржавай.

Вядомы ўкраінскі даследчык В. Ф. Інкін адзначаў, што справа ў тым, што погляд на абшчыну як першасную форму сярэднявечага сельскага ўладкавання, «унесены ў навуку славянафільскімі і народніцкімі аўтарамі, пакладзены ў аснову марксісцкай абшчыннай канцэпцыі... Пазітывісцкая гістарыяграфія канца XIX – пачатку XX ст. зыходзіла з таго ж народніцкага разумення абшчыны як ураўняльна-перадзельнага землеўладання» [29, с. 87]. Другі ўкраінскі гісторык Н. Якавенка лічыць, што «штуршком для славянафільскай ідэалізацыі першаснасці абшчыны сталі працы нямецкіх гісторыкаў-рамантыкаў, якія аналагічна ўзносілі так званы «аграрны камунізм» старажытных германцаў – як адну з праяў належнага нямецкай нацыі «духу»» [30, с. 141].

Пра памылковасць абавязковага звязвання пытання аб існаванні абшчыннай арганізацыі сялянства з наяўнасцю зямельных перадзелаў у другой палове XX ст. таксама пісалі некаторыя расійскія даследчыкі. У святле праблемы гісторыі сялянскай сям'і, якую мы разглядаем, значную цікавасць уяўляе заключэнне А. Л. Шапіры, які адзначаў, што пытанне пра генезіс і характар старажытнай рускай тэрытарыяльнай абшчыны нельга змешваць з прыватным пытаннем пра перадзелы. На яго думку, ураўняльныя перадзелы былі «старажытнейшым звычаем у *хатняй абшчыне* (выдзелена намі. – В. Г.) – вялікай сям'і», а для тэрытарыяльнай сельскай абшчыны гэтая з'ява ў XIV–XVI стст. была не тыповай [31, с. 42–43]. Але пытанне аб ураўняльным землекарыстанні як у абшчыне ўсходніх славян часоў Старажытнай Русі, так і ва ўласна расійскай абшчыне і ролі ў гэтым працэсе сялянскай сям'і да сённяшняга дня канчаткова не вырашана.

Разам з тым даследчыкі неаднаразова выказвалі справядлівае меркаванне аб важнасці і высокай значнасці функцый, якія выконвала ў грамадстве абшчына, але разам з сям'ёй. Так, Л. В. Данілава адзначала, што абшчына поруч з сям'ёй «...састаўляе элементарную сацыяльна-эканамічную ячэйку, над якой узвышаецца сістэма грамадскіх адносін. Звездзеная ў класавых фармацыях да ўзроўню нізавага звяна сацыяльнай сістэмы, сельская суседская абшчына і тут, акрамя гаспадарчых і сацыяльна-эканамічных функцый, выконвае многія публічна-правовыя і ідэалагічныя функцыі» [32, с. 119].

Прынята лічыць, што на тэрыторыі Беларусі ў бронзавым веку (2-е – пачатак 1-га тысячагоддзя да н. э.) усталявалася родавая абшчына аселых і напаяселых прымітыўных земляробаў і жывёлаводаў, ці позняродавая першабытная абшчына збіральнікаў, якая складалася з парных сем'яў, якія маглі мець улас-

ную гаспадарку. Археалагічныя даныя сведчаць, што ўжо ў самым пачатку жалезнага веку (VIII–VII стст. да н. э.) на тэрыторыі Беларусі адбываўся распад першабытнаабшчынных адносін. Пацверджаннем гэтаму стала з’яўленне асобных гарадзішчаў, у якіх жылі вялікія патрыярхальныя сем’і, што вылучыліся з роду. На аснове аналізу археалагічных матэрыялаў беларускія даследчыкі прыйшлі да высновы, што «ўсе плямёны, якія засялялі тэрыторыю Беларусі з самага пачатку жалезнага веку, жылі ва ўмовах патрыярхату. Вялікая патрыярхальная сям’я з’яўлялася асноўнай гаспадарчай адзінкай. Аб’яднанне некалькіх такіх кроўных сем’яў насіла родавы характар. І гэтае злучэнне мела сваю тэрыторыю для пражывання і гаспадарання» [33, с. 115].

З пачатку I-га тысячагоддзя н. э. у першую чаргу ў сувязі з развіццём земляробства і на беларускіх землях адбываўся працэс распаду патрыярхальнай абшчыны на малыя сем’і. Аб гэтым сведчыць змяненне тыпу жылых пабудов на гарадзішчах. Вялікія (доўгія) абшчынныя дамы, якія адпавядалі сумеснаму пражыванню адзінага калектыву, паступова саступілі месца невялікім пабудовам, дзе асобна жылі малыя сем’і [33, с. 116]. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што новая грамадская форма сацыяльнай арганізацыі насельніцтва – сельская ці суседская абшчына, складалася ў асноўным з малых індывідуальных сем’яў.

Ёсць неабходнасць вызначыцца з дакладным ужываннем і разуменнем асноўных тэрмінаў даследавання. Так, у працах беларускіх гісторыкаў, тым ці іншым чынам звязаных з разглядам праблемы сям’і, часта адбываецца змешванне, а то і падмена паняццяў «сям’я», «сялянская гаспадарка», «двор», «жэрэбя», «служба», «дворышча» і да т. п.

Гэта можна заўважыць нават у працах такога вядомага даследчыка гісторыі Беларусі эпохі феадалізму, як З. Ю. Капыскі. Так, менавіта ён увёў у навуковае абарачэнне пры характарыстыцы сацыяльна-эканамічнага становішча беларускай вёскі другой паловы XVI ст. (правядзенне валочнай памеры) тэрміны кшталту «двухсямейныя», «трохсямейныя» і «чатырох- і большсямейныя» і «шматсямейныя» гаспадаркі [23, с. 30; 34, с. 67–68]. Вучоны не звярнуў увагі на тое, што пры раздаванні валок, іх (валокі. – В. Г.) прынімалі не «двухсямейныя», «трохсямейныя» і «чатырох- і большсямейныя» гаспадаркі. Наадварот, валоку ці яе частку (палову, трэць, чвэртку і да т. п.) бралі («прынімалі») сем’і (гаспадаркі) у залежнасці ў першую чаргу ад свайго эканамічнага патэнцыялу (колькасць цяглавай жывёлы і рабочых рук). Гэта былі альбо простыя нуклеарныя, альбо вялікія складаныя сем’і (бацькі з сынамі ці блізкімі родзічамі, а то і з прыймічамі і сябрамі), а ніякія не шматсямейныя гаспадаркі. Аб гэтым яскрава сведчаць шматлікія дакументы часоў правядзення валочнай памеры.

У гістарыяграфіі выказвалася меркаванне, на якое звычайна спасылаюцца даследчыкі, аб тым, што пад-

час княжання вялікага князя Вітаўта ў ВКЛ адбылася першая спроба звесці разам усе павіннасці насельніцтва, што выконваліся на карысць велікакняжацкага двара [35, s. 85]. У якасці адзінкі павіннаснага і падатковага абкладання была ўзятая гаспадарка, якая вялася асобнай індывідуальнай сям’ёй (гэта быў час найбольшага распаўсюджвання не малых нуклеарных, а вялікіх складаных сем’яў). Дадзеная адначасова фіскальная і гаспадарчая адзінка атрымала назву «служба». В. Камянецкі выказваў меркаванне аб тым, што «адна сялянская гаспадарка спачатку адпавядала паняццю адной сям’і (і нават аднаго чалавека), адной зямлі, сям’ю, жэрэблю ці дворышчу, таму і служба адпавядала ўсім тым тэрмінам і паняццям» [35, s. 85]. Усё, што адпраўлялася на карысць дзяржавы ці вялікага князя з дадзенага ўладамі надзелу (грашовыя платы, даніна, работы, вайсковыя ці спецыяльныя паслугі), мела агульную назву «служба». Гэтая назва аўтаматычна пераходзіла і на надзел, з якога названыя службы выконваліся.

Разам з тым не выклікае сумнення, што назва «дым» (дом) у большасці выпадкаў у крыніцах супадаюць з паняццем «сям’я», не выдзяляючы, якая сям’я ў гэтым дыме пражывала, парная альбо вялікая складаная.

Несумненна, што правілы і традыцыі сямейнага жыцця складваліся на працягу ўсёй гісторыі чалавецтва, былі дастаткова кансерватыўныя і традыцыйны лад у іх змяняўся даволі паступова. Аднак абсалютная большасць аўтараў, гаворачы пра правілы і традыцыі і спасылаючыся, напрыклад, на звычайнае права, маюць на ўвазе (свядома ці падсвядома) галоўным чынам нормы, якія былі прыўнесены на ўсходнеславянскія землі хрысціянствам. Гэтыя нормы ўтрымліваюцца ў некаторых пісьмовых тэкстах. Але ў большасці выпадкаў яны зафіксаваны ў народнай памяці, у тых звычаях, што часта прынята называць традыцыйным правам. Разам з тым ніхто не даказаў, што традыцыйнае, ці народнае, права і звычаі супадалі з тагачаснымі афіцыйнымі ці хрысціянскімі нормамі. Нормы, зафіксаваныя ў Статутах ВКЛ, адносяцца ў першую чаргу да людзей шляхецкага стану і, на наш погляд, зусім не адлюстроўваюць рэаліі сямейнага жыцця ў сялянскім асяроддзі на працягу ўсяго перыяду, што разглядаецца намі.

Больш рэальныя факты з сямейнага жыцця сялян даюць дакументы, у якіх крытыкуюцца ці забараняюцца існуючыя ў вёсцы традыцыі ў гэтай сферы або даюцца рэкамендацыі таго, як павінна быць, а чаго нельга дапускаць. Абсалютная большасць такіх звестак знаходзіцца сярод матэрыялаў разнастайных рэлігійных арганізацый, а таксама ва ўставах сялянам, інструкцыях адміністратарам маёнткаў ці камісарам уладанняў.

Так, напрыклад, аналіз інвентара маёнтка Стрэшын за 1751 г. паказвае, што ўлады Віленскага біскупства імкнуліся рэгуляваць не толькі гаспадарчае жыццё насельніцтва ў сваіх уладаннях, але і ўплываць на

яго духоўнае выхаванне, замацоўваць у свядомасці і паводзінах людзей хрысціянскія нормы. Ва Уставе, змешчана ў канцы інвентара Стрэшынскай воласці 1751 г., утрымліваецца забарона падданым займацца «чарадзеяствам, варажбой, забабонамі, нядобрымі шлюбамі і іншымі падобнымі грахамі» [36, р. 17]. Тут жа адзначалася важнасць ролі дзясятнікаў, якія б сачылі за паводзінамі сваіх суседзяў.

Інвентар уладання Стрэшын 1759 г. быў складзены спецыяльнай камісіяй, у якую ўвайшлі камісары Ігнат Масальскі, на той час рэферэндар ВКЛ, віленскі пробашч і прэлат, архідыякан жмудскай кафедры і Томаш Корсак, віленскі канонік і ейшышскі пробашч. Камісараў вельмі ўразіла тое, што насельніцтва вышэйзгаданага ўладання зусім не імкнулася хадзіць да царквы, і людзі «без ніякіх прыкмет веры і звычайяў, цемрай паганскай агорнуты, у забабонах і гусялях жыццё пражываюць і, больш таго, паводле агульнага разумення, займаюцца чарадзеяствам» («...iż wielu Poddanych tutejszych świętego zgromadzenia u duchownych Panow nauduie się bez żadney wiadomości wiary u obyczaiow w ciemnościach prawieńskich pograżeni, w zabobonach u guslach usność pokładaiajacy, co większa, według pospolstwa rozumienia, bawiajczy się zarodzieystwem») [37, р. 51]. Каб неяк выправіць сітуацыю, камісарамі было прынята рашэнне аб правядзенні спецыяльнай генеральнай місіі ў Стрэшыне з мэтай навучыць сялян навуцы хрысціянскай.

Сяляне вёскі Ворсічы, якая належала да таго ж уладання Стрэшын, у 1730-я гг. накіравалі шэраг скаргаў па розных пытаннях да вярхоўнага ўласніка, у капітулу Віленскага біскупства. У пастанове, складзенай рэвізорамі Віленскага біскупства, якія ў 1739 г. правяралі справядлівасць сялянскіх скаргаў, была адзначана здавалася б немагчымая для патрыярхальнага сялянскага жыцця з'ява, калі жонкі кідалі мужоў і ішлі замуж за іншых [38, р. 6]. Але капітульных рэвізораў, якія прыехалі спраўджаць сялянскія скаргі, падаецца, узрушыў не сам факт сямейнай нявернасці, а тое, што жанчыны ішлі замуж у іншыя, небіскупскія, уладанні. Так, Паўліна Цесліна, жонка Грышкі Цесліна, пайшла замуж за нейкага Шадуру, які жыў у маёнтку Ператовічы, што належаў мазырскаму падчашаму Ёзафу Яхімовічу [38, р. 6]. Падобным чынам нейкая Шулякоўна з той жа вёскі Ворсічы пайшла ад мужа замуж у вёску Кошыцы, якая належала пані Грабоўскай [38, р. 6]. Прыводзім вытрымку са згаданай рэвізорскай пастановы на мове арыгінала: «18. Żony mężow porzucaly. Jako to jedna matka Pawlina Cieslina a żona Hryszki Cieslina porzuciwszy męża poszła zamąż do Peratotowicz maientności Jm Pana Jozefa Jachimowicza Podczaszego Mozyrskiego za niejakiegos Szadure, poddanego tego z JM kturego miałem przytrzymac ale bywszy w Orszycach prentko sie expediewał. O ktory kryminał pisałem do JM pana Jakimowicza. Jezeli teraz nie bendzie tey niewiasty restitucji do męża JM Pana Dzierżawcy upra-

szama by requirewał tey obrazy Bozey oddania mężow własnemu y żony y bydła. Podobnym sposobem Szulakowna z tey że wsi Orszyc bywszy zamężem Lochwinem synem Dmitra, poruciła męża swego y poszła zamąż do Koszyc wioski Tej że Pani Grabowskiej Staroscinej Jakimowskiej za Ulotka, należy similiter dochodzić» [38, р. 6].

Цікавасць для вывучэння праблемы, што мы разглядаем, уяўляе таксама дакумент пад назвай «Аб чым павінны сачыць поп з ураднікам Антонаўскім», складзены 10 сакавіка 1632 г. уласнікам Антонаўскай воласці Мазырскага павета [39]. Дакумент пачынаецца з прэамбулы наступнага зместу: «Так як кожны пан павінен даць справядзачу пану Богу не толькі за сябе самога, але і за падданых сваіх, і ведаючы, што падданыя мае Антонаўскія, уся воласць, а таксама і Мухаедаўская, будучы хрысціянамі і называючы сябе так ("będąc Krześcianie, y ozywaią się tym Tytułem"), аднак непрыстойна, не па-хрысціянску, а па-паганску і па-жывёльнаму ў беззаконні жывуць» («a iednak sprośnie nie po chrześciansku ale po pogansku y bydłę w bezzakonnie zyją») [39]. Таму ўласнік загадаў папу і ўрадніку сачыць, каб сяляне жылі па-хрысціянску і ў боязні Божай.

У дакуменце названы некаторыя важнейшыя парушэнні сялян, што ўразілі землеўласніка, у т. л. і ў сферы сямейна-шлюбнага жыцця сялян Антонаўскай і Мухаедаўскай валасцей. Так, адзначалася, што:

«1. Калі хто-небудзь з падданых, не ўзяўшы спачатку шлюбу ад папа, возьме сабе жанчыну за жонку, і з ёй пажыўшы тыдзень, асмеліцца і далей так жыць, тады такі віны абавязаны плаціць пану тры капы і папу капу, а таму, хто паведаміць аб такой нядобрай жаніцбе – капу, і зараз жа шлюб павінен узяць пад такой жа віною. Такое ж пакаранне нават і таму, хто дачку сваю без шлюбу аддае замуж, таксама і ўдава, якая пайшла б нявенчаная замуж, той жа віне падлягае.

2. Другое. Калі народзіцца дзіця, а падданы больш за тыдзень да Крыжа Святога да папа на ахрышчэнне таго дзіцяці ў свой дом не запрасіць, такі кожны віны плаціць павінен коп тры і папу капа, а таму, хто паведаміць аб такім вялікім граху, таксама капа.

3. Трэцяе. Калі хто памрэ на вёсцы, каб на пахаванне папа запрашалі. А без папа ніводнага чалавека ніколі каб не смелі хаваць, а калі без провадаў хрысціянскіх і папа, хто асмеліцца пахаваць памерлага, хоць бы і дзіцё малое, такі кожны такой жа віны коп пяць павінен заплаціць.

4. Разводзіцца са шлюбнай жонкай і ад сябе яе праганяць і быць гатовым другіх сабе шукаць абы не асмельваўся ніводзін чалавек пад страхам пакарання на смерць і страгай усёй маёмасці на пана...» [39].

Працытаваныя дакументы сведчаць па меншай меры пра тое, што на ўсходзе Беларусі аж да XVIII ст. у жыцці сялянства захоўваліся дахрысціянскія традыцыі сямейнага жыцця. Сярод іх шлюб без афармлення ў царкве, існаванне практыкі разводаў,

калі мужчына мог прагнаць сваю жонку і шукаць іншую, а таксама выпадкі, калі жонка кідала мужа і сыходзіла да іншага. Невядома, наколькі шырока былі распаўсюджаны такія з'явы, але дакладна вядома, што яны існавалі і, хутчэй за ўсё, не былі для сялян чымсьці незвычайным.

Сярод іншых крыніц па гісторыі сялянскай сям'і важнымі можна назваць парафіяльныя і царкоўныя кнігі аб хрышчэннях, вячаннях, пахаваннях; інвентары феадальных уладанняў; люстрацыі; рэестры, попісы, пабаровыя ўніверсалы; судовыя справы, у т. л. і справы копных (абшчынных) судоў; уставы да інвентароў феадальных уладанняў; інструкцыі аканомам і ўпраўляючым феадальнымі маёнткамі; сялянскія скаргі (суплікі) і інш.

Цікавасць уяўляе спроба разгледзець колькасць нараджэнняў па месяцах года. Мы ставім у перспектыве задачу выкарыстаць метрычныя кнігі і пры магчымасці скласці статыстыку заключэння сялянскіх шлюбаў за шэраг гадоў запар. Можна паспрабаваць выявіць некаторыя заканамернасці ў гэтым, звязаныя, магчыма, з пэўнымі традыцыямі ці цыкламі сельскагаспадарчых работ. Тое ж адносіцца і да часу заключэння шлюбаў паміж сялянамі. Так, напрыклад, у канцы інвентара Шклоўскага графства за 1763 г. утрымліваецца цікавы дакумент – ведамасць грошай, якія былі сабраныя ў 1762–1763 гг. «за куніцу» ад 135 кабет, якія выходзілі замуж (збіралася па тры тынфы ад кабет). У дакуменце названы імёны нявесты і жаніха і паказана, з якой яна (ён) вёскі. Дарэчы, «куніца» ў Шклоўскім графстве бралася не абавязкова толькі тады, калі жанчына ішла замуж у чужую воласць, а нават і тады, калі маладажоны былі з адной вёскі. Напрыклад, у лістападзе 1762 г.: «3 Вордаці Андрэй Васілеў, Яніна Сцяпанавы з Вордаці – 3 тынфы» [40, р. 247]. Дакумент сведчыць, што ў гэтым рэгіёне найбольшая колькасць шлюбаў была заключана ў лістападзе – 58 (43 %) і кастрычніку – 20 (15 %). Па 14 шлюбаў (па 10 %) было ў ліпені і студзені, 7 (5 %) – у красавіку, 4 (2 %) – у лютым, 3 (2 %) – у чэрвені, 2 (1 %) – у жніўні. Ніводнага шлюбу не было заключана ў верасні, снежні і сакавіку.

Па месяцах гэта выглядае наступным чынам: у 1762 г.: у ліпені – 14 шлюбаў, у жніўні – 2, у верасні – 0, у кастрычніку – 20, у лістападзе – 58, у снежні – 0. У 1763 г.: у студзені – 14 шлюбаў, у лютым – 4, у сакавіку – 0, у красавіку – 7, у маі – 13, у чэрвені – 3 [40, р. 247].

Такім чынам, больш за палову шлюбаў (58 %), як відаць з прыведзенага дакумента, было заключана пасля завяршэння сельскагаспадарчых работ, у кастрычніку і лістападзе. Амаль не было шлюбаў у разгар збору ўраджаю і ў час поству.

На сямейнае жыццё беларускіх сялян у XVI–XVIII стст. найбольшы ўплыў аказвала, з аднаго боку, ступень сацыяльна-эканамічнага развіцця грамадства, з другога – сельскае асяроддзе, абшчына і яе

традыцыі (абшчына імкнулася не дапускаць парушэнняў грамадскай маральнасці, падтрымлівала сістэму ўнутранай самадысцыпліны, якая патрабавала выканання пэўных маральных стандартаў як ад асобных людзей, так і сем'яў, якія жылі на тэрыторыі гэтай грамады). Да падобных («уплывовых») фактараў можна аднесці таксама ступень феадальнай залежнасці розных катэгорый сялянства, іх этнічнае паходжанне, канфесійную прыналежнасць, пражыванне ў тым ці іншым (дзяржаўным, прыватным, царкоўным) маёнтку.

На падставе дакументаў, што захаваліся, цяжка нават адназначна выказацца, якая з функцый сялянскай сям'і была вядучай: вытворчая або рэпрадукцыйная. Выразна відаць, што аб'ядноўваючымі сялянскую сям'ю чыннікамі ў першую чаргу былі зямля і гаспадарка (пры гэтым трэба мець на ўвазе, што матэрыялы гаспадарчага характару не дазваляюць прасачыць эмацыйныя сувязі паміж членамі сям'і). Менавіта сям'я была асноўнай гаспадарчай адзінкай феадальнага грамадства. Сем'і звычайна ствараліся ў межах вёскі або воласці на падставе сацыяльна-маёмаснага падбору.

У гістарыяграфіі прынята лічыць, што «па сваіх асноўных формах сем'і беларусаў азначанага перыяду падзяляліся на малыя і вялікія (бацькоўскія і брацкія)» [41, с. 100]. Прычым на працягу XVI–XVIII стст. заўважна даволі выразная дынаміка пашырэння малых нуклеарных сем'яў. Таму, на наш погляд, у першую чаргу павінна вывучацца малая нуклеарная сям'я, якая складалася з мужа, жонкі і іх незалежных дзяцей.

Разам з тым у тых мясцовасцях, дзе яны зафіксаваны ў крыніцах, трэба больш глыбока даследаваць і вялікую складаную сям'ю. Вялікія складаныя сем'і часцей сустракаліся да пачатку валочнай памеры і ў часы пасляваенных аднаўленняў. Не заўсёды па падатковых дакументах ці інвентарах можна дакладна вызначыць, ідзе размова ў іх пра вялікую сям'ю ці пра падатковую адзінку, якая прадстаўляла некалькі нуклеарных сем'яў. Галоўным чынам гэта датычыць вышэйгаданых «службаў». Сяляне нярэдка спецыяльна не паведамлялі перапісчыкам тое, што яны сядзелі ў асобных «дымах», каб адбываць меншыя павіннасці і плаціць меншыя падаткі з аднаго «дыма», зафіксаванага ў адносінах да ўсіх родзічаў у якасці адзінага аб'екта падаткаабкладання.

Да таго ж у цяжкія часы сяляне не імкнуліся да раздзелу сям'і, які ў абавязковым парадку веў да падзелу як зямельнага надзела, так і іншай маёмасці. Пры наяўнасці зямельнага фонду землеўласнікі самі часта выступалі ініцыятарамі выдзялення сыноўскіх сем'яў са складу бацькоўскіх, імкнучыся тым самым стварыць для сябе дадатковыя падатковыя адзінкі. Праўда, у такіх выпадках звычайна звярталі ўвагу на тое, каб у падзел ішла не сядзібная, а новараспрацаваная, ці прыёмная, зямля.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Korzon, T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794) / T. Korzon. – Kraków; Warszawa, 1897. – T. I. – 513 s.
2. Kula, W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawniej Polski (do początków XIX wieku) / W. Kula // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1951. – T. XIII. – S. 23–109.
3. Ladenberger, T. Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego / T. Ladenberger. – Lwów, 1930.
4. Mitkowski, J. Uwagi o zaludnieniu Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego / J. Mitkowski // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1948. – T. X. – S. 121–130.
5. Furtak. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej / Furtak // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1937. – T. VI. – S. 31–58.
6. Szulc, St. Względ na nadwyżka urodzeń chłopców w czasie wojny i powojnie / St. Szulc // Studia społeczne i gospodarcze. Księga jubileuszowa dla uczczenia 40-letniej pracy naukowej Ludwika Krzywickiego. – Warszawa, 1925. – S. 285–318.
7. Vielrose, E. Przyczynek do demografii szlachty polskiej / E. Vielrose // Przegląd Statystyczny. – 1938. – T. I. – S. 328–342.
8. Vielrose, E. Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku / E. Vielrose // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – 1952. – T. XIV. – Poznań: Nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1953.
9. Gieysztorowa, I. Badania nad historią zaludnienia Polski / I. Gieysztorowa // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1963. – N. 3/4. – S. 523–558.
10. Morzy, J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku / J. Morzy. – Poznań, 1965. – 405 s.
11. Можы, Ю. Дэмаграфічны спад на Беларусі ў Ліцьве ў сярэдзіне XVII ст. / Ю. Можы // Спадчына. – 1992. – № 5. – С. 19–35.
12. Карпачев, А. М. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине XVII–XVIII в. / А. М. Карпачев, П. Г. Козловский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1965 г. – Ленинград, 1972. – С. 81–94.
13. Alexandrowicz, St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku / St. Alexandrowicz // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1965. – T. XXVII. – S. 35–67.
14. Ładogorski, T. Studia nad zaludnieniem Polski XIV w. / T. Ładogorski. – Wrocław, 1958. – 168 s.
15. Łowmiański, H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia / H. Łowmiański // Mediaevalia, w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S. 425–435.
16. Hedemann, O. Historia powiatu Brasławskiego / O. Hedemann. – Wilno, 1930. – 484 s.
17. Hedemann, O. Dzisna i Druja, magdeburskie miasta / O. Hedemann. – Wilno, 1930. – 489 s.
18. Żytkowicz, L. [Рэцэнзія] / L. Żytkowicz // Ateneum Wileńskie. – R. X, 1935. – Рэц. на кн.: Hedemann, O. Dzisna i Druja, magdeburskie miasta / O. Hedemann. – Wilno, 1930.
19. Izydorczyk, A. Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku / A. Izydorczyk // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1983. – T. III. – S. 7–27.
20. Markowska, D. Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podkrakowskiej / D. Markowska. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – 216 s.
21. Kopczyński, M. Dwór a rodzina chłopska – przymus i koegzystencja / M. Kopczyński // Dwór. Plebania. Rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku. – Warszawa, 1998. – S. 13–26.
22. Stembrowicz, I. Chłop i gromada wiejska wobec oskarżeń o przestępstwa przeciwko dobrym obyczajom w XVI–XVIII w. w świetle wybranych ksiąg wiejskich // TeKa Historyka. Materiały studenckiego koła naukowego historyków Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2002. – Zesz. 21. – S. 57–80.
23. Копыцкий, З. Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии / З. Ю. Копыцкий. – Минск: Наука и техника, 1978. – 136 с.
24. Чаквін, І. У 3 гісторыі беларускай сям'і / І. У. Чаквін, І. Р. Углік // Сям'я і сямейны быт беларусаў / В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – С. 15–43.
25. Шушарин, В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси / В. П. Шушарин. – М.: Наука, 1964. – 304 с.
26. Щапов, Я. Н. О функциях общины в Древней Руси / Я. Н. Щапов // Общество и государство феодальной России: сб. статей, посвящ. 70-летию акад. Льва Владимировича Черепнина. – М.: Наука, 1975. – С. 13–21.
27. Рапов, Ю. М. Была ли вервь «Русской Правды» патрионимией? / Ю. М. Рапов // Совет. этнография. – 1969. – № 3. – С. 106–117.
28. Фроянов, И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси (по поводу статьи Ю. М. Рапова) / И. Я. Фроянов // Совет. этнография. – 1972. – № 3. – С. 90–97.
29. Інкін, В. Ф. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: іст. нариси / В. Ф. Інкін. – Львів: Ін-т іст. досліджень, 2004. – I–XX, 420, XXI–CII с.
30. Яковенко, Наталя. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 375 с.
31. Шапиро, А. Л. Проблемы генезиса и характера русской общины в свете новых изысканий советских историков / А. Л. Шапиро // Ежегодник по аграрной истории Европейского Севера СССР. – Вологда, 1976. – Вып. VI. – С. 36–46.
32. Данилова, Л. В. Место общины в системе социальных институтов / Л. В. Данилова // Проблемы аграрной истории (с древнейших времен до XVIII в. включительно). – Минск: Наука и техника, 1978. – Ч. I. – С. 118–128.
33. Шадыра, В. Развіццё грамадства ў жалезным веку. 4. Сацыяльныя адносіны і грамадскі лад / В. Шадыра // Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2011. – Т. 1: Старажытная Беларусь. Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / В. Вяргей [і інш.]. – С. 115–118.
34. Копыцкий, З. Ю. Новые документы об аграрном строе Белоруссии в XVI – первой половине XVII века / З. Ю. Копыцкий // Совет. славяноведение. – 1980. – № 1. – С. 60–70.
35. Kamieniecki, W. Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem (Studia historyczno-gospodarcze) / W. Kamieniecki. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1914. – 104 s.
36. LMABRS. – Бібліятэка Акадэміі навук Літвы, адзел рукапісаў. – F. 43. Фонд Віленскай капітулы. – Bib. 17590. Інвентар г. Стрэшын і Стрэшынскай воласці 1751 г.
37. LMABRS. – F. 43. – Bib. 17601. Інвентар уладання Стрэшын 1759 г.

38. LMABRS. – F. 43. – Bib. 17537. Скарга насельніцтва вёскі Ворсічы Стрэшынскай воласці ў капітулу Віленскага каталіцкага біскупства, 1739 г.

39. Biblioteka książąt Czartoryskich w Krakowie. Archiwum i Zbiór rękopisów. Sprawy Litewskie. – Архіў князёў Чаргарыйскіх у Кракаве. Архіў і збор рукапісаў. Літоўскія справы. – S.L. 11921. Матэрыялы юрыдычна-маёмаснага і гаспадарчага характару адносна маёнтка Антонаў, Рэчыцкага, Прапойскага старостваў і іншых уладанняў за

XVI–XVIII стст. Інструкцыя Антонаўскім ураднікам, як абыходзіцца з сялянамі ў пытаннях веры, 1632 г.

40. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów. – Нацыянальная бібліятэка імя Асалінскіх у Вроцлаве. Адзел рукапісаў. – Rkps. – Nr. 5168/II. Інвентар Шклоўскага графства 1763 г.

41. Беларусы: у 8 т. – Мінск: Беларус. навука, 1995–2002. – Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё. – 2001. – 433 с.

Валентин Голубев

КРЕСТЬЯНСКАЯ СЕМЬЯ В БЕЛАРУСИ В ЭПОХУ ФЕОДАЛИЗМА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье отмечено, что историческая демография эпохи феодализма является одним из наименее разработанных вопросов в белорусской историографии. Основные причины этого – ограниченная источниковедческая база и отсутствие в белорусской историографии методологии изучения проблемы, неразработанность инструментария и методики проведения таких исследований.

В статье сделан анализ польской историографии по проблемам исторической демографии. Отмечено, что существует возможность использовать методологические наработки и методику польских коллег для разработки проблем исторической демографии Беларуси вообще и изучения крестьянской семьи в частности.

Названы источники, на основании которых возможно провести историческую реконструкцию существования крестьянской семьи в Беларуси. Это приходские и церковные книги о крещении, венчании, захоронении; инвентари феодальных владений, реестры, инструкции земельных собственников, налоговые документы, судебные дела, крестьянские жалобы и др. Подчеркнуто, что возможно рассмотреть историю отдельных сельских семей в течение определенного периода и даже сделать сравнения по регионам и по видам феодального землевладения.

Сделан вывод о том, что на семейную жизнь белорусских крестьян в XVI–XVIII вв. наибольшее влияние оказывали, с одной стороны, уровень социально-экономического развития общества, с другой – сельское окружение, община и ее традиции. Важна и степень феодальной зависимости крестьянства, их этническое происхождение, конфессиональная принадлежность, проживание в государственном, частном или церковном поместье и др.

Подчеркнуто, что именно семья была основной хозяйственной и социальной единицей феодального общества. Крестьянские семьи обычно создавались из людей, проживавших в пределах одной деревни или волости на основании социально-имущественного подбора. При создании крестьянской семьи часто имущественные отношения преобладали над личностными.

Valjantsin Holubeu

A PEASANT FAMILY IN BELARUS IN THE AGE OF FEUDALISM: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE STUDY

Summary

The article noted that historical demography of feudal epoch is one of the least developed issues in the Belarusian historiography. The main reasons for this – limited source base and a lack of methodology for studying problems in Belarusian historiography, undeveloped tools and methodologies for such studies.

The article provides an analysis of Polish historiography on historical demography. Noted that there is the possibility to use methodological developments and methodology of Polish colleagues to Belarusian historical demography problem elaborations in general and to study a peasant family in particular.

Named sources, on the basis of which it is possible to carry out the historical reconstruction of a peasant family in Belarus. This are the parish and church records of baptisms, weddings and burials; feudal ownership inventories, registers, landowners instructions, tax documents, court cases, peasant complaints, etc. It is emphasized that it is possible to consider the history of individual rural households during certain period, and even make comparisons by region and by type of feudal tenure.

Concluded that the family life of Belarusian peasants in 16th–18th centuries considerably depended on the level of socio-economic development of society, rural environment, community and its traditions. The degree of feudal dependence of the peasantry, their ethnic origin, religious affiliation, living in public, private or church estate, etc. were important too.

Underlined that the family was the basic economic and social unit of feudal society. Peasant families were usually created from people living within a village or parish and were based on social and property selection. When creating a peasant family property relations were dominated by personality.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 26.03.2014

Наталія Шевченко,
співробітниця Національного університету біоресурсів і природокористування України
«Ніжинський агротехнічний інститут» (Ніжин, Україна)

«ВАРЯЗЬКЕ ПИТАННЯ» У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

Одне із чільних місць у творчій спадщині українського вченого-енциклопедиста М. О. Максимовича (1804–1873) посідають його студії над проблемами походження та ранньої історії Київської Русі. У 30–50-х рр. XIX ст. у російській науці і суспільстві актуалізується питання про походження перших правителів Русі, формування державності у Східній Європі, що поклато початок довготривалій дискусії про роль варягів у цьому процесі та їхню етнічну приналежність.

Ця проблема у широкому і традиційному розумінні ґрунтується на тій чи іншій трактовці «варязької легенди» давньоруських літописів та відповіді про роль варягів у формуванні державності на Русі. Так, у «Повісті временних літ» – літописному творі початку XII ст. сповіщається про те, що варяги, приходячи із з-за моря стягували данину із новгородських словен, кривичів та інших племен Новгородської півночі. Об'єднавшись, вигнали вони варягів за море і утворили єдиний племінний союз. Та невдовзі розпочалися між ними усобиці і ворожнеча. Тоді, як сповіщає літописець, надумали вони шукати собі на стороні князя «иже бы володель нами и судиль по праву. И идоша за море къ варягом, к Руси. Сице бо ся звахуть и варязи суть яко се друзи зьвуться Свеи, друзи же Оурмане, Анъглыне друзи Гъте, тако и си. Реша Русь, Чудь и Словени и Кривичи: “вся земля наша велика и обильна, а наряда в ней нет. Да поидете княжить и володети нами”. И избрашася 3 братья с роды своїми, пояше по собе всю русь, и приидоша; старейший, Рюрик седе в Новегороде, а другий, Синеус, на Беле-озере, а третий Изборъсте, Трувор. И от тех варягъ прозвася Руская земля» [12, т. 1, стб. 19–20].

Вперше «варязька проблема» була піднята у середині XVIII ст. академіком Петербурзької Академії наук Г.-З. Байером (1694–1738). В 1735 р. він опублікував латинською мовою свою працю «Про варягів». Спираючись на давньоруські літописні тексти, іноземні джерела IX–XI ст. та дані лінгвістики, вчений обґрунтував скандинавське походження варягів [25]. Так само й інший петербурзький історик – Г.-Ф. Міллер у своїй дисертації «Происхождение народа и имени российской» (*Origines gentis et nominis Russorum*) обґрунтував скандинавську природу варягів та писав про скандинавське походження самої назви «Русь», яку вважав фінським запозиченням.

Одним із найбільш непримиримих опонентів Міллера був М. В. Ломоносов. У своєму відгуку на роботу останнього писав: «Происхождение первых великих князей российских от безымянных скандинавов... российским слушателям досадны и весьма несносны быть должны». Він доводив, що «имени русь в Скандинавии и на северных берегах Варяжского моря нигде не слышано; то явствует, что русь-варяги жили на полуденных берегах помянутого же моря к востоку или западу» [13].

На початку XIX ст., з появою фундаментальної праці «Нестор» пера Шльоцера, норманська теорія знову стає панівною в історіографії. Професор Гетінгенського університету Август Людовік Шльоцер, впродовж сорока років збирав матеріали для цієї книги. Пізніше він згадував: «Еще лет за 40 до сего, когда Татищев и Ломоносов по знатности своей начали разрушать Байерово хорошо начатое здание, отменно хотелось также и мне, чтобы русская история обработана была лучше сего, и я не остался при одном желании» [24]. Шльоцер «канонізував норманізм в «Несторі», книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світу» [6, с. 604]. Шльоцер добре володів методичними прийомами джерелознавчого аналізу стародавніх текстів, які опанував у школі біблійної герменевтики у Німеччині. Проте коло доступних йому давньоруських літописних джерел було обмеженим. Під руками у нього були лише Радзивіллівський (Кенігсберзький) та початкова частина «Повісті временних літ» за Іпатієвським списком.

М. М. Карамзін не тільки творчо засвоїв методу Шльоцера, але і суттєво розширив джерельну базу дослідження «варязького питання», залучивши до його висвітлення більш давній Лаврентієвський та Троїцький літописи. На основі даних давньоруських літописів, візантійських та західноєвропейських хронік він у своїй «Истории государства Российского» висунув шість аргументів на користь того, що варяги були скандинавами: «Имена трех князей варяжских – Рюрика, Синеуса, Трувора – призванных славянами и чудью, суть не оспоримо норманские...; Русские славяне, будучи под владением князей варяжских, назывались в Европе *Норманнами*; Цари

Греческие имели в первом-надесять веке особенных телохранителей, которые назывались *Варягами* и состояли большею частию из Норманнов. Слово *Vaera, Vaga*, есть древнее Готфское и значит союз: толпы скандинавских витязей, отправляясь в Россию и в Грецию искать счастья, могли именовать себя Варягами в смысле союзников или товарищей. Сие нарицательное имя обратилось в собственное; Константин Багрянородный, царствовавший в десятом веке, описывая соседственные с империею земли, говорит о порогах Днепровских и сообщает имена их на *славянском* и *русском* языке. Русские имена кажутся скандинавскими: по крайней мере не могут быть изъяснены иначе; Законы, данные варяжскими князьями нашему государству, весьма сходны с норманскими. Слова *тиун, вира* и прочие, которые находятся в *Русской Правде*, суть древние скандинавские или немецкие; Сам Нестор повествует, что варяги живут на море Балтийском к западу, и что они разных народов: Урмяне, Свие, Англыне, Готы. Первое имя в особенности означает норвежцев, второе шведов, а под готами Нестор разумеет жителей Шведской Готии. Англыне же причислены им к варягам для того, что оно вместе с норманнами составляли варяжскую дружину в Константинополе. И так сказание нашего собственного летописца подтверждает, что варяги были скандинавы» [9, с. 56–57].

Він піддав нищівній критиці погляди на це питання В. М. Татищева і М. В. Ломоносова, зауважуючи: «Первый хотел непременно сделать Русских Варягов Финляндцами, не думая о том, что сии последние называются в наших летописях Емью; что имена Варяжские, сохраненные Нестором, не Финские, а Скандинавские; что из России, как говорит Нестор, ходили к Варягам по Западной Двине; что они жили на море к Англии. Он должен был опровергнуть еще другое возражение: Летописец говорит, что Варяги пришли из-за моря; а Финны и Славяне обитали на одной стороне Балтийского. Татищев отвечает: «Финны жили за Ладожским озером, которое на их языке называется (будто бы) Русским морем: следственно Нестор мог привести Варягов на Русь или Финнов из-за моря! Так не заключают историки: ему надлежало бы доказати, что и Славяне именовали Ладожское озеро морем; но древняя летопись наша говорит, что сие озеро всегда называлось озером Невом»... В *Степенной книге* сказано, что Рюрик вышел из Пруссии: посему Ломоносов утверждал, что «Варяги-Русь были Пруссы, то есть, Латыши, единоплеменники Славян: Новгород без всякого стыда мог требовать от них владетелей; гораздо оскорбительнее повиновать ся князьям иноплеменным» [9, с. 213–214].

М. О. Максимович добре знав праці своїх попередників. Характеризуючи внесок Шльоцера, вчений зазначав: «Шлецер, в продолжение 40 лет не покидавший русской летописи, среди гигантских работ своего ученого критицизма, оказавший важную услугу первым листам нашей летописи, привязав к ним

Атлантовскую ношу учености, был самый упорный и односторонний систематик своего мнения о Руси. Как критик-систематик, Шлецер *пронесся мороком* в нашей истории, смутив на время ясность и простор ея небосклона, но просушив и скрепив ея землю, которую Карамзин покрыл *зеленым шелковым покровом* своего творения – этою светлою, цветущею весною *нового лета* истории Русской!... Карамзин, посвятивший 23 года и лучшее время своей жизни исключительно русской истории, оказал для нея наибольшую заслугу своею богатою сокровищницею и славной русской былины и красного слова русского; однако почти мимоходом высказал свое мнение о происхождении Руси, чуждое систематического ограничения и решительности, как и все творение его (где летопись является в сопровождении критики, но без систематического, насильственного направления к известной цели, по предварительной собственной мысли писателя)» [16, с. 87]. В оцінці точки зору Карамзіна на норманське походження Русі М. О. Максимович, засліплений промінням грандіозної слави «Истории государства Российского», був, як бачимо, доволі стриманим і суб'єктивним.

На основі доступних тогочасній науці історичних джерел, переважно літописних, Максимович вмотивовував, що варягами були балтійські слов'яни. Задаючись питанням звідки і коли прийшли до Києва руси, та якого вони були племені, вчений намагався знайти відповідь на нього у давньоруських літописах, зокрема, у «Повісті временних літ». Розглянувши літописну звістку 862 р. про те, як новгородські словени, кривичі і чудь у пошуках собі князя, який би володарював у них «по праву», відправились «за море к Варягомъ к Руси: сице бо ся звахуть и варязи суть яко се друзии зъвуться Све, друзии же Оурмане, Ангыляне друзии Гъте, тако и си реша Русь» [12, стб. 19].

Максимович стверджував, що із цього повісткування Нестора не можна зробити висновок, що він уважав русів народом скандинавським: «...из этих слов его видно только то, что он Варягами называл не одних Шведов, Норвегов, Англыан и Готов (народы Немецкого племени), но также и Русь; однако совсем еще не следует из сего его одного места, чтобы Руссы были и племени Скандинавского... Руссы на севере могли именоваться Варягами, причисляться к ним и не быть соплеменниками прочих Варягов; но по общему пребыванию их на Варяжском море, – по одному с ними на море том образу жизни *Варяжскому*, и даже по участию своему в их подвигах на суше. Таковыми действительно и были многие из северо-западных Словен Поморских, между коими были сильнее всех, особенно славились на море *Ружане*, называвшиеся *Ругиями, Ранами* и *Руссами*» [16, с. 20–21]. В такий спосіб Максимович локалізував Русь на острові Рюген, що був залюднений південно-балтійськими слов'янами.

Вмотивовуючи це положення вчений детально розібрав історико-географічну номенклатуру, описаних

літописцем прибалтійських племен і народів, що дало змогу дійти наступного висновку: «Итак, западные Варяги на южном помори начинаются там, где кончаются *Поморяне* (собственным именем означенные и причисленные к Ляхам) и простираются на запад до земли *Волошской* (Франции). А на этом пространстве от Одера к Эльбе, в этой *terra horlogis* для империи, – всплошь от Поморян жили также народы словенские. Посему и видно, что к Варягам относятся у Нестора эти словенские народы. За Одером жили *Руссы*, под разными видоизменениями своего имени – *Вилки* (Маклембургцы), *Вагры* (Голштинцы); но из всех их, а может быть и для всех их, у Нестора одно только имя – Русь; а за Русью – *Агняне* или *Англяне*, самые западные Варяги. Но ближайшими к нам и к Поморьянам Руссами были Ружане, жители острова Ругена. Сии Руссы у словенских народов пользовались особенною известностью по торговле, морской силе и оракулу своему, на поклонение коему ходили они; да и Нестор говорит «идоша за море»; посему и я предполагаю, что всего скорее к ним могли попасть новгородские искатели князя. – Естественно, что с просьбою к себе на княжение они обратились к Руссам, как своим соплеменникам; а не пошли к прежним, без сомнения ближайшим Варягам, коих власть и право уже не хотя раз испытали и коих они прогнали, как врагов своих» [16, с. 30–31].

Важливо зазначити, що цю думку успадкувала і пізніша історіографія. Наприклад, І. Є. Забелін вказував, що прикликання на початку IX ст. на землі Північно-Західної Русі було князів із «Ругії», де проживала літописна Русь і пов'язував цю назву із островом Рюген. Ця Балтійська Русь, на його думку, поклатла початок Русі на Дніпрі [7].

Тезу Максимовича про слов'янство варягів підтримав Ю. І. Венелін. Розбираючи свідчення недовідомої частини «Повісті временних літ» про розселення народів середньовічного світу, він звернув увагу на наступне повідомлення літопису: «Ляхове же и Прусы, Чюдь приседятъ къ морю Варяжскому, по тому же морю седятъ Варязи семо ко вьстоку до предела Симова, по тому же морю седятъ к западу до земле Агнянски и до Волошки» [12, стб. 4]. У наведений фрагмент літописного сказання він вкладав такий зміст: «По смыслу Несторова исчисления Ляхи и Пруссы отделяли Русский народ от Варягов; но если Ляхи и Пруссы были между Варягов и Руси, то всякий ребенок скажет, что Варяги были к западу, как Нестор говорит, по ту сторону Ляхов и Пруссов, т. е. в Померании. Нестор, дошедши до Вислы, так и машет рукою на Померанию, говоря: *по тому же морю к западу...* Итак, дело кончено потому, что легко узнать было, кого Нестор и его современная Русь называла Варягами: Нестор и его современная Русь называла Варягами Померанских Славян» [3; 4].

Так само й деякі інші тогочасні вчені заперечували норманське походження Русі. Наприклад, О. М. Бодяньський, який підготував кандидатську дисертацію

«О мнениях касательно происхождения Руси» [2], початки Русі виводив з Надчорноморщини.

Ці атаки на норманську теорію зустріли спротив М. П. Погодіна, який був авторитетним знавцем цієї проблематики. У представленому ним у другому томі своєї багатотомної праці «Исследования, замечания и лекции о русской истории» (1846) розлогому історіографічному огляді «варязького питання» значна увага приділяється розбору концепції М. О. Максимовича. Останній, зазначає М. П. Погодін, взяв у Ломоносова слов'янство Русі: «Обольстившись Ломоносовским мнением о Славянстве, он обратился к Нестору, и начал натягивать его слова себе в подтверждение, нисколько не вникая в их собственный смысл. Не летопись его учила, а он учил летопись» [20]. І справді, методика дослідження літописних текстів, їх текстологічного аналізу тоді була недосконалою.

Беззаперечним «батьком» історичної критики вважався Шльоцер. Натомість М. О. Максимович вважав, що той був для неї «лихой вотчим, от которого родился и наш исторический скептицизм. Как самопроизвольно и небрежно обходился он с Несторовой летописью? Все, что находил он в Несторе несогласным со своим личным мнением о Руси, называл он глупыми вставками, дурацкими переделками и умышленными подделками позднейших переписчиков и продолжателей; а что у них же находил согласным со своим мнением, то включал в древний текст Нестора» [15].

Будучи полум'яним прихильником Шльоцера, сам М. П. Погодін, між тим, не піднявся до рівня свого духовного наставника і вчителя, не опанував прийомами критики джерел та їх джерелознавчого аналізу: «Простой пересказ летописи или внешняя, совершенно механическая систематизация летописного содержания по рубрикам – дальше этого Погодин не идет. Когда ему приходится резюмировать свое изложение, он или просто повторяет частности, или суммирует их, называя это *математическим методом*» [18]. Він був, мовлячи словами П. Мілюкова, якому належить наведена вища характеристика, корисним для науки чорноробочим, який зосередив всі свої сили на попередній розробці сирого матеріалу.

Полемізуючи з Максимовичем, М. П. Погодін чомусь обійшов увагою опубліковану в 1839 р. його працю «История древней русской словесности», у якій той гранично чітко і ясно виклав свої погляди на «варязьке питання». Вчений погоджувався з тим, що «Варягами у нас в древние времена первоначально и собственно назывались Скандинавско-Немецкие народы безразлично – и Готы и Свеи (Шведы), и Урмань или норманны (Норвежцы), и Англяне. С именем Варяга соединялось всегда понятие заморянина, чужого, иностранца... От сих Варягов был Рюрик с своим княжеским родом и знатнейшею частию своей дружины. Со времени его княжения в Новгороде началось у нас распространение Варягов, особенно на Севере, и возникли связи со Скандинавией; ея жи-

тели до XII века приходили сами и вызываемы были в Россию для военной службы» [14, с. 369]. Разом з тим, Максимович вмотивовував, що у давньоруських літописних джерелах до варягів відноситься та Русь, яка перебувала ще на південному березі Балтійського (Варяжського) моря. Але, наголошує Максимович, «пришедшая к нам Русь никогда у Нестора не смешивается с Варягами, хотя и они также находились в пределах нашего Отечества, и принадлежали к нему по Варяжскому роду наших князей. Несмотря на то Руссы и Варяги различаются, как два особых народа. – Первоначальное водворение и распространение Руссов произошло в Киевской земле и у Черного моря, при Оскольде и Дире, и поэтому земля Киевская первая прозвалась Русью или Русскою землею, а Черное море Русским» [14, с. 370]. Разом з Аскольдом і Діром ця Русь, доводив Максимович, переселилась на береги Дніпра, а потім до неї приєднались і воєнні загопи варягів. Вони були найманцями руських князів, які допомагали їм заволодіти Полянською землею і поширити свій вплив на інші східнослов'янські племінні князіння.

Оригінальними були пошуки Максимовича віднайти задовільне етимологічне тлумачення слову «варяг»: «Норманнов называли *варграми* (*Wargr*), то есть *волками*, – отсюда всего вероятнее, кажется, можно производить слово *Варяг*, однозначительное с *Норманном*» [16, с. 28]. Втім, він не відкидав й інших варіантів його пояснення: «большая часть ученых имя Варяги производит от качества или звания. Одни производят от *Vargus* – изгнанник, бродник; другие от *Wargr* – волк; иные от готских федератов-союзников, *ферингаров*-защитников, стражей; – от *варганг* – чужоземець; от *Varech* – и потому разумеют моряков; – от немецкого слова *War* – война; либо от финского слова *вар* – по-русски *вор* и разбойник: так и действительно у нас изъясняли имя Варяга – *корягою*. Тредьяковский производил от славянского слова *варяю* и принимал Варяга в смысле обивателя, старожила, «предтечи» европейского; другие приводили еще от лопарского слова *варьют* – вооруженный; Бутков производит от поморско-словенского слова *варяг* – меч, по которому Варяг значит *меченосец*, какими и были Варяги у нас и *Варанги* у греческих императоров... Откуда бы ни взялось имя Варягов, но их первое появление к нашим северным старожилам, их первое значение в нашей истории было *вражеское*; потому – исключительно для любителей словопроизводства – прибавлю новую догадку: не значит ли слово *Варяг* просто *враг*, *ворог*, а по северному произношению *ворог*» [16, с. 50–51]. Як би там не було, на Київському півдні, доводив Максимович, назва «варяг» розчинилася у панівному тут імені Русі.

З огляду на сьогоднішній стан розвитку історичної науки доводиться констатувати, що спосіб розв'язання «варязького питання», запропонований М. О. Максимовичем, не був досконалим. Однак сучасники високо поцінювали внесок вченого у розробку цієї проблематики.

Заслугою М. О. Максимовича стало те, що він систематизував наявну для свого часу історіографію цього питання, розділивши його вивчення по історіографічним школам. Вчений був послідовником Ломоносовської школи. Вона, вмотивовував Максимович, «избегала заблаговременно тех крайностей, в какие потом вдавалась каждая новая школа. Ибо Ломоносовская система, не отрицая балтийского происхождения Руси, ведет к нам ее с северо-запада через Новгород; но начало ее полагает на нашем юго-востоке: мысль, до которой уже достигла школа финляндской Руси, – мысль, от коей не могла отстраниться вполне школа Скандинавской Руси, которая господствует в школе Черноморской Руси, и в особенной системе исконного пребывания Руси в нашем отечестве, развиваемой Венелиным. Эта система современна (1829 г.) системе Каченовского и может быть отнесена к тому же южному разряду систем исторических; ибо и по системе Венелина также отрицается скандинавское происхождение и Руси и Варягов вообще, признаваемых также исключительно за словен прибалтийских, и Русь представляется так сказать в азиатском свете от Козар, Гуннов, Аваров или Обров, принимаемых систематиком за одно с *Болгарами*, кои у него причисляются к Руссам (Сарматам), также как и *Роксоланы*. Однако весь этот разноименный народ (причисляемый новыми писателями то к Турецкому, то к Монгольскому племени) Венелин, под общим именем Руссов, причисляет к народам племени *Славянского*; и таким образом его система представляет переход к старой русской школе из южного разряда новых систем, она примыкает собою к старой русской школе с юго-восточной ее стороны. Но в самом разряде сем она составляет собою особый отдел противоположный системе Каченовского: ибо сия последняя действует отрицательно и сократительно на древнее бытие Руси и особенно Новгорода, умаляя до возможной степени пределы онаго, известные исторически; напротив, система Венелина стремится расширить древнее бытие Руси за исторически-обмеренные пределы онаго и во времени, и в пространстве» [16, с. 44–45].

Характеризуючи Байєро-Шльоцерівську школу, Максимович відзначає «крайною односторонністю її положительного учения». Разом з тим він вказує і на «на поворот положительного учения сей школы к Ломоносовской (с ее северо-западной стороны), здійснений М. М. Карамзіним: «Незабвенный историк наш хотя и принимал скандинавское происхождение Варяго-Руссов, однако чувствовал *Словенизм* их, созерцая без систематического предубеждения древние события Руси. Потому, хотя он уступил систематику-Шлецеру и признал основательным то мнение, что Варяги-Русь были родом из шведского Рослагена, однако не отверг и пребывание их на северо-западе, почитал вероятным переселение их из-за моря сначала в Пруссию, где, обитав долго между латышами, они могли уразуметь язык словенский

еще до пришествия к словенам Новгородским и тем удобнее примениться к их обычаям» [16, с. 45]. Тим самим Максимович намітив шляхи його розв'язання та пробудив інтерес широких науково-освітніх кіл до цієї проблематики.

Інтерес до порушених М. О. Максимовичем тем не згасав у російській історичній науці другої половини XIX ст. «Варязьке питання» знову актуалізувалося в епоху правління Олександра II. В умовах підготовки реформ, коли розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя, тема історичних витоків Росії вийшла за межі академічних кіл і стала надбанням публічних дискусій. У березні 1860 р. у Петербурзькому університеті відбувся публічний диспут про походження Русі між М. П. Погодіним та М. І. Костомаровим. Приводом для полеміки стала стаття останнього «Начало Руси», опублікована ним у популярному журналі «Современник» 1860 р. [11]. Вчений доводив литовське походження Русі. Полемізуючи з М. П. Погодіним він вмотивовував, що «слово Русь само по себе – будь то на березу Немана, или где бы то ни было – для меня, как и для вас, это не доказательство. Вы нападаете на тех, которые искали отечества князей наших только в сходстве географического названия – Русь. А я отправляюсь в литовскую Русь вовсе не потому, что она на варяжском побережье. Вы ставите мое мнение на одну доску с мнением о происхождении Руси с берегов Черного моря. Это несправедливо: разница между мною и теми, которые ее там искали, та, что они поступали вопреки нашей летописи. А я ищу своей Руси, руководствуясь единственным источником, сохранившим известие о призвании князей и дающим нам повод искать этой Руси, где бы то ни было» [22, с. 273–274].

М. П. Погодін слушно вказував на неправомірність гіпотетичних побудов, «основываясь на географических созвучиях. Я представляю вам еще Пургазову Русь в недрах заволжских степей, и еще сотню русей из какой угодно Европейской страны; например, Русславон в южной Франции, графство Росс в Шотландии, город Росс в Англии. Росс-ауланд, Россимор с пристанью и река Росс в Ирландии, Иль-русс на острове Корсике, залив Рос в Испании, слобода Руссо в Италии и прочее... Географических созвучий с Русью рассыпано не только по берегам Балтийского и Немецкого морей, но и по всей Европе множество. Чтоб доказать происхождение нашей Руси откуда бы то ни было, надо представить ее связь. Связь историческую, по документам, с тем местом, где предполагается ее родина. А этой связи представить вы не можете и не представляете. Точно как не представляют ее приводящие Русь из Рослагена, Риустри, Рюгена» [22, с. 260, 263].

Ця дискусія широко висвітлювалась у тогочасній пресі [10] її відлуння охопило всю Росію. У зв'язку з цим знову пожвавився інтерес до творчої спадщини М. О. Максимовича, праці якого наснажували нове покоління дослідників «варязького питання». Поло-

ження і висновки, яких дійшов Максимович, були доповнені і розвинуті І. Є. Забеліним у праці «История русской жизни с древнейших времен» [7], збірнику статей Д. І. Іловайського «Разыскания о начале Руси» [8] та узагальнюючої праці директора Імператорського Ермітажу С. А. Гедеонова «Варяги і Русь» [5], основу якої склали його статті-дослідження, підготовлені на початку 60-х рр. XIX ст.

І. Є. Забелін, як вже зазначалося, повністю підтримав концепцію Максимовича про південнобалтійське походження Русі. У візії Д. Іловайського Русь – це слов'янський народ *Роксолани* («южнорусский, а не северноевропейский»). Заперечуючи готську і скандинавську теорію походження Русі, він дійшов висновку: «Русь, основавшая Русское государство, была не только племя туземное, но и Славянское; а Варяги были иноземцы – Норманны... Русь была не дружина только, а целый народ, ветви которого простирались до Черного моря и Дона. Несомненное тяготение нашей первоначальной истории и имени Русь к югу, а не к северу» [8, с. 80].

Самим сильним і небезпечним для норманістів противником був С. А. Гедеонов. М. П. Погодін визнавав, що дослідження Гедеонова «служат не только достойным дополнением, но и отличным украшением нашей историко-критической богатой литературы по вопросу о происхождении Варягов и Руси. Он осмотрел вопрос со всех сторон, переслушал всех свидетелей, сравнил и проверил все показания, много думал о своих заключениях. Приятно следить за его экскурсиями, подмечать его уклонения, ловить с поличным, припирать к стене; приятно даже уступать ему, потому что он действительно ослабляет силу некоторых наших доказательств, исправляет несколько данных, указывает пропуски, представляет дельные замечания и дополнения» [21]. С. А. Гедеонов крім історичної мав добру лінгвістичну підготовку, через що його критичні зауваження змусили норманістів засумніватися в деяких скандинавських етимологіях.

Погляди М. О. Максимовича на «варязьке питання» були підтримані і розвинуті у працях українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. Так, П. Куліш, обґрунтовуючи середньодніпровське походження Русі, вважав, що варяги з'явилися в Києві пізніше: «К победоносной киеводнепровской Руси присоединились для добычного промысла заморские пираты, известные под именем варягов, то есть ратников, и состоявшие из поморских славян, смешанных под общим нарицательным именем с добычниками иноплеменными». У підготовленому В. Б. Антоновичем університетському лекційному курсі (1879–1880) «История Руси до монголов» також заперечувалося скандинавське походження Русі: «Что касается самого имени “Русь”, то его напрасно выводят из Скандинавии. Если бы название Руси происходило от Варягов, то оно могло принадлежать только тем племенам, к которым проникли Варяги; а между тем еще до при-

звання арабы знали Русь Поморскую. Закарпатская Русь сохранила название Руси, а между тем никогда не принадлежала к государству, подчиненному киевским князьям. Спрашивается, каким образом закарпатские славяне могли называться Русью, если это не было славянское имя?» [1]. Слідом за Максимовичем учений зауважував ту обставину, що у літописних джерелах слово «Русь» вживається у широкому значенні стосовно усієї території Староруської держави і у вузькому – території безпосередньо прилеглої до Києва. Формування Давньоруської держави, на його думку, відбувалось одночасно у двох центрах – Києві і Новгороді. Тривале їх суперництво завершилося перемогою Києва. Початки Київської державності пов'язував з іменем князя Діра, що правив у Києві наприкінці IX ст.

М. С. Грушевський, подавши розлогий історіографічний огляд норманської дискусії у першому томі своєї «Історії України – Руси», стверджував, що Київська земля була відома як Русь ще задовго до народження Рюрика: «Шведи самі себе не звали Руссю, а звали так їх в східній Європі Фіни і Слов'яни. Однак прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоме ім'я і вже в першій половині IX ст. приймають се чуже фінське ім'я – звать себе Руссю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: “мы от рода Русаго” (911). Се вже одно не дуже правдоподібно. Ще дивніше, що Слов'яни прийняли для Шведів ім'я Руси, коли було для них власне ім'я – Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво – взагалі скандинавів, ще й інше ім'я – Варяги, що уживалося в етнографічному значенні, і однак прийнялося для тих приходнів чуже і Слов'янам і тим приходням фінське ім'я Руси. При тім в X ст. не тільки в Києві, а очевидно – і в Новгороді (бо сама літопись свідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на путі з варяг в Греки) не підозрювали, що Русь – то Шведи, і прийнявши два століття перед тим від фіннів се ім'я, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Русі Варяги: через те автор Повісті і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородці, що перед усім з поміж слов'янських племен мусіли перейняти від Фіннів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложенні до варязьких дружинників і династій осілих на Україні, а в своїх традиціях знали тільки Варягів» [6, с. 623–624].

З подальшим розвитком науки поділ дослідників на норманістів та антинорманістів набував дедалі більш умовного характеру. Ці терміни, зауважував на початку 30-х рр. XX ст. відомий російський історик-емігрант Володимир Мошин, «понятные при Миллере и Тредьяковском, весьма неудобны для охарактеризования большинства теперешних исследователей. Так, ультра-норманизм шлецеровского типа давно уже сделался одним из прошлых моментов истории вопроса, с тех пор как вопрос о начале рус-

ского государства стал изучаться в связи с историей русской территории и с историей русской культуры. Совершенно также немислим теперь и чистый антинорманизм, безусловно отрицающий всякое участие норманнов в образовании русского государства. И чем дальше, тем все более и более ступеньваются резкие границы между отдельными гипотезами и направлениями, все ярче обрисовываются связующие нити между удаленнейшими друг от друга теориями, все труднее становится подыскивать для новых исследований подходящие ярлычки с точной нормировкой класса, рода, семейства и вида» [19].

Однак, із запануванням від другої половини 30-х рр. XX ст. антинорманізму у радянській історіографії «варязьке питання» стало одним із важливих напрямів наступу на «антинаукову буржуазну історіографію». Намагаючись показати неспроможність норманізму, радянські історики зверталися не тільки до марксистської методології, але і до фактичного матеріалу, задіюючи і розвиваючи доказовий потенціал, накопичений вітчизняними антинорманістами XVIII – початку XX ст. Через що, погляди Максимовича підносилося як найвищий вияв історичної думки. Так, П. Г. Марков в одній із своїх праць писав: «Советские ученые, глубоко проанализировав социально-классовые и гносеологические корни норманизма, высоко оценили заслуги многих исследователей – антинорманистов дооктябрьского периода. Критика последними норманской теории, несмотря на идеалистическую методологию, носила прогрессивный характер». На думку дослідника, М. О. Максимович, як прогресивний учений-патріот, ясно розумів шкоду норманізму для науки. Він, стверджує Марков, «не только разобрался в авантюристическом характере концепции норманистов, но и увидел относительную слабость позиции антинорманистов – недостаточность накопленных знаний и отсутствие в их критическом арсенале достаточно обобщенного материала» [17]. При цьому, аргументи, до яких вдавався Максимович, ним належним чином не проаналізовано.

Останнім часом суттєвої трансформації зазнали наукові уявлення про роль варягів в утворенні Київської держави. Після повного заперечення радянською історіографією їхньої участі у державотворчих процесах на сході Європи, нині спостерігається цілковита реабілітація ідей норманізму. Дослідження останнього часу демонструють наявність потужного прошарку варягів у Східній Європі. З другої половини IX ст. археологія фіксує виникнення в цілому ряді ключових пунктів річкової мережі півночі Східної Європи торгово-ремісничих поселень, що різко відрізняються від поселень місцевих слов'янських чи фінських племен. Найбільш відомі серед них – Рюрикове городище на Волхові, Тімерево (поблизу сучасного Ярославля) і Сарське городище (поблизу Ростова) на Верхній Волзі, Гньоздове (поблизу Смоленська) на Верхньому Дніпрі; до дещо більш раннього часу відноситься зародження поселення

в Ладозі (при впадінні Волхова в Ладозьке озеро). Всі вони характеризуються етнічно змішаним населенням, в якому чітко представлений скандинавський компонент, з яскраво вираженим ухилом у міжнародну торгівлю, що проявлялося у великій кількості візантійських, західноєвропейських, східних імпорту (особливо арабського монетного срібла).

Археологічні знахідки на цих поселеннях, а також на приналежних до них великих курганних могильниках малюють неповторний культурний вигляд їхніх мешканців. З одного боку, це предмети озброєння – шоломи, мечі з каролінгської Європи і т. д. З іншого – атрибути торгівельної діяльності, перш за все – вагові гирьки і ваги для тонкого зважування дорожніх металів, так само як і самі ці метали у вигляді монетного срібла або золотих або срібних ювелірних прикрас. Крім того, у наявності досить дорогі імпортовані предмети побуту – кістяні гребені з металевими накладними рукоятками, скандинавські фібули (застібки для плаща), скляні вироби і інше. Ці старожитності залишені, безсумнівно, військово-торговельними дружинами, головним заняттям яких була далека торгівля. З цією метою вони оселялися в зручних місцях річкової системи, що дозволяло їм добиратися до ринків Візантії і Арабського халіфату по Волзі і знаменитому «шляху з варяг у греки». Перед нами археологічні сліди тієї самої Русі IX ст., яка саме в цей час і навіть дещо раніше з'являється на сторінках письмових джерел – грецьких, латинських, арабських – то в якості військових ватаг, що припливають на кораблях і грабують узбережжя, то як

добропорядних торговців. Процес проникнення військово-торговельних дружин скандинавів в Східну Європу почався ще наприкінці VIII ст., але до другої половини IX століття прийняв вже досить розвинені організаційні форми, знаходячи відображення в матеріалах археології [26].

Коли на рубежі IX–X ст. Київ опинився в руках князя Олега, який прийшов з півночі, старожитності такого роду з'являються і в Середньому Подніпров'ї. Найбільш виразні вони на поселенні Шестовиця під Черніговом і власне в Чернігові, у великих курганних похованнях Чорна могила (висотою бл. 40 м) і Гульбищі. Тут знайдені залишки мечів, шоломи, вагові гирьки і т. д. Особливо чудові парадні питні роги із залишками багатого срібного та позолоченого окуття.

Питання про походження Русі та ім'я її носіїв залишається дискусійним, а позиції сторін не втратили чіткої виразності давніх наукових шкіл. Концепцію Максимовича, згідно якої прабатьківщина Русі локалізується на острові Рюген, залюдненого південно-балтійськими слов'янами успадкувала і пізніша історіографія. Ця Балтійська Русь, на думку багатьох істориків не тільки далекого минулого, але й почасті сьогодення [23], поклати початок Русі на Дніпрі. Попри те, що сучасна наука загалом заперечує балтійсько-словянське походження варягів, заслугою Максимовича стало упорядкування й систематизація ним поглядів на це питання. Його публікації спричинили полемічні дискусії у науковій літературі 40–60-х рр. XIX ст., що дало потужний поштовх до подальшого вивчення цієї проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович, В. Б. История Руси до монголов. Курс лекций. Литография [SL, SA] / В. Б. Антонович // Ин-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – Фонд І. – Спр. № 1159. – С. 48–49.
2. Бодянский, О. М. О мнениях касательно происхождения Руси / О. М. Бодянский // Сын Отечества. – 1835. – Т. 51. – № 37. – С. 61–86; № 38. – С. 117–141; № 39. – С. 173–199.
3. Венелин, Ю. И. Скандинавомания и ее поклонники, или Столетие изыскания о варягах / Ю. И. Венелин // Московский наблюдатель. – 1836. – Ч. 8, кн. 2. – С. 488–525; Ч. 9, кн. 1. – С. 296–307; Ч. 9, кн. 2. – С. 395–426.
4. Венелин, Ю. Скандинавомания и ее поклонники / Ю. Венелин. – М., 1842. – С. 8–10.
5. Геденов, С. А. Варяги и Русь / С. А. Геденов. – СПб., 1876.
6. Грушевський, М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Київ, 1991. – Т. 1: До початку XI віка.
7. Забелин, И. Е. История русской жизни с древнейших времен / И. Е. Забелин. – Киев, 1876. – Ч. 1. – С. 135–200.
8. Иловайский, Д. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю / Д. Иловайский. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1882.
9. Карамзин, Н. М. История государства Российского: в 12 т. / Н. М. Карамзин. – М., 1989. – Т. 1.
10. Клейн, Л. С. Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон / Л. С. Клейн. – СПб., 2009. – С. 25–33.
11. Костомаров, Н. Начало Руси / Н. Костомаров // Современник. – 1860. – Т. 79. – № 1. – Отд. 1. – С. 5–32.
12. Лаврентьевская летопись // Полн. собр. рус. летописей. – СПб., 1846. – Т. 1.
13. Ломоносов, М. В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского» / М. В. Ломоносов // Полн. собр. соч. / М. В. Ломоносов. – М.; Л, 1952. – Т. 6: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии 1747–1765 гг. – С. 33.
14. Максимович, М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович // Собр. соч. / М. А. Максимович. – Киев, 1880. – Т. 3: Языкознание, история словесности.
15. Максимович, М. А. О происхождении варяго-русов / М. А. Максимович // Собр. соч. / М. А. Максимович. – Киев, 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 102.
16. Максимович, М. А. Откуда идет Русская земля / М. А. Максимович // Собр. соч. / М. А. Максимович. – Киев, 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 28.
17. Марков, П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича / П. Г. Марков. – Киев, 1986. – С. 162, 164.

18. Милюков, П. Главные течения русской исторической мысли / П. Милюков. – СПб., 1913. – С. 314.
19. Мошин, В. А. Варяго-русский вопрос // *Slavia*. – Praha, 1931. – Т. 10. – S. 110–111.
20. Погодин, М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории / М. П. Погодин. – М., 1846. – Т. 2. – С. 184.
21. Погодин, М. Гедеонов и его система о происхождении Варягов и Руси / М. Погодин // Приложение к VI тому Записок Императорской Академии наук. – СПб., 1864. – № 2. – С. 1.
22. Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник: журнал литературный и политический. – СПб., 1860. – Т. 80, кн. 3 (март). – С. 273–274.
23. Фомин, В. В. Варяги и варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – М., 2005. – С. 439–473.
24. Шлецер, А.-Л. Русский Временник на древле-славянском языке. Переведенный и объясненный. Вступление в Рускую историю, до пришествия Рурика в 862 году / А.-Л. Шлецер // Нестор. Руския летописи на древле-славянском языке / А.-Л. Шлецер; пер. с нем. Д. Языкова. – СПб., 1809. – С. 392–393.
25. Bayer, G. S. De Varagis / G. S. Bayer // *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*. – Petropoli, 1735. – Т. IV. – P. 276–279; 295–297.
26. Duczko, W. *Rus Wikingow. Historia obecności Skandynawów we wczesnosredniowiecznej Europie Wschodniej* / Władysław Duczko. – Warszawa, 2007.

Наталья Шевченко

«ВАРЯЖСКИЙ ВОПРОС» В ТРУДАХ МИХАИЛА МАКСИМОВИЧА

Резюме

Статья посвящена рассмотрению «варяжского вопроса» в трудах историков XVIII–XIX вв. Приводятся различные теории об этнической принадлежности варягов (норманнов и русов), опирающиеся на летописные источники, а также их значение для начальной истории Восточной Европы древнерусского времени. М. А. Максимович был сторонником принадлежности варягов-русов к поморским славянам. Эту позицию он обосновывал в своих работах, высоко оцененных советской историографией. В настоящее время «варяжский вопрос» приобретает новое звучание в связи с археологическими открытиями ряда памятников Новгородской, Смоленской, Черниговской земель. Научные изыскания М. А. Максимовича не утратили своей актуальности, т. к. ряд историков продолжают связывать начало Руси в Поднепровье с Балтийской Русью славянского происхождения.

Natalya Shevchenko

«THE VARANGIAN QUESTION» IN MIKHAIL MAKSIMOVICH'S RESEARCHES

Summary

«The Varangian question» in researches of the 18th – 19th centuries is considered in the article. Various theories about an ethnic origin of the Varangians (the Norsemen and Rus) and their meaning for the initial history of Eastern Europe during the Old Rus' period are presented in accordance with annals. M. A. Maksimovich was the supporter of idea of the Varangians – Rus to the Pomor Slavs. His position which was substantiated in the researches had been highly appreciated in the Soviet historiography. Now «the Varangian question» gets new perspectives in connection with archaeological discoveries on the number of sites of the Novgorod, Smolensk and Chernigov Lands. M. A. Maksimovich's scientific ideas hadn't lost the relevance as a number of scholars have been continued to connect the origin of Rus' in the Dnieper region with the Baltic Rus' who were the Slavonic.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 27.03.2014

ДУХОВНЫЕ ЛИЦА СРЕДНЕВЕКОВОГО ПОЛОЦКА: НЕИЗВЕСТНЫЕ ИМЕНА В ГРАФФИТИ

В истории средневекового Полоцка величественными фигурами стоят лица духовного звания – Евфросиния Полоцкая, епископы Мина, Дионисий и Симеон и некоторые другие духовные лица. До сего времени источники не сообщали нам имен игумений, которые продолжали дело святой Евфросинии, мы не знали имен простых священнослужителей, подвизавшихся в Спасо-Преображенском храме.

В настоящий момент завеса истории немного открывается перед нами. Расшифрован ряд надписей-граффити на стенах Спасо-Преображенской церкви. Этот более «демократичный», в отличие от летописей, вид исторических источников сообщает нам не только новые имена полоцких епископов и игумений, но также имена простых служителей церкви.

надписи. Присутствуют также рисунки Голгофы, благословляющих рук и т. д. На высоте 105 см от пола¹ находится надпись размерами 32 × 6,1 см, в которой сообщается о смерти игуменьи Екатерины: Мѣѣ иѣла ѿ дѣ дня стѣ ...н // (пр)ѣставиѣ игѣмениѣ // Стѣ(го Спѣсѣ) Катѣрниѣ, т. е. «месяца июля в 4 день святых... умерла игуменья Святого Спаса Катерина // ... Господи четвертая зима... вечный» (рис. 1). К сожалению, часть надписи окончательно утрачена и, если смысл первой части граффито понятен, то вторая часть сложна для понимания.

Граффито, расположенное рядом, также представляет собой поминальную запись, в нем упоминается игуменья: Мѣѣ июня въ 3 дѣнь прѣставиѣ // игоумениѣ Стѣго Спѣсѣ // коли цюду Творца тоу, т. е. «месяца июня

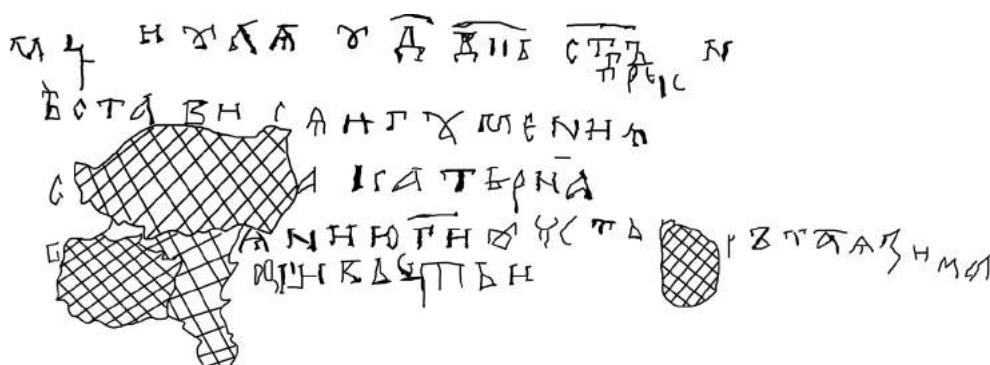

Рис. 1. Граффито о смерти игуменьи Екатерины

Рис. 2. Надпись про чудо и смерть игуменьи

Так, в результате расшифровки граффити алтаря и внутреннего пространства церкви мы узнали новые имена игумений Спасо-Преображенского монастыря или, как указывается в граффити, – монастыря «Святого Спаса». Две поминальные надписи, где упоминаются игуменьи, находятся в алтарной части, а именно на северной стене жертвенника. Поверхность стены покрыта граффити XII–XIV вв., на которые накладываются более поздние латинские

в... день умерла игуменья Святого Спаса, когда чудо Творца (Бога) произошло тут» (рис. 2). Предварительно по палеографическим данным данную надпись можно датировать границей XIII в. на основании

¹ Для граффити диаконника и жертвенника высота, которой находятся граффити, считается от каменного пола, для граффити алтаря – от деревянного, который на 44 см выше каменного.

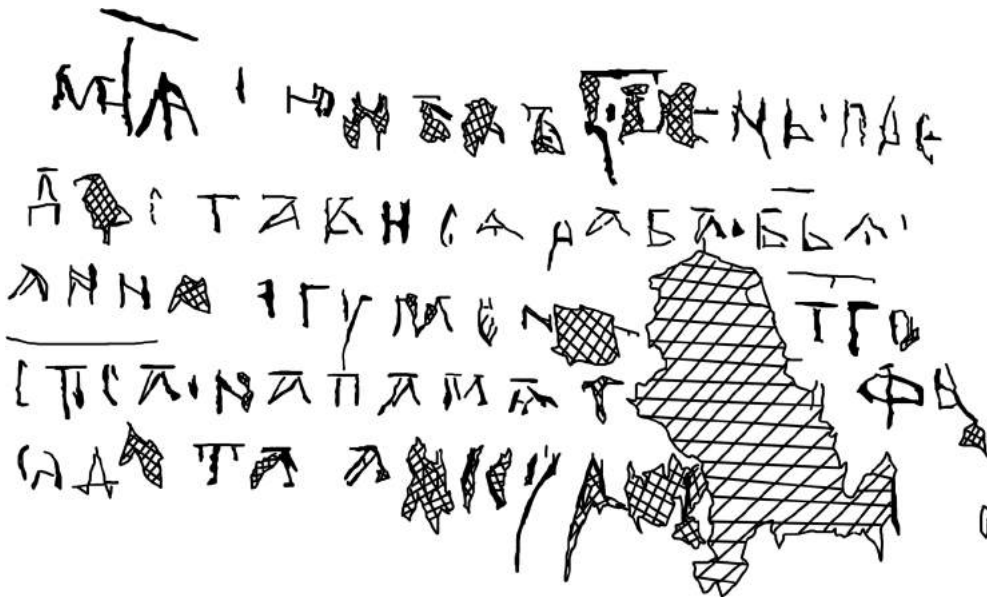

Рис. 3. Надпись о смерти игуменьи Анны

написания букв К, В, Р. Обращает на себя внимание мягкость «ц» – особенность, которая встречается и в других граффити [1, с. 114].

На юго-западной грани северо-восточного столба, недалеко от надписи о смерти Ульяны Тверской находится граффито, которое сообщает нам имя второй игуменьи – Анны. Надпись можно предварительно датировать серединой XIII в. Граффито размещается на высоте 127 см от пола. Высота надписи 12 см, длина – 24 см. Высота букв – 1 см. Граффито читается следующим образом: МЦА юна въ 7 день пред // стависа раба БѢА // Анна игумень (А С) того // Спса на память (ь стого) Фе // сдота Анкурсь (ког)а, т. е. «в месяце июне в 7 день умерла раба Божья Анна, игуменья Святого Спаса на память святого Феодота Анкирского» (в тексте записано как «Анкурского» – в «просторечном» варианте, так же, как и произносились) (рис. 3). Дата несколько затертая, как в цифровой части, так и в ссылке на праздник, но хорошо вос-

становливается – это 7 июня. Эта надпись опять же не содержит ссылки на год, и поэтому датировать ее можно только палеографически – серединой XIII в. Об этом свидетельствует написание «острых» букв А с покрытием, начертание буквы Б, вытянутая Ѡ. Обращает на себя внимание употребление «и десятиричного» как в данной, так и в предыдущей надписи.

Более поздняя надпись, которая датируется XV в., находится в алтаре. Это граффито про смерть игуменьи Акилины, которое записано в шесть строк (28 × 22 см) на высоте 135 см от пола и читается следующим образом: В лѣ 85не мѣа // декабря / во 1 / престави // раба БѢА ино Сѡкли // на игуменья Стго Спса на память Мины // Ермогена, т. е. «в год 6(9)85 месяца декабря в 10 (день) умерла раба Божья инокия Окулина, игуменья Святого Спаса на память Мины, Ермогена» (рис. 4).

Сверху над словом «Мины» находится имя, которое можно прочесть как Офанса. Это одноименная поминальная надпись, которая не относится к вышеупомянутой. Десятое декабря – день памяти Мины, Ермогена и Евграфія, но не Афанасія. Надпись датируется точно – 1477 г., и дает нам имя еще одной игуменьи Спасо-Преображенского монастыря – Акилина [1, с. 118].

Таким образом, в результате изучения граффити Спасо-Преображенской церкви мы узнали три имени игумений, Екатерина, Анна и Акилина, не известных ни по каким более источникам. Парадоксально, что именно благодаря нарушению запрета на писание на стенах до нас дошли имена женщин, которые продолжали благородное дело преподобной Евфросинии и в разное время возглавляли полоцкий Спасо-Преображенский монастырь.

Некоторые граффити дают нам имена как известных, так и неизвестных по другим источникам архимандритов и епископов. Так, в алтарной части за-

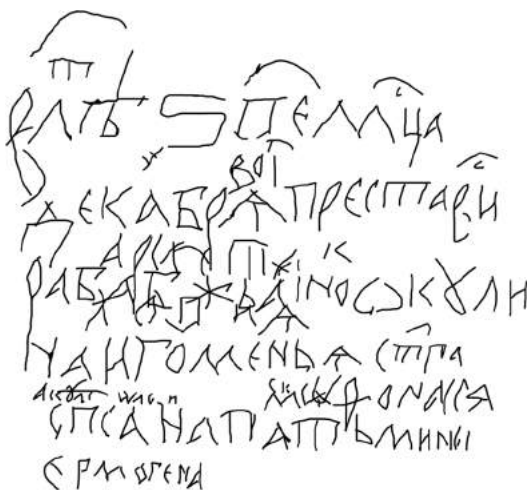

Рис. 4. Надпись про смерть игуменьи Акилины

МѢЦА НОВАБРА ПРСТАВИСА ВЛАДКА
НАСЕИ НАНЬ
НА ПАМАТЬ
СТГО МИХАИЛА

Рис. 5. Запись о смерти владыки Афанасия

ЩА МАИНА ПРЕСТАВИСА РАБЪ БЖИИ
ГАВРИЛО ИГУМЕНЪ ВЪ МѢЦѢ ПАМѢ
СТГО АПЛА СИМОНА ЗИЛОТА
ШАНИНЪ СТГО СПСА

Рис. 6. Граффито о смерти игумена Гавриила

писаны граффити о смерти архимандрита Дионисия, который умер 2 июля 1576 г. [1, с. 121], поминальные записи об архиепископе Нафанаиле, Евфимии (Окушковиче-Босском, который был архиепископом с 1504 по 1512 г.) и митрополите Иосифе (III Русине, избранном на митрополию в 1522 г.) [1, с. 130].

Некоторые из новопрочитанных надписей также сообщают о церковных деятелях. Это, например, надпись о смерти владыки Афанасия. Граффито нанесено на северо-восточную грань северо-восточного столба на высоте 106 см от уровня современного пола. Параметры надписи 7,5 × 35 см. Высота букв – 1,1 см. Граффито читается следующим образом: МѢЦА НОВАБРА ПРСТАВИСА ВЛАДКА ШФА/НАСЕИ И ДНЬ // на память // СТГО МИХАИЛА, это значит «в месяце ноябре умер владыка Афанасий в 8 день на память святого Михаила» (рис. 5). В тексте дается не совсем корректная ссылка: 8 ноября – не день памяти святого Михаила, а день архангела Михаила. Надпись не датирована, палеографические признаки, а именно написание букв **Д**, **А**, **В**, **Т**, **М**, **Ш** и **Ь** позволяют отнести время написания к XIII – 1-й половине XIV в. Таким образом, речь идет о епископе Афанасии, не известном ни по каким более источникам.

В летопись монастыря постепенно вписываются не только имена епископов и игуменей, но также имена игуменов. Граффити Спасо-Преображенской церкви дают нам сведения о церковнослужителях, неизвестных ни по каким более источникам. Одной из таких надписей является запись о смерти игумена Гавриила. Граффито представляет собой поминальную запись, выполненную в четыре строки, вытянутые на всю ширину южной грани северо-восточного столба. Три первые строки являются практически ровным прямоугольником, четвертая начинается между второй и третьей буквами третьей строки и заканчивается, немного заходя за ее середину. Граффито на-

ходится на высоте 118 см, его длина 41 см, высота – 13 см. Высота букв в среднем 1,4 см. Надпись имеет следующий вид: МѢЦА МАИНА ПРЕСТАВИСА РАБЪ БЖИИ // Гаврило игуменъ въ 10 на ПАМѢ // СТГО АПЛА СИМОНА ЗИЛОТА КРЫЛО//ШАНИНЪ СТГО СПСА, т. е. «в месяце мае умер раб Божий Гавриил игумен в 10 (день) на память святого Симона Зилота, клирошанин Святого Спаса» (рис. 6). В данной надписи речь идет о смерти игумена мужского монастыря Пресвятой Богородицы. Данный монастырь, по письменным источникам, также был основан Евфросинией Полоцкой. К сожалению, надпись не датирована, ссылка дается только на день смерти – 10 мая, на который приходится день памяти Симона Зилота. Причем перед датой стоит затертый знак под титлом: возможно, дата не была сразу написана правильно. Граффито можно датировать только приблизительно по палеографическим данным. Особенно следует отличить написание буквы **ж**, характерное для рубежа XIV–XV вв. Написание букв **и**, **а**, **в** подтверждает эту датировку.

Обращает на себя внимание выражение «клирошанин Святого Спаса». Слово «клирошанин» могло употребляться в трех значениях: 1) человек, который поет на клиросе; 2) белец – человек, который готовится принять монашество; 3) церковный служитель вообще. На наш взгляд, в данном случае подходит либо первое, либо третье значение, поскольку игумен не мог готовиться к постригу. На наш взгляд, более приемлемой является гипотеза о том, что человек, ставший игуменом монастыря Пресвятой Богородицы, пел когда-то на клиросе Спасо-Преображенской церкви.

Имена простых священников, дьяконов и других служителей церкви также зафиксированы в граффити. Это граффито о смерти попа Дмитрия на память Конана Огородника [1, с. 212], наказания попа Спирида [1, с. 254], памятная запись попа Маркиановича [1, с. 237] и молитвенная запись иерея Ивана [1, с. 219].

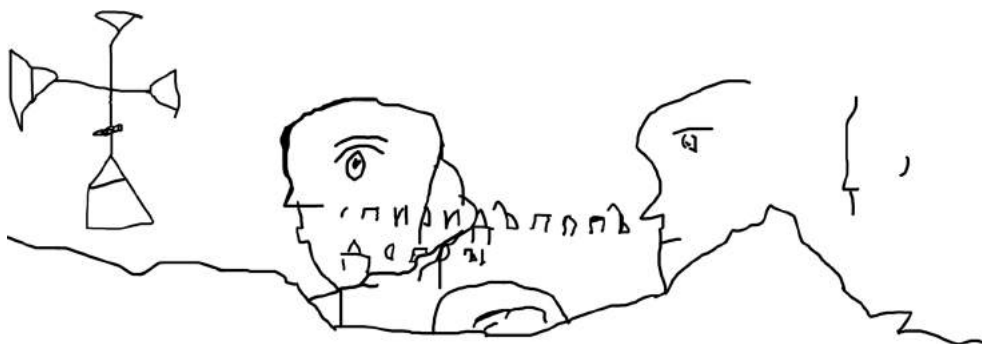

Рис. 7. Граффито о попе Спириде

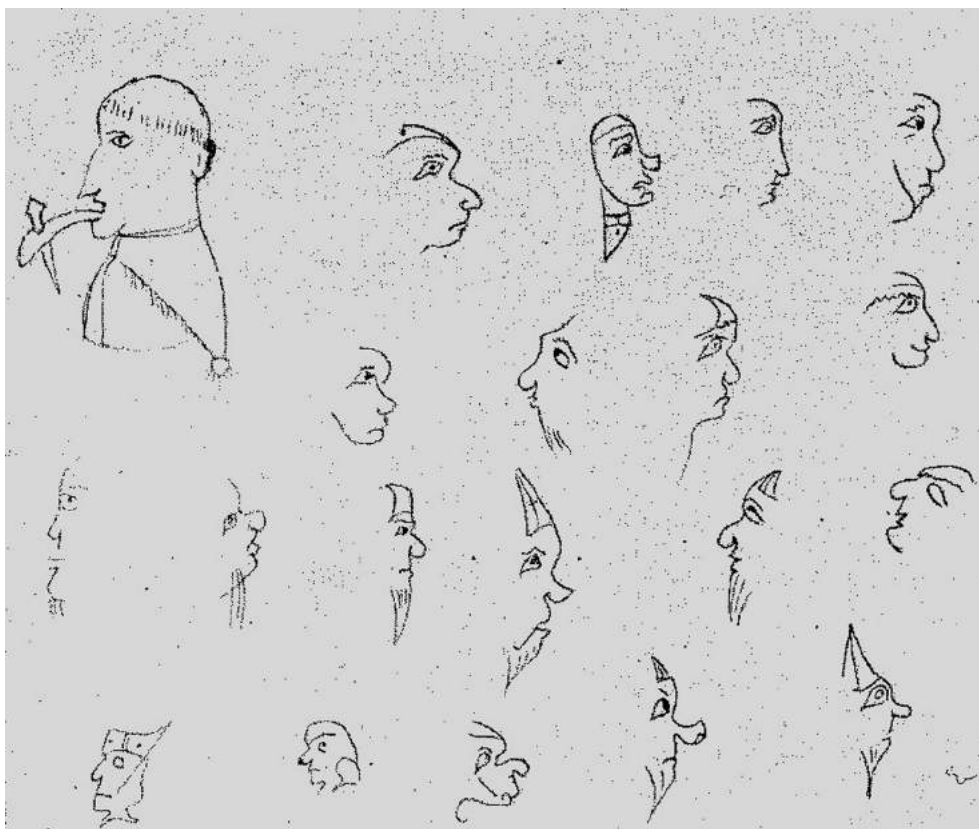

Рис. 8. Средневековые миниатюры

Имена священников записаны также в следующих граффито. Так, на юго-западной грани юго-восточного столба нарисованы портреты людей в профиль (рис. 7).

Такие схематические изображения характерны для средневековья (ср. рис. 8 [2, табл. 1]): лица с покатыми, выступающими лбами, острые носы, губы на портрете справа сложены в трубочку, на среднем – изображены черточкой. Правый портрет недорисован – изображены только лоб и нос человека. По лицам прочерчена надпись: Спиридъ попъ добръ – «Спиридон – хороший поп». Носит ли имя Спиридон один из изображенных на рисунке или это разновременные граффито – определить невозможно.

Некоторые надписи, попытка интерпретации которых была сделана ранее, когда часть граффито на-

ходила под краской, могут быть теперь расшифрованы полностью и иногда получают интересное дополнение. Так, например, полностью прочитано теперь граффито о смерти попа Ивана (рис. 9). В предварительной публикации этой поминальной записи последняя строка почти отсутствовала в связи с неполной расчищенностью надписи. Теперь ее можно прочитать как уточнение причины смерти священника. Полностью надпись читается следующим образом: Мѣца сѣмтѣбра // престависѣ // рабъ Бѣ Иванъ // попъ оубѣ-напа//матъпреподо//но|ѣ|фросиньѣ // оу // оуби розъвоникъ, т. е. «в месяце сентябре умер раб Божий поп Иван в 25 день на память преподобной Евфросинии, убил разбойник».

Надпись является не очень грамотной. В ней буква **н** в шестой строке написана в зеркальном от-

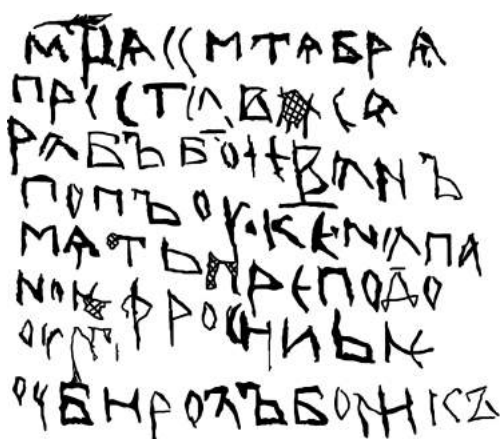

Рис. 9. Граффито о смерти попа Ивана

ношении. Не хватает букв в слове «преподобной» и «разбойник»; буква **к** является одновременно окончанием слова и первой буквой следующего; буквы **е** не всегда дописаны и похожи на буквы **с**. В то же время автор надписи демонстрирует знание церковной символики: сочетание **ни** в слове «разбойник» записано как лигатура, таким образом это сочетание букв всегда пишется в слове «ника» («победа») возле изображения креста. Интересно, что первая, вторая и седьмая строки граффито записаны относительно ровно, остальные как будто «сползают» вниз к концу строки. Между шестой и седьмой строчками есть буквы, которые совпадают с началом последней строки. Это значит, что автор надписи начал писать седьмую строку заново, чтобы надпись выглядела ровной. Это граффито также не содержит ссылки на год, а только на день памяти Евфросинии Александрийской, небесной покровительницы Евфросинии Полоцкой. По палеографическим данным граффито можно датировать XIV в. Надпись находится на юго-западной грани северо-восточного столба на высоте 127 см от пола и имеет параметры 15 × 18 см, высоту букв – 1 см.

Ранние кириллические надписи демонстрируют приход человека к святыне с определенной благочестивой целью: молитвой, просьбой или просто посещением храма. Как, например, приход в храм пономаря Саввы, оставившего запись в алтаре [1, с. 131]. Подобные надписи встречаются и во внеалтарном пространстве храма. Примером тому может

служить граффито дьякона Олексы, расположенное на восточной грани юго-восточного столба на высоте 134,5 см от пола. Надпись сделана в одну строку, ее параметры 2 × 34 см. До расчистки в результате самораскрытия фресок читалось только имя Олекса, что предполагало нанесение поминальной надписи. Теперь граффито можно прочесть полностью: **РѢ БЖИИ ДЯКО Олекса да молитса Гоу Боу**, т. е. «раб Божий дьякон Олекса да молится Господу Богу» (рис. 10). По совокупным палеографическим данным надпись можно датировать XV в., т. е. датировка надписи стала более поздней. В надписи присутствуют как сокращения под титлами, имеющими довольно вычурный характер, так и последние выносные буквы слов: **б** в слове «раб», **н** в слове «дьякон».

Желание нанести данного рода надпись, вероятно, было вызвано тем, что дьякон Олекса не служил в этой церкви, иначе его место было бы в алтаре. Вполне вероятно, что он посетил церковь, молился в ней и оставил эту памятную запись. С другой стороны, употребление глагола «молится» в настоящем времени предполагает и регулярное, повторяющееся действие. Известно о традиции занимать «свои места» в церкви, что, кстати, осуждалось. Возможно, если Олекса не участвовал в богослужении, он стоял именно на этом месте. Традиционно именно правая половина церкви считается «мужской», а левая – «женской».

Таким образом, граффити Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка дают нам интереснейшую информацию о духовных лицах, деятельность которых связана с историей г. Полоцка. Среди этих имен – три неизвестных по другим письменным источникам игумены Спасо-Преображенского монастыря: Екатерина, Анна и Акилина, игумен монастыря Пресвятой Богородицы Гавриил, епископ Афанасий. Имена священников и других церковнослужителей содержатся в поминальных и молитвенных записях, а также надписях, которые фиксировали присутствие человека в данном месте. Таким образом, история храма и монастыря наполнилась конкретными образами людей, служивших в нем. Это священники Иоанн, Спиридон, пономарь Савва и дьякон Алексей. Не все сведения об этих людях несут значимую историческую информацию, но их имена – ценный вклад в летопись средневековой истории Полоцка и Полоцкой земли.

Рис. 10. Граффито дьякона Олексы

ЛІТЕРАТУРА

1. Калечыц, І. Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І. Л. Калечыц. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 271 с.
2. Добиаш-Рождественская, О. А. Сатира на полях средневековой рукописи / О. А. Добиаш-Рождественская // Средневековье в рукописях публичной библиотеки / под ред. О. А. Добиаш-Рождественской. – Л.: Гос. акад. тип., 1925. – Вып. 1. – С. 49–62.
3. Калечыц, І. Графіці XII–XIV стст. у Спаса-Праабражэнскай царкве ў Полацку / І. Калечыц // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – № 3. – С. 39.

Іна Калечыц

ДУХОЎНЫЯ АСОБЫ СЯРЭДНЕВЯКОВАГА ПОЛАЦКА: НЕВЯДОМЫЯ ІМЁНЫ Ў ГРАФІЦІ

Рэзюмэ

Пісьмовыя крыніцы даюць звесткі аб імёнах такіх выдатных асоб, як Еўфрасіння Полацкая, епіскапы Міна, Дыянiсiй і Сiмeян. Да нашага часу крыніцы нічога не паведамылі пра імёны iгуменняў Спасакага манастыра і iншых сярэдневяковых епіскапаў.

У артыкуле разглядаюцца графіці полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы, у якіх змяшчаюцца звесткі пра духоўных асоб: iгуменняў манастыра Кацярыну, Ганну, Акіліну, iгумена Гаўрыіла, уладыкі Афанасія, святароў Спірыда і Івана, дыякана Алексу. Гэтыя імёны адкрываюць новую старонку ў гісторыі манастыра, таму што раней яны не ўпаміналіся ні ў якіх гістарычных крыніцах. Графіці датуюцца перыядам ад XII да XV ст. Гэта ў асноўным памінальныя надпісы, дзе зафіксавана дата смерці вызначанай асобы. Некаторыя надпісы публікуюцца ўпершыню. Дадзеныя графіці размяшчаюцца па ўсёй прастору царквы: у ахвярніку, алтары і на слупах храма. Большасць надпісаў датуецца па палеаграфічных даных. Датаваныя надпісы з'яўляюцца ў XV ст.

Для графіці характэрна «дэмакратычнасць». Гэта адрознівае іх ад iншых пісьмовых крыніц. У «класічнай» памінальнай частцы ўзгадваецца дата або свята, калі чалавек памёр. Але часам дадаюцца звесткі, якія праліваюць святло на жыццё і смерць тагачаснага чалавека. Так мы даведваемся, што папа Івана забіў разбойнік, iгумен Гаўрыіл калісьці спяваў на клірасе Спасакай царквы, а ў дзень смерці iгуменні адбыўся нейкі чуд. Частка надпісаў увогуле не з'яўляецца памінальнай. Напрыклад, запіс пра папа Спірыда, які называецца «добрым». Графіта дыякана Алексы абвясчае аб яго малітве ў дадзенай царкве. Святар Іван просіць Бога аб дапамозе.

Дэмакратычнасць графіці дае магчымасць напоўніць сакральную прастору Спасакага манастыра канкрэтнымі асобамі. Гэта iгуменні і епіскапы, якія займалі высокае палажэнне. Іх імёны маглі ўзгадвацца ў беларускіх летапісах, якія не дайшлі да нас. Але гэтыя крыніцы наўрад ці данеслі б да нас імёны святароў і дыяканаў, калі б іх імя не было звязана з выключнай падзеяй. Дзякуючы графіці мы ведаем імёны iгуменняў, епіскапаў, святароў і дыяканаў, чыя дзейнасць звязана з полацкай Спаса-Праабражэнскай царквой.

Inna Kalechyts

CLERICS OF MEDIEVAL POLOTSK: UNKNOWN NAMES IN GRAFFITI

Summary

Written sources provide information about the names of such prominent figures as Euphrosyne of Polotsk, the bishops of Mina, Dionysius and Simeon. Before our time sources are not reported on the personal names of the abbess Savior monastery and other medieval bishops.

In the Inna Kalechic's article «Ecclesiastics of medieval Polotsk: unknown names in graffiti» are considered graffiti Polotsk Savior church. In them occur the information on ecclesiastics: superioresses Ekaterina, Anna and Akilina, hegumen Gabriel, priests Spirid and Ivan, deakon Oleksa. These names open new page in history of a monastery. They were not mentioned earlier in historical sources. Graffiti date of 12th–15th centuries. It, basically, remembered inscriptions are dated. In them date of death of the certain person is located. Some inscriptions are published for the first time. These graffiti are located throughout the space of the church: at the altar, altars and pillars of the church. Most of the inscriptions dated by palaeographic data. Dated inscriptions appear in the 15th century.

Graffiti are characterized by «democracy». This distinguishes them from other written sources. In the «classical» part of the memorial contains the date or holiday when the person died. But sometimes added information that reveal the world of medieval human. So we learn that the priest Ivan killed the robber, the abbot Gabriel once sang in the choir Church of the Savior, and in the day of the death of superioress came a miracle. Part of the inscription is not a memorial at all. For example, the entry for priest Spirid called «good». Deacon Oleksa's graffiti says about his prayer in the church. Priest Ivan asks God for help.

Graffiti's democratic can fill the sacred space of the Saviour Monastery specific individuals. This is the superioresses and the bishops, that held a high position. Their names could referred to Belarusian chronicles that have not reached us. But these sources are unlikely to be before it was told us the names of the priests and deacons, if their name was not associated with an exceptional event. Thanks to the graffiti, we know the names of the abbess, bishops, priests and deacons, whose activities are connected with the Polotsk Holy Transfiguration Church.

Дата поступления в редакцию: 18.10.2012

ЖАНЧЫНЫ ПРЫ МАГНАЦКІХ ДВАРАХ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XVI–XVII стст.

На працягу амаль усіх гістарычных перыядаў у грамадстве беларускіх зямель назіраўся жорсткі гендэрны падзел роляў і стыляў жыцця. Сферы прымянення асабістых здольнасцей жанчын ляжалі звычайна ў сферы хатняй гаспадаркі і выхавання дзяцей. Магчымасцей павелічэння дабрабыту за кошт жаночай працы ў шляхціянак фактычна не было. Адзіным выйсцем з'яўлялася паступленне на службу да магнатак. Пры дварах магнатаў-мужчын жанчыны не прысутнічалі ні на якіх ролях. Пачатак вывучэнню праблемы функцыянавання магнацкіх жаночых двароў на землях даўняй Рэчы Паспалітай паклалі працы па гісторыі двароў польскіх манархаў. Гэта было натуральна, бо менавіта каралеўскі двор служыў ідэальнай мадэллю, на якую арыентавалася (па меры сваіх магчымасцей) шляхта ВКЛ. У апошнія гады інтарэс да гэтай тэмы толькі расце.

У польскай, літоўскай і беларускай гістарыяграфіі існуе група даследаванняў, прысвечаных выключна дварам польскіх каралеў (Соф'і Гальшанскай [24], Боны Сфорца [38], жонка Жыгімонта Аўгуста [36], Людвікі Марыі [25]). На падставе аналізу іх складовых частак можна прасачыць асаблівасці, характэрныя для арганізацыі польскіх і літоўскіх двароў, а таксама зрабіць параўнаўчы аналіз структуры і прынцыпаў арганізацыі каралеўскіх і магнацкіх двароў ВКЛ. У параўнанні з каралеўскімі ці польскімі магнацкімі дварамі двары вышэйшых ураднікаў і князёў ВКЛ вывучаны значна менш. Вядомыя нам працы датычацца пераважна магнатаў – мужчын канца XVI–XVII ст. і больш позніх часоў. Рэнесансавыя і барочныя двары магнатак ВКЛ (як і польскіх) дагэтуль не былі прадметам грунтоўных даследаванняў. Лад жыцця жанчын пры магнацкім двары, адносіны паміж імі, іх акружэнне прадстаўлены артыкуламі У. Аўгустыняк [22], Р. Рагаўскене [39] і творах Я. Серэдыкі [47], А. Сайкоўскага [40]. На жаль, усе артыкулы і раздзелы, акрамя твора Р. Рагаўскене, закранаюць толькі асобныя эпізоды з функцыянавання жаночага магнацкага двара і прысвечаны сем'ям, дзе муж і жонка пражывалі асобна. У выніку высновы, зробленыя аўтарамі на падставе выкарыстаных імі крыніц (пераважна інструкцый мужоў), нельга распаўсюдзіць на ўсе жаночыя двары магнатак у ВКЛ.

Даследчыкі не маюць такіх багатых крыніц, як рахункі каралеўскіх двароў, для вывучэння асабовага

складу, сістэмы ўзнагароды слуг пры магнацкіх дварах ВКЛ. У прыватных і дзяржаўных архівах пакуль што не выяўлена ніводнай кнігі рахункаў, якая б адлюстроўвала жыццё жаночага двара. Да нашых дзён захавалася невялікая колькасць рахункаў двара Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі за 1571–1610 гг. [1], Л. Сапегі за 1598–1610 гг. і асобныя рахункі Крыштафа Радзівіла Перуна і яго сыноў. Аднак яны практычна не даюць інфармацыі пра прынцыпы арганізацыі жаночых двароў прадстаўніц гэтых фамілій і фінансавыя крыніцы ўтрымання саміх жонак, сясцёр ці дачок. Прычынай адсутнасці такіх звестак можа быць не проста падзяленне на асобныя магнацкія двары: мужа і жонкі, але і існаванне асобнай сістэмы аплаты паслуг дворных слуг, калі ўзнагароджанне ўраднікам, дворкам і служэбнікам выплачвалася са сродкаў патронкі («шкатулы власной») ці маёнткаў, якія належалі ёй асабіста. Яшчэ адной найкаштоўнейшай, але вельмі рэдкай крыніцай для даследавання гэтай тэмы з'яўляюцца «расправы двара». Яны складаліся пасля смерці гаспадыні і даюць нам звесткі пра катэгорыі слуг пры жаночым двары, тэрмін службы і памеры аплаты іх паслуг. На дадзены момант выяўлены толькі адзін такі дакумент: справа двара Кацярыны з Глябовічаў Мацвеевай Войцеховічавай Яновічавай Ключкі, старасціны жмудскай 1552 г. [33].

Для разумення спецыфікі арганізацыі, функцыянавання і кіравання дваром замужняй жанчыны не апошняю ролю адыгрываюць інструкцыі мужоў, якія даваліся старэйшым слугам ці давераным асобам мужа. Яны дэманструюць не толькі адносіны паміж мужам і жонкай, але і іерархію дворных слуг, кола іх абавязкаў. Варта заўважыць, што распаўсюджанасць такіх інструкцый на практыцы была значная. Усе вядомыя на сёння дакументы такога характару: «Парадак» і «Распараджэнні» Кр. Манвіда Дарагастайскага [23], інструкцыі Януша Радзівіла, Крыштафа II Радзівіла [14] былі звязаны з унутранымі канфліктамі ў сям'і, а шчыльны нагляд за дваром жонкі з'яўляўся хутчэй пакараннем, чым паўсядзённай практыкай.

Важнымі крыніцамі для вывучэння жаночага магнацкага двара на землях ВКЛ у XVI–XVII стст. з'яўляюцца тастаменты, асабістая карэспандэнцыя і рахункі магнатак, маёмасна-прававыя акты, дзе ўпамінаюцца слугі, што прадстаўлялі ў судах інтарэсы сваіх гаспадынь.

Існаванне асобных мужчынскіх і жаночых двароў было звязана са спецыфікай земскай службы ў ВКЛ, якая вымагала доўгай адсутнасці мужа ці апекуна жанчыны ў рэзідэнцыі, дзе знаходзілася сям'я. У той жа час наяўнасць некалькіх рэзідэнцый прыводзіла да таго, што і жаночы двор быў дастаткова мабільным, прычым з месца на месца за пані пераязджаў жаночы двор цалкам і частка дворнай чэлядзі з мужчын. У сталым двары (калі муж з жонкай не жылі асобна) заставаліся ўраднікі маёнткаў (намеснікі), падначаленыя магнату-патрону, гайдукі для аховы бяспекі сям'і магната, дворская служба, рамеснікі і чэлядзь, якія стала пражывалі пры двары.

Асаблівасці менталітэту шляхты ВКЛ накладалі свой адбітак на арганізацыю жаночых двароў. Традыцыйнай ролю жанчыны ў тыя часы была роля жонкі, маці і гаспадыні. Нярэдка цяжарнасці і ваенныя пагрозы не дазвалялі ім часта падарожнічаць на вялікія адлегласці. Замужняя жанчына яшчэ не фарміравала культурную праграму двара, практычна не ўдзельнічала ў палітычным жыцці краіны, хаця і магла прысутнічаць на сеймах, якія насілі ўрачысты цырыманіяльны характар (як караначыйны) [8, s. 40]. У грамадска-палітычнай сферы захоўвалася патрыярхальнасць традыцый, калі жанчына знаходзілася пад апекай і абаронай мужчыны (бацькі, апекуна ці мужа). Толькі ўдовы карысталіся адноснай самастойнасцю і магчымасцю свабодна распараджацца сваёй маёмасцю. У выключных выпадках (як правіла шматгадовая адсутнасць мужа) замужняя жанчына была вымушана асабіста браць удзел у традыцыйна мужчынскіх справах: судовых пасяджэннях, падачы апецыяй да караля і г. д.

Структурна двор замужняй і ўдовай магнаткі падзяляўся на дзве вялікія часткі па гендэрным і прафесійным прызнаках. Мужчынскі двор складалі слугі-мужчыны, на якіх ляжалі абавязкі па кіраванні маёмасцю, прадстаўленні інтарэсаў пані ў судовых працэсах, абароне яе жыцця і здароўя, а таксама забеспячэнні жыццядзейнасці яе двара (кухонная, стаенная службы, рамеснікі, спецыялісты). Другую частку складалі асобы, непасрэдна набліжаныя да асобы пані, менавіта сам жаночы двор. Жаночыя двары нельга зводзіць толькі да фрацымерак (дворак, нявест, белагалоў). Склад двара магнатаў і іх жонак цалкам залежаў ад грамадскага становішча сям'і, ад веку, сямейнага і грамадскага статусу патрона. Жанчыны ў адзначаны перыяд не ўдзельнічалі ў палітычным і ваенным жыцці і таму не патрабавалі паслуг служэбнікаў, адказных за гэтыя сферы жыцця. У астатнім колькасць слуг і ўнутраная іерархія іх двара цалкам залежала ад задач, якія ставіла перад сабой іх патронка ці яе муж.

У разнастайных дакументах жанчыны, якія служылі пры магнатскіх дварах, вызначаюцца рознымі тэрмінамі. Яны фігуруюць у дакументах як «невесты», «białogłowy», «dziewki», «служэбницы», «пани», «паньны». Гэтыя тэрміны маглі азначаць як

узрост і сямейны статус жанчыны, так і яе пазіцыю пры двары сваёй патронкі.

Дзявочы двор. Яшчэ ў пачатку XVI ст. двор незамужняй паненкі складаўся выключна з жанчын. Пра тое сведчыць скарга суседзяў Ядзвігі Юр'еўны з Іллінічаў Янавай Ёзафовіч, што абвінавацілі яе слуг у наездзе на свае двары. На іх доказы муж Ядзвігі адказаў, што „иж пани его, будучи паньюю в ыменьи братьи своее, никоторое моци там не мела, а и слуги жадного у нее не было, и того теж не могла вчинити» [31, p. 53–54].

У дзяцінстве двор дзяўчыны быў абмежаваны некалькімі асобамі: мамкай, старшай пані, пакаёўкамі, белай і чорнай чэлядзю. Дзявочы двор пачынаў фарміравацца ад нараджэння немаўляці. Адрозніжжыцца ад нараджэння дзіця перадавалася пад нагляд дворак маці і мамкі (карміцелькі). Пакуль матка адпачывала пасля родаў, служэбніцы клапаціліся пра дзіця. Так, служэбніца Барбары з Кішкаў кн. Слуцкай аднесла нованароджаную дачку да кн. Юрыя Слуцкага: «i skorzo po wrzodzeniu moklo bycz <...> kodzinie pany chobrzywska nyosła tho dzecio do ksyozienca Yeo M, kthoremu Yeo M był barzo rzad kiedy wyrzła czalowa» [6, s. 17]. Звычайна гэта былі жанчыны ва ўзросце, якія мелі вопыт у наглядзе за малымі дзецьмі. Так, Ганна Хамецкая служыла спачатку пры двары Барбары Калянкі Радзівіл, а потым перайшла да двара яе нявесткі Кацярыны Івінскай, жонкі Мікалая Радзівіла Рудога, дзе даглядала іх дзяцей [39, s. 34]. Колькасць слуг напрамую залежала ад узроста дзіцяці і патрабаванняў да нагляду за нашчадкамі з боку бацькоў. На трэцім годзе жыцця да акружэння паненкі дадавалася «пани старая, старшая». Старшых пані ці ахмістрынь для дзяўчыны звычайна прызначала матка, хаця мы ведаем выпадкі, калі склад двара жонкі і дачок цалкам вызначаў бацька. Асабліва важным выбар старэйшай пані быў у поліканфесійных сем'ях. Традыцыйна дзяўчынак хрысцілі ў веры маці. Так, дачка пратэстанта Крыштафа Радзівіла Гальшка некаторы час знаходзілася пад апекай каталічкі Соф'і Ратондус, жонкі віленскага вайта [39, s. 36]. Пасля яе змяніла таксама каталічка пані Кільчэўская, сястра Крыштафа Держака, сям'і, цесна звязанай з князямі Слуцкімі і Радзівіламі [7; 27, s. 5], якая праслужыла пры двары князёўны да 1599 г.

У тастаментах маткі часта прасілі прызначыць ахмістрынямі пэўных служэбніц. Так, Л. Шыдлавецкая прасіла мужа перадаць малодшых дзяцей пад нагляд пані Пекарскай, жонкі маршалка яе двара Станіслава Пекарскага [28, s. 29]. Калі Крыштаф Радзівіл шукаў у 1599 г. ахмістрыню для сваёй асірацелай дачкі Гальшкі Радзівіл, то звярнуўся за парадай да прыяцеляў. Перад смерцю яе маці прасіла, каб выхаванне дачкі муж перадаў у рукі «pani starej», якая да таго служыла братавай, а пазней выходзіла саму Кацярыну Тэнчынскую. Аднак гэта была ўжо жанчына ва ўзросце, а выхаванне княжны і яе гады патрабавалі больш спрытнай і маладой асобы. Ян Астарог парэкамендаваў віленскаму ваяводзе дворку сваёй

памерлай жонкі Кацярыны з Мялецкіх, пані Сельскую, якая была прадстаўлена Радзівілам у Кракаве. Ён ахарактарызаваў яе як чалавека, які мае пачуццё *ius familias*. За сваю службу пры жонцы Астрарога пані Сельская атрымлівала штогод 40 злотых, сукно, палатно і дробныя рэчы ад сваёй пані [8, s. 40–41]. Гэты ліст добра ілюструе не толькі спосаб прыцягнення да дзявочага двара кандыдаткі на адну з важнейшых пазіцый, але і памеры аплаты яе службы.

На працягу перыяду, што мы разглядаем, колькасць служэбнікаў увесь час павялічвалася. У XVI ст. колькасць слуг пры дзявочым дзіцячым двары складала 4–5 асоб, тады як у XVII ст. пры дварах біржайскіх Радзівілаў колькасць слуг пры немаўлятах даходзіла да дзясятка асоб. Двор Гальшкі Радзівіл (1622–1626), дачкі Ганны з Кішкаў і Крыштафа II Радзівіла, у 1623 г. складаўся з трох старэйшых пані, мамкі, дзвюх пакаёвак, прачкі, двух служэбнікаў з жонкамі і двух «чаляднікаў» [22, s. 11]. Нагляд за імі быў даручаны аднаму з ураднікаў Крыштафа II Радзівіла пану Вільчаку. Старэйшыя пані: Расахоўская, Місевіч, Лазаравічоўна, Дамаслаўская размяшчаліся ў адным пакоі з князёўнай. Мамка і яшчэ дзве служэбніцы, у т. л. дзеўка Рагозвіцкая, жылі побач з дзіцячымі пакоямі. У гэтым жа двары размяшчалася і жонка намесніка. Вільчак быў павінен прасачыць не толькі за іх спакоем, але і якасцю ежы мамкі, здароўем слуг, каб ніякая інфекцыя не пагражала княжацкім нашчадкам [14, s. 261–263].

Калі дзяўчына падрастала, да яе двара далучаліся асабістыя служэбніцы, звычайна аднаго ўзросту з ёй. Часта пры жаночым двары фармальна на пазіцыі пакаёўкі знаходзіліся і карліцы, якія былі не столькі служэбніцамі, колькі прыяцелькамі маладых паненак і заставаліся пры іх і пасля выхаду дзяўчыны замуж. Набіраліся служэбніцы з шляхцянак, якія паходзілі з сямей, звязаных прыяцельскімі альбо кліенцкімі сувязямі з бацькамі дзяўчыны. Фактычна мы бачым тут імітацыю каралеўскага двара, калі на службу (а фактычна на выхаванне) бярэцца незамужняя дзяўчына больш нізкага сацыяльнага ці маёмаснага статусу. «Нявесты», «дзеўкі» не толькі служылі сваёй пані штодня, але і суправаджалі яе ў падарожжах. Так, панна віленская¹ прыехала ў госці да Кацярыны з Тэнчынскіх княгіні Слуцкай разам з маці Крысцінай Збароўскай і сёстрамі і ўсімі «фратцымерскамі», сярод якіх былі панны Дароўская, Багданава, Валадкевіч, Асмольская. Цікава, што матка выехала ў Шклоў, пакінуўшы адну з дачок пры двары сваёй сваячкі больш чым на паўгода, дзе яна толькі з міласці княгіні мела што есці і піць [6, s. 1–4]. Калі панна Хадкевіч захварэла, маткі яе «фрытцымерак» пазабіралі дачок па дамах.

Па Статуце 1588 г. дзяўчыны, якія страцілі бацьку да выхаду замуж, былі павінны заставацца пры

маці, а апекуны мусілі прызначыць ім утрыманне [48, с. 219–220]. У выпадку смерці абодвух бацькоў дзеці перадаваліся ў апеку бліжэйшым кроўным родзічам, калі іншае не было вызначана тастаментам бацькі. Так, пасля смерці першай жонкі Л. Сапегі Дароты Фірлеёўны, яе дачка ад першага шлюбу Барбара Збаражская была павінна перайсці пад апеку родзічаў свайго бацькі. Аднак матка прасіла, каб яе прыняла да свайго двара Кацярына з Тэнчынскіх Радзівіл для таго каб: „uczciwe wychowanie i cwiczenie miała do lat swych zypelnych» [41, s. 382]. Малодшыя дачкі Мікалая Радзівіла Чорнага перайшлі пад апеку Соф'і Гарноўскай [28, s. 46], дзе за імі спачатку наглядала пані Казіцкая, а пасля Пекарская. Як бачна з карэспандэнцыі дачок Мікалая Радзівіла Чорнага, яны пераехалі да двара сваёй апякункі разам са сваім дваром [5]. Разам з дачкой Яна Караля Хадкевіча Ганнай Схаластыкай выходзілася нейкая панна падкаморанка, якая была аддадзена пад апеку яго жонкі [33, s. 192].

Колькасць служэбніц і тэрмін іх службы пры дзявочым двары ў гэтым выпадку цалкам залежаў ад волі апекуна. Нярэдка ён замяняў служэбніц на сваіх давераных асоб, асабліва калі падазраваў слуг у прыхільнасці сваім непрыяцелям. Так, Геранім Хадкевіч аддаліў ад князёўны Соф'і Юр'еўны Алелькавіч усіх слуг яе бацькоў. Ім было забаронена бачыцца з былой патронкай, каб яны не паведамілі ёй пра тое, што яна змоўлена з Янушам Радзівілам [43, р. 59–60].

Яшчэ праз некалькі год, калі з'яўлялася патрэба ў прыдворным выхаванні паненкі, да яе двара наймаліся шляхцянка, часта полькі, якія мелі пэўны вопыт (фактычна яны выконвалі функцыі гувернантак). Перавага, якая надавалася шляхцянкам з Кароны Польскай, была абумоўлена існаваннем цесных сувязей з польскімі арыстакратычнымі коламі, неабходнасцю валодання польскай мовай, ведання прыдворных звычаяў і правіл паводзін пры каралеўскім двары. Менавіта такія патрабаванні былі прад'яўлены да пані Галынскай, гувернанткі Кацярыны Радзівіл, дачкі Крыштафа II [22, s. 13]. Дзяўчыны пачыналі выязджаць у суправаджэнні бацькоў ці ахмістрынь з 13–14 год [2, s. 11]. Яны маглі прысутнічаць на публічных (карнавалах, маскарадах, балях) ці сямейных мерапрыемствах (вяселлях).

Такім чынам, да падлеткавага ўзросту ў паненкі фарміравалася кола служэбніц (паннаў) для паслуг, якія пазней будуць больш вядомыя як «фрацымеркі».

Калі дзяўчына была сіратой, але ўжо мела «лета зупольныя», то яна магла жыць самастойна, і тады яе двор набліжаўся па сваім складзе да двара ўдовай жанчыны. Асобнае пражыванне незамужніх дзяўчын было вельмі рэдкім выпадкам у першай палове XVI ст. і звычайна было звязана са злоўжываннямі з боку апекуноў. У 1552 г. Соф'я Юр'еўна кн. Алелькавіч Слуцкая скардзілася Жыгімонту Аўгусту на свайго старэйшага брата князя Юрыя Юр'евіча, што ён трымае яе ў вялікай нястачы і яе выхаванне не адпавядае яе княжацкаму статусу [20, s. 1]. У выпадку

¹ Дачка кашталіяна віленскага Яна Геранімавіча Хадкевіча (?–1579).

яе асобнага пражывання браты мусілі даваць грошы з яе часткі мацярызнай маёмасці на адпаведнае выхаванне, якое княжна была павінна мець паводле свайго грамадскага статусу, на слуг і на служэбніц да таго часу, пакуль яна не будзе выдадзена замуж. Калі б яна захацела жыць разам з малодшым братам Сямёнам Алелькавічам, а той пагадзіўся ўзяць сястру да сябе, то адказным за яе прыстойнае ўтрыманне станавіўся менавіта ён [20, s. 1–3].

У выключных выпадках незамужнім паўналетнім дзяўчынам дазвалялася мець асобны двор і самастойна распараджацца сваёй маёмасцю. Так, у 1509 г. Жыгімонт I выпусціў з-пад апекі князёвен Крупскіх і дазволіў ім самастойна кіраваць сваёй маёмасцю [47, стб. 65–68 (1511)]. Пры асобным пражыванні з'яўлялася патрэба ў прыцягненні на службу дворнай чэлядзі з мужчын, якія займаліся б непасрэдным абслугоўваннем жаночага двара (вазніцы, машталеры, кухары, каплан ці святар, медыкі, рамеснікі). Аднак нават і ў такім выпадку выбар ахмістрынь ці старэйшых пань з'яўляўся абавязкам апекуна, кроўных ці братоў. Скаргі шляхцянак на злоўжыванні братоў прывялі да ўвядзення ў новую рэдакцыю Статута ВКЛ 1566 г. арт. 8, раздз. 5, які рэгуляваў механізм выдзялення асобнага дзявочага двара.

Нагледзячы на дазвол мець асобны двор, самастойнасць незамужняй магнаткі была вельмі адносна. Пытанні выбару жаніха, уступлення ў шлюб паранейшаму заставаліся ў кампетэнцыі апекуноў ці вялікага князя. Пра пэўную абмежаванасць у правах незамужняй пань сведчыць і адсутнасць у іх асабістых сыгнетаў.

Да кампетэнцыі апекуноў адносілася не толькі фарміраванне дзіцячага двара, выбар слуг і іх утрыманне, але і вызначэнне кола прадметаў, якім навучалася дзяўчына. Вядзенню хатняй гаспадаркі, традыцыйным жаночым заняткам (шыццю, вышыўцы) яны вучыліся ад маці і яе дварак. Як бачна з раней прыведзеных фактаў, дзяўчыны атрымлівалі пэўныя веды, якія маглі спатрэбіцца пры каралеўскім двары: манерам, танцам. Аднак большасць з іх умела пісаць, чытаць, і не на адной мове (па-польску і па-руску для XVI ст.) [28, s. 28–29], ведала заканадаўства, а некаторыя самі бралі ўдзел у судовых працэсах. Ніводны вядомы нам рээстр не зафіксаваў выдаткаў на карысць дварак, але і аплату паслуг настаўнікаў ці гувернёраў. Магчыма, дачок навучалі грамаце разам з сынамі ці ў якасці выкладчыкаў маглі выступаць пісары маткі ці бацькі.

Выхад дзяўчыны замуж змяняў не толькі яе сямейны статус. Мяняўся і склад яе двара. З сабой дзяўчыны прыносілі ў дом мужа не толькі пасаг і ўнясенне (пераважна каштоўнае адзенне і ўпрыгажэнні), але і прыводзілі слуг, пераважна дзевак (незамужніх паненак) і дворную чэлядзь [32, p. 191]. Гэтыя асобы, як правіла, служылі яшчэ бацькам жанчыны і «даваліся» за ёй, калі яна ішла замуж. Такім чынам, бацькі ці апекуны маглі быць упэўнены, што пры дзяўчыне будзе знаходзіцца асоба, якая пільнуе яе інтарэсы.

Давераныя слугі часта заставаліся на службе пры сваёй пані. У той жа час старэйшага над слугамі (ахмістра) прызначаў звычайна муж. Патрон хацеў быць упэўнены не толькі ў бяспецы жонкі і яе акружэння, але і мець нагляд за дваром жонкі і яго ладам жыцця. Жанчына, што паўторна выходзіла замуж, прыводзіла з сабой цалкам сфарміраваны вялікі двор, які складаўся з некалькіх частак. У адрозненне ад дзявочага дзіцячага двара, двор замужняй пані падзяляўся на дзве часткі: двор жаночы і мужчынскі (падскарбі, маршалак, пісар, намеснікі маёнткаў). Па сваёй структуры двор замужняй ці ўдовай магнаткі набліжаўся на двара каралевы. Пасля паўторнага выхаду замуж жанчына нярэдка захоўвала за сабой свае зямельныя ўладанні. Яе ўраднікі маглі пайсці на службу да новага мужа сваёй патронкі, а маглі застацца пры ёй, выконваючы свае функцыі. Паказальны ў гэтых адносінах двор Гальшкі з Астрожскіх Радзівілаў, якая адмовілася перадаць сваю маёмасць Крыштафу Радзівілу Перуну і захавала ўласных ураднікаў [13, s. 13].

Муж і жонка маглі карыстацца паслугамі агульнай дворскай службы, у першую чаргу кухоннай (пекары, кухары) і стаеннай (вазніцы, машталеры). Персанал быў увесь мужчынскі. Непасрэдна да паслуг пані, пільнавання пакояў і суправаджэння пры паездках выкарыстоўвалі пахолкаў (ці хлопцаў, што падкрэслівала ўзрост гэтай катэгорыі слуг) і выхаванцаў. Кухонны персанал пры жаночым магнаткім двары складалі кухары-майстры (кухмістры), кухары, кухчыкі, пекары, піўнічы.

Кантакты паміж мужскай чэлядзю і жаночай былі непазбежныя, але гаспадары імкнуліся абмежаваць гэтыя кантакты ці хаця б кантраляваць іх. Інвентары магнаткіх двараў сведчаць, што ўжо ў XVI ст. праглядаецца падзел на жаночую і мужчынскую частку жылых памяшканняў. У палацах гэта маглі быць ці розныя паверхі, ці паловы. Злучаліся яны спальнымі пакоямі патронаў, якія былі побач (палацы Радзівілаў у Койданаве [46, арк. 2–4], Вільні [19], Нясвіжы). У вясковых рэзідэнцыях, якія мелі некалькі жылых дамоў, разам з пані знаходзіліся найбольш давераныя слугі, звычайна з ліку старшых пані. Астатнія размяшчаліся ў іншых дамах ці па хатах пры гаспадарчых пабудовах згодна са сваім рангам пры двары [46, арк. 1].

Жаночая служба. Вышэйшую пазіцыю пры патронцы займалі ахмістрыня, пані старая, старшая. На другой прыступцы ішлі «невесты», «białogłowy», «pokojowka», якія з другой паловы XVI ст. часцей пачынаюць называць на нямецкі манер «fratymerski», «fratzymer», «fralchumierki». Абедзве гэтыя групы разглядаліся патронкамі як чэлядзь белая, ці «czeladz gónna» [44, k. 2].

Наглядчыцай за ўсімі слугамі жаночага двара з'яўлялася старшая пані. Пазіцыя ахмістрыні ўзнікае дастаткова позна, у другой палове XVI ст., калі пры жаночым двары служыла некалькі старых пані.

Звычайна гэта была шляхціца ва ўзросце, часта жонка шляхціца, цесна звязанага з дваром мужа. Яна не абавязкова прысутнічала ўвесь час пры двары сваёй патронкі, а магла жыць пры ім час ад часу. Так, такія функцыі пры двары кн. Слуцкай Кацярыны з Тэнчынскіх выконвала жонка даўняга кліента і прыяцеля кн. Ю. Ю. Слуцкага Андрэя Трызны Соф'я [40, s. 37–47]. Пры двары К. Ключкі старой пані служылі пані Васілеўская на працягу 3 год, Ганна Махайлава, жонка падскарбія К. Ключкі Сямёна [34, р. 3], пры двары Лізаветы з Астрожскіх Радзівіл – нейкая Ельжбета [39, s. 52].

Адначасова пры двары магло быць некалькі старых пані, што хутчэй указвала на іх узрост і ступень набліжанасці да патронкі. Нярэдка яны ж выконвалі функцыі пакаёвак і былі дапушчаны непасрэдна да сваёй патронкі. Сямейны статус старой пані мог быць самы розны. Імі бывалі як незамужнія паненкі, што выходзілі дзяўчыну з маленства і заставаліся пры ёй і пасля выхаду замуж, так і замужнія цнатлівыя пані. Гальшка Сапега ўспамінала сваю служэбніцу Фядору, якая з маленства яе выходзіла і верна служыла ёй да канца свайго жыцця [41, s. 395]. Нярэдка дворкі пераходзілі на службу да дзяцей, родзічаў сваіх патронак пасля іх смерці.

Пад іх наглядам знаходзіліся нявесты (фраўцымеркі), дзеўкі, якія таксама пераважна паходзілі са шляхецкіх сямей, але былі і з «простого дому» [11], і работніцы, якія звычайна адзначаліся ў дакументах як чэлядзь белая і чорная. Адначасова на іх ляжала задача дбаць пра цноту служэбніц і самой пані, паколькі патроны неслі пэўную адказнасць за будучыню дзяўчын. Адступленне ад агульнапрынятай маралі магло пагражаць незамужняй служэбніцы выгнаннем са двара. Менавіта таму на балёвых імпрэзах незамужнія дзяўчыны знаходзіліся пад нагодам ахмістрыні ці іншых старэйшых пані.

Нявесты («фрыцымеркі») пры дварах замужніх магнатак пераважна былі ўдовамі, жонкамі асоб, часта цесна звязаных з дваром бацькоў ці мужа жанчыны. Шэраг дакументаў дазваляюць нам прааналізаваць склад жаночага двара замужняй пані на працягу вызначанага перыяду.

Двор Ганны Собкаўны (?–1573) складаўся са старой пані, 2 пакаёвак і 5 незамужніх дворак, якім пані запісала грошы і свае шаты [12, s. 44]¹, што фактычна можна было лічыць не столькі платай, колькі пасагам для іх. Акрамя фраўцымерак і старой пані пры Собкаўне для паслуг знаходзіліся яшчэ і дзве карліцы: Раінка і Барбара, якім ад патронкі было запісана па 15 злотых. Яны былі даручаны ласцы мужа, з просьбай пакінуць іх на службе пры дзецях: Мікалаі і Барбары. Цяжка сказаць, ці засталіся яны і ў далейшым

на службе ў Крыштафа Радзівіла, але карліцы пад такімі імёнамі сустракаюцца пры двары яго малодшай дачкі Гальшкі Сапегі. Жаночую частку чорнай чэлядзі складалі прачкі і работніцы, колькасць якіх, на жаль, нам невядома.

Такім чынам, двор маладой жанчыны, муж якой яшчэ не дасягнуў вялікага палітычнага ўплыву ці не меў уласных зямельных уладанняў, складаўся каля 20 чалавек, якія знаходзіліся непасрэдна на паслугах патронкі.

Колькасны склад двара Соф'і з Мялецкіх, жонкі Яна Караля Хадкевіча, на той час вялікага гетмана ВКЛ, быў больш прадстаўнічым. Ён меў класічную структуру і складаўся з жаночай службы (фраўцымерак, дзевак) і мужчынскай розных рангаў. Па-першае, гэта фраўцымеркі, ці белагловы, – незамужнія панны шляхецкага паходжання як з зямель Рэчы Паспалітай, так і іншаземкі. Пасля смерці сваёй патронкі яны былі павінны вярнуцца да сваіх родзічаў. Змоўленых паненак мусіў выдаць замуж Ян Караль Хадкевіч. Іншаземак, якія не мелі магчымасці вярнуцца дамоў, Соф'я прасіла аддаць да паслуг заможных пані. Найстарэйшымі слугамі былі названы дзве пакаёўкі Радоўна і Рачуноўская, якія былі найбольш даверанымі служэбніцамі сваёй пані і клапаціліся пра яе падчас яе хвароб. Паколькі яны не мелі родных, пані прасіла мужа пакінуць іх пры сваім двары да канца іх жыцця. Ім жа былі запісаны ўсе адзенне і бялізна пані, а таксама пасаг, калі б яны пажадалі пайсці замуж ці ў кляштар [29, s. 192]. Радоўна разам з Удалінскай дапамагала наглядаць за дачкой, і таму Соф'я хацела, каб муж пакінуў іх пры ёй.

Жаночы двор Кацярыны з Тэнчынскіх таксама меў не менш за 15 асоб служэбніц. Сярод пані нам вядомы, акрамя С. Трызны, матка Мікалая Пёра [9, s. 29], жонкі Івана Багушэвіча і Ё. Быхаўца, Чарнаслаўская, Лазоўская [6, s. 3], К. Гансулава, сярод дзевак – Рашчанка і яшчэ 6 невядомых работніц. У дадатак да іх, як мы пісалі раней, пры яе двары жылі яе сваячкі са сваімі служэбніцамі.

Узрост незамужніх паненак (дзеўкі, панны), што жылі пры магнацкім двары, вагаўся ад маладых дзяўчат да старых пані. Па сваім сацыяльным паходжаннем яны былі розныя. Пры магнацкіх дварах мы сустракаем як асірацелых родзічак, якія знаходзіліся пры ім на выхаванні [2, s. 11; 29, s. 192; 41, s. 382; 43, р. 33–34], так і збядзелых шляхціцак і іншаземак. Хаця ў сваім тастаменце Марцыбела з Агінскіх Глябовіч адзначала, што ўзяла дзеўку за дворку, а не работніцу [15, s. 133], што сведчыць, што тая была нешляхецкага паходжання.

Дзяўчаты аддаваліся на службу і выхаванне «з лет малых» родзічамі і апекунамі. Мы не знаходзім сведчання самастойнага выбару такой службы непаўналетняй дзяўчынай, што фактычна было немагчыма пры існуючым заканадаўстве. Дзяўчаты звычайна дапамагалі сваёй патронцы падчас падарожжа, у прыватным жыцці да сталага ўзросту. У функцыі дворак, акрамя суправаджэння пані, аказання ёй

¹ Ганне Дзержкавай – 150 злотых, Раінцы Дзякоўне – 50 злотых і аksamітныя шаты, Ганухне Казакоўне – 50 злотых і атласныя шаты, Раінцы Прушынскай – 50 злотых і атласную чорную котлецу.

дробных паслуг, уваходзілі нагляд за адзеннем пані, прыбіранне пакоёў (спальні і антыкамеры), нагляд за парадкам у пакоях патронкі і яе дзяцей. Таму ў некаторых рээстрах і тастаментах найбольш набліжаныя пані называліся «пакаёўкі». Дбалі яны таксама і пра чысціню самой пані і яе туалет. Служэбніцы клапаціліся пра пані падчас цяжарнасці, хвароб, нараджэння дзіцяці і пры іх маленстве. Узровень медыцынскай дапамогі быў такім, што замужняя жанчына патрабавала такіх клопатаў фактычна на працягу ўсяго свайго жыцця. Патронка мела права выдаваць замуж сваю дворку без фармальнага дазволу родзічаў. У дакументах мы дастаткова часта сустракаем факты выдання дзяўчын-дворакаў замуж з фармулёўкай «з сени нашой была выдана». Так, у 1494 г. Мілохна пані Сенкавая Гедыгольдавіча выдала замуж нейкую Ганку і дала за ёй «два следы» ў Мінскім павеце [30, р. 57–58]. Часта паненкі выдаваліся замуж за слуг мужа сваёй патронкі, пра што пісала Соф’я з Мяслецкіх [29, с. 192]. Калі яны не выдаваліся ў свой час замуж, то пераходзілі ў катэгорыю старых пані.

На больш нізкай ступені стаялі «дзевкі санныя». Гэта была катэгорыя незаможных дзяўчат, не заўсёды шляхецкага паходжання, якія знаходзіліся пры непасрэдных паслугах сваіх пані, выконвалі дробныя распараджэнні і спалі перад дзвярыма каморы ці хаты, дзе адпачывалі іх пані (у сенях). Княгіня Марыя Дубравіцкая ў сваёй скарзе на крыўды з боку пасынкаў указвала, што пры ёй увесь час знаходзіліся санныя дзеўкі [29, с. 188–194], асабіста вольныя, але не шляхецкага паходжання, а таксама пры ёй «роботніцы... и прачьки при ней мешькивали и робливали» [32, р. 86].

У паслугах жаночай чэлядзі адну з важнейшых роляў адыгрывалі прачкі. І гэта нягледзячы на тое, што яны выступаюць у самым канцы вядомых нам рээстраў, запісаў у тастаментах. Прачак пры двары было 2–3 чалавекі, часта імі былі асабіста свабодныя замужнія жанчыны. Калі пані са сваім дваром знаходзілася ў дарозе, яе магла суправаджаць адна прачка, у дапамогу якой у фальварках бралі памочніцу [14, с. 266]. Яны мылі не толькі рэчы сваёй пані, а і яе служэбніц, і не прыцягваліся для абслугоўвання магнацкага двара патрона – мужчыны. Асобна былі прачкі для адзення і тонкай бялізны, асобна для пасцельнай і сталовай (абрусаў, хустак, сурвэтак) бялізны.

Разам з прачкамі ў дакументах часта сустракаюцца т. зв. работніцы. Да гэтай катэгорыі можна залічыць швачак, фарботніц і вышывальшчыц. Колькасць швачак пры двары (а іх магло быць да 6 чалавек [10, с. 3]) паказвала, што асноўная колькасць бялізны і адзення для патронкі і яе двара шлася на месцы. Муж толькі замаўляў тканіну розных гатункаў і парадныя строі ў сталічных краўцоў для жонкі і дзяцей [45, арк. 4]. Сярод вышывальшчыц часта сустракаюцца нявольніцы «дзеўкі маскоўкі», захопленыя ў палон. Па шэрагу дагавароў яны былі павінны вяртацца маскоўскаму боку, але гаспадары як мага даўжэй за-

цягвалі іх выдачу, тым больш што іх праца нічога не каштавала гаспадарам.

Да паслуг замужняй ці ўдовай пані ў сельскай мясцовасці была чэлядзь чорная: г. зн. чэлядзь нявольная, прыпісаная да канкрэтнага маёнтка ці рэзідэнцыі, дзе яна знаходзілася, ці яе асабістыя слугі, падараваныя, набытыя ці атрыманыя ў спадчыну. У якасці ўзнагароды за верную службу яны маглі атрымаць волю пасля смерці патронкі.

У другой палове XVII ст. (згодна з тастаментам Марцыбелы Ганны Агінскай, ваяводзіны троцкай) [15, с. 133] жаночая служба замужняй магнаткі складалася з наступных асоб (табл. 1), якія ў якасці ўзнагароды ад сваёй пані атрымалі пэўныя грашовыя выплаты.

Тастаменты і карэспандэнцыя магнатак паказваюць, што характэрнай рысай жаночага магнацкага двара ў XVI – першай палове XVII ст. была прысутнасць пры іх, акрамя фрауцымерака, пакаёвак і работніц, карліц. Як мы пісалі раней, пры двары Ганны Собкаўны іх было дзве. У 1582 г. Крыштаф Радзівіл Пярун падараваў Кацярыне з Тэнчынскіх княгіні Слуцкай карліцу, якая раней служыла маскоўскай княгіні, каб пані не сумавала ў адсутнасць нарачонага [3, с. 11]. У любімай старэйшай дачкі Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі Альжбеты сярод трох паненак, якіх яна забрала з бацькоўскага дому ў 1603 г., таксама была карліца Марушка [25, с. 43]. Карліца Зося павінна была атрымаць за верную службу 100 злотых ад сваёй гаспадыні Гальшкі Сапегі, дачкі Крыштафа Радзівіла [41, с. 395]. Часта менавіта карліцы былі даверанымі і набліжанымі служэбніцамі сваіх пані. Так, на расправу свайго двара і выплаты чэлядзі Леанора з Астрожскіх Радзівіл запісала агулам 4 тысячы злотых, аднак карліца Настуся з карлам Песам былі ўзгаданы патронкай па імёнах, атрымаўшы адпаведна па 100 і 50 злотых [17, с. 148]. Карлікі, што жылі пры двары Соф’і з Мяслецкіх, мелі пажыццёвы пансіён і не маглі быць выгнаны са двара нават пасля смерці сваёй патронкі, якая прасіла даваць ім адзенне і харчаванне да іх смерці.

Як бачна з прыведзеных дакументаў, замужняя магнатка мела магчымасці для рэалізацыі сваіх правоў, аднак часта яе жыццё кантралявалася мужам. Мы не можам казаць, ці было ўстанаўленне такога кантролю традыцыйным ва ўмовах доўгатэрміновых ваенных канфліктаў на межах ВКЛ, як сцвярджае У. Аўгустыняк [22, с. 11].

Тым не менш з канца XVI – пачатку XVII ст. мы назіраем з’яўленне т. зв. «інструкцый» для двара жонкі, якія рэгламентавалі розныя бакі яго функцыянавання. У той жа час трэба заўважыць, што іх напісанне было выклікана гучнымі скандаламі ці канфліктамі паміж мужам і жонкай. Муж ствараў дакументы такога кшталту ва ўмовах раздзельнага пражывання, т. зв. сепарацыі з жонкай, ці як пакаранне нявернай жонкі.

Канфлікт паміж Крыштафам Радзівілам і яго чачвёртай жонкай Гальшкай Астрожскай прывёў да

Табліца 1. Склад жаночай службы пры двары М. Г. Агінскай

Імя, прозвішча	Пазіцыя	Час службы	Узнагароджанне
Пані Герлуевечовая	Ахмістрыня		1000 зл.
Маліноўская	Хросная дачка, фрауцымерка		Пасаг у 2000 зл.
Радоўская	Фрауцымерка	15 год	3000 зл.
Цеханавічоўна	Фрауцымерка		1000 зл.
Рагаланка	Фрауцымерка		1000 зл.
Яліпуская	Фрауцымерка	нядаўна	300 зл.
Рылана	Пакаёўка		
панна Савіцкая	Пакаёўка		300 зл.
Ганна Івашкевічоўна, судзянка гродская троецкая	Узята да паслуг		1500 зл.
Ганушка	Дзеўка фарботная		100 зл.
Машутка	Фарботніца		50 зл.
Бася	Фарботніца		30 зл.
Дзедавічоўна	Швачка		50 зл.
Марыяна	Швачка		50 зл.
Рудніцкая	Швачка		30 зл.
Шымкава	Швачка		54 зл.
Маскеўка	Швачка		30 зл.
Барэйсланка	Вучаніца		100 зл.
Ганнуся Балтазараўна Мсцібоўская	Фарботніца		30 зл.
Юстына	Прачка		30 зл.
Дзевецкая	Прачка		10 зл.

абмежавання яе двара. Муж выкарыстаў сваю магчымасць уплываць на прызначэнне і звальненне слуг пры двары жонкі ў якасці пакарання за яе непаслухмянасць. Былі абмежаваны яе кантакты з каталіцкім святарствам [4, с. 44–45]. Лаяльныя да пані слугі асмейваліся ці звальняліся са двара. Усе кантакты праходзілі праз слуг. Перапіска паміж мужам і жонкай вялася толькі праз давераных асоб Радзівіла Перуна (напрыклад, С. Ажэхоўскага) [35, с. 274; 4, с. 40].

У 1605 г. выбухнуў скандал з жонкай Януша Радзівіла Соф'яй Юр'еўнай з князеў Алелькавічаў-Слуцкіх, якая здрадзіла яму са слугой [37, с. 383–384]. Пакараўшы слугу, Януш Радзівіл з жонкай ад'ехалі за мяжу. Повадам для эміграцыі (пакарання за ўдзел Я. Радзівіла ў рокашы М. Зэбжыдоўскага) паслужылі дрэннае здароўе Соф'і і неабходнасць curaцыі на водах. Соф'я з малым дваром была пакінута ў Базелі пад нагляд даверанага слугі Януша Давіда Залды. Абмежаванні, хутчэй за ўсё, былі зняты са двара віленскай кашталянавай пасля яе прымірэння з мужам. У Амелянцы (Падляшша) у 1612 г. яна мела пры сабе 6 дварак: Лазароўскую, Казаноўскую, Вольскую, Ваканера, Тшыньскую і некую Гальшку [16, с. 154]. Такой колькасці служэбніц-шляхцянак было дастаткова для абслугоўвання цяжарнай жанчыны, якая не выязджала са свайго маёнтка.

У 1607 г. у здрадзе была абвінавачана Соф'я Мікалаеўна з Радзівілаў Дарагастайская. Як і Соф'я Радзівіл княгіня Слуцкая, яна фактычна была пазбаўлена свайго двара, паколькі ёй дапамагала яе старая пані, і аддадзена пад нагляд давераных асоб мужа [42, с. 80]. Перад ад'ездам у Італію К. Манвід-Дарагастайскі ўласнаручна напісаў «Парадак». Другая аналагіч-

ная інструкцыя «Распараджэнне пры жонцы маёй...» была выдадзена ў верасні 1611 г. Першапачаткова, згодна з дамоўленасцю паміж Юрыем Радзівілам і пакрыўджаным мужам, абмежаванні на колькасць служэбнікаў і перамяшчэнні нявернай жонкі накладаліся на некалькі месяцаў. На практыцы жорсткі нагляд мужа захаваўся за Соф'яй і яе дваром да канца яе жыцця ў 1614 г.

Муж абмежаваў яе двор дванаццаццю асобамі, прычым сюды ўвайшлі і дворныя слугі абодвух полаў. Суправаджалі гэты малы двор да Гданьска ўраднік Старавольскі, гайдук Марцін і два пахолкі, якія ад'ехалі назад у ВКЛ. Размяшчацца слугі маршалковай былі павінны асобна: пані з жанчынамі ў 2–3 пакоях на адным паверсе, мужчыны на іншым. Кіраваў імі гофмайстар, ён жа старэйшы слуга Джорджыя і яго жонка як старэйшая пані. Ім надаваліся паўнамоцтвы, якія прыраўніваліся да паўнамоцтваў намесніка гаспадара: нагляд за парадкам, расходамі, распараджэнне грашыма, пакаранне чэлядзі за непаслухмянасць. Акрамя таго, ахмістр захоўваў выдадзеныя на ўтрыманне малага двара грошы, але справаздачу даваў сваёй гаспадыні. Інструкцыя рэгламентавала ўсе паўсядзённыя дробязі: дзе і як купляць правізію, які выкарыстоўваць посуд, дзе харчавацца слугам і як ім бавіць вольны час.

Увесь жаночы двор складалі пяць асоб: ахмістрыня (жонка Джорджыя), яе дачка, дзве дарослыя служэбніцы панны (дзеўкі-служэбніцы) і дзяўчынка Ганушка. Мужчын-слуг было сем: пісар, два пахолкі, кухар быў з кухчыкам. С. Дарагастайскай быў пакінуты рыдван з цугам коней, за выездам на якіх адказвалі фарэйтар з вазіцам [23, к. 39]. Такім дваром

Соф'я карысталася на працягу некалькіх гадоў, на што неаднойчы наракала ў лістах да свайго брата Юрыя [23, к. 34–39].

Гэтыя падзеі сталі повадам для ўстанаўлення нагляду за дваром Гальшкі з Радзівілаў Сапежынай. Хаця Гальшцы не было забаронена прыезджаць да Вільні без мужа, яна не магла жыць асобным дваром. Л. Сапега прапанаваў, каб жонка жыла не ў віленскім палацы, а ў кляштары Св. Клары, фундаваным канцлерам. У выпадку пераезду Гальшкі Сапегі ў сталіцу на зіму ў 1610 г. разам з дзецьмі, яна была павінна пасяліцца ў палацы брата Януша Радзівіла пад яго наглядам [35, р. 141].

У Крыштафа II Радзівіла фарміраванне жаночага двара знаходзілася толькі ў яго ўласнай кампетэнцыі. Менавіта ён выбіраў слуг да двара сваёй жонкі Ганны з Кішкаў. Нагляд за дваром быў перададзены старэйшым слугам Крыштафа – Д. Набароўскаму і П. Кахлеўскаму. Старэйшым слугам даваліся падрабязныя апісанні таго, за чым яны павінны сачыць і якім чынам арганізоўваць паўсядзённае жыццё двара гетманавай [14, s. 209].

У 20–30 гг. XVII ст. двор Ганны з Кішкаў Радзівіл складаўся з 10–12 жанчын разам з чэлядзю і прачкай, мужчынскі двор меў не толькі слуг, але і 2–3 лекараў, якія прыезджалі для кансультацый [14, s. 270–271]. Інструкцыя 1624 г. патрабавала ад слуг штодзённа дакладаць пра здароўе дзяцей і жонкі, а таксама пра ўсе распараджэнні, адданыя ёю [14, s. 95]. Намесніку Бжастоўскаму было даручана не проста арганізаваць своечасовую дастаўку ежы, але і нагляд за належным выкананнем слугамі сваіх абавязкаў і сціпласцю іх паводзін. Кантакты з навакольным светам былі абмежаваны. Уся карэспандэнцыя гетманавай праходзіла праз рукі намесніка. Ураднік мусіў сачыць, каб для таварыства і сяброўскіх гутарак (канверсацыі) Ганну з Кішкаў як мага часцей наведвалі пані Райская, Камароўская, Курпская, Патрыкодская і іншыя жанчыны. Старшай пані пры гетманавай была Навіцкая, якая была хіба найбліжэйшай з дварак да яе. У бліжэйшым штодзённым акружэнні Ганны з Кішкаў знаходзіліся губернантка яе дачкі Галынская, дворкі Мураўская, Вільчакова [21, s. 336]. Мужчынская служба пры Ганне Радзівіл адбывалася па прынцыпе ратацыі. Ніхто з слуг, кухараў ці чэлядзі не знаходзіўся пры яе двары доўгі тэрмін, і іх патронам заставаўся Крыштаф Радзівіл, а не яго жонка. Разам колькасць слуг пры гетманавай даходзіла да 30–35 асоб. Бачна, што абмежаванню па колькасці слуг ці камфортнасці пражывання пры двары на жонку Крыштафа II не накладваў, але жанчына не была самастойнай у выбары свайго акружэння, кантактаў з асобамі па-за межамі сям'і і распараджэнні грашовымі сродкамі.

Такім чынам, на склад і фарміраванне двара замужняй жанчыны ўплывала як сама патронка, так і яе бацькі і муж. Колькасны склад двара мог вагацца і напрамую залежаў ад грамадскага статусу сям'і

жанчыны, працягласці адсутнасці мужа і жонкі ў адной рэзідэнцыі, колькасці і ўзросту дзяцей, унутрысямейных адносін і ступені даверу паміж мужам і жонкай. Найбольш распаўсюджанай была колькасць жаночай службы, якая налічвала 6–10 дварак і да 10–15 чалавек чэлядзі.

Пра самастойнае функцыянаванне жаночага двара мы можам казаць толькі ў дачыненні да ўдавы. Заможная жанчына магла пераймаць мужскую мадэль двара з урадамі маршалка, падскарбія, сакратара (пісара), ураднікаў дворскіх, рэчнікаў, кіраўнікоў разнастайных служб, паколькі яны не толькі дапамагалі ў кіраванні маёмасцю, але і мусілі абараняць інтарэсы патронкі ў судзе. Найбольшую колькасць слуг мелі двары ўдоў з малымі дзецьмі, якая дасягала ў XVI–XVII стст. 65–70 чалавек.

Пасля смерці патронкі лёс дварак быў не вельмі спрыяльны. Яны маглі разлічваць на сваіх кроўных ці пакласціся на міласць родзічаў сваёй патронкі. У сувязі з гэтым паўстае пытанне, наколькі вялікае ўзнагароджанне атрымлівалі за сваю службу служэбніцы пры двары патронкі.

Памер аплаты паслуг пры жаночым двары быў традыцыйным для адзначанага часу і не залежаў ад сацыяльнага і сямейнага статусу патронкі. Цяжка сказаць, чым канкрэтна і як рэгулярна аплачваліся паслугі ўсіх катэгорый дварак. Магчыма, для незамужніх жанчын аплатай з'яўлялася само іх пражыванне пры двары патронкі, калі пані несла выдаткі не толькі па ўтрыманні дзяўчыны, забеспячэнні яе адзеннем, выхаванні на адпаведным узроўні, але і давала пасаг. Гэта давала магчымасць дворцы знайсці добрую партыю сярод кліентаў ці слуг мужа патронкі і атрымаць за верную службу зямельны маёнтак. У актах мы неаднаразова сустракаем упамінанне пра выданне служэбніц замуж падчас службы ў пані ці наданне фальварка, маёнтка сямейным парам слуг [15, s. 133].

Служэбнікам і служэбніцам, які доўгі час знаходзіліся пры двары сваіх патронак, звычайна яе тастаментам запісваліся значныя выплаты. Такія запісы добра ілюструюць тэзіс, што жанчыны-дворкі часта былі звязаны роднаснымі сувязямі са служэбнікамі сваёй пані, ці яе мужчын-родных. Так, Гальшка Глябовіч Станіславава Нарбутова ў 1631 г. прасіла ўзнагародзіць за верную службу слуг і чэлядзь белую. З іх ліку яна асобна вылучыла некалькі сямейных пар. Размусу Ранчэўскаму з жонкай Аленай Яцынічоўнай было запісана 300 коп грошай на фальварку ў Віленскім павеце, прычым яго жонцы асобна было запісана яшчэ 100 коп грошай і «дажывотна» дадзены фальварак. Іван Багушэвіч з Фядорай Галубоўнай атрымалі 5 валок грунту ў мястэчку Дзярэчын і 80 коп грошай на іх, Ждан Мікалаевіч з Даротаю Наркавічоўнай – 4 валокі грунту там жа. Служэбнік Андрэй Хаткоўскі выслужыў у сваёй патронкі «дажывотна» фальварак Саннікі ў Слоніўскім павеце вартасцю ў 300 коп грошай, а яго жонка Раіна Яніцкая – яшчэ 100 коп грошай [11, s. 9].

У той жа час у рахунках магнацкіх мужчынскіх двароў выплаты слугам дачок, сясцёр, жонак, як грашовыя, так і натуральныя, не фіксуюцца. У адной з інструкцый К. Манвід-Дарагастайскага ёсць згадка, што юргельд слугам-мужчынам павінен быць выплачаны ў акрэслены час, тады як на патрэбы жанчын выдаваць на адзенне па неабходнасці [23, к. 33–40]. Паўстае пытанне, хто ўтрымліваў жаночы двор, з якіх сродкаў. Згодна з заканадаўствам выплаты на ўтрыманне паненкі і яе двара ішлі з яе часткі спадчыны (калі яна была сіратой), ці мамкам, пані старым плаціла маці.

Бацькі, апекуны ці муж са свайго боку давалі толькі прадукты харчавання. У рахунках двара Льва Сапегі неаднаразова ўпамінаецца «выхаванне» (перыядычная выдача прадуктаў – мукі, масла, хлеба, саланіны для двара жонкі ці заказ адзення для яе самой і дзяцей) у яго адсутнасць у Ружанах, аднак у рээстрах выплаты грошай, выдачы сукна, прадуктаў харчавання слугам жанчыны не ўпамінаюцца. Па распараджэнні Крыштафа II Радзівіла дзівочаму двару, які знаходзіўся на той момант у Біржах, з восені 1622 г. выдзялялася харчаванне з разліку на 13 чалавек службы ў наступным аб'ёме ў тыдзень: мукі пытліванай чвэрць бочкі, мукі жытняй палова бочкі, мукі пшанічнай адна медніца, па чвэрці медніцы дробных і буйных ячменных і грэцкіх круп, 8 кварт масла, паўмедніцы солі, полсць саланіны на чатыры тыдні, паўмедніцы гароху, 14 курэй, 7 гусей, быдла добрае на 2 тыдні, вепр на 6 тыдняў, 6 сыроў, 2 кварталы маку, па кварце мёду, гародніны, рыбы, птушкі, грыбоў, цыбулі паводле патрэбы і дзве бочкі піва [14, s. 370]. Мужчыны атрымлівалі выплаты згодна з рээстрам слуг, дворкі зноў жа там не ўпамінаюцца.

Пра аплату адзення прыдворных паненак мы знаходзім адзінкавыя ўзгадкі ў рахунках М. К. Радзівіла Сіроткі за 1603–1604 гг. У красавіку 1604 г. было заплачана разам з аплатай адзення слуг-мужчын: «krawcowi od roboty ktory robil pannom to iest pannie Polonicy, Pannie Marusinie, Pannie Dziowannis u Marusce karlicy suknie», г. зн. для тых дзяўчын, якія былі павінны суправаджаць Гальшку пасля яе выхаду замуж за Г. Тэнчынскага [1, s. 80]. Магчыма, дворкі, як і мужчыны-слугі, атрымлівалі пэўную колькасць сукна і палатна ад сваёй пані, як упамінае ў сваім лісце Ян Астрарог [8, s. 41].

Асабістае ліставанне і тастаменты саміх магнатак сведчаць, што сістэма аплаты і ўзнагароджання слуг пры жаночым двары мала чым адрознівалася ад традыцыйнай, і дазваляе нам устанавіць памер аплат за паслугі, напрыклад, старшых пані. Найбольш поўнай крыніцай з'яўляецца справа двара Кацярыны з Глябовічаў Клочкі. У гэтым дакуменце зафіксаваны выплаты на карысць слуг, дзе ўпамінаецца і пра неабходнасць выдачы сукна. Старэйшая пані Васілеўская, якая праслужыла 3 гады, атрымала сукно і 4 капы грошай, Уршуля Збражкоўна – гваздзіковы адамашак

і 15 коп грошай, панна Хадакевічавая – 10 коп, Ганна Махайлава – 15 коп, Даротка – 10 коп грошай. Тры паланянкi (Марына, Хрысціна, Галена Ісачоўна), якія праслужылі пры яе двары ад 12 да 15 год, атрымалі па 4–5 коп [33, р. 1–3].

У тастаменце Соф'і з Малецкіх узгадваецца, што аплата праводзілася за кожны год, як і для слуг мужчын: «przy zapłacie rocznego» [29, s. 191]. Ці выкарыстоўваўся пры жаночым двары прыныцп выплаты па ратах і «сухедні», дакументы не фіксуюць.

Пра існаванне пэўных умоў прыняцця на службу і юргельдаў з вызначанымі памерамі аплаты для жаночых магнацкіх двароў сведчыць, акрамя тастаментнаў, карэспандэнцыя магнатак. Так, Тэкля з Валовічаў прасіла мужа выплаціць сваім 10 дворкам паводле «картак спісаных» (відаць, кантракт ці юргельд). У тастаменце патронка ўспомніла толькі тых, з кім не паспела разлічыцца (табл. 2) [18, s. 129].

Табліца 2. Выплаты жаночай службе Т. Валовіч

Прозвішча	Узнагароджанне
Солтанавай	Разлічылася да Вялікадня 1637 г.
Каўнацкай	80 зл.
Становай	200 зл.
Маршкавай	Пакінуць на службе ў дачок
Харажанцы	150 зл., залаты ланцужок, летнік
Рабкеўне	9 рубінавых штучак
Людзянцы	100 зл. і летнік
Скітэроўне	150 і летнік
Сібіле	Пасаг, летнік і чапку
Радзійскай	Сукно
Ніслоўскай	Сукенка

Прадстаўленыя разлікі ў значнай ступені маюць характар дапушчэнняў, бо на сёння мы не маем рахункаў ніводнага з жаночых магнацкіх двароў, хаця б за 5–10 год. Такім чынам, немагчыма і прааналізаваць функцыянаванне хаця б аднаго двара за перыяд жыцця адной патронкі.

Тым не меш на падставе прааналізаваных дакументаў можна зрабіць наступныя высновы: жаночыя магнацкія двары былі арганізаваны на ўзор мужчынскіх двароў, хаця і мелі ўласную спецыфіку, звязаную з наяўнасцю жаночага акружэння магнатак і сямейным статусам жанчыны. У адрозненне ад велікакняжацкага ці каралеўскага двара, мужская частка двара магнатак пераважала над жаночай толькі ў удовых магнатак, хаця і стварала аснову яго функцыянавання (за кошт падзелу гендэрных роляў у тагачасным грамадстве). Звычайна жаночы двор быў цесна звязаны з дварамі бацькоў, пазней мужа, і толькі ўдава мела самастойнасць у фарміраванні свайго двара. Усяго адначасова на службе ў патронкі магло знаходзіцца ад 10 (у незаможнай паненкі) да 50–60 чалавек мужской і жаночай службы і чэлядзі.

Магнацкі двор не меў жорсткай іерархічнай арганізацыйнай структуры. Фактычна мы можам казаць

пра некалькі груп прыдворных і слуг, якія супрацоўнічалі ў таварыстве і абслуге сваёй пані. На чале жаночага двара стаялі ахмістрыні ці старыя пані, якія звычайна паходзілі з радавітых шляхецкіх сямей. Мужчыны-слугі знаходзіліся пад наглядам маршалка ці старшага слугі, пераважна прызначанага мужам. Некаторыя дворскія ўрады існавалі толькі пры дварах удоў, што было звязана з больш шырокім колам гаспадарчых і фінансавых пытанняў, якія вырашала ўдава. Да такіх урадаў мы можам аднесці падскарбія, кухмістра, магчыма маршалка і пісара.

Праца слуг мужчын аплачвалася апекунамі ці мужам магнаткі, згодна з існуючай практыкай: па ратах на працягу года грашыма, выдачай прадуктаў харчавання і сукна. Пры жаночым дварах за сваю службу незамужнія маладыя дворкі атрымлівалі пасаг ці запіс пэўнай грашовай сумы ў тастаменце сваёй пані. Пры доўгатэрміновай службе або выкананні канкрэтных абавязкаў (нагляд за дзецьмі, догляд падчас хваробы, кіраванне дваром) служэбніцы маглі атрымліваць фіксаваныя грашовае выплаты са сродкаў самой патронкі. Па этнічным паходжанні пры

дварах магнатак ВКЛ пераважалі шляхцяні з земляў ВКЛ, Кароны Польскай (у залежнасці ад паходжання самой пані). Іншаземкі складалі нязначную частку прыдворных. Часцей за ўсё гэта былі немкі, італьянкі, якія былі жонкамі, дачкамі кліентаў мужа. Для дзяўчын шляхецкага паходжання двор магнаткі станавіўся школай выхавання і даваў ім шанс знайсці мужа.

Жанчына ў ВКЛ у перыяд, які мы разглядаем, нават прывілеяванага саслоўя мела мала магчымасцей для самавыяўлення, паколькі яе прыватнае жыццё нават на заканадаўчым узроўні кантралявалася мужчынамі. Ступень яе свабоды вызначалася асабістымі адносінамі ў сям'і, ступенню даверу мужа жонцы. Сітуацыя значна змянілася ў канцы XVII ст., калі менавіта гаспадарчая дзейнасць жанчын і іх акружэння стане крыніцай адраджэння сямейнага багацця. Як прыклад мы можам прывесці дзвюх дам з роду Радзівілаў: Кацярыну Сабескую і Ганну Сангушку. З другой паловы XVII ст. жанчыны ўсё часцей бяруць на сябе задачы прадстаўлення роду, хаця большасць іх заслуг прыпісваецца іх мужам ці сынам.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. AGAD. – AR. – Dz. II. – Ks. 68. Regestr przychodu i roschodu pieniędzy Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.
2. AGAD. – AR. – Dz. IV. – Sign. 170. Radziwiłł Janusz.
3. AGAD. – AR. – Dz. IV. – Sign. 289. Radziwiłł Krzysztof.
4. AGAD. – AR. – Dz. IV. – Sign. 291. Radziwiłł Krzysztof.
5. AGAD. – AR. – Dz. IV. – Sign. 737. Radziwiłłówna Anna.
6. AGAD. – AR. – Dz. V. – Sign. 1759. Bychowiec Jozef.
7. AGAD. – AR. – Dz. V. – Sign. 3515. Dzierżek Krzysztof.
8. AGAD. – AR. – Dz. V. – Sign. 11091. Ostrorog Jan.
9. AGAD. – AR. – Dz. V. – Sign. 16475. Tryzna Zofia.
10. AGAD. – AR. – Dz. X. – Sign. 403. Anna z Radziwiłłów 1 v. Kiszczyna 2 v. Sadowska, starościna ostryńska.
11. AGAD. – AR. – Dz. X. – Sign. 732. Halszka z Hlebowiczów 1. v. Michałowa Wołowiczowa, starościna słonimska 2. v. Stanisławowa Narbutowiczowa, wojewodzina mściławska.
12. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 26. Anna z Sobków, pierwsza żona Kr. Radziwiłł. 1571–1578.
13. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 29.
14. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 37. Krzysztof Radziwiłł. Sprawy gospodarcze-administracyjne. 1597–1638.
15. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 38. Katarzyna, córka Krzysztofa Radziwiłła. 1590, 1654–1683.
16. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 41. Malżeństwo Janusza Radziwiłła z Zofią Olelkowiczówną ks. Slucką. 1595–1613.
17. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 91. Eleonora z Ostrogskich Jazłowiecka, żona Jana Radziwiłła. 1585, 1605, 1618.
18. AGAD. – AR. – Dz. XI. – Sign. 100. Tekla z Wołowiczów.
19. AGAD. – AR. – Dz. XXVI. – Sign. 37. Spis rzeczy.
20. Archiwum Narodowy w Krakowie, oddział na Wawelu (ANKr). – AMCh 1031.
21. Augustyniak, U. Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu / U. Augustyniak. – Warszawa: Semper, 2001. – 386 s.
22. Augustyniak, U. Dwory kobiece i dziecięce w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku / U. Augustyniak // Mowie wieki. – 1995. – N 4. – S. 11–14.
23. Biblioteka Czartoryjskich. – Rkps. 2245. IV. Varia.
24. Czwojdrak, B. Zofia Holszańska: studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce / B. Czwojdrak. – Warszawa: DiG, 2012. – 285 s.
25. Fabiani, B. Niziołki, łokietki, karlikowie. Z dziejów karłów nadwornych w Europie / B. Fabiani. – Warszawa: PIW, 1980. – 110 s.
26. Fabiani, B. Warszawski dwór Ludwiki Marii / B. Fabiani. – Warszawa: PIW, 1976. – 148 s.
27. Kallenbach, J. Polacy w Bazylei w XVI wieku / J. Kallenbach // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – Kraków [etc.]: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1890. – T. VI. – 157 s.
28. Kempa, T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński / T. Kempa. – Warszawa: Semper, 2000. – 381 s.
29. Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece Ordynacji Krasińskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego / Oprac. Wł. Chomętowski. – Warszawa: Nakładem Świdzińskich, 1875. – 193 s.
30. Lietuvos Metrika. Knyga N 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Par. E. Banionis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidkla, 2012. – 523 s.
31. Lietuvos Metrika. [Kn.] 227 (1553–1535): 8-oji Teismu bylu knyga / Par. I. Valikonite. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999. – 304 s.
32. Lietuvos Metrika. Knyga N 20 (1536–1539): Užrašymų knyga 20 / Par. R. Ragauskienė, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2009. – 442 s.
33. LMABRS. – F. 9. – N 432.
34. LMABRS. – F. 16. – N 6.

35. Lulewicz, H. Radziwiłł Krzysztof zwany Perunem h. Trąby (1547–1603) / H. Lulewicz // Polski słownik biograficzny. – Wrocław, 1987. – Т. XXX. – S. 274.
36. Marchwińska, A. Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta: organizacja i składy osobowe / A. Marchwińska. – Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008. – 213 s.
37. Niekanda Trepka, W. Liber Generationis plebeorum (Liber Chamorum) / Wyd. W. Dworzaczek, J. Bartyś, Z. Kuchowicz; pod red. W. Dworzaczka. – Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1963. – 531 s.
38. Pocięcha, W. Królowa Bona (1494–1557): czasy i ludzie Odrodzenia / W. Pocięcha. – Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1948–1958.
39. Ragauskene, R. The noblewoman's court in the sixteenth century Grand Duchy Lithuania / R. Ragauskene // Lithuanian historical studies. – 2003. – N 8. – S. 27–60.
40. Sajkowski, A. Staropolska miłość: z dawnych listów i pamiątek / A. Sajkowski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1981. – 401 s.
41. Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe wydane nakładem rodziny. – Petersburg: w drukarni C. Suszyńskiego, 1890. – Т. 1. – 452 s.
42. Seredyka, J. Księżniczka i chudopacholek. Zofia z Radziwiłłów Dorogostajska – Stanisław Tymiński / J. Seredyka. – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 1995. – 141 s.
43. VUBRS. – F. 3. – Op. 1. – B. 273. Listy Janusza Radziwiłła.
44. VUBRS. – F. 4. – Op. 1. – B. A-1336. Dyariusz magazynów rożańskich. 1608.
45. НГАБ. – Фонд 694. – Воп. 1. – Спр. 51. Описи драгоценностей, ювелирных изделий, золота, серебра, фарфоров, посуды, платьев, картин и др. вещей кн. Радзивиллов. Описание приданого с 1544 г. (1544 – 18 в.).
46. НГАБ. – КМФ-5. – Спр. 1697. Инвентарь имений Койдановских (1588, 1620).
47. Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою археографическою комиссиею: в 39 т. – СПб., 1872–1927. – Т. XX. – 1903.
48. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / рэдкал.: І. М. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989.

Анастасія Скепьян

ЖЕНЩИНЫ ПРИ МАГНАТСКИХ ДВОРАХ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В XVI–XVII вв.

Резюме

Дворы магнатов ВКЛ (как и польских) XVI–XVII вв. до сих пор не были предметом обстоятельных исследований. В исследуемый период существовали не просто отдельные дворы супругов, а и отдельные системы оплаты услуг придворных слуг, когда вознаграждение урядникам, придворным и слугам выплачивалось из средств патронессы («шкатулы власной») или с имений, принадлежавших ей лично. Существование отдельных мужских и женских дворов было связано со спецификой земской службы в ВКЛ, требовавшей долгого отсутствия мужа или опекуна женщины в резиденции, где находилась семья.

Женские магнатские дворы были организованы по образцу мужских дворов, хотя и имели собственную специфику, связанную с наличием женского окружения магнатов и семейным статусом женщины. В отличие от великокняжеского или королевского двора, мужская часть двора магнатов преобладала над женской только у вдовых магнатов, хотя и создавала основу его функционирования (за счет разделения гендерных ролей в тогдашнем обществе). Обычно женский двор был тесно связан с дворами родителей, позже мужа, и только вдова была самостоятельной в формировании своего двора.

Одновременно на службе у патронессы могло находиться от 10 (у незамужней девушки) до 50–60 человек мужской и женской службы и челяди. Магнатский двор не имел жесткой иерархической организационной структуры. Фактически мы можем говорить о нескольких группах придворных и слуг. Вверху иерархии женской прислуги стояли экономки (старые пани), которые обычно происходили из родовитых шляхетских семей ВКЛ и Польши. В подчинении у них находились придворные дамы (фрауциммер, фрейлины) и горничные. Для девушек шляхетского происхождения двор магнатки становился школой воспитания и давал им шанс найти мужа. При женском дворе за свою службу незамужние молодые придворные получали приданое или определенную денежную сумму по завещанию своей госпожи. При долгосрочной службе или выполнении конкретных обязанностей (присмотр за детьми, уход во время болезни, управление двором) служебницы могли получать фиксированные денежные выплаты из средств самой патронессы.

Рангом ниже находились женщины из числа прислуги – «челядь черная». К ним относились карлики, работницы, швеи, вышивальщицы, прачки, получавшие за свою службу денежное вознаграждение и определенный объем продуктов и ткани.

Anastasiya Skiepyan

NOBELWOMEN'S COURTS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16th–17th CENTURIES

Summary

The Grand Duchy of Lithuania 16th–17th centuries nobelwomen's courts (as well as Polish) still have not been the subject of extensive research. In the study period there were individual spouse's courts, and more over a separate payment system for services of courtiers, when the recompense for officials, courtiers and servants was paid from the means of patroness («shkatula vlasnaja»),

or from estates belonging to her personally. The existence of separate male and female courts was associated with the specific military service in the GDL, which required a long absence of woman's husband or guardian in a residence where the family lived.

Nobelwomen's courts were organized from the model of male courts, although they had their own specific. First of all nobelwomen's environment was attended by women and composition of court depended on themarital status of women. Unlike grand duke's or royal court the male quarters of court prevailed over the female quarters only at widow's court, although male quarters laid the foundation for any court functioning (due to division of gender roles in that society). Usually women's court was initially closely connected with the parents' court, then with husband's court, and only the widow was independent in forming their own court.

At the same time in the service of patroness court could be from 10 (in the unmarried women's court) to 50–60 people both male and female courtiers and unfree servants (cheljad). Nobelmen's court had no rigid hierarchical organizational structure. In fact, we can talk about a few groups of courtiers and servants. At the top of the female servants hierarchy stood housekeeper (starye pani) who usually came from the noblest GDL or Poland families. In obedience they were ladies of the court (frautsimmer, the maid of honor) and housemaids. For girls of gentle birth nobelwomen's court became a school of education and it give them a chance to find a husband. At the women's court young unmarried courtiers for his service received a dowry, or a sum of money under the will of his mistress. In case of long-term service, or execution of specific duties (child care, care during illness, court management) servants could receive fixed cash payments from the patroness means.

Lower rank were unfree maidservants «chernaja cheljad». Among them were dwarfs, workers, seamstressess, embroidererss, laundressess, who, for his services received a cash recompense and a certain amount of products and fabrics.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 26.03.2014

*Лина Медовкина,
доцент Донецкого национального университета,
кандидат исторических наук (Донецк, Украина)*

К. В. ХАРЛАМПОВИЧ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ XVI–XVII вв.

Константин Васильевич Харлампович (1870–1932) принадлежит к узкому кругу известных ученых, которые многие годы занимались исследованием истории образования. Он, в частности, посвятил свои работы истории братских и иезуитских школ, духовных училищ, академий на территории бывшей Речи Посполитой и частично Юго-Западного (ныне – территория Украины) [2, 3, 4, 5, 6, 11, 13, 14, 15] и Северо-Западного края (ныне – территория Литвы и Беларуси) Российской империи [6, 7, 8], а также истории так называемых «новокрещенских» школ на территории Казанской епархии [9, 10, 12] (ныне – Татарстан, РФ).

Данная статья имеет своей целью раскрыть содержание его научных изысканий, посвященных истории конкретных учебных заведений, существовавших на упомянутых территориях в XVI–XVIII вв.

Как известно, К. В. Харлампович родился 18 августа 1870 г. в д. Рогачи Брестского уезда Гродненской губернии в семье православного священника. В возрасте девяти лет мальчика отправили в Вильню (ныне – Вильнюс, Литва) для получения духовного образования. В течение 5 лет он обучался в мужском духовном училище и закончил его в 1884 г. В этом же году Константин был принят в Виленскую духовную семинарию, после окончания которой поступил в Санкт-Петербургскую духовную академию (1890). На формирование научных взглядов К. Харламповича существенное влияние оказали такие известные ученые, которые одновременно были преподавателями академии, как: М. Коялович, П. Жукович, П. Николаевский. Поскольку упомянутые исследователи преимущественно интересовались историей нынешних территорий Украины и Беларуси, они сумели передать это увлечение своему ученику. Первая же защищенная им диссертация стала тому подтверждением. В 1894 г. выпускник Санкт-Петербургской духовной академии К. Харлампович защитил кандидатскую диссертацию на тему «Западнорусские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков» [1, с. 23].

Начав с 1895 г. свою преподавательскую деятельность в Казанской духовной семинарии, К. Харлампович в течение первых пяти лет своей работы написал несколько трудов, посвященных истории учебных заведений и вопросам образования на украинских, белорусских и литовских землях, в т. ч. историко-кри-

тический очерк «Острожская православная школа» [13–15], заметку «К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» [8], доклад «Западнорусские православные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII века» [5], а также опубликовал небольшое исследование «Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, бывший епископ Владимирский и Брестский (1621–1624)» [7].

Вскоре после этого ученый дополнил и развил некоторые положения своей кандидатской диссертации и представил к защите магистерскую работу на тему «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви» [6]. Этот добросовестный труд увенчался заслуженным успехом. 20 марта 1899 г. К. В. Харламповичу была присвоена степень магистра, а его диссертационное исследование через год было удостоено Карповской и Уваровской премий. С этого момента и до конца своей жизни ученый углублял свои знания данной тематики, а также расширял их за счет исследования новых ее аспектов.

Из более чем 160 своих работ вопросам школьного образования, борьбы греческих (восточных) и латинских (западных) влияний, истории отдельных учебных заведений или биографиям преподавателей К. В. Харлампович посвятил 15 основательных работ, замечаний/заметок и археографических публикаций. Следует заметить, что едва ли не самым существенным в деле подробного изучения избранной им тематики было то, что исследователь был не только теоретиком, но и практиком. Начиная с 1895 г. и почти до 1924 г. К. В. Харлампович не прекращал преподавательской деятельности, пройдя путь от преподавателя духовной академии до профессора университета. Не случайно в конце жизни его опыт и заслуги в деле образования (пусть и не в полном объеме) были использованы ВУАН (Всеукраинской академией наук. – Л. М.), членом Педагогической комиссии которой он был избран.

Учитывая значительное количество работ К. В. Харламповича и ограниченный объем статьи, остановимся на анализе только тех из них, которые стали важными вехами в развитии историографии данной проблематики.

Как показывает анализ библиографии исследователя, история различных учебных заведений, вопросы многочисленных влияний, которым подвергались школы в XVI–XVIII вв., просветительский аспект деятельности представителей духовного сословия заинтересовали К. В. Харламповича намного раньше, чем была написана и защищена его диссертация [6]. Собирая материалы к ней, ученый подробно изучил отдельные сюжеты, которые со временем были представлены на суд научного сообщества как самостоятельные работы. К таким можно отнести статьи «К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» (1897) [8] и «Острожская православная школа (историко-критический очерк)» (1897) [13–15].

Обозначая актуальность последней, автор, в частности, писал, что «судьба Острожской школы представляет один из интереснейших, хотя, к сожалению, мало выясненных и мало известных эпизодов истории западнорусского просвещения». Приступая к изучению данной темы, историк определил свои исследовательские задачи следующим образом: 1) проследить историю Острожской школы, 2) определить ее характер, 3) проанализировать внешние влияния и 4) охарактеризовать наиболее известных представителей «острожской учености» [14, с. 178].

Постепенное решение этих задач привело ученого к интересным выводам. Прежде всего, на основе анализа всех выявленных им источников, в которых упоминалась дата основания школы, ученый пришел к выводу, что школа была основана князем Константином Острожским не раньше 1581 г. Перечисляя причины, которые склонили его к подобному выводу, историк указал, что: «Мы склонны ставить основание школы в связь с устройством в Остроге типографии, нужды которой, быть может, и вызвали к жизни училище» [14, с. 182]. Далее К. В. Харлампович среди причин основания в Остроге типографии и школы назвал появление произведения иезуита Петра Скарги, ректора Виленской коллегии и академии. Этот текст под названием «O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem u o Greckim od tej jedności odstąpieniu» (Wilno, 1577) был посвящен князю Острожскому. В нем, в частности, говорилось, что византийские православные греки не дали Руси ни проповедников, ни учителей. В то же время латинская церковь повсеместно оснащала свои школы, «чтобы в каждом народе прививались науки, и вера чтобы не слабла от невежества, и ученые чтобы выходили на защиту ея в каждой нации» [14, с. 184]. Именно это, по мнению историка, и сподвигло князя Острожского к более решительным действиям в пользу православной веры и науки.

Относительно характера Острожской школы ученый утверждал, что несмотря на некоторые данные, встречающиеся в источниках, эта школа никогда не была академией в современном понимании этого слова, т. е. высшим учебным заведением. В то же время

она не могла принадлежать и к низшим, начальным школам. Скорее всего она была учебным заведением среднего уровня, что не исключает права называть ее академией. Таким образом, по мнению К. В. Харламповича, выражалось видение перспектив ее развития в будущем.

Основательно осветив вопросы так называемой «внешней истории» Острожской коллегии, К. В. Харлампович подробно остановился на тех личностях, которые были связаны с этим учебным заведением. Это первый ректор Острожской школы Герасим Данилович Смотрицкий, его последователь Кирилл Лукарис, один из первых преподавателей грек Никифор, а также Иов Княгиницкий, пресвитер Дамиан, доктор медицины и философии Краковского университета, некоторое время работавший в Остроге, Иоанн Лятош, грек Киприан, Андрей Римша (роль которого историку до конца выяснить не удалось). К числу тех деятелей, которые объединялись вокруг Острожской типографии и, вероятно, брали участие в деятельности школы, К. В. Харлампович отнес Тимофея Анича, Тимофея Михайловича, Григория Голубникова. К наиболее известным воспитанникам Острожской академии, по мнению ученого, принадлежали Максим (Мелетий) Смотрицкий и гетман Петр Конашевич-Сагайдачный, хотя к этому кругу людей можно было отнести и Иова Борецкого, и Афанасия Филипповича, и Леонтия Карповича, и Дмитрия Самозванца [15, с. 387].

Изучив историю основания и особенности существования самых больших на западнорусских землях школ – Виленской и Острожской, К. В. Харлампович приступил к написанию более обобщающего труда, т. е. к работе под названием «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви». В ней историк описал процесс создания и деятельности в течение XVI – начала XVII в. большей части коллегий и школ, а также принципы их учебной деятельности. Однако главной задачей исследования было выявление взаимовлияния, которое имело место между иезуитскими (католическими), протестантскими и православными учебными заведениями.

На протяжении XVI в., как отметил историк, на территории Речи Посполитой существовало значительное число иезуитских и протестантских школ, между которыми было много общего. В частности, в методике преподавания и воспитания. В то же время протестантские школы характеризовались значительной веротерпимостью и толерантностью, в отличие от иезуитских, имели нерегламентированную учебную программу, их существование напрямую зависело от религиозных убеждений основателей. В случае смерти фундатора или его перехода в другую конфессию школы закрывали либо изменяли их статус [6, с. 112]. Эти школы не имели такой поддержки

со стороны протестантской церкви, как иезуитские от католической. Именно поэтому в конкурентной борьбе иезуитские школы часто опережали другие учебные заведения, добивались их закрытия и переманивания учеников. Так, например, результатом деятельности иезуитов стало закрытие кальвинистских школ в Несвиже и Вильно (1640 г.), православной школы в Пинске, упадок Львовской кафедральной школы [6, с. 76, 117].

Деятельность иезуитских коллегий регламентировалась школьным уставом. Первый из них был принят в 1586 г., однако уже в 1599 г. руководство ордена утвердило новый устав, который получил название «Ratio studiorum». Он появился на свет вследствие многолетней работы различных комиссий и школьных экспериментов. «Соответствие этого устава задачам иезуитов и всей программе их действий было таково, что новая редакция его сделана была только через двести с лишним лет, в 1832 г.», – писал ученый [6, с. 82].

В отношении внутреннего устройства западно-русских иезуитских школ со времени их появления и до середины XVII в. К. В. Харлампович отметил, что они традиционно делились на два отделения: нижнее (*studia inferiora*) и высшее (*studia superiora*). В действительности же в большинстве случаев действовали только нижние – пяти-, а чаще четырех-, трех- или даже двухклассные отделения; высшие часто были недоступны по причине отсутствия материальных средств, необходимых для содержания преподавателей отдельных дисциплин. В целом полная иезуитская *studia inferiora* состояла из пяти классов (из них три – грамматические, четвертый – поэзии и пятый – риторики) [6, с. 92–95]. Учебный день в иезуитских школах длился четыре часа: два до обеда и два после него. Большое внимание преподаватели уделяли развитию навыков публичных выступлений перед большой аудиторией и находчивости в спорах, считая, что если в человеке не развита способность дискутировать, то его знания мертвы.

Интересно, что, как отметил К. В. Харлампович, у иезуитов был достаточно богатый набор приемов, способствовавших выработке у учащихся умений выступать перед аудиторией. Особенно интенсивно они использовались в процессе обучения риторике. Наличие такого приема, как диспут, объяснялось тем, что «Общество Иисуса», имея своей целью разгром реформационного движения, интенсивно использовало его (и нужно признать весьма успешно) в своей идеологической деятельности. Со временем иезуиты перенесли диспуты в практику учебных заведений, рассматривая их как мощное средство влияния и утверждения в сознании молодых людей вероучения римо-католической церкви.

Изучая воспитательную практику иезуитов, К. В. Харлампович отметил, что они широко использовали как наказания, так и поощрения. К последним относились премии за успехи в науках и награждения

титулами: «декурион», «цензор», «претор», «император», которые не только способствовали улучшению успеваемости и дисциплины, но и преследовали цель распространения влияния на знатных учащихся – будущих обладателей высших должностей в государстве. Орден стремился показать высокий уровень образования, правильность своей методики и справедливость своих членов. Поэтому наказания при нарушении дисциплины утверждались префектом, а при более сложных обстоятельствах – ректором. Исполнителем наказания, как правило, был человек, не связанный с орденом, но содержавшийся за счет коллегия [6, с. 67].

Таким образом, в результате тщательно продуманной учебно-воспитательной программы и ее успешного воплощения в жизнь из стен иезуитских коллегий выходили преимущественно люди католического вероисповедания. Это обстоятельство было специально подчеркнуто К. В. Харламповичем, который писал, что иезуитские школы «редко выпускали своих православных воспитанников с православными же убеждениями» [6, с. 231]. При этом следует отметить, что указанный процесс происходил мирно, без использования насилия над совестью учащегося.

Иезуитская система образования и воспитания имела как позитивное, так и негативное влияние на систему образования XVI–XVII вв. в целом. Во-первых, иезуитское обучение формально было бесплатным, в том числе и высшее. Хотя на самом деле за счет детей богатых родителей и меценатов могли учиться все остальные. Во-вторых, учебно-воспитательный план иезуитов был равноценным современным ему планам европейских университетов гуманитарного (филологического) профиля и был более чем достаточным для детей восточноевропейской шляхты. В-третьих, внутренняя дисциплина, упорядоченность режима, которые так поражали современников, были важной составляющей иезуитской системы образования. В-четвертых, показательные церемонии, экзамены и спектакли демонстрировали открытость и способствовали популярности этих учебных заведений [6, с. 113].

Однако, как выяснил ученый, при всех своих преимуществах иезуитская школьная система имела существенные недостатки. Они состояли в односторонности образования, значительном внимании к древности в ущерб современности, развитию не мышления, а памяти, в преимуществе изучения филологической стороны произведений вместо идейной. Нарекания вызывала и длительность обучения в иезуитских коллегиях.

Безусловным признанием успехов иезуитов на украинских и белорусских землях следовало бы считать количество учеников в их коллегиях. Сначала большинство коллегий насчитывали лишь до десятка учеников, но вследствие распространения Контрреформации, усиления ордена и перехода представите-

лей господствующих слоев общества в католичество их количество неуклонно росло. К. В. Харлампович на страницах своей работы приводит данные, показывающие, что в то время в иезуитских коллегиях редко обучалось меньше ста человек, а в самых больших училищах количество учеников доходило до 400–600 (в Вильно, например, было 800). Историк пояснял этот факт не только успехами Контрреформации и некоторыми преимуществами учебно-воспитательной системы, но и обстоятельствами появления иезуитов на украинских и белорусских землях. Как известно, орден иезуитов появился здесь именно тогда, когда местное католическое население стало ощущать недостаток просвещения и неприспособленность существующих школ к новым условиям. В то же время у православного населения вообще не существовало училищ выше уровня церковноприходской школы. Потребность в образовании приводила к увеличению выездов православной молодежи в Краков и далее в Европу [6, с. 111–113].

Оценивая заслуги иезуитов в деле развития западно-русского образования, К. В. Харлампович отметил, что появление ордена и его учебных заведений подтолкнуло развитие образования не только у католиков, но и у православных, униатов и протестантов, которые расширяли сеть своих школ и поднимали их на уровень, достаточный для борьбы с миссионерскими успехами иезуитских коллегий. В то же время усиленное наступление католической церкви и увеличение количества иезуитских учебных заведений не могло не обеспокоить православный Восток, в частности Московское государство, которое после эпохи Смуты прониклось необходимостью создания собственных школ, в т. ч. и высших. Новым типом школ, которые заинтересовали москвитов, были братские школы на украинских землях (Юго-Западная Русь). Фундаментальное исследование этих школ под названием «Западно-русские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в.» также принадлежит К. В. Харламповичу [5, с. 372–390].

В соответствии с информацией, зафиксированной в этой работе, братства возникли в XV в. в городских сообществах Львова, Вильно и других развитых в экономическом отношении городов (первые сообщения о Львовском братстве относятся к 1453 г., о Волинском/Луцком братстве – к 1458 г.). Политическая ситуация того времени делала жизнь православного населения в этом регионе очень сложной: украинские земли оказались под властью литовских князей, затем польских королей, что обусловило длительную борьбу за сохранение веры и идентичности. В этих условиях образование, которое давали православные братства, было действенным способом борьбы народа за свое выживание, за сохранение своей веры. Поскольку братским школам приходилось существовать в условиях жесткой конкуренции с католическими иезуитскими школами,

вести богословскую полемику с отцами-иезуитами по вопросам веры, то им приходилось существенно расширять программу обучения. Во Львовской школе, например, «обучали не только чтению и письму, но и грамматике, риторике, диалектике, латинскому и греческому языкам, арифметике, музыке; но больше всего Евангелию, книгам апостольским, а также пасхалии, церковному пению, учили детей страху Божию и обязанностям в отношении к родителям и другим людям», – писал К. В. Харлампович [6, с. 140–141].

Продолжая и одновременно расширяя свои исследования, К. В. Харлампович издал в 1902 г. большой труд «Борьба школьных влияний в допетровской Руси» [2–4]. В нем он сосредоточил свое внимание на столкновении двух педагогических влияний (греческого и латинского), какие имели место в конце XVI – начале XVII в. в Западной Руси, и в конце XVII в. – в Московской. В это время школьный вопрос приобрел чрезвычайную важность в связи со многими религиозными вопросами. По мнению историка, к 80-м гг. XVI в. относится появление в Западной Руси целого ряда школ греческого типа, но с элементами «латинской науки» и «польской просвещенности» (лучше всего эти черты проявились в Киево-Могилянской коллегии, образовавшейся в первой трети XVII в.). В то же время в течение 80-х гг. XVII в. в Московии оформилась латинская школа Сильвестра Медведева и типографское греческое училище, которые впоследствии слились со славяно-греко-латинской академией. Восточное влияние, таким образом, поддерживалось в основном греками, а западное – «малороссами и беларуссами» [2, с. 2].

В первой части данного исследования К. В. Харлампович представил краткий обзор истории греческого влияния на Русь, которое историк проследил со времен киевского князя Владимира Великого. Описав содержание программы школьного и домашнего образования в Греции X–XII вв., он изложил причины упадка там «научного духа» в последующие времена, что отразилось и на ситуации на Руси. Далее ученый указал, что «попытка Владимира пересадить к нам греческую науку и потому не удалась, что для последней у нас не было готовой почвы, как это было на западе в веке Карла Великого и затем в период возрождения» [2, с. 5]. Кроме того, историк обратил внимание на тот факт, что на Руси не было создано системы образования. Обучение велось исключительно в частном порядке, что было еще одной причиной того, что «просвещение, так сказать, только прошло чрез нас, как вода чрез решето» [2, с. 6]. Исходя из этого, К. В. Харлампович сделал вывод, что в домонгольской Руси «в области педагогической проявлялось влияние греческое, благодаря тем церковным, политическим и литературным отношениям, которые связывали нас с Византией, но при отсутствии правильно поставленных школ оно не укрепилось и имело приложение только в немногих,

сравнительно, случаях частого, домашнего обучения. Никаким другим школьным влияниям места тогда не было» [2, с. 7]. Продолжая изложение своих выводов, историк указал, что греческое влияние носило такой же случайный характер не только в домонгольский, но и в последующие периоды. Особенностью монгольского периода было то, что «греческая наука» проникала в общество того времени не только через Киев, но и через Ростов, имевший тогда прямые контакты с Константинополем. Сложные политические обстоятельства XIII–XIV вв., ослабление связей с Византией, падение ее столицы в 1453 г. привели к ограничению греческого влияния на Русь. Захват территории Восточной Римской империи турками в свою очередь подорвал «умственные интересы греков и возможность их удовлетворения», в связи с чем греческие ученые и манускрипты начали концентрироваться на Западе, где вскоре расцвело западное Возрождение. Таким образом, по мнению К. В. Харламповича, с XVI в. на русскую школу с запада началось двойное влияние: видоизмененное греческое и латинское. Соответственно именно с этого времени берет свое начало и столкновение двух просветительских течений – греко-византийского и западноевропейского/латино-римского.

Во второй части своей работы К. В. Харлампович подробно разобрал такие вопросы, как время начала контактов русских земель с европейским просвещением; появление первых на западнорусских землях школ и особенности учебных программ протестантских, католических/иезуитских и православных/греческих школ; появление в течение XVI–XVII вв. нового типа школ – братских и их особенности; необходимость преподавания латинского языка в школах разного типа; процесс сближения греко-славянских школ с латино-польскими; наличие оппозиции западному влиянию в лице православного духовенства, игнорировавшего научный подход к образованию, и пр.

Особое внимание ученый в данном исследовании уделил истории Киево-Могилянской академии и деятельности Петра Могила по внедрению нового типа учебных заведений, имевших смешанный характер (этот материал был подан в третьей части работы). К. В. Харлампович писал, что П. Могила «задался целью снабдить Русь такими учебными заведениями, которые, будучи по духу строго православными, не уступали бы лучшим коллегиям западноевропейским и польским и, стоя в уровень с потребностями времени, могли бы давать своим питомцам полное и всестороннее образование и сделали бы излишними поездки за границу для восполнения пробелов домашнего образования» [2, с. 42–43].

Отдельным сюжетом в работе К. В. Харламповича «Борьба школьных влияний в допетровской Руси» был представлен вопрос преподавания философии и богословия, а также получения Киево-Могилянским коллегиумом статуса академии. Историк писал, что курс философии в коллегиуме преподавался

в течение двух лет (а некоторое время даже в течение трех). В пределах курса преподавались диалектика, логика, физика и метафизика. Иногда преподавали отдельные богословские вопросы, связанные с философией. Таким, например, был курс лекций, который читал Иннокентий Гизель в течение 1645–1647 гг., выстраивая его по аналогии с теми курсами, которые преподавались в католических учебных заведениях, в частности во Львове и Люблине. Богословский курс в коллегиуме был открыт в 1686 г. Это было осуществлено при содействии профессора и игумена Никола-Пустинского монастыря Иоасафа Кроковского. В 1693 г. посольство, прибывшее с Украины в Москву, обратилось к властям с просьбой выдать грамоту на преподавание философии и богословия. Эта просьба касалась не только расширения программы, но и преобразования коллегии в высшее учебное заведение. Ходатайство посольства имело успех, и царской грамотой от 11 января 1694 г. за коллегией было утверждено право иметь не только низшие классы, но и высшие – философии и богословия; разрешалось обучать не только детей местного населения, но и пришлых [2, с. 66]. Исходя из этих сведений, историк указал, что грамоту Петра I от 26 сентября 1701 г. следует рассматривать не как документ, присваивавший киевскому коллегиуму статус академии, а лишь подтверждавший его. Не лишним будет сказать, что при освещении вопросов истории Киево-Могилянской академии К. В. Харлампович продемонстрировал основательное знание источников и историографии, а также критический подход к тем сведениям, которые они преподносили. Об этом свидетельствуют комментарии, сопровождающие весь труд в целом, а в отношении рассмотренного вопроса – размещенные на страницах 41–69 [2].

Следующая часть данной работы ученого была посвящена вопросам развития греческих и латинских школ на территории Московской Руси. По мнению К. В. Харламповича, в российском обществе интерес к греческой и латинской науке усилился со времен Максима Грека (XVI в.), но и борьба между этими двумя направлениями приобрела новое содержание, ибо происходила на фоне сложной политической ситуации. С одной стороны, москвитам хотелось приблизиться к достижениям европейской науки и культуры, а с другой – они боялись «раствориться» в них, позабыв свои веру и язык. Духовенство, требовавшее от власти обустройства исключительно греческих школ, часто рекомендовало для этой работы лиц, не соответствующих занимаемым должностям ни своими моральными качествами, ни уровнем своей просвещенности. Эти обстоятельства само собой привели к тому, что москвиты начали все чаще обращаться к западнорусским школам и ее воспитанникам. Первыми пионерами западнорусского просвещения в Москве были старые братские учителя Лаврентий Зизаний и Кирилл Транквиллион. Несколько позже, как утверждал К. В. Харлампович,

московиты познакомились с Мелетием Смотрицким и Петром Могиллой. Последний, кстати, выступил с инициативой основания под Москвой монастыря, по типу Киево-Братского с училищем для обучения детей боярских и простолюдинов. Для этого из Киева в новосозданную обитель должны были отправляться «благообразные иноки и добре ученых учителей» [3, с. 374]. Эта идея не нашла поддержки в Москве. Однако на страницах своего труда ученый тогда сделал другой вывод. Он был убежден, что идею П. Могилы поддержал некий молодой боярин Федор Ртищев, который с позволения царя основал школу, просуществовавшую на Воробьевых горах на территории Андреевского монастыря с 1645 по 1647 г. [3, с. 374–375]. Однако в тот же год, тщательнее и подробнее исследовав этот вопрос, К. В. Харлампович пришел к выводу, что никакой школы при монастыре не было, хотя этот факт не лишает Ф. Ртищева права претендовать на статус мецената и покровителя науки и образования. Он действительно был сторонником киевской просвещенности, проповедовал распространение киевского влияния на Северо-Восточную Русь и даже сам получил образование у киевских «учительных старцев» [16, с. 21–22]. По глубокому убеждению К. В. Харламповича, временем особого внимания Московии к западнорусскому образованию и «малороссийской литературе» следовало бы считать время царствования Алексея Михайловича, который покровительствовал Л. Барановичу, И. Галатовскому, Е. Славинецкому и С. Полоцкому. Московиты в середине XVII в. предпочитали пользоваться услугами ученых украинцев («малороссиян») или «беларуссов», нежели основывать похожие на западнорусские школы учебные заведения.

Последний раздел своего труда К. В. Харлампович посвятил вопросу борьбы представителей двух школьных направлений – латино-польского и греческого на территории Московской Руси, развернувшейся в 1680-х гг. Одной из серьезных ее составляющих стал вопрос о языке преподавания. В пользу использования греческого языка говорило то, что россияне приняли христианство от греков, а значит, и церковные книги. Сторонники обучения на латыни настаивали на том, что именно этот язык позволил бы прикоснуться к достижениям европейской науки и просвещения. Обвинения в том, что те, кто обучаются латыни, отступают от православия и становятся оружием в руках «латинских авторитетов» в борьбе с православием, сторонники этого подхода уверенно отклоняли [4, с. 43]. Общий вывод К. В. Харламповича свидетельствовал о том, что он признал победу латинского влияния в Московской Руси, т. е. латынь,

которую преподавали в академиях, была ключом к «умственному капиталу, которым владела Западная Европа и к которому направлял Россию ее великий преобразователь (Петр I. – Л. М.)... Школа, служившая доселе главным образом церковным интересам, теперь расширяет свои задачи до служения общегосударственным нуждам» [4, с. 60–61]. Великие государственные потребности России в начале XVIII в. обусловили, по мнению историка, специализацию обучения, возникновение сословных и профессиональных школ, поездки за границу, и это, в свою очередь, вызвало новое влияние на школьное образование, продлившееся вплоть до конца XIX в.

Одной из последних по времени создания работ ученого, посвященной вопросам школьного образования, был доклад К. В. Харламповича «Казанские новокрещенские школы: (К истории христианизации инородцев Казанской епархии в XVIII в.)» [10], который он прочел 28 апреля 1903 г. на заседании Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Опубликован доклад был на страницах «Известий» данного Общества в 1905 г. Кроме упомянутой работы, К. В. Харлампович со временем написал еще несколько, уже посвященных истории Казанской Духовной академии [9, 12], чем существенно дополнил представления историков по вопросу становления системы духовного образования нероссийского населения Среднего Поволжья. Подробно анализировать содержание этих трудов на страницах данной статьи мы не будем, т. к. их содержание не связано с темой и задачами настоящей публикации.

Таким образом, проанализировав основные труды ученого, посвященные истории школьного образования XVI–XVII вв. на территории Западной Руси (нынешних территорий Литвы, Беларуси и Украины) и Московского государства, следует отметить, что содержание этих работ доказывает глубокое знание автором источников и историографии проблемы. Приступая к написанию обобщающих трудов, историк изначально тщательно прорабатывал отдельные сюжеты темы. Иногда ситуация выглядела иначе. Не имея возможности основательно раскрыть тот или иной вопрос на страницах одной работы, ученый возвращался к ним в другой. Территориальная и хронологическая широта научных интересов К. В. Харламповича также оказала влияние на привлечение им значительного числа материалов, написанных на разных языках, что обусловило объективность выводов его исследований. Глубокие и основательные знания данной темы сделали ученого настоящим специалистом своего дела, равного которому на то время не было.

ЛИТЕРАТУРА

1. Добров, П. В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П. В. Добров, А. В. Гедьо, Л. Ю. Медовкіна. – Донець: Донбас, 2011. – 300 с.

2. Харлампович, К. В. Борьба школьных влияний в допетровской Руси / К. В. Харлампович // Киевская старина. – 1902. – Т. 78, № 7/8. – Отд. 1. – С. 1–76.

3. Харлампович К. В. Борьба школьных влияний в допетровской Руси / К. В. Харлампович // Киевская старина. – 1902. – Т. 78, № 9. – Отд. 1. – С. 358–394.
4. Харлампович, К. В. Борьба школьных влияний в допетровской Руси / К. В. Харлампович // Киевская старина. – 1902. – Т. 79, № 10. – Отд. 1. – С. 34–61.
5. Харлампович, К. В. Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в.: речь пред защитой диссертации «Западнорусские православные школы XVI и нач. XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви», 10 янв. 1896 г. [Вырезка] / К. В. Харлампович. – С. 1–19 [Оттиск из: Христианское чтение. – 1899. – Вып. 2. – С. 372–395].
6. Харлампович, К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви / К. В. Харлампович. – Казань: Типо-литография Имп. ун-та, 1898. – XIV, 524, LXII с.
7. Харлампович, К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, бывший епископ Владимирский и Брестский (1621–1624) / К. В. Харлампович // Волинские епархиальные ведомости. – 1900. – № 13–15 [Отдельный оттиск. – Почаев: Тип. Почаевской лавры, 1900. – 39 с.].
8. Харлампович, К. В. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования / К. В. Харлампович // Литовские епархиальные ведомости. – 1897. – № 16–22; Вильна: Тип. Св.-дух. братства, 1897. – 67 с.
9. Харлампович, К. В. Казанская духовная академия / К. В. Харлампович. – Казань, 1907.
10. Харлампович, К. В. Казанские новокрещенские школы: (К истории христианизации инородцев Казан. епархии в XVIII в.) (Доложено в общ. собр. О-ва археологии, истории и этнографии 28 апр. 1903 г.) / К. В. Харлампович. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1905. – [2], 91 с. [Оттиск из: Известия О-ва археологии, истории и этнографии при Имп. Казан. ун-те. – 1905. – Т. 21. – Вып. 1. – С. 1–91].
11. Харлампович, К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань: М. А. Голубев, 1914. – Т. 1. – XXIV, 878, [23], LXVI с.
12. Харлампович, К. В. Материалы для истории Казанской духовной семинарии в XVIII в. / К. В. Харлампович. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1903. – [2], 214 с.
13. Харлампович, К. В. Острожская православная школа (историко-критический очерк) / К. В. Харлампович. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира Н. Г. Корчак-Новицкого, 1897. – [2], 57 с.
14. Харлампович, К. В. Острожская православная школа (историко-критический очерк) / К. В. Харлампович // Киевская старина. – 1897. – Т. 57, № 5. – Отд. 1. – С. 177–207.
15. Харлампович, К. В. Острожская православная школа (историко-критический очерк) / К. В. Харлампович // Киевская старина. – 1897. – Т. 57, № 6. – Отд. 1. – С. 363–388.
16. Харлампович, К. В. Ртищевская школа / К. В. Харлампович // Богословский вестн. – 1913. – Т. 2, № 5. – С. 21–22.

Ліна Мядоўкіна

К. В. ХАРЛАМПОВИЧ ЯК ДАСЛЕДЧЫК ГІСТОРЫІ ШКОЛЬНАЙ АДУКАЦЫІ XVI–XVII стст.

Рэзюмэ

У артыкуле прааналізаваны навуковыя працы вядомага вучонага К. В. Харламповіча, прысвечаныя гісторыі школьнай адукацыі XVI–XVII стст. на тэрыторыі Заходняй Русі (цяпер тэрыторыя Літвы, Беларусі, Украіны) і Маскоўскай дзяржавы (цяпер – Расійская Федэрацыя). Адзначана выкарыстанне К. В. Харламповічам шырокай базы крыніц і грунтоўнае веданне гістарыяграфіі праблемы, што дазваляла яму асвятляць як асобныя сюжэты тэмы, так і рабіць абагульняючыя вывады. Аб'ектыўнасці высноў вучонага спрыялі тэрытарыяльная і храналагічная шырыня яго навуковых інтарэсаў, прыцягненне ім значнай колькасці матэрыялаў, напісаных на розных мовах. Усе названыя фактары спрыялі фарміраванню навуковага аўтарытэту гісторыка, забяспечвалі высокі прафесійны ўзровень яго даследаванняў і вызначалі яго статус вядучага спецыяліста ў галіне гісторыі адукацыі і часткова царкоўнай гісторыі.

Lina Medovkina

K. V. KHARLAMPOVYCH AS A RESEARCHER OF THE HISTORY OF SCHOOL EDUCATION IN THE 16th AND 17th CENTURIES

Summary

The article reviews the research works of famous historian K. Kharlampovych on the history of school education from the 16th century to the 17th century on the territory of Western Rus (today's Lithuania, Belarus, and Ukraine) and the Tsardom of Muscovy (today's Russian Federation).

This article has the purpose to open the content of his scientific researches devoted stories of concrete educational institutions, existing on the mentioned territories in the 16th and 17th centuries.

The historian scrupulously studied the history of Orthodox brotherhoods' schools, Catholic Jesuit and Protestant schools, religious schools, and Orthodox and mixed-type ecclesiastical academies. The analysis shows that K. Kharlampovych used a wide range of sources and had a deep knowledge of the historiography of this topic, which helped him cover individual aspects and make

generalised conclusions. The wide scientific interests of researcher in terms of the geographical and chronological variety of his research studies and the fact that he used a significant number of sources in different languages contributed to the objectivity of his conclusions. The above factors earned K. Kharlampovych a reputation as a creditable historian, attested to the high professional level of his research works and established his status of a leading researcher in the history of education and also in the history of church.

The article reviews few research works famous historian K. Kharlampovych, and foremost, his basic labor on this question: «Zapadnorusskie pravoslavnyie shkolyi v XVI i nachale XVII veka, otnoshenie ih k inoslavnyim, religioznoe obuchenie v nih i zaslugi ih v dele zaschityi pravoslavnoy veryi i tserkvi». In it the historian described creation process in the 16th century and beginning of the 17th century of the most part of colleges and schools, and also the principles of their educational activity. The scientist also revealed the essence of mutual influence which took place between Catholic, Protestant and Orthodox educational institutions.

During the 16th century as the historian noted, there was a considerable number of Jesuit and Protestant schools between which was much in common in the Polish-Lithuanian Commonwealth territory. Jesuit educational establishments had considerable support from the side of Catholic Church. In competitive activity Jesuitical schools passed ahead other educational establishments, they had labored for their closing and they had enticed students often. For example, the result of activity Jesuits had become closing of the Calvinist schools in Nyasvizh and Vilna, the Orthodox school in Pinsk, the cathedral school in Lvov fallen into decay.

Дата поступления в редакцию: 25.09.2013

РЕЙД СТЕФАНА ЧАРНЕЦКОГО НА БРАЦЛАВЩИНУ ВЕСНОЙ 1653 г.

Хмельничина была важной вехой в истории украинского народа. Однако военная история того периода освещена весьма неравномерно [9]. Главное внимание исследователей привлекают крупные сражения того времени – Желтые Воды, Корсунь, Пилявцы, Збараж, Зборов, Берестечко, Батог, в то время как события, происходившие между этими битвами, практически неизвестны. Но они были не менее кровавы и во многом даже более жестоки. Неоднократно войска противников вторгались на вражескую территорию, предавая ее разрушениям. В марте 1653 г. польские войска под командованием Стефана Чарнецкого огнем и мечом прошли по землям Брацлавщины. Ряд населенных пунктов был разграблен и сожжен, сотни украинцев были убиты. Несмотря на длительные украинско-польские конфликты, такого кровавого вторжения еще не было. Поляки стремились не столько к грабежам, сколько к убийствам. Целью данной работы является анализ действий польских войск С. Чарнецкого на Подолье, положивших начало кампании 1653 г. и приведшей к Жванецкому миру.

Для написания данной статьи использовались следующие источники. Это, прежде всего, «Война домов» С. Твардовского [21] и «Анналы» В. Коховского¹. Также упоминания о рейде С. Чарнецкого содержатся в воспоминаниях И. Ерлича [14], Н. Емиоловского [15] и в хронике Я. Юзефовича [16]. С украинской стороны мартовские события 1653 г. описаны в летописях Г. Грабянки [2] и С. Величко [1], но следует отметить, что в их основе лежат, прежде всего, вышеуказанные произведения С. Твардовского и В. Коховского.

Исследователи XIX в. Н. Костомаров [5], П. Кулиш [6], Н. Павлицев [7], М. Краевский [19], Ф. Равита Гавронский [20], затрагивая в своих работах события рейда С. Чарнецкого, литературно обрабатывали С. Твардовского и В. Коховского без

всякого анализа, акцентируя, как правило, внимание на жестокости поляков и штурме Монастырища. Позднее М. Грушевский [3], не погнавшись за славой литератора, просто пересказал польские источники, добавив к вышеперечисленным еще и И. Ерлича (также оставив все без анализа). В современной украинской историографии ситуация осталась без изменений. Единственной работой аналитического характера является статья А. Гуржия, посвященная Ивану Богуну [4]. Что касается польской историографии, то здесь следует отметить монографии А. Керстена [17] и Т. Цешельского [13].

1–2 июня 1652 г. польская армия потерпела поражение под Батогом. В течение двух дней была уничтожена коронная армия во главе с полным гетманом М. Калиновским. Однако Б. Хмельницкий не воспользовался плодами своей победы – после непродолжительной неудачной осады Каменец-Подольского, казацкая армия вернулась в Надднепрянщину. Поляки же, не теряя времени, стали готовиться к будущей военной кампании. На сейме летом 1652 г. было принято решение о финансировании армии численностью 37 465 человек. 6 декабря 1652 г. Ян Казимир выдал универсал о сборе всех войск в лагере под Ковелем. Концентрация армии происходила на протяжении всех зимних месяцев (несмотря на то что согласно универсалу отряды должны были явиться к 8 января 1653 г.). Выполнить сеймовые постановления поляки не смогли – финансирование в должном объеме отсутствовало, и численность армии в ковельском лагере колебалась в пределах 26–27 тысяч человек, которые к тому же не получили полностью довольствие (оплату) за предыдущие месяцы службы [13, s. 82].

Тем временем в польской ставке распространилось известие о том, что 40 000 татар готовы к вторжению в ВКЛ, а общая численность казацко-татарской армии может достичь 200 тысяч человек. В феврале 1653 г. ряд польских отрядов с целью сбора информации совершили набеги на Правобережье Днепра. Отряд полковника Себастьяна Маховского прошелся по Винниччине, уничтожив казацкие гарнизоны в Новом Збараже и Паволочи, а татарская хоругвь ротмистра Челебея (у Величко – Чародея [1]) из его отряда разорила Прилуки и Самгородок. В то же время отряд полковника Яна Кондрацкого (5 хоругв-

¹ Веспасиан Коховский писал свой труд на латинском языке. В 1840 г. был опубликован сокращенный польский перевод его «Анналов» [18], который впоследствии неоднократно переиздавался. Текст, посвященный мартовскому походу С. Чарнецкого, в этом издании отсутствует. Поэтому автор пользовался пересказом текста В. Коховского, сделанным М. Грушевским с оригинального латинского издания.

вей) выступив из Каменца, прошел вдоль Днестра, громя казацкие заставы [13, s. 87]. Около 300 поляков стоявшего в Корце полка Доминика Заславского под командованием полковника С. Гурского совершили рейд на Коростышев, который захватили в ночь с 13 на 14 марта. При этом полностью разгромили гарнизон и взяли в плен сотника Гребинку [14, s. 142]. Но ничего существенного полякам узнать не удалось. В такой ситуации Ян Казимир решил отправить на Волынь и Подолье крупный польский отряд, состоящий из конницы. Великий коронный гетман С. Потоцкий выступил против этого решения, считая, что разделение армии приведет к поражению, и только после того, как Ян Казимир пригрозил С. Потоцкому, что вынесет на ближайший сейм вопрос о гетманском неподчинении, последний стал готовить войска к рейду. По совету Е. Любомирского командование отрядом было поручено коронному обозному С. Чарнецкому [17].

Стефан Чарнецкий был одним из выдающихся польских полководцев XVII в.¹ Происходил он из средней шляхты. Родился около 1599 г. в Чарнце, получил образование в Краковской иезуитской коллегии. Военную деятельность Чарнецкий начал в 1621 г. участием в Хотинской войне. В последующие годы участвовал в отражении татарских набегов (в частности, в разгроме мурзы Кантемира под Мартыновым в 1624 г.), служба в казацкой хоругви своего старшего брата Павла. В 1626–1629 гг. С. Чарнецкий под командованием Станислава Конецпольского принял участие в польско-шведской войне, а в 1630–1632 гг. находился на службе в имперской армии (как считают исследователи – в хоругви лисовчиков). В 1632–1634 гг., будучи поручиком казацкой хоругви польного коронного гетмана М. Казановского, участвовал в русско-польской войне. В ходе этой войны С. Чарнецкий совершил рейды под Калугу и Козельск, фактически выполняя роль командира хоругви. В 1637 г. С. Чарнецкий под командованием Н. Потоцкого подавлял казацкое восстание Павлюка, будучи при этом поручиком гетманской гусарской хоругви. После боя под Кумейками немало критики слышалось в адрес С. Чарнецкого за необоснованную браваду его гусар, которая привела к большим потерям. Подавления восстаний Гуни и Острянина также не обошлись без С. Чарнецкого, который был теперь поручиком гусарской хоругви Станислава Любомирского. В 1644 г. С. Чарнецкий проявил себя в битве под Охматовым, где его гусарская хоругвь сыграла главную роль в разгроме татар. После начала восстания Хмельницкого С. Чарнецкий находился в отряде Стефана Потоцкого, и после его разгрома казаками под Желтыми Водами попал в плен к татарам. Оказавшись на

свободе только после Зборовского мира, С. Чарнецкий довольно быстро совершил военную карьеру, во многом благодаря содействию гетмана Н. Потоцкого (возможно потому, что С. Чарнецкий до последних минут жизни находился с сыном гетмана Стефаном после Желтоводской битвы). В 1651 г. полковник С. Чарнецкий уже входил в число военных советников короля Яна Казимира, и именно он уговорил короля совершить марш из-под Сокаля к Берестечку, увенчавшийся победой польского оружия. Таким образом, С. Чарнецкий был бывалым офицером, участвовал во многих военных кампаниях, однако не имел опыта командования крупными воинскими соединениями – это был его первый самостоятельный поход.

Определить численность отряда, подчиненного С. Чарнецкому, довольно сложно. Минимальную цифру в 8 тысяч приводит в своих воспоминаниях И. Ерлич [14, s. 143]. А. Радзивилл и В. Коховский [18] увеличивают ее до 10 тысяч. С. Твардовский сообщает о 12 тысячах отборной конницы [21, s. 84]. Анонимный автор «Kroniki wypadkow historycznych» указывает, что Потоцкий отдал под командование С. Чарнецкому всю конницу, за исключением нескольких хоругвей [13, s. 89]. Б. Хмельницкий в письме к московскому царю, описывая эти события, пишет о 15 тысячах поляков (эта же цифра приведена в летописи С. Величко). Немного позднее Я. Юзефович указал, что С. Чарнецкий располагал 30 тысячами легковооруженной конницы [16, s. 162]. М. Краевский, правда без ссылок на источники, пишет, что в распоряжении С. Чарнецкого было 10 тысяч панцерной конницы и 1200 драгун [19, s. 35]. Современные польские исследователи оценивают отправленные в рейд силы в диапазоне от 8 до 20 тысяч солдат [13, s. 88]. Исходя из того, что, согласно платежным ведомостям за первый квартал 1653 г., польская армия насчитывала около 32 400 солдат, из которых 13 070 пехотинцев [13, s. 81], то вполне можно согласиться с В. Смолием и В. Степанковым, оценивающими поляков в 13–15 тысяч человек [8, s. 288], приняв во внимание указание Т. Цешельского о 1200–2000 драгун, входящих в это число [13, s. 88].

Основу польского отряда составляли легкоконные казацкие хоругви. Появившиеся в 80-х гг. XVI в., они, по-видимому, первоначально действительно состояли из украинских казаков, но со временем в них стали служить поляки, не имевшие средств на тяжелое гусарское вооружение. С началом Хмельниччины, для отличия от запорожских казаков, польские казацкие хоругви стали называться панцерными (pancerni) казацкими, а впоследствии просто панцерными [11, p. 17]. Кроме того, в походе участвовали легкоконные татарские и волошские хоругви (названия не отражали фактического положения дел, в них так же, как и в казацких хоругвях, было значительное количество малоимущих поляков) и, возможно, немецкая кон-

¹ Биографию С. Чарнецкого см.: Керстен А. Stefan Czarniecki 1599–1665 [17]. В данной работе на основе вышеуказанной работы приводятся основные вехи военной карьеры польского полководца до начала 1653 г.

ница – рейтары и аркебузиры. Роль пехоты в отряде С. Чарнецкого играли драгуны, которые в своей массе состояли из польских крестьян, и им часто давались различные задачи по устройству лагеря, постройке мостов и др., которые невозможно было поручить польской знати из гусарских или панцерных частей [12, p. 8].

Согласно большинству польских источников, целью рейда была необходимость разведанных о казацкой армии и ее возможных действиях. В какой-то степени это подтверждает и состав сил – только конные части. Однако некоторые современные исследователи считают, что рейд был предпринят ради разорения украинских земель. Следует обратить внимание на указание, содержащееся в воспоминаниях Н. Емиоловского, который указывает, что причиной рейда было желание занять солдат делом [15, s. 37]. Если вспомнить, что перед солдатами имелась задолженность по оплате, то, вероятно, именно это стремление и было основной причиной рейда. Участие в военных действиях и возможность грабежа украинской территории отвлекала польских жолнеров от бунта в лагере.

16 марта 1653 г. отряд С. Чарнецкого начал свой поход. 20 марта достигнув Паволочи, Чарнецкий соединился с полком С. Гурского, который квартировал на Подолье [8, с. 288]. Основные силы польской армии также покинули лагерь под Ковелем и расположились в окрестностях Дубно и Луцка, чтобы в случае возможной неудачи оказать помощь рейдерскому отряду [13, s. 90].

Из Паволочи поляки выступили в южном направлении. Причиной такого изменения маршрута Т. Цешельский считает наличие в Белой Церкви крупных казацких сил (Белоцерковский полк) [13, s. 90]. Это никак не согласуется с версией о разведке сторонников проведения рейда с целью грабежа.

Первой жертвой поляков стала Борщаговка. Жители не ожидали польского наступления, и С. Чарнецкий захватил местечко, не встретив при этом сопротивления. А. Керстен отмечает единодушие польских и украинских источников о дальнейших событиях – все население было вырезано. Впервые все жители населенного пункта, не оказавшие полякам сопротивления, были уничтожены [17, s. 213].

Из Борщаговки Чарнецкий выступил на Погребище. История с Борщаговкой повторилась, но была усугублена тем, что, согласно летописи С. Величко [1], в Погребищах в то время происходила крупная ярмарка, и количество украинцев в местечке было намного большим. Внезапно ворвавшись в город, поляки сожгли его, вырезая при этом все население без разбора вплоть до беременных женщин и детей. Жестокость С. Чарнецкого отметил даже С. Твардовский [21, s. 84], которого сложно заподозрить в очернении поляков.

После этого в течение нескольких дней отряд С. Чарнецкого действовал в районе Побужья. Во все

стороны от главных сил выслались польские разезды, которые разоряли округу. Стоит отметить, что С. Чарнецкий, избегая осад, атаковал только слабоукрепленные украинские населенные пункты. В своей монографии В. Смолий и В. Степанков считают, что главной целью поляков была Умань [8, с. 289], но это противоречит всей стратегии похода – избегать столкновений с сильным противником и штурмов городов с мощной фортификацией. Вероятнее всего украинские историки буквально восприняли поэтическую фразу С. Твардовского о разорении С. Чарнецким Брацлавщины «по Бершадь и Умань» [21, s. 84]. Поляками были разорены и сожжены Животов, Якубовка, Липовец, Немиров, Кальник, а также множество небольших местечек и сел. Под Кальником, по всей видимости, произошла первая схватка между отрядом С. Чарнецкого и казаками под командованием кальницкого полковника И. Богун, после чего последний отступил к Балабановке, а затем к Монастырищу [14, s. 143].

Также как и его визави, И. Богун был опытным военачальником. О начале его военной карьеры практически ничего неизвестно, и все выводы, сделанные исследователями, являются не более чем предположениями. Наиболее достоверные факты о деятельности И. Богун появляются только с 1651 г. В течение десяти мартовских дней 1651 г. И. Богун оборонял Винницу от войск М. Калиновского, нанеся при этом полякам значительные потери. В июле 1651 г. тысячи украинских казаков и крестьян спасли свои жизни под Берестечком только благодаря военным талантам И. Богун, сумевшего в труднейших условиях организовать отступление армии. В следующем году И. Богун отличился под Батогом, где сложил голову гетман М. Калиновский. До весны 1653 г. военные пути И. Богун и С. Чарнецкого уже неоднократно пересекались – в 1637–1638 гг., когда И. Богун участвовал в казацких восстаниях Павлюка, Гуни и Острянина¹, и в 1651 г. под Берестечком.

Практически все источники, а вслед за ними и исследователи указывают, что И. Богун с небольшим отрядом (4 тысячи казаков согласно С. Величко [1], И. Ерлич [14, s. 143] увеличивает его до 6 тысяч) был направлен Б. Хмельницким на Подолье с целью противодействия С. Чарнецкому. Однако, узнав о численном превосходстве поляков, И. Богун отступил к Монастырищу, отправив гонцов к Хмельницкому за помощью.

На наш взгляд, такое развитие событий не соответствует истине. Рейд поляков проходил очень стремительно – события от разорения Борщаговки до битвы под Монастырищем уместились в третью декаду марта. При этом жители многих населенных пунктов

¹ Об участии И. Богун в этих восстаниях сообщают советские исследователи М. Петровский и Л. Полухин, не приводя, однако, при этом ссылок на источники.

даже не знали, что враг находится вблизи. Так что у Б. Хмельницкого просто не было времени узнать о рейде и отрядить на Подолье войска. К тому же в это время казачье войско было распущено на зимовье и находилось на своих полковых землях. Вероятнее всего, И. Богун узнал о вторжении поляков находясь в Кальнике – административном центре кальницкого полка. Он тут же стал собирать разбросанные по полковой территории казачьи сотни, указав местом сбора вероятнее всего Монастырище (по крайней мере, казаки начали спешно укреплять город, который был и так довольно сильным в фортификационном отношении), послав одновременно к Б. Хмельницкому за помощью. Когда С. Чарнецкий подошел к Кальнику, то И. Богун после небольшой стычки (возможно, с передовыми польскими хоругвями) отступил сперва на восток к Балабановке, а оттуда южнее – к Монастырищу, где укрылся за оборонительными сооружениями.

Возникает вопрос – почему И. Богун сразу не переместился в Монастырище, которое стало его военной базой? А. Гуржий считает, что И. Богун специально заманивал поляков под Монастырище [4], при этом, правда, не указывая, с какой целью. На наш взгляд, кальницкий полковник специально пытался привлечь к себе внимание польских войск, чтобы потом, как и два года назад в Виннице, собрать врага в одном месте и отбиться от него за укреплениями. Здесь С. Чарнецкий совершил свою главную ошибку – бросился в погоню за И. Богуном и атаковал укрепленное Монастырище, что полностью противоречило его предыдущей стратегии.

Подойдя к Монастырищу, С. Чарнецкий начал штурм города. С. Твардовский говорит о нескольких польских приступах, отбитых казаками [21], В. Коховский только об одном [3], но нет сомнения, что осада Монастырища длилась в течение только одного-двух дней. Несмотря на большие потери (только во время третьей атаки около 600 человек ранено и убито, в том числе и ротмистр татарской хоругви Челебей), поляки захватили городские валы, на которых был убит казацкий сотник Дрозденко (у Г. Грабянки – Дрозденский [2]) и ворвались в город. Казаки были вынуждены отступить к городскому замку. После этого, согласно С. Твардовскому и следовавшему за ним С. Величко, И. Богун оставил свои войска в замке, а сам отправился за помощью к Б. Хмельницкому. Однако В. Коховский, который, вероятно, был непосредственным участником событий, подает более достоверную версию событий. Видя, что город уже не удержать, И. Богун с казацкой конницей вырвался из Монастырища, чтобы обойти польские части и атаковать их с тыла. В этот момент тяжелое ранение получил С. Чарнецкий¹. Казацкая

пуля (по другим сведениям стрела) пробил ему обе щеки и поднебье. Хлынувшая кровь почти не давала возможности говорить. В рядах поляков возникла сумятица. И именно тогда конница И. Богуна атаковала врага. Не ожидавшие удара казаков с тыла, поляки приняли атакующих за подошедших на помощь к украинцам татар². Крики «Орда! Орда!» разнеслись по предместьям Монастырища. Поляки обратились в бегство [3]. Идя в поход на украинские земли, они собирались убивать, грабить, жечь, но уж никак не расставаться с собственной жизнью. Отряд С. Чарнецкого с раненым предводителем и награбленным добром отступил в направлении Липовца. Собрыв в Липовце все разьезды, разорявшие Брацлавщину и юго-западную Киевщину, поляки выступили на запад в направлении Бара. В апреле 1653 г. группа С. Чарнецкого соединилась с коронной армией в районе Бужска.

Каковы же результаты рейда С. Чарнецкого? Прежде всего следует отметить, что благодаря рейду польские солдаты в значительной степени разжились добром, и задержка выплаты жолда уже не была критичной. Кроме того, известия об успехах польского оружия регулярно оглашались на проходившем в это время в Бресте сейме, что позволило Яну Казимиру временно нейтрализовать шляхетскую оппозицию, выступавшую против повышения налогов на содержание коронной армии. Но в целом военные успехи рейда были минимальными. Литовский канцлер А. Радзивилл удачно заметил об участвовавших в рейде жолнерах: «Вернулись без славы, но с добычей».

Еще одним и немаловажным результатом рейда стала миграция украинского населения на Левобережье, которое не было охвачено постоянными военными действиями.

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы. Рейд под руководством С. Чарнецкого задумывался, вероятнее всего, как демонстрация силы, которая превратилась в карательную-грабительскую акцию, главными жертвами которой стало мирное украинское население. И. Богун, несмотря на численное превосходство противника, сумел организовать оборону, заставив поляков штурмовать наиболее укрепленный город на территории своего полка. Главной причиной поражения поляков под Монастырищем был не маневр казацкой конницы, а моральная неустойчивость поляков, которые после ранения своего вождя не смогли сплотиться для оказания сопротивления.

¹ Н. Емиоловский относит это событие к штурму Погребещ, но все остальные источники указывают на Монастырище.

² В летописи Г. Грабянки сообщается, что И. Богун одел несколько сот казаков в татарскую одежду. Они скрытно вышли из-за стен крепости и атаковали с тыла польские войска, крича при этом по-татарски. Однако это не подтверждается сведениями современников события. Возможно, Г. Грабянка привел свое объяснение крикам «Орда идет!», о которых писал С. Твардовский.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величко, С. Літопис: в 2 т. / С. Величко. – Київ: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
2. Грабянка, Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Г. Грабянка [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>. – Дата доступа: 12.02.2014.
3. Грушевський, М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Київ: Наук. думка, 1996. – Т. XI-1. – 869 с.
4. Гуржій, О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність / О. І. Гуржій // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 99–111.
5. Костомаров, Н. Богданъ Хмельницкий: в 2 т. / Н. Костомаров. – СПб.: Гос. Тип., 1859. – Т. 2. – 550 с.
6. Кулиш, П. Отпадение Малороссии отъ Польши: в 3 т. / П. Кулиш. – М.: ГТ, 1889. – Т. 3. – 415 с.
7. Павлищев, Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину / Н. И. Павлищев. – СПб., 1887. – Т. 2. – 405 с.
8. Смолій, В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – Київ: Альтернативи, 2003. – 400 с.
9. Українське козацтво: мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
10. Яковенко, Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2006. – 584 с.
11. Brzezinski, R. Polish armies 1569–1696 (1) / R. Brzezinski. – Oxford: Osprey, 1987. – 48 p.
12. Brzezinski, R. Polish armies 1569–1696 (2) / R. Brzezinski. – Oxford: Osprey, 1988. – 48 p.
13. Ciesielski, T. Od Batohu do Zwanca: Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawie 1652–1653 / T. Ciesielski. – Zabrze: Inforteditions, 2007. – 335 s.
14. Jerlicz, J. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / J. Jerlicz. – Warszawa: UW, 1853. – Т. 1 – 187 s.
15. Jemiołowski, M. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane / M. Jemiołowski. – Lwów: ST, 1850.
16. Jozefowicz, J. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 / J. Jozefowicz. – Lwow: WU, 1854. – 504 s.
17. Kersten A. Stefan Czarniecki 1599–1665 / A. Kersten. – Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 662 s.
18. Kochowski, W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. – Poznah, 1859. – Т. 1 – 369 s.
19. Krajewski, M. Historia Stefana na Czarnocy Czarnieckiego / M. Krajewski. – Krakow, 1859. – 174 s.
20. Rawita-Gawroński, F. Bohdan Chmielnicki / F. Rawita-Gawroński. – Lwow: WU, 1909. – Т. 2. – 487 s.
21. Twardowski, S. Wojna domowa / S. Twardowski. – Typis Collegii Calliensi (Калиш), 1681. – Cz. 3. – 287 s.

Юрій Рябуха

РЕЙД СТЕФАНА ЧАРНЕЦКАГО НА БРАЦЛАЎШЧИНУ ВЯСНОЮ 1653 г.

Резюме

Артыкул прысвечаны рейду польскіх войск пад камандаваннем Стэфана Чарнецкага на землі Брацлаўскага ваяводства вясной 1653 г. Большасць польскамоўных крыніц паказваюць, што мэтай рейду была неабходнасць збору разведданных аб казацкім войску і яго магчымых дзеяннях. На думку ж аўтара, асноўная прычына рейду заключалася ў нявыплаце польскім камандаваннем заробку і імкненнем за кошт рабавання і спусташэння ўкраінскай тэрыторыі забяспечыць матэрыяльныя выплаты салдатам. Рабаванню спадарожнічала знішчэнне ўкраінскага насельніцтва. Усе захопленыя паселішчы палякамі спальваліся. Абарончымі дзеяннямі казакоў кіраваў Іван Багун. Сваім манеўрам ён прымусіў палякаў да штурму ўмацаванага Манастырышча, дзе палякі панеслі вялікія страты і пасля ранення С. Чарнецкага былі вымушаны адступіць. Нягледзячы на паражэнне ў ваенным плане, рабаванне ўкраінскай тэрыторыі дазволіла пазбегнуць палякам салдацкага бунту, а таксама за кошт шырокай прапаганды першапачатковых поспехаў польскаму каралю Яну Казіміру ўдалося часова нейтралізаваць шляхецкую апазіцыю, якая выступіла супраць павышэння падаткаў на ўтрыманне кароннай арміі.

Yuriy Ryabuha

STEPEN CZARNECKI'S RAID TO THE BRATSLAV PROVINCE IN SPRING OF 1653

Summary

The article is considered with a rear area raid made by the Polish troops under the command of Stephen Czarnecki onto the Braclaw Voivodeship in spring 1653. Most of Polish reference sources maintain that the raid had the following purpose: to find out the intelligence data of the Cossack army and their possible actions. With the accordance to the author the main reason of the raid was different. The Polish officership did not pay the «zhold» out. Moreover they were aimed to provide the soldiers with a number of material benefits through the booty and ravage of the Ukrainian territory. The booty was accompanied by the depopulation of the Ukrainians. The defensive actions of the Cossacks were led by Ivan Bohun. He made the Poles to make an assault upon the fortress Monastyrische. There the Poles suffered huge losses and they had to retreat after S. Czarnecki had been wounded. Despite the defeat militarily, the Poles avoided a soldier rebellion with the help of robbery across the Ukrainian territory. Besides, propagandizing the first successes got in the beginning of the war, the Polish King John Casimir temporarily managed to neutralize the gentry's opposition against the raising of taxes to support the forces of the Crown.

Дата поступления в редакцию: 28.02.2014

Ольга Ковалевская,
старший научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины,
кандидат исторических наук, доцент (Киев, Украина)

ИЗОБРАЖЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ КАЗАЧЕСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САКРАЛЬНОГО ИСКУССТВА XVII–XVIII ВВ.

Изучение иконописи и стенописи украинских храмов, а также соответствующих экспонатов музейных собраний приводит к выводу, что целый ряд произведений сакрального искусства содержит изображения светских лиц с явно выраженными портретными характеристиками. Это дает нам право исследовать эти произведения как визуальные источники и ставить перед собой задачи выявления хронологических границ появления данной традиции, определения ее характера (местная или заимствованная) и составления списка наиболее часто изображаемых лиц. Особое внимание в статье уделено изображениям в иконах представителей казаческого сословия.

Специального исследования, которое бы было посвящено данной теме, в историографии нет, хотя отдельные ее фрагменты неоднократно отображались в искусствоведческой литературе [3, 4, 7, 17, 19]. Это дает нам право считать тему актуальной, малоисследованной и востребованной, особенно с той точки зрения, что аутентичных портретов некоторых представителей казаческой старшины вообще не сохранилось, другие же дошли до наших дней лишь в более поздних копиях.

Поскольку тема достаточно обширна, а объем статьи ограничен, наше внимание будет сосредоточено на трех основных типах икон, которые содержат изображения представителей украинского казачества. Это иконы типа «Воздвижение Честного Креста», «Распятие», «Покров Богородицы».

Появление изображений, отображающих сюжет возведения Честного Креста, тесно связано с византийской легендой о матери императора Константина – св. Елене, которая, отправившись с паломниками в Святую землю, нашла там пещеру Гроба Господня (место распятия и погребения Иисуса Христа). Этот факт имел место в первой половине IV в. Вскоре над пещерой была построена церковь, которую освятили 14 сентября 335 г. Чтобы дать возможность христианам, собравшимся на Голгофе, увидеть святыню, иерусалимский патриарх Макарий поднял Крест над головами верующих. Именно в честь этого события был учрежден праздник Воздвижения Честного Креста, который празднуется православными верующими 14 (27) сентября. Таким образом, традиция изображения данного события пришла на Русь из Византии и была достаточно распространенной

в древнерусском искусстве. Иконография данного изображения свидетельствует об устоявшемся каноне, который сохранялся и в последующие времена: посередине композиции находился Крест, слева и справа от которого изображались император Константин и его мать Елена, иногда патриарх Макарий, священнослужители и верующие [16, с. 8–9].

Среди прочих икон данного типа особое внимание привлекает икона «Воздвижение Честного Креста» (конец XVII в.), которая пребывала в храме с. Сытьхов на Львовщине, а со временем была передана в коллекцию Национального музея им. Андрея Шептицкого во Львове [14, 18]. В композиции данной иконы с одной стороны были изображены фигуры монархов: вероятно, императора Константина и императрицы Елены, многочисленных священнослужителей, а с другой – представителей казаческой старшины, простых казаков и крестьян, которые были вписаны в композицию церкви. Некоторые характерные черты изображенных лиц дали возможность исследователям предположить, что сюжет иконы скорее всего отображает не событие IV в., а совсем другое, более значимое для реалий Гетманщины конца XVII в., в частности, подчинение Украинской православной церкви Московскому патриархату, которое произошло в 1686 г. На тот момент это событие рассматривалось как некий благой знак, символом которого должно было стать «воздвижение Креста» в иконе. При этом иконописец явно желал отобразить в данном произведении некоторых наиболее влиятельных лиц, имевших отношение к этому событию. Чтобы понять, кого именно мог иметь в виду иконописец, следует вспомнить, что в 1685 г. в Москве был созван православный Собор, где киевским митрополитом был избран епископ Гедеон кн. Святополк-Четвертинский. Гетман Иван Самойлович и его окружение были весьма заинтересованы ходом событий, поэтому контроль за ними гетман поручил своему доверенному лицу, которым на тот момент был генеральный есаул Иван Мазепа. Таким образом, можем говорить, что среди изображенных в иконе светских особ следует искать портретные изображения реальных лиц: московских монархов, бояр, священников, а также самого епископа Гедеона (справа от креста), гетмана И. Самойловича (слева, за спинами царя и царицы), представителей казаческого правитель-

ства, в частности, портрет И. Мазепы (справа со сложенными в молитвенном жесте руками). Со временем с этими предположениями П. Холодного [18] согласились современные историки, которые нашли подобие в изображении И. Мазепы в иконе «Воздвижение Честного Креста» из Сытыховской церкви, а также в графических и стеновых изображениях Киева конца XVII в., что сохранились до нашего времени [9]. Этот факт делает данную икону очень интересным источником, т. к. более традиционные ее списки (как, например, «Воздвижение Честного Креста» 2-й половины XVIII в. из коллекции Киево-Печерской лавры) [15, с. 52] не содержат портретных изображений современников.

Следующим типом икон, в сюжетах которых чаще всего можно было встретить изображения реальных людей, следует считать композицию «Распятие». Это типичная икона, однако размещенные в ней изображения в научной литературе принято называть «вотивным портретом» (от лат. *votum* – обет, обещание, обещанный предмет) [17, с. 27]. Подобные изображения, как пишет Г. Беликова, вводились в сюжет иконы, которую вывешивали в церкви во время несчастий или болезни человека как знак просьбы о помощи и благодарности за услышанную молитву. Чаще всего изображенные лица в такой иконе были показаны в молитвенной позе, обращенной к Богородице или Иисусу Христу, реже к другим святым.

Примерами таких икон могут служить «Распятие» с семьей донаторов (конец XVI в.), «Распятие» с Игнатием и Феодосией (1660), «Распятие с предстоящими» и с семьей Ивана Чорного, кисти иконописца Винцентия Липского (1691), «Распятие» со Стефаном Комарницким (1697), «Распятие» с Андреем и Анной (Симоном и Евой) Матковскими, кисти иконописца Марка Шестаковича (1720–1730), «Распятие» с семьей Прухницких (1742), «Распятие» с группой дрогобычских мещан, предположительно кисти Петра Метельского (1754), «Распятие» с донатором (1-я половина 1690-х гг.) и др. [17, с. 88–105].

Особое место среди подобных икон занимает «Распятие с предстоящими» (конец XVII в.) и портретом Леонтия Назаровича Свечки (?–1699). Последний был лубенским полковым есаулом (1665, 1679, 1682–1688), полковым судьей (1672), пирятинским городовым атаманом (1677), а с 1687 г. и до 1699 г. – полковником Лубенского полка, фундатором Успенской церкви в Пирятине (1690), меценатом Лубенского Мгарского Спасо-Преображенского монастыря. Впервые атрибуцию портрета, изображенного в иконе козака, сделал известный украинский искусствовед Д. Щербаковский, указавший на сходство данного изображения с утраченным ныне портретом полковника. Кроме того, сама икона, которая в 1900 г. была подарена Киевскому городскому музею известным меценатом Б. Ханенко, а позже переведена в фонды Национального художественного музея Украины, также происходила из околлиц Пирятин

[17, с. 99]. К сожалению, биография полковника не дает нам возможности точно установить время и причину написания данного вотивного портрета. Учитывая, что он был активным участником Крымских походов 1687 и 1689 гг., а также Азовского похода (1696) можно лишь предположить, что композиция иконы с портретом Леонтия Назаровича была создана по инициативе его жены именно в промежутке от конца 80-х до конца 90-х гг. XVII в., когда его жизни гипотетически угрожала опасность.

Третий тип источников, в котором можно встретить портреты представителей украинского казачества, это «покровские» иконы. В основе сюжета «Покров Богородицы» лежит эпизод из жизни Андрея Юродивого о чудесном явлении ему Богородицы во время молитвы во Влахернском храме Константинополя, что имело место в 910 г.: город был окружен войсками неприятеля, и собравшийся в храм народ молился о спасении от врагов. Во время молитвы Андрей Юродивый и его ученик Епифаний стали свидетелями явления Богородицы с покровом в руках, которым она накрыла молившихся. Таким образом, христиане нашли небесную защиту, а штурмовавшие город «сарацины» отступили от его стен. Празднование праздника Покрова Божьей Матери было установлено на Руси еще в XII в. Именно с этого времени началось формирование нескольких иконографических традиций в изображении данного сюжета [16, с. 24–25]. До недавнего времени было принято говорить лишь о владими́ро-суздальской и новгородской традициях, сформировавшихся во второй половине XIV в. [8]. Однако украинский исследователь В. Александрович обоснованно указывает на вероятность перенесения раннехристианского восприятия Покрова Богородицы, как заступницы и покровительницы, на киевскую почву еще во времена Ярослава Мудрого [2, с. 10]. Разработанная иконография данного сюжета встречается в украинских землях с конца XII в. [10, с. 44], а уже в конце XVII–XVIII в. в ней начало проследиваться западное влияние в интерпретации традиционного сюжета, который вел свою историю от композиционной схемы типа «*Madonna della Misericordia*» («Мадонна делла Мизерикордия» – Мадонна Милосердия) [16, с. 25], разработанной итальянскими художниками Пьерро дела Франческо (рис. 1), Рафаэлло Боттичини и другими.

На сегодняшний день сохранилось несколько так называемых казаческих икон типа «Покров Богородицы», в композициях которых есть портретные изображения. К таким иконам прежде всего относятся икона «Покров Богородицы» с портретом гетмана Ивана Степановича Мазепы, полковника Ивана Миновича, казаческой старшины, царя Петра I и его жены Екатерины I (1706–1709) [6, с. 37], «Покров Богородицы» с портретом Семена Ивановича Сулимы (1739–1741) [17, с. 101], «Покров Богородицы» с портретом гетмана Богдана Хмельницкого (1-я половина

Рис. 1. Пьерро дела Франческо. Образ Девы Милосердия из алтарной росписи оратория Братства милосердия. Италия. XV в. [13, с. 100]

XVIII в.) [10, с. 180; 17, с. 101], «Покров Богородицы» с портретом Павла Леонтьевича Полуботка (1-я половина XVIII в.) [17, с. 101], икона «Покров Богородицы» с портретом последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Ивановича Калнышевского (1760-е гг.) [10, с. 218].

Ситуация с атрибуцией портретных изображений в первой иконе («Покров Богородицы», 1706–1709) оказалась достаточно неоднозначной. С момента ее написания и до конца 1880-х гг. икона находилась в Вознесенском соборе города Переяслава на Киевщине. Потом ее подарили великому князю Николаю Николаевичу, который забрал ее в Санкт-Петербург. Ныне копия этой иконы находится в Национальном художественном музее Украины в Киеве.

Следует обратить внимание, что икона писалась для храма, заложенного в 1695 г. по инициативе и на средства гетмана И. Мазепы. 1 июня 1700 г. собор в присутствии гетмана и старшины освятили. В честь такого торжества И. Мазепа подарил храму ныне общеизвестное Пересопницкое Евангелие (на котором приносят присягу на верность Украине и ее народу Президенты Украины), а мать гетмана – игуменья Мария Магдалина в тот же год подарила данному храму вышитую серебром и золотом епитрахиль. Тогда же епископом переяславским был утвержден Захария Корнилович. Вполне вероятно, что упомянутая икона, которая появилась через несколько лет после этого события, как раз и была ему посвящена.

Следовательно, в композиции иконы действительно были изображены Петр I с царицей (справа), епископ Переяславский (слева), активный участник Северной войны (1700–1721), полковник переяславский (1692–1706) Иван Миревич (?–1706) (справа, за спиной у царя) и сам И. Мазепа. Однако, учитывая место, где был изображен гетман, и сложность выделения портретных черт данного изображения, можно предположить, что икона была написана уже после событий 1709 г., когда И. Мазепа перешел на сторону Карла XII. Таким образом, иконописец, с одной стороны, отдал должное фундатору храма и исторической правде о событии, которое действительно имело место, а с другой – спрятал изображение мецената так, чтобы его сложно было найти. Возможно, тут могла преследоваться и другая цель. Выдвигая на первый план личность самого Петра I, автор композиции хотел отвлечь внимание от того факта, что потомки переяславского полковника Ивана Миревича стали убежденными «мазепинцами», которые вместе с И. Мазепой оказались в эмиграции, а позже избрали гетманом Филиппа Орлика. В любом случае икона содержит несколько портретных изображений, чем представляет для нас значительный интерес.

По поводу идентификации портретов, изображенных в иконе «Покров Богородицы» с портретом Семена Ивановича Сулимы (?–1766) [17, с. 101], существуют разные предположения. Персонаж с изображенным полковничьим перначом – это сам переяславский полковник, прославившийся храбростью и воинскими подвигами, участием в многочисленных походах и несением пограничной службы. Сомнений в том, что на иконе изображен именно он, у историков и искусствоведов не возникает. Во-первых, они связывают время написания иконы (1739–1741) со временем получения С. Сулимой полковничьей должности (1739). Во-вторых, для них важным было место пребывания иконы: церковь села Сулимовка, которая была расположена в имении полковника на территории Переяславского полка. В-третьих, изображение С. Сулимы на иконе идентично его портрету, датированному 1750-ми гг.

Несколько сложнее обстоит дело с идентификацией других представителей казаческой старшины, изображенных в иконе. На сегодняшний день установить их личности не представляется возможным. Очевидным является и то, что изображения царя и царицы не являются портретными.

Подобную ситуацию можно наблюдать и в композиции иконы «Покров Богородицы» с портретом Богдана Хмельницкого (1-я половина XVIII в.) [10, с. 180; 17, с. 101], где изображение царя не является портретным, в то время как портрет гетмана весьма узнаваем, т. к. принадлежит к типу портретов, созданных на основе произведения В. Гондиуса, голландского гравера XVII в. (рис. 2). Эта икона ярче других демонстрирует распространенный в Украине тип композиции «Мадонна делла Мизерикордия»

и, возможно, является одним из наиболее ранних вариантов покровских икон с изображением портретов конкретных представителей казаческой старшины. Подтверждением этому можно считать результаты проведенного оптико-физического исследования иконы, итогом которого стало выявление под нынешним изображением аналогичной первичной композиции, датируемой концом XVII – началом XVIII в. [17, с. 101].

Весьма характерной иконой, где Богородица изображена в облаках над верующими, также следует считать «Покров Богоматери» с портретом Павла Леонтьевича Полуботка (1660–1724) [17, с. 101].

Личность этого деятеля Гетманщины конца XVII – первой четверти XVIII в. весьма привлекательна. Родившись на Черниговщине, в семье переяславского полковника Леонтия Полуботка, Павел изначально был ориентирован на карьеру военного и администратора. В 1706 г. он стал черниговским полковником, а с 1721 г. исполнял обязанности наказного гетмана. Был активным защитником казаческих прав и вольностей, в частности, добивался от царского правительства ликвидации административного подчинения Гетманщины России. За свою активную деятельность был арестован и заточен в Петропавловскую крепость в Санкт-Петербурге, где умер и похоронен в 1724 г. Сохранился портрет полковника, датируемый концом XVIII – началом XIX в., и несколько еще более поздних копий. Сопоставление портретных характеристик Павла Полуботка, отображенных в традиционных портретах и в «покровской» иконе, дает возможность утверждать, что в обоих произведениях изображена одна и та же личность.

Последней по времени появления и отображению представителей казаческой старшины является икона «Покров Богородицы» (1760-е гг.) с портретом последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Ивановича Калнышевского (1691–1803) [5; 10, с. 218].

Как следует из искусствоведческой литературы, достоверных сведений о происхождении данной иконы не сохранилось [12, с. 188–189]. Известно лишь, что этот образ находился в сечевой церкви Покрова Богородицы на Запорожье. Богородица изображена стоящей на облаках над молящимися запорожцами во главе с кошевым атаманом Петром Калнышевским с омофором в руках и в окружении св. Николая и архангела Михаила. Над ней видна надпись: «Ізбавлю і покрию люди Моя...» [12, с. 188]. От уст атамана к Богородице направлены слова молитвы: «Молимо, покрий нас чесним твоім покровом і ізбави нас от всякого зла...» [11, с. 37]. По мнению С. Плохия, в композиции данной иконы, кроме фигуры П. Калнышевского, вторым узнаваемым персонажем является войсковой писарь Иван Глоба [11, с. 37]. Прочие персонажи с типичной казаческой внешностью не поддаются идентификации.

Один из списков этой иконы XIX в. хранится в Днепропетровском историческом музее им. Д. Яворницкого, другой – в Одесском историко-

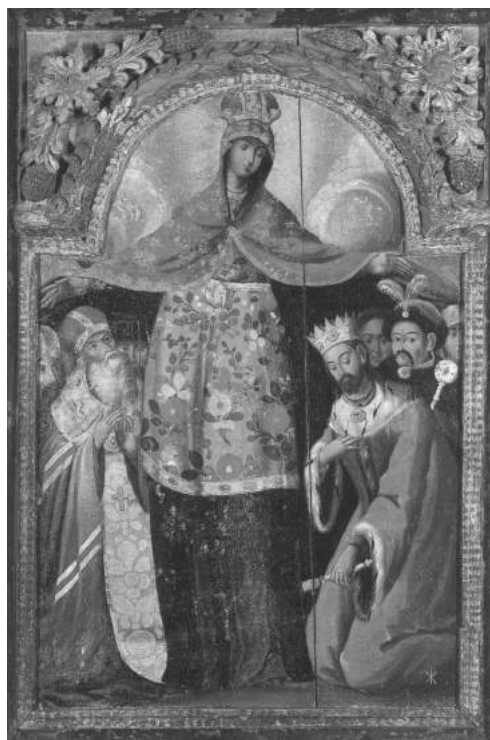

Рис. 2. «Покров Богородицы» с портретом Богдана Хмельницкого. Украина. 1-я половина XVIII в. [17, с. 101]

краеведческом музее, а третий, написанный Н. Проданом в 1992 г., находится в Никопольском краеведческом музее.

Возвращаясь теперь к тем исследовательским задачам, которые были поставлены нами вначале статьи, можем говорить о том, что иконы, кроме своей естественной сакральной функции, вполне могут выполнять информативную функцию значимого визуального источника. Во многих случаях изображенные в них светские персонажи сохраняют свои портретные черты, которые вполне сопоставимы с другими изображениями, что позволяет идентифицировать эти личности. В некоторых случаях изображения, сохранившиеся в иконах, являются единственными аутентичными портретами деятелей XVII–XVIII вв.

Говоря о хронологических рамках появления и распространения традиции изображения в иконах светских лиц, следует рассматривать каждый тип икон отдельно, имея при этом в виду, что, кроме необходимости следования канону [1, с. 514], иконописцы часто откликались на значимые события окружавшей их реальности. Именно это определяло появление изображений отдельных исторических личностей в композициях данных произведений. Кроме того, если речь шла о таком типе икон, как «Распятие» с изображением вотивных портретов, следует помнить о практической цели, которую подобные иконы преследовали: сохранение здоровья, защиту от неприятностей или благодарность за спасенную жизнь конкретного верующего.

Говоря о типе «покровских» икон, следует учитывать сразу несколько ключевых моментов: 1) длительность и преемственность традиции написания икон типа «Покров Богородицы» (с XII в.) на украинских землях, а также связь данного христианского сюжета с дохристианскими верованиями в заступничество богини Мокошь и подобие ее изображений с изображениями Богородицы; 2) влияние западной интерпретации данного сюжета на местную традицию благодаря распространению идей гуманизма и изобразительной традиции итальянских мастеров эпохи Ренессанса (XV–XVI вв.), что привело к введению изображений светских лиц в композицию иконы; 3) распространение культа Богородицы и веры в ее заступничество в казаческой среде в силу особых условий проживания казаков на пограничье, в состоянии постоянной военной опасности и угрозы для жизни.

Что же касается наиболее часто встречающихся персонажей, отображенных в иконах XVII–XVIII вв., то тут наблюдается некая закономерность: в иконах типа «Распятие» чаще изображались мещане, проживавшие в городах и имевшие определенный матери-

альный достаток, позволявший им оплачивать работу иконописца; в иконах типа «Покров Богородицы» чаще изображались монархи, гетманы и представители казаческой старшины, которые также не были бедными категориями населения. В то же время, начиная с иконы «Покров Богородицы» с портретом Б. Хмельницкого, кроме представителей казаческой верхушки в композициях этих икон все чаще можно было увидеть изображения простых казаков, хотя при этом нет возможности говорить о передаче их портретных черт.

В списке наиболее часто встречающихся лиц, отображенных в «покровских» иконах, которые традиционно называются «казаческими Покровами», гетманы Б. Хмельницкий, И. Самойлович, И. Мазепа и наказной гетман П. Полуботок, казаческие полковники И. Миревич, С. Сулима, П. Полуботок, кошевой атаман Запорожской сечи П. Калнышевский и войсковой писарь И. Глоба. Кроме этих лиц в произведениях сакральной живописи встречаются и другие представители украинского казачества, однако раскрытие данного аспекта темы требует дополнительного объема статьи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Janocha, M. *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej: problem kanonu* / M. Janocha. – Warszawa: Neriton, 2001. – 560 s.: il.
2. Александрович, В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія / В. Александрович. – Львів: НАНУ Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2010. – 468 с.: іл.
3. Белецкий, П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / П. Белецкий. – Л.: Искусство, 1981. – 256 с.: ил.
4. Білецький, П. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. / П. Білецький. – Київ: Мистецтво, 1981. – 159 с.: іл.; Український портрет XVI–XVIII століть: каталог. – Київ: НХМУ, 2006. – 350 с.: іл. та ін.
5. Богуш, П. Запорізька мадонна / П. Богуш // Історія Запорізького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 47–58.
6. Гетьман Іван Мазепа: погляд крім століття: каталог історико-мистецької виставки (21 червня – 24 серпня 2003 р. м. Львів). – Київ: ЕММА, 2003. – 64 с.: іл.
7. Жолтовський, П. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. Жолтовський. – Київ: Наук. думка, 1978. – 327 с.: іл.
8. Икона Богородицы «Всех скорбящих радость» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/ikona-bogorodicy-vsex-skorbyashhix-radost-ikonografiya-ikon/>.
9. Ковалевська, О. Іконографія Івана Мазепа в образотворчому мистецтві ХХ–ХХІ ст. / О. Ковалевська. – Київ: Темпора, 2013. – 420 с.: іл.
10. Новікова, К. На перехресті світу і духу: короткий нарис про сакральний живопис України / К. Новікова. – Київ: Темпора, 2013. – 328 с.: іл.
11. Плохій, С. Покрова Богородиці в Україні / С. Плохій // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 32–39.
12. Покров Божої Матері над Україною: альбом / упорядники О. Ясинецька, В. Рудяк. – Київ: Мистецтво, 2008. – 240 с.: іл.
13. Проданович, М. Ультрамарин / М. Проданович. – Киев: Темпора, 2013. – С. 97–99, 100.
14. Свенцицька, В. І. Українське малярство XIV–XVIII ст. у музейній колекції Львова / В. І. Свенцицька, О. Ф. Сидор. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 64.
15. Українська ікона трьох століть: каталог виставки. – Київ: Спалах, 2001. – 80 с.
16. Українська ікона. В межах проведення міжнародної виставки «Православна ікона Росії, України, Білорусі». – Київ: Арт-інвест, 2008. – 40 с.: іл.
17. Український портрет XVI–XVIII століть: каталог. – Київ: НХМУ, 2006. – 350 с.
18. Холодний, П. Воздвиження Ч. Хреста з церкви с. Ситихов б. Львова // Стара Україна (Львів). – 1925. – Ч. VII–X. – С. 154–157.
19. Щербаківський, Д. Український портрет: виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – Київ, 1925. – 64 с.

*Вольга Ковалеўская***ВЫЯВЫ ПРАДСТАЎНІКОЎ КАЗАЦТВА
Ў ТВОРАХ САКРАЛЬНАГА МАСТАЦТВА XVII–XVIII стст.***Рэзюмэ*

Праблема выявы прадстаўнікоў казацтва ў творах сакральнага мастацтва XVII–XVIII стст. не атрымала дастатковага асвятлення ў навуковай літаратуры, што дазваляе лічыць яе актуальнай, маладаследаванай і запатрабаванай. Асноўная ўвага ў артыкуле засяроджана на трох асноўных тыпах абразоў, якія ўтрымліваюць выявы прадстаўнікоў украінскага казацтва: «Узвіжанне Чэснага Крыжа», «Укрыжаванне», «Пакроў Багародзіцы».

Вынікі праведзенага даследавання дазваляюць сцвярджаць, што іконы, акрамя сваёй натуральнай сакральнай функцыі, цалкам могуць выконваць інфарматыўную функцыю значнай візуальнай крыніцы. Даволі часта намаляваныя ў іх свецкія персанажы захоўваюць свае партрэтныя рысы, што дазваляе ідэнтыфікаваць гэтыя асобы. У некаторых выпадках малюнкi, якія захаваліся ў абразах, з'яўляюцца адзінымі аўтэнтычнымі партрэтамі дзеячаў XVII–XVIII стст. На з'яўленне выяў свецкіх асоб у кампазіцыях абразоў уплывалі розныя фактары, у т. л.: заходнееўрапейская рэнесансавая традыцыя, значны падзеі рэальнасці, практычныя патрэбы вернікаў, а таксама асаблівыя ўмовы пражывання казакоў на памежжы, у стане пастаяннай ваеннай небяспекі і пагрозы для жыцця.

Часцей за ўсё ў абразах маляваліся гетманы Б. Хмяльніцкі, І. Самойлавіч, І. Мазепа, П. Палуботак, казацкія палкоўнікі І. Міровіч, С. Суліма, П. Палуботак, кашавы атаман Запарожскай Сечы П. Калнышэўскі, вайсковы пісар І. Глоба. Акрамя гэтых асоб у творах сакральнага жывалісу сустракаюцца і іншыя прадстаўнікі ўкраінскага казацтва, аднак раскрыццё дадзенага аспекту тэмы патрабуе дадатковага аб'ёму артыкула.

*Olga Kovalevska***IMAGES OF REPRESENTATIVES OF THE COSSACKS IN THE WORKS
OF SACRED ART OF 17th–18th CENTURIES***Summary*

The issue of image of representatives of the Cossacks in the works of sacred art of 17th–18th centuries has not been sufficiently addressed in the literature, that allows to consider it as relevant, little-investigated and relevant. The article is focused on three major types of icons which contain images of representatives of the Ukrainian Cossacks: «Exaltation of the Holy Cross», «Crucifixion», «Protection of the Holy Mother of God».

The results of the study suggest that the icons, besides their natural sacred function, can provide the informative function of significant visual source. In many cases the depicted laic characters retain their portrait features allowing us to identify these individuals. In some cases the images preserved in the icons are the only authentic portraits of the personalities of 17th–18th centuries. Speaking about chronological framework for emergence and spreading of the tradition to depict the laic characters on the icons, each type of icons should be examined separately. The appearance of images of the laic persons in the compositions of icons influenced by various factors, including: the Western European Renaissance tradition, the significant events of local reality, the practical needs of the faithful, as well as special conditions of the Cossacks' life on the border, in a constant state of war danger and threat to life.

As for the most frequently appearing characters depicted on the icons of 17th–18th centuries, there is a certain regularity: the icons of the type «Crucifixion» more often depict the petty bourgeois who lived in the cities and had certain material prosperity, which allowed them to employ an icon painter; the icons of the type «Protection of the Holy Mother of God» more often portrayed monarchs, hetmans and representatives of the Cossacks chief officers (hetmans B. Khmelnytsky, I. Samoylovych, I. Mazepa, P. Polubotok, Cossacks colonels I. Myrovych, S. Sulyma, P. Polubotok, ataman of Cossacks camp P. Kalnyshesky, etc.), who also did not belong to the poor category of the population. At the same time, starting with the icon «Protection of the Holy Mother of God» with the portrait of Bohdan Khmelnytsky, along with the representatives of the Cossacks leaders, the compositions of these icons represent increasingly the images of ordinary Cossacks, although it is not possible to talk about their portrait features.

In addition to the above-mentioned persons the works of sacred art depict not only the representatives of the Ukrainian Cossacks, but other groups of the population, although the disclosure of this aspect of the topic requires additional scope of the article.

Дата поступления в редакцию: 11.11.2013

*Дзяніс Карпенка,
аспірант Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск, Беларусь)*

СУХАПУТНЫЯ ШЛЯХІ ЗНОСІН НА ТЭРЫТОРЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (МСЦІСЛАЎСКІ, ПІНСКІ І МАЗЫРСКІ ПАВЕТА)

Праблемы развіцця шляхоў зносін маюць важнае значэнне ў распрацоўцы пытанняў эканамічнай гісторыі любой краіны. Узровень развіцця сродкаў камунікацыі – адзін з галоўных паказчыкаў гаспадарчага патэнцыялу краіны. Па таму, у якім стане знаходзяцца тыя ці іншыя камунікацыйныя магістралі, можна меркаваць аб ступені інтэнсіўнасці ўзаемаадносін асобных частак дзяржавы, трываласці эканамічных сувязей тэрыторый. Нельга пераацаніць значэнне шляхоў зносін і для развіцця гандлю.

Звесткі з пісьмовых крыніц, пакладзеныя ў аснову артыкула, ужо выкарыстоўваліся ў гістарыяграфіі. Адным з першых даследчыкаў, у кола навуковых інтарэсаў якіх уваходзіла спецыяльнае вывучэнне развіцця шляхоў зносін на беларускіх землях, быў С. Віславух. У сваім артыкуле, прысвечаным вывучэнню старажытных дарог Палесся, навуковец абпіраўся ў тым ліку на даныя, што паходзяць з другой паловы XVIII ст. і дайшлі да нас у рэвізіях гандлёвых шляхоў Брэсцкага, Слонімскага, Пінскага, Мазырскага, Рэчыцкага паветаў [16]. Праца С. Віславуха, асабліва калі ўлічыць недастатковую распрацаванасць пытання развіцця сухапутных шляхоў зносін у ВКЛ да канца XVIII ст. у айчынай гістарыяграфіі, мае не толькі велізарнае навуковае, але і вялікае метадалагічнае значэнне. Метадалогія аўтара, прыведзеныя ім факты, высновы і абагульненні не страцілі сваю актуальнасць да сённяшняга часу па прычыне практычнай адсутнасці навуковых прац па дадзенай праблеме.

Сярод публікацый айчынных гісторыкаў неабходна адзначыць артыкул А. Б. Доўнара, у якім аўтар на аснове матэрыялу рэвізіі сухапутных шляхоў другой паловы XVIII ст. разглядае стан дарог і дарожных камунікацый Рэчыцкага павета [4].

А. А. Мяцельскі ў сваёй манаграфіі «Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст.» разам з нарысам фізика-геаграфічных умоў Мсціслаўшчыны вызначае і напрамкі асноўных дарог, што пралягалі праз яе ў XVIII ст., грунтуючыся, у тым ліку, і на «Рэвізіі трактаў Мсціслаўскага ваяводства» [10, с. 29–34].

Крыніцамі для напісання дадзенага артыкула паслужылі матэрыялы «Рэвізіі трактаў Мсціслаўскага ваяводства, Рэчыцкага і Мазырскага паветаў, праведзенай у 1765 годзе» [14], «Рэвізіі трактаў большых і меншых у Пінскім павеце, а таксама мастоў і грэбляў з пазначэннем іх памеру, праведзенай у 1765 годзе»

[12], а таксама «Апісання генеральных купецкіх трактаў, гасцінцаў, грэбляў і мастоў Мазырскага павета» [1]. Акрамя таго, былі часткова выкарыстаны матэрыялы рэвізіі трактаў Брэсцкага і Слонімскага паветаў, «Апісанне значнейшых кірмашоў у Пінскім павеце і Брэсцкім ваяводстве» [2] і інш.

Адзначаныя дакументы былі складзеныя ў 1765–1766 г. паводле пастановаў Скарбавай камісіі ВКЛ. Рэвізія транспартнай сістэмы праводзілася ў агульнадзяржаўным маштабе і павінна была стаць першым крокам па ўдасканаленні галоўных гандлёвых шляхоў краіны, а гэта спрыяла б больш хуткаму развіццю ўнутранага рынку, стымулявала б знешні і ўнутраны гандаль, павялічваючы грашовыя паступленні ад яго.

Апісанне сеткі сухапутных дарог Вялікага Княства, зробленае ў сярэдзіне XVIII ст., стала першым мерапрыемствам такога кшталту ў гісторыі дзяржавы.

Пачынаючы з XVI ст. эканоміка і перадусім сельская гаспадарка Вялікага Княства Літоўскага набывала ўсё большую колькасць рыс таварнай эканомікі [9, с. 82], пашыраліся гандлёвыя сувязі з рынкамі Заходняй Еўропы. Землі дзяржавы, у т. л. і беларускія, паступова станавіліся адным з галоўных пастаўшчыкоў збожжа, лесу і прадукцыі лясных промыслаў у еўрапейскія краіны.

Як сведчыць гістарыяграфія, агульны аб'ём знешняга гандлю Беларусі да канца XVIII ст. павысіўся ў параўнанні з узроўнем сярэдзіны XVII ст. прыблізна на 1/3 [6, с. 10]. А толькі за 1770–1790-я гг. экспарт збожжа, ільну і пянькі з ВКЛ узрос у 2–3 разы [11, с. 10].

Разам з тым узрастаў попыт на прадукты харчавання і сельскагаспадарчую сыравіну для рамёстваў і промыслаў унутры краіны. Гэта было выклікана павелічэннем колькасці насельніцтва гарадоў і мястэчак пры адначасовым скарачэнні плошчаў зямельных угоддзяў, якія належалі гарадам. Да таго ж менавіта ўнутраны рынак з'яўляўся галоўнай крыніцай паставак сыравіны для мануфактур і іншых прадпрыемстваў, што пачалі актыўна стварацца ў XVIII ст. [6, с. 11].

Інтэнсіўнае развіццё як знешняга, так і ўнутранага гандлю выклікала памкненні ўлад да паляпшэння шляхоў зносін. Створаныя ў 1764 г. Скарбовыя камісіі Польскага каралеўства і ВКЛ павінны былі займацца не толькі кіраваннем фінансамі. На іх таксама ўскладаўся нагляд за гандлёвымі шляхамі. Пад кіраўніц-

твам Камісій праводзіліся мерапрыемствы па ачыстцы і рэгуліроўцы сплаўных рэк, будаўніцтве мастоў і дарог [5, с. 26]. Задача больш дасканалай арганізацыі ўсіх гэтых работ і патрабавала папярэдняга апісання ўсёй транспартнай сеткі дзяржавы.

Рэвізіі транспартных дарог складаліся не толькі для вызначанай у тэме артыкула тэрыторыі, але і для іншых мясцовасцей ВКЛ. Так, да нас дайшлі рэвізіі дарог Ашмянскага, Віленскага, Слонімскага, Ваўкавыскага, Брэсцкага, Аршанскага, Віцебскага, Ковенскага паветаў, Інфлянцкага і Жамойцкага княстваў.

Мэта перад усімі тымі асобамі, якія адказвалі за складанне рэвізій, стаяла адна. Яны павінны былі падрыхтаваць апісанне трактаў – найважнейшых транспартных дарог у дзяржаве, з пазначэннем тых участкаў, што патрабавалі рамонту, ахарактарызаваць стан інжынерных дарожных збудаванняў – мастоў, грэбляў, гацяў. Адзінага ўзору для выканання гэтай працы не існавала, а таму рэвізіі розняцца паміж сабой па ступені падрабязнасці інфармацыі, якую яны даюць, і той форме, у якой яна прадстаўлена (гэта могуць быць проста запісы ці адпаведным чынам аформленыя табліцы).

У рэвізіях апісваюцца ўсе сухапутныя шляхі зносін на дадзенай тэрыторыі: ад тых, якія мелі агульнадзяржаўнае і міжнароднае значэнне, да другарадных, мясцовых дарог. Такія дарогі адзначаны як партыкулярныя. Важнейшыя ж, згодна з наменклатурай таго часу, называюцца вальнымі.

«Рэвізію трактаў Мсціслаўскага ваяводства, Рэчыцкага і Мазырскага паветаў» падрыхтаваў каморнік Віленскага ваяводства Юзаф Краеўскі. Скарбовая камісія ВКЛ даручыла яму аб'ехаць усходняе і паўднёва-ўсходняе памежжа дзяржавы (Мсціслаўскае ваяводства, Мазырскі і Рэчыцкі паветы) з мэтай дакладнага апісання дарог, гасцінцаў, трактаў, гарадоў і мястэчак, размешчаных у памежнай паласе, з вызначэннем адлегласці паміж імі і цэнтрамі адпаведных адміністрацыйных адзінак, месцаў, дзе знаходзіліся мытныя ўстановы – каморы і прыкаморкі, а таксама тых пунктаў, у якіх было б мэтазгодна іх стварыць. Матэрыялы, атрыманыя такім чынам і перададзеныя ў распараджэнне Скарбовай камісіі ВКЛ, павінны былі спрыяць выпрацоўцы канкрэтных загадаў па ўдасканаленні шляхоў зносін, збору мытных пошлін, развіццю гандлю.

Мсціслаўскае ваяводства размяшчалася на ўсходзе ВКЛ, на яго памежжы з Расійскай імперыяй. Гэта акалічнасць дазваляе падзяліць сухапутныя гандлёвыя шляхі, апісаныя ў рэвізіі, на дзве групы. Да першай мы можам аднесці дарогі, якія вялі з-за «маскоўскай» мяжы да найбольш буйных гарадоў ваяводства. Да другой – тыя шляхі, што злучалі паміж сабой асобныя населеныя пункты Мсціслаўшчыны і суседніх тэрытарыяльных адзінак ВКЛ.

У рэвізіі пералічаны памежныя гарады і мястэчкі, праз якія праходзілі дарогі, што звязвалі ваявод-

ства з Расійскай дзяржавай. Першы такі пункт, які ўпамінаецца ў адзначаных матэрыялах, – Бяляны. З Бялян разыходзіліся два тракты. Адзін з іх праз Смалякі – Белянковічы – Ліпаўку вёў да Касцюковіч [14, с. 71 адв.]. Другі, названы ў рэвізіі «трактам найпрасцейшым з Бялян да Мсціслава», ішоў праз Буду – Жарбін – Раскошу – Крапіўну, за якой перасякаў раку Беседзь і далей накіроўваўся праз Канічы – Вітунь – Клін – Тупічын – Печары – Родню – Канахоўку – Кушалёўку – Бабілічы [14, с. 72 адв. – 73 адв.].

Тракт з іншага памежнага мястэчка – Шумяч вёў у Мсціслаў праз вёскі Мікулічы – Ёлава – Студзень – Сецішча – Карнілаўка – Каўшова [14, с. 73 адв., 74].

Таксама памежныя на той час Хіславічы былі звязаны з Мсціславам трактам праз Гаёўку – карчму Папліцін – Мазыкі – Гразь – Каськава [14, с. 74].

У чатырох мілях (прыкладна ў 30 км) ад Хіславіч, «на самай граніцы маскоўскай», знаходзілася мястэчка Кадзін. Рэвізія адзначае адсутнасць паміж ім і сталіцай ваяводства вальнага тракту, але канстатуе наяўнасць «партыкулярнага», г. зн. такога тракту, які меў другараднае, выключна лакальнае значэнне і не выкарыстоўваўся як колькі-небудзь важны гандлёвы шлях. Дарога паміж Кадзінам і Мсціславам праходзіла праз Бохад – Зубаўшчызна – Крупец – Верную – Бабрыкі [14, с. 74 адв.].

Касцюковічы, ужо згаданыя вышэй, шэрагам трактаў былі звязаны з Крычавам, Мсціславам, Чэрыкавам у Аршанскім павеце. Гэтыя тракты з'яўляліся працягам дарог, што падыходзілі да мястэчка з боку мяжы і скіроўваліся ва ўнутраныя раёны ВКЛ. Тое ж самае можна сказаць і аб трактах, якія разыходзіліся ў глыб Вялікага Княства ад Крычава і Мсціслава [8].

Тракт з Касцюковіч да Мсціслава накіроўваўся праз мясцовасці Царковічы – Сямёнаўка – Асінаўка – Зарой – Лазавіца – Клімавічы – Хоцень – Царковішча – Дрышэжава – Стрыкайлы – Каменка – Ледагосць – Сухая карчма [14, с. 71 адв. – 72 адв.]. З Касцюковіч да Чэрыкава – праз Негіна – Осаў – Прудок – Сцітаўку – Зябенне [14, с. 75]. З Негіна, на поўнач да Крычава, адыходзіла адгалінаванне тракту Касцюковічы – Чэрыкаў. Ішло яно праз Забычанне – Рысін – Красевічы – Жадунку – Гуту – Задавосце [14, с. 75 адв.].

Акрамя адзначаных, да найбольш важных дарог Мсціслаўскага ваяводства па даных на 1765 г. належыць таксама аднесці тракты паміж Крычавам і Дрыбінам (Крычаў – Залессе – Дарлін – Камароўка – Прудок – Сарочын – Юшкавічы – Бохад – Краснае – Старынка – Далговічы – Малкоўка – Гарадок – Карная – Нямерка – Драздоўка – Дрыбін) [14, с. 76–77], Крычавам і Мсціславам (Крычаў – Варанцова – Зуя – Бель – Лапковічы – Ануфрыева – Міткаўшчызна – Рылаўшчызна – Мсціслаў) [14, с. 77, 77 адв.].

Нельга не згадаць і аб трактах, якія звязвалі Мсціслаў з такімі буйнымі эканамічнымі цэнтрамі Усходняй Беларусі, як Магілёў і Віцебск. Праз Сутокі – Быковічы – Вятранку – Какатова – Быстрыну – Басянавічы – Казін – Чарноўшу – Вярбу – Паташню – Дрыбін

і далей за межы ваяводства на захад бегла буйная дарога да Магілёва і Шклова [14, с. 77 адв., 78]. На поўнач праз Бабрыкі – Дзеснакіту – Дубасну – Рай – Агокі – Люзкі – Шамова – Капцёўку накіроўваўся шлях, што злучаў Мсціслаў з Віцебскам [14, с. 78, 78 адв.].

Як бачна, найбольш значнымі транспартнымі пунктамі, вузламі, дзе сыходзілася па некалькі важных дарог, у межах Мсціслаўскага ваяводства з’яўляліся Мсціслаў, Крычаў, Касцюковічы.

Яны ж адначасова былі і цэнтрамі мясцовага кірмашовага гандлю.

Так, у Мсціславе кожны год адбываліся па тры кірмашы (два з якіх праходзілі на Святую Тройцу і ў Вялікі Пост). Горад наведвалі купцы з Масквы, Украіны, якія прывозілі тытунь, розныя спецыі, рыбу, соль, жалезныя вырабы [14, с. 74 адв.]. Прычым згодна з прывілеем караля Уладзіслава Вазы ад 04.11.1644 г. прыезджыя купцы маглі гандляваць толькі оптам і толькі з мсціслаўскімі купцамі. Апошнім, акрамя таго, надавалася права бязмытнага гандлю па ўсім Мсціслаўскім ваяводстве [15, с. 467]. Касцюковічы таксама мелі тры штогадовыя кірмашы. Адбываліся яны на Святога Мікалая вясной (22 мая) і восенню і на Узвіжанне (27 верасня). У Касцюковічы, як і ў Мсціслаў, прыязджалі замежныя купцы з футрамі, коньмі, соллю і рыбай [6, с. 71 адв.]. Два кірмашы кожны год праходзілі і ў Крычаве, што было ўсталявана каралеўскім прывілеем яшчэ з 1634 г. [15, с. 427], але яны не прыцягвалі гандляроў з-за межаў ВКЛ. Сярод тавараў, якія можна было тут набыць, – тыя ж соль, рыба, жалезныя вырабы, зрэдку тытунь [14, с. 76]. Трэба яшчэ дадаць, што маскоўскія купцы правозілі праз Мсціслаў разнастайныя футры і юхты ў Шклоў [14, с. 75], а ў Чэрыкаў, што знаходзіўся на самай мяжы з ваяводствам, з Украіны на байдаках па Сожы прывозілі соль і вэнджаную рыбу [3, с. 352].

Рух па гандлёвых дарогах быў непарыўна звязаны са спаганнем разнастайных мыт і збораў. У гэтым праяўлялася імкненне дзяржавы эксплуатаваць шляхі зносін, без якіх немагчыма было вядзенне гандлю. Частка збораў з’яўлялася платай за карыстанне дарогамі і ішла на іх утрыманне, рамонт і добраўпарадкаванне. Іншыя ж зборы спаганяліся за права перасячы са сваім таварам дзяржаўную ці ўнутраную адміністрацыйную мяжу.

У разглядаанай «Рэвізіі трактаў Мсціслаўскага ваяводства» было адзначана існаванне мытнага пункта, дзе збіраліся грошы за ўезд з Расійскай дзяржавы. Дакумент сцвярджае, што «ў тым ваяводстве адзін толькі фарпост вольны купцам для праезду з таварамі, які называецца Бяляны, на граніцы маскоўскай, дзе мытня спаганяе маскоўскае мыта» [14, с. 71 адв.]. Згаданыя Бяляны не заўсёды з’яўляліся для расійскіх гандляроў брамай на Мсціслаўшчыну. Раней гэтую ролю выконвала скасаваная да 1765 г. мытня ў Шумячах [14, с. 73 адв.]. Такія ж мытныя пункты знаходзіліся і ў іншых кропках на мяжы ВКЛ і Расіі. Так, «Апісанне гандлёвых шляхоў, кірмашоў, мытняў у Полацкім

ваяводстве і Аршанскім павеце», складзенае адначасова з «Рэвізіяй» у 1765 г., згадвае «маскоўскія фарпосты» ў Баеве і Сенькаве на мяжы з Полацкім ваяводствам [3, с. 348], побач з Шэлягоўскай карчмой на мяжы з Аршанскім паветам [3, с. 351].

Адпаведныя мыты купцы былі вымушаны сплачваць, калі праязджалі па тэрыторыі ВКЛ. Землі Вялікага Княства былі падзелены на шэраг буйных мытных акруг. У межах кожнай з іх існавалі асобныя мытні, якія называліся каморами, а таксама іх філіялы: прыкаморкі. Каморы з іх прыкаморкамі адказвалі за збор пошлін на пэўных гандлёвых шляхах і абшарах.

Мытная тэрыторыя Мсціслаўскага ваяводства ў другой палове XVIII ст. адносілася да Магілёўскай сухапутнай каморы Беларускай мытнай акругі [3, с. 353]. Прыкаморкі галоўнай Магілёўскай каморы знаходзіліся ў Мсціславе [14, с. 74 адв.] і Крычаве [14, с. 76]. На тракце Крычаў – Дрыбін, у вёсцы Далговічы, месціўся таксама страж ад Магілёўскай каморы [14, с. 76 адв.].

Рэвізорам рэкамендавалася стварыць яшчэ адзін, дадатковы прыкаморак у ваяводстве, а менавіта ў Дрыбіне. Такая неабходнасць тлумачылася тым, што, нягледзячы на адсутнасць дазволенах кірмашоў ці таргоў, у мястэчка «з’язджаліся з розных трактаў купцы з таварамі» [14, с. 78]. Тым больш якраз праз Дрыбін праходзіў буйны кантрабандны шлях у абыход адразу двух існуючых прыкаморкаў – Крычаўскага і Мсціслаўскага. Крычаўскі прыкаморак гандляры аб’язджалі, за Касцюковічамі паварочваючы з Красевіч на Высоцкую Буду – Жаркі – Барысавічы і далей да Ігнароўкі ці Поклад. Адтуль да патаемнай пераправы праз Сож, затым у абыход Мсціслава з яго мытняй да Дрыбіна. Рэвізія раіць таксама накласці на ўладальнікаў зямель, праз якія купцы міналі прыкаморкі, абавязак паведамляць службовым асобам мытняў аб спробах абысці іх [14, с. 76]. Крыніцы згадваюць і яшчэ адзін кантрабандны шлях каля Шумяч, дзе «зараз маскоўскія купцы патаемна з таварамі праязджаюць» [14, с. 73 адв.].

Як і ў іншых паветах і ваяводствах, натуральнай перашкодай для руху па дарогах Мсціслаўшчыны былі балоты і забалочаныя месцы, рэкі. Згодна з данымі рэвізіі, для пераадолення ўсіх гэтых складаных участкаў прымяняліся галоўным чынам масты. Дакументы не даюць звестак аб асаблівасцях канструкцыі гэтых інжынерных збудаванняў, але можна меркаваць, што ў Мсціслаўскім ваяводстве, так, як і ў Рэчыцкім і Мазырскім паветах, на багністых участках дарог ствараліся наземныя, ці так званыя «насланыя», масты.

Звычайныя масты, якія будаваліся праз рэкі, можна было сустрэць на Беседзі, па дарозе з Бялян да Касцюковіч [14, с. 71 адв.], на Віхры, па дарозе Шумячы – Мсціслаў [14, с. 74], на Струменю, на тракце Касцюковічы – Мсціслаў [14, с. 72], а таксама ў іншых месцах. Невялікія і малаводныя рачулки маг-

лі пераадольвацца праз броды нават пры наяўнасці мастоў [14, с. 71 адв.].

Больш значныя рэкі пераадольваліся пры дапамозе паромаў (перавозаў). У Мсціслаўскім ваяводстве ў 1765 г. згадваюцца два паромы на рацэ Асцёр (каля вёсак Кушалёўка і Стрыкайлы) і тры на Сажы (каля Каменкі, за Бабілічамі, а таксама паміж Карнілаўкай і Каўшовым) [14, с. 72 адв. – 74].

Адным з найбольш важных гандлёвых шляхоў, якія праходзілі праз тэрыторыю Пінскага павета, паводле даных рэвізіі 1765 г. з’яўляўся тракт, што ішоў праз мястэчка Любяшова (Любяшоў). Пачынаўся ён у ваколіцах вёскі Чэрвішча, на памежжы Каралеўства Польскага і ВКЛ. Там, над ракой Стаход, сыходзіліся дзве дарогі: адна з Падолля і Валыні, а другая з Дубна. Адсюль ствараўся вялікі тракт на Літву, які перасякаў р. Стаход пад в. Угрынічы, накіроўваўся на поўнач, да вышэй згаданага мястэчка Любяшоў і іншай вёскі Любязь. У Любязі да яго далучаўся яшчэ адзін тракт – з Каменя Кашырскага. У ваколіцах Любязі тракт сустракаў яшчэ адну водную перашкоду – раку Прыпяць і, пераадолеўшы яе, праз вёскі Дольск – Мохра – Волька даходзіў да р. Піны, якую перасякаў пад в. Кужылічын [12, с. 34, 35].

У Кужылічыне тракт распадаўся на тры адгалінаванні. Адно з іх ішло на Нясвіж і далей у глыб ВКЛ праз вёскі Пешкаў – Еўлашы – Чамерын – Козікі [12, с. 35 адв.]. За Козікамі пачынаўся Слоніміскі павет, у межах якога разгляданая дарога мела назву «тракт з Жыровіч да Пінска» [7, с. 21]. Другое таксама мела напрамак у глыб тэрыторыі ВКЛ і праходзіла праз мясцовасці Канатоп – Янаў – Вавулічы – Бездзеж – Хомск – Жабеж [12, с. 35 адв., 36]. За вёскай Жабеж дарога кіравалася на Косава і ўваходзіла ў межы таго ж Слонімскага павета, дзе атрымлівала назву «пінскага тракту» [7, с. 22 адв.]. Абодва гэтыя адгалінаванні перасякалі заходнюю частку Палескай нізіны ў напрамку з поўдня на поўнач і звязвалі паміж сабой Валынь і ВКЛ. Што тычыцца апошняй, трэцяй дарогі з тых, на якія распадаўся Любяшоўскі тракт у Кужылічыне, то яна вяла ў заходнім напрамку, у Брэст, праз пункты Гнеўчыцы – Асаўцы – Папіна – Валавель – Антопаль [12, с. 36].

Другім трактам паміж Валынню і ВКЛ, што праходзіў праз Піншчыну і меў выразную арыентацыю з поўдня на поўнач, быў «тракт з Алыкi ў Літву, які ідзе на Лахву краем зарэчным» [12, с. 37]. Гэты шлях пралягаў па беразе ракі Гарынь праз Кураж – Беражцы – Урваніцу – Дубровіцу (дзе знаходзіўся пінскі прыкаморак) – Руду – карчму Высоцкую – Церабашоў – Столін – Арлы – Лахву – Кажан-Гарадок, мястэчка, якое знаходзілася ўжо ў Навагрудскім ваяводстве [12, с. 37 адв.]. У матэрыялах рэвізіі не згадваюцца іншыя дарогі, якія б вялі ў паўночным напрамку праз тэрыторыю Пінскага павета. Такім чынам, тракты з Любяшова і Алыкi былі адзінымі шляхамі з Украіны ў ВКЛ на Піншчыне. Відаць, у той час умовы прыроднага асяроддзя на ўсход ад іх не дазвалялі пракладаць

сухাপутныя дарогі, чаму павінны былі перашкаджаць асабліва шматлікія і цяжкапраходныя балоты ды багны гэтай часткі павета.

Мазырскі павет таксама быў звязаны з паўднёвымі ўкраінскімі землямі шэрагам гандлёвых шляхоў. З Валыні, а таксама і з астатняй Украіны купцы ехалі ў ВКЛ на ярмаркі ў Петрыкаў, Мазыр і Глуск. Некаторыя кіраваліся нават далей – у Прусію і Сілезію [14, с. 90 адв.]. Згодна з «Апісаннем генеральных купецкіх трактаў Мазырскага павета», адзін з такіх гандлёвых шляхоў, «тракт падольскі і валынскі», ішоў ад ракі Славечна да Петрыкава і далей у глыб ВКЛ. Іншы тракт звязваў гарады Оўруч і Мазыр. Яшчэ адна дарога вяла ў Мазыр «з Мухаеды з-за мяжы Бердычава» [1, с. 134, 135].

Матэрыялы рэвізіі дарог Мазырскага павета апісваюць два іншыя тракты. Яны цягнуліся паабапал Прыпяці, уздоўж яе берагоў, накіроўваючыся ўверх па плыні ракі. Першы пачынаўся на Кіеўшчыне і правым берагам праз Чарнобыль – Цешкаў – Канатоп – Нароўлю – Праўцюкі – Міткі – Міхалкава – Бокава – Каменку – Шчокутава – Слабаду – Скрыгалова – Балажэвічы – Шастовічы – Петрыкаў (дзе меўся адмыслова адзначаны перавоз на Прыпяці) ішоў у Слуцк і далей ва ўнутраныя раёны ВКЛ [14, с. 90 адв., 91]. Другі тракт праходзіў па левым беразе і праз Брагін – Загалле – Багуславічы – Вадовічы – Прудок – Калінкавічы – Рудню – Дрынаў – Казловічы – Азарычы – Валасовічы – Белку (сучасны Акцябрскі) – Зубарэвічы – Сцяргі вёў да Глуска [14, с. 91 адв. – 93 адв.]. Таксама існавала дарога з Украіны ад Чарнобыля праз Лоеў і Рэчыцу на поўнач, але яна на момант састаўлення рэвізіі ўжо страціла сваё былое значэнне, аб чым сведчыць адпаведная заўвага аб занябанасці гэтага шляху [14, с. 84].

Акрамя вышэйадзначаных трактаў, дакументы апісваюць шэраг іншых, якія мелі іншую арыентацыю і ўваходзілі ў межы Пінскага і Мазырскага паветаў ВКЛ не з поўдня, а з усходу ці з захаду.

Да іх трэба аднесці тракт паміж Пінскам і Брэстам, які праходзіў праз Жабчыцы – Браніцу – Янаў – Саху – Драгічын – Піркавічы – Піганавічы – Антопаль, а далей накіроўваўся на Кобрын і Брэст [12, с. 37]. У Валавелі да гэтага тракту далучалася ўжо вядомая нам дарога ў Брэст з Валыні, што адгаліноўвалася ў заходнім напрамку за Кужылічынам. Таксама да Брэста вяла дарога з Турава і Давыд-Гарадка праз Лахву – Кажан-Гарадок – Лагішын (альбо Чамерын) – Дружылавічы – Вавулічы, а далей праз тыя ж пункты, што і тракт з Пінска [12, с. 37 адв.]. Меўся яшчэ тракт, які ішоў да Пінска і Брэста з Сілезіі [13, с. 41]. Увогуле трэба сказаць, што Брэст выконваў ролю заходніх варотаў Вялікага Княства. Сухапутныя і водныя шляхі, што сыходзіліся ў гэтым горадзе, вялі як на поўнач, да ўзбярэжжа Балтыйскага мора і партовых гарадоў Гданьска, Круляўца, так і на захад у польскія і германскія землі.

Зімовы тракт звязваў Пінск з Чарнобылем і Кіевам праз Платніцу – Асаўцы – Асову – Дубою – Буду –

Дубянец – Арлы – Гарадцы – Туры – Давыд-Гарадок – Альшаны – Малашэвічы – Тураў – Пагост – Смядынь [13, с. 42 адв.]. Іншы зімовы тракт вёў з Давыд-Гарадка і Турава ў Мазырскі павет праз Азяраны – Тонеж – Данілевічы – Сіманавічы – Лельчыцы [13, с. 42 адв.].

Найбольш значнымі транспартнымі пунктамі ў Пінскім і Мазырскім паветах з’яўляліся Мазыр, Петрыкаў, Пінск, Янаў, Драгічын. У кожным з гэтых гарадоў ці мястэчак сыходзіліся буйныя гандлёвыя шляхі. У Мазыры сыходзіліся тракты з Оўруча і Бердычава, у Петрыкаве – вялікія дарогі, што ішлі з Кіеўшчыны і Валыні. Ад Пінска разыходзіліся тракты на Брэст і праз Чарнобыль да Кіева. У мястэчку Янаў перасякаліся паўднёвы, валынскі тракт з Любяшова і тракт, які ішоў з Пінска да Брэста. Драгічын знаходзіўся на скрыжаванні трактаў, што вялі ў Брэст з Пінска і Турава.

Гарады і мястэчкі, якія знаходзіліся на вялікіх гандлёвых дарогах, звычайна з’яўляліся яшчэ і цэнтрамі гандлю. У іх рэгулярна праводзіліся кірмашы, што таксама адзначалася ў матэрыялах дарожных рэвізій.

Так, месцамі правядзення кірмашоў у Мазырскім павеце былі Петрыкаў і Мазыр. У Петрыкаве кірмаш пачынаўся на рускага Ілью і працягваўся адзін тыдзень. У мястэчка з’язджаліся замежныя купцы з футрам, тытунём, рознымі спецыямі, лоем, рыбай і г. д. У другой палове XVIII ст. Мазыр меў дзве ярмаркі. Адна пачыналася на Богаўленне (19 студзеня), другая прымяркоўвалася да свята Праабражэння Гасподняга (19 жніўня). Як і ў Петрыкаў, у Мазыр прывозілі замежныя купцы. Прывозілі яны тыя ж самыя тавары, за выключэннем футраў, але найбольшая вага на мазырскіх кірмашах належала гандлярам, якія збывалі соль [14, с. 91–93].

Трэба таксама адзначыць надзвычай выгаднае геаграфічнае размяшчэнне Мазыра. Акрамя шэрага важных сухапутных трактаў, якія праходзілі непасрэдна праз горад ці паблізу ад яго, Мазыр знаходзіўся на вялікай партовай рацэ Прыпяць і карыстаўся гэтым, збіраючы адразу дзве пошліны з купецкіх суднаў, што праплівалі па рацэ, – веславое і берагавое.

Правядзенне кірмашоў у Мазыры, як і ў некаторых іншых гарадах, рэгулявалася гарадскім правам, мясцовыя нормы якога пазбаўлялі ад выплаты вышэйадзначаных пошлін тых купцоў, што ўдзельнічалі ў кірмашовым гандлі [14, с. 92 адв.].

Значна менш ажыўленымі, у той самы час, выглядаюць гандлёвыя стасункі на Піншчыне. Згодна з «Апісаннем значнейшых кірмашоў у Пінскім павеце і Брэцкім ваяводстве», у Пінскім павеце не праводзілася ніводнага кірмашу, на якім рэгулярна гандлявалі б замежныя купцы. Толькі ў некаторых мястэчках адбываліся невялікія таргі, на якіх можна было набыць жалезныя вырабы, тытунь, рыбу ды іншыя «гаспадарскія» тавары [2, с. 43].

Прыведзеныя звесткі аб гандлі на тэрыторыі Мазырскага і Пінскага паветаў дазваляюць зрабіць

выснову аб тым, што дарогі, якія праходзілі праз тэрыторыю Мазыршчыны, адрозніваліся больш інтэнсіўным гандлёвым рухам па іх і мелі большую значнасць і важнасць.

Дзяржава імкнулася эксплуатаваць дарогі, таму спаганяла з купцоў, якія карысталіся імі, спецыяльныя мытныя пошліны. Мыта ў ВКЛ збіралася адпаведнымі ўстановамі – мытнымі каморами і прыносіла ў дзяржаўны скарб вялікі прыбытак. Калі памятаць пра гэтую акалічнасць, становіцца зразумелай тая вялікая ўвага, якая надавалася падчас правядзення рэвізій дарог апісанню месцазнаходжання мытных устаноў, парадам па іх найбольш мэтазгодным размяшчэнні.

У другой палове XVIII ст. мытная тэрыторыя Мазырскага павета адносілася да Глускай сухапутнай каморы Беларускай мытнай акругі [3, с. 353]. Як сведчаць даныя рэвізіі, яе прыкаморкі (філіялы) знаходзіліся ў Загаллі і Мазыры. Загальскі прыкаморак у зімовы час купцы маглі аб’ехаць праз Нароўлю альбо вёскі Старч і Избынь. Рэвізор адзначыў гэты факт і звярнуў увагу на неабходнасць накласці на ўладальнікаў маёнткаў, праз якія праходзілі аб’язныя шляхі, абавязак паведамляць аб спробах гандляроў пазбегнуць мытні яе стражнікам, каб тыя мелі магчымасць іх затрымаць [14, с. 91 адв.].

Рэвізорам таксама рэкамендавалася стварыць новы прыкаморак у Петрыкаве. Службовыя асобы петрыкаўскага прыкаморка, як і ў выпадку з загальскім, павінны былі б сачыць за тым, каб купцы не абыходзілі яго. Указваліся і канкрэтныя напрамкі, карыстаючыся якімі купец мог пакінуць Петрыкаў з яго мытнай убаку. Аб’ехаць прыкаморак можна было праз вёску Снядынь на Пінскім тракце, але найбольш ужываным з’яўляўся аб’язны шлях праз Лабатовічы. З Лабатовіч купцы міналі Петрыкаў, паварочвалі на Астражанку і рухаліся далей да Майсеевіч, што знаходзіліся ў паўмілі ад мястэчка [14, с. 91 адв.].

Мытная тэрыторыя Пінскага павета з’яўлялася складовай часткай ужо іншай, Рускай мытнай акругі [3, с. 353]. У Пінску знаходзілася адна з яе галоўных мытных камор. На тэрыторыі павета Пінская сухапутная камора мела два прыкаморкі. Яны размяшчаліся ў Кужылічыне і Дубровіцы.

Заўвага, змешчаная ў матэрыялах рэвізіі пінскіх трактаў, сведчыць аб імкненні купцоў абмінуць кужылічынскі прыкаморак, каб пазбегнуць выплаты занадта вялікага маставага мыта, сума якога складала агулам 9 грошаў ад каня. Гэта было значна больш памераў адпаведных збораў, якія даводзілася сплачваць пры пераадоленні мастоў у іншых месцах павета. Да таго ж мост праз Піну да Кужылічына знаходзіўся ў дрэнным стане, быў дадаткова пашкоджаны войскамі, якія праходзілі праз яго, і патрабаваў рамонт, а таму завышанае маставое магло ўспрымацца гандлярамі як асабліва несправядлівае. Купцы абыходзілі Кужылічынскую мытню: летам кіраваліся на Ляхавічы і Сулічова, а зімой выкарыстоўвалі таксама і ін-

шыя шляхі, якія не былі дакладна пазначаны рэвізіярам [12, с. 35, 35 адв.].

Аб Дубровіцкім прыкаморку падрабязных звестак з крыніц мы не маем, рэвізія толькі канстатуе яго наяўнасць [12, с. 37 адв.].

Дарогі, асабліва калі ўлічыць прыродныя ўмовы Палесся, не маглі абыходзіцца без інжынерных дарожных збудаванняў на іх. Пераадоленне шматлікіх на поўдні Беларусі рэк, балот і забалочаных месцаў патрабавала будавання грэбляў, мастоў, гацяў.

Грэблі ўяўлялі сабой земляныя насыпы, прызначаныя для пракладкі палатна дарогі праз нізкія багністыя ўчасткі ці балоты. «Сыпанія» (г. зн. цалкам земляныя) грэблі можна было сустрэць каля вёскі Волька Любяшоўская на паўднёвым, Валынскім тракце, пад вёскай Ракітна на тракце Пінск – Брэст і ў шмат якіх іншых месцах [12, с. 34 адв., 36]. Грэблі, матэрыялам для якіх акрамя зямлі служыла галлё, будаваліся радзей. Трэба дадаць, што ў шэрагу выпадкаў пры ўсталяванні пераезда праз раку замест маста маглі будаваць грэблю. Напрыклад, так паступілі каля вёскі Чамерын, на памежжы Пінскага і Слонімскага паветаў, калі злучылі берагі «вялікай і багністай ракі Ясельды» менавіта новымі грэблямі [12, с. 35 адв.].

Забалочаныя мясцовасці маглі пераадолювацца і праз стварэнне так званых наземных (па тэрміналогіі крыніц – «насланых») мастоў. Апісанне такога «насланага» маста сустракаем у рэвізіі Мазырскага павета паміж Рудой Белкай і Зубарэвічамі, на дарозе да Глушка [14, с. 92 адв.].

Гацямі называлі насцілы з сухога галля ці бярвення. Таксама як і грэблі, гаці выкарыстоўваліся для правядзення дарог праз багны. У матэрыялах, што тычацца трактаў Пінскага павета, можна знайсці прапанову рэвізора адрамантаваць адрэзак дарогі, дзе ўтварыліся вялікія, багністыя лужыны, паклаўшы на іх гаці [12, с. 36].

Акрамя балот, натуральнай перашкодай для руху па сухапутных дарогах былі рэкі. Для пераадолення вялікіх рэк звычайна прымяняліся паромы (перавозы). У Мазырскім і Пінскім паветах у 1765 г. згадваюцца ўсяго два паравозы. Абодва яны знаходзіліся на рацэ Прыпяць – першы пад Петрыкавам, а другі ў вёсцы Любязь. Прычым у Любязі купцы наймалі для дастаўкі тавараў на супрацьлеглы бераг не толькі паром, але і чаўны.

Праз рэкі меншых памераў будаваліся масты. У межах Мазырскага павета масты меліся на такіх прытоках Прыпяці, як Славечна, Тур’я, Пціч. Таксама на прытоку апошняй – Бежыцы. У Пінскім павеце масты адзначаны на рэках Няслусе, прытоку Піны; Сірэнні, прытоку Гарыні і на некаторых іншых. Дададзім, што на разглядаанай тэрыторыі не было такіх унушальных маставых збудаванняў, якія меліся, напрыклад, у Рэчыцкім павеце. Так, каля карчмы Качай балота за Кнышэвічамі на дарозе Рэчыца – Глуск знаходзіўся мост даўжынёй 730 м, а каля Вышкава на расійскай мяжы – мост даўжынёй 2 км [4, с. 224].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што Мсціслаўскае ваяводства, а таксама Пінскі і Мазырскі паветы ВКЛ з’яўляліся важным звяном ва ўнутраным і транзітным гандлі як паміж асобнымі часткамі Рэчы Паспалітай, так і больш аддаленымі краінамі, а стан дарожнай сеткі разгледжанага рэгіёна дазваляў задаволіць як яго ўласныя, так і транспартныя патрэбы суседніх абласцей.

Вынікі рэвізіі паказалі, што сетка сухапутных дарог, якая склалася ў межах вывучаных тэрытарыяльных адзінак, не мела настойлівай патрэбы ў яе пашырэнні, а рэкамендацыі рэвізораў тычыліся, галоўным чынам, указанняў на неабходнасць рамонтнага асобных участкаў апісаных шляхоў зносін, інжынерных дарожных збудаванняў, стварэння новых мытных устаноў.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Апісанне генеральных купецкіх трактаў, гасцінцаў, грэбляў і мастоў Мазырскага павета // НГАБ. – Фонд КМФ-19. Інвентары архіва Скарбовой камісіі ВКЛ і архіва Гродненскай казеннай палаты из Государственно-го архіва Литвы. – Воп. 1. – Спр. 7. – С. 132–136.

2. Апісанне значнейшых кірмашоў у Пінскім павеце і Брэсцкім ваяводстве // НГАБ. – Фонд КМФ-19. – Воп. 1. – Спр. 7. – С. 43.

3. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: в 3 т. / Акад. наук БССР, Ин-т истории, Арх. упр. МВД БССР; редкол.: А. И. Азаров [и др.]. – Минск: Изд-во АН БССР, 1960. – Т. 2: С середины XVII до конца XVIII века до воссоединения с Россией. – 560 с.

4. Доўнар, А. Стан дарог і дарожных камунікацый Рэчыцкага павета (1765–1766 гг.) / А. Доўнар // Пятая міжнародная Доўнарскія чытанні, Рэчыца, 22–23 верас. 2005 г. / Рэчыц. раён. выканаўчы кам. [і інш.]; рэдкал.: В. М. Лебедзева (адказ. рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2005. – С. 220–225.

5. Козловский, П. Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII–XVIII в.: по материалам магнатских вотчин / П. Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1969. – 203 с.

6. Козловский, П. Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. (центральная и западная зоны) / П. Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1974. – 180, [2] с.

7. Люстрацыя гасцінцаў, мастоў, грэбляў на трактах Слонімскага павета // НГАБ. – Фонд КМФ-19. – Воп. 1. – Спр. 7. – С. 19–23.

8. Мелешко, В. И. Могилев в XVI – середине XVII в. / В. И. Мелешко. – Минск: Наука и техника, 1988. – 264 с.

9. Мясешка, В. І. Сялянская гаспадарка Усходняй Беларусі і рынак у другой палавіне XVII–XVIII ст. / В. І. Мясешка // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1969. – № 1. – С. 73–83.

10. Мяцельскі, А. А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст. / А. А. Мяцельскі. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – 664 с: іл.

11. Похилевич, Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века / Д. Л. Похилевич. – Вильнюс: Пягале, 1966. – 215, [1] с.

12. Рэвізія трактаў большых і меншых у Пінскім павеце, а таксама мастоў і грэбляў з пазначэннем іх памежу, праведзеная ў 1765 годзе // НГАБ. – Фонд КМФ-19. – Воп. 1. – Спр. 7. – С. 34–38.

13. Рэвізія трактаў, мастоў і грэбляў Брэсцкага ваяводства // НГАБ. – Фонд КМФ-19. – Воп. 1. – Спр. 7. – С. 38–42.

14. Рэвізія трактаў Месціслаўскага ваяводства, Рэчыцкага і Мазырскага павеатаў, праведзеная ў 1765 годзе // НГАБ. – Фонд КМФ-19. – Воп. 1. – Спр. 7. – С. 71–93.

15. Стрэнкоўскі, С. П. Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XIV–XVIII ст.): у 2 ч. / С. П. Стрэнкоўскі. – Мінск: Мін. гар. ін-т развіцця адукацыі, 2013. – Ч. 2. – 548 с.

16. Wysłouch, S. Dawne drogi Polesia (Ze studjów nad historją gospodarczą Polesia w XVI–XVIII w.) / S. Wysłouch // Ateneum Wileńskie. – Wilno. – 1937. – R. 12. – S. 146–204.

Денис Карпенко

СУХОПУТНЫЕ ПУТИ СООБЩЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО (МСТИСЛАВСКИЙ, ПИНСКИЙ И МОЗЫРСКИЙ ПОВЕТЫ)

Резюме

Рассматриваются сухопутные пути сообщения на территории Мстиславского воеводства, Пинского и Мозырского поветов ВКЛ во второй половине XVIII в.

Источниками для данной статьи послужили материалы «Люстраций дорог, мостов и гатей в поветах ВКЛ», составленные по распоряжению Скарбовой комиссии ВКЛ.

Создание Скарбовых комиссий в обеих частях Речи Посполитой (как в Королевстве Польском, так и в Великом Княжестве Литовском) явилось одним из важнейших мероприятий экономических реформ середины XVIII в., осуществленных в этом государстве. Комиссии призваны были управлять государственными финансами и выполнять другие функции, в число которых входило осуществление надзора за путями сообщения.

Такое внимание со стороны правительства к важнейшим торговым путям не было случайным. Активное развитие как внешней, так и внутренней торговли во второй половине XVIII в. заставляло правящие круги, а также и частных лиц проявлять заботу об усовершенствовании водных и сухопутных дорог, исправном их содержании, развитии транспортной системы в целом.

В целях наиболее рациональной организации работ по ремонту уже существующих, прокладке новых дорог и было проведено их описание в масштабах всего ВКЛ, что дает сегодняшнему исследователю возможность реконструировать дорожную сеть середины – второй половины XVIII в. на белорусских землях, оценить ее состояние.

Пограничное положение Мстиславского воеводства, Пинского и Мозырского поветов делало эти регионы важным звеном в экономических связях, торговле как внутри Речи Посполитой, так и для соседствующих с ней государств. Помимо рассмотрения дорожной сети уделено внимание вопросам ярмарочной торговли, сбора таможенных пошлин, состояния инженерных дорожных сооружений в границах изучаемой территории.

Dzianis Karpenka

THE OVERLAND COMMUNICATION IN THE TERRITORY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (MSTISLAV, PINSK AND MOZYR DISTRICTS)

Summary

The overland communication in the territory of the Mstislav province (voevodestvo), Pinsk and Mozyr districts in the second half of the 18th century are considered.

Sources for this article was collected from materials of «Lustrations of roads, bridges and causeways in the GDL districts», compiled by order of the Financial committee (Komissija Skarbova) of the Grand Duchy of Lithuania.

Creation of the Financial committees in both parts of Polish-Lithuanian Commonwealth (both in the Polish Kingdom, and in the Grand Duchy of Lithuania) was one of the most important actions of economic reforms in the middle of the 18th century, carried out in this state. The committees were intended to administer public finances and to perform other functions which include supervision for communication.

Such attention from the government to the major trade ways wasn't casual. Active development both external, and inland trade in the second half of the 18th century forced ruling circles, as well as individual persons to show concern for the improvement of water and overland roads, their serviceable contents, development of transport system as a whole.

For the most rational organization of works for repair already existing, laying of new roads them the description in scales of the all the GDL that gives the chance to the today's researcher to reconstruct a road network of the middle – the second half of the 18th century on the Belarusian lands also was carried out, to estimate its state.

Boundary position of the Mstislav province, Pinsk and Mozyr districts did these regions an important link in economic relations and trade both in the Polish-Lithuanian Commonwealth, and for its neighboring states. Besides consideration of a road network, the attention to questions of exhibition trade, collecting the customs duties, conditions of engineering road constructions in borders of the studied territory is paid.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 28.03.2014

СКАРБОВАЯ КОМИССИЯ ВКЛ И РЕОРГАНИЗАЦИЯ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ В 1765–1772 гг.

Важным аспектом внутренней политики Речи Посполитой (РП) и Великого Княжества Литовского (ВКЛ) во второй половине XVIII в. стала реформа государственного аппарата, целью которой являлось создание разветвленной административной системы и укрепление центральной власти.

Реформа была необходима, поскольку, как заметил польский историк Анджей Загорский, в РП в XVIII в. уровень государственного аппарата не соответствовал требованиям времени. Немногочисленные государственные должности были сосредоточены в руках нескольких министров, как правило, пожизненно, а воеводствами и поветами управляла шляхта, которая заботилась в первую очередь о своих интересах и практически не зависела от слабой центральной власти [1, с. 9–10].

Главным условием укрепления королевской власти было обеспечение финансовой стабильности в стране и увеличение денежных поступлений в казну. Для территории ВКЛ важным шагом на этом пути стало решение конвокационного сейма 1764 г. о создании по аналогии с Польской Коронай специального государственного органа по руководству экономикой и финансами – Экономической Рады литовского скарба, или Скарбовой комиссии ВКЛ.

Сфера ее компетенции была довольно широкой: контроль за финансами, распределение и сбор налогов, осуществление судебных функций по финансовым делам, назначение и увольнение государственных служащих (официалистов) и снятие их с должности, контроль за торговлей и в целом за экономическим положением в стране. Сеймовой конституцией предписывалось, что при исполнении своих служебных полномочий комиссары Экономической Рады были обязаны заботиться об интересах государства, а не о своих личных интересах, не получать иной платы, кроме определенной государством за их службу, и во всех делах руководствоваться объективностью и справедливостью [2, с. 76].

Необходимость финансовой стабилизации и увеличения поступлений в казну потребовали в середине XVIII в. усиления контроля со стороны государства над всеми источниками возможных доходов. В связи с этим одной из первоочередных задач Скарбовой комиссии ВКЛ стало упорядочение работы тамо-

жен (мытных комор), поскольку доходы от взимания таможенных пошлин занимали важное место среди всех источников пополнения государственной казны.

В соответствии с постановлением конвокационного сейма 1764 г. ликвидировались все частные таможенные пункты и пошлины, и вводилась так называемая генеральная пошлина, которую в соответствии со специальной инструкцией обязаны были платить все, «начиная от короля до последнего жителя и купца» [2, с. 78–79]. От уплаты новой пошлины освобождались только шляхетские товары, которые перевозились из одного владения в другое либо на торг, а также товары, ввозимые из-за границы, но только в том случае, если перевозчик (шкипер) присягнет, что товар предназначен для его собственных нужд, а не для продажи. С целью обеспечения сбора генеральной пошлины потребовалось создание разветвленной системы таможенных пунктов и увеличение количества таможенных служащих.

Вопрос об организации государственной таможенной службы ВКЛ во второй половине XVIII в. в историографии изучен недостаточно. Впервые на него обратил внимание известный польский историк Тадеуш Корзон в своем исследовании «Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)» [3, с. 241–287]. Однако данные, которые содержатся в этой работе, относятся преимущественно к 1780-м гг. Представление о состоянии таможенной службы ВКЛ во второй половине XVIII в. значительно расширил другой польский ученый Станислав Костялковский в монографии «Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski» [4, с. 197–243], но изучение вопроса организации таможенной службы также не являлось целью его исследования и интересовало ученого исключительно с точки зрения деятельности Скарбовой комиссии ВКЛ. Некоторые сведения по данной теме приводятся в научно-популярной работе гродненского историка-краеведа Виктора Саяпина [5, с. 184–235].

Вместе с тем источниковедческая база изучаемого вопроса достаточно широкая и позволяет более глубоко и детально исследовать развитие таможенного дела на землях ВКЛ во второй половине XVIII в.

Целью данной статьи является определение направлений деятельности Скарбовой комиссии ВКЛ по формированию государственной таможенной

структуры в период 1765–1772 гг. – со времени начала ее работы до первого раздела РП, после которого произошла очередная значительная реорганизация таможенной службы ВКЛ.

Основными источниками при подготовке данного исследования стали различные документы Скарбовой комиссии ВКЛ, которые хранятся в Литовском государственном историческом архиве (фонд 11): дневники и протоколы заседаний, универсалы и другие распорядительные документы, отчеты таможен о доходах и расходах, донесения таможенных служащих, проекты разных лиц по совершенствованию работы таможен, акты ревизии комор, жалобы купцов на нарушение порядка на таможнях и др.

Изучение и анализ широкого спектра документов позволили выделить несколько направлений в деятельности Скарбовой комиссии ВКЛ по реформированию таможенного дела в указанный период.

Во-первых, это **реорганизация структуры и размещения таможенных постов.**

Необходимо подчеркнуть, что в историографии до сегодняшнего дня нет четкого представления о количестве таможенных постов ВКЛ в начальный период формирования таможенной службы как отдельной государственной структуры – с 1765 г. до 15.08.1766 г. В частности, С. Костялковский отмечал, что ему неизвестны такие данные [4, с. 198].

Вместе с тем документы позволяют подсчитать количество таможенных пунктов, которые существовали в ВКЛ накануне проведения конвокационного сейма 1764 г., а также определить те, которые были организованы в 1765 г. уже по решению Скарбовой комиссии ВКЛ.

Длительное время, с 1746 по 1764 г., администратором всех пошлин в ВКЛ, в том числе и таможенных, был великий литовский подскарбий граф Ежи Флемминг [2, с. 84]. Реестр калькуляции комор за 1764 г., представленный на первых заседаниях Скарбовой комиссии в январе 1765 г., свидетельствует, что в последний год администрации Е. Флемминга в государстве существовали следующие мытные коморы: *Стволовицкая, Виленская, Гродненская, Палангская, Везболовская, Юрборкская сплавная, Динабургская сплавная, Брестская сухопутная, Брестская сплавная, Пинская, Минская, Могилевская* [6, л. 1–6 об.]. Кроме того, право взимания на своей территории так называемого частного мыта существовало в некоторых частных и церковных владениях.

После введения в 1764 г. генеральной пошлины возникла необходимость создания таможенной сети, которая охватывала бы всю территорию страны, вне зависимости от формы землевладения. Это могло бы предотвратить попытки шляхты избежать уплаты государственной таможенной пошлины. На этот счет было принято соответствующее постановление сейма. Нарушителям данного решения грозил штраф в размере 500 коп литовских грошей [2, с. 79].

Однако несмотря на внушительный размер штрафа, шляхта неохотно отказывалась от своих прав на

взимание частного мыта. Так, суперинтендант Речицкой коморы Юзеф Арамович в рапорте в Скарбовую комиссию ВКЛ от 15.03.1765 г. докладывал о ситуации, сложившейся во время проведения жлобинской ярмарки в январе 1765 г.

Ранее при проведении ярмарок в Жлобине право взимать мыто от купцов имел речицкий маршалок пан Халецкий, и на основании этого его комиссар потребовал от Ю. Арамовича так называемую соллюцию – плату за ухудшение положения в размере 75 червонных злотых для пана Халецкого и 15 червонных злотых для себя. Суперинтендант Речицкой коморы не мог решиться на выплату таких денег и отправился с донесением в Гродно, однако по пути встретил самого речицкого маршалка, «имел с ним серьезный разговор», но пан Халецкий ответил, что принять решение может только на месте. В результате по приезде в Жлобин Ю. Арамович за разрешение провести досмотр купцов вынужден был заплатить пану Халецкому 80 рублей и его комиссару 6 червонных злотых из государственных денег, чтобы из-за потерянного времени скарб не понес еще больших убытков [7, л. 55].

На всех городских воротах Жлобина суперинтендант расставил стражников для осуществления домотра и проверки надлежащих документов, чтобы товары не перемещались без уплаты пошлины. При этом Ю. Арамович сообщил в Скарбовую комиссию об имевшем место инциденте. Когда шляхтич Доминик Малиновский со своим слугой Тадеушем Пшыгодским хотели проехать через отдаленные ворота с каким-то товаром, стражник отказался их пропустить, поскольку они не предъявили специальный знак на право провоза, который должны были получить в городе. В ответ на это «стражник получил от пана Малиновского удар в голову, а затем был крепко избит» [7, л. 55 об.].

В ответ на данное донесение Скарбовая комиссия постановила:

- 1) организовать в Жлобине прикоморок «в соответствии с законом правом и без всякой соллюции»;
- 2) выплаченные суперинтендантом деньги речицкий маршалок и его комиссар должны вернуть под угрозой вызова на суд Скарбовой комиссии на июльское 1765 г. заседание (каденцию);
- 3) Доминику Малиновскому и Тадеушу Пшыгодскому был отправлен вызов на июльскую судебную каденцию [7, л. 56].

Таким образом, ситуация, сложившаяся во время проведения ярмарки в Жлобине в январе 1765 г., свидетельствует о том, что шляхта негативно восприняла введение Генеральной пошлины и ликвидацию частного мыта и различными способами пыталась отстоять свои права.

Стоит подчеркнуть, что данный случай не был единичным. В отчетах руководителей таможенных комор за 1765–1766 гг. имеются сведения о скарбовых расходах на предъявление исковых документов для вызова в суд различным частным лицам за нарушение ими законодательства относительно взимания пошлин. В частности, только за первое полугодие

1766 г. на коморах Белорусской репартиции такие расходы составили 266 злотых 24 грошей. Согласно отчету, основными причинами для вызова на суд Скарбовой комиссии являлись:

отказ частных лиц выдать разрешение на создание прикоморков на их землях (меречский староста Огинский не разрешил создать прикоморок Витебской коморы в Любавичах);

незаконное взимание мостового (Глусская комора);

сбор в Речицком повете особых пошлин, названных «береговое» и «шестовое» (Мстиславская комора) [8, л. 32–32 об.] и др.

Материалы деятельности Экономической Рады Литовского скарба позволяют сделать вывод, что уже в первый месяц ее работы проводилась активная реорганизации таможенной службы, зафиксированная в ряде универсалов: «О коморах и мыто» (07.01.1765 г.) [9, л. 9], «О генеральной пошлине и коморах» (08.01.1765 г.) [9, л. 15], «О создании прикоморков» (21.01.1765 г.) [8, л. 34], «Ко всем суперинтендантам и людям купеческого сословия» (22.01.1765 г.) [9, л. 17].

Первыми прикоморками (отделениями центральных комор), созданными непосредственно по распоряжению Скарбовой комиссии ВКЛ (универсал от 21.01.1765 г.), были следующие: Левенмуйже (водный и сухопутный); над речкой Эвихштою в Крижборкских владениях пана Корфа (водный); в самом Крижборке; в «Ядынях над Любанем» в Режицком старостве; в Лунине; во владениях пана Игнатия Шадурского, инфлянтского подстолия, названных Нагальже или Матноу [9, л. 34].

Первое существенное изменение в организации таможенной службы ВКЛ произошло в соответствии с решением Скарбовой комиссии от 29.07.1765 г., которое в протоколе заседания зафиксировано под названием «Установление комор» [10, л. 31]. В документе подчеркивалось, что для лучшего управления и контроля над взиманием пошлин территория ВКЛ была разделена на 4 репартиции (таможенные округа) – Жмудскую, Белорусскую, Русскую и Литовскую во главе с контрарегистрантами и четырнадцать мытных комор во главе с суперинтендантами. При этом фамилии контрарегистрантов в документе не названы, в то время как суперинтенданты комор (за исключением Жагорской) были определены:

КОМОРА	СУПЕРИНТЕНДАНТ
Вежболовская	Семашко
Юрборкская (сухопутная)	Вирковский
Палангская	Суходолец
Жагорская	фамилия не обозначена
Биржанская	Кайтанович
Крижборкская	Волк
Полоцкая	Хомский
Витебская (сухопутная)	Инарский
Глусская	Булгарин
Мстиславская	Длусский
Могилевская	Володько
Пинская	Нагурчевский
Минская	Пшисецкий
Слонимская	Врублевский

Именно на основании этого документа Ст. Костялковский утверждал, что в июле 1765 г. на территории ВКЛ действовали только 14 комор [4, с. 198].

Однако точность этой записи в протоколе вызывает сомнения, поскольку в этом перечне отсутствуют другие коморы, существовавшие в начале 1765 г., и в источниках не обнаружено сведений об их ликвидации. Такими коморами являлись, например, Виленская и Гродненская сухопутные коморы и Динабургский сплав, суперинтенданты которых были назначены Скарбовой комиссией ВКЛ уже в первые дни своей работы. Так, 11 января 1765 г. суперинтендантом Виленской коморы был назначен Стефан Колб [11, л. 419–419 об.], а 12 января 1765 г. документы на право занять должности суперинтендантов получили Ян Гурский [10, л. 5 об.] (на Гродненскую таможенную) и Иосиф Кришпин [11, л. 419 об.] (на Динабургский сплав). Нет в упомянутом протоколе среди перечисленных таможен и известных сплавных комор: Юрборкской и Брестской, а также Речицкой коморы, донесение суперинтенданта которой было приведено выше.

Исходя из этого можно полагать, что в документе от 29.07.1765 г. были указаны только те 14 таможен, на которые данным постановлением Скарбовой комиссии были назначены новые суперинтенданты. В пользу этого предположения свидетельствует тот факт, что в упомянутом протоколе перечислены коморы, суперинтенданты которых изменились по сравнению с началом года. Так, суперинтендантом Слонимской коморы 11 января 1765 г. был назначен Кристоф Гротхуз, суперинтендантом Палангской коморы 12 января 1765 г. стал Стефан Радовицкий, а Вежболовской – Казимир Садовский [11, л. 419 об.]. Вместе с тем в протоколе от 29.07.1765 г. новыми суперинтендантами этих комор называются соответственно Врублевский, Суходолец и Семашко.

Гродненский краевед В. Саяпин вообще ошибочно утверждает, что в 1765 г. таможенная служба ВКЛ первоначально включала только три репартиции: Литовскую, Русскую и Белорусскую [5, с. 203–205]. Автор ссылается на второй том издания источников «Белоруссия в эпоху феодализма», в котором приводится только часть документа, соответствующая названию таблицы: «Таблица денежных сумм, поступивших с таможен, расположенных на территории Белоруссии, за 1765 г.» [12, с. 353]. По причине того, что Жмудская репартиция не входила в состав белорусских земель, информация о ней в таблице просто отсутствует.

Для изучения данного аспекта развития таможенной службы ВКЛ огромное значение имеет уникальный документ за 1765 г., имеющий название «Размещение комор, прикоморков и стражей ВКЛ, которые относятся к четырем репартициям» [11, л. 472 об. – 477], в котором не просто описана принадлежность таможенных пунктов по линии «репартиция–комора–прикоморок–стража», но и указано расстояние

между ними. Необходимо подчеркнуть, что первоначально этот документ был зафиксирован среди бумаг Скарбовой комиссии с аналогичным названием, но как проект [11, л. 275–280 об.]. Автор проекта, к сожалению, не известен. Однако присутствие данного документа в архиве Экономической Рады Литовского скарба свидетельствует о выполнении этим государственным органом одной из основных своих функций – рассмотрение, анализ и принятие решений о целесообразности реализации всех проектов, которые поступали в Скарбовую комиссию.

Таким образом, анализ деятельности Скарбовой комиссии ВКЛ дает основания утверждать, что на протяжении 1765 г. была создана основа организационной структуры государственной таможенной службы. Она состояла из 4 репартиций, в состав которых входили 17 сухопутных комор, объединявших 104 прикоморка и 59 стражей. Кроме того, в ВКЛ действовали 4 сплавные коморы: Юрборкская, Брестская (с прикоморком Крынки), Витебская и Динабургская.

Подтверждают этот вывод и сведения, содержащиеся в таблице о доходах и расходах комор четырех репартиций ВКЛ за 1765 г. (табл. 1).

В таком виде таможенная служба ВКЛ просуществовала до 15 августа 1766 г., когда на заседа-

нии Скарбовой комиссии было принято решение об образовании 5 таможенных округов (дополнительно была выделена Инфлянтская репартиция), в состав которых были включены 17 сухопутных комор с 82 прикоморками и 76 стражами [10, л. 84–87].

Согласно утверждению С. Костялковского, сформированная в 1766 г. таможенная структура ВКЛ была самой разветвленной и обширной, и ни до тех пор, ни после на территории ВКЛ не существовало такого количества таможенных пунктов [4, s. 200]. Однако мы считаем, что вывод о создании 15.08.1766 г. в ВКЛ самой разветвленной системы таможенных постов недостаточно корректным, т. к. документы свидетельствуют, что такая структура была создана в ВКЛ уже в 1765 г. Данные, приведенные в табл. 2, позволяют сравнить количество таможенных пунктов в 1765 г. и в 1766 г.

К тому же, как отмечалось выше, в ВКЛ действовали 4 сплавных коморы: Юрборкская, Брестская (с прикоморком Крынки), Витебская и Динабургская. Таким образом, общее число таможенных постов в ВКЛ до реформы 15 августа 1766 г. составило 185 единиц, а в соответствии с реформой 1766 г. – 180 постов.

В чем же заключался смысл реформы от 15.08.1766 г.? Анализ документов Скарбовой комиссии не дает прямого ответа на этот вопрос. Однако,

Таблица 1. Доходы и расходы комор четырех репартиций ВКЛ за 1765 г.

Мытные коморы	Доход от мытной пошлины		Доход от поголовного еврейского	Общая сумма дохода		Расходы на зарплату служащих таможен		Другие расходы		Сумма, внесенная в государственную казну	
	злотые	гр.		злотые	гр.	злотые	гр.	злотые	гр.	злотые	гр.
Коморы Литовской репартиции											
Гродненская	35.540	24 $\frac{2}{3}$	37.701	73.241	24 $\frac{1}{3}$	2.030	13 $\frac{1}{3}$	–	–	71.211	11 $\frac{1}{3}$
Виленская	10.164	3 $\frac{1}{3}$	45.654	55.818	3 $\frac{1}{3}$	1.926	18 $\frac{2}{3}$	14.993	20	38.897	25 $\frac{1}{3}$
Вежболовская	38.382	17 $\frac{2}{3}$	20.845	59.227	17 $\frac{2}{3}$	2.481	23	539	4 $\frac{2}{3}$	56.206	20
Юрборкская сухопутная	1.219	21 $\frac{1}{3}$	29.479	30.698	21 $\frac{1}{3}$	436	16 $\frac{2}{3}$	–	–	30.262	4 $\frac{2}{3}$
Юрборкская сплавная	258.784	18	–	258.784	18	5.789	18	–	–	252.995	–
Коморы Русской репартиции											
Брестские сплавная и сухопутная	55.864	27	34.738	90.602	27	5.105	3 $\frac{2}{3}$	–	–	85.497	23 $\frac{1}{3}$
Пинская	9.274	13	14.024	23.298	13	1.617	20 $\frac{2}{3}$	2.000	–	19.681	2 $\frac{1}{3}$
Слонимская	12.133	17	32.729	44.862	17	1.116	3 $\frac{1}{3}$	1.346	8	42.400	13 $\frac{1}{3}$
Минская	2.656	4 $\frac{1}{3}$	14.174	16.830	4 $\frac{1}{3}$	792	12	1710	26 $\frac{2}{3}$	14.326	26
Коморы Белорусской репартиции											
Могилевская	23.103	9 $\frac{2}{3}$	21.819	44.922	9 $\frac{2}{3}$	3.056	10	7.217	17 $\frac{1}{3}$	34.648	12 $\frac{1}{3}$
Речицкая и Глусская	28.790	15	13.432	42.222	15	2.641	19 $\frac{2}{3}$	2.000	–	37.581	4
Полоцкая	761	10	13.384	14.145	10	561	10	–	–	13.584	–
Мстиславская	2.140	11	2.615	4.755	11	230	–	2.615	–	1.910	11
Витебская сухопутная	1.846	18 $\frac{1}{3}$	4.730	6.576	18 $\frac{1}{3}$	645	22	2	–	5.928	26 $\frac{1}{3}$
Витебская сплавная	78.565	14 $\frac{2}{3}$	–	78.565	14 $\frac{2}{3}$	3.601	8 $\frac{2}{3}$	2	6	74.962	–
Коморы Жмудской репартиции											
Палангская	24.804	6	–	24.804	6	3.827	22	–	–	20.976	14
Биржанская	11.696	18	16.381	28.077	18	1.958	11 $\frac{1}{3}$	2.000	–	24.119	6 $\frac{2}{3}$
Жагорская	4.684	29 $\frac{2}{3}$	–	4.684	29 $\frac{2}{3}$	908	6 $\frac{2}{3}$	–	–	3.776	23
Крижборкская	4.498	27 $\frac{2}{3}$	–	4.498	27 $\frac{2}{3}$	903	3 $\frac{1}{3}$	–	–	3.595	24 $\frac{1}{3}$
Динабургская сплавная	71.958	14	11.443	83.401	14	7.403	4 $\frac{2}{3}$	4.769	16 $\frac{2}{3}$	71.228	22 $\frac{2}{3}$
ВСЕГО	676.871	20 $\frac{1}{3}$	313.148	990.019	20 $\frac{1}{3}$	57.033	7 $\frac{2}{3}$	39.196	4	903.792	$\frac{2}{3}$

Таблица составлена по: LVIA. F. 11. Ap. 1. Bib.789. L. 26–27.

Таблица 2. Количественное распределение таможенных пунктов в ВКЛ в 1765 и 1766 гг.

1765 г.			Репартиции	15.08.1766 г.		
Коморы сухопутные	Прикоморки	Стражи		Коморы сухопутные	Прикоморки	Стражи
4	26	17	Литовская	5	21	21
4	33	16	Жмудская	3	16	21
5	25	11	Белорусская	3	16	15
4	20	15	Русская	3	15	13
не существовала			Инфлянтская	3	14	6
17	104	59	ВСЕГО	17	82	76
180			сухопутных мытных пунктов	175		

сравнив данные о географической принадлежности комор, прикоморков и стражей к репартициям ВКЛ в 1765 и 1766 гг. (табл. 3), можно предположить, что реорганизация 1766 г. имела две основные задачи.

Во-первых, дополнительное выделение Инфлянтского таможенного округа не сопровождалось уве-

личением количества комор, а только перераспределением между репартициями уже существующих таможен. Так, в состав Инфлянтской репартиции вошли таможни, которые ранее подчинялись другим таможенным округам: Крижборкская комора была выделена из Жмудской репартиции, Полоцкая и Ви-

Таблица 3. Размещение сухопутных таможенных постов в ВКЛ в 1765 и 1766 гг.

1765 г.			Репартиции	15.08.1766 г.		
Коморы	Прикоморки	Стражи		Коморы	Прикоморки	Стражи
Гродненская	Щебра, Белобреги, Волковыск, Яловка, Берестовица, Бершты, Рачки	Сосново, Городок, Сокулка, Крынки	Литовская репартиция	Гродненская	Щебра, Яловка, Берестовица, Бершты, Рачки, Крынки	Сосново, Городок, Сокулка, Друстяны
Виленская	Свенцяны, Олькеники, Трабы	Марцинкони, Мереч		Виленская	Свенцяны, Олькеники, Дауги	–
Вежболовская	Филипов, Пшеросль, Виштынец, Карклупяны, Шикшнево, Новая Воля, Янеберг	Сувалки, Вижайны, Эйткуны, Капшода, Ошкиния		Вежболовская	Филипов, Пшеросль, Виштынец, Карклупяны, Новая Воля	Сувалки, Вижайны, Эйткуны, Капшода, Шикшнево, Ошкиния, Янеберг
Юрборкская сухопутная	Шилин, Посвенте, Тауроги, Дегуча, Мерделе, Маргишки, Вайнута, Новое Место, Швекшна	Гаура, Эйча, Пайково, Копин, Лупин, Уцвиже		Юрборкская сухопутная	Шилин, Мерделе, Маргишки, Новое Место, Кухаркене	Посвенте, Тауроги, Гаура, Эйча, Пайково, Копин, Лупин, Дегуча, Вайнута
Палангская	Гожды, Бобруны, Кретинга, Маргеники, Куксина, Шкуды, Кальч, Ретине	Призмонты, Швентой, Ленкине, Верштыники, Лаукоземы, Вижуны	Жмудская репартиция	Палангская	Гожды, Бобруны, Кретинга, Маргеники, Шкуды, Кальч, Швекшна	Призмонты, Швентой, Ленкине, Верштыники, Лаукоземы, Кукшиники, Виранцы, Ретине, Вевига
Жагорская	Кивеле, Лайзево, Окмяна, Вихозна, Пилькишки, Круки, Жеймеле	Грезы, Лайшево, Юдейки, Полдуге		Жагорская	Янишки, Жеймеле, Круки, Пикеле, Векшне	Кивеле, Пилькишки, Полдуге, Грезы, Лайшево, Юдейки
Биржанская	Лебедин, Жвейдогола, Германишки, Радзивиличи, Кветки, Поедубе, Окинста, Дусяты	Белое Помуше, Жлуктине, Абеле		Биржанская	Жвейдогола, Радзивиличи, Кветки, Окинста	Лебедин, Белое Помуше, Жлуктине, Абеле, Германишки, Поедубе
Крижборкская	Данкар, Маренхауз, Людин, Индрица, Индине, Левенмуйже, Динабург, Виджы, Дирвяты, Покопене	Режица, Лихжа, Гидлево				

1765 г.			Репартиции	15.08.1766 г.		
Коморы	Прикоморки	Стражи		Коморы	Прикоморки	Стражи
Полоцкая	Невель, Себеж, Озушы	–	Белорусская репартиция	Мстиславская	Ляды, Смолен, Романов	Татарск, Монастырщина, Хостовичи, Шумяч, Хотимск, Гумичи
Витебская сухопутная	Кузин, Велиж, Боев, Любавичи	Лазаричи				
Мстиславская	Ляды, Хостовичи, Канюжа, Вышково	Романов, Татарск, Монастырщина, Шумяч, Хотимск, Гумичи, Чериков				
Могилевская	Головчин, Быхов, Пропойск, Шклов, Орша	Кривулин, Бельничичи, Чаусы				
Глусская	Бобруйск, Глебов, Саулюки, Загалье, Мозырь, Речица, Гомель, Чечерск, Слуцк	–		Глусская	Бобруйск, Загалье, Острожанка, Мозырь, Речица, Гомель, Марковичи, Лоев, Очеса	Глебов, Чечерск, Саулюки, Евчи
Брестская сухопутная	Милейчицы, Каменец, Песчаи, Олтуш, Дывин, Кобрин	Станиславов, Козиброд, Высокое, Комаровка, Козлы, Ломазы, Влодава, Гута, Хотислав	Русская репартиция	Брестская сухопутная	Каменец, Песчаи, Влодава, Олтуш, Дывин, Кобрин	Козиброд, Высокое, Комаровка, Козлы, Ломазы, Гута, Хотислав, Милейчицы
Пинская	Лунин, Логишин, Кужеличин, Дубровица, Остроженка	Ляховичи, Саха, Белоцевичи		Пинская	Лунин, Логишин, Кужеличин, Дубровица	Ляховичи, Саха, Белоцевичи, Туров, Гричев
Минская	Долгинов, Радощковичи, Свистовичи, Борисов	Пуховичи, Березина		Слонимская	Новогрудок, Дарево, Кореличи, Слуцк, Стволовичи	–
Слонимская	Новогрудок, Дарево, Кореличи, Слуцк, Стволовичи	Вилуск				
не существовала			Инфлянтская репартиция	Крижборкская	Данкар, Маренхауз, Индине (Дривяны), Левенмуйже, Пристань в Курляндии, Аглония в Курляндии, Озерозы	Дрисвяты, Лихжа
				Полоцкая	Невель, Себеж, Друя	Томейно, Сольниково, Поповичи
				Витебская сухопутная	Велиж, Толкачи, Любавичи, Ловмуже	Татарица

Таблица составлена по: LVIA. F. 11. Ap. 1. Bib. 989. L. 472 v. – 477; F. 11. Ap. 1. Bib. 111. L. 84–87.

тебская коморы – из Белорусской. Очевидно, что такое перераспределение, затронувшее все без исключения репартиции ВКЛ, было предпринято с целью повышения эффективности управления таможенными пунктами, входящими в их состав, и усиления контроля за их деятельностью со стороны контра-регистрантов.

Во-вторых, в соответствии с новой структурой при сохранении числа комор значительно сократилось количество прикоморков и увеличилось количество стражей. Анализ данных табл. 3 показывает, что такая реорганизация проходила, в большинстве своем, за счет преобразования прикоморков в стражи. Можно предположить, что эти изменения были

проведены, в том числе, и с целью экономии государственных средств на оплату службы skarбовых официалистов. Так, поскольку на прикоморке осуществлялся досмотр и велись учетные книги, то по штату полагался писарь, зарплата которого в 1766 г. составляла на разных прикоморках в пределах 20 злотых в месяц.

За стражами были закреплены только стражники (пешие и конные), главная задача которых состояла в том, чтобы не допустить контрабандного провоза товаров и направлять купцов с товаром на ближайший прикоморок или комору. Соответственно и оплата стражникам была значительно ниже и составляла в среднем для конного стражника 6–7 злотых в месяц, для пешего – 3,5–4 злотых в месяц [8, л. 32–32 об.].

Таким образом, анализ дневников и протоколов заседаний Скарбовой комиссии за 1765–1766 гг. позволяет сделать вывод о том, что в этот период ее комиссары уделяли большое внимание состоянию и улучшению деятельности государственной таможенной службы, а реформа от 15.08.1766 г. была призвана закрепить ее организационную структуру. Стоит подчеркнуть, что в таком виде таможенная служба ВКЛ была создана, в первую очередь, для сбора генеральной пошлины. Однако произошло это непосредственно перед Варшавским сеймом 1766 г., который как раз упомянутую пошлину отменил [2, с. 436], что повлекло за собой очередные изменения в структуре государственной таможенной службы ВКЛ.

В связи с отменой генеральной пошлины и возвращением шляхте и духовенству их прав на взимание мыта на территории своих владений 19 сентября 1767 г. Скарбовая комиссия ВКЛ приняла решение о ликвидации ряда внутренних комор в центре страны, а именно в Могилеве, Мстиславле, Глуске, Полоцке, Минске, Гродно.

Исходя из размера доходов от мытных комор, отчетов skarбовых официалистов, разного рода предложений и донесений по улучшению таможенной службы, Скарбовая комиссия принимала решения о необходимости укрупнения или уменьшения той или иной таможни, определяла целесообразность существования прикоморков и стражей и др. Показательным является пример населенного пункта Новое Место. В финансовых отчетах, предоставленных в Скарбовую комиссию в январе 1765 г., он фигурировал как стража Вежболовской коморы [6, л. 3]. После создания в июле 1765 г. сухопутной Юрборкской коморы он был включен в ее состав в качестве прикоморка [11, л. 424]. Однако из финансовых отчетов за период с мая по сентябрь 1767 г. следует, что в то время Новое Место снова было в составе Вежболовской коморы [8, л. 91]. В 1768 г. контрарегистрантом Литовской репартиции Иоахимом Кмитой данный прикоморок в очередной раз был присоединен к Юрборкской коморе, полагая, что это принесет больше пользы государственной казне. Однако уже 19 апреля 1769 г. ревизоры отметили, что получилось больше

недостатков, чем пользы, и постановили вернуть названный прикоморок в состав Вежболовской таможни [13, л. 42].

Стоит подчеркнуть, что при принятии решения о создании либо ликвидации того или иного таможенного пункта Скарбовая комиссия ВКЛ руководствовалась различной информацией, где важное место занимают данные люстрации дорог.

Для организации системы максимально полного таможенного обложения ввозимых и перевозимых по территории страны товаров необходимо было провести ревизию имеющихся путей сообщения (дорог), обозначить наличие на них таможенных постов. Важной задачей было выявление и ликвидация контрабандных троп и других возможностей избежать таможенного налогообложения. Контрабандные пути были хорошо известны купцам и существовали достаточно долго, настолько, что на некоторых из них даже создавались корчмы, как, например, корчма с красноречивым названием «Отшельник», которая была построена в лесу на пути из Невеля в Себез в полумиле от Инфлянтов (Лифляндии) на территории Полоцкого воеводства. За этой корчмой начинались два тракта, по которым можно было обойти все таможни и попасть одним из них через Инфлянты и Курляндию в Либаву, Пруссию, Кенигсберг и Гданьск, а другим – через Друю в Браславский повет и оттуда также в Пруссию [14, л. 45 об. – 46].

Корчма «Отшельник» была выявлена в результате ревизии пограничной с Российским государством территории ВКЛ и зафиксирована в документе под названием «Описание границ, городов, поселков, деревень, расположенных на границе в Полоцком и Витебском воеводствах и Оршанском повете, через которые купцы переходят, здесь же [описание] обычных и контрабандных трактов в тех же воеводствах и поветах, а на них пошлины и условия [договоренности], а также [описание] различных торгов, разнообразия товаров, выходящих за границу, с обозначением главных ярмарок, сделанное в июле 1765 г. по распоряжению Комиссии Скарба Речи Посполитой ВКЛ о проведении люстрации с геометрическими рисунками» [14, л. 44].

Составители данного документа подчеркнули, что незаконный переход российских купцов через территорию Полоцкого воеводства и осуществление беспошлинной торговли стал возможным только из-за недостаточного количества таможенных комор и прикоморков, поскольку Полоцкая комора находилась в 20 милях от Невеля, а прикоморок в Дисне еще в 6 милях за Полоцком. Таким образом, ими был сделан вывод о необходимости увеличения количества таможенных постов и стражей на границах Полоцкого воеводства. В частности, было предложено учредить прикоморки в Невеле, Себеже, Ушачах, Толкачах, а дополнительные таможенные стражи создать в корчме «Отшельник» и в пограничных деревнях на востоке Полоцкого воеводства, а именно: в Лав-

никах (6,5 мили от Невеля), в Поповичах (5 миль от Невеля), в Якубове (5,5 мили от Невеля), в Лаптюкове (6 миль от Невеля), в Шарапупове и Сокольниках (8 миль от Невеля).

Однако не все предложения по изменению системы таможенных постов были Скарбовой комиссией реализованы. Отчеты таможен ВКЛ за 1767–1768 гг. позволяют определить следующую структуру таможенных пунктов:

Литовская репартиция: Вежболовская комора (1 прикоморок, 11 стражей), Щеберская (3 прикоморка, 10 стражей), Юрборкская (3 прикоморка, 6 стражей), Виленская комора и Юрборкская сплавная комора;

Белорусская репартиция: Гомельская (4 прикоморка) и Лядская (4 прикоморка) коморы;

Инфлянтская репартиция: Крижборкская комора (7 прикоморков, 2 стражи), комора Толкачи (2 прикоморка), комора Невель (2 прикоморка);

Жмудская репартиция: Палангская (10 прикоморков), Жагорская (5 прикоморков, 3 обер-стражи) и Биржанская (3 прикоморка, 3 обер-стражи) коморы;

Русская репартиция: Пинская (2 прикоморка), Брестская сухопутная (3 прикоморка), Брестская сплавная [8, л. 230–263].

Как видно, значительно сокращенная в 1767 г. в связи с отменой генеральной пошлыны структура таможенных постов в ВКЛ состояла из 100 пунктов и насчитывала 16 комор, 49 прикоморков, 6 обер-стражей и 29 стражей. Проведенный нами анализ отчетов таможен ВКЛ позволяет утверждать, что такое количество и локализация комор сохранились практически до первого раздела Речи Посполитой в 1772 г., с той только разницей, что в 1770 г. вместо Биржанской коморы появилась комора Кветки (бывший прикоморок) [8, л. 314].

Что же касается прикоморков, обер-стражей и стражей, то их количество не было постоянным. Существовала распространенная практика перевода прикоморков в разряд стражей и обер-стражей и наоборот.

Таким образом, организационная структура таможенной службы ВКЛ в 1765–1772 гг. не была стабильной, а изменялась в соответствии с законодательством и потребностями страны, и управление этими процессами осуществляла именно Скарбовая комиссия ВКЛ.

В сферу полномочий Экономической Рады Литовского скарба входило и проведение таможенной кадровой политики. Скарбовая комиссия назначала на основные должности таможенных официалистов, определяла их зарплату и должностные функции, осуществляла контроль за выполнением обязанностей. Последнее было особенно важным, поскольку от порядка на коморах напрямую зависел размер дохода, который получало государство от взимания таможенных пошлин.

Служебная иерархия таможенных официалистов в рассматриваемый период выглядела следующим образом.

Во главе репартиций стояли **контрарегистранты**, в обязанности которых входило общее управление таможенным округом и исполнение контролирующих функций. Они несли персональную ответственность за поступление доходов с вверенной им репартиции. В свою очередь, контрарегистранты имели право предлагать на утверждение Скарбовой комиссии кандидатов на должности руководителей мытных комор – **суперинтендантов**, а также таможенных писарей.

Суперинтенданты непосредственно отвечали за порядок на коморах и закрепленных за ними прикоморках, обер-стражах и стражах, за справедливый досмотр купцов, за правильное ведение таможенных реестров и взимание пошлыны. Они имели в непосредственном подчинении других должностных лиц – **писарей, обер-стражников**, пеших и конных **стражников**.

На коморах и прикоморках непосредственно осуществлялся таможенный досмотр и выписывались мытные квиты. Стражники, в свою очередь, должны были следить за тем, чтобы купцы не объезжали коморы тайными путями, проверять наличие у них мытных квитов и в случае отсутствия отправлять купцов на ближайшую комору или прикоморок. В 1767 г. в структуре таможенной службы появляются обер-стражи, на которых обер-стражники получили возможность проводить досмотр купцов с небольшим количеством товара, не более чем на 50 польских злотых [15, л. 12].

Первоначально не было единого документа, в котором бы описывались права и обязанности мытных официалистов. Роль должностной инструкции в это время выполнял издаваемый Скарбовой комиссией специальный «Инструмент». Основные обязанности разных категорий таможенных служащих содержались в тексте присяги, которую они должны были давать перед комиссарами Скарбовой комиссии при вступлении в должность.

При необходимости Скарбовая комиссия издавала для конкретных служащих дополнительные распоряжения, как, например, «Пункты для Яна Гурского в дополнение к подписанному в 1765 г. назначению на Гродненскую комору» [11, л. 466–468 об.].

Первый общий документ, который регламентировал права и обязанности таможенных служащих во второй половине XVIII в., а также правила, по которым должен был проходить таможенный досмотр, был издан Скарбовой комиссией 07.02.1766 г. и назывался «Устав скарбовых официалистов» [10, л. 58–62]. Через год его положения были расширены в «Инструкции скарбовым официалистам» (11.02.1767 г.) [16, л. 22–32]. В соответствии с этим документом должности служащих таможни приравнивались к воинским званиям (контрарегистрант – ротмистр, суперинтендант – поручик, писарь – товарищ, стражник – почет) и им полагались мундиры и шапки, что являлось первой униформой на таможнях ВКЛ второй половины XVIII в.

Наиболее детальное описание надлежащего порядка функционирования комор содержится в «Таможенном уставе», дополненном и утвержденном на заседании Скарбовой комиссии 11 января 1768 г., где помимо обязанностей официалистов был описан вид таможенных домов и перечень необходимого оборудования и мебели (столов и навесов для досмотра, весов, прессов, различных инструментов для проверки товаров, печатей и др.) [16, л. 115–122].

Важное значение для изучения деятельности Скарбовой комиссии ВКЛ по созданию государственной таможенной системы имеют донесения суперинтендантов и контрарегистрантов, в обязанности которых входило не только добросовестное исполнение возложенных на них обязанностей, но и выявление негативных моментов в работе и внесение предложений по их устранению. Источниковедческое значение таких документов, несомненно, увеличивается, если удастся найти на них резолюции Скарбовой комиссии, как реакцию основного государственного органа, отвечавшего за работу таможен.

К тому же в своей работе по усилению эффективности деятельности таможенной службы Скарбовая комиссия ВКЛ руководствовалась материалами таможенных ревизий, которые проводили ее комиссары. Примером может служить миссия подкомория Упитского повета Ежи Лепарского в 1769 г. по ревизии мытных комор ВКЛ, расположенных на границе с Пруссией. 11 января 1769 г. Скарбовая комиссия подготовила для него инструкцию, чтобы он непосредственно на месте («на грунте») провел ревизию комор, сделал проверку жалоб купцов на злоупотребления официалистов. На основании представленной им итоговой «рефлексии» Комиссия предполагала принять соответствующее постановление.

Е. Лепарскому предписывалось в сопровождении скарбовых солдат объехать все определенные ему коморы, прикоморки и стражи и обосновать целесообразность их содержания или перенесения на другое место с точным описанием их размещения и границ. При возможности он был обязан провести повторный досмотр купцов на таможах и сравнить реальное положение вещей с тем, что было записано служащими комор в реестрах, а также особое внимание обратить на документы бухгалтерского учета и наличие денег в кассе.

Е. Лепарскому также было предоставлено право экзаменовывать служащих таможи на соответствие занимаемой должности, и фиксировать в рапортах информацию о том, «как одеты официалисты, как они выдержали экзамен, насколько они информированы, были ли наказания и вознаграждения – чтобы все это было справедливо» [16, л. 205 об.].

Поручение Скарбовой комиссии было выполнено Е. Лепарским тщательно и профессионально. В частности, им были составлены и отправлены в Скарбовую комиссию несколько подробных рапортов (в феврале, марте, мае, июле 1769 г.) о реальном

состоянии дел на коморах, расположенных на границе с Пруссией, отмечены злоупотребления должностных лиц и предложены возможные варианты совершенствования работы таможенной службы [7, л. 441–456, 459–463]. Е. Лепарским были вскрыты факты нарушений таможенного устава со стороны официалистов Вежболовской и Юрборкской комор, наиболее распространенными из которых являлись следующие:

пьянство суперинтендантов, писарей и стражников;

неряшливое ведение таможенных книг (данные о перевезенных через коморы товарах были «записаны на шпаргалках и разбросаны по лавкам» [7, л. 443], а в некоторых книгах регистрации, по словам Е. Лепарского, «так трудно было найти концы, как в неизвестном лесу без проводника попасть в назначенное место» [7, л. 449 об.]);

выдача писарями некоторых прикоморков недействительных квитов, плату за которые они присваивали себе;

несоблюдение правил служебной этики (на таможенников Вежболовской и Юрборкской комор было подано много жалоб (даже со стороны прусского посла Бенуа!) на то, что они «обижают купцов, бьют их, обзывают и обворовывают» [7, л. 460]) и др.

Е. Лепарским были приняты неотложные меры по наведению порядка на мытных коморах. В первую очередь был освобожден от службы суперинтендант Вежболовской таможи Яцынич, который, в соответствии с характеристикой Е. Лепарского, не был «ни преданным скарбовой службе, ни усердным в выполнении своих обязанностей, стражников больше к своим услугам привлекал, чем для скарбовой службы, денежное пожертвование вымогал от купцов под угрозой конфискации товара или усложнения процедуры пересечения границы» [7, л. 448], кроме того каждый месяц он набирал новых стражников, а старых увольнял и их зарплату присваивал себе [7, л. 444] и т. д. Кроме Яцынича от занимаемых должностей также были освобождены два писаря и несколько стражников.

В результате работы Е. Лепарского по люстрации комор на границе с Пруссией появился ряд карт с обозначением торговых путей (легальных и контрабандных) и размещением на них таможенных пунктов. К сожалению, не удалось найти оригиналов этих карт, но в своем донесении в Скарбовую комиссию от 8 декабря 1769 г. Е. Лепарский подчеркнул, что «дороги нанесены на карту так точно, что даже если бы сам никогда там не был, то складывается такое впечатление, что был» [7, л. 442].

Необходимо отметить, что Е. Лепарский 11 мая 1769 г. по собственной инициативе заключил в Кенигсберге соглашение с прусским директором таможенных пошлин господином Мануэром о совместной деятельности в таможенном деле в интересах обоих государств, и 16 мая оно было направлено в Берлин

на согласование. В нем описывались способы составления перечня товаров, пломбировки пакетов, взаимной помощи в борьбе с контрабандистами и др. [7, л. 457–458]. Несмотря на то что реакция Берлина на предложение по заключению такого соглашения неизвестна, сделанное Е. Лепарским свидетельствовало о появлении в ВКЛ нового типа государственных чиновников – инициативных, способных брать на себя ответственность и принимать решения.

С расширением сферы деятельности таможенных органов обозначилась и основная внутренняя проблема – финансовые злоупотребления сотрудников таможен. Исполняя свою службу, они каждый день имели дело со значительными денежными суммами, при этом их зарплата была небольшой. Контрарегистрант Литовской репартиции Иоахим Кмита в своем мемориале в Скарбовую комиссию, составленном 19.06.1767 г., особо подчеркивал, что «за такую зарплату невозможно найти добросовестных и верных скарбу стражников, а за один жупан и шапку они слу-

жить не хотят» [16, л. 58 об.]. Поступая на таможенную службу, официалисты первоначально, как правило, проявляли усердие и старание, как упомянутый выше суперинтендант Вежболовской коморы Яцынич, которого за добросовестную работу И. Кмита в 1767 г. просил Скарбовую комиссию ВКЛ наградить и оставить для дальнейшей службы [16, л. 59 об.] и который через 2 года был отстранен от скарбовой службы по итогам ревизии Е. Лепарского.

Таким образом, Скарбовая комиссия ВКЛ в 1765–1772 гг. являлась тем государственным органом, который регламентировал организацию и функционирование таможенной службы на территории ВКЛ. Можно утверждать, что уже в первые годы работы Скарбовой комиссии были созданы основы таможенной системы государства. Действительно, можно говорить именно о создании системы государственной таможенной службы ВКЛ, имеющей правовое поле своей деятельности, организационную структуру, кадровый состав.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Zahorski, A. Centralne instytucje polityczne w Polsce w dobie rozbiorów / A. Zahorski. – Warszawa, 1959. – 283 s.
2. Volumina legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. – T. VII. – 415 s.
3. Korzon, T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794) / T. Korzon. – Kraków; Warszawa, 1897. – T. IV. – 364 s.
4. Kościalkowski, St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski / St. Kościalkowski. – Londyn, 1971. – T. II. – 573 s.
5. Саяпин, В. Ю. Таможенная служба: в 2 кн. / В. Ю. Саяпин. – Гродно: Гродн. тип., 2005. – Кн. 1: Мыто и мытники. – 400 с.
6. LVIA. – Государственный исторический архив Литвы. – Ф. 11. Скарбовая комиссия ВКЛ (1509–1797 гг.). – Ар. 1. – Bib. 788. Счетная книга прихода и расхода денежных пошлин с таможен ВКЛ (1765–1766 гг.).
7. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 996. Отчет о проверке работ таможен (1765–1784 гг.).
8. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 789. Счетная книга прихода и расхода денежных пошлин с таможен ВКЛ (1765–1782 гг.).
9. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 990. Документы Станислава Августа о правилах перевоза товаров через таможи (1690–1783 гг.).
10. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 111. Экономические протоколы указов и распоряжений (1765–1766 гг.).
11. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 989. Пошлины с таможен ВКЛ (1765–1779 гг.).
12. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: в 3 т. – Минск: Изд-во АН БССР, 1959. – Т. 2: С середины XVII века до XVIII века до воссоединения с Россией. – 560 с.
13. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 988. Пошлины с таможен ВКЛ (1765–1797 гг.).
14. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 1094. Описание границ таможенных постов ВКЛ (1765–1779 гг.).
15. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 88. Расписание мер и весов ВКЛ (1765 г.).
16. LVIA. – Ф. 11. – Ар. 1. – Bib. 112. Экономические протоколы указов и распоряжений (1767–1770 гг.).

Ірына Кітурка

СКАРБОВАЯ КАМІСІЯ ВКЛ І РЭАРГАНІЗАЦЫЯ МЫТНАЙ СЛУЖБЫ ў 1765–1772 гг.

Рэзюмэ

На падставе шырокага кола архіўных крыніц у артыкуле разглядаюцца асноўныя кірункі дзейнасці Скарбовай камісіі ВКЛ па рэарганізацыі мытнай службы ў 1765–1772 гг.

Скарбовая камісія ВКЛ была створана згодна з рашэннем канвакацыйнага сойма 1764 г. як спецыяльны дзяржаўны орган па кіраўніцтве эканомікай і фінансамі. Адною з яе першачарговых задач стала ўпарадкаванне працы мытных камор. У артыкуле ўпершыню ў гістарыяграфіі вызначана сістэма мытных пунктаў на тэрыторыі ВКЛ у пачатковы перыяд фарміравання дзяржаўнай мытнай службы – ад 1765 г. да 15.08.1766 г.

У 1765–1772 гг. Скарбовай камісіяй была сфарміравана дзяржаўная мытная структура, якая складалася з 5 мытных акруг – рэпартыцый, асноўных мытных пастоў – камор, іх аддзяленняў – прыкаморкаў і стражаў. У артыкуле адлюстравана змены ў колькасці мытных пунктаў у адзначаны перыяд і вызначаны іх прычыны.

Сферай кампетэнцыі Скарбовай камісіі ВКЛ было таксама правядзенне мытнай кадровай палітыкі: яна прызначала на пасады мытных служачых (афіцыялістаў), вызначала іх зарплату і службовыя функцыі, ажыццяўляла кантроль за выкананнем абавязкаў.

Зроблена висновок, што ў перыяд 1765–1772 гг. Скарбовая камісія ВКЛ з’яўлялася тым дзяржаўным органам, які рэгламентаваў арганізацыю і функцыянаванне мытнай службы. Сцвярджаецца, што ўжо ў першыя гады працы Скарбовай камісіі былі створаны асновы дзяржаўнай мытнай сістэмы, якая мела прававое поле сваёй дзейнасці, арганізацыйную структуру, кадравы склад.

Iryna Kiturka

SKARBOVAYA COMMISSION OF THE GDL AND REORGANIZATION OF THE CUSTOMS SERVICE IN 1765–1772

Summary

Based on the wide range of archival sources, the article describes the main activities of the Skarbovaya Commission of the GDL on reorganization of the customs service in 1765–1772.

Skarbovaya Commission of the GDL was established in accordance with the decision of the Convocational Seim in 1764 as a special state agency managing the economy and finance. One of its priorities was regulating of the customs’ activities. The system of customs points on the territory of the GDL at the initial period of formation of the State Customs Service – from 1765 to 08/15/1766 was defined in the article for the first time in the historiography.

In 1765–1772 the Skarbovaya Commission formed the state customs structure, which consisted of five customs districts – repartitsiyas, major customs stations – komoras, their branches – prikomoroks and custodians. The article shows the changes in the number of customs points during the period under review and determines the causes of these changes.

The Skarbovaya Commission authority also included carrying out of customs personnel policy: it appointed customs officers (officials), determined their salaries and functions and monitored the performance of their duties.

The article draws a conclusion that in the period from 1765 till 1772 the Skarbovaya Commission was the very state body that regulated the organization and functioning of the customs service. The basics of the state customs system are claimed to have been created at the beginning of functioning of the Skarbovaya Commission. The state customs system had the legal framework of its activities, organizational structure and staff composition.

Дата поступления в редакцию: 24.03.2014

ПАЛІТЫЧНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ЗЕМЛЯХ, ДАЛУЧАНЫХ ДА РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (1772–1795 гг.)

Насельніцтва беларуска-літоўскіх зямель па-рознаму ставілася да змены дзяржаўнай прыналежнасці. Палітыка Кацярыны II у некаторай ступені садзейнічала даволі спакойным адносінам да Расійскай імперыі. Так, у «наказе» ад 28 мая 1772 г. Кацярыны II «генерал-губернаторам Псковской и Могилевской губерний об организации управления» на далучаных землях адзначалася, што: «тех жителей, како-го бы они звания не были, кои в тишине и спокойствии живут и присягу верности учинят и оную нелицемерно нам сохранять будут, не токмо оставит при всем том, что каждый правительно имеет и где кто живет, но всячески его охранять в безопасности личной и имущественной» [5, с. 26]. Шляхта як вышэйшае саслоўе далучаных зямель магла карыстацца правамі рускага дваранства, але пры ўмове прынясення прысягі на вернасць Кацярыне II, пад пагрозай пазбаўлення сваёй маёмасці і пацвярджэння свайго паходжання адпаведнымі дакументамі. Аднак шэраг магнатаў і буйной шляхты адмовіліся прысягаць, і таму іх маёмккі былі ўзяты ў секвестр. Сярод іх былі Радзівілы, М. Казімір Агінскі, А. М. Сапега, А. К. Чартарыйскі, М. Чартарыйскі, Е. Мнішак, А. Пац, Л. Пацей і інш. Сярод буйной шляхты, якая не прысягнула, сустракаюцца прозвішчы Лапацінскага, Аскеркі, Валовіча і інш. [15, с. 58, 61, 62]. Прычыны былі розныя, у т. л. палітычныя – нежаданне прысягаць Кацярыне II, але галоўным было тое, што многія з іх займалі высокія пасады ў Рэчы Паспалітай і не маглі прыносіць прысягу манарху чужой дзяржавы [10, с. 6, 7].

Нягледзячы на гэта Кацярына II, не жадаючы абстрацца адносіны з магнатамі і буйной шляхтай, імкнулася дамовіцца з вышэйшым саслоўем далучанай тэрыторыі. Частка зямель, якія былі ўзяты ў секвестр, або вярталіся назад да ўладальнікаў, або даваліся мясцовай шляхце, якая выказвала свае «верноподданнические» пачуцці. Так, А. Чартарыйскі атрымаў палову Веліжскага староства, А. М. Сапегу вярнулі Дубровенскае графства. Частку былых радзівілаўскіх уладанняў атрымаў літоўскі падканцлер К. Плятэр, які, як дэлегат ад полацкай шляхты, выказаў свае пачуцці Кацярыне II, і і інш. [15, с. 61].

Духавенства таксама прыносіла прысягу рускай імператрыцы. Так, у кастрычніку 1772 г. Полацкі ўніяцкі епіскап Я. Смагаржэўскі сам прынёс прысягу

на вернасць Кацярыне II і загадаў свайму духавенству зрабіць тое ж. Яго пакінулі на пасадзе біскупа, а землі, якія належалі ўніяцкай царкве, не былі ўзяты ў секвестр. Але не ўсе прадстаўнікі духавенства падтрымалі яго. Напрыклад, полацкі базыльянскі ігумен Жаба не толькі адмовіўся прыносіць прысягу, але і спрачаўся з гэтай нагоды з губернатарам, што выклікала з боку апошняга незадаволенасць не толькі самім ігуменам, але і базыльянамі [12, с. 116, 117].

Мясцовая шляхта, якая па шэрагу аспектаў была незадаволеная новымі ўладамі, звярталася са скаргамі ў розныя інстанцыі Пецярбурга. Так, 9 лютага 1777 г. у Сенат звярнулася шляхта Мсціслаўскай правінцыі, прашэнне якой падпісалі прадвадзіцель дваранства І. Жукоўскі і інш. Яны скардзіліся на сваю неабароненасць з-за адсутнасці правінцыяльнага суда, прасілі пакінуць членаў правінцыяльных судоў у губерні ўвогуле зусім без перавыбараў, не браць сялян у памешчыкаў на земскія падрады без узнагароды ўладальнікам і зусім не павялічваць падаткі. У другім прашэнні сенненскі прадвадзіцель К. Гурко і А. Юзафовіч прасілі пакінуць шляхту пры старадаўніх правах і судаводстве. Віцебскі падстараста С. Піёра і М. Сабанскі таксама прасілі пацвердзіць мясцовым жыхарам «все наши права». 1 мая 1777 г. ад імя шляхты Магілёўскай губерні скардзіліся ў Пецярбург аршанскі судовы стараста І. Юзафовіч і камергер польскага двара І. Галынскі, якія былі незадаволены дзеяннямі Магілёўскага губернатара М. Кахоўскага [3, с. 111–112], які, у сваю чаргу, быў вымушаны апраўдвацца перад Беларускім генерал-губернатарам З. Чарнышовым. 13 снежня 1777 г. З. Чарнышоў падаў Кацярыне II сваё заключэнне, у якім ён называў скаргі прадвадзіцеляў дваранства ўчынкам, супраціўным Улажэнню 1649 г., канстытуцыям Рэчы Паспалітай 1659 і 1717 гг. Імператрыца вырашыла змясціць М. Кахоўскага. 17 чэрвеня 1778 г. Сенат прапашуе яе выдаць загад, каб надалей ніхто не адважваўся абцяжарваць «народ никакими поборами и налогами», акрамя ўстаноўленых дзяржавай, каб увогуле былі забаронены самавольныя шляхецкія сходы, каб ніхто не адважваўся падаваць калектыўнае хадайніцтва, а свае справы вырашаў індывідуальна [1, с. 110–111].

Спрэчным было пытанне і аб месцы жыхарства многіх землеўласнікаў, духоўных асоб, якія, акрамя

Расіі, мелі ўладанні ў Рэчы Паспалітай або прыходы і павінны былі па справах пераязджаць з адной дзяржавы ў другую. Напрыклад, у 1781 г. уніяцкі святар Рыгор Елянеўскі, які працаваў у парафіі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, не змог дабрацца да рэзідэнцыі Полацкага ўніяцкага архіепіскапа ў маёнтку Струнь, якая знаходзілася на тэрыторыі Расійскай імперыі: «Калі я перабраўся праз Дзвіну і хацеў дабрацца да Струні, каб атрымаць кіраванне Бутараўскай царквой і парафіяй, на мытні не быў прапушчаны маскалямі і мусіў вяртацца назад» [13, с. 116–117]. 2 снежня 1789 г. Кацярына II пісала Р. Пацёмкіну, што «принуждать помещиков жить в Белоруссии будет нарушением трактата, да и у нас многие живут и ездят, в силу законов, вне империи, да и не хочу нажить нареканий подобных» [8, с. 19].

У 1781 г. на губерньскім сходзе полацкая шляхта паставіла прасіць у Кацярыны II прыняць меры, скіраваныя супраць сялянскіх пабегаў у Рэч Паспалітую, Курляндскае герцагства і ў Рызскую губерню, «дабы господа послы и резиденты (в Польше и Курляндии) ходатайствовали за верных Российского престола подданных; а касательно Лифляндии, чтобы от наместничества сообщить в Рижскую губернию, чтоб без дальняго судопроизводства можно было обиженным отыскивать оных» [11, с. 290–291]. Аб пабегах беларускіх сялян у 80-я гг. XVIII ст. у суседнія рэгіёны сведчылі лісты Амульскага, кіраўніка маёнткамі І. Храптовіча, якія знаходзіліся на мяжы з Полацкай і Магілёўскай губернямі. У лістах паведамлялася, што з часу ўтварэння новай літоўска-рускай мяжы з тэрыторыі Расійскай імперыі збегла каля 30 тыс. чал., што асабліва цяжка беларускім сялянам было знаходзіцца ў рускіх памешчыкаў, што рускія дзяржаўныя падаткі гэтых сялян у 20 разоў большыя, чым у часы Рэчы Паспалітай [11, с. 291].

Але з пачатку 90-х гг. наглядаецца іншая з’ява. 20 красавіка 1790 г. Беларускі генерал-губернатар П. Пасек пісаў канцлеру А. Безбародку, што з некаторага часу ў Полацкай і Магілёўскай губернях пачалі з’яўляцца «польские дезертиры из беднейшего шляхетства и другого низкого состояния», якім ён дазваляў заставацца на жыхарства, таму што польскія ўлады не жадалі выдаваць рускіх дэзерціраў. П. Пасек прасіў даць указанні для таго, каб ведаць, што з імі рабіць: даць ім магчымасць (згодна з Высачайшым маніфестам ад 28 ліпеня 1787 г.) выбраць сабе род жыцця па асабістым жаданні або накіроўваць самых здольных на ваенную службу. Ён лічыў, што «вольное их пребывание должно быть ограничено» [11, с. 292].

У асобным паведамленні канцлеру П. Пасек пісаў, што сярод тых, хто называў сябе шляхціцамі, могуць быць самазванцы, і таму няма магчымасці адносіць іх да шляхецкага саслоўя. Указам ад 22 чэрвеня 1790 г. дэзерцірам была дадзена свабода выбіраць род жыцця, або, па сваім жаданні, пераходзіць на ваенную службу. А калі сярод дэзерціраў аказваліся сяляне, то

яны, па жаданні «по привычке своей к земледелию», маглі заставацца ў сялянскім званні і прыпісвацца да казённых або памешчыцкіх сялян. Генерал-губернатару было прапанавана паведамляць Кацярыне II аб выхадцах з Польшчы і ўказаць, куды іх прызначылі. У 1790–1792 гг., па паведамленнях П. Пасека, з Рэчы Паспалітай збегла ва Усходнюю Беларусь 1383 чал., з іх 103 шляхціцы (частка з якіх пайшла на ваенную службу, іншым былі выданы пашпарты для вольнага жыхарства), у мяшчане запісалася 200 чал., у сяляне – 949 чал. (у асноўным у памешчыцкія сяляне), 30 «вольных людей» таксама запісаліся да сялян [11, с. 292, 293].

Трэба адзначыць, што на тэрыторыі, далучанай да Расійскай імперыі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г., была нязначная колькасць войск. 7 сакавіка 1791 г. канцлер А. Безбародка (пісьмо да графа А. Варанцова) пісаў, што: «у нас ни в Лифляндии, ни в Белоруссии кроме трех карабинерских, двух кирасирских и одного пехотного полка на сей раз ничего нет» [17, с. 424]. Невялікая колькасць рускіх войск была і на тэрыторыі, якая была далучана пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай у 1793 г. Так, 24 красавіка 1794 г. у сакрэтным рапарце генерал-маёра Лукашэвіча галоўнакамандуючаму расійскай дзеючай арміі кн. М. Рапніну паведамлялася: «понеже во всей Белоруссии и по границе оной никаких полков и команд нет, кроме в городе Могилеве... артиллерии, но лошадей нет; и по сему я, в рассуждении великих ныне смянений и бунтов в Литве и весьма близких Минской губернии подходят... по белорусской границе нужно иметь войско, кои охраняют сию границу и в Минской губернии обыватели обнадежены быть их защитой, ибо я самослышате, что оне в сем себя лишают надежды, видяче что здесь и их нет войска, и оне не знают, на что должно будет им решиться, когда возмутители в границах покажутся» [23, с. 725]. У сваю чаргу на гэтай тэрыторыі засталася даволі значная колькасць польскіх войск, у т. л. 4 брыгады нарадовай кавалерыі, 4 палкі лёгкай конніцы і 2 пяхотныя палкі, якія прынеслі прысягу. Указам ад 6 мая 1793 г. Кацярына II прыняла іх пад сваю ўладу і пакінула ўсіх генералаў, штаб- і обер-афіцэраў у былым званні, а брыгадам і палкам дала новую назву [16, с. LXVIII]. У такой сітуацыі прысутнасць войск былой дзяржавы маглі прывесці да непрадказальных вынікаў.

Пачаліся некаторыя зрухі і ў свядомасці мясцовай шляхты. Так, у Магілёўскай і Мінскай губернях разварнуў сваю агітацыйную дзейнасць полацкі ваявода Тадэуш Жаба; у Арэхоўне, маёнтку літоўскай лоўчай Соф’і Забелавай, шляхціц Дзежык падрыхтаваў 300 дзідаў; у Мазырскім і Рэчыцкім паветах было сабрана каля 4 тыс. стрэльб, сякер і дзідаў; некаторыя шляхціцы, як, напрыклад, Буйніцкі (каля Невеля Полацкай губерні) таксама збіралі зброю і рыхтавалі канфедэрацыю [23, с. 787–788]. 25 сакавіка 1794 г. Мінскі, Ізяслаўскі і Брацлаўскі генерал-гу-

бернатар Ц. Туталмін пісаў генерал-маёру графу М. Ланскому: «Я по важности обнаруженного бароном Осипом Андреевичем Игельстромом известного заговора, который собрания многочисленном в Новогрудке под предлогом контрактов уже открывался... что выступление Изюмского полку, который и есть токмо один во всей Минской губернии на расстоянии многих сот верст от Друи до Припяти, открывают полную свободу участвующим в заговоре привести в исполнение умысел возмущения прежде в пределах наших, нежели как сие начнется за границей» [20, с. 27]. У каталіцкіх і базыльянскіх кляштарх Мазыра і іншых месцах Літвы і Прабоваўражнай Украіны адбываліся патаемныя сходы [14, с. 106, 108]. 6 мая 1794 г. наглядальнік друйскай пагранічнай стражы Полацкага намесніцтва А. Гевельскі паведамляў Мінскаму грамадзянскаму губернатару генерал-маёру І. Няплюеву, што ў «местечке Иказне тайным образом был неизвестно для чего из Белоруссии, Полоцкой губернии, бискуп Лопатинский, из владения своего Сарии... присланы из Польши, Минской губернии Браславского повета в мест. Иказнь, ксендзу латинскому Ластовскому универсалы о том, дабы он тайным образом верным обывателям его читал» [23, с. 955, 956].

У 1794 г. генерал-губернатар Ц. Туталмін сканцэнтравіў свае сілы ў Нясвіжы, і становішча яго становілася складаным. Л. Энгельгарт пісаў, што калі ў 1794 г. ён прыехаў у Нясвіж, «видел я большую суматоху, ибо и там получено известие, что поляки идут атаковать Несвиж. В замке поправляли брустверы, ставили на валкенг пушки, там было тогда три роты артиллерии, три эскадрона Украинского легкоконного полка, две сотни казаков; пришло пять партий рекрут, и из Пинска шло три батальона егерей» [24, с. 114]. На далучанай тэрыторыі пачалі фарміравацца атрады, якія падтрымлівалі паўстанцаў, і адбываліся некаторыя хваляванні паміж сялянамі. 8 красавіка 1794 г. Ц. Туталмін паведамляў кн. П. Зубаву, што «положение дел в Минской губернии становится критическим. Получил информацию от губернатора И. Н. Неплюева и от полковника Шиллинга из Постава, что Кирковский легкоконный полк и седьмой литовский полк с вооруженною шляхтою из ближайших поветов приготавливают нападение на Минск, а в Нарочи бунтовщики убили 2 егерей... К преграждению им входа в пределы губернии и к удержанию жителей ее от возмущения здесь, как и прежде уже доносил, войск вовсе нет; да и надежды не имеют, судя по переписке, чтоб оныя сюда были назначены» [20, с. 52].

На дапамогу Ц. Туталміну і для абароны межаў Мінскай губерні галоўнакамандуючы расійскай дзеючай арміі М. Рапнін адправіў генерал-маёра Б. Кнорынга, затым Германа, і сам прыехаў у Нясвіж у пачатку ліпеня. Паміж 24 і 27 красавіка генерал-маёр Б. Кнорынг звярнуўся да памешчыкаў зямель, суседніх з Літвой, дзе было паўстанне: «...господ владель-

цев светских, духовных и при всех вообще всякого чину, возраста и состояния жителей, обитающих по ту и по другую сторону кордона, что ежели кто из них дерзнет вооружать поселян и делать им внушения постыдные и злонамеренные, паче же касаться с обидою подданных империи или озлоблять курьеров и проезжих российских в таком случае по получении первого в том уведомлении... без наималейшей пощады и медления искоренить военною рукою столь между благоучрежденными европейскими державами неслыханныя и нетерпимыя скопища вооруженных поселян» [20, с. 69].

Генералы Серакоўскі і Ю. Бяляк пагражалі Мінскай губерні з боку Слоніма, Аскерка – Дынабурга. У небяспецы знаходзіліся Полацк і Мінск. 15 чэрвеня 1794 г. у Івянцы М. Клеафас Агінскі (шэф егерскага корпуса і камандуючы вольнымі войскамі) звярнуўся з універсалам да абывацеляў Мінскага ваяводства, у якім заклікаў: «или возвратим отечеству вольность, или дадим себя погресть в его развалинах» [23, с. 274]. На смаленскім следстве 25 кастрычніка 1794 г. шляхціц В. Лазарэвіч выказаўся наконт настраю шляхты Мінскай губерні ў час з'яўлення там М. К. Агінскага. Ён перадаў словы шляхціца Шацілы, які сустракаўся з М. К. Агінскім і які гаварыў яму і радзівілаўскаму эканому Цвірку, а таксама войту Рымашэўскаму, што «ежели б поляки с начала года за два в новые российские пределы вошли, то б и они, белорусские жители, помогали, а теперь надобно желать, чтоб был покой» [7, с. 52].

Нечаканы рэйд С. Грабоўскага ў глыб Мінскай губерні прымусіў М. Рапніна прызнаць, што «не против армии здесь война, но против общего народного бунта всего шляхетства и черни, всех явно или потаенно вооруженных, и которых, следственно, выгнать перед собой нельзя, а всегда они будут оставаться в спине войск, выдавая себя за спокойных обывателей, отчего всегда тыл наш будет захвачен при отдалении наших войск... Мы здесь не в России, отколь бы таковой неприятель от одних мужиков ни одного войска не вынес, если б дерзнул туда вернуться... Союзники наши медлительно и крайне осторожно действуют, а мы, отваживаясь все вперед, себя изнуряем» [2, с. 370]. Ён лічыў, што «здешние жители еще ежели не бунтуют, то единственно от страха, а коль скоро войск наших не видят, столь немедленно и готовы уже приступить к бунту» [9, с. 34]. Аднак наконт сялянства ён меў некалькі іншыя думкі, лічачы, што яны «более на нашей стороне, нежели на мятежничей» [9, с. 34].

Гэтую думку падтрымліваў і Ф. Булгарын, які пісаў аб паўстанні 1794 г., падзеі якога ён бачыў. Ён адзначаў, што «крестьяне в Литве, в Волыни и Подолии, если не были принуждены силою к вооружению, оставались равнодушными зрителями происшествий, и большей частию даже желали успеха русским, из ненависти к своим панам, чуждым им по языку и вере» [6, с. 19]. Аднак іншыя часткі насельніцтва, якія прынялі ўдзел у паўстанні, на яго думку

«негодзяи пользовались расстройством края, наезжали на дворы, грабили и даже убивали, хотя редко, безвинныя, провозглашали их изменниками. Никто не слушал властей, не имеющих силы» [6, с. 19], і што «нет зверя свирепее разъяренной черни» [6, с. 14].

Разлік кіраўнікоў паўстання 1794 г. на патрыятызм памешчыкаў Мінскай губерні не спраўдзіўся. Як паказаў на следстве С. Грабоўскі, па дарозе ў Мінск розныя памешчыкі яго «ласкова принимали, но помощи не давали». Падпалкоўнік Я. Зяньковіч, пасланы Віленскай Радай у мястэчка Свір, сустрэў там толькі 70 прыхільнікаў паўстання. Шляхціц Я. Валіцкі гаварыў, што Рады ў Браслаўскім павеце ніхто не слушаўся, а ў мястэчку Браслаў на канфедэрацыю з'явіліся толькі 11 шляхціцаў [4, с. 55–56].

Нягледзячы на ўдзел часткі магнатаў у паўстанні 1794 г., Кацярына II 3 снежня 1795 г. у рэскрыпце Літоўскаму генерал-губернатару Ц. Туталміну вяртала землі, якія былі ўзяты ў казённае кіраванне: «принадлежавшие родственникам короля польского, а именно: кн. Станиславу Понятовскому, гр. Михаилу Мнишаку, гр. Викентию Тышкевичу, бывшему гетману Михайло Огинскому и кн. Изабелле Любомирской, урожденной кн. Чарторыйской... с теми правами, какими они пользовались до взятия сего имения в казенный секвестр, и с доходами, с них собранными, которые еще в казну не поступили» [5, с. 79]. На працягу 1795 – пачатку 1796 г. больш за 2/3 маёнткаў, узятых у секвестр, было вернута іх уладальнікам [21, с. 12].

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. і да 1795 г. магнаты гэтай дзяржавы былі як бы паміж двума крэсламі, таму што мелі вялікія тэрытарыяльныя ўладанні і пры кожным падзеле павінны былі або адмаўляцца ад іх, або прысягаць чужому манарху, або дамаўляцца, як са сваім каралём, так і з рускай імператрыцай. Гэта прыводзіла да хістанняў у розныя бакі, змене поглядаў у залежнасці ад сітуацыі. Гэта датычылася як вялікіх літоўскіх канцлераў М. Чартарыйскага, А. Сапегі, І. Храптовіча, так і вялікіх літоўскіх гетманаў М. Масальскага, М. Казіміра Агінскага, Ш. Касакоўскага, вялікага літоўскага падскарбія М. Клеафаса Агінскага, ваявод К. Радзівіла, Ю. Несялоўскага, епіскапаў Ю. Касакоўскага, І. Масальскага і інш. Яны выступалі то на баку Расіі, прасілі і атрымлівалі ад яе войскі, грошы, падарункі, узнагароды і пасады, лічыліся «лепшымі сябрамі», то пераходзілі ў разрад яе лютых ворагаў. Адзін толькі віленскі ваявода Караль Радзівіл то прасіў Кацярыну II (Кацярына II – гр. Г. Кейзерлінгу 7 лістапада 1762 г.), каб тая дала яму «голубую ленту, которую

имел его отец, уверяя меня при том, что он принадлежит к числу горячих сторонников России» [19, с. 177]. А ў 1764 г. ён ваяваў супраць Расіі, у 1767 г. – узначаліў дысідэнцкую Радамскую канфедэрацыю на баку Расіі, а затым у Барскай канфедэрацыі быў супраць яе [22, с. 113]. Ён, як і вялікі літоўскі гетман М. Казімір Агінскі, які ад імператрыцы бачыў нямападарункаў і пасады, так дасталі імператрыцу, што ў далейшым яна не жадала іх бачыць. 26 лютага 1788 г. Кацярына II пісала Р. Пацёмкіну, што гатова прыняць на сваю службу любога, акрамя: «исключительно пьяного Радзивилла и гетмана Огинского, которого неблагодарность я уже испытала» [18, с. 478]. Больш дробная шляхта была цесна звязана з магнатэрыяй не толькі ў эканамічным плане, але і ў палітычным, і пры неабходнасці яна выступала на баку магнатаў.

З 1772 па 1794 г. шляхта і мяшчане далучаных да Расійскай імперыі тэрыторый аказвала пасіўнае супраціўленне ў палітычным плане. Нягледзячы на невялікую колькасць рускіх войск, шляхта і мяшчане абмяжоўваліся ў асноўным, у залежнасці ад пытанняў, спрэчкамі на сходах, пісалі скаргі ў Пецярбург на імя Кацярыны II, Сенату або Св. Сіноду на мясцовыя ўлады рознага ўзроўню і не імкнуліся да нейкай ваеннай дзейнасці. Калі некаторыя з іх мелі ўладанні ў Рэчы Паспалітай, то ўсё ж існавала магчымасць выехаць і нават жыць там, зберагаючы свае ўладанні ў Расійскай імперыі. Сялянства традыцыйна выкарыстоўвала стары спосаб – бегства з Расійскай імперыі да Рэчы Паспалітай, супраць якога апошняя асабліва не прэрэчыла, ды і Расія таксама была не супраць беглых з другога боку.

У 1792 і 1794 гг. як для канфедэратаў і паўстанцаў, так і для рускіх войск, колькасць якіх значна павялічылася з-за ваенных дзеянняў, патрабавалася харчаванне, фураж, коні, што не выклікала сімпатыі з боку мясцовых жыхароў. Тым болей, што ў выніку ваенных дзеянняў непазбежнымі былі рабаванні.

У 1794 г. паўстанцы разлічвалі на падтрымку насельніцтва, у першую чаргу шляхты, Мінскай губерні. Дакументы сведчаць аб некаторых зрухах у палітычных адносінах не толькі ў гэтай губерні, але і ў Полацкай і Магілёўскай, але не ў такой ступені, як спадзяваліся паўстанцы. Відаць, гэта было звязана як са слабымі сродкамі інфармацыі, так і з адсутнасцю добрых шляхоў зносін, значнай непісьменнасцю насельніцтва, якое, пражываючы ў лясах і балотах, відаць, не заўважыла асаблівых перамен з боку ўлады, а рэквізіцый і ваенных дзеянняў не жадала.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Анішчанка, Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II / Я. К. Анішчанка. – Мінск: Веды, 1998. – 220 с.
2. Анішчанка, Я. Инкарпарация. Літоўская правінцыя ў падзеллах Рэчы Паспалітай / Я. Анішчанка. – Мінск: Хурсік, 2003. – 470 с.

3. Анішчанка, Я. Палітычная гісторыя часоў падзелу Рэчы Паспалітай / Я. Анішчанка. – Мінск: выд. В. Хурсік, 2006. – 256 с.
4. Анішчанка, Я. Сакрэты Смаленскага следства / Я. Анішчанка // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – № 1.

5. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: в 3 т. – Минск: изд-во АН БССР, 1961. – Т. III. – 622 с.
6. Воспоминания Фаддея Булгарина. Отрывки из виденного, слышанного и испытанного в жизни. – СПб., 1846. – Ч. 1.
7. Восстание и война 1794 г. в Литовской провинции. – Минск: МНО, 2001. – 210 с.
8. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі. – Минск: выд. АН БССР, 1940. – Т. 2. – 939 с.
9. Де-Пуле, М. Ф. Станислав-Август Понятовский в Гродне и Литва в 1794–1797 годах / М. Ф. Де-Пуле. – 2-е изд. – СПб.: тип. Майкова, 1871. – 255 с.
10. Жукович, П. Н. О русском землевладении в Северо-Западном крае со времен присоединения его к России / П. Н. Жукович. – СПб., 1895.
11. Жукович, П. Сословный состав населения Западной России // Журн. Мин-ва Нар. Просвещения. – 1915. – Февр.
12. Коялович, М. О. История воссоединения западно-русских униатов / М. О. Коялович. – Минск: Лучи Софии, 1999. – 400 с.
13. Лісейчыкаў, Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель: 1720–1839 гг. / Д. Лісейчыкаў. – Мінск: Медысонт, 2011. – 198 с.
14. Mościcki, H. General J. Jasinski i powstanie kościuszkowkie / H. Mościcki. – Warszawa, 1917.
15. Rychlikowa, I. Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831 / I. Rychlikowa // Kwartalnik Historyczny. – 1991. – N 3.
16. Сборник документов, касающихся устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796). – Вильно, 1903.
17. Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26.
18. Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1880. – Т. 27.
19. Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т. 51.
20. Стогн. Паўстанне і вайна 1794 года ў Літоўскай правінцыі: дакументы / пад рэд. Я. Анішчанкі. – Мінск: Пейго, 2002. – 208 с.
21. Тумилович, Т. Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Т. Н. Тумилович. – Минск, 1995. – 19 с.
22. Філатава, А. Прарускія тэндэнцыі ў палітычнай дзейнасці магнатаў Вялікага княства Літоўскага (1762–1795 гг.) // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej. – Lublin: IESW, 1999.
23. Энгель, А. Описание дел, хранящихся в архиве Виленского генерал-губернаторства / А. Энгель. – Вильна: тип. М. Р. Ромма, 1869. – Т. 1, ч. 1: 1783–1791. – 984 с.
24. Энгельгардт, Л. Н. Записки / Л. Н. Энгельгардт. – М.: Новое литературное обозрение, 1997. – 256 с.

Елена Филатова

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ НА БЕЛОРУССКО-ЛИТОВСКИХ ЗЕМЛЯХ, ПРИСОЕДИНЕННЫХ К РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1772–1795 гг.)

Резюме

После первого раздела Речи Посполитой в 1772 г. и до 1795 г. магнаты этого государства были как бы между двумя стульями, т. к., имея большие территориальные владения, они должны были или отказываться от них, или присягать чужому монарху, или договариваться как со своим королем, так и с русской императрицей. Это приводило их к метаниям в разные стороны, изменениям взглядов в зависимости от ситуации. Более мелкая шляхта была тесно связана с магнатерией не только в экономическом плане, но и в политическом, и при необходимости она могла выступить на стороне магнатов.

С 1772 по 1794 г. шляхта и мещане присоединенных к Российской империи белорусско-литовских земель оказывали в политическом плане преимущественно пассивное сопротивление и не стремились к какой-либо военной деятельности. Несмотря на небольшое количество русских войск на этих землях, это сопротивление, в зависимости от проблем, в основном было представлено спорами на собраниях, жалобами в Петербург на имя Екатерины II, Сената или Св. Синода на местные власти различного уровня. Если у некоторых представителей шляхты имелись владения в Речи Посполитой, то они могли беспрепятственно выехать и даже жить там, сохраняя свои владения и в Российской империи. Крестьянство традиционно использовало старый способ – бегство из Российской империи в Речь Посполитую, против чего последняя особенно не возражала, да и Россия также была не против беглых с другой стороны.

В 1792 и 1794 гг. как для конфедератов и повстанцев, так и для русских войск, количество которых из-за военных действий значительно увеличилось, требовалось продовольствие, фураж, лошади, что не вызывало симпатий со стороны местных жителей. Тем более что в результате военных действий неизбежными были грабежи.

В 1794 г. повстанцы рассчитывали на поддержку населения, в первую очередь шляхты, Минской губернии. Некоторая поддержка повстанцам намечалась не только в этой губернии, но и в Полоцкой и Могилевской, однако не в такой степени, на какую повстанцы рассчитывали. Возможно, это было связано как со слабыми средствами информации, так и с отсутствием хороших путей сообщения, значительной неграмотностью населения, которое, проживая в лесах и болотах, не заметило особенных перемен со стороны властей, а реквизиций и военных действий не хотело.

*Alena Filatava***THE POLITICAL SITUATION IN BELARUSSIAN-LITHUANIAN LANDS
ANNEXED TO THE RUSSIAN EMPIRE (1772–1795)***Summary*

Following the first partition of Poland in 1772 and 1795, the magnates to that State were like between two chairs, as well as having a large territorial of possession, they were supposed to, or abandon them, or swear a foreign monarch, or, as with their King, and with the Russian Empress. This led them to throwing the change looks depending on the situation. More gentry were closely associated with magnateriej not only in economic terms but also in political and, if necessary, it could be on the side of the magnates.

From 1772 to 1794, gentry and commoners joined the Russian Empire of the Belarusian-Lithuanian lands provided in political terms, mostly passive resistance. Despite the small number of Russian troops in these lands, this resistance was expressed in over-current problems, disputes in meetings, letters of complaints addressed to St. Petersburg of Catherine II, the Senate, or St. Synod on the local authorities of different levels and not to any military activity. If some of them had possessions in the Polish-Lithuanian Commonwealth, it was possible to leave and even live there, keeping possession and in the Russian Empire. Peasantry traditionally used the old way is to escape from the Russian Empire to the Commonwealth, to which the latter especially did not object, and Russia was not opposed to runaway from the other side.

In 1792 and 1794 both the Confederates and the rebels and Russian troops, number of which that the war has increased significantly, requiring food, forage, horses that did not cause sympathy on the part of local residents. Moreover, as a result of looting were inevitable.

In 1794, the rebels had counted on the support of the population, primarily the nobility, Minsk province. Some support for the rebels was not only in this province but in Polotsk and Mogilev, but not as much on what the rebels had counted. Maybe this was because, as with weak means of information and the lack of good communication, high illiteracy, that, while living in the forests and swamps, not noticed any change on the part of the authorities, and requisitions and war did not want.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 18.02.2014

ВАЕННАЯ РЭФОРМА 1775 г. У АРМІІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Гісторыя Беларусі XVIII ст. з’яўляецца вельмі няпростым этапам айчыннай мінуўшчыны. Гэты перыяд стаў лагічным працягам папярэдняга стагоддзя, калі беларускія землі былі арэнай кровапралітных войнаў. Можна заўважыць, што для Беларусі ў XVIII ст. кожны трэці год прыходзіцца на вайну. Рэч Паспалітая (РП) сапраўды ператварылася ў «прахадны двор» для армій суседніх дзяржаў і сярод іншых важнейшых прычын становішча, што склалася, стала слабасць узброеных сіл РП, застоў у свядомасці грамадства ў пытаннях грамадска-палітычнага і эканамічнага жыцця, у т. л. і ў пытаннях арганізацыі абароны дзяржавы. Тым не менш здаровыя сілы грамадства польска-літоўскай дзяржавы ўсё больш перакваліфікаваліся, што спадзяванні на архаічнае паспалітае рухэнне і наёмную пяхоту марныя, што трэба прыступаць да арганізацыі рэгулярнага войска, дзе ля чаго патрэбна правядзенне кардынальных рэформаў у справе арганізацыі арміі.

Нягледзячы на тое што вайсковая гісторыя Беларусі XVIII ст. ужо знайшла адлюстраванне ў гістарыяграфіі, тым не менш гісторыя стварэння рэгулярнай арміі ВКЛ гэтага перыяду яшчэ застаецца *tabula rasa* ў айчыннай навуковай літаратуры. Зроблены толькі першыя спробы разгляду гэтага пытання [1–4]. Больш сур’ёзны задзел у распрацоўцы гісторыі арміі ВКЛ адзначанага перыяду зрабілі польскія гісторыкі, якія пры даследаванні мінуўшчыны кароннага войска закраналі асобныя пытанні існавання літоўскай арміі [5–15]. Улічваючы навуковую значнасць праблемы і практычную адсутнасць спецыяльных даследаванняў па тэматыцы, вывучэнне гэтай тэмы з’яўляецца дастаткова актуальнай справай.

Першым важным крокам у справе арганізацыі рэгулярнай арміі ВКЛ стала ваенная рэформа 1717 г., якая прадугледжвала сур’ёзныя змены ў структуры ўзброеных сіл РП. «Нямы сойм» 1717 г. вызначыў сталы штат войска, бюджэт і крыніцы фінансавання арміі [16, s. 137]. Хаця сойм не прыняў канкрэтныя лічбы асабістага складу кароннай і літоўскай армій, але ён вызначыў колькасць «порцый» для пяхоты і «коней» для кавалерыі. Армія ВКЛ павінна была налічваць усяго 6 тыс. жаўнераў, у 3 разы менш, чым каронная армія [6, s. 256]. Такая мізэрная колькасць войска – 24 тыс. жаўнераў – падавалася камічнай, калі ўлічваць узровень мілітарызацыі суседніх дзяржаў. Напрыклад, сталае войска Францыі, Аўстрыі,

Расіі ў мірны час налічвала па 100 тыс. чалавек, армія суседняй Прусіі складала каля 40 тыс. жаўнераў [9, s. 141]. Нават саюзнае РП саксонскае войска налічвала 30 тыс. салдат [17, s. 8, 10]. Нягледзячы на прагрэсіўныя захавы, за перыяд з 1717 па 1764 г. армія, як і ўся дзяржава, прыйшла ў жудасны заняпад, яна патрабавала новага рэфармавання, што стала магчымым пасля выбарнага манарха Станіслава Панятоўскага.

На канвакацыйным сойме 7 мая 1764 г. было прынята рашэнне аб стварэнні *Consilium bellicum*, альбо Камісіі вайскавай, якая мусіла стаць каталізатарам рэформ у арміі [18, s. 39, 83]. Арганізацыя ў Кароне *Consilium bellicum* падштурхнула ўлады ў ВКЛ да падобных дзеянняў. На каранацыйным сойме 3 снежня 1764 г. было абвешчана аб стварэнні Вайскавай камісіі ВКЛ, месцам пастаяннага размяшчэння якой была вызначана Гародня [19, s. 170]. Мэтай працы камісіі стала ўсебаковае вывучэнне становішча арміі РП і выкараненне асноўных праблем у ваеннай сістэме краіны [20, s. 20]. Камісія здолела зрабіць шмат для дасягнення сваёй мэты: «...устаявала парадак у арганізацыі, павысіла аслабленую субардынацыю і дысцыпліну, павысіла ўзровень адукацыі ў вышэйшых вайсковых, і ў рэшце рэшт стварыла армію, якая не саступала аніводнай тагачаснай еўрапейскай...» [20, s. 20]. На сойме 1766 г. былі зроблены захавы, скіраваныя на павышэнне матэрыяльнага забеспячэння арміі ВКЛ. Так, на яе ўтрыманне было дадаткова выдаткавана 749 250 злотых штогод, да нормы, якая была прынята яшчэ на «нямым» сойме 1717 г. [21, s. 234–235].

Але паступовае рэфармаванне арміі было прыпынена палітычным крызісам, у якім апынулася ўся краіна з 1768–1772 гг. Адмова караля ад рэформ, Барская вайна і інтэрвенцыя Расіі, першы падзел РП нанеслі цяжкі ўдар па ўсёй дзяржаўнай сістэме і арганізацыі арміі ў тым ліку. Жаўнеры некалькі гадоў не атрымлівалі плату, афіцэры вымушаны былі прыкладаць значныя намаганні, пазычаць грошы, каб войска не разышлося. Са скарачэннем тэрыторыі РП пасля першага падзелу зменшылася і магчымасць утрымання арміі, бо паводле пастаноў «нямога» сойма 1717 г. аплата пэўных падраздзяленняў замацоўвалася за тым або іншым паветам.

Сумнае становішча арміі ВКЛ, яе відавочная няздольнасць абараніць краіну паставілі пытанне аб

неабходнасці чарговага кардынальнага рэфармавання войска. Гэтае пытанне было адным з найбольш важных на сойме 1773–1775 г. Вынікам работы сойма стала рашэнне аб правядзенні ваеннай рэформы, якая прадугледжвала павышэнне колькасці арміі ВКЛ з 6 да 8 тыс. чалавек, а ўсёй арміі РП з 24 да 30 тыс. чалавек.

Была зменена сістэма вышэйшага кіравання войскам. Найвышэйшая ўлада перадавалася Вайсковаму дэпартаменту, дзе рашэнні прымаліся калегіяльна, а гетманы былі толькі сябрамі гэтага органа [10, s. 352]. Гетманы пазбавіліся права прызначэння афіцэраў, якое перайшло да караля [22, s. 534]. Прызначэнне падафіцэраў засталася ў кампетэнцыі палкоўнікаў.

Рэформа арміі ВКЛ прадугледжвала сур'ёзныя структурныя змены. Армія ВКЛ падзялялася на 2 дывізіі [10, s. 351]. Павялічвалася колькасць пяхотных падраздзяленняў за кошт скарачэння некаторых кавалерыйскіх часцей, а таксама адбывалася ўпарадкаванне арганізацыі конніцы. У прыватнасці, замест ранейшага падзелу кавалерыі на гусараў, пяцігорцаў і казацка-татарскіх лёгкіх харугваў уводзіўся падзел на больш цяжкую нацыянальную кавалерыю (НК) і больш лёгкую пярэдняю варту (ПВ).

Камплектаванне новых падраздзяленняў ажыццяўлялася пераважна за кошт тых, што існавалі раней. Так, 1-я брыгада НК камплектавалася ў асноўным за кошт гусарскіх харугваў, таму захавала нефармальную назву гусарскай. 2-я брыгада НК была заснавана на базе харугваў пяцігорцаў, таму яшчэ доўга называлася пяцігорскай. Палкі ПВ, у сваю чаргу, афармляліся на базе татарскіх і казацкіх харугваў і пазней атрымалі неафіцыйную назву ўланскіх палкоў.

Вялікія змены адбываліся ў дачыненні драгунаў і пяхоты. Драгунскія палкі скарачаліся. Лейб-рэгімент драгунаў каралеўскіх ВКЛ пераўтвараўся ў полк карабінераў гвардыі коннай. Астатнія тры драгунскія палкі спешваліся і пераўтвараліся ў пяхотныя палкі [23, s. 403]. Так, драгунскі рэгімент конны Булавы Вялікай стаў асновай 2-га рэгімента пешага; драгунскі рэгімент конны Булавы Польнай пераўтварыўся ў 4-ы рэгімент пешы; рэгімент драгунаў каралевіча быў пераўтвораны ў 5-ы рэгімент пешы ВКЛ. Такім чынам, колькасць пяхотных падраздзяленняў значна павялічвалася, што адпавядала неабходным для таго часу тэндэнцыям у ваеннай справе.

У выніку правядзення рэформы пяхота ВКЛ павінна была складацца з 7 палкоў і ўключаць ў сябе рэгімент пешы гвардыі літоўскай і 6 палкоў пешых, а таксама 2 янычарскія харугвы [23, s. 403].

Асобнае, але вельмі нязначнае месца ў літоўскай арміі займаў корпус артылерыі, які фактычна складаўся з 2 кампаній (рот). Яшчэ адным баявым падраздзяленнем была харугва венгерскай пяхоты Галоўнага Трыбунала ВКЛ, якая, аднак, у штат арміі афіцыйна не ўваходзіла.

Нягледзячы на звыклы для дзяржаўнага бюджэту Рэчы Паспалітай недахоп сродкаў, на фінансаван-

не арміі ВКЛ рашэннем сойма было выдаткавана 6596 тыс. злотых [23, s. 402–403]. Увага надавалася падрыхтоўцы дасведчаных афіцэрскіх кадраў. Са скарбу ВКЛ 100 тыс. злотых выдзялялася на дзейнасць рыцарскай школы ў Варшаве [24, s. 568]. Паводле пастанова сойма 1778 г. трэць кадэтаў школы павінна была паходзіць з ВКЛ [25, s. 585–586].

Але, як паказаў час, увасобіць рашэнні сойма ў жыццё і на гэты раз аказалася справай надзвычай цяжкай. У 1776 г., у сувязі з недахопам фінансавання, вайсковы бюджэт быў скарачаны больш чым напалову да 2,3 млн злотых [24, s. 565, 568]. У выніку гэтага запланаваная колькасць арміі ВКЛ у 8 тыс. чалавек дасягнута не была і ў другой палове 1770-х гг.: армія ВКЛ налічвала ўсяго 4770 ваяроў.

9 снежня 1776 г. быў складзены кампут войска ВКЛ, які дае выдатную інфармацыю аб структуры арміі і яе фінансаванні, а таксама аб іерархіі ваенных чыноў адпаведна іх пазіцыі ў спісе і заробку, які яны атрымлівалі [26]. Так, на ўтрыманне аднаго Генеральнага штаба арміі ВКЛ, які складаўся з 25 чалавек, выдзялялася 260 тыс. злотых [26, s. 5] (для параўнання: на полк гвардыі коннай колькасцю 374 чалавекі або полк гвардыі пешай колькасцю 609 чалавек на ўтрыманне выдзялялася ўсяго на 10 тыс. злотых больш [26, s. 6]).

Вышэйшымі асобамі Генеральнага штаба з'яўляліся вялікі гетман, заробак якога складаў 60 тыс. злотых, што, дарэчы, удвая менш, чым вызначана канстытуцыяй вальнага сойма 1775 г., і польны гетман, які атрымліваў 40 тыс. злотых. Сярэдняе званне Генштаба складалі генерал артылерыі, польны пісар, вялікі стражнік, генерал-інспектар, генерал-лейтэнант і два генерал-маёры. Ніжэйшым камандным званнем Генштаба з'яўляліся пісар вайсковы, стражнік польны, абозны польны, касір вайсковы, эксэрцэр-маёр кавалерыі, па 2 генерал-ад'ютанты вялікага і польнага гетманаў адпаведна, 2 бунчужных, генерал-аўдытар, рэгіментар вайсковы, суддзя вайсковы, станаўнічы і генерал-ад'ютант пры Вайсковым дэпартаменце ВКЛ [26, s. 5].

Кавалерыя Вялікага Княства налічвала 2670 коней і складалася з палка гвардыі коннай, 2 брыгад НК і 5 палкоў ПВ. Полк коннай гвардыі ВКЛ, у адрозненне ад адпаведнага кароннага палка, налічваў не 425, а ўсяго 318 чалавек, на фінансаванне якіх выдзялялася 269 364 злотыя, што эканоміла для дзяржаўнага бюджэту крыху больш за 90 тыс. злотых [26, s. 21].

Абедзве брыгады НК налічвалі па 478 коней з фінансаваннем па 300 тыс. злотых на брыгаду. Кожная брыгада складалася з 4 швадронаў (эскадронаў), кожны з якіх уключаў у сябе па 4 харугвы. Брыгаду ўзначальваў камендант, яго намеснікам выступаў віцэ-камендант. Пры штабе брыгады знаходзіліся таксама 16 ротмістраў, ад'ютант, кватармайстар, аўдытар, трубач, а таксама вазніца з падводай для перавозкі штабных дакументаў [26, s. 13]. Пры штабе была і медыцынская частка, якая складалася з фельчара

і 4 падфельчараў, а таксама ветэрынарная служба ў складзе канавала (ветэрынара) і 2 кавалёў. Тактычнай адзінкай брыгады з'яўлялася харугва. У кожным з 4 эскадронаў налічвалася па 4 паручнікі, кожны з якіх кіраваў асобнай харугвай, па 4 харунжых, 48 таварышоў, сярод якіх 4 мелі статус намеснікаў, па 4 унтэр-афіцэры, 48 шараговых і 2 трубачы [26, s. 16].

Найбольш цяжка рэформа праходзіла менавіта ў брыгадах НК. Ротмістры, паручнікі і харунжыя звычайна паходзілі з магнатаў, былі ваяводамі, кашталянамі і г. д. Паводле ўспамінаў Е. Кітовіча, ротмістрамі НК былі нават кароль і віленскі біскуп [27, s. 157]. Як адзначае сучаснік С. Касмоўскі, яны не мелі «ніякага ўяўлення аб вайсковай службе... Гэтыя ўсе толькі для гонару нашэння мундзіра тыя рангі мелі, бо ранг ротмістра азначаў генерала, ранг паручніка – палкоўніка, а харунжага ранг – падпалкоўніка, намеснік жа меў ранг капітана, таварыш – ранг харунжага» [28, s. 6].

Рэальным кіраўніком харугвы быў намеснік, а харунжы, паручнік і ротмістр, што стаялі над ім, выконвалі хутчэй рытуальныя функцыі. Таварышамі, якія звычайна складалі каля паловы асабістага складу кожнай харугвы, былі пераважна прадстаўнікі далёка не беднай шляхты. Таму хоць таварышы і шараговыя фактычна і выконвалі адны і тыя ж функцыі, тым не менш таварышы адносіліся да афіцэрскага складу падраздзялення і непасрэдна падпарадкоўваліся не унтэр-афіцэрам, а намеснікам. У той жа час шараговыя падпарадкоўваліся як сваім таварышам, так і унтэр-афіцэрам. Такая сістэма прыводзіла да зніжэння бяздольнасці гэтых падраздзяленняў.

Важным элементам рэформы стала ўвядзенне сістэмы адпаведнасці вайсковых званняў кавалерыі і пяхоты, у прыватнасці: «таварыш роўны будзе мець ранг з харунжым у войску, намеснік з паручнікам, харунжы з капітанам, паручнік з палкоўнікам. Камендант брыгады нацыянальнай мець будзе ранг генерал-маёра, віцэ-камендант той жа брыгады нацыянальнай – ранг палкоўніка» [29, s. 100]. Былі дакладна вызначаны паўнамоцтвы генерала артылерыі, генерал-лейтэнантаў і генерал-маёраў, а таксама пытанні адказнасці вайскоўцаў за зробленыя імі злачынствы ў адносінах да мірнага насельніцтва [29, s. 100–104].

У адрозненне ад брыгад НК у палках ПВ колькасць асабістага складу падраздзяленняў была рознай. Напрыклад, у 1-м палку каралевіча налічвалася 374 чалавекі, 2-і полк Булавы Вялікай і 3-і полк Булавы Польнай налічвалі па 150 ваяроў адпаведна, у 4-м палку Панятоўскага службу выконвалі 327 жаўнераў, а самым шматлікім быў 5-ы полк генерала Беляка, які меў 395 шабел у сваім складзе [26, s. 6]. Звычайна полк складаўся з 6 харугваў і штаба. У штаб палка ўваходзілі палкоўнік, маёр і 6 ротмістраў, якія, як і ў брыгадах НК, толькі фармальна камандавалі харугвамі, пераклаўшы гэты цяжар на паручнікаў. Пры штабе знаходзіліся кватармайстар,

фельчар, профас, каваль, таксама маглі быць харунжыя на пасадзе ад'ютанта і інш. На чале кожнай з харугваў стаялі паручнікі (у палку Беляка былі таксама секунд-паручнікі), харунжыя, таварышы, капралы, трубачы і почтавыя [26, s. 37, 41].

Нягледзячы на тое што ў падраздзяленнях колькасць афіцэраў часта дасягала трэці асабістага складу, тым не менш ва ўмовах існавання сістэмы куплі-продажу афіцэрскага званняў, кваліфікаваных афіцэраў відавочна не хапала. Званне ротмістра каштавала 2 тыс. золотых, паручніка – 1 тыс., харунжага – 500, намесніка – 250, таварыша – 100 золотых [28, s. 7]. Калі ўлічыць, што заробак паручніка ў брыгадах НК складаў 3400 золотых, у палках ПВ – 1500, а ў пяхоце – 1200 золотых у год, то камерцыйная карысць ад набыцця звання відавочная. Сучаснік Ю. Рулікоўскі адзначае, што «можна было быць афіцэрам і не бачыць свайго рэгімента або харугвы, а сядзець спакойна ў доме і гаспадарыць» [30, s. 192]. Але і тут удалося дамагчыся пэўных поспехаў. У брыгадах НК з'явілася пасада камандзіра эскадрона ў званні маёра, мэтай якога было ўсталяванне дысцыпліны. Ваяводы і кашталяны, якія апынуліся пад уладай каралеўскіх стаўленікаў-маёраў, не жадалі падпарадкоўвацца вайсковай дысцыпліне і сталі прадаваць свае званні, а па сведчаннях Касмоўскага, часам і аддаваць бясплатна свае званні [28, s. 201]. Такім чынам, на пасадах ротмістраў і паручнікаў сталі з'яўляцца больш здольныя да вайсковай службы людзі. Пазней, на сойме 1784 г., былі зроблены захады па абмежаванні продажу афіцэрамі сваіх званняў [31, s. 12].

Колькасць асабістага складу пяхотных падраздзяленняў аказалася яшчэ меншай за кавалерыійскія, пяхота налічвала 2075 чалавек і, як было прадугледжана пастановай сойма 1775 г., складалася з гвардзейскага і 6 палявых палкоў, а таксама з 2 янычарскіх харугваў [26, s. 6]. Такая структура пяхоты і колькасць яе асабістага складу ў нязменным выглядзе праіснавала да ваеннай рэформы 1789 г., якую распачаў Вялікі сойм.

Найбольш буйным пяхотным падраздзяленнем быў рэгімент гвардыі пешай ВКЛ, які колькасна амаль у 2,7 раза перавышаў палявыя пяхотныя палкі і налічваў 609 штыкоў. На фінансаванне гэтага падраздзялення выдзялялася 273 969 золотых, што перавышала забеспячэнне палявога палка ў 3,2 раза [26, s. 6].

Палявыя палкі 1-ы і 3-і Булавы Вялікай, а таксама 2-і і 4-ы Булавы Польнай налічвалі па 220 чалавек і мелі аднолькавую структуру. Штаб палка складаўся з палкоўніка, падпалкоўніка і маёра. Пры штабе палка знаходзіліся таксама ад'ютант, палкавы кватармайстар, аўдытар, палкавы добаш і вазніца са штабной падводай. Пры кожным палку існавала медыцынская частка ў складзе палкавога фельчара і двух падфельчараў. У адрозненне ад гвардзейскага рэгімента, палявыя палкі складаліся толькі з аднаго батальёна, які, у сваю чаргу, уключаў чатыры кампаніі (роты) па 52 чалавекі ў кожнай. Камандзірамі

рот з'яўляліся капітаны, хаця першая і другая роты фармальна называліся кампаніямі палкоўніка і падпалкоўніка. Інакш выглядала справа ў трэцяй роце, дзе пасады капітана не было, а яе непасрэдным камандзірам з'яўляўся маёр, які лічыўся пры штабе. У кожнай роце быў паручнік, харунжы, фельдфебель, падхарунжы, фур'ер, два капралы, фэйфер (трубач), 2 добашы, 1 вазніца з ротнай падводай і 40 гемайнаў (шараговых) [26, s. 53].

5-ы і 6-ы палкі былі меншымі за папярэднія палывыя палкі і налічвалі 171 і 110 жаўнераў адпаведна. 5-ы рэгімент пешы Грабоўскага апрача палкоўніка меў яшчэ шэфа палка, а ў ротах налічвалася па 30 (у першай) – 40 (у другой, трэцяй і чацвёртай кампаніях) чалавек [26, s. 69]. Яшчэ менш жаўнераў налічваў 6-ы рэгімент пешы князя Масальскага, які складаўся з двух рот па 50 чалавек [26, s. 73].

Функцыі гвардыі пры кожным з гетманаў выконвалі харугвы янычараў. Структура абедзвюх харугваў была аднолькавая. Яны адрозніваліся толькі колькасцю – у харугве Булавы Вялікай было 100 жаўнераў, Булавы Польнай – 80 [26, s. 77, 79]. На чале харугвы знаходзіўся ротмістр, заробак якога адпавядаў заробку ротмістра палка ПВ (3 тыс. злотых) і амаль у 2 разы перавышаў заробак капітана палявога пяхотнага палка (1,8 тыс. злотых) [26, s. 37, 53, 77]. Афіцэрскі і падфіцэрскі склад харугваў уключаў у сябе паручніка, секунд-паручніка, харунжага, сержанта, падхарунжага і 6 капралаў. Пры штабе харугвы знаходзіліся таксама фельчар, кватармайстар, капельмайстар, падкапельмайстар і 13 музыкаў. Колькасць шараговых жаўнераў – гемайнаў – складала ўсяго 70 і 50 чалавек адпаведна [26, s. 77, 81].

Як і раней, у гаротным стане знаходзілася артылерыя ВКЛ, якая ўключала ў сябе корпус артылерыі і грэнадзёрскую фрайкампанію (асобную роту). Корпус артылерыі налічваў усяго 49 чалавек і складалася з штаба корпуса і адной роты. Камандны склад корпуса прадстаўлялі палкоўнік, обер-штэрлейтэнант (падпалкоўнік), маёр, капітан, цуг-капітан, паручнік, штык-юнкер, і обер-фельчар. Артылерыйская кампанія налічвала 30 кананіраў і 11 падафіцэраў, сярод якіх фэйрверкер, сержант, кватармайстар, цуг-ды-

нер, два капралы, фельчар, па два трубачы і добашы [26, s. 45].

Асобная грэнадзёрская рота шматлікасцю таксама не адзначалася, усяго разам яна налічвала 76 чалавек. Камандны састаў складаўся з капітана, паручніка, другога паручніка і ад'ютанта. Да падафіцэраў адносіліся фельдфебель, сержант, два падхарунжых, кватармайстар, два капралы, фельчар, па два трубачы і добашы. Шараговых грэнадзёраў налічвалася ўсяго 60 [26, s. 46].

На жаль, рэформы аказаліся палавінчатымі. Зрабіўшы крокі ў бок павелічэння колькасці войска і яго структурнай мадыфікацыі, прыныццямі камплектавання арміі заставаўся ранейшым – у кавалерыі шляхам прыводу таварышамі сваіх початаў, а ў пяхоце праз вярбоўку добраахвотнікаў. Ва ўмовах, калі вядучыя краіны Еўропы, такія як Францыя, Прусія, Расія, ужо перайшлі да рэкруцкага спосабу камплектавання арміі, гэта быў відавочны недахоп, які значна зніжаў абараназольнасць краіны.

Грошай на забеспячэнне арміі катастрофічна не хапала, і таму праблема ўтрымання жаўнераў часта ляжала на плячах камандзіраў падраздзяленняў. Так, брыгадзір велікапольскай брыгады НК у 1776 г. з сумам узгадваў: «Гэта вялікая бяда, што гола... дукатаў, якіх не слыхаць і не відаць. Каманду патрэбна апрануць, каб не было сорамна, каб плячамі не свяцілі» [32, s. 199]. Тым не менш на сойме 1778 г. была пацверджана лінія на павелічэнне «войска ў гемайнах і таварыства кавалерыі нацыянальнай», а праз два гады на сойме зноў разглядалася пытанне аб даўкамплектаванні арміі ВКЛ [25, s. 579; 33, s. 585].

Такім чынам, рэформа арміі ў 1775 г. з'яўлялася вельмі неабходнай для ВКЛ і ўсёй РП з'явай. У выніку асцярожных дзеянняў Вайсковай камісіі пачаліся станоўчыя зрухі ў пытанні арганізацыі ўзброеных сіл краіны. Армія ВКЛ стала паступова ператварацца з дэкаратыўнага элемента ў сапраўдны баявы інструмент дзяржавы. Рэформа 1775 г. стала важным падмуркам для далейшага развіцця ўзброеных сіл як у ВКЛ, так і Польшчы, якое адбывалася ў канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XVIII ст.

ЛІТАРАТУРА

1. Грыгор'еў, М. Войска ВКЛ ад Сасаў да Касццюшкі (1765–1794) / М. Грыгор'еў. – Мінск, 1994. – 168 с.
2. Гужалоўскі, А. Войска ВКЛ: апошнія старонкі гісторыі / А. Гужалоўскі // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – № 1. – С. 48–52.
3. Чаропка, С. А. Войска ВКЛ у святле ваеннай рэформы 1717 г. / С. А. Чаропка // Науч. труды Респ. ин-та высш. школы: сб. науч. статей: в 2 ч. / редкол. В. Ф. Берков (отв. ред.) [и др.]. – Минск: РИВШ, 2012. – Ч. 1. – С. 336–343.
4. Чаропка, С. А. Ваенная рэформа ў Вялікім княстве Літоўскім 1764–1766 гг. / С. А. Чаропка // Беларусі і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: сб. навук. арт. / рэдкал.:

- Р. Р. Лазько [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2012. – Вып. 1. – С. 25–30.
5. Gembarzewski, B. Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do r. 1831 / B. Gembarzewski. – Warszawa: Nakładem tow. wiedzy wojskowej, 1925. – 100 s.
6. Górski, K. Historia piechoty polskiej / K. Górski. – Kraków: Nakładem księgarni polskiej spółki wydawniczej, 1893. – 274 s.
7. Górski, K. Historia jazdy polskiej / K. Górski. – Kraków: Nakładem księgarni polskiej spółki wydawniczej, 1894. – 366 s.
8. Górski, K. Historia artylerii polskiej / K. Górski. – Warszawa: Księgarnia E. Wende, 1902. – 325 s.

9. Kukiel, M. Zarys historii wojskowości w Polsce / M. Kukiel. – Kraków: Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1929. – 356 s.
10. Nowak, T. M. Historia oręża Polskiego 963–1795 / T. M. Nowak, J. Wimmer. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1981. – 700 s.
11. Nowak, T. Dzieje oręża Polskiego do roku 1793: w 3 t. / T. Nowak, J. Wimmer. – Warszawa: MON, 1968. – T. I. – 418 s.
12. Rostafiński, N. Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce (992–1792) / N. Rostafiński. – Poznań: Nakładem księgarni Fr. Gutowskiego, 1922. – 164 s.
13. Wimmer, J. Historia piechoty polskiej do roku 1864 / J. Wimmer. – Warszawa: MON, 1978. – 615 s.
14. Augustyniak, U. Historia Polski. 1572–1795 / U. Augustyniak. – Warszawa: wyd-wo naukowe PWN, 2008. – 1008 s.
15. Historia wojskowości polskiej. – Warszawa: MON, 1972. – 871 s.
16. Konstytucje Seymu pacificationis Warszawskiego 1717 r. // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VI. – S. 122–202.
17. Müller, R. Die Armee Augusts des Starken. Das sächsische Heer von 1730 bis 1733 / R. Müller. – Berlin: Militärverlag der DDR, 1984. – 116 s.
18. Konfederacja Generalna omnium Ordinum Regni et Magni Ducatus Luthuaniae na konwokacji Główniej Warszawskiej uchwalona // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VII. – S. 7–55.
19. Konstytucje Seymu walnego koronacyi krola IMCI 1764 r. // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VII. – S. 138–169.
20. Twardowski, B. Wojsko polskie Kościuszki w roku 1794 / B. Twardowski. – Poznań: Nakładem Księgarni katolickiej, 1894. – 90 s.
21. Konstytucje Wielkiego Księstwa Litowskiego 1766 r. // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VII. – S. 222–244.
22. Konstytucje Seymu ordynarnego Warszawskiego roku 1776 od dnia 26 sierpnia aż do dnia 31 października, hod względem Konfederacji Generalnej obojga narodów agitującego się // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 526–564.
23. Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litowskiego 1775 r. // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 389–590.
24. Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litowskiego 1776 r. // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 564–574.
25. Konstytucje Seymu ordynarnego Warszawskiego Sześciomiesiącznego roku Pańskiego 1778 dnia 5 miesiąca października // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 575–590.
26. Biblioteka Czartoryskich. – Rękopis 2555 IV. – Komput y płaca wojska WXL. – 84 s.
27. Kitowicz, J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. – Kraków, 1925. – XXXIII, 408 s.
28. Pamiętniki Stanisława Kosmowskiegoz końca XVIII wieku. – Poznań, 1867. – 100 s.
29. Konstytucje Seymu extraordinarynego Warszawskiego 1775 r. // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 5–389.
30. Urywek wspomnień Józefa Rulikowskiego wydany z obszerniejszego rękopisu // Baranowski, B. Dzieje wojskowości Polskiejdo roku 1831 (wypisy źródłowe) / B. Baranowski, W. Bortnowski, W. Lewandowski. – Warszawa: Prasa wojskowa, 1949. – S.191–196.
31. Konstytucje Seymu walnego ordynarnego Grodzieńskiego Sześciomiesiącznego roku Pańskiego MDCCLXXXIV dnia 4 miesiąca października // Volumina Legum. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1889. – T. IX. – S. 7–29.
32. Notaty generała brygady wielkopolskiej kawalerii narodowej z lat 1775–1778 // Baranowski, B. Dzieje wojskowości Polskiejdo roku 1831 (wypisy źródłowe) / B. Baranowski, W. Bortnowski, W. Lewandowski. – Warszawa: Prasa wojskowa, 1949. – S. 196–199.
33. Konstytucje Seymu ordynarnego Warszawskiego Sześciomiesiącznego roku Pańskiego 1780 dnia 2 miesiąca października // Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – T. VIII. – S. 582–590.

Станислав Черенко

ВОЕННАЯ РЕФОРМА 1775 г. В АРМИИ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

Резюме

В представленной статье рассматривается состояние регулярной армии Великого Княжества Литовского в середине XVIII в. Автором дается краткий обзор зарубежной и отечественной историографии по теме исследования. Показываются внешнеполитические и внутренние предпосылки проведения реформы. Автор отмечает, что первым важным шагом в деле организации регулярной армии ВКЛ стала военная реформа 1717 г., закрепленная решениями «немого» сейма. Важным моментом в процессе оформления литовской армии стали решения конвокационного сейма 7 мая 1764 г., где было принято решение о создании Военной комиссии – *Consilium bellicum*. Именно эта комиссия в последующем должна была стать катализатором реформирования армии Великого Княжества. В статье отражаются основные направления военной реформы в Речи Посполитой 1775 г. Автор внимательно изучает изменения в системе организации управления армией, пути финансирования ее штаба, гвардейских и полевых подразделений. Четко показана структура штаба литовской армии и ее гвардейских частей. Внимательно изучена организация кавалерийских и пехотных подразделений и их структурных элементов. Реформа армии Великого Княжества Литовского предусматривала серьезные структурные изменения, в частности, она разделялась на две дивизии. Планировалось увеличение количества пехотных подразделений за счет сокращения некоторых кавалерийских частей, а также кардинальная реорганизация кавалерии. В результате проведения реформы литовская пехота стала насчитывать 7 полков и 2 янычарские хоругви. Вместо прежнего разделения конницы на гусаров, пятигорцев и казацко-татарские легкие хоругви вводилось разделение на тяжелую национальную кавалерию и легкую переднюю стражу. В статье отмечены основные сложности в вопросе формирования артиллерийских подразделений.

В итоге автор приходит к вполне обоснованному выводу, что, несмотря на половинчатость военной реформы 1775 г., она стала серьезной попыткой модернизации как польской армии, так и армии Великого Княжества Литовского.

Stanislau Czaropka

MILITARY REFORM OF 1775 IN THE ARMY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Summary

In presented article the condition of regular army of the Grand Duchy of Lithuania in the middle of 18th century is considered. The author gives the short review of a foreign and domestic historiography on a research theme. Foreign policy and internal preconditions of carrying out of reform are shown. The author notices that the military reform of 1717 fixed by decisions of a «mute» parliament became the first important step to business of the organisation of regular army of GDL. An important point in the course of registration of the Lithuanian army of a steel of the decision parliament on May, 7th, 1764 where it was accepted the decision on creation of the Military commission – Consilium bellicum. This commission in the subsequent should become the catalyst of reforming of army of Grand Duchy. In article the basic directions of military reform in Polish-Lithuanian Commonwealth are reflected of 1775. The author attentively studies changes in system of the organisation of management of army, ways of financing of its staff. The structure of a staff of the Lithuanian army and its household troops is accurately shown. The organisation of cavalry and infantry divisions and their structural elements is attentively studied. Reform of army of Grand Duchy of Lithuania provided serious structural changes, in particular it was divided on two divisions. The increase in quantity of infantry divisions for the account of reducing of some sabres, and also cardinal reorganisation of a cavalry was planned. As a result of reform carrying out the Lithuanian infantry became 7 regiments and two yanichar bataliones. Instead of former division of a cavalry into hussars, piacihorcy and the Cossacks-Tatar easy squadrons, division into a heavy national cavalry and easy forward guards was entered. In article the basic complexities in a question of forming of artillery divisions are noted. As a result the author comes to quite substantiated conclusion that despite incompleteness of military reform of 1775, it became serious attempt of modernisation both the Polish army, and army of Grand Duchy of Lithuania.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 11.11.2013

*Наталля Анофранка,
навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук (Мінск, Беларусь)*

ПАЛІТЫКА ПАЎЛА I У АДНОСІНАХ ДА БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ЗЯМЕЛЬ (1796–1797 гг.)

Палітыка Паўла I у адносінах да насельніцтва далучаных пасля падзелу Рэчы Паспалітай тэрыторый займае нязначнае месца ў гістарыяграфіі. Расійскія дарэвалюцыйныя гісторыкі дзеянні Паўла I ацэньвалі негатыўна. Ён характарызаваўся як праціўнік падыходаў Кацярыны II да «польскіх спраў», які не толькі вызваліў Т. Касцюшку, але адмяніў усе меры Кацярыны II, накіраваныя на хутчэйшае аб'яднанне набытых тэрыторый з астатняй дзяржавай, у тым ліку загады аднавіць ранейшыя адміністрацыйныя ўстановы Рэчы Паспалітай, і спыніў барацьбу з уніяй [4, с. 15]. Таксама практычна не закраналася праблема палітычнай актыўнасці прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя далучаных тэрыторый. Як адзінкавы прыклад у расійскай дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі адзначаецца праца М. Дэ-Пуле [1], які ў кантэксте дзейнасці князя Рапніна ў беларуска-літоўскіх губернях узгадаў пра актыўнасць мясцовага дваранства напярэдадні каранаванні Паўла I. У беларускай гістарыяграфіі да праблемы палітычнай актыўнасці дваранства заходніх губерняў у перыяд праўлення Паўла I звяртаўся С. Талыроў [15, с. 19–20; 16, с. 91].

Прыход да ўлады Паўла I 6 (17) лістапада 1796 г. быў вызначаны пэўнымі палітычнымі рашэннямі ў адносінах да насельніцтва далучаных тэрыторый. Ужо 29 лістапада 1796 г. з'явіўся ўказ, у якім новы манарх загадаў вызваліць усіх пакараных і адпусціць іх на былое месца жыхарства [11]. Мясцовай адміністрацыі прадпісвалася ўсталяваць за імі нагляд, каб яны «оставались спокойны и вели себя добропорядочно, не входя ни в какие вредные скопления, под опасением тяжелейшего наказания» [11]. Амніцыраваным таксама было дазволена бесперашкодна назаўсёды выехаць за межы Расійскай імперыі. Дазволам эміграваць скарысталіся многія ўдзельнікі паўстання 1794 г., якія не маглі прымірыцца з ліквідацыйнай дзяржаўнасцю Рэчы Паспалітай.

Калі ўказ пра амністыю ўдзельнікам паўстання 1794 г. мог усяліць у былых жыхароў Рэчы Паспалітай надзею на змяненне палітычнага курсу ўрада Расійскай імперыі ў адносінах да «польскага пытання» (аднаўленне дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай), то наступны крок Паўла I павінен быў цалкам перакрэсліць гэтыя спадзяванні. Так, 15 (26) студзеня 1797 г. была заключана міжнародная канвенцыя аб канчатковым падзеле Рэчы Паспалітай [3]. Гэты дакумент пацвер-

дзіў усе палітычныя рашэнні Кацярыны II у адносінах да падзелаў Рэчы Паспалітай і на міжнародным узроўні канстатаваў ліквідацыю гэтай дзяржавы. У рамках Канвенцыі прадстаўнікі расійскага, прускага і аўстрыйскага двароў падпісалі пагадненні пра ўрэгуляванне фінансавых пытанняў, звязаных з падзеламі Рэчы Паспалітай. Такім чынам, незваротнасць падзелаў была пацверджана абавязальствамі саюзнікаў па выплаце міжнародных даўгоў Рэчы Паспалітай і персанальных даўгоў караля Рэчы Паспалітай. Расія і Прусія ўзялі на сябе па 43 % выплат дзяржаўнага даўгу і 40 % даўгу Станіслава-Аўгуста, Аўстрыя – 13,3 % і 20 % адпаведна [6, с. 9]. Расійскай імперыяй гэтыя выплаты працягваліся да 1807 г. [6, с. 10]. Акрамя таго, выплата даўгоў прыватных асоб (у першую чаргу арыстакратыі) замежным крэдыторам у Канвенцыі ад 15 студзеня 1796 г. не агаворвалася, аднак расійскі ўрад у аднабаковым парадку прыняў абавязальствы выплаціць і гэтыя пазыкі [6, с. 10]. Такія дзеянні расійская даследчыца В. Носава патлумачыла тым, што, з аднаго боку, урад жадаў даказаць цвёрдасць сваіх абавязальстваў перад еўрапейскімі банкірамі, а з другога боку, імкнуўся заручыцца падтрымкай польскага дваранства і прадэманстраваць сваю апеку ў адносінах да польскіх зямель [6, с. 9].

Акрамя вырашэння фінансавых пытанняў, Канвенцыя ад 15 студзеня 1796 г. прадугледжвала меры па ўпарадкаванні грамадзянства жыхароў падзеленай Рэчы Паспалітай, т. зв. «змешаных падданных», якія валодалі нерухомай маёмасцю на расійскай, аўстрыйскай, прускай тэрыторыях. У тэксце Канвенцыі гаварылася, што «кто-либо из подданных, имеющих поместья в том или ином государстве, будет обязан в течение 5 лет за себя, детей и наследников своих <...> объявить, за которым государством желает остаться в подданстве» [3]. Выбар грамадзянства быў свабодны, аднак удакладнялася, што «уточненный однажды, не позволит более от одного отступить». На вырашэнне гэтай праблемы ўрадамі краін-саюзніц быў прызначаны пяцігадовы тэрмін, на працягу якога «змешаныя падданыя» павінны былі «продать или променять, на условиях сколько возможно лучших, их недвижимые имущества вне того государства, которое изберут для проживания как подданные» [3]. Тым жа асобам, якія не вызначацца

з грамадзянствам за адведзены час, пагражала канфіскацыя маёмасці ва ўсіх дзяржавах. Гэтае міжнароднае пагадненне ў Расійскай імперыі было пацверджана і ўнутрыімперскім загадам Паўла I ад 24 студзеня 1797 г. У ім гаварылася, што тым, каму будзе «удобным *пребывание в Империи <...> дозволить вывезти имущество из мест, где оно находится, без платежа пошлин, кроме тех вещей, коих ввоз в Империю Нашу Общим Тарифом запрещен*» [9].

Такім чынам, узмацненне эміграцыі з беларуска-літоўскіх зямель у час праўлення Паўла I, што адзначыў і М. Дэ-Пуле [1, с. 237], было вынікам шэрага палітычных рашэнняў: амністыі ўдзельнікам паўстання 1794 г. і дазволу бесперашкоднага выезду па-за межы Расійскай імперыі, а таксама пастаноў аб упарадкаванні грамадзянства і ўласнасці «змешаных падданных». Варта адзначыць, што за адведзены тэрмін (5 гадоў) праблема «змешаных падданных» так і не была вырашана. Напрыклад, у 1809 г. у сувязі з указамі Аляксандра I адносна тых, хто без дазволу ўрада выехаў за межы Расійскай імперыі, М. Солтан (знаходзіўся ў Герцагстве Варшаўскім) зазначыў, што ў гэтых указах «не упоминается о смешанных подданных, которые по своему положению могут проживать и служить в другой стране» [2, с. 233]. Такім чынам, жыхары (асабліва вышэйшае саслоўе) падзеленай Рэчы Паспалітай на працягу значнага часу мелі афіцыйную магчымасць падтрымліваць сувязі, захоўваць грамадскую і культурную ідэнтычнасць, падтрымліваць камунікацыі паміж патрыятычнымі асяродкамі на тэрыторыі Аўстрыі, Прусіі, Расійскай імперыі і эмігранцкімі коламі ў Францыі і Паўночнай Італіі, служыць у польскіх легіёнах і войску Герцагства Варшаўскага.

Змена манарха ў Расійскай імперыі ў 1796 г., першыя палітычныя захады Паўла I атрымалі пэўны водгук у заходніх губернях. Маніфест аб прызначэнні даты караначыі імператара Паўла I і імператрыцы Марыі Фёдаравны на 5 (14) красавіка 1797 г. [5] і распараджэнне Паўла I адносна прысутнасці на караначыі выбраных ад беларуска-літоўскага дваранства прадстаўнікоў [1, с. 222] выклікалі ў дваранскім асяродку пэўную палітычную актыўнасць. Так, у Мінску у час дваранскага з'езда па прапанове старшыні Мінскай грамадзянскай палаты Дашкевіча 6 лютага 1797 г. была прынята петыцыя. У ёй дваранства выказвала наступныя пажаданні: «...*каб суды нашы польскія заставаліся па-ранейшаму на правах наших польскіх <...> каб і частка польскіх членаў у правітцыві змешчана была і канцылярыя падзелена на дзве часткі – польскага і расійскага дыялекту <...> каб вучылішчы для польскага юнацтва былі прыведзены ў ранейшы стан <...> каб маёнткі рымска-каталіцкага духавенства <...> вернуты былі*» [15, с. 19–20]. Гэты дакумент быў падпісаны губерньскім прадвадзіцелем дваранства Ксаверыем Хамінскім, генерал-лейтэнантам Юзафам Юдзіцкім,

генерал-маёрам Юзафам Вільчынскім, маршалкам мінскім Вальковічам, ігуменскім – Ельскім, вілейскім – Валадковічам, нясвіжскім – Рэйтанам, докшыцкім – Зяновічам, бабруйскім – Асяцінскім [15, с. 20]. Таксама хадзілі чуткі, што падобная петыцыя была складзена на дваранскім з'ездзе ў Вільні. Дваранства паграбавала, каб «*ни одного русского, ни войска, ни начальника, в Литве не было и чтобы никто без суда арестован быть не мог, выводя сие право из юс-натуры*» [1, с. 222]. У Гродна ж «*поговаривали о подаче прошения, но через Репнина и с его одобрения*» [1, с. 222].

Актыўнасць дваранства напярэдадні караначыі была адзначана беларускім віцэ-губернатарам Захаравым, які 15 сакавіка 1797 г. пісаў аб «*прыхільнасці беларускага дваранства да былой Рэспублікі Польскай*» і пра тое, што «*знайшоў буйныя задумы аб аднаўленні польскіх краёў сярод выбарнай на сходзе дэлегацыі*» [16, с. 91]. Паведамленне пра мінскае дваранства занепакоіла Паўла I, які распарадзіўся «*тамошнее дворянство усмерить и сократить в их буйности*» [1, с. 222–223]. У выніку дэпутат Дашкевіч быў арыштаваны і высланы ў Санкт-Пецярбург, а губерньскі дваранскі прадвадзіцель К. Хамінскі быў узяты пад варту. Аднак у ходзе следства выявілася, што акрамя складання петыцыі паміж мінскімі дваранамі ніякай змовы не было, а інфармацыя пра актыўнасць віленскага і гродзенскага дваранства ўвогуле не пацвердзілася [1, с. 223]. Варта адзначыць, што занепакоенасць Паўла I магла быць выклікана не толькі зместам мінскай петыцыі, але самім фактам стварэння такога дакумента, як калектыўны зварот. Прынамсі, 4 мая 1797 г. выйшаў імператарскі ўказ, у якім гаварылася: «*Его Императорское Величество Высочайше Повелеть соизволи ни от кого и ни в каких местах прошений многими подписанных не принимать*» [10].

М. Дэ-Пуле прытрымліваўся меркавання, што Павел I прыслухаўся да пунктаў і прапанов «мінскай петыцыі», якія датычыліся Віленскага ўніверсітэта і архіваў [1, с. 223], аднак гэта не суадносіцца з храналогіяй падзей. Складанне петыцыі на з'ездзе дваранства ў Мінску адбылося 6 лютага 1797 г. [15, с. 19–20]. Той жа датай, 6 лютага 1797 г., пазначаны загад расійскага імператара пра Віленскі ўніверсітэт і дзейнасць архіварыуса ў Вільні [12]. Такім чынам, складана казаць пра сувязь «мінскай петыцыі» і ўказаў Паўла I. Верагодна, да гэтага часу праблемы архіўнага справаводства і адукацыі дваранскай моладзі ў беларуска-літоўскіх губернях не толькі былі клопатам мясцовага дваранства, але ўсведамляліся і расійскім урадам. Вырашэнне гэтых і іншых пытанняў змяшчалася ў шэрагу ўказаў новага расійскага манарха, накіраваных на рэарганізацыю кіравання далучанымі тэрыторыямі. Менавіта гэтыя ўказы далі падставы для абвінавачвання Паўла I у адступленні ад палітыкі Кацярыны II.

Так, 26 студзеня 1797 г. быў выдадзены імператарскі ўказ, у якім гаварылася: «Его Императорское Величество дабы введено в губернии Литовской полицейское управление, и государственные доходы порядочно были собираемы, сохранены и употреблены, Высочайше повелели: учредить губернское правление и казенную палату, не ожидая организации губернии, казенные имения поручить Вице-губернатору» [14]. А ўжо 6 лютага 1797 г. былі выдадзены ўказы, якія датычыліся адміністрацыйнага кіравання. Так, Віленская і Слоніўская губерні аб'ядноўваліся ў адну Літоўскую губерню з губернскім праўленнем у Вільні, пры гэтым пакідаўся падзел на 19 паветаў. Было загадана ў гарадах прызначыць паліцэйскіх гараднічых, у іншых месцах паліцэйскія функцыі павінны былі выконваць земскія камандзіры, спраўнікі і ніжэйшыя земскія суды. Набор і зацвярджэнне кадравыга складу даручаўся адміністрацыі Літоўскай губерні. Для суда і пакарання Павел I загадаў аднавіць «раней існаваўшыя суды» – земскія, гродскія і падкаморскія, а таксама ўзнавіць дзейнасць Літоўскага трыбунала пад назвай Галоўнага літоўскага суда (павінен быў дзейнічаць паўгода ў Вільні, паўгода ў Гродна) і Надворнага суда (разглядаліся гаспадарчыя справы). Аднак гэтыя суды не з'яўляліся апошнімі інстанцыямі. У выпадку нязгоды з рашэннямі Галоўнага і Надворнага судаў дазвалялася падаваць апеляцыі ў Сенат. Пасады членаў судаў і маршалкаў былі выбарныя, але кандыдаты канчаткова зацвярджаліся імператарам [13]. Падобныя правілы распаўсюджваліся на Маларасійскую, Кіеўскую, Падольскую, Валынскую, Мінскую і Беларускаю губерні. Указам Паўла I мясцоваму дваранству давалася права ў тамтэйшыя галоўныя і генеральныя суды выбіраць суддзяў і старшынь па 3–4 кандыдаты на кожнае месца. Спісы кандыдатаў трэба было падаваць праз губернскае начальства ў Сенат для далейшага прадстаўлення імператару і канчатковага прызначэння кандыдата на пасаду [8]. У сувязі з дваранскім самакіраваннем Павел I загадаў: «Сходно как дано Литовской губернии Всемилостивейши позволяем в губерниях Малороссийской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской и Белорусской Дворянству вместо бывших там предводителей дворянства иметь в каждом уезде или повете по одному маршалку 5-го класса и по одному Хорунжему Поветовому 7-го класса, избирая оных из людей достойных, на основании тамошних прав. И подлежащих установленным порядком на утверждение Наше» [8].

Сам Павел I крыху пазней даў наступную палітычную ацэнку гэтым сваім указам: «<...> в день 6 февраля нам данные, восстановили Мы в областях, присоединенных Государству Нашему от Польши и Великого княжества Литовского, управлявшихся до толе подобно Великоорусским губерниям на основании учрежде-

ния, прежние суды, дозволя и собственный их выбор чиновников в Суды сие, полагая, что кротость и щедрота извлекают из самого преступления раскаяние и обращение на путь правый» [7]. Расійскі імператар не хаваў таго, што ў першыя месяцы яго праўлення адной з мэт рэфармавання сістэмы судаводства ў заходніх губернях было дамагацца ляльнасці з боку мясцовага насельніцтва пры дапамозе вяртання «прежних судов». Пры адхіленні палітычнай рыторыкі бачна, што імператарскія распараджэнні былі накіраваны на ўніфікацыю сістэмы судаў ва ўсіх губернях, далучаных да Расійскай імперыі, пачынаючы з першага падзелу. Пры гэтым вышэйшыя судовыя органы, хаця і імітавалі ранейшае судаводства, былі падкантрольны Сенату. Выбарнасць кандыдатаў на судовыя пасады мясцовым дваранствам таксама была імітацыяй, таму што кандыдатуры павінны былі адпавядаць «штату», быць правяранымі і ўхваленымі губернскім праўленнем, а далей Сенатам і канчаткова персанальна зацверджанымі імператарам.

Такім чынам, палітычныя рашэнні і мерапрыемствы Паўла I у адносінах да заходніх губерняў хоць і мелі пэўныя элементы «паддобрывання», але былі накіраваны на канчатковае замацаванне гэтых тэрыторый у складзе Расійскай імперыі. Рашэнні па амністыі ўдзельнікаў паўстання 1794 г., а таксама пастанова адносна «змешаных падданных», акрамя таго, што маглі прынесці пэўныя палітычныя «дывідэнды» расійскаму манарху, спрыялі грамадзянскаму ўпарадкаванню – з тэрыторыі Расійскай імперыі маглі выехаць нелаяльныя да расійскага ўрада элементы. У той жа час пастановы аб «змешаных падданных» давалі магчымасць былым грамадзянам Рэчы Паспалітай (у асноўным прадстаўнікам вышэйшага саслоўя), якія мелі маёмасць у розных частках страчанага дзяржавы, на легальных умовах здзяйсняць паездкі паміж краінамі-саюзнікамі, падтрымліваць сувязі з былымі суайчыннікамі ў Прусіі, Аўстрыі і ў эміграцыі. Гэта ў сваю чаргу спрыяла захаванню культурна-саслоўнай ідэнтычнасці.

Пастановы, якія датычыліся адміністрацыйнага і судовага ўладкавання далучаных у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай зямель, у значнай ступені ўпарадкавалі адміністрацыйнае кіраванне гэтай тэрыторыяй і вылучылі яе ў асобны абшар на падставе «ранейшых традыцый». У той жа час асобныя крокі па аднаўленні традыцыйнай тэрытарыяльнай сістэмы судаводства, а хутчэй яе імітацыі, былі накіраваны на дасягненне ляльнасці з боку мясцовага вышэйшага саслоўя. Сістэма ж судаў падпарадкоўвалася Сенату, а кадравыя пытанні канчаткова вырашаліся расійскім імператарам. Гэта, у сваю чаргу, у значнай ступені гарантавала ляльнасць як судовых і адміністрацыйных органаў, так і персанальна прызначаных чыноўнікаў.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Де-Пуле, М. Ф. Станислав-Август Понятовский в Гродне и Литва в 1794–1797 годах / М. Ф. Де-Пуле. – 2-е изд. – СПб.: тип. Майкова, 1871. – 255 с.

2. Дубровин, Н. Русская жизнь в начале XIX века / Н. Дубровин // Русская старина. – 1902. – Т. 111, кн. 7–9. – С. 233.

3. Конвенция между Их Величествами Императором Всероссийским, Королем Прусским и Императором Римским об окончательном разделе Польши и акта отречения Его Величества Короля Польского Станислава Августа от Королевства своего // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17736.

4. Корнилов, А. А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века / А. А. Корнилов. – Петроград: Огни, 1915. – С. 15.

5. Манифест. О назначении коронации Императора Павла I и Императрицы Марии Федоровны в Москве в апреле месяце 1797 года // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17659.

6. Носова, Г. В. О некоторых финансово-экономических аспектах политики России в отношении бывших польских областей в 1801 – начале 1812 г. / Г. В. Носова // Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. Т. VIII. К 200-летию Отечественной войны 1812 г.: сб. материалов. – М., 2009. – С. 7–39 (Тр. ГИМ. Вып. 181).

7. О возмутителях, оказавшихся в присоединенных от Польши областях // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 18248.

8. О выборах Маршаловых, Поветовых Хорунжих в губерниях Малороссийских и от Польши присоединенных // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17790.

9. О дозволении Литовской губернии помещикам и разных состояний людям, имеющих собственность свою также в Австрии и Пруссии, вывезти все имущество свое из мест,

где оно находится, без платежа пошлины // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 18292.

10. О непринимании Присутственными местами прошений многими подписанных // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17955.

11. Об освобождении подпавших под наказание, заточение и ссылку, по случаю бывших в Польше замешательств // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17585.

12. Об отпуске ежегодных сумм на содержание Виленского университета, на починку дворца и других строений в Гродне, на выдачу жалования архивариусу при старом Трибунальном архиве и столовых деньгах Литовскому генерал-губернатору // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17791.

13. Об устройстве вместо назначенных прежде двух губерний Виленской и Слонимской, одной губернии под названием Литовской (с приложением штата оной губернии // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17788.

14. Об учреждении Губернского Правления и Казенной Палаты в Литовской губернии, не ожидая организации оной, и о поручении казенных имений Вице-Губернатору // Полн. собр. Законов Рос. империи: с 1825 по 1881 г. – СПб.: Тип. II Собственной ЕИВ канцелярии, 1840–1884. – Т. 24. – № 17761.

15. Таляронак, С. В. Віленская асацыяцыя 1796–1797 гг. / С. В. Таляронак // Грамадска-палітычны рух на Беларусі (канец XVIII – 30-я гг. XIX ст.): зб. навук. арт. – Мінск: ІСПД, 1998. – С. 15–22.

16. Таляронак, С. В. Тайныя таварыствы ў Літве і на Беларусі ў канцы XVIII ст.: Віленская асацыяцыя 1796–1797 гг. / С. В. Таляронак // Вес. Акад. навук Беларусі. Сер. грамад. навук. – 1992. – № 5/6. – С. 87–93.

Наталья Анофренко

ПОЛИТИКА ПАВЛА I В ОТНОШЕНИИ БЕЛОРУССКО-ЛИТОВСКИХ ЗЕМЕЛЬ (1796–1797 гг.)

Резюме

В статье рассматриваются политические шаги Павла I относительно территорий, присоединенных к Российской империи в результате трех разделов Речи Посполитой. Политические действия в отношении западных губерний хотя и имели определенные элементы «заигрывания» с высшим сословием, тем не менее были направлены на окончательное закрепление этих территорий в составе Российской империи. Решения по амнистии участников восстания 1794 г., а также постановления относительно «смешанных подданных», кроме того, что могли принести политические «дивиденды» российскому монарху (симпатии со стороны высшего сословия разделенных территорий Речи Посполитой), содействовали гражданскому упорядочению – территорию Российской империи покидали нелояльные к российскому правительству элементы. В основном это были лица, активно участвовавшие в антироссийском сопротивлении в 1794 г.

Постановления о «смешанных подданных» также давали возможность бывшим гражданам Речи Посполитой (в основном представителям высшего сословия), владевшим недвижимым имуществом в России, Пруссии и Австрии, выбрать не российское подданство и покинуть страну. Также это предоставляло возможность на легальных условиях совершать поездки между странами-союзницами и поддерживать связи с бывшими соотечественниками и с эмигрантами. Это способствовало сохранению сословно-культурной идентичности граждан бывшей Речи Посполитой.

Указы российского монарха, касавшиеся административного и судебного упорядочения присоединенных территорий, в значительной степени унифицировали управление этой территорией. Земли, присоединенные в результате трех разде-

лов, указами Павла I фактически были выделены в отдельный регион. Отдельные шаги по возобновлению системы традиционного судопроизводства, а скорее ее имитации, были направлены на достижение лояльности со стороны местного высшего сословия. При этом система судов подчинялась Сенату, а кадровые вопросы решались российским императором.

Natallia Anofranka

**PAVEL'S I POLITICAL ACTIONS CONCERNING THE BELARUSIAN-LITHUANIAN LANDS
(1796–1797)**

Summary

The article focuses on the political steps of Paul the first, with regard to territories which were annexed by the Russian Empire in result of three sections of the Commonwealth. The aim of political actions concerning Western provinces was to finally consolidate these territories and Russian Empire. These actions also contained some elements of «flirt» with the nobility (top estate).

Decisions on amnesty of participants of the uprising of 1794 and regulations regarding «mixed subjects» could bring political «dividends» to Russian monarchy (the sympathy of separated Rzeczpospolita nobility). Moreover they contributed to civil regulation because disloyal to russian government personalities were leaving the territory of Russian Empire. They were mostly those who have actively participated in anti-Russian resistance in 1794.

The ordinances regarding «mixed subjects (citizens)» allowed the former citizens of Commonwealth (nobility mainly) who owned real estate in Russian Empire, Prussia and Austria to choose not Russian citizenship and leave the country. Besides it also allowed to travel legally between ally countries and communicate with former compatriots and immigrants. Such communications preserved the cultural identity of caste citizens of the former Commonwealth.

The ordinances of the Russian monarch regarding administrative and judicial regulation of associated territories contributed to commonality of governance of this territory. The territories that were acquired during three separations were joined into separate region by Paul the First ordinance. Several actions directed to resume the traditional justice system, mostly just imitation of it, were aimed achieving the loyalty of the local upper class. Judicial system subordinated to the Senate and personnel problems were resolved by the Russian emperor.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 27.02.2014

ФОРМИРОВАНИЕ АРХИВНОЙ СЛУЖБЫ В СИСТЕМЕ ЗЕМСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX в.)

Важное значение для развития украинских регионов во второй половине XIX – начале XX в. имела деятельность органов земского самоуправления. Ее результатом стали усовершенствование хозяйственной инфраструктуры, интенсификация культурного строительства, активизация общественно-политической жизни. Выдающиеся достижения земств во многом определялись жизнеспособностью их управленческой модели, рациональным использованием материальных и человеческих ресурсов. Свою роль в обеспечении эффективности земской деятельности сыграли меры по оптимизации делопроизводства и архивного дела в системе земских учреждений. В этом отношении земства оставили заметный след в истории архивного дела на территории Украины.

Вопросы формирования земских архивных служб относятся к малоисследованным проблемам истории земского самоуправления. Культурно-хозяйственные достижения земств, благодаря усилиям нескольких поколений земствоведов, известны намного лучше, чем специфика функционирования их управленческого аппарата. Первыми на состояние архивной части земских учреждений обратили внимание сотрудники губернских ученых архивных комиссий [1, с. 10; 2, с. VI, IX, 1, 4, 5–10, 12–13, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 27, 29; 3, с. 3–4]. В их работах подчеркивалась ценность для научных исследований земских документов, которые должны были стать неотъемлемой частью будущих провинциальных исторических архивов [3, с. 4]. Юбилейные мероприятия по случаю 50-летия введения земств, стимулировавшие интерес ученых к их документальному наследию, способствовали укоренению идеи реформирования действующих земских архивов [4, с. 41–86]. Впрочем, до окончательного решения «земского вопроса» советской властью подобные проекты оставались на уровне теоретических построений. В дальнейшем изучение вопросов архивного наследия земств перешло в плоскость преимущественно источниковедческих исследований [5–7]. На страницах фундаментальной коллективной монографии «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002) для истории земских архивов места не нашлось. Последние достижения в области исследования работы земских архивных служб суммированы в единичных публикациях ряда российских и украинских историков [8–10]. Более глубокое

изучение архивной практики земских учреждений должно существенно дополнить наши представления о механизмах управленческой деятельности в системе земских учреждений.

На территории современной Украины органы земского самоуправления, созданные согласно «Положению о губернских и уездных земских учреждениях» (1864), первоначально действовали только в шести губерниях – Екатеринославской, Полтавской, Таврической, Харьковской, Херсонской и Черниговской. В 1911 г. действие земского положения было распространено на три губернии Правобережной Украины – Киевскую, Подольскую и Волынскую. Осенью 1917 г. развернулось создание земств на волостном уровне. За более чем 50-летнюю историю земского самоуправления в регионах Украины сформировалась разветвленная система земских учреждений, включающая в себя как руководящие органы земств (собрания и управы), так и целую сеть специализированных учреждений (больниц и госпиталей, народных училищ, касс мелкого кредита, опытных станций, библиотек, музеев и др.), выполняющих земские задачи в различных отраслях местного хозяйства.

Полноценное функционирование института земских учреждений во многом определялось решением вопросов организации управленческой деятельности. Имперское законодательство регламентировало порядок формирования и состав земских учреждений, их обязанности и полномочия, круг первоначальных действий, оставляя при этом достаточно широкий простор для земской инициативы в области их внутреннего обустройства. Полувековая история земства наполнена постоянным поиском оптимальной модели построения аппарата управления, обеспечения надежного контроля и учета земских ресурсов, повышения уровня исполнительской дисциплины служебного персонала.

Росту эффективности земской деятельности способствовала надлежащая постановка делопроизводства и архивного дела в системе земского самоуправления. Свидетельством важности их роли в земском хозяйстве служат неизменное внимание деятелей земства к вопросам обустройства канцелярий управ и усовершенствования их функций [11]. Учитывая ограниченный состав выборных членов управ и, нередко, их профессиональную неподготовленность

к несению служебных обязанностей, именно на сотрудников канцелярий возлагалась основная нагрузка по поддержанию нормальной работы земских учреждений.

На ранних этапах истории земства вследствие неразвитости управленческого аппарата и незначительности объемов документооборота весь комплекс делопроизводственных функций выполнялся служащими общих канцелярий земских управ. Их внутренняя структура была простой, а штат персонала довольно малочисленным. К примеру, в 1870 г. штатный состав канцелярии Херсонской губернской земской управы предполагал наличие должностей секретаря, бухгалтера с помощником, трех делопроизводителей, регистратора, постоянных и временных писарей (от 9 до 14 человек), корректора, архивариуса, а также архитектора и топографа [12, с. 25]. В канцеляриях уездных управ работали секретарь, бухгалтер, регистратор, один-два делопроизводителя, три-пять писарей и техник [12, с. 25–28]. В конце XIX – начале XX в. расширение культурно-хозяйственной деятельности земств способствовало созданию специальных подразделений управ (отделов, бюро, столов и др.), курирующих определенные отрасли земского хозяйства. Так, в 1913 г. в структуре Черниговской губернской земской управы функционировали секретарский и эмеритальный столы, бухгалтерия и касса, экономический, ветеринарный, болотоосушительный, страховой, технический и шоссейный отделы, оценочно-статистическое бюро, столы народного образования и общественного призрения, редакции «Земской недели» и «Земского сборника Черниговской губернии», архив и библиотека, в которых работали в общей сложности 133 служащих [13, с. 325–329]. При этом уже каждое подразделение вело отдельное делопроизводство силами соответствующего штата канцеляристов, а секретарский стол обеспечивал лишь контроль за их делопроизводственной деятельностью. Под непосредственным надзором секретаря управы находились общая регистратура, архив и библиотека управы. Таким образом, со временем происходило усложнение структуры и расширение функций службы документационного обеспечения земской деятельности.

Среди важнейших обязанностей персонала земских канцелярий была организация хранения архивных документов и оперативного использования их информации для потребностей земского управления. Согласно «Своду общих губернских учреждений» (1857), земства в числе прочих присутственных мест обязаны были содержать «в надлежащей исправности и порядке» архивы текущий и окончательный. В течение трехлетнего периода завершенные в делопроизводстве дела предписывалось в обязательном порядке передавать на хранение из канцелярии в архив [14, с. 12]. Впрочем, необходимые предпосылки для формирования архивной службы в системе земских учреждений закладывались уже на этапе созда-

ния земств – задолго до появления в их архивах документации собственно земского происхождения.

Земская реформа сопровождалась ликвидацией некоторых местных государственных учреждений, чьи функции передавались вновь созданным органам земского самоуправления. «Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях» (1864) обязывали земские управы обеспечить прием от различных учреждений и лиц дел, документов, средств и имущества земств, предоставляя им право требовать и другие необходимые для работы документы [15, с. 477–478]. Среди переданных канцеляриям земских управ временными комитетами и комиссиями по введению земских учреждений, приказами общественного призрения, строительными и дорожными комиссиями, комиссиями народного продовольствия, больничными советами и другими учреждениями комплексов документов многие уже не имели делопроизводственного значения и подлежали архивному хранению. Крупнейшими среди них были архивы упраздненных приказов общественного призрения, уходящие своими корнями в период конца XVIII – начала XIX в. Активное участие земств в их дальнейшей судьбе предполагало и законодательство [16]. 9 октября 1867 г. для создания оптимальных условий содержания переданных земству архивов министр внутренних дел своим циркуляром разрешил их концентрацию в помещениях земских управ [17, с. 224–225]. Таким образом, уже во второй половине 1860-х гг. многие земства столкнулись с необходимостью архивного хранения значительных по объему комплексов документации. Например, к 1870 г. в распоряжении канцелярии управы Полтавского губернского земства находилось около девяти тысяч дел приказа общественного призрения, при этом количество собственно земских дел, подлежащих архивному хранению, не превышало четырех сотен [18, с. 171]. Для упорядочивания архивов дореформенных учреждений отдельные земства практиковали приглашение временных архивных работников [19, л. 1 об. – 2], однако по мере накопления завершенных земских дел становилась очевидной потребность в оформлении архива как самостоятельного подразделения канцелярии земской управы с постоянным штатом служащих.

К созданию специальной архивной службы первыми приступили губернские земства, распоряжающиеся огромными комплексами документации преимущественно неземского происхождения. Уже в конце 1860-х гг. должность архивариуса появляется в штатном расписании канцелярий ряда губернских земских управ [12, с. 25; 18, с. 170]. Первым земским архивариусом на территории украинских губерний стал Мартын Степанович Скроцкий (с 1867 г.) – в Херсонском губернном земстве [9, с. 119]. В уездных земствах выделение служебных обязанностей архивариуса среди прочего канцелярского персонала происходит несколько позднее, что объясня-

ется относительно небольшими объемами местных архивов. К 1917 г. штатные архивариусы входили в состав канцелярий всех губернских и большинства уездных земских управ. При их отсутствии заведывание архивным делом возлагалось на одного из канцелярских служащих (секретаря, делопроизводителя, регистратора, эскутора, библиотекаря) [20, с. 196]. Непосредственный надзор за работой архивариуса осуществлял секретарь земской управы, а куратором архивной части в земской управе считался ее председатель.

В служебной иерархии земской управы архивариус относился к категории вспомогательного канцелярского персонала, не обремененного, как считали многие земцы, сложной и напряженной работой. Исходя из этих соображений, нередко формировались и ассигнования на содержание земских архивов и их служащих. Годовое жалование первых земских архивариусов составляло всего 180–200 руб. – значительно меньше, чем у других сотрудников управы [12, с. 25; 18, с. 170], а попытки его пересмотра в сторону увеличения пресекались гласными «в виду незначительности занятий архивариуса» [18, с. 171]. Для экономии земских средств управы не пренебрегали возможностью возложить на них дополнительные служебные обязанности – регистратора, библиотекаря или эскутора. Иногда встречалось и более оригинальное использование труда архивариуса: в Волынском губернском земстве в его заведовании находились земельные участки земства в г. Житомире [21, с. 149], а в Черниговском – «коллекции минералов и образцов глины и почв, гербарий болотных растений и образцы изделий из соломы» [22, с. 287]. Отсутствие каких-либо общих нормативов в оплате труда служащих земских канцелярий вело к значительному разнообразию в размерах должностных окладов архивариусов в губерниях Украины. Так, накануне Первой мировой войны сотрудник земского архива мог получать содержание от 120 руб. в Черкасском уездном земстве до 720 руб. в Екатеринославском губернском земстве [23, с. 74; 24, с. 82], а в среднем по Украине – 300–600 руб. в год.

Невысокий уровень материального вознаграждения не способствовал привлечению к архивной работе квалифицированных и энергичных работников. Среди земских архивариусов преобладали люди солидного возраста, прошедшие значительный трудовой путь на должностях младших канцелярских служащих (регистраторов, писарей), а более молодые сотрудники искали любые способы для повышения по службе [9, с. 121]. Ожидать от них значительной активности на служебном поприще не приходилось. Однако встречались и некоторые исключения. Так, более 40 лет жизни посвятил архивному делу в Аккерманском уездном земстве К. А. Котляревский, поступивший на службу еще 16-летним юношей [25, л. 180, 195]. Впрочем, как свидетельствуют данные его медицинского диагноза, развившиеся у него на

профессиональном поприще болезни (хронический бронхит, эмфизема легких, ревматизм) вряд ли могли компенсироваться весьма скромным размером получаемого жалования (180 руб.) [25, л. 92, 95].

Изучение вопросов организации архивной службы в земских учреждениях на территории Украины осложнено отсутствием нормативных документов, регулирующих порядок их функционирования (как, например, в Вологодском и Калужском губернских земствах) [4, с. 54, 137–143]. Кроме того, свое негативное влияние оказывает общий невысокий уровень сохранности соответствующих делопроизводственных материалов земских управ в архивах и библиотеках Украины.

Правовой основой функционирования земской архивной службы стали положения «Свода общих губернских учреждений» (подразделы «Об устройстве канцелярий и архивов», «Часть архивная» и др.), фиксирующие порядок работы архивов присутственных мест. Большое значение также имели циркулярные распоряжения министра внутренних дел по архивному делу, адресованные подведомственным министерству учреждениям. В соответствии с ними земские управы разрабатывали инструкции для организации архивной части канцелярий. Как правило, они регулировали лишь частные вопросы постановки архивного дела – порядок экспертизы ценности документов, определение терминов хранения дел и др. В целом земства проявляли известную самостоятельность в поиске оптимальных вариантов организации работы собственной архивной службы.

В круг обязанностей ответственных за постановку архивного дела служащих земских канцелярий входили вопросы комплектования архивов, систематизации документов, обеспечения их учета и сохранности, усовершенствования справочного аппарата и организации использования документной информации для решения разнообразных задач земской деятельности. Успешность работы архивной службы конкретного земства определялась действием ряда объективных и субъективных факторов – рациональным устройством управленческого аппарата, наличием материально-технических ресурсов, правильным подбором сотрудников и, главное, пониманием самими земцами значения архивной информации для функционирования земского хозяйства.

В большинстве случаев основным источником комплектования земских архивов выступали сами земские учреждения – собрания и управы, а также другие земские структуры. На хранение планомерно поступали оконченные в текущем делопроизводстве дела. Их передачу архивариусу осуществляли по описи делопроизводители подразделений земской управы под общим надзором секретаря. Среди документов преобладали делопроизводственные и статистические материалы: журналы и протоколы заседаний земских собраний и управ, съездов, совещаний и комиссий, отчеты и доклады управ, различных зем-

ских служб, бухгалтерская документация, материалы статистических переписей и обследований, ревизий земского имущества, личные дела служащих, переписка управы с государственными и общественными учреждениями, отдельными лицами и др. Постепенный рост объемов комплектования находился в тесной связи с интенсификацией документооборота земских учреждений. В начале XX в. архивы уездных земств ежегодно пополнялись на 100–200 дел [10, с. 147], а губернских земств – на 500–1000 дел [26, с. 131; 13, с. 336]. Впрочем, показатели ежегодных поступлений в разных земствах в значительной степени определялись масштабами их культурно-хозяйственной деятельности.

Значительные массивы документов неземского происхождения поступали на хранение лишь в начале работы земств. Однако даже десятилетия спустя они составляли львиную долю сконцентрированной в земских архивах документации. Так, в начале XX в. в архиве Черниговского губернского земства общее количество документов Малороссийского и Черниговского приказов общественного призрения за 1803–1865 гг., Нежинских богоугодных заведений за 1807–1873 гг., Черниговской палаты государственных имуществ и губернского особого о земских повинностях присутствия за 1857–1865 гг., губернской комиссии народного продовольствия за 1857–1864 гг., губернских строительной и дорожной комиссий за 1808–1851 гг., Черниговской казенной палаты за 1863–1864 гг. достигало 5168 ед. хр., что составляло почти четверть объема хранящихся здесь архивных дел [4, с. 45–46; 27, с. 454–455]. Вследствие перегруженности архивных помещений земские управы регулярно поднимали вопрос об утилизации ненужных для делопроизводства документов неземских учреждений [28, с. 56; 29, с. 29–30; 30, с. 131].

Систематизация документов в земских архивах базировалась на сугубо прагматических подходах, определяемых индивидуально в каждом конкретном земстве. К примеру, в архивах Херсонского и Таврического губернских земств дела были разобраны по отделам управы в порядке их поступления, Черниговского губернского земства – в хронологической последовательности при общей нумерации, Екатеринославского губернского земства – в хронологической последовательности с разделением по отделам управы и общей нумерацией, а в архиве Полтавского губернского земства – по отделам в хронологической последовательности [4, с. 50–51]. Подобная организация единиц хранения закреплялась в архивных описях, иногда составлялись алфавиты дел. В Черниговском губернском земстве во время упорядочивания архива в 1903–1905 гг. была создана картотека архивных дел [4, с. 53].

Основное внимание сотрудники земских архивных служб уделяли проблемам сохранности документов. Вопрос улучшения условий хранения архивных дел неизменно поднимался земскими деятелями на

протяжении всей истории земского самоуправления. Для его решения земства применяли как меры дальнейшего материально-технического обустройства архивов, так и оптимизации существующих документальных собраний.

Поначалу земские учреждения размещались преимущественно в арендованных строениях, приспособленных для нормального функционирования их управленческого аппарата. При этом относительно небольшой документооборот позволял им некоторое время избегать радикальной постановки вопроса о соответствующих документохранилищах. В 1880–1890-х гг. в условиях расширения земской деятельности старые архивные помещения переставали отвечать потребностям усложняющегося архивного хозяйства. Некоторые земства, озаботившись возведением собственных земских строений, предусматривали выделение специальных помещений и для размещения архивных служб. Ярким примером подобного подхода можно считать сооружение в начале XX в. земского дома в Полтаве. Архив Полтавского губернского земства разместился в девяти просторных отапливаемых комнатах полуподвального этажа строения, снабженных необходимым техническим оборудованием (металлическими стеллажами, железными дверями и ставнями, пожарными кранами), с отдельным кабинетом для архивариуса [2, с. 1; 30, с. 97; 31, с. 56]. Впрочем, в большинстве земств, где архивы содержались в лучшем случае в приспособленных для этого подвалах и чердаках, а в худшем – в неотапливаемых сараях во дворе земских зданий, о таких условиях могли только мечтать.

В условиях хронического дефицита средств земские учреждения часто были вынуждены идти путем утилизации старых архивных дел для освобождения требуемого места в документохранилищах. Первым среди губернских земств в Украине в 1887–1888 гг. приступило к упорядочиванию архива Екатеринославское земство [32, с. 93–94], позже аналогичные работы проводились в Черниговском и Полтавском земствах [33, с. 49–50; 34, с. 229–230]. Экспертиза ценности документов требовала, с одной стороны, высокого уровня профессионализма со стороны архивных работников, а с другой – жесткого контроля со стороны земских деятелей. Управы регламентировали разборочный процесс установлением правил хранения и утилизации архивных документов, определяющих категории документов, подлежащих постоянному, длительному и временному хранению, а также способов уничтожения второстепенной документации (сожжение, продажа на торгах) [30, с. 131; 35, с. 17–18]. Списки отобранных для утилизации дел утверждались постановлениями общих присутствий земских управ, а иногда перед принятием окончательного решения дополнительно просматривались ревизионными комиссиями земских собраний. Для экспертной оценки привлекались члены местных ученых архивных комиссий [34, с. 230; 36, с. 27–28; 37, с. 293–294].

В уездных земствах утилизация документов носила более стихийный характер. Поэтому для предотвращения невосполнимой утраты архивных ценностей время от времени требовалось вмешательство представителей губернского земства [18, с. 171] или местной администрации [28, с. 56]. К сожалению, в 1917–1920 гг. в условиях военно-политической нестабильности и острых социальных потрясений, когда осуществление тщательного надзора над сохранностью земских архивов стало невозможным, произошли значительные утраты архивных документов. Прежде всего пострадали архивы волостных земств, ставшие жертвами не только революционной стихии, но и нередко халатности ответственных работников [38, л. 16, 18].

Наличие условий для нормального функционирования архивной службы оказывало непосредственное влияние на эффективность использования архивной информации. Чаще всего обязанности земского архивариуса в этой сфере ограничивались поиском и выдачей необходимых дел в распоряжение различных подразделений управы, а требующиеся справки, извлечения и копии готовились уже другими служащими. Даже в земствах с наиболее развитой архивной службой выдача справок архивариусами не практиковалась в силу требующихся при этом специальных знаний [26, с. 131]. Масштабы проводимой поисковой работы иллюстрирует статистика выдачи дел архивом Черниговского губернского земства: в 1905 г. – 283 дела, в 1906 г. – 535 дел, в 1908 г. – 474 дела [27, с. 454; 39, с. 375; 40, с. 407]. Растущие потребности в оперативном розыске необходимой информации способствовали дальнейшему совершенствованию организации архивных документов, развитию учетно-справочного аппарата земских архивов.

Документы земских архивов активно использовались в научных целях. Архивная служба была задействована в реализации масштабных издательских проектов земств – подготовке юбилейных очерков истории земского самоуправления, сводов постановлений земских собраний и др. В 1913–1915 гг. прежде невиданную по своим масштабам эвристическую работу в земских архивах на Полтавщине провела рабочая группа под руководством известного ученого Ф. А. Щербины [41, с. 187–195]. Ее результатом стала публикация первого выпуска фундаментального труда «История Полтавского земства» (1914).

Постепенное осознание важности функционирования в структуре земства эффективной архивной службы нашло отражение в позитивных изменениях в ее кадровом составе, условиях работы архивариусов. В ведущих земствах Украины архивные службы

выделяются в полноценные подразделения управ со своим штатным расписанием и отдельным бюджетом, а существующие при них документохранилища начинают рассматриваться в качестве основы для будущих местных исторических архивов [42, с. 118–121]. Пример создания такого сборного архива первыми продемонстрировали земцы Евпаторийского уезда Таврической губернии. В 1890 г. по решению земского собрания в распоряжение архивной службы переходили не только документы земства, но и субсидируемых им местных государственных учреждений – съезда мировых судей, уездного по воинской повинности присутствия, уездного по крестьянским делам присутствия и др. [43, л. 1, 3, 4]. В условиях национально-демократической революции 1917–1920 гг. усиление роли органов земского самоуправления в жизни регионов нашло отражение и в попытках некоторых земств наладить опеку над местными архивами. Так, в 1918 г. при музее Полтавского губернского земства развернул работу «Исторический архив Полтавщины» [44, с. 5–6], а в 1919 г. Подольским губернским земством было инициировано создание научного архива Подолья в Каменец-Подольском [45, л. 28 об.].

Благодаря многолетним усилиям персонала архивных служб земские архивы вошли в число наиболее крупных и упорядоченных провинциальных архивов в Украине. Многие из них довольно успешно пережили постреволюционное «архивное нестроение» и даже стали основой для формирования местных архивов уже в советской Украине [46, с. 74], а сотрудники земских архивных служб пополнили ряды советских архивных работников [47, л. 8–9].

Таким образом, успешная работа архивной службы стала важной предпосылкой повышения эффективности управленческой деятельности в системе земского самоуправления. Ее формирование и развитие отражают процесс профессионализации кадров земских архивистов. В большинстве земств были созданы условия для сохранения архивных документов и организации использования их ретроспективной информации. Особенности функционирования архивных служб в различных земствах определялись масштабом их культурно-хозяйственной деятельности, пониманием местными земцами значимости архивной информации в реализации стратегии земского управления. Земские архивы, сконцентрировавшие кроме документов земского происхождения значительные комплексы документов других местных учреждений, справедливо считались одними из наиболее значительных провинциальных архивов в Украине.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дорошенко, Д. Об архивах Екатеринославской губернии (по данным официальной анкеты) / Д. Дорошенко. – Екатеринослав, 1914. – 11 с.

2. Павловский, И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – XVI+62 с.

3. Гераклитов, А. А. Исторические архивы при ученых архивных комиссиях / А. А. Гераклитов. – Саратов, 1915. – 15 с.
4. Смирнов, А. И. Земский исторический музей. Опыт организации / А. И. Смирнов. – Ярославль, 1915. – 185 с.
5. Мельничук, І. П. Документи Державного архіву Вінницької обл. про історію органів самоврядування на Поділлі (XIX – поч. XX ст.) / І. П. Мельничук // Историчне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. / Кам.-Под. держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 215–219.
6. Зенкова, Л. Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період / Л. Зенкова // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003): архівний зб. на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії / Держкомархів України, Держархів Полтав. обл. – Полтава, 2003. – С. 170–174.
7. Стецюк, В. Б. Джерела про культурно-просвітницьку діяльність земств Поділля (1917–1920 рр.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 9. – С. 168–176.
8. Абрамов, В. Ф. Земские архивы / В. Ф. Абрамов // Вестн. архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66.
9. Макієнко, О. А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля / О. А. Макієнко // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116–127.
10. Макієнко, О. Маловідоме джерело з історії земських архівів в Україні / О. Макієнко // Пам'ятки: археограф. щорічник. – Київ, 2010. – Т. 11. – С. 139–150.
11. Макієнко, О. А. Організація служби діловодства в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. А. Макієнко // Историчний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 18–22.
12. Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон, 1875. – С. 25–28.
13. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – XXXII+337 с.
14. Свод общих губернских учреждений // Свод законов Рос. империи. – СПб., 1857. – Т. 2, ч. 1. – 1263+198+IV с.
15. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях // Полн. собр. законов Рос. империи. – Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XXXIX (1864 г.). – Отд. 1. – С. 469–481.
16. О разборке архивных дел приказов общественного призрения // Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 16–20.
17. О дозволеннии хранения архивных дел приказов общественного призрения в зданиях, заведываемых земскими учреждениями // Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 224–225.
18. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – XXII+769 с.
19. Доклад ревизионной комиссии очередной сессии губернского земского собрания 1869 года о ревизии дел губернской управы // Госархив Харьковской обл. – Фонд 304. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 1–87.
20. Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков, 1883. – Т. 1. – VI+190+292 с.
21. Доклад ревизионной комиссии Волинскому губернскому земскому собранию 4-й чрезвычайной сессии 1914 года. – Житомир, 1914. – 188 с.
22. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 год. – Чернигов, 1898. – III+296 с.
23. Смета земских доходов и расходов по Черкасскому уезду на 1913 год. – Черкассы, 1912. – 91 с.
24. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1916. – Ч. 2. – Вып. 1. – XXII+1428 с.
25. Коммунальное учреждение «Измаильский архив». – Фонд 47. – Оп. 1. – Д. 121. – 208 л.
26. Доклад ревизионной комиссии Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва 1913 года. – Полтава, 1913. – 225 с.
27. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – 469 с.
28. Систематический сборник постановлений Кременчугского (Полтавской губернии) уездного земского собрания. 1865–1899 гг. – Кременчуг, 1900. – 871 с.
29. Доклады Винницкому очередному уездному земскому собранию 1-го созыва Винницкой уездной земской управы 1911 года. – Винница, 1911. – 124 с.
30. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 г.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – 804 с.
31. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1895 по 1903 г. вкл.). – Полтава, 1906. – Вып. 1. – X+II+583 с.
32. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1916. – Т. 1. – XXX+1182 с.
33. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1900–1909 годов. – Чернигов, 1912. – Т. 1. – VII+567 с.
34. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – II+238+193 с.
35. Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию. Сессия с 23 октября 1912 г. – Каменец-Подольск, 1912. – Ч. 1. – 8+345 с.
36. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 3–61.
37. Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 280–346.
38. ЦГАВО Украины. – Фонд 1438. – Оп. 1. – Д. 17. – 23 л.
39. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – 386 с.
40. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1908 год. – Чернигов, 1909. – 417 с.
41. Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва 1915 года. – Полтава, 1916. – V+337 с.
42. Доклады губернской земской управы 53-му черговому Полтавському губернському земському зібранню 1917 року. – Полтава, 1918. – Вип. 3. – I+138 с.
43. Госархив Автономной Республики Крым. – Фонд 528. – Оп. 1. – Д. 297. – 4 л.

44. Герасименко, Х. До історії архівної справи на Полтавщині / Х. Герасименко. – Харків, 1928. – 12 с.
45. Госархів Хмельницької обл. – Фонд Р-260. – Оп. 1. – Д. 2. – 35 л.
46. Макієнко, О. На сторожі архівної спадщини: сторінки історії Лебединського архівного гуртка (20-ті рр. ХХ ст.) / О. Макієнко // Пам'ятки: археографічний щорічник. – Київ, 2011. – Т. 12. – С. 71–82.
47. ЦГАВО України. – Фонд 166. – Оп. 1. – Д. 710. – 13 л.

Алексей Макієнко

ФАРМИРАВАННЕ АРХІЎНАЙ СЛУЖБЫ Ў СІСТЭМЕ ЗЕМСКІХ УСТАНОЎ НА ТЭРЫТОРЫЎ УКРАЇНЫ (ДРУГАЯ ПАЛОВА ХІХ – ПАЧАТАК ХХ ст.)

Рэзюмэ

Прадстаўлены для публікацыі артыкул прысвечаны пытанням стварэння і функцыянавання земскіх архіваў ва Украіне, вызначэння ролі і значэння архіўнай службы ў забеспячэнні эфектыўнай дзейнасці органаў земскага самакіравання. Аўтар артыкула – кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік аддзела крыніц найноўшай гісторыі Украіны Інстытута ўкраінскай археографіі і крыніцазнаўства імя М. С. Грушэўскага Нацыянальнай акадэміі навук Украіны А. А. Макієнкі – вядучы спецыяліст у галіне вывучэння дакументальнай спадчыны земскіх устаноў ва Украіне.

Аўтар засяроджае ўвагу на малавывучанай праблеме ўплыву практычнай дзейнасці земскіх устаноў на развіццё архіўнай справы ў рэгіёнах Украіны. Прыведзены ў артыкуле аналіз навуковай літаратуры па тэме даследавання прыводзіць да высновы аб перспектывнасці даследавання ў гэтай вобласці не толькі ў кантэксце пашырэння ўяўленняў аб станаўленні архіўнай тэорыі і практыкі, але і для высвятлення ўнутраных механізмаў кіруючай дзейнасці ў сістэме земскіх устаноў.

На падставе даных шырокага кола гістарычных крыніц аўтар характарызуе прычыны і акалічнасці ўзнікнення архіўнай службы як самастойнага падраздзялення ў структуры кіруючага апарата земскіх устаноў, вызначае арганізацыю і склад земскіх архіваў, высвятляе асноўныя кірункі дзейнасці персаналу архіўнай службы. Асабліва ўвага нададзена кадраваму складу земскіх архівістаў, ацэньваецца іх месца ў іерархіі земскіх служачых.

У артыкуле прасочваецца эвалюцыя становішча архіўнай службы ў працэсе станаўлення і развіцця органаў земскага самакіравання, што дэманструецца зменамі колькасных і якасных паказчыкаў яе функцыянавання. Аўтар падкрэслівае залежнасць эфектыўнасці працы архіўнай службы канкрэтнага земства ад дзеяння аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў, наяўнасці матэрыяльна-тэхнічных рэсурсаў, правільнага падбору супрацоўнікаў і разумення земцамі значэння архіўнай інфармацыі для рэалізацыі стратэгіі земскага кіравання.

У выніку даследавання аўтар прыходзіць да пераканання, што плённая работа земстваў у галіне архіўнай справы мела сваім следствам уваходжанне земскіх архіваў у лік найбуйнейшых правінцыяльных архіваў. Іх дакументы ў далейшым становіліся асновай для фарміравання дзяржаўных архіваў у савецкай Украіне, а персанал папоўніў шэрагі савецкіх архівістаў. У заключэнне выказваецца меркаванне, што ўзровень арганізацыі архіўнай справы ў канкрэтных земствах шмат у чым вызначыў вынікі іх практычнай дзейнасці.

Aleksej Makienko

THE FORMING OF ARCHIVES SERVICE IN THE SYSTEM OF ZEMSTVO'S INSTITUTIONS ON THE TERRITORY OF UKRAINE (SECOND HALF OF 19th – BEGINNING OF 20th CENTURY)

Summary

Questions of forming and activity archives service in zemstvo's institutions on the territory of Ukraine in second half of 19th – beginning of 20th century examined in the article. The author concentrates attention on insufficiently known problem of influence the practice activity of zemstvo's institutions on development of archives in regions of Ukraine. Based on the broad circle of historical sources open reasons and circumstance of origin archives as an independent subdivision in the structure of zemstvo's administrative machinery, their internal organization and composition, also their role in ensuring of effective function zemstvo's economy. Special attention give a characteristic of clerk zemstvo's archives, defined their place in the hierarchy of zemstvo's employee. In the article trace an evolution of state an archives service in process of formation and development of institutions of zemstvo's self-government that demonstrate by changing of quantitative and qualitative indexes of its functioning. The author accentuate dependence an effectiveness of the work archives service concrete zemstvo from action of objective and subjective factors – rational organization of administrative machinery, availability of material-technical resources, correct selection of employees and understanding by zemstvo's employee meaning of archival information for realization strategy zemstvo's management. Declare argumentative opinion that level of organization archives in concrete zemstvos in a great deal defined the results of their practical activity. As a result of research an author comes to argued that productive work of zemstvos in area of the archives had the investigation included of zemstvo's archives in the number of the largest and rationally arranged provincial archives. Their documents in future became basis for forming of state archives in soviet Ukraine, and personnel filled up the rows of soviet archivists.

Дата поступления в редакцию: 27.02.2014

ЧЫГУНКА ЯК ФАКТАР САЦЫЯЛЬНА-КУЛЬТУРНАГА РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX – ПАЧАТАК XX ст.)

Гісторыя чыгункі, іншых галін транспарту і сувязі ў папярэдняй гістарыяграфічнай традыцыі разглядалася ў першую чаргу як фактар развіцця прамысловасці, сельскай гаспадаркі, гандлю. Між тым уплыў інфраструктурных галін, і асабліва чыгункі, у другой палове XIX – пачатку XX ст. не абмяжоўваўся толькі сферай эканомікі і меў надзвычай важнае значэнне для працэсаў сацыяльнай мабільнасці, павышэння пісьменнасці і агульнай культуры насельніцтва, развіцця яго грамадскай актыўнасці, стварэння перадамоў для фарміравання беларускай нацыі.

З самага пачатку свайго існавання чыгункі былі вымушаны ствараць сацыяльную інфраструктуру, якая забяспечвала іх устойлівае функцыянаванне: уласную сістэму падрыхтоўкі кадрў і сацыяльных гарантый (ахову здароўя, пенсійную сістэму, дабрачынныя арганізацыі, кааператывы, жыллёвае будаўніцтва, культурна-асветныя ўстановы для чыгуначных служачых).

Развіццё чыгуначнай галіны транспарту садзейнічала фарміраванню адукацыйнай прасторы Беларусі. Для паспяховай дзейнасці чыгункі патрабавался яе забеспячэнне кадрамі адпаведнай кваліфікацыі, здольнымі абслугоўваць чыгуначную гаспадарку. На першапачатковым этапе на пасады дарожных майстроў, машыністаў, памочнікаў машыністаў даводзілася браць замежных падданных ці ж самавукаў-практыкаў. У адрозненне ад заходніх краін з іх разгалінаванай сістэмай прафесійных школ, у Расійскай імперыі і на Беларусі кантынгент кандуктараў, слесараў майстэрняў, нават машыністаў складалі людзі, якія ішлі паступова па службе і не атрымалі спецыяльнай адукацыі [17, с. 66]. Каб у некаторай ступені пераадолець гэтую сітуацыю, у Расійскай імперыі прадпрымаліся крокі па развіцці тэхнічнай адукацыі. На тэрыторыі Беларусі практычна адначасова былі адкрыты два тэхнічныя чыгуначныя вучылішчы: 15 верасня 1878 г. – на ст. Мінск Маскоўска-Брэсцкай чыгункі і 20 кастрычніка 1878 г. – на ст. Гомель Лібава-Роменскай чыгункі [8, с. 168]. Рабочыя для чыгуначных майстэрняў, службаў руху, цягі, шляху рыхталіся ў Пінскіх чыгуначных майстэрнях, на двухкласных курсах рамесных вучняў пры Галоўных чыгуначных майстэрнях у Гомелі.

Асноўнай перашкодай для развіцця тэхнічнай чыгуначнай адукацыі з’яўляўся нізкі ўзровень пісь-

меннасці і агульнаадукацыйнай падрыхтоўкі насельніцтва. Вырашэнне пазначанай праблемы адбывалася тыповым для прафесійнай адукацыі таго часу спосабам – стварэннем падрыхтоўчых класаў пры тэхнічных вучылішчах, дзе агульнаадукацыйная падрыхтоўка навучэнцаў даводзілася да належнага ўзроўню. Разам з тым быў знойдзены і другі спосаб павышэння папярэдняй падрыхтоўкі абітурыентаў: чыгунка здолела стварыць і ўтрымліваць ўласную разгалінаваную сетку агульнаадукацыйных навучальных устаноў. Спачатку агульнаадукацыйныя школы ўзніклі па ініцыятыве саміх чыгуначнікаў і фінансаваліся на іх сродкі. Першая чыгуначная агульнаадукацыйная школа на тэрыторыі Беларусі была адкрыта на станцыі Гомель у 1883 г. Пазней падобныя школы ўзніклі у Мінску, Жлобіне, Асіповічах, Бабруйску, Баранавічах і іншых населеных пунктах. З канца XIX ст. упраўленні казённых чыгунак пачалі праяўляць большую ўвагу да адукацыйнай справы, ствараць асобныя камітэты для кіравання ёю, вылучаць фінансавыя сродкі, арыентаваць чыгуначныя пачатковыя школы на падрыхтоўку навучэнцаў да паступлення ў тэхнічныя вучылішчы.

Фарміраванне кадрў чыгуначнікаў прадугледжвала не толькі распаўсюджванне пісьменнасці і спецыяльных ведаў, але і выхаванне ў пэўным кірунку. Яго характар вызначаўся асаблівасцю службы на чыгунцы, калі амаль увесь мясцовы персанал, размеркаваны па шляхах, станцыях і цягніках, выконваў абавязкі самастойна, без непасрэднага нагляду і кіраўніцтва, і таму павінен быў вылучацца высокай ступенню дысцыплінаванасці. Ніводнае ведамства ў Расійскай імперыі не давала такой колькасці аштрафаваных і звольненых за правіны і недагляды на службе, як гэта было ва ўстановах, падначаленых Міністэрству шляхоў зносін [5, с. 110]. У той жа час метады выхавання не абмяжоўваліся выключна штрафнымі санкцыямі. Каб адцягнуць увагу ад шкодных звычак і забяспечыць карыснае правядзенне вольнага часу, упраўленні чыгунак клапаціліся аб правядзенні культурна-асветных мерапрыемстваў для служачых дарогі [16, с. 1907–1909]. У Пінску асобная пабудова была прыстасавана пад тэатр для чыгуначных служачых, якія вельмі ахвотна яго наведвалі [11, с. 299]. Упраўленні чыгунак стваралі мясцовыя і цэнтральныя бібліятэчныя камітэты для ажыц-

цяўлення асветніцкай працы. Бібліятэкі ствараліся пры чыгуначных школах і прызначаліся не толькі для выкладчыкаў і навучэнцаў, але і для іншых катэгорый служачых. Акрамя таго, арганізоўваліся перасоўныя бібліятэчкі, якія перамяшчаліся па чыгуначных станцыях [20, с. 9].

У пачатку ХХ ст. на тэрыторыі Беларусі існавала разгалінаваная сістэма адукацыйных і культурна-асветных устаноў, падначаленых чыгунцы: агульнаадукацыйныя і прафесійныя школы, рамесныя курсы і майстэрні для рабочых, курсы тэхнічнага і агульнаадукацыйнага характару для служачых, вучнёўскія інтэрнаты, дзіцячыя сады, бібліятэкі, музеі, спартыўныя залы, клубы [20, с. 14]. Дзейнасць гэтых устаноў вяла да росту ўзроўню пісьменнасці чыгуначнікаў Беларусі (у 1908–1913 гг. ён складаў 86,2 %) [19, с. 20] і павышэння іх культурнага ўзроўню.

Развіццё чыгуначнай галіны суправаджала паступовае складанне сістэмы сацыяльных гарантый для чыгуначнікаў з такім важнейшым элементам, як ахова здароўя. На чыгуначных лініях уладкоўваліся бальніцы, прыёмныя пакоі, станцыйныя і цягніковыя аптэчкі. Чыгуначныя бальніцы меліся ў Мінску, Гомелі, Брэсце, Баранавічах і інш. У абавязкі чыгуначнай медыцыны ўваходзіў кантроль за выкананнем санітарных мер, утрыманнем памяшканняў і вагонаў у чысціні, папярэджванні інфекцыйных захворванняў [6, с. 1001, 1006]. Чыгуначная медыцына заняла адметнае месца ў агульнай сістэме аховы здароўя Расійскай імперыі, вывучаючы ўмовы жыцця і працы чыгуначнікаў, шкодных уплываў на здароўе людзей [7, с. 12, 18]. Да ліку найбольш сацыяльна важных мерапрыемстваў ў чыгуначнай галіне адносіліся: арганізацыя пенсійнага забеспячэння на прыватных і казённых дарогах; адказнасць чыгуначных устаноў за калецтвы, атрыманыя служачымі; страхаванне жыцця; выдача дапамогі ў выпадку смерці ці хваробы чыгуначнікаў і членаў іх сем'яў, пры звальненні са службы; ўзвядзенне жылля для абслугоўваючага персаналу; арганізацыя кааператываў для забеспячэння патрэб служачых у спажывецкіх таварах.

Праца на чыгунцы з'яўлялася адным з каналаў сацыяльнай мабільнасці ў беларускім грамадстве другой паловы ХІХ – пачатку ХХ ст. Развіццё тэхналогіі ва ўмовах мадэрнізацыі стварыла новую раней невядомую катэгорыю людзей – клас інжынераў і тэхнікаў. Найбольшае распаўсюджанне сярод інжынерна-тэхнічнай інтэлігенцыі ў Расійскай імперыі і на Беларусі набыў тып інжынера-пуцевіка. Выпускнікі Інстытута корпусу шляхоў зносілі і Тэхналагічнага інстытута працавалі пераважна на чыгунцы, аднак былі запатрабаваны і ў іншых галінах народнай гаспадаркі. У свядомасці сучаснікаў інжынеры-чыгуначнікі ўяўляліся надзвычай адукаванымі, дзейнымі, энергічнымі, мабільнымі людзьмі, якія пераўзыходзілі папярэднія пакаленне інтэлігентаў, што сядзелі дзясяткі гадоў на адным месцы і жылі толькі сваімі дробнымі справамі і інтарэсамі [9, с. 14–15].

У беларускіх губернях праца на чыгунцы пасля адмены прыгоннага права і паўстання 1863–1864 гг. пачала прывабліваць прадстаўнікоў дваранскага саслоўя, асабліва не вельмі заможнай яго часткі. Спецыяльнасць інжынера-тэхнолага чыгуначнага транспарту меў беларускі пісьменнік Я. Лучына. Выдатныя здольнасці вылучалі яго спачатку на Закаўказскай чыгунцы, а потым у тэхнічным бюро Лібава-Роменскай чыгункі ў Мінску [4, с. 145–146]. Выпускнік Тэхналагічнага інстытута Э. Вайніловіч падчас замежнай вучобы засвоіў кіраванне лакаматывам [3, с. 51–52]. Хаця далейшы лёс Вайніловіча не быў звязаны з працай на чыгунцы, яго веданне чыгуначнай справы і разуменне перспектывы гэтага віду транспарту дазволілі яму выступіць у 1882 г. адным з ініцыятараў хадайніцтва аб правядзенні чыгункі па Слуцкім павеце [13, арк. 2–7]. З чыгуначнай галіной звязвалі лёс прадстаўнікі духоўнага саслоўя, напрыклад В. А. Турцэвіч, выхадзец з Маладзечаншчыны, які доўгі час быў начальнікам Мікалаеўскай чыгункі [21, с. 12]. Кантынгент тэлеграфістаў, бухгалтараў, касіраў і канторшчыкаў чыгуначных ліній, якія праходзілі па Беларусі, фарміраваўся пераважна з мяшчан.

У парэформенны перыяд на тэрыторыі Беларусі вырасла колькасць працоўных-будаўнікоў чыгунак, у пераважнай большасці прадстаўнікоў збяднелай часткі сялян, якія пры правядзенні чыгуначных шляхоў звычайна сыходзілі працаваць на чыгунку, а па заканчэнні будаўніцтва часта і заставаліся на ёй. Праца на чыгунцы з'яўлялася для сялян пабочным прыробкам, таму ў перыяд сельскагаспадарчых работ яны часта пакідалі службу і вярталіся ў вёску. Не менш за 1/3 чыгуначнікаў Беларусі захоўвалі сваю сувязь з вёскай [19, с. 23]. Высокая ўдзельная вага сярод чыгуначных рабочых асоб, звязаных паходжаннем і ладам жыцця з вёскай, падштурхоўвала адміністрацыю да арганізацыі такіх на першы погляд не характэрных для чыгункі мерапрыемстваў, як развядзенне дрэўных гадавальных ці правядзенне бясплатных курсаў пчалярства для чыгуначнікаў [12, арк. 190].

Абсалютная большасць рабочых і служачых (звыш 80 % на Лібава-Роменскай і Палескіх чыгунках) былі выхадцамі з беларускіх губерняў, хаця дарогі на значным працягу выходзілі за іх межы. Напярэдадні Першай сусветнай вайны беларусы складалі звыш 70 % агульнай колькасці чыгуначнікаў [19, с. 19].

Па меры развіцця мадэрнізацыйных працэсаў паступова адбывалася змена гендэрных стэрэатыпаў, якая аб'ектыўна вяла да ўключэння жанчын у розныя галіны грамадскай вытворчасці, у тым ліку на чыгунку. У некаторых падраздзяленнях чыгуначнай галіны Беларусі ўдзельная вага жанчын дасягала 25 %. Неабходнасць дадатковых заробкаў застаўляла жанчын згаджацца на адносна невысокія заробкі на пасадах касіраў, тэлеграфістаў, бухгалтараў. Жанчыны сваёй прысутнасцю на службе стваралі спрыяльную атмасферу ветлівасці і вытрымкі, адрознівалася акуратнасцю, выканаўчай дысцыплінай, цвярозасцю [11, с. 216–217].

Змены сацыяльнага становішча чыгуначнікаў суправаджаліся эвалюцыяй сямейнага побыту. У новым індустрыяльным грамадстве з яго мабільнасцю памеры сем'яў змяняліся, і яны ўсё больш прыста-соўваліся да запатрабаванняў новай тэхнаферы [18, с. 64]. Адзначаная тэндэнцыя назіралася сярод работнікаў Гомельскіх чыгуначных майстэрняў, дзе найбольш распаўсюджанымі былі сем'і колькасцю з трох (23,76 %) ці чатырох (18,63 %) чалавек. У малой па форме рабочай сям'і страчваліся многія традыцыі, уласцівыя сямейным і шлюбным адносінам у сялянскім асяроддзі, адбывалася засваенне гарадскіх форм жыцця, складванні новых рыс у сямейным побыце [2, с. 13–15].

Такім чынам, праца на чыгунцы прыводзіла да размывання саслоўных перагародак, пераразмеркавання працоўных рэсурсаў з аграрнай галіны ў іншыя сферы дзейнасці, павышэння ўзроўню пісьменнасці і агульнай культуры чыгуначнікаў.

Новыя транспартныя шляхі садзейнічалі развіццю ўрбанізацыі, выклікаючы хуткія змены ў жыцці кожнага горада, па якім праходзіла чыгунка: з'яўляліся новыя танныя тавары, ажыўлялася будаўніцтва, паскаралася дастаўка пошты, газет, прыязджалі новыя людзі. Чыгуначнае будаўніцтва не толькі змяняла аблічча беларускіх гарадоў, але і пераўтварала ўмовы пражывання людзей у цэлым. Калі ў індустрыяльных грамадствах прасталінейны рух па зямлі ці моры паўставаў адхіленнем ад нормы, то індустрыяльныя грамадствы будавалі чыгункі, чые паралельна выкладзеныя рэйкі цягнуліся па прамой лініі ўдалячынь. Яны сталі восьямі, уздоўж якіх атрымалі пэўнае матэрыяльнае ўвасабленне новыя гарады, распрацаваныя ў чарцяжах [18, с. 187, 190]. Вакзалы, як новы тып грамадскага цывільнага будынка, пачалі адыгрываць ролю цэнтраў горадаўтваральнай планіроўкі і культурна-эканамічнага жыцця. На вакзалах і прывакзальных плошчах з'яўляліся крамы, рэстараны, кіёскі для продажу газет, праводзіліся культурныя мерапрыемствы, адбываліся провады сяброў.

Чыгунка з'явілася неад'емным элементам гарадской інфраструктуры і спрыяла добраўпарадкаванню беларускіх гарадоў: брукаванню вуліц і пляцаў, водазабеспячэнню, асвятленню, што ўзнімала ўзровень матэрыяльнай культуры гараджан. Імклівая ўрбанізацыя запатрабавала пракладкі водаправодаў. Гэты тып збудаванняў знаходзіўся ў адзіным комплексе з чыгуначнымі станцыямі, паколькі ў склад вытворчых аб'ектаў чыгункі ўваходзілі воданпорныя вежы. На чыгунцы ўпершыню пачала выкарыстоўвацца электрычнасць для асвятлення. Напрыклад, Брэсцкі вакзал стаў першым на расійскіх чыгунках, дзе было ўсталявана электрычнае асвятленне: 160 лямпачак з'явіліся ў залах і на перонах [15, с. 153].

Чыгуначнае будаўніцтва вяло да змен эстэтычных поглядаў людзей, фарміруючы архітэктурнае асяроддзе з новым стылявым абліччам. Афармленне пасажырскіх вакзалаў і станцыйных будынкаў

чыгунак вылучалася авангардным архітэктурным вырашэннем і спалучала розныя кірункі архітэктурны эклектыкі і стылю мадэрн [10, с. 146, 259]. На выгляд чыгуначных пабудоў паўплывала і характэрная для прамысловых збудаванняў таго часу «цагляная архітэктурна», папярэдніца рацыяналізму і функцыяналізму ў дойлідстве XX ст. Развіццё чыгункі на Беларусі суправаджала ўзвядзенне інжынерных збудаванняў, непасрэдна звязаных з транспартнымі камунікацыямі (шматпалётных металічных мастоў, пуцэправодаў), якія з'яўляліся новым элементам у традыцыйным асяроддзі. Выкарыстанне пры ўзвядзенні чыгуначных будынкаў сталі, жалезабетону, новых будаўнічых схем патрабавала складаных разлікаў і было перадавым для свайго часу. Змены ў звычайны ландшафт уносіў тэлеграф, іншы тып камунікацый, які цягнуўся ўздоўж чыгунак і ствараў агульны камунікацыйны калідор [1, с. 531–537].

Стварэнне чыгуначнай сеткі паскорыла перабудову сельскай гаспадаркі, аказала моцнае ўздзеянне на рост таварнасці земляробства, павелічэнне сельскагаспадарчай вытворчасці і развіццё таварзвароту. Чыгунка прасунула наперад земляробчую культуру, адкрыўшы дастаўку мінеральных угнаенняў, сельскагаспадарчых машын і якаснага насення з аддаленых месц. Колькасць дастаўленых на станцыі Палескіх чыгунак земляробчых машын і прылад штогод узрасла: у 1893 г. – 33,3 тыс. пудоў, у 1903 г. – 87 тыс. пудоў, у 1909 г. – 82, 4 тыс. пудоў [11, с. 232–233]. Пасля будаўніцтва Рыга-Арлоўскай чыгункі рыжскія фірмы пачалі актыўна займацца продажам сельскагаспадарчых машын у Віцебскай губерні [14, с. 13–14]. У гэтай губерні не толькі буйныя землеўладальнікі, але і сяляне закуплялі з Рыгі і Лібавы дзясяткамі вагонаў суперфасфат і дзясягалі лепшых ураджаяў і якасці збожжа. Падобная ж сітуацыя назіралася ў раёне дзейнасці Палескіх чыгунак. Дзякуючы чыгунцы пры неўраджаях пацярпелыя мясцовасці атрымлівалі магчымасць хутка папоўніць запасы збожжа без прыкметнага павышэння коштаў. Чыгунка спрыяла спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці, развіццю на тэрыторыі Беларусі свінагадоўлі, садаводства, малочнай гаспадаркі, асабліва сыраварэння і вырабу масла, дазваляючы адпраўляць гэтыя прадукты на больш аддаленыя рынкі.

Інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва на тэрыторыі Беларусі садзейнічала павелічэнню аб'ёму транспартных паслуг, што адпавядала грамадскім патрэбнасцям і павялічвала дабрабыт усяго насельніцтва. Дзякуючы эканоміі на транспарце, чыгункі зрабілі даступнымі шматлікія прадметы спажывання, якімі раней карысталіся толькі заможныя пласты. Яны павялічылі кошт земляў тых губерняў і паветаў, па якіх прайшлі. Чыгуначнае будаўніцтва давала заробкі насельніцтву беларускіх губерняў ці істотна ўплывала на іх. Людзі атрымалі магчымасць займацца дастаўкай будаўнічых матэрыялаў ці непасрэдна ўдзельнічаць ў пабудове чыгуначнага палатна.

Сведчаннем росту дабрабыту насельніцтва беларускіх губерняў з'яўлялася павелічэнне пасажырскага руху на чыгуначным транспарце. Прыгожыя, чыстыя, асветленыя і абагрэтыя пасажырскія памяшканні станцый і вагонаў дэманстравалі пэўны ўзор зручнасці і камфорту для часткі насельніцтва, узровень жыцця якой быў яшчэ вельмі нізкі. Чыгункі краіны адкрылі магчымасці для масавага перамяшчэння працоўных у раёны новых індустрыяльных цэнтраў Расіі. Так, пасажырскі рух па Рыга-Арлоўскай чыгунцы ажыўляўся вясной у сувязі з перавозкай працоўных на адыходныя промыслы. Пабудова Сібірскай чыгункі аблегчыла эксплуатацыю прыродных багаццяў Расіі і пераазмеркавала працоўныя рэсурсы. Малазямельныя беларускія сяляне атрымалі магчымасць перасялення, што дазволіла часткова вырашыць праблемы мясцовасцей, дзе адчуваўся недахоп зямлі. Чыгуначнае будаўніцтва пашырала кола асоб, якія вандравалі для адпачынку, лячэння ці знаёмства з іншымі краінамі. Найбольш заможныя пласты насельніцтва Беларусі ажыццяўлялі паездкі па чыгунцы на курорты Балтыйскага ўзбярэжжа [14, с. 44]. У пачатку XX ст. у паўсядзённае жыццё пэўнай часткі гараджан пачалі ўкараняцца паездкі на дачы ў прыгарадных цягніках [11, с. 224–225].

Такім чынам, зазначым, што пачатак перыяду індустрыяльнага грамадства на тэрыторыі Расійскай імперыі і Беларусі супаў з фарміраваннем новай мадэлі сацыяльнай пабудовы і адаптацыяй новых камунікацыйных тэхналогій. Выклікі з боку больш развітых у тэхналагічных адносінах краін падштурхоўвалі расійскія ўлады паскараць мадэрнізацыйныя працэсы шляхам актыўнага будаўніцтва чыгунак. Сацыяльны кошт паскоранага чыгуначнага будаўніцтва быў высокі: выдаткі на чыгуначны транспарт выклікалі дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту, сродкі на пагашэнне знешніх пазык выпампоўваліся з насельніцтва шляхам падатковага ўціску. З другога боку, канцэнтрацыя сіл і фінансавых сродкаў грамадства на чыгуначным

будаўніцтве дазволіла не толькі стварыць разгалінаваную сетку камунікацый, але і прывесці да відавочных сацыяльна-культурных зрухаў.

Устойлівую дзейнасць чыгуначнай галіны забяспечвала сацыяльная інфраструктура, у якую ўваходзілі ўласная сістэма камплектавання кадраў і сацыяльных гарантый. На тэрыторыі Беларусі існавалі чыгуначныя цэрквы, бальніцы, агульнаадукацыйныя і прафесійныя школы, дабрачынныя арганізацыі, кааператывы, культурна-асветныя ўстановы. Хаця гэтыя структуры прызначаліся ў першую чаргу для чыгуначных служачых, у той жа час яны забяспечвалі патрэбы іншых катэгорый насельніцтва і пэўным чынам уплывалі на агульны стан культуры і дабрабыту Беларусі.

З'яўленне чыгуначных шляхоў зносіў у камунікацыйнай прасторы грамадства спрыяла павышэнню яго мабільнасці, разбурэнню сааслоўнага ладу, эвалюцыі сямейнага побыту ў асяроддзі чыгуначнікаў. Будаўніцтва чыгунак выклікала змены на рынку працы, садзейнічала фарміраванню новых прафесійных груп інжынерна-тэхнічнай інтэлігенцыі і чыгуначных рабочых, якія мелі беларускае паходжанне.

Чыгункі ў большасці выпадкаў адыгрывалі значную ролю ў фарміраванні адукацыйнай прасторы і павышэнні агульнай культуры насельніцтва Беларусі. Адкрыццё чыгунак пераўтварала паўсядзённае жыццё людзей, фарміравала новае гарадское асяроддзе з такімі элементамі, як водаправод, электрычнасць і інш. Чыгуначнае будаўніцтва з'явілася спрыяльнай глебай для распаўсюджвання на тэрыторыі Беларусі архітэктурнага стылю мадэрн, новых тыпаў будынкаў, прагрэсіўных архітэктурна-канструкцыйных прыёмаў. Тэхналагічны прагрэс, звязаны з чыгуначным будаўніцтвам, аказваў уплыў на светаўспрыманне і каштоўнасны арыентацыі людзей, садзейнічаў фарміраванню новага спосабу мыслення, заснаванага на рацыянальным падыходзе, схільнасці да парадку і дысцыпліны.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Архітэктурна Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславян. і еўрапейскім кантэксце: у 4 т. / А. І. Лакотка [і інш.]; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – Т. 3, кн. 2: Другая палова XIX – пачатак XX ст. – 549 с.
2. Барановский, Л. С. Быт железнодорожных рабочих Белоруссии конца XIX – начала XX в. (на материалах Главных мастерских Либаво-Роменской железной дороги в Гомеле): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. С. Барановский. – Минск, 1977. – 21 с.
3. Войнилович, Э. Воспоминания / Э. Войнилович. – Минск, 2007. – 380 с.
4. Гісторыя беларускай літаратуры: XIX – пачатак XX ст. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 560 с.
5. Железная дорога Беларуси: история и современность / В. Г. Рахманько [и др.]; под общ. ред. В. Г. Рахманько. – Минск: Триолета, 2001. – 488 с.

6. Общий устав российских железных дорог изд. 1906 г. и обнародованные по март 1911 года и изменение, дополнение и развитие его узаконения и правила, с законодательными мотивами, на которых основан Устав, разъяснениями Правительствующего сената и замечаниями составителя / сост. К. П. Змирлов, сенатор Гражданск. кассационного деп. Правительствующего сената. – 3-е неофиц. изд. – СПб.: Право, 1911. – 1082 с.

7. Исторический очерк разных отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железных дорог в России по 1897 г. включительно. – СПб.: Тип. М.П.С., 1901. – 723 с.

8. История Белорусской железной дороги. Из века XIX – в век XXI / В. В. Яновская [и др.]. – Минск: Маст. літ., 2012. – 955 с.

9. Кригер-Войновский, Э. Б. Воспоминания, впечатления, мысли о революции / Э. Б. Кригер-Войновский. – М.: Рус. мир, 1999. – 520 с.

10. Кулагін, А. М. Электыка. Архітэктурна Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. / А. М. Кулагін. – Мінск: Ураджай, 2000. – 304 с.
11. Материалы по обследованию железных дорог. Полесские ж. д. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1913. – 352 с.
12. НГАБ. – Фонд 3012. – Воп. 1. – Спр. 14. Телеграммы управления о присылке колес, рессор, организации бесплатных курсов пчеловодства для железнодорожных рабочих и др. 1912–1914.
13. НГАБ. – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 3716. Дело по ходатайству помещиков Слуцкого уезда о проведении через этот уезд железной дороги. 1882 г.
14. Отчет о действиях Общества Витебских сельских хозяев, состоящего под Августейшим покровительством Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича за 1893 год. – Витебск: Типо-литография наследников М. Б. Неймана, 1894. – 112 с.
15. Памяць: гіст.-дак. хроніка Брэста: у 2 кн. – Мінск: БЕЛТА, 1997. – Кн. 1. – 573 с.
16. Сборник правительственных распоряжений, относящихся до службы подвижного состава и тяги железных дорог. Дополнение IV за время с 1 июня 1909 г. по 1 января 1912 г. / составил и издал инженер-технолог В. А. Фон-Раабен. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1912. – 2003 с.
17. Смерть и увечье при эксплуатации железных дорог. Комментарий к ст. 683 X т. I ч. и Общему Уставу Российских Железных Дорог 12 июня 1885 г. / составил Ф. Осецкий. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1885. – 191 с.
18. Тоффлер, Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 781, [2] с.
19. Тупик, П. А. Железнодорожники Белоруссии в период империализма: автореф. дис. ... канд. ист. наук / П. А. Тупик. – Минск, 1991. – 24 с.
20. Школьное дело на Московско-Брестской железной дороге до 1909 года и отчет за 1909 год. – [Б. м.], 1909. – 143 с.
21. Ярушевич, А. В. Молодечно и его учебные заведения: к 50-летию Молодечненской учительской семинарии / А. В. Ярушевич. – Вильна, 1914. – 71 с.

Наталія Новік

ЖЕЛЕЗНАЯ ДОРОГА КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ БЕЛАРУСИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX в.)

Резюме

В статье проанализировано значение железнодорожного транспорта как одной из важнейших составных частей общественной инфраструктуры, выявлено влияние железнодорожных путей сообщения на характер социально-экономических и культурных процессов на территории Беларуси.

Устойчивую деятельность железнодорожной отрасли обеспечивала собственная социальная инфраструктура, в которую входили система комплектования кадров и социальных гарантий. На территории Беларуси действовали железнодорожные церкви, больницы, общеобразовательные и профессиональные школы, благотворительные организации, кооперативы, культурно-просветительские учреждения. Сделан вывод о том, что эти структуры не только обеспечивали потребности железнодорожных служащих, но и оказывали влияние на уровень культуры и благосостояния населения Беларуси.

Отмечена связь железнодорожного строительства и формирования городской культуры индустриального общества путем создания новой архитектурной среды вокруг железнодорожных линий, формирования эстетики функционализма и модерна, прогресса архитектурно-конструктивных приемов. Показано влияние железной дороги на аграрную сферу, общее повышение крестьянской культуры.

Выявлены вызванные железнодорожным строительством изменения на рынке труда, которые сопровождалась формированием новых профессиональных групп инженерно-технической интеллигенции и железнодорожных рабочих, имевших белорусское происхождение. В качестве социальных последствий железнодорожного строительства выделены замена старой патриархальной семьи малой рабочей семьей железнодорожников, активно усваивавшей городские формы жизни, а также постепенная смена гендерных стереотипов, которая приводила к расширению использования женского труда на железной дороге. Влияние железной дороги на характер социальных процессов определялся также созданием атмосферы порядка и дисциплины в сфере железнодорожного хозяйства, формированием способа мышления, характерного для индустриального общества.

Natallia Novik

RAILROAD AS FACTOR OF WELFARE DEVELOPMENT OF BELARUS (THE SECOND HALF OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

Summary

The article deals with the value of the railway transport as one of the most important components of public infrastructure. There revealed the railroad network influence on the nature of social, economic and cultural processes on the territory of Belarus.

Steady activity of the railway branch was secured by its own social infrastructure which included the system of staffing and social warranties. Railway churches, hospitals, comprehensive and vocational schools, the charitable organizations, cooperatives, cultural and educational establishments operated on the territory of Belarus. The author made a conclusion, that these structures not only secured needs of railway employees, but also had impact on the level of the culture and welfare of the population of Belarus.

The author noted the connection between railway construction and formation of the industrial society city culture by creating of the new architectural environment round railway lines, formation of esthetics, functionalism and modernist styles, progress of architectural constructive methods. It is shown the influence of the railroad on the agrarian sphere, the general increase of country culture.

The article reveals the changes caused by railway construction on a labor market which were accompanied by formation of the new professional groups of the technical intellectuals and the railway workers with Belarusian origin. As social consequences of railway construction are selected the following peculiarities: changeover of an old patriarchal family by a small working family of the railroad workers who were actively acquiring city forms of life, and also step-by-step change of gender stereotypes which led to extension of use of female work on the railroad. Influence of the railroad on nature of social processes was also defined by the atmosphere of an order and discipline in the sphere of railway economy, formation of thinking method specific for industrial society.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 02.04.2014

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ И КОТИРОВКИ ВАЛЮТ В МИНСКЕ (АВГУСТ 1919 – ИЮЛЬ 1920 г.): ПО МАТЕРИАЛАМ ГОРОДСКОЙ ПРЕССЫ

При работе с источниками периода новейшей истории исследователь неизбежно сталкивается с указанием цен, заработной платы, штрафов и налогов. При обработке подобной информации важно знать, в каких денежных знаках указываются приведенные в документах суммы. Между тем далеко не всегда это легко установить.

Прекрасным примером является ситуация, сложившаяся в Минске в августе 1919 – июле 1920 г. и зафиксированная (пусть и с некоторыми искажениями) ежедневными газетами. Материалы по экономическому положению в городе регулярно печатали «Звон» (с 12 октября 1919 г. – «Беларусь») и «Минский курьер». Информация, помещавшаяся на страницах прессы, позволяет провести статистический анализ и реконструировать положение финансов г. Минска этого сложного и неоднозначного периода.

В данной работе на основе публикаций городских ежедневных газет предпринята попытка определить основные денежные знаки, имевшиеся в обращении, и уточнить место каждой из валют в денежном хозяйстве Минска в период нахождения города под контролем польской администрации (08.08.1919–11.07.1920). Назрела необходимость рассмотреть динамику котировок валют и причины наиболее резких изменений их, а также остановиться на некоторых других моментах денежного обращения в Минске этого периода. Полученная информация поможет пролить свет на некоторые слабо изученные моменты деловой жизни города осени 1919 – начала лета 1920 г. Ранее автор обращался к рассматриваемой теме [34; 36; 37], и эта статья является обобщением накопленных данных.

8 августа 1919 г. Минск был занят польскими легионами. Перед новой администрацией весьма скоро встал ряд проблем. Одной из них было параллельное обращение в городе (равно как и на остальных оккупированных территориях) множества валют. Так, под словом «рубль» подразумевалось пять совершенно разных по своим котировкам и покупательной способности денежных знаков, одновременно находившихся в обращении. Это были: «царские» («никлаевские», «романовские») рубли – Кредитные билеты Государственного Банка Российской Империи образца 1898–1912 гг.; «думские» («думки») – Кредитные билеты достоинством в 250 и 1000 рублей, выпущенные Временным правительством; эмитированные

тем же правительством «керенские» («керенки») – казначейские знаки номиналами 20 и 40 рублей; ост-рубли (оккупационные денежные знаки, выпускавшиеся немецкими властями под эгидой Восточного банка торговли и промышленности); совзнаки. Точно так же термин «марка» относился, как минимум, к трем различным денежным знакам, регулярно упоминавшимся в прессе: ост-марке, марке немецкой и марке польской. Взаимодействие этих денежных знаков обусловило экономическую жизнь в городе на протяжении всех 10 месяцев нахождения Минска под контролем польской администрации.

Параллельное обращение валют, начавшееся в городе после эмиссий, предпринятых Временным правительством и продолжившееся при «Советах», в рассматриваемый период достигло пика своего развития. На момент ухода из города частей Красной Армии в кошельках и карманах минчан уже сосуществовали «царские», «думские», «керенки», «совзнаки». Вероятно, в городе сохранялось и некоторое количество ост-рублей, ост-марок и немецких марок, хотя прием германских оккупационных денежных знаков был воспрещен с 11 февраля 1919 г. всем учреждениям, как советским, так и частным, за исключением Казначейства [99, с. 321]. С приходом польских легионов к имеющимся на руках у населения и в кассах учреждений купюрам добавились марки польские. Необходимо отметить, что все эти денежные знаки к тому времени объединяла одна важная черта – отсутствие реального обеспечения.

Одновременно с параллельным обращением валют зародилась и система стихийных котировок, которая пережила смену властей и достигла апогея в период польской интервенции. Установленный советской властью паритет имевшихся в обращении денежных знаков так и не стал реальностью, оставшись на бумаге. По сути, колебания курсов на «черной» бирже в этот период можно рассматривать как реакцию населения и рынка на действия властей, политические и военные события.

Изменения курса могли произойти в любой момент и были трудно предсказуемы [9, с. 4; 10, с. 4; 76, с. 4]. Актуальный курс валют зачастую являлся загадкой для самих минчан: «Кепска яшчэ і тое, што ніхто ня ведае, які курс на грошы. Кожны гандляр прымае іх пад сваё сумленьне» [38, с. 3]. Спекуляция валютой на уровне частных лиц процветала: «У месці

прыкмячаецца вялікі наплыў грашовых спекулянтаў, тварыцца «курсу» [114, с. 4].

Котировки менялись не только в зависимости от вида денежных знаков, но и от их номинала и сохранности (в прессе отдельно указываются курсы крупных и мелких купюр, ветхих и новых) [9, с. 4; 44, с. 4; 47, с. 4; 57, с. 4; 67, с. 4; и др.]. Так, многочисленные махинации раскручивали вокруг «рваных» царских, которые шли по заниженному курсу [57, с. 4; 59, с. 4; 60, с. 4; 96, с. 4; и др.].

Вероятнее всего, регулярно появлявшаяся на страницах городской прессы и рассматриваемая в данной статье информация о котировках на минской бирже относится к «черной», «неофициальной» бирже. Авторы обзоров обычно не указывают, курсами какой, собственно, биржи они руководствуются. При отсутствии в августе–сентябре 1919 г. в Минске кредитных учреждений [102, с. 1] именно «неофициальная биржа» по Богадельной улице [121, с. 1] устанавливала реальный курс различных валют в городе, чутко реагируя на политические события и действия на фронтах. Впрочем, в этот период в Минске курсы формировали все: от частных лиц на «неофициальной бирже» до различных организаций (кооперативов) [30, с. 4; 87, с. 4; 94, с. 4].

Подобная ситуация не устраивала ни городскую администрацию, ни Управление Восточных земель. Уже в сентябре 1919 г. устанавливаются карательные меры в отношении спекулянтов валютой и проводятся облавы на «черной» бирже [91, с. 4; 122, с. 4]. Подобные акции предпринимались и позже [4, с. 4]. Судя по исполненным злорадным сообщениям в прессе, понять, предприняты карательные действия властями или это обычный разбой, можно было не всегда: «На біржы апошнімі днямі невядомыя людзі нападаюць на біржавых спекулянтаў і, сярод белага дня пры ўсіх на вачох, робяць обыскі і забіраюць у іх грошы. Гэта, пэўна, не дапамагае павышэнню курсу маркі, за якую ўчора плацілі 57 руб. царскіх за 100 марак» [53, с. 4].

Кроме облав и обысков спекулянтов на «бирже» власти вводят запрет на обмен денежных знаков, где бы то ни было, за исключением официальных меняльных контор, в своей деятельности обязанных ориентироваться на регулярно публикуемые «Минским курьером» и другими газетами курсы валют на Варшавской бирже. Конторы эти должны были принимать к обмену все денежные знаки, курсировавшие в городе, за исключением «советских».

Следует отметить, что при установленном директивно и неоднократно законодательно подтвержденном позже паритете марки польской и рубля, курс марки в меняльных конторах изначально закладывался на 10 % ниже «царского». Две такие конторы открылись в Минске в начале сентября 1919 г. [19, с. 4; 91, с. 4]. Очень скоро в них начинаются махинации и злоупотребления [12, с. 4], которые, вероятно, и вынудили власти провести ревизию меняльных контор в марте 1920 г. [98, с. 4].

Минчане с нетерпением ожидали открытия кредитных учреждений. С ними связываются надежды на стабилизацию курса и унификацию денежного обращения [85, с. 2]. Действительно, в самые сжатые сроки возобновляют свою деятельность ряд банков и учреждений взаимного кредита [6, с. 4; 15, с. 4; 16, с. 4; 18, с. 4; 32, с. 4; 84, с. 1]. Однако оказать существенное влияние на ситуацию они были не в силах [101, с. 4].

В конце 1919 г. на страницах прессы появляется информация о скором открытии в Минске фондовой биржи [13, с. 4; 25, с. 4]. Указываются инициаторы подготовки проекта биржи (Брауде, Ванькович), называется адрес помещения (ул. Койдановская, 1-8), приводится информация о подготовке устава [116, с. 4]; чуть позже сообщается, что «фондавая біржа ўжо з'арганізавана і будзе адчынена гэтымі днямі. Біржа гэтая ўрэгуліруе валютнае пытаньне» [117, с. 4]. Но ни в январе 1920 г., ни позже газеты не возвращаются к этой теме. Таким образом, точной информации об открытии и деятельности официальной фондовой биржи в Минске в рассматриваемый период нет. Можно предположить, что она так и не была открыта.

Как показало дальнейшее развитие событий, все меры, предпринятые в борьбе с «черной» биржей и спекуляцией валютой, оказались неэффективны и особого успеха не имели.

В настоящее время сложно дать конкретный ответ на вопрос об удельном весе каждой из валют в денежном обращении Минска. Из газет следует, что основная часть денежной массы, имевшейся на руках у населения [75, с. 4], а также в наличности кооперативов [95, с. 4], осенью 1919 г. состояла из «керенок» и «советских». Курс их был крайне нестабилен, они котировались низко и неохотно принимались в платежи. Некоторое повышение курса и активизация спроса на «керенки» и «совзнаки» отмечается при появлении возможности сообщения с Советской Россией и Украиной [12, с. 4; 45, с. 4; 46, с. 4; 103, с. 4]. Котировки этих денежных знаков регулярно указываются в прессе до конца ноября 1919 г.; зачастую приводится единый курс для двух валют [56, с. 4; 59, с. 4], хотя изначально «керенки» котировались заметно выше [7, с. 4; 9, с. 4; 11, с. 2; и т. д.]. Позже указание курса «керенок» и «советских» появляется изредка, и в апреле 1920 г. эти денежные знаки окончательно исчезают со страниц газет (рис. 1).

Именно «керенские» и «совзнаки» при «советах» в Минске были основной единицей, в которой исчислялись цены [40, с. 1; 75, с. 4]. Однако после вступления в город частей польской армии и создания здесь новой городской администрации в качестве основной валюты был установлен «царский» рубль [1, с. 4], высоко котировавшийся и бывший в дефиците [14, с. 4; 47, с. 4; 67, с. 4; 72, с. 4]. «Царские» и «думские» денежные знаки встречались значительно реже «керенок» и «советских» и быстро изымались горожа-

нами из обращения, оседающая в депозитах. Кроме того, как одно из препятствий к широкому использованию «думских» в денежном хозяйстве города газеты называют крупные номиналы этих купюр (250 и 1000 рублей) [40, с. 1].

Резкая смена валюты привела к ряду злоупотреблений и конфликтов [16, с. 4; 17, с. 2; 33, с. 4; 119, с. 4]. Дельцы «черной» биржи, т. наз. «банкиры», быстро сориентировались и нашли еще одну возможность обогатиться: они скупали «царские» и давали их нуждающимся под залог, из расчета 2–4 рубля с 1000 в день, извлекая выгоду из сложившейся ситуации [14, с. 4]. В городе происходит рост цен, несколько замаскированный снижением цифр на ценниках [121, с. 1] (на конец сентября – начало августа между «царскими» и «керенскими» была разница в 4–5 раз) [9, с. 4; 121, с. 1].

В поисках выхода из кризисной ситуации, сложившейся в денежном хозяйстве города, магистрат обращается с ходатайством к польским властям с просьбой о сохранении в обращении всех денежных знаков, курсировавших ранее, и об установлении твердого курса [75, с. 4; 76, с. 4]. Управление Восточных земель предприняло попытку в директивном порядке установить твердый курс основных валют (рубля «царского», «думского», «керенского», марки польской) [100, с. 4].

На протяжении всего периода польской власти в Минске роль основной валюты и счетной единицы оспаривали друг у друга «царский» рубль и марка польская. Первоначально провозглашенный законодательно паритет этих валют просуществовал недолго, если только он вообще был в реальности.

Первые шаги по установлению фиксированных курсов имеющихся в обращении денежных знаков и введению в качестве основной счетной единицы «царского» рубля на белорусских землях были предприняты польской администрацией еще в начале лета 1919 г. Со 2 июня 1919 г., согласно распоряжению Генерального комиссара Восточных земель, все налоги и выплаты в официальных учреждениях должны были исчисляться в «царских» рублях (не в марках!); одновременно устанавливался паритет «царского» рубля и марки польской [100, с. 4]. Во второй половине 1919 г. официальный паритет марки польской, остмарки и «царского» рубля будет неоднократно подтвержден законодательно (в июле [93, с. 1; 100, с. 4], августе [100, с. 4], ноябре [2, с. 4] и декабре [100, с. 4] 1919 г.).

Реальность сильно отличалась от норм, декларированных в правительственных директивах. Так, когда согласно Объявлению № 71 от 8 ноября 1919 г. в очередной раз декларировалось равенство польской марки и «царского» рубля (за отклонение от которого устанавливалось тюремное заключение сроком до 6 месяцев) [2, с. 4], в котировках «биржи» от 09.11.1919 [47, с. 4], равно как и в курсах официальных меняльных контор от 13.11.1919 [107, с. 4], курс марки

польской был ниже на 8–15 %. Законодательство не успевало за изменением котировок и не могло остановить падения курса марки. В мае 1920 г. курс был установлен в 216 марок польских за 100 рублей «царских» [120, с. 4], а спустя несколько дней на «черной бирже» он составлял уже 225–240 марок польских за 100 рублей «царских» [61, с. 4; 62, с. 4].

Сложно обстояло дело и с унифицированием счетной единицы. Так, осенью 1919 г. цены указывались в «царских» рублях; ожидалось, что после наступления нового, 1920 г., все расчеты будут переведены на марки польские [5, с. 4; 81, с. 4]. Однако резкое падение курса марки польской в начале января 1920 г. обрекло на неудачу попытку перевести расчеты в городе на эту валюту.

Население продолжало относиться к маркам настороженно. В прессе публикуется информация об отказе приема марки польской в платежи [23, с. 4; 31, с. 4] как местными купцами, так и зарубежными предпринимателями. Впрочем, наказание за отказ приема в платежи польской марки устанавливалось и ранее [82, с. 4]. Газеты регулярно указывают на требование оплаты услуг и товаров только в «царских» рублях, рассматривая это как злоупотребление [14, с. 4; 22, с. 4; 23, с. 4; 104, с. 4; 111, с. 4]. Учреждения пытались перевести свои операции на «царские» рубли [108, с. 4]. Произошел новый скачок цен [106, с. 4]. Наниматели были вынуждены поднять заработную плату, некоторые учреждения вводили для своих служащих выплату фиксированной части заработной платы в «царских» рублях [41, с. 4].

Администрация Управления Восточных земель оказалась в тупике. С одной стороны, в ситуации, сложившейся в начале января 1920 г., отток «царских» рублей в Варшаву и за рубеж грозил финансовой катастрофой для края [23, с. 4]. Ввиду этого 14.01.1920 вводится запрет на вывоз «царской» валюты с «Кресов Восточных» в бывшую «Польшу Конгрессовую». Указывается, что разрешение на вывоз может давать только Министерством финансов [112, с. 4].

С другой стороны, польские власти понимают, что после свержения царского правительства производственные мощности Экспедиции Заготовления Государственных Бумаг остались в руках у большевиков. Благодаря этому Советская Россия беспрепятственно продолжила эмиссию «царских» [27, с. 11], которые высоко котировались и принимались в платежи за рубеж и воюющими сторонами. Кроме того, большевики реквизируют значительные суммы в «царской» валюте, находившиеся в банках. Простая логика требовала от польских властей конкретных действий по укреплению польской марки и ограничению сферы применения «царской» валюты.

Таким образом, невзирая на сложную ситуацию, 13 февраля 1920 г. «Беларусь» печатает приказ Генерального Комиссара Восточных земель, согласно которому: «...ўсім дзяржаўным установам, грамадзкім касам і грамадзкім установам прымаць грошы, а так

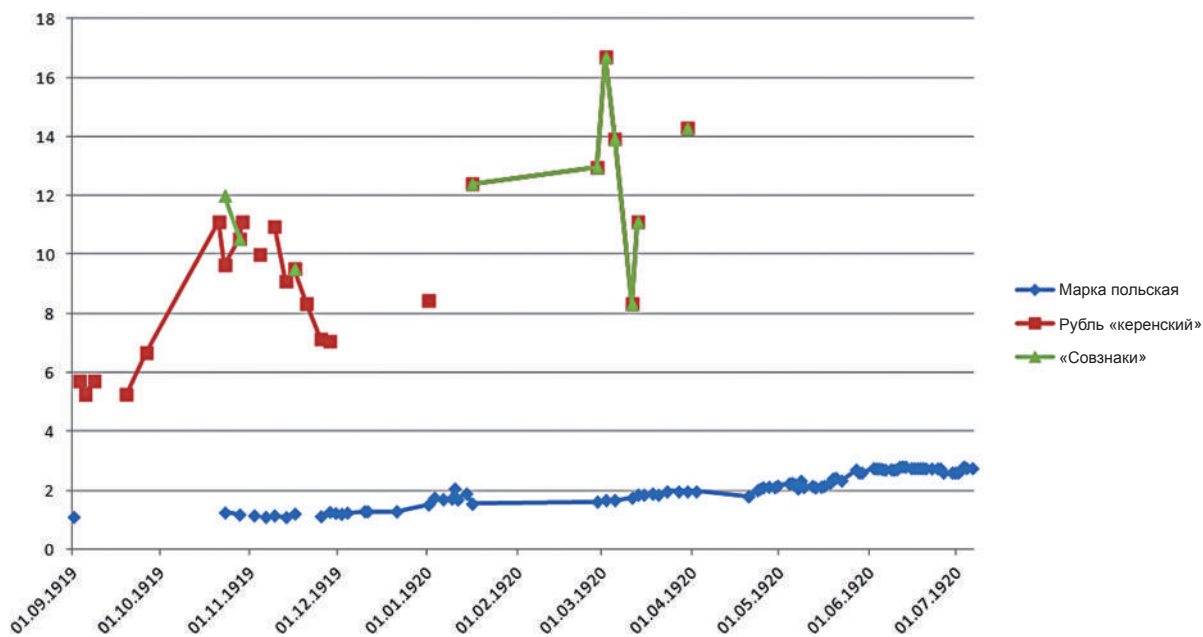

Рис. 1. Котировки «царского» рубля: марка польская, рубль «керенский», «совзнаки»

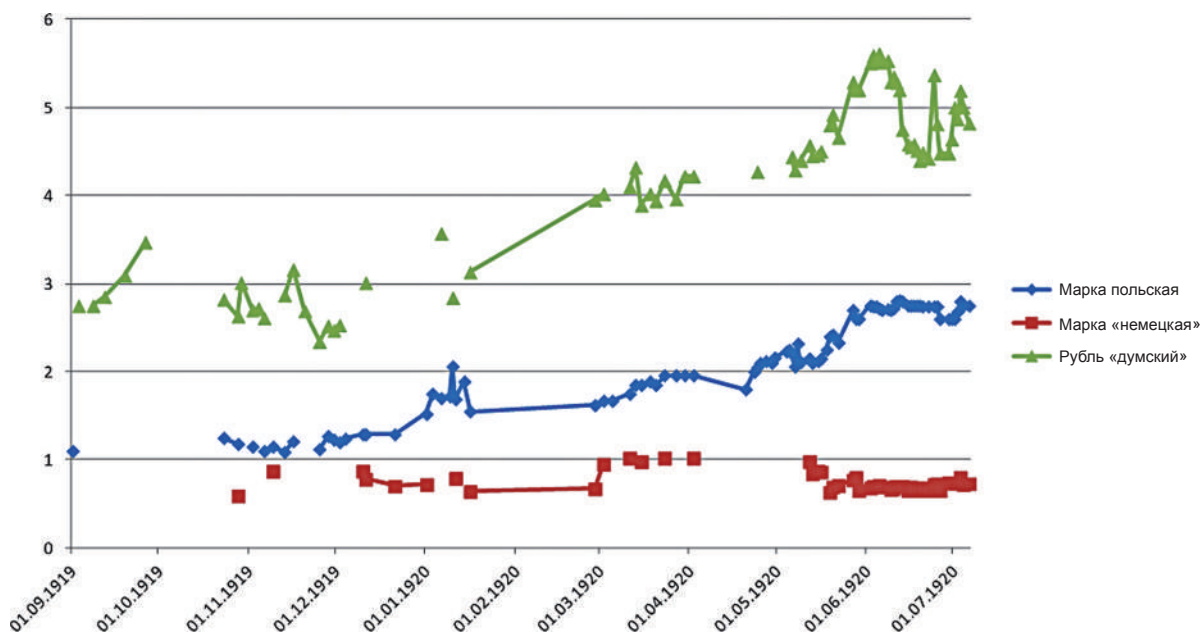

Рис. 2. Котировки «царского» рубля: марка польская, марка немецкая, рубль «думский»

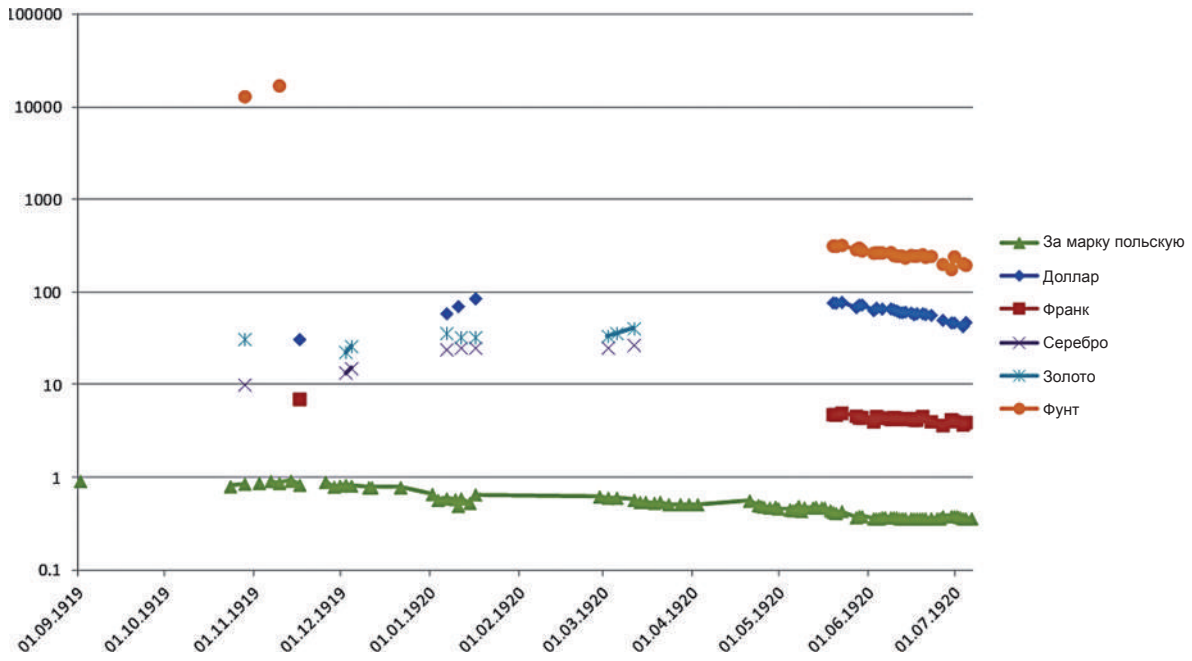

Рис. 3. Котировки валют, золотой и серебряной монеты в рублях «царских»

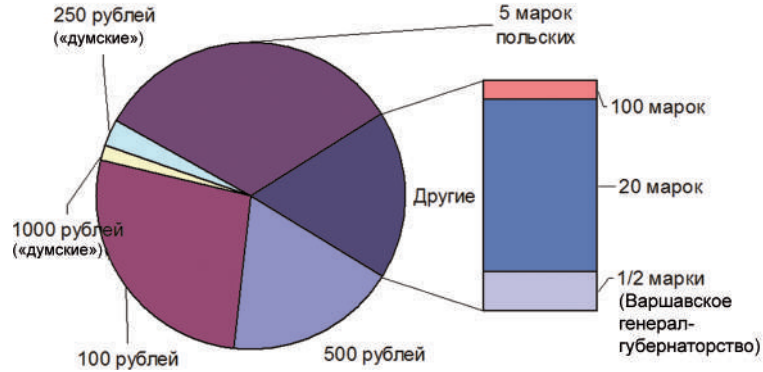

Рис. 4. Комплекс бон (не ранее 15 марта 1921 г.)

сама выплачиваец служачым пэнсію толькі ў польскай валюце. Царскіе рублі зусім ня трэба прымаць» [26, с. 4]. Судя по тому, что в начале апреля то же издание помещает заметку следующего содержания: «Подлуг загаду упраўленьня «ўсходніх зямель» ва ўсіх установах пасяля Вялікадня грошы будуць прымацца толькі ў польскай валюце» [89, с. 4], этот приказ так и не был реализован. Спустя несколько дней автор статьи «Наша валюта», подводя итог, пишет: «...польская марка ў нас не зьяўляецца пераважаючым грашовым знакам. Пытаньне аб увядзеньні польскай маркі, як адзінага хадзячага грашовага знаку, дагэтуль астаецца нявырашаным. Покуль што, яшчэ мы жывом у хаосе розных валют, якіе мяняюцца спэкулянтамі-біржавікамі, як хаця» [100, с. 4].

Тема прекращения платежей в «царских» рублях и введения единой валюты (марки польской) продолжала оставаться актуальной еще в 20-х числах апреля [97, с. 4]. В мае «Беларусь» помещает заметку о положении с валютой в Слуцке: «Прыехаўшы з Слуцку паведамляюць, што там, ня глядзячы на урадовыя загады, у крамах і магазынах ідзець толькі адна царская валюта. Хлеб каштуе 2 руб. фунт» [20, с. 4]. В материале, опубликованном в издании «Dzennik Minski» и перепечатанном затем газетой «Беларусь» [120, с. 4], сообщается об установлении правительством твердого (довоенного) курса рубля и запрете операций с рублями и в рублях, равно как и о прекращении поступления российских бумажных денежных знаков в правительственные польские кассы. Однако котировки «царского» рубля (равно как и «думского») регулярно публикуются городской прессой вплоть до июля 1920 г. [66, с. 4] (рис. 2).

По публикациям в прессе можно выделить три момента резкого падения курса марки польской: в начале января, в начале марта и в конце мая – начале июня 1920 г. Отметим, что резкие падения котировки «думского» рубля, курс которого был намного менее стабилен, в целом совпадают с моментами падения марки польской.

Интересно, что в ряде случаев текстовая информация, помещавшаяся в газетах, расходится с цифрами, указанными там же. Так, во время следующего кризиса марки польской, в конце весны – начале лета 1920 г., газеты неоднократно указывают, что ее курс понемногу растет. При сравнении приведенных цифр видно, что курс либо стабилен, либо падает [65, с. 4].

Весной 1920 г., невзирая на значительное падение курса, марка польская прочно входит в денежное обращение Минска. В марках польских указываются штрафы [29, с. 4; 113, с. 4; и т. д.] и цены [21, с. 4; 69, с. 4; 74, с. 4; 118, с. 4; и т. д.]. Газеты публикуют информацию о наказании за ростовщичество и спекуляцию с марками польскими [3, с. 4].

Практически также часто, как «царский» рубль и польская марка, в прессе фигурирует марка немецкая. По публикациям в «Минском курьере» можно предположить, что в конце августа 1919 г. немецкая

марка использовалась для выплаты заработной платы некоторым категориям служащих, наравне с «царским» рублем: «Не все состоят на службе и не все получают жалованье царскими рублями или немецкими марками» [40, с. 1]. Осенью 1919 г. и зимой 1920 г. газеты отмечают дефицит немецких марок в городе, равно как и польских марок, ост-марок и ост-рублей [9, с. 4; 11, с. 2; 49, с. 4; 55, с. 4; и т. д.]. Немецкие марки неизменно высоко котируются, однако указаний цен в них не встречается. Некоторое падение курса немецкой марки отмечается в начале марта; в целом же котировки ее на рынках города весьма стабильны и близки к «царскому» рублю.

Кроме немецкой марки высоко котируются ост-рубли, ост-марки и австрийские кроны. Судя по данным прессы, в Минске наблюдался дефицит этих денежных знаков [11, с. 2; 49, с. 4]. На страницах газет «осты» изредка упоминаются осенью 1919 г. – в январе 1920 г. [11, с. 2; 43, с. 4; 49, с. 4; 55, с. 4; 86, с. 4; 92, с. 1; и т. д.]. Курсы австрийской кроны несколько раз появляются в прессе в конце ноября 1919 г. – январе 1920 г. [50, с. 4; 52, с. 4; 54, с. 4; и т. д.].

Начиная с середины мая 1920 г., газеты регулярно публикуют курсы иностранных валют, таких как доллары, франки, фунты стерлингов [62, с. 4; 63, с. 4; 64, с. 4; и т. д.], до этого редко появлявшиеся в печати [28, с. 4; 39, с. 4; 43, с. 4; 47, с. 4; 48, с. 4; 56, с. 4; и т. д.].

Кроме бумажных денежных знаков, до первой декады марта в газетах печатаются котировки золотых и серебряных монет Российской империи [10, с. 4; 43, с. 4; 46, с. 4; 58, с. 4; 59, с. 4; 67, с. 4; и т. д.] (рис. 3). Курс банковской монеты постоянно растет. Пресса отражает повышенный спрос на эту категорию денег, но данных о предложении монеты на «бирже» в периодической печати нет.

Осенью 1919 г., вместе с курсами бумажных денег, золотой и серебряной монеты, регулярно публикуются котировки ценных бумаг Российской империи, которые пользовались на местной «бирже» неизменным спросом [9, с. 4; 10, с. 4; 11, с. 2; 43, с. 4; 46, с. 4; 50, с. 4; и т. д.].

С осени 1919 г. по публикациям городских газет можно выявить несколько основных денежных потоков. Из Минска в Варшаву шел поток «царских»: именно за них делались купцами и магистратом закупки оптовых партий товаров, необходимых для города [8, с. 4; 14, с. 4], в них осенью 1919 г. взимались штрафы и налоги [77, с. 4; 78, с. 1; 79, с. 1; 80, с. 1; 83, с. 1; 91, с. 4]. Отсутствие покупателей из Варшавы и Вильно рассматривалось прессой как одна из причин неустойчивого курса «царских» [8, с. 4; 14, с. 4]. Остановки железнодорожного сообщения с Варшавой существенно сказывались на котировках валют и деятельности «биржи» [24, с. 4; 52, с. 4].

«Царские» же охотно принимались в платежи зарубежными фирмами и купцами при закупках товаров и оборудования [14, с. 4]. Такое же отношение было к иностранной валюте, попадавшей в город

вместе с благотворительными миссиями и от эмигрировавших ранее за границу родственников и друзей минчан [28, с. 4; 39, с. 4; 68, с. 4; 88, с. 4; и т. д.].

Из Польши в Минск поступали марки польские, которыми выдавалась заработная плата в учреждениях и на предприятиях [26, с. 4; 82, с. 4; 109, с. 4; 111, с. 4]. Интересно упоминание о появлении в городе новых денежных знаков в 500 и 20 марок польских, опубликованное в газете «Беларусь» 14 марта 1920 г. [73, с. 4], равно как и информация о фальшивых купюрах номиналом в 50 марок, наводнивших Минск [115, с. 4].

Городские газеты, регулярно публикующие информацию о прекращении размена крупных купюр и дефиците купюр мелких номиналов [71, с. 4; 90, с. 4; 110, с. 4; и т. д.], свидетельствуют о том, что обычное для того времени явление – разменный кризис не миновал Минск. При очередном его пике именно в Варшаву, в т. ч. за мелкими «царскими» денежными знаками, отправляли своих агентов банки и меняльные конторы [42, с. 4; 70, с. 4].

Из Варшавы и Вильно в город, ставший одним из транзитных центров на пути в Советскую Россию, хлынула масса «керенок», в т. ч. фальшивых [7, с. 4; 8, с. 4; 9, с. 4; 11, с. 2; 57, с. 4; и т. д.]. Из Минска эти денежные знаки вместе с «советскими» при первой возможности отправлялись в «Советы». Как только устанавливался фронт – обычно повышался курс «керенок» и «совзнаков»; появлялись люди, скупавшие их. В основном это были спекулянты, ввозившие в Советскую Россию сахарин, краски и деньги [103, с. 4; 105, с. 4]. Возможно, для этих целей скупались и т. наз. «рваные» (ветхие) «царские» деньги, на которые, в отличие от купюр хорошей сохранности, стоял стабильно низкий курс [57, с. 4; 59, с. 4; 96, с. 4]. «Рваными» платили зарплату чиновникам, железнодорожникам, рабочим ряда предприятий [96, с. 4].

Кроме вывоза спекулянтами в Советскую Россию, встречается упоминание о повышении курса «керенок» в связи с появившейся возможностью коммуникации с Украиной [12, с. 4].

Сложнее определить ситуацию с «думскими»: по информации, попавшей на страницы прессы, из

Минска они поступали на территории, подконтрольные Юденичу и Деникину. Именно с боевыми действиями, успехами и неудачами на этих фронтах газеты связывают значительные колебания «думского» рубля [48, с. 4; 53, с. 4]. Следует отметить, что по информации прессы, курс «думского» рубля в Варшаве был заметно выше, чем в Минске [43, с. 4; 51, с. 4; 67, с. 4; и т. д.].

После ухода польской армии на руках у населения осталось значительное количество польских марок. И, вопреки приказам советской власти, население вовсе не спешило с ними расстаться (сдать в казначейство). Более того, эти знаки, вместе с «думскими» и «царскими», попали в депозиты. Так, в Национальном историческом музее Республики Беларусь хранится комплекс бон, содержащий значительный процент марок польских [35]. Он был найден в августе 1985 г. в Минске, под крышей дома № 84 по ул. Коммунистической. Документ, в который были завернуты денежные знаки, позволяет датировать депозит периодом не ранее марта 1921 г. – т. е. временем, когда Минск уже достаточно долго был советским городом (рис. 4).

Таким образом, согласно материалам городской прессы, основными денежными знаками в финансовом хозяйстве Минска в рассматриваемый период выступали «царские» рубли и марки польские. Котировки «думских», «керенских», «остов», «совзнаков» регулярно упоминаются, однако ни цен, ни штрафов, ни налогов в них не приводится. В городе процветает «черная биржа» и спекуляция валютой на уровне частных лиц, с которой так и не смогли справиться ни городская, ни польская администрация. Достаточно рано определяются основные денежные потоки, в которых Минск занимает место транзитного центра между Польшей, «Советами» и, в меньшей степени, территориями, подконтрольными Юденичу и Деникину. Первоначально недоверчивое отношение населения (вплоть до отказа приема в платежи) к марке польской, к моменту освобождения города сменяется стремлением тезаврировать данные денежные знаки наравне с «царскими» и «думскими» рублями.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абвяшчэньне № 29 // Звон. – 1919. – 1 кастр.
2. Абвяшчэньне № 71 // Беларусь. – 1919. – 11 ліст.
3. Абвяшчэньне № 201 // Беларусь. – 1920. – 27 мая.
4. Аблава на біржы // Беларусь. – 1919. – 21 снеж.
5. Аднастайная валюта // Беларусь. – 1919 – 21 снеж.
6. Банкі // Мінскі кур’ер. – 1919. – 28 авг.
7. Біржа // Мінскі кур’ер. – 1919. – 30 авг.
8. Біржа // Мінскі кур’ер. – 1919. – 5 сент.
9. Біржа, 28 августа // Мінскі кур’ер. – 1919. – 29 авг.
10. Біржа, 27 августа // Мінскі кур’ер. – 1919. – 28 авг.
11. Біржа, 31 августа // Мінскі кур’ер. – 1919. – 1 сент.
12. Біржа // Звон. – 1919. – 26 верас.
13. Біржа // Звон. – 1919. – 29 верас.
14. Брак грашовых знакаў // Беларусь. – 1919. – 12 ліст.
15. В 1-м ссудо-сберегательном товариществе // Мінскі кур’ер. – 1919. – 2 сент.
16. В городском кредитном обществе // Мінскі кур’ер. – 1919. – 2 сент.
17. В городском ломбарде // Мінскі кур’ер. – 1919. – 27 авг.
18. В купеческом банке // Мінскі кур’ер. – 1919. – 2 сент.
19. Валюта // Мінскі кур’ер. – 1919. – 28 авг.
20. Валюта ў Слуцку // Беларусь. – 1920. – 5 мая.
21. Варшаўскія газеты // Беларусь. – 1920. – 8 сак.
22. Газэтная спекуляцыя // Беларусь. – 1920. – 11 студз.

23. Гандлевы рынак // Беларусь. – 1920. – 14 студз.
24. Гандлевы рынак // Беларусь. – 1920. – 2 сак.
25. Грашавая біржа // Беларусь. – 1919. – 6 ліст.
26. Гэнеральны камісар // Беларусь. – 1920. – 13 лют.
27. Денисов, А. Е. Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1917–2005 годов / А. Е. Денисов. – М.: Дипак, 2005. – Ч. 1: Государственные бумажные денежные знаки РСФСР и СССР 1917–1924. – 168 с.
28. З Амэрыкі // Беларусь. – 1920. – 6 студз.
29. За самавольную парубку // Беларусь. – 1920. – 3 сак.
30. Заседание правления союза потребительных обществ // Минский курьер. – 1919. – 29 авг.
31. Змаганьне са спэкуляцыяй // Беларусь. – 1920. – 2 крас.
32. К открытию банков // Минский курьер. – 1919. – 30 авг.
33. Конфликтная комиссия // Минский курьер. – 1919. – 31 авг.
34. Латушкова, Ю. П. Бумага и соль. Деньги польской оккупации в Минске / Ю. П. Латушкова // Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 4–5 верас. 2009 г. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – С.139–145.
35. Латушкова, Ю. П. Комплекс бон из коллекции Национального музея истории и культуры Беларуси / Ю. П. Латушкова // Пятнаццатая всероссийская нумизматическая конференция: тез. докл. и сообщ., Ростов-на-Дону, 20–25 апр. 2009 г. / Гос. Ист. музей; редкол.: В. В. Зайцев [и др.]. – М.: Нумизмат. Лит., 2009. – С. 199–200.
36. Латушкова, Ю. П. Некоторые факторы экономической жизни Минска в конце августа – начале сентября 1919 г. (по материалам газет «Звон», «Минский курьер») / Ю. П. Латушкова // Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі. Крыніцы па гісторыі горада. Сацыяльныя структуры і паўсядзённасць: (да 945-годдзя Мінска): зб. навук. арт. / уклад. А. І. Груша; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – С. 397–413.
37. Латушкова, Ю. П. Финансовая жизнь Минска (08.08.1919–11.07.1920) / Ю. П. Латушкова // Банк. весн. – 2012. – № 1, ч.1. – С. 53–57.
38. Менск посьле заняцця польскім войскам // Звон. – 1919. – 5 жн.
39. Менская організацыя партыі сыяністаў // Беларусь. – 1919. – 14 ліст.
40. Минск, 27 августа. Имейте терпение // Минский курьер. – 1919. – 27 авг.
41. Многіе прыватныя і грамадзянскія ўстановы // Беларусь. – 1920. – 14 студз.
42. Мясцовыя банкі // Беларусь. – 1920. – 10 студз.
43. На біржы // Беларусь. – 1919. – 28 кастр.
44. На біржы // Беларусь. – 1919. – 2 ліст.
45. На біржы // Беларусь. – 1919. – 5 ліст.
46. На біржы // Беларусь. – 1919. – 9 ліст.
47. На біржы // Беларусь. – 1919. – 11 ліст.
48. На біржы // Беларусь. – 1919. – 16 ліст.
49. На біржы // Беларусь. – 1919. – 25 ліст.
50. На біржы // Беларусь. – 1919. – 30 ліст.
51. На біржы // Беларусь. – 1919. – 4 снеж.
52. На біржы // Беларусь. – 1919. – 10 снеж.
53. На біржы // Беларусь. – 1920. – 4 студз.
54. На біржы // Беларусь. – 1920. – 12 студз.
55. На біржы // Беларусь. – 1920. – 14 студз.
56. На біржы // Беларусь. – 1920. – 16 студз.
57. На біржы // Беларусь. – 1920. – 28 лют.
58. На біржы // Беларусь. – 1920. – 2 сак.
59. На біржы // Беларусь. – 1920. – 5 сак.
60. На біржы // Беларусь. – 1920. – 25 крас.
61. На біржы // Беларусь. – 1920. – 18 мая.
62. На біржы // Беларусь. – 1920. – 19 мая.
63. На біржы // Беларусь. – 1920. – 20 мая.
64. На біржы // Беларусь. – 1920. – 22 мая.
65. На біржы // Беларусь. – 1920. – 24 чэрв.
66. На біржы // Беларусь. – 1920. – 6 ліп.
67. На грашовай біржы ў Менску // Беларусь. – 1919. – 23 кастр.
68. На почце // Беларусь. – 1919. – 10 снеж.
69. На рынку // Беларусь. – 1920. – 8 сак.
70. Недастача разьменнай манэты // Беларусь. – 1920. – 4 студз.
71. Недахват дробнай валюты // Беларусь. – 1920. – 16 мая.
72. Недахват царскіх грошай // Звон. – 1919. – 3 кастр.
73. Новые грашовые знаки // Беларусь. – 1920. – 14 сак.
74. Новые таксы // Беларусь. – 1920. – 11 сак.
75. О «керенках» и «советских» // Минский курьер. – 1919. – 3 сент.
76. О денежном курсе // Минский курьер. – 1919. – 26 авг.
77. О смете г. Минска // Минский курьер. – 1919. – 2 сент.
78. Объявление № 20 // Минский курьер. – 1919. – 5 сент.
79. Объявление № 22 // Минский курьер. – 1919. – 7 сент.
80. Объявление № 23 // Минский курьер. – 1919. – 7 сент.
81. Польская валюта // Беларусь. – 1919. – 3 снеж.
82. Польскія маркі // Беларусь. – 1919. – 5 ліст.
83. Постановление № 18 // Минский курьер. – 1919. – 28 сент.
84. Правление Минского Городского Кредитного Общества // Минский курьер. – 1919. – 29 авг.
85. Приезд банков // Минский курьер. – 1919. – 27 авг.
86. Продажа товаров в рабочем кооперативе // Минский курьер. – 1919. – 1 сент.
87. Продажа товаров в рабочем кооперативе // Минский курьер. – 1919. – 2 верас.
88. Прыбыў у Менск // Беларусь. – 1919. – 8 ліст.
89. Прыём грошаў толькі ў польскай валюце // Беларусь. – 1920. – 3 крас.
90. Разьмен // Беларусь. – 1920. – 10 сак.
91. Разьмен грошай // Звон. – 1919. – 26 верас.
92. Распараджэньне // Звон. – 1919. – 12 верас.
93. Распараджэньне Гэнеральнага Камісара Усходніх Зямель // Звон. – 1919. – 12 верас.
94. Расплата за товары // Минский курьер. – 1919. – 31 авг.
95. Распределение продуктов // Минский курьер. – 1919. – 31 авг.
96. Рваные царскіе грошы // Беларусь. – 1919. – 5 ліст.
97. Рублі і маркі // Беларусь. – 1920. – 21 крас.
98. Рэвізія мяняльных кантор // Беларусь. – 1920. – 17 сак.
99. Рябцевич, В. Н. Нумизматика Беларуси / В. Н. Рябцевич. – Минск: Полымя, 1995. – 687 с.
100. С.Э. Наша валюта / С.Э. // Беларусь. – 1920. – 7 крас.

101. Совецание представителей банков и кооперативов // Минский курьер. – 1919. – 29 авг.
102. Съезд представителей банков // Минский курьер. – 1919. – 5 сент.
103. Товары ў «Совдепію» // Беларусь. – 1919. – 5 ліст. – С. 4.
104. У жаночкай міністэрскай гімназыі // Беларусь. – 1919. – 22 ліст.
105. У з'вязку з супакоем на фронце // Беларусь. – 1919. – 31 снеж.
106. У магазінах // Беларусь. – 1920. – 4 студз.
107. У мяняльных канторах // Беларусь. – 1919. – 13 ліст.
108. У мясцовым крэдытным таварыстве // Беларусь. – 1920. – 4 студз.
109. У поліцыі // Беларусь. – 1920. – 5 мая.
110. У польскай краевай касе // Беларусь. – 1919. – 17 снеж.
111. У тутэйшых сярэдніх школах // Беларусь. – 1920. – 11 студз.
112. Урадавае абвяшчэнне // Беларусь. – 1920. – 14 студз.
113. Урадовае абвяшчэнне // Беларусь. – 1920. – 2 сак.
114. Урадовы Банк // Звон. – 1919. – 8 верас.
115. Фальшывыя крэдыткі // Беларусь. – 1919. – 29 ліст.
116. Фондавая біржа // Беларусь. – 1919. – 14 ліст.
117. Фондавая біржа // Беларусь. – 1919. – 30 ліст.
118. Хлеб // Беларусь. – 1920. – 14 сак.
119. Ходатайство домовладельцев // Минский курьер. – 1919. – 31 авг.
120. Царскі рубель // Беларусь. – 1920. – 13 мая.
121. Цены и спекуляция // Минский курьер. – 1919. – 30 авг.
122. Чорная біржа // Звон. – 1919. – 19 верас.

Юлія Латушкова

ГРАШОВАЕ АБАРАЧЭННЕ І КАЦІРОЎКІ ВАЛЮТ У МІНСКУ (ЖНІВЕНЬ 1919 – ЛІПЕНЬ 1920 г.): ПА МАТЭРЫЯЛАХ ГАРАДСКОЙ ПРЭСЫ

Рэзюмэ

У артыкуле на падставе даных гарадскіх штодзённых газет («Звон», з 12 кастрычніка 1919 г. – «Беларусь» і «Минский курьер») прадпрынята спроба акрэсліць асаблівасці грашовага абарачэння ў Мінску ў час польскай акупацыі (08.08.1919–11.07.1920). Інфармацыя, якая друкавалася на старонках мясцовай прэсы, дазваляе правесці статыстычны аналіз і рэканструяваць стан фінансаў г. Мінска ў гэты складаны перыяд.

Негатыўныя з'явы ў грашовым абарачэнні горада заставаліся актуальным пытаннем на працягу ўсяго тэрміну польскай акупацыі Мінска. Адной з іх было паралельнае абарачэнне шэрага валют. Так, пад словам «рубель» разумелі пяць розных па сваіх каціроўках і пакуповай здольнасці грашовых знакаў. Гэта былі «царскія», «думскія» і «керанскія» рублі, ост-рублі, саўзнакі. Тэрмін «марка» адносіўся, як мінімум, да трох розных грашовых знакаў, што рэгулярна ўзгадваліся ў прэсе: ост-маркі, маркі нямецкай і маркі польскай. Узаемадзеянне гэтых грошай абумовіла эканамічнае жыццё горада на працягу ўсяго тэрміну польскай акупацыі.

Непасрэдна з паралельным абарачэннем валют была звязана праблема стыхійных каціровак. Змены курсу на «чорнай» біржы ў гэты час магчыма разглядаць як рэакцыю насельніцтва і рынку на дзеянні ўлад, палітычныя і ваенныя падзеі. Рэзкія ваганні курсу былі магчымы ў кожны момант і цяжка прадказальныя.

Верагодней за ўсё, інфармацыя аб каціроўках валют у Мінску, якую рэгулярна друкавалі на старонках мясцовай прэсы, адносіцца да неафіцыйнай, «чорнай» біржы. Нягледзячы на поўную забарону абмену грашовых знакаў, за выключэннем мяняльных кантор, і на пакаранні для спекулянтаў валютай, аблавы, улады так і не здолелі спыніць яе дзейнасць.

Асноўная частка грашовай масы, якая мелася на руках у насельніцтва і ў касах устаноў, восенню 1919 г. складалася з «керанак» і «саўзнакаў». Курс іх быў вельмі нестабільны, яны неахотна прымаліся ў плацяжы і нізка каціраваліся. Менавіта «керанкі» і «саўзнакі» пры «Саветах» былі ў Мінску асноўнай адзінкай, у якой вызначаліся цэны. Пасля акупацыі горада польскай арміяй у якасці асноўнай валюты быў зацверджаны «царскі» рубель. Ён высока каціраваўся і быў дэфіцытны. «Царскія» і «думскія» грошы ахвотна тэзаўраваліся насельніцтвам.

На працягу ўсяго перыяду польскай акупацыі Мінска «царскі» рубель і марка польская аспрэчвалі адна ў другой ролю асноўнай валюты. Першапачаткова быў прыняты заканадаўча парытэт гэтых грошай, але ён дзейнічаў кароткі тэрмін, калі толькі сапраўды існаваў.

Досыць рана вызначаюцца асноўныя грашовыя плыні, у якіх Мінск займае месца транзітнага цэнтра паміж Польшчай, «Саветамі» і, у меншай ступені, тэрыторыямі, падкантрольнымі белым арміям.

Першапачаткова недаверлівыя адносіны мясцовага насельніцтва да маркі польскай (да адмовы прымаць у плацяжы), на момант вызвалення горада змяняюцца на імкненне тэзаўраваць гэтыя грошы разам з «царскімі» і «думскімі» рублямі.

Yuliya Latushkova

MONETARY CIRCULATION AND CURRENCY QUOTATIONS IN MINSK (AUGUST 1919 – JULY 1920): ON MATERIALS OF CITY MEDIA

Summary

The article tries to overview the main features of the currency circulation in Minsk during the Polish occupation (08 August, 1919 – 11 July, 1920). The analysis is based on data from the city daily newspapers («Zvon» [The Bell] – from 12 October,

1919 – «Belarus», and «Minsk Courier»). The information being published in the local media enables to analyze statistics and to characterize the status of the finances of Minsk during this complex time.

Negative effects in monetary circulation in the city remain an actual issue during the whole period of the Polish occupation of Minsk. One of these was parallel circulation of several currencies. In particular, the word «ruble» means five types of banknotes, different in their quotations and purchasing power. These were «Tsar», «Duma» and «Kerensky» rubles, Ost-rubles, «Soviet notes». The term «mark» relates to three different banknotes at minimum that were regularly mentioned in the press: Ost-mark, Deutsche mark and the Polish mark. Interrelation between these currencies governed the economic life of the city during the whole considered period.

The parallel circulation of currencies was directly related to the problem of «grass roots» quotations. The changes of rate on the «black» exchange can be considered as a reaction of city's inhabitants on the actions of the government as well on the political and military events. Abrupt changes of the rate were possible at any instance and hard to predict.

As it expected, information on currency quotations in Minsk, which was regularly published in local media, is related to unofficial, «black» exchange. In spite of prohibition to exchange banknotes in any place except exchange offices, and in spite of penalties on currency black marketers and police raids, the government was unable to stop the black exchange.

The main part of money supply that was available to the city inhabitants and to businesses, was during autumn of 1919 composed of «Kerensky» and Soviet rubles. Their quotations were quite unstable and pretty low, and the local merchants were reluctant to accept these banknotes. It was «Kerensky» and Soviet rubles that were main monetary units and the base to form the prices in Minsk before Polish occupation. After Polish invasion, the «Tsar» ruble was declared as the main currency. It was highly quoted and was quite scarce. «Tsar» and «Duma» rubles were actively hoarded by people.

During the whole period of the Polish occupation of Minsk, the «Tsar» ruble and Polish mark contested to be the main currency. Initially, the two currencies were declared to be in parity, but this parity disappeared after a short time (if ever exist at all).

The main monetary flows, where Minsk was a transit center between Poland, Soviet Russia, and, in less extent, territories under control of White Army, were established quite early.

Initially distrustful attitude of local inhabitants to Polish mark (up to decline to accept payments), to the end of Polish rule was changed to tendency to hoard this currency together with «Tsar» and «Duma» rubles.

Дата поступления в редакцию: 28.03.2014

ПРАБЛЕМЫ СТВАРЭННЯ І ДЗЕЙНАСЦІ ПОЛЬСКА-РАСІЙСКА-ЎКРАЇНСКАЙ ВАЕННАЙ УЗГАДНЯЛЬНАЙ КАМІСІІ (КАСТРЫЧНІК 1920 – САКАВІК 1921 г.)

Непасрэдным вынікам работы Рыжскай мірнай канферэнцыі на першым этапе стала падпісанне прэлімінарнага мірнага дагавора і яго састаўной часткі «Дагавора аб перамір'і» 12 кастрычніка 1920 г. Прэлімінарны мірны дагавор прапаноўваў дакладна вызначаную лінію размежавання паміж бакамі: па лініі Збруч – Роўна – Сарны – Лунінец – на захад ад Мінска – Вілейка – Дзісна – р. Дзвіна; адбывалася прызнанне (артыкул I) незалежнасці «Беларусі», аднак інтэрпрэтацыя тэрміна «Беларусь» адбывалася хутчэй у геаграфічным, чым у дзяржаўна-палітычным плане [1, с. 91].

Імкненне абодвух бакоў разглядаць прэлімінарны мірны дагавор як выключна часовую меру вырашэння ўзброенага канфлікту прыводзіла да розных інтэрпрэтацый вырашэння беларускага пытання (у т. л. і на прыкладзе ажыццяўлення «Дагавора аб перамір'і»), што выявілася падчас другога этапа рыжскіх польска-савецкіх перагавораў (17 лістапада 1920 г. – 18 сакавіка 1921 г.). Да канца не была адкінута польскім кіраўніцтвам федэралістычная праграма вырашэння «ўсходняга пытання», асноўныя прыхільнікі якой знаходзіліся ў складзе польскай ваеннай дэлегацыі (М. Кулінскі, І. Матушэўскі), заставалася магчымасць паспяховых вынікаў ваеннай барацьбы Народнай добраахвотніцкай арміі (НДА) пад камандаваннем С. Н. Булак-Балаховіча. Ды і ў афіцыйных выступленнях У. І. Леніна на IX Усерасійскім з'ездзе РКП(б) у верасні 1920 г. чуліся заспакаенні прыхільнікаў сусветнай пралетарскай рэвалюцыі наконт таго, што мір з Польшчай заключаецца ненадоўга, Савецкая Расія будзе вяртацца да наступальнай палітыкі «яшчэ і яшчэ раз», «пакуль мы ўсіх не разаб'ем да канца» [2, с. 66]. Гэта спецыфіка польска-савецкіх перагавораў яскрава праявілася падчас стварэння і функцыянавання Польска-расійска-ўкраінскай ваеннай узгадняльнай камісіі (ПРУВУК).

Нарматыўным актам, які быў пакладзены ў аснову стварэння ПРУВУК, стаў «Дагавор аб перамір'і». Актавая гістарычная крыніца, што складалася з дванаццаці артыкулаў, вызначала ўмовы эвакуацыі вайсковых частак, умовы спынення ваенных дзеянняў да 18 кастрычніка 1920 г.; прадугледжвала стварэнне Змешанай ваеннай узгадняльнай камісіі (Mieszana Wojskowa Komisja Rozjemcza) і нейтральнай зоны; умовы адмовы ад выканання «Дагавора аб перамір'і» [3, с. 253–256].

Падрыхтоўка непасрэднага тэксту «Дагавора аб перамір'і» была распачата пры непасрэдным удзеле ваенных спецыялістаў польскага (М. Кулінскі, І. Матушэўскі) і расійска-ўкраінскага (А. А. Паліванаў, У. А. Сямёнаў) бакоў. Аднак у сувязі са смерцю (25 верасня 1920 г.) галоўнага ваеннага эксперта расійска-ўкраінскай дэлегацыі, былога генерала ад інфантэрыі, ваеннага міністра А. А. Паліванава, да распрацоўкі «Дагавора» па рашэнні савецкага кіраўніцтва быў далучаны С. М. Кіраў, які прыбыў у Рыгу 5 кастрычніка 1920 г. [4, л. 1–2], што значна паскорыла працу над падрыхтоўкай тэксту дакумента. Асноўныя спрэчныя моманты ўзніклі з вызначэннем тэрміну спынення ваенных дзеянняў (разглядаліся варыянты ад 72 да 144 гадзін пасля падпісання прэлімінарнага міру) і памераў нейтральнай зоны ад 15 да 30 кіламетраў ад лініі размежавання. Прадстаўнікі польскай дэлегацыі выступалі за вызначэнне больш працяглага тэрміну да канчатковага спынення ваенных дзеянняў, за больш паступовую эвакуацыю вайсковых адзінак [4, л. 5].

З мэтай кантролю за выкананнем «Дагавора аб перамір'і», а таксама для вырашэння непаразуменняў, якія маглі б узнікнуць паміж бакамі, прадугледжвалася стварэнне Змешанай ваеннай узгадняльнай камісіі, склад якой, месцазнаходжанне, кампетэнцыя і выканаўчыя органы вызначаліся вышэйшым камандаваннем абодвух бакоў па ўзаемнай дамоўленасці. Польска-расійска-ўкраінская ваенная ўзгадняльная камісія, створаная ў адпаведнасці з восьмым артыкулам «Дагавора аб перамір'і», знаходзілася ў непасрэдным падпарадкаванні Галоўных камандаванняў бакоў, якое вызначала функцыі і паўнамоцтвы камісіі. Фактычна стварэнне ПРУВУК стала сувязным звязом паміж Галоўным камандаваннем і старшынямі польскай і расійска-ўкраінскай мірных дэлегацый па пытаннях ажыццяўлення асноўных пунктаў «Дагавора» і існавання нейтральнай зоны.

Сярод функцый ПРУВУК варта вылучыць: кантрольную (нагляд за выкананнем асноўных пунктаў «Дагавора аб перамір'і» і прыняцце адпаведных мер па спыненні парушэнняў), інфарматыўную (данясенне неабходных звестак аб становішчы ў нейтральнай зоне, агульнай жыццядзейнасці камісіі), арганізацыйна-распарадчую (распрацоўка, прыняцце нарматыўных дакументаў па ўдакладненні асноўных пунктаў «Дагавора» і нармалізацыі дзейнасці нейтральнай зоны).

У паўнамоцтвы камісіі ўваходзілі: 1) права выкарыстання вайсковых адзінак (пры згодзе і непасрэдным удзеле галоўнага камандавання адпаведнага боку) для вядзення барацьбы з бандытызмам і дэзертырствам; 2) права ўнясення прапаноў па рэдагаванні агульнага зместу «Дагавора аб перамір'і»; 3) права распрацоўкі і прыняцця арганізацыйна-распарадчай дакументацыі (пастановаў, інструкцый) з мэтай удакладнення пунктаў «Дагавора».

ПРУВУК была створана ў Баранавічах 25 кастрычніка 1920 г. Польскую частку ўзначальваў Ю. Рыбак – палкоўнік Генеральнага штаба (з лістапада 1920 па ліпень 1923 г. – Я. Гемпель – камандуючы IV арміі). У склад уваходзілі восем ваенных спецыялістаў: Уласковіч – капітан, узначалваў аддзел контрразведкі VI арміі Войска Польскага (ВП); Альшэўскі – паручнік II аддзела (структура разведкі і контрразведкі) Генеральнага штаба ВП; Алтажэўскі – паручнік II аддзела; С. Ваявудскі, рэфэрэнт II аддзела галоўнага камандавання Літоўска-Беларускага фронту; Дзякоўскі – паручык II аддзела Генеральнага штаба ВП; К. М. Габіхт – падпалкоўнік медыцынскай службы; Кіндлер – паручнік, былы супрацоўнік II бюро французскага генеральнага штаба; Прашмоўскі – паручнік, начальнік афензівы XIV дывізіі. Расійска-ўкраінскую частку ўзначальваў К. І. Шутко – начальнік палітупраўлення Заходняга фронту, а з сярэдзіны лістапада 1920 г. – І. Г. Іарданскі – ваенны камісар штаба Паўднёва-Заходняга фронту. У склад уваходзілі пяць спецыялістаў: Максімоўскі – прадстаўнік палявога штаба, выкладчык ваенна-інструктарскіх курсаў; Якімовіч – начальнік ваенна-гістарычнага аддзялення штаба; Іваноў-Суцін – начальнік ваенна-гістарычнага аддзялення штаба XVI арміі і нхтэа Калтуноў [5].

У пачатку лістапада 1920 г. ПРУВУК месцілася ў Мінску. Месцазнаходжанне камісіі не задавальняла старшыню расійска-ўкраінскай часткі камісіі. Для прадухілення ажыццяўлення польскімі прадстаўнікамі агітацыйнай і іншай дзейнасці, што выходзіла за межы іх паўнамоцтваў, у т. л. правядзенне разведвальных мерапрыемстваў, ён патрабаваў змянення месца працы камісіі на Навазыбкаў ці Рэчыцу, якія знаходзіліся ў значнай аддаленасці ад лініі размежавання паміж бакамі [5, л. 15; 6, л. 57]. Занепакоенасць І. Г. Іарданскага тлумачылася фактам значнай колькасці прадстаўнікоў II аддзела Генеральнага штаба ВП, структуры, адказнай за правядзенне разведкі і контрразведкі, у складзе польскай дэлегацыі, шматлікімі сустрэчамі членаў з прадстаўнікамі польскай грамадскай Мінска. Старшыня расійска-ўкраінскай ваеннай камісіі неаднаразова даносіў А. А. Іофэ аб «асаблівых» адносінах членаў польскай ваеннай дэлегацыі да вырашэння беларускага пытання, аб асаблівасці пры выкарыстанні найменняў «савецкая» ў адносінах да тэрыторыі Беларусі, аб імкненнях польскага боку захоўваць «анархію» ў межах беларускага ўчастка нейтральнай зоны [7, л. 33 об.].

Паводле данясення С. Ваявудскага да старшыні польскай мірнай дэлегацыі ў Рызе ад 6 лістапада 1920 г. можна канстатаваць факт шматлікіх сустрэч прадстаўнікоў польскай дэлегацыі з беларускімі палітычнымі коламі і такім чынам атрымаць неабходную інфармацыю аб функцыянаванні беларускай савецкай дзяржаўнасці і агульным становішчы беларускага пытання. Так, у адзначаным данясенні ўказвалася на надзвычайную надзённасць беларускай праблематыкі, выказвалася парада звярнуць пільную ўвагу на гэтае пытанне, у т. л. і ў сувязі з «дзіўнымі» паводзінамі беларускага савецкага ўрада, які «да гэтага часу ніякім чынам сябе не выявіў, нібыта баючыся заявіць аб сваім існаванні» [7, л. 11]. Сумненні адносна легітымнасці і «сапраўднай незалежнасці» савецкай беларускай дзяржавы выказваў і старшыня польскай дэлегацыі Я. Домбскі на пасяджэнні 4 кастрычніка 1920 г. Галоўнай камісіі польска-расійска-ўкраінскай мірнай канферэнцыі ў Рызе [8, с. 38].

У сувязі з гэтым прадстаўнікі польскай дэлегацыі ПРУВУК былі дапушчаны (па рашэнні ВРК БССР пры афіцыйнай згодзе кіраўніцтва РСФСР) да ўдзелу ў пленарных пасяджэннях III з'езда Саветаў БССР (22–25 лістапада 1920 г.), аднак ёй быў абмежаваны доступ да працы рабочых камісій з'езда. Напярэдадні, падчас тэлефоннай размовы В. Г. Кнорына з Г. В. Чычэрыным адносна гэтага пытання, народны камісар замежных спраў РСФСР папярэджаў аб небяспецы, якая сыходзіць ад польскай дэлегацыі, якая толькі і «чакае: ці не будзе парушаны прынцып самавызначэння і права на незалежнасць», таму неабходна, каб да іх не трапіў матэрыял, «нязручны для нашых адносін», ці якім-небудзь чынам паказаць, што беларуская рэспубліка з'яўляецца толькі бачнасцю і прыкрыццём нейкіх дыпламатычных мэт, асабліва падчас абмеркавання «ўнутраных пытанняў» і «ўзаемаадносін паміж савецкімі рэспублікамі» [9, л. 125–130].

Ключавым момантам дзейнасці ПРУВУК стала стварэнне нейтральнай зоны – паласы працягласцю ў 15 кіламетраў ад зафіксаванай на момант спынення ваенных дзеянняў лініі фронту¹. Нейтральная зона – у міжнародным праве дакладна вызначаны геаграфічны раён, у якім забараняецца падрыхтоўка ваенных дзеянняў, і які не можа быць выкарыстаны ў якасці тэатра ваенных дзеянняў. У дадзеным выпадку існаванне нейтральнай зоны абмяжоўвалася часовым прамежкам умоўна з 12 кастрычніка 1920 г. па 2 красавіка 1921 г. і тэрытарыяльнай прасторай у 28 валасцей Мінскага, Ігуменскага, Барысаўскага, Слуцкага, Мазырскага павятаў [10, л. 34]. Адзначаная паласа перадавалася ў адміністрацыйнае кіраванне той краіны, якой перадавалася тэрыторыя згодна

¹ за выключэннем адрэзка ад раёна г. Нясвіжа да р. Дзвіна, дзе польскія войскі становіліся непасрэдна на лінію размежавання, а войскі Чырвонай Арміі адступалі на 15 кіламетраў.

з прэлімінарым дагаворам. У зоне забаранялася знаходжанне ўсякіх узброеных сіл [11, л. 9].

Праблемным момантам стварэння і існавання нейтральнай зоны стала адрознасць трактовак і падыходаў пры тлумачэнні пунктаў «Дагавора аб перамер'і». Польская ваенная дэлегацыя ўспрымала з'яву стварэння нейтральнай зоны як часовую меру: тэрыторыя паласы перадавалася толькі на часовае адміністрацыйнае кіраванне польскаму або расійска-ўкраінскаму боку, далейшы яе лёс павінен быў вырашацца апытаннем мясцовага насельніцтва. У тым ліку прадугледжвалася «магчымасць прызнаць рэжым кіравання, які дзейнічае ў дадзены момант» [12, с. 245–246], што можна было трактаваць па-рознаму, прызнаць у якасці легітымнай улады кіруючыя органы, апазіцыйныя савецкай форме ўлады (у т. л. уладу Беларускага Палітычнага Камітэта¹).

Расійска-ўкраінская ваенная дэлегацыя лічыла нейтральную зону выключна «стратэгічнай гарантыяй на выпадак пачатку ваенных дзеянняў, варожых для Польшчы». Магчымасць прадстаўлення права мясцоваму насельніцтву нейтральнай зоны выказацца аб далейшым лёсе гэтых зямель адмаўлялася як тэрыторыя, якая «перадавалася на пастаяннае валоданне расійска-ўкраінскай уладзе і БССР». У сувязі з наяўнымі разыходжаньнямі ў падыходах да нейтральнай зоны выявіліся не толькі шматлікія сутыкненні паміж старшынямі ваенных дэлегацый, але і адрознівалася тая палітыка, якую ажыццяўлялі абодва бакі на сваёй частцы нейтральнай зоны.

Рашэнне аб ліквідацыі нейтральнай зоны было прынята 2 красавіка 1921 г.: да канчатковага вырашэння памежных спраў у былой нейтральнай зоне ўтвараліся раёны і рэвалюцыйныя камітэты замест створаных валасных выканаўчых камітэтаў. Абодва бакі пачалі ажыццяўляць падрыхтоўчую працу па ўсталяванні доўгачасовай памежнай лініі шляхам стварэння Змешанай узгадняльнай памежнай камісіі. 2 мая 1921 г., пасля абмену ратыфікацыйнымі граматамі², ПРУВУК пастанавіла лічыць свае пасяджэнні скончанымі [13, л. 13].

Нестабільнасць сітуацыі адчувалася падчас усталявання і існавання нейтральнай зоны і дзейнасці Польшка-расійска-ўкраінскай ваеннай узгадняльнай камісіі, працы мірнай канферэнцыі ў Рызе. Нягледзячы на праблемны характар існавання нейтральнай зоны, абодва бакі прыступілі да ўсталявання адміністрацыйнага кіравання з выкарыстаннем адзінак міліцыі. Праблемнасць функцыянавання ПРУВУК вынікала з агульнай пазіцыі абодвух бакоў, якія расцэньвалі прэлімінарыны мірны дагавор як часовую меру вырашэння спрэчных сітуацый, агульны змест якога будзе зменены дыпламатычнымі шляхамі або шляхам працягу ваеннай барацьбы адзінкамі Народнай Добраахвотніцкай арміі. Агульны сэнс працы камісіі быў звязаны са спецыфікай усталявання нейтральнай зоны і ажыццяўленнем эвакуацыі вайсковых адзінак, барацьбы з рознымі варожымі ўзброенымі фарміраваннямі.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Materski, W. Traktat Ryski a Białoruś / W. Materski // Polska – Białoruś 1918–1945. Zbiór studiów i materiałów / pod red. W. Balceraka. – Warszawa, 1994. – 211 s. – S. 91–104.
2. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 / под ред. Г. М. Адибекова. – М.: Рос. полит. энцикл., 2004. – 961 с.
3. Документы внешней политики СССР: в 24 т. / редкол.: Г. А. Белов [и др.]. – М., 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – 723 с.
4. РГАСПИ. – Фонд 80. – Оп. 4. – Д. 64.

5. АВП РФ. – Фонд 188. – Оп. 1. – Д. 2.
6. РГАСПИ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 2000.
7. АВП РФ. – Фонд 122. – Оп. 4. – Папка 101. – Д. 4.
8. Dąbski, J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacja. Tajne układy z Joffem. Listy / J. Dąbski. – Warchawa, 1931. – 225 s.
9. НАРБ. – Фонд 60п. – Воп. 3. – Спр. 452.
10. НАРБ. – Фонд 34. – Воп. 1. – Спр. 19.
11. НАРБ. – Фонд 6. – Воп. 1. – Спр. 18а.
12. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дак. і матэрыялаў: у 8 т. – Мінск: БелНДДАС, 1997. – Т. 1: 1917–1922 гг. – 398 с.
13. АВП РФ. – Фонд 122. – Оп. 4. – Д. 15.

Ольга Боровская

ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПОЛЬСКО-РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЕННОЙ СОГЛАСИТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ (ОКТАБРЬ 1920 – МАРТ 1921 г.).

Резюме

Содержание мирных переговоров ноября 1920 – марта 1921 г. составляли усилия обеих сторон по практической реализации условий прелиминарного мирного договора и дальнейшей корректировке или конкретизации некоторых наиболее

¹ 7 лістапада 1920 г. у Тураве С. Н. Булак-Балаховіч урачыста перадаў вызваленую ад бальшавікоў тэрыторыю Беларускаму Палітычнаму Камітэту (БПК), які быў створаны ў пачатку кастрычніка 1920 г. у Варшаве. У склад камітэта ўваходзілі П. Аляксюк, В. Адамовіч, І. Міткевіч і інш.

² Абмен ратыфікацыйнымі граматамі быў ажыццяўлены 30 красавіка 1921 г. у Мінску шляхам сустрэчы сакратароў абедзвюх дэлегацый – А. Ладася і І. Л. Лорэнца.

неразработанных, спорных вопросов (финансово-экономических, юридическо-правовых, обмена заложников и военнопленных). Во время конца октября – декабря 1920 г. непосредственное внимание обращалось на осуществление основных статей «Договора о перемирии». Процесс создания и функционирования Польско-русско-украинской военной согласительной комиссии был тесным образом взаимосвязан с общим ходом польско-русско-украинской конференции в Риге, позицией обеих сторон, расценивающих прелиминарный мирный договор как временную меру решения спорных ситуаций. Содержание работы комиссии было связано со спецификой установления нейтральной зоны и процессом эвакуации польских военных частей, борьбы с различными вооруженными формированиями. Ключевым моментом деятельности польско-русско-украинской военной согласительной комиссии стало создание нейтральной зоны – полосы протяженностью в 15 километров от зафиксированной на момент прекращения военных действий линии фронта. Установление нейтральной зоны сталкивалось с проблемой эвакуации военных частей, необходимостью ведения Красной Армией вооруженной борьбы с частями С. Н. Булак-Балаховича, С. В. Петлюры. Проблемным моментом создания и существования нейтральной зоны стала разница в трактовках и общих подходах при интерпретации пунктов «Договора о перемирии». Польская военная делегация воспринимала факт создания нейтральной зоны как временную меру: территория полосы передавалась только во временное административное управление польской или русско-украинской стороны, дальнейшая судьба должна была быть решена опросом местного населения. Русско-украинская военная делегация расценивала нейтральную зону исключительно в качестве стратегической гарантии на случай начала военных действий. Возможность предоставления права местному населению нейтральной зоны высказаться о дальнейшей судьбе этих земель не рассматривалась. Пятнадцатикилометровая полоса воспринималась как территория, которая передавалась в постоянное владение русско-украинским властям и БССР.

Olga Borovskaya

**THE PROBLEM OF CREATION AND FUNCTIONING OF THE POLISH-RUSSIAN-
UKRAINIAN MILITARY RECONCILIATION COMMISSION
(OCTOBER 1920 – MARCH 1921)**

Summary

The content of the peace talks in November 1920 – March 1921 were the efforts of both parties on the practical implementation of the conditions of the preliminary peace treaty and further adjustments or elaborate on some of the most undeveloped, controversial issues (financial, economic, juridical-legal, exchange of hostages and prisoners of war). During the end of October – December 1920 direct attention was paid to the implementation of the main items of the «Treaty of peace». The process of creation and functioning of the Polish-Russian-Ukrainian military conciliation commission was closely correlated with the general course of the Polish-Russian-Ukrainian conference in Riga, the positions of both sides, to assess a preliminary peace treaty as a temporary measure solutions disputes. The content of the commission's work was related to the specific setting of the neutral zone and the process of evacuation of Polish military units, dealing with various armed groups. The key point of the Polish-Russian-Ukrainian military conciliation commission was to create a neutral zone – the strip length of 15 km. from fixed at the time of the cessation of hostilities the front line. The establishments of a neutral zone face the problem of evacuation of military units, the need for maintenance of the Red Army, the armed struggle with parts of the Bulak-Bulahovicha, Petlyury. Problem point of creation and existence of the neutral zone was the difference in the interpretation and common approaches in the interpretation of paragraphs of the Armistice Agreement. Polish military delegation perceived the establishment of a neutral zone as a temporary measure: the territory of the band passed only a temporary administration of the Polish or Russian-Ukrainian parties, the future must be resolved survey of the local population. The Russian-Ukrainian military delegation was regarding the neutral zone only as a strategic security against the outbreak of hostilities. Giving the right to the local population of the neutral zone to speak about the future of this land was not considered. The strip at 15 km. seen as territory which was transferred to the permanent possession of the Russian-Ukrainian authorities and Belarussian Soviet republic.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 27.02.2014

*Светлана Ляковская,
профессор Национальной академии Службы безопасности Украины,
кандидат исторических наук (Киев, Украина)*

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА 20-х гг. XX в.: ПО МАТЕРИАЛАМ ОРГАНОВ ГПУ УССР

Проблема социальной дифференциации или социального неравенства является одной из важнейших проблем изучения общества. Институты власти в любом государстве проявляют большой интерес к проблеме социального расслоения общества по отношению к собственности и уровню доходов, их образовательного уровня и квалификационных характеристик, сферы деятельности, отношения к власти и т. д. Интерес этот является не только теоретическим, но и практическим, поскольку знание социальной стратификации, взаимосвязей и взаимоотношений между элементами социальной структуры обеспечивает проведение социальной политики, как части внутренней политики государства. Исследование социальной стратификации в научной литературе считается одной из самых сложных проблем в социологии. Свидетельством этому может служить разнообразие подходов при изучении дифференциации общества, стратификационных критериев, которые сами по себе представляют значительный научный интерес.

В контексте исследования украинского общества 20-х гг. XX в. и деятельности советских органов государственной безопасности в этот период будет интересным изучение проблемы видения спецслужбой социальной дифференциации общества, то, насколько эти взгляды соответствовали официальным подходам ведущих отечественных научных школ. Исследование основано на статистических отчетах органов ГПУ УССР конца 1920-х гг. (из фонда статистики Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины) в контексте определения социальной принадлежности лиц, которые находились под следствием, «подходы» статистов спецслужбы, прежде всего, с точки зрения органов государственной безопасности на общество в целом.

В основу дифференциации общества марксистско-ленинской теорией классов было положено отношение групп населения к средствам производства. При социализме разделение общества на классы еще существует, но, в отличие от эксплуататорских обществ, взаимоотношения между ними основаны на общем труде и сотрудничестве, а не эксплуатации и классовой борьбе. Теория определяла не только основные и неосновные классы, но и учитывала возможность существования разных групп, слоев и промежуточных прослоек между классами. Про-

возглашая основы новой экономической политики на X съезде РКП(б) в 1921 г., официальная идеология утверждала, что по мере продвижения к социализму произойдет сближение между пролетариатом и беднейшим крестьянством, социальная ассимиляция крестьян-середняков, кустарей и трудовой части интеллигенции, а также вытеснение из социально-экономической жизни всех эксплуататорских элементов (кулаков, остатков городской буржуазии, буржуазной по духу интеллигенции), которые еще существовали в переходный период [1, с. 154–155]. Речь шла, прежде всего, об устранении частнокапиталистических отношений среди населения и создания в последующем бесклассового общества.

Исследовали социальную структуру советского общества в 1920-е гг. в основном статисты и экономисты. В то же время советская статистика в период своего становления и расцвета только выработывала методологические критерии статистического учета классов и социальных групп и поэтому учитывала разнообразие социальных слоев и прослоек, вводила значительно более широкий круг социальных понятий. В то же время она руководствовалась марксистскими подходами в определении дифференциации общества, в основе которых был экономический критерий. Таким образом, проблема социальных сдвигов ограничивалась лишь статистико-экономическими аспектами. Так, Центральным статистическим управлением (ЦСУ) СССР в основу социальной стратификации советского общества был положен способ получения и размер среднегодового дохода на душу населения.

Несмотря на большое количество научных работ, посвященных проблемам социальной структуры 20-х гг. XX в., в науке все же фактически отсутствуют обобщающие, системные труды по этим проблемам.

В те годы активно разрабатывались критерии социального группирования в среде крестьянства как отдельного класса. Создавались целые научные школы, на страницах периодической печати разворачивались широкие дискуссии по проблемам социального расслоения села. Большая часть исследователей-статистов при определении социальных прослоек внутри крестьянства руководствовалась отношением к собственности, а именно: наличие частной собственности на орудия труда и средства производства.

Такие подходы ЦСУ подвергались серьезной критике со стороны ученых, которые считали ошибочным причислять к сельскому населению так называемых «отходников» – лиц, которые 8–11 месяцев находились на заработках, работая на промышленных предприятиях (фабричные ткачи, строители и т. п.), а их семьи оставались проживать в сельской местности, куда те возвращались лишь на зимние месяцы. При этом они владели небольшими участками земли, доход от которых был не основным, а вспомогательным.

Причисление таких лиц к сельскому населению (по паспортам), по мнению исследователя Ю. Ларина, было данью народнической школы статистики дореволюционной России, которая считала «фабричного» рабочего «испорченным крестьянином», подчеркивая таким способом, что «капитализм в старой России не имеет шансов для развития» [2, с. 258]. Ю. Ларин разделял все сельское население на четыре группы в зависимости от среднегодовой прибыли: 1) батрацкое население, к которому относил и рабочих советских хозяйств (совхозов); 2) бедняцкое население; 3) середняцкое население, использовавшее лишь труд членов своей семьи; 4) капиталистическая прослойка, к которой зачислялись и кулаки [2, с. 254]. Такая позиция Ю. Ларина расходилась с официальным взглядом, в соответствии с которым середняцкое хозяйство определялось основной социальной группой крестьянства.

Однозначным было толкование «кулака» как представителя эксплуататорских классов. Считалось, что «кулак», в отличие от других крестьянских прослоек, в т. ч. и «зажиточных крестьян», выполнял ростовщические, посреднические и купеческие операции, где самостоятельно устанавливал процент прибыли. Такие действия квалифицировались как грабительские. По мнению исследовательницы крестьянской среды А. Хрящевой, «кулацкие хозяйства», в отличие от обычных «зажиточных», полукапиталистических и капиталистических, занимали незначительную часть в структуре села [3, с. 106].

В отличие от официальной доктрины, которая представляла село как триаду: «кулак – середняк – бедняк», по-другому рассматривали социальную структуру советского крестьянства историки-аграрники неонароднической школы А. В. Чаянов, Н. П. Огановский, А. Н. Челинцев. А. В. Чаянов выделял шесть типов хозяйств: капиталистические, полугрупповые, зажиточные семейно-трудовые, бедняцкие семейно-трудовые, полупролетарские, пролетарские [4, с. 245]. В основе классификации были положены численность и демографический состав семьи, определявшие размер и зажиточность крестьянского хозяйства. Такой подход предусматривал более взвешенную государственную политику относительно каждого типа крестьянских хозяйств.

Однако отрицание неонародниками и их единомышленниками существенной классовой разницы

между трудовым крестьянским хозяйством и эксплуататорским кулацким, на «врастание», с их точки зрения, частнокапиталистического и мелкотоварного сектора эволюционным путем в социалистическую систему большинством политиков воспринималось враждебно.

В статистических отчетах ГПУ УССР за 1927 г. в крестьянской среде выделялось 4 группы: бедняки, середняки, зажиточные, кулаки. В отчетах за 1928 г. исчезла графа «зажиточные крестьяне». Вероятно, это было сделано по политическим соображениям, поскольку всех зажиточных крестьян стали считать кулаками. Отбрасывалась научная идея, которая не позволяла понятие «кулак» применять к каждому зажиточному или даже эксплуатирующему хозяйству [4, с. 126], поскольку в термин «кулак» вкладывалась характеристика морального состояния лица в негативном значении. Он использовался наряду с понятиями «негодяй», «плут» и т. п. [4, с. 110].

Таким образом, при определении социального положения крестьян, отбрасывая термин «зажиточный» или подменяя его понятием «кулак», органы государственной безопасности тем самым придавали идеологический окрас прослойке крестьянства, уровень дохода которого был выше, чем в середняцком хозяйстве. Этот термин употреблялся и воспринимался для обозначения классового врага – главного виновника хлебозаготовительных трудностей, против которого были направлены чрезвычайные меры, что в условиях «обострения классовой борьбы» в 1928 г. было более похоже на политическую пропаганду.

При этом наблюдается интересный момент: ни в крестьянской статистике 1920-х гг., ни в ведомственной статистике ГПУ 1927–1928 гг. отдельной группой не выделялось «колхозное крестьянство» как новая социальная прослойка в советском селе, хотя в те годы уже существовали некоторые исследования о колхозах. Логично предположить, что даже аналитики органов государственной безопасности не связывали с колхозным движением 1920-х гг. зарождение на селе новой социальной прослойки.

В отличие от крестьянства, изучение рабочего класса началось лишь во второй половине 1920-х гг. в связи с переходом к социалистической реконструкции экономики. Для этого при Коммунистической академии была создана специальная секция истории пролетариата СССР. В основу социальной дифференциации пролетариата были положены либо принцип расхождения в размерах заработной платы, либо принцип источников пополнения промышленного пролетариата: крестьянство, городское мещанство, интеллигенция, разночинство, самовоспроизведение пролетариата [5, с. 63].

В статистических таблицах органов ГПУ Украины в основу разделения рабочего класса на группы был положен другой критерий – определение сферы деятельности, согласно которому рабочие разделялись на три группы: производственные, непроизводственные, сельский пролетариат (в 1928 г. – батраки).

Такое видение внутренней структуры рабочего класса было близко взглядам Ю. Ларина, который к пролетариату причислял также поденных рабочих, домашнюю прислугу и т. п. [2, с. 2].

По мнению специалистов по истории рабочего класса, в графу «батраки» в 1920-е гг. нередко записывали как наемных рабочих кулацких хозяйств, так и рабочих советских крестьянских хозяйств (совхозов), что было, в сущности, не правомерным, поскольку положение этих категорий сельского пролетариата очень отличалось [6, с. 32]. Не замечали разницы между указанными категориями сельских рабочих и статисты органов государственной безопасности.

В 1927–1928 гг. появились исследования, в которых изучались проблемы безработицы и безработных как социальной прослойки. Рассматривались причины данного явления, определялись источники пополнения безработных [7, с. 63]. Безработных делили на тех, кто впервые зарегистрировался на биржах труда; сезонников; индустриальных рабочих и т. п. [8, с. 78]. При этом во всех исследованиях подчеркивалось, что безработица в советском обществе – временное явление, которое осталось в наследство от буржуазного прошлого, в основе же советского уклада не заложены причины безработицы. Органы государственной безопасности также выделяли безработных в отдельную социальную группу.

Противоречивой была в 1920-е гг. научная интерпретация понятия «частник» («частный капитал», «частное предпринимательство»). Социальные группы крестьянства, кустарей и частников объединяло их отношение к средствам производства – в сущности, все они владели частной собственностью, и на этом основании их можно было назвать «частниками». Однако в те времена «частника» (владельца «частного капитала») не рассматривали как представителя однородной социальной группы. В основу его определения были положены ключевые политико-экономические признаки: социальное происхождение, использование наемной рабочей силы, мощность механических двигателей, которые использовались в хозяйстве, и т. п.

Так, А. М. Гинзбург, под редакцией которого в 1927 г. вышел сборник статей о развитии частного капитала в СССР [9], считал, что мелкого кустаря и обычного лоточника нельзя относить к представителям частного капитала, поскольку «мы имеем здесь дело лишь с определенным трудовым участием в хозяйственной жизни». К категории «частных капиталистов», или «частникам», он относил лишь тех торговцев, промышленников и владельцев имущества, которые использовали наемную рабочую силу, а остальных – к трудовым элементам [10, с. 85–86].

По мнению Ю. Ларина, некорректно было рассматривать «частную промышленность вообще». Он считал, что необходимо было четко отличать «частную промышленность капиталистическую», являющуюся формой буржуазного накопления, которая

эксплуатирует представителей наемного труда, от «частной промышленности трудовой», «что является простым товарным производством без эксплуатации чужой рабочей силы мелкого кустаря и ремесленника, без наемных рабочих» [2, с. 3–4].

В соответствии с подобными толкованиями статьи ГПУ УССР разделяли категорию «частника» на отдельные социальные группы: крестьяне, кустари и частники.

По-разному в литературе 1920-х гг. трактовалась сущность интеллигенции и определялось ее место в социальной структуре советского общества. А. Б. Залкинд признавал интеллигенцию многоклассовой, утверждая, что в обществе столько «интеллигенций», сколько в нем классов и состояний: «Интеллигенция – наиболее сознательная прослойка того или другого социального класса» [11, с. 129]. А. В. Луначарский к интеллигенции зачислял всех лиц, которые занимались умственной деятельностью, утверждая при этом, что она больше всего приближена к мелкой буржуазии [12, с. 36].

С. Я. Вольфсон был единственным, кто считал интеллигенцию самостоятельной «межклассовой, промежуточной между пролетариатом и мелкой буржуазией» социальной группой, которая продает свою «умственную (интеллектуальную) энергию» [13, с. 9].

При этом стоит отметить, что практически все авторы работ об интеллигенции приходили к выводу, что последняя является составляющей социальной структуры советского общества лишь переходного периода, а следовательно, «в законченном социалистическом обществе» ее не будет, поскольку «каждый станет в то же время и физическим, и интеллектуальным рабочим», «разница между массой и руководителем, между толпой и руководящим составом сотрется» [10, с. 7].

Следовательно, интеллигенция в литературе 1920-х гг. преимущественно рассматривалась не как отдельный элемент социальной структуры советского общества, а как составляющая других социальных групп, определенных с точки зрения статистико-экономической дифференциации общества, и к тому же считалась явлением временным. Такой подход был следствием применения лишь экономического критерия при определении социальной структуры советского общества, которое было предопределено использованием методологических подходов марксистско-ленинской теории классов. Идеологический, политический, социально-психологический, образовательный и другие критерии социальной стратификации общества в исследованиях советских ученых 1920-х гг. не использовались.

В то же время западные социологи (М. Вебер, Т. Парсонс, А. Барбер и др.) при определении социальной структуры общества уже в те годы учитывали не только экономические критерии (доход, собственность, «размер бумажника»), но и властный (количество людей, которые находились в подчинении),

образовательный (количество лет учебы), престижный (уважение к статусу, профессии в общественной мысли) критерии.

Несколько расширил критерии социальной стратификации при определении групп интеллигенции Ю. Ларин. Он, как и А. Б. Залкинд, считал, что интеллигенция существует лишь в пределах того или иного класса. При этом он выделял в ее среде три прослойки, которые были связаны с разными социальными слоями общества: «Если низшие ее слои связаны своими интересами частично с пролетариатом, частично с крестьянством и мещанством, то средние интеллигентские прослойки» социально присоединены к капиталистической буржуазии [14, с. 60]. К низшим слоям он относил «низшее» учительство и сельский агрономический пролетариат; к среднеинтеллигентским массам – чиновничий аппарат (термин «служащие» не употреблялся); к интеллигентской верхушке – выдающихся инженеров, ученых, роль которых как руководителей «чрезвычайно важна для дела научного и технического строительства новой» страны [14, с. 55, 56].

Таким образом, Ю. Ларин при определении разных прослоек в среде интеллигенции во внимание брал не столько доход, сколько уровень образования, престиж профессий и должностей, принадлежность к институтам власти (руководство научно-техническими работами) и т. д.

Статисты органов ГПУ не выделяли интеллигенцию как отдельную социальную группу, однако при дифференциации населения на группы они использовали наработки западных и некоторых отечественных социологов.

Так, образовательный критерий учитывался при определении таких социальных групп, как «профессура», «учительство», «спецы» (в 1928 г. дополнительно выделяется группа «технические спецы»). Думаем, что такой подход к определению социальных групп имел политический характер, поскольку известно, что 1928 год стал годом разоблачения «вредителей» именно в среде технической интеллигенции. Выделялась также группа потенциальной интеллигенции – «ученики».

Использование образовательного критерия при дифференциации общества подтверждает и тот факт, что в статистических отчетах, параллельно с разделением на вышеназванные группы, существовали графы, в которых отдельно указывалось образование: высшее, среднее, низшее, безграмотные.

Принадлежность к властным структурам как критерий при определении социальной стратифика-

ции положен в основу таких социальных групп, как «служащие», «военнослужащие», «сотрудники ГПУ», «выборные лица».

Отдельной социальной группой статисты ГПУ УССР выделяли «лиц свободных профессий», а также «духовенство». В основу разделения на такие группы положен, очевидно, критерий престижа профессии.

Представленное разделение на социальные группы можно считать действительно уникальным. Отдел моральной статистики ЦСУ приступил к систематической разработке данных о занятиях осужденных лиц в 1923 г. Социальные категории, на которые распределялись осужденные, не являются предметом исследования данной работы. Отметим лишь, что в 1931 г. была издана монография профессора М. Н. Гернета «Преступность за границей и в СССР», в которой указывалось, что официальная государственная статистика преступности во второй половине 1920-х гг. (приводятся данные за 1926 г.) разделяла всех осужденных на следующие социальные группы: 1) сельские хозяева (все крестьяне-хозяева, независимо от их материального положения); 2) все другие хозяева; 3) рабочие (всех отраслей труда); 4) служащие; 5) безработные (среди безработных отдельно выделялись: а) служащие, б) рабочие, в) неизвестные); 6) лица свободных профессий; 7) деклассированные группы (нищие, бродяги, профессиональные преступники и т. п.) [15, с. 167].

Таким образом, ведомственная статистика органов государственной безопасности, в отличие от официальной «моральной статистики», более тщательным образом подошла к определению социальных категорий, разделив все население на 16 социально-профессиональных групп. Среди них четко выделялись два класса: рабочие и крестьянство, которые также разделялись на меньшие социальные группы. В своих подходах к социальной дифференциации советского общества органы государственной безопасности использовали не только экономический критерий, который был признан официальным при структуризации общества в 1920-е гг. В определенной степени можно говорить об использовании спецслужбой и других критериев разделения общественных систем. Таким образом, методики, использовавшиеся органами государственной безопасности при определении социальной стратификации советского общества, были совершеннее, чем те, которыми пользовалась официальная статистика 1920-х гг. Это давало возможность лучше отобразить социальную и профессиональную дифференциацию общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Надеждина, В. А. Нэповская Россия в зеркале социальной истории / В. А. Надеждина // Отечественная история. – 2007. – № 4. – С. 149–157.

2. Ларин, Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 312 с.

3. Хрящева, А. И. Группы и классы в крестьянстве /

А. И. Хрящева. – [2-е изд., исправл. и доп.]. – М.: Изд-во ЦСУ Союза ССР, 1926. – 172 с.

4. Чайнов, А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чайнов. – М.: Изд-во книгосоюза, 1927. – 383 с.

5. Брудный, М. Наши разногласия и неоднородность пролетариата / М. Брудный // Большевик. – 1927. – № 19/20. – С. 50–64.

6. Найденов, М. Е. Социальная структура советского общества в научной литературе 1920-х гг. / М. Е. Найденов // Вестн. Моск. ун-та. История. – 1975. – № 1. – С. 19–37.

7. Шахматов, А. Безработица и борьба с ней / А. Шахматов. – М.; Л.: Моск. рабочий, 1928. – 63 с.

8. Тиресбанурт, Т. А. Наша безработица / Т. А. Тиресбанурт // Большевик. – 1927. – № 14. – С. 73–85.

9. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / под ред. А. М. Гинзбурга. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 566 с.

10. Гинзбург, А. М. О частном капитале в СССР / А. М. Гинзбург // Экон. обозрение. – 1926. – № 8 (август). – С. 85–121.

11. Залкинд, А. Б. Очерки культуры революционного времени: сб. статей / А. Б. Залкинд. – М.; Л.: Госиздат, 1924. – 196 с.

12. Луначарский, А. В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем / А. В. Луначарский. – М.: Новая мысль, 1924. – 73 с.

13. Вольфсон, С. Я. Интеллигенция как социально-экономическая категория / С. Я. Вольфсон. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 61 с.

14. Ларин, Ю. Интеллигенция и Советы, хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат / Ю. Ларин. – М.: Госиздат, 1926. – 91 с.

15. Гернет, М. Н. Преступность за границей и в СССР / М. Н. Гернет. – М.: Совет. законодательство, 1931. – 187 с.

Святлана Ляскоўская

САЦЫЯЛЬНАЯ СТРУКТУРА САВЕЦКАГА ГРАМАДСТВА 20-х гг. XX ст.: ПА МАТЭРЫЯЛАХ ОРГАНАЎ ДПУ УССР

Рэзюмэ

У прадстаўленай працы разглядаецца сацыяльная дыферэнцыяцыя савецкага грамадства перыяду новай эканамічнай палітыкі з пункту гледжання афіцыйнай ідэалогіі, асноўным крытэрыем якой з'яўляліся адносіны да ўласнасці і ўзроўню даходаў насельніцтва; таксама аналізуецца і параўноўваюцца погляды асобных, найбольш папулярных прадстаўнікоў афіцыйна прызнаных айчынных навуковых школ на адрозненні, якія існавалі непасрэдна ў структуры саміх класаў (сялянства, рабочы клас) і пластоў грамадства (прыватнікі (прыватны капітал)), інтэлігенцыя і г. д., выдзяляючы пры гэтым у іх асяродку пэўныя групы. У артыкуле таксама паказваецца погляд на дыферэнцыяцыю грамадства з пункту гледжання маральнай статыстыкі, якая вызначала сацыяльныя групы ў асяроддзі асуджаных. Пры гэтым аўтар параўноўвае бачанне органамі дзяржаўнай бяспекі сацыяльнай структуры грамадства з афіцыйнымі поглядамі. У аснову даследавання пакладзены матэрыялы ведамства статыстычнай дакументацыі органаў ДПУ УССР канца 20-х гг. XX ст. У статыстычных табліцах асобы, якія знаходзіліся пад следствам, выдзелены ў пэўныя сацыяльныя класы, пласты і групы. Пры гэтым статысты спецслужбы ўлічвалі і крытэрыі, што выкарыстоўваліся тагачаснымі заходнімі сацыялагічнымі школамі, якія афіцыйна не былі прызнаны ў Савецкім Саюзе. Гэта давала магчымасць больш дакладна вызначыць стратыфікацыю савецкага грамадства пераходнага перыяду.

Svitlana Lyaskovskaya

SOVIET SOCIAL STRUCTURE IN THE 20s OF THE 20th CENTURY: ON MATERIALS OF THE GPU OF THE UKRAINIAN SSR ORGANS

Summary

In the present paper we consider the social differentiation of Soviet society period of new economic policy in terms of the official ideology, the main criterion of which was related to the property and income of the population, are also analyzed and compared the views of some of the most popular representatives of recognized national scientific schools of the differences that exist directly in the structure of the classes themselves (the peasantry, the working class) and strata of society (private owners (private equity), intellectuals, etc.), while highlighting among them certain groups. It also describes the view of the differentiation of society in terms of moral statistics, which defined social groups among the convicts. The author compares the vision of the public security organs of the social structure with official views. The research based on materials departmental statistical documentation of the GPU of the Ukrainian SSR of the late 20-ies of 20th century. The statistical tables' persons under investigation are identified in certain social classes, strata and groups. At the same time take into account the special services and extras criteria used by the then Western sociology schools, which were not officially recognized by the Soviet Union. This made it possible to define more precisely the stratification of Soviet society in transition.

Дата поступления в редакцию: 07.04.2014

УЧАСТИЕ БЕЛОРУСОВ В ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ КИТАЯ ПРОТИВ ЯПОНСКИХ ОККУПАНТОВ (1937–1941 гг.)

Перманентно напряженная обстановка на советско-китайской границе резко обострилась в сентябре 1931 г., когда Япония приступила к осуществлению своих грандиозных захватнических планов в Восточной Азии. До конца года японские войска заняли пограничный с СССР северо-восточный регион Китая – Маньчжурию. Парадоксально, но оккупация Маньчжурии и постепенное распространение японской агрессии на северные и центральные провинции Китая значительно улучшили отношения Советского Союза с Китайской Республикой, весьма нестабильные в связи с многолетним конфликтом вокруг Китайско-Восточной железной дороги. Не получив ожидаемой военной помощи от США, Великобритании и Франции, глава правительства Китайской Республики Чан Кайши вынужден был опереться на единственного реального соратника в борьбе с иноземным вторжением – Советский Союз, благо, что тот был кровно заинтересован в создании барьера на пути продвижения японцев к советским границам.

21 августа 1937 г., забыв бывшие «обиды», СССР подписал с Китаем договор о ненападении сроком на 5 лет и тем самым подвел международно-правовую основу под отношения с этой страной, которая позволила оказывать ей военно-экономическую поддержку, не провоцируя Японию к нападению на Советский Союз. Уже 25 сентября, в связи с началом бомбардировок китайских городов японскими военно-воздушными силами, посольство Китайской Республики в Советском Союзе обратилось в Наркомат по иностранным делам СССР со следующим посланием: «Китайское посольство... имеет честь, согласно инструкций правительства Китайской Республики... просить, чтобы Советское правительство приняло... меры, которые бы содействовали быстрому прекращению подобных некультурных и бесчеловечных действий» [1]. Вскоре из СССР в Китай были отправлены боевая техника, вооружение, военные специалисты.

С сентября 1937 по июнь 1941 г. Советский Союз предоставил Китаю 3 займа на общую сумму в 250 млн долларов и направил 1235 самолетов, 1600 орудий, более 14 тыс. пулеметов, 50 тыс. винтовок, около 180 млн патронов, 31,6 тыс. авиабомб, около 2 млн снарядов и др. Советским оружием и боевой техникой были вооружены 19 пехотных и первая в китайской армии механизированная дивизии. Китайские

ВВС практически полностью состояли из советских самолетов [2, с. 9].

Единственной относительно безопасной наземной транспортной артерией для доставки военных грузов была территория граничившей с СССР провинции Синьцзян на северо-западе Китая. В октябре 1937 г. началась прокладка 2925-километровой автомобильной трассы от пограничной станции Сары-Озек в Казахстане, через синьцзянские города Урумчи и Кульджа, до конечного пункта в Ланьчжоу. Главный оперативный штаб трассы находился в Алма-Ате. Дорога, обозначавшаяся в советских секретных документах как «Трасса Z», начала функционировать в 1938 г. Для ее эксплуатации и охраны в Синьцзян направили, якобы на учения в условиях горной местности, дислоцировавшиеся в Казахстане 13-й и 15-й мотострелковые полки пограничных и внутренних войск НКВД СССР, а также территориальный 48-й Казахский кавалерийский полк РККА. Им были приданы автобатальон с 750 грузовыми автомобилями, танковая, артиллерийская, саперная и другие части. Воздушную поддержку осуществлял авиаотряд. Вдоль дороги было организовано 20 пунктов ночевки, питания и заправки машин. Рассчитанная на проезд в течение 24 суток, трасса покрывалась за 18,5 [3, с. 77].

Непосредственное участие в эксплуатации Синьцзянского участка трассы и обеспечении его безопасности принимал Кирилл Прокофьевич Орловский – уроженец д. Мышковичи Кировского района Могилевской области, активный участник партизанского движения на территории Западной Беларуси в 1921–1925 гг. С 1930 г. он являлся сотрудником ОГПУ–НКВД БССР. С января 1937 по январь 1938 г. находился в командировке в Испании. С марта 1941 до мая 1942 г. – в Китае в качестве советника по разведывательно-диверсионной работе. В период Великой Отечественной войны командовал спецотрядом НКГБ СССР на территории Беларуси. В 1943 г. удостоен звания Героя Советского Союза. В 1944 г. возглавил колхоз «Рассвет» в своих родных местах и в 1958 г. стал Героем Социалистического Труда [4, с. 77].

Для оперативного прикрытия Орловского назначили заместителем начальника перевалочной авиабазы в Кульдже, но его главной задачей были разведывательные поездки по Синьцзянской трассе и борьба

с возможными диверсантами, поскольку в этом районе проживало большое количество бывших белогвардейцев-эмигрантов и действовала рейдирующая японская диверсионная группа, которая несколько раз нападала на Кульджу. В поездках наш земляк пользовался своеобразной «охранной грамотой» – кусочком белого шелка, на котором китайскими иероглифами было выведено: «Предъявитель является добровольцем, прибывшим из Советского Союза в Китай для оказания военной помощи. Военные и гражданские лица обязаны уважительно относиться к его просьбам и оберегать его».

Однажды через своих агентов Орловский получил сообщение, что по заданию японской разведки лидер так называемой Русской фашистской партии в Китае К. В. Родзаевский готовит свои отряды в количестве 1,5 тыс. человек к уничтожению базы в Ланьчжоу. Орловский под видом эмиссара одной из местных агентурных групп сумел организовать встречу с Родзаевским и узнать место дислокации, численность и вооружение его боевиков. После этого с участием Орловского командование охраны трассы разработало план отражения нападения, скрытно перебросив подкрепление в гарнизон Ланьчжоу и устроив на дальних подступах к городу секреты и засады. В результате диверсанты не решились наступать на Ланьчжоу.

В разгар этих событий грянула Великая Отечественная война, а в Китае начался очередной виток гражданской войны, в провинции Синьцзян жестоко расправлялись с коммунистами. В такой ситуации работа трассы была свернута. Но Орловский еще некоторое время оставался в Китае, забрасывая Центр настойчивыми просьбами об отзыве на родину. Он вернулся в Советский Союз в июне 1942 г. [5, с. 217, 222, 243–245, 247, 251–252].

Авиационные трассы из СССР в Китай были проложены по маршрутам Алма-Ата – Ланьчжоу (с 11 промежуточными посадками на территории провинции Синьцзян) и Чита – Ланьчжоу (через Монголию). Бомбардировщики перегонялись в Китай летными экипажами, истребители доставлялись в разобранном виде на автомашинах. Перелет в Китай был серьезным испытанием профессионализма и мужества летчиков. Самолеты шли, перегруженные боеприпасами и людьми, через пустынные и гористые районы. Поначалу промежуточные аэродромы не были приспособлены для приема скоростных бомбардировщиков, полностью отсутствовала связь, не было сведений о метеорологических условиях. Не случайно в ходе перелетов произошло значительное количество авиакатастроф.

Положение улучшилось в октябре 1938 г., когда на должность главного инженера авиатрассы был назначен уроженец Беларуси З. А. Иоффе. Он наладил техническую работу промежуточных комендатур, метеорологических постов, других служб [6, с. 48].

Зелик Аронович Иоффе родился на железнодорожной станции Дашковка на Могилевщине. В сен-

тябре 1936 г., по окончании Военно-Воздушной академии им. Н. Е. Жуковского, был направлен в Испанию, затем в Китай. В период Великой Отечественной войны являлся заместителем командующего воздушной армией. В 1960 г. возглавил НИИ космической техники в Москве. Генерал-лейтенант инженерных войск (1963 г.) [7, с. 167].

Первая после начала японо-китайской войны группа военных советников из СССР в количестве 27 человек прибыла в Китай в конце мая – начале июня 1938 г. В октябре 1939 г. здесь находилось 80 советников, из них в пехоте – 27, артиллерии – 14, бронетанковых войсках – 12, войсках связи – 12, инженерных войсках – 8, в управлениях тыла и транспорта – 3, войсках химзащиты – 2, в медицинских учреждениях – 2 [8, с. 59].

В один из периодов главным военным советником непосредственно при главнокомандующем китайской Народно-освободительной армией (НОА) Чан Кайши являлся **Кузьма (Климентий) Максимович Качанов** – уроженец д. Теляки Поставского района Витебской области. В 1932 г. он окончил Военную академию им. М. В. Фрунзе, занимал пост заместителя начальника штаба Ленинградского военного округа. В Китай был направлен в сентябре 1939 г. после возвращения из Испании. Участвовал в разработке и проведении многих операций НОА. Дальнейшая судьба сложилась трагически. В августе 1941 г. 34-я армия Северо-Западного фронта, которой командовал генерал-майор Качанов, в ходе контрудара под Старой Руссой в тяжелейшей обстановке не смогла выполнить поставленной задачи и отступила. 29 сентября 1941 г. командующего расстреляли, обвинив в трусости и самовольном отводе войск. В 1958 г. он был реабилитирован [9, с. 90–91].

В связи с тем что китайская авиация потеряла за короткое время до двух третей боевых самолетов из почти 450 имевшихся, а также практически всех опытных пилотов, для непосредственного участия в боевых действиях 10 октября 1937 г. в Китай были направлены бомбардировочная и истребительная эскадрильи ВВС СССР: 254 летчика, штурмана, стрелка-радиста и авиатехника. 1 ноября того же года прибыли летчики и штурманы скоростных бомбардировщиков. Затем несколькими группами, в ноябре–декабре 1937 и январе 1938 г. появилась эскадрилья истребителей во главе с белорусом капитаном А. С. Благовещенским, который был назначен командиром истребительной авиагруппы. Весной 1938 г. в Китай отправились еще 73 человека, в т. ч. 26 летчиков истребительной авиаэскадрильи белоруса капитана Е. М. Николаенко. В дальнейшем прибыли другие группы.

Как и в случае с Испанией, Советский Союз не афишировал участие своих граждан в военных действиях за пределами своей территории. Поэтому, вслед за центральной прессой, белорусские газеты сообщали о воздушных боях над Китаем лишь в следующем контексте: «Лётчыкі маладой кітайскай

авіацыі, якая знаходзіцца на высокім тэхнічным узроўні, з беззаветнай мужнасцю змагаюцца за волю і незалежнасць вялікага кітайскага народа» [10].

Советские летчики лишили японскую авиацию господства в небе Китая. Они показали свое мастерство в воздушных боях над Нанкином, Уханем, Ханькоу, в других районах. Только в период обороны Ухана ими было потоплено 92 и повреждено 16 кораблей японских ВМС, сбито 47 самолетов противника. После Ханькоу, где японцы потеряли несколько своих известных воздушных асов, в Японии был объявлен траур.

Не случайно все 14 советских военнослужащих, удостоенных звания Героя Советского Союза за участие в оказании интернациональной помощи китайскому народу в 1937–1941 гг., были летчиками. Двое из них – упоминавшиеся выше наши земляки А. С. Благовещенский и Е. Н. Николаенко.

Алексей Сергеевич Благовещенский родился в г. Бресте. Окончил Ленинградскую военно-теоретическую школу ВВС, 2-ю Краснознаменную военную школу летчиков в Борисоглебске. С 1934 г. – летчик-испытатель НИИ ВВС. В Китае сражался с декабря 1937 по август 1938 г. Однажды японское командование получило донесение о новом пополнении китайских ВВС и задумало, используя внезапность, ударить одновременно по всем аэродромам. Предвидя это, военные советники из СССР предложили заранее серьезно подготовиться к возможному налету противника, однако китайцы оставили предложение без внимания. В сложившейся ситуации Благовещенский решил действовать самостоятельно: на Наньчанском аэродроме, где базировалась его авиагруппа, приказал рассредоточить самолеты, подготовив их к взлету со стоянки, провел инструктаж, создал боевые расчеты, отобрал самых подготовленных пилотов, и сам занял место в кабине истребителя. Эти действия себя оправдали: без потерь остался лишь аэродром в Наньчане.

18 февраля 1938 г. наш земляк сбил самолет командира японской группы истребителей, оказавшегося известным асом, которого называли «непобедимым королем воздуха». Бой с самого начала принял стремительный, маневренный характер. Благовещенский обратил внимание на самолет, отличавшийся от остальных красными полосами вдоль фюзеляжа. Поняв, что это флагман, не раздумывая, догнал противника. Однако тот сманеврировал и уклонился от прицельной очереди из пулемета. «Такая меня досада взяла, – вспоминал позже Благовещенский, – что я готов был винтом рубануть полосатого дьявола. Дважды по нему стрелял, а он живой. Улучив момент, когда мы снова оказались один на один, я бросился на лидера сверху, сбоку и выпустил весь оставшийся боезапас...»

Капитан Благовещенский совершил в Китае, по данным его летной книжки, 73 боевых вылета, провел 11 воздушных боев, уничтожил лично 7 и в груп-

пе более 20 самолетов противника. Звание Героя Советского Союза было присвоено ему (первому из летчиков-белорусов) Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 ноября 1938 г. «за образцовое выполнение специальных заданий правительства по укреплению оборонной мощи Советского Союза и за проявленное героичество» [11]. Затем были воздушные бои в ходе советско-японского конфликта на озере Хасан, участие в войне с Финляндией, Великой Отечественной войне. В 1943 г. Благовещенский стал генерал-лейтенантом авиации. В послевоенные годы он работал на высоких постах в НИИ ВВС, ОКБ А. Н. Туполева, во главе группы советских летчиков выполнял специальное задание в ходе Корейской войны 1951 г. [4, с. 59; 12].

Евгений Макарович Николаенко родился в д. Удага Чериковского района Могилевской области. Окончил летную школу в Ленинграде. В Китае командовал истребительной авиаэскадрильей. Из дневника капитана Николаенко тех дней: «Сегодня второй вылет. Не успел подняться – к хвосту пристроился самурай. Иду штопором вниз, а потом вырываюсь и бью по врагу. Со второй очереди стервятник падает, покидая дымный след...»

В ноябре 1938 г. наш земляк был награжден орденом Красного Знамени, а 22 февраля 1939 г. удостоен звания Героя Советского Союза за 6 самолетов противника, сбитых лично, и 10 в составе группы. В июле 1939 г., вернувшись из Китая, герой приехал в отпуск в родные места, по этому случаю в парке Черикова состоялась торжественный митинг. В годы Великой Отечественной войны Николаенко командовал ВВС армии, фронта, участвовал в освобождении Беларуси, затем в советско-японской войне. Генерал-лейтенант авиации (1945 г.) [13, с. 468–470; 15].

Памятную страницу в китайскую эпопею советских летчиков вписал **Сергей Иванович Грицевец**, который родился в д. Боровцы Барановичского района Брестской области. Летом 1915 г. его семья эвакуировалась на Урал. Сергей окончил Оренбургскую военную школу летчиков, позже 8-ю (Одесскую) школу высшего пилотажа и воздушной стрельбы. В начале 1938 г. капитан Грицевец прибыл в Китай, где участвовал во многих воздушных сражениях. 29 апреля 1938 г. – в день рождения императора Японии – командование японских ВВС решило преподнести ему подарок, нанеся массированный бомбовый удар по крупному городу Ханькоу. Однако ожесточенный длительный бой закончился для японцев плачевно: из 54 самолетов они не досчитались 21. Советские летчики потеряли две машины. Более месяца после этого разгрома японцы не осмеливались появляться в небе Китая. Грицевец сбил над Ханькоу 2 (по другим данным, 3) самолета противника.

В мае 1938 г. Грицевец получил разрешение на выезд в Испанию и 22 февраля 1939 г. за отличие в боевых действиях на Пиренейском полуострове был удостоен звания Героя Советского Союза. Позже

прославился в боях на р. Халхин-Гол, 29 августа 1939 г. стал первым в советской истории дважды Героем Советского Союза. Дальнейший боевой путь майора Грицевца лежал в Западную Беларусь, но 16 сентября 1939 г. воздушный ас трагически погиб на аэродроме возле п. Болбасово Оршанского района: его приземлившийся самолет был исковеркан шедшей следом на посадку машиной [14, с. 53–54, 57, 59].

Заслуженной славой среди боевых товарищей в Китае пользовался **Федор Иванович Добыш**, командовавший бомбардировочным авиазвеном, затем отрядом в бомбардировочной авиагруппе. Он родился в д. Кохонов Кричевского района Могилевской области. Окончил Объединенную Белорусскую военную школу в Минске, 2-ю Краснознаменную военную школу летчиков в Борисоглебске. В Китае находился с ноября 1937 по июнь 1938 г. Авиаотряд Добыша особо отличился при нанесении бомбовых ударов по кораблям противника на реке Янцзы в декабре 1937 г. и по аэродрому в Шанхае в феврале 1938 г. В промежутках между боями шло обучение китайских летчиков. Только в течение декабря 1937 г. было обучено на скоростных бомбардировщиках более 40 китайских пилотов, позже Добыш неоднократно водил их на боевые задания.

15 декабря 1937 г. наш земляк во главе китайских экипажей вылетел на разведку боем аэродромного узла в Нанкине, где сосредоточилось большое количество японской авиации. Несмотря на сильный зенитный огонь, это нелегкое задание было выполнено: уничтожено около 40 бомбардировщиков, склады с горючим. А бомбардировки Шанхая и Тайбэя, в которых участвовал Добыш, не только нанесли значительный ущерб важным военно-промышленным объектам противника, но и имели большое политическое значение для поднятия боевого духа китайской армии и народа. Майор Добыш был награжден орденом Красного Знамени. Позже участвовал в советско-финляндской войне. В годы Великой Отечественной войны командовал авиаполком, авиадивизией. С 1962 г. – генерал-полковник авиации. Стоял у истоков создания ракетных войск стратегического назначения [15, с. 182–192].

В ходе оказания интернациональной помощи Китаю в рассматриваемый нами период погибли в воздушных боях и авиакатастрофах свыше 200 советских летчиков и авиаспециалистов [16, с. 189–190], среди которых были и белорусы. В настоящее время удалось документально установить четыре фамилии. Младший командир **Никита Ефимович Подвальский**, 1915 г. р., уроженец д. Столпище Кировского района Могилевской области, призванный в армию в 1936 г., погиб в воздушном бою 26 июля 1938 г., похоронен в г. Аньцин провинции Аньхой [17, с. 105]. Этот город на реке Янцзы являлся крупным портом, кроме того, там размещалась японская авиабаза по сборке бомбардировщиков. Советские летчики вылетали на бомбардировку Аньциня в течение мая–июля 1938 г.

Задания были весьма трудными, поскольку японцы хорошо охраняли эти объекты как зенитной артиллерией, так и истребителями [18, с. 217, 248–249]. В один и тот же день 1 ноября 1938 г. в авиакатастрофе оборвались жизни младшего командира **Андрея Васильевича Гришаева**, родившегося в 1908 г. в д. Лаги на Витебщине, призванного в армию в 1930 г., и воентехника 2-го ранга **Исака Андреевича Шевцова**, 1911 г. р., родом из д. Кухенка Бобруйского района. Оба похоронены в г. Ханьчжун провинции Шэньси. Согласно документам, в этот день в авиакатастрофах погиб еще 21 советский авиатор, все погибшие похоронены также в Ханьчжуне [17, с. 100–108]. 2 января 1940 г., также в результате авиакатастрофы, не стало **Алексея Ефимовича Кокина** – воентехника 1-го ранга, 1914 г. р., уроженца г. Гомеля. Он похоронен в Баоцине [17, с. 103].

Белорусский народ внес также свою лепту в кампанию гуманитарной поддержки борьбы китайского народа. В СССР соответствующие акции проводились по инициативе органов политической пропаганды силами организаций профсоюзов и МОПРа. А Бюро ЦК КП(б)Б в постановлении от 1 апреля 1938 г. постановило «широко разъяснять международную обстановку и угрозу военной опасности. Рассказать трудящимся Советского Союза о героической борьбе испанского и китайского народа, борющихся за национальную независимость против фашизма и поджигателей войны» [19, л. 13].

Белорусские газеты тех дней публиковали многочисленные письма трудящихся в поддержку китайского народа. К примеру, ячейка МОПРа одного из цехов витебской чулочной-трикотажной фабрики «КИМ» поместила в своей фабричной газете «Письмо герайчану народу Китая», сообщив, что мопровцы внимательно следят за происходящими в Китае событиями и рассказывают о них всем рабочим [20]. Около 500 членов МОПРа минской кондитерской фабрики «Коммунарка» собрали 1700 рублей в фонд помощи китайским и испанским детям [21]. В Минске кампания по сбору средств «для женщин и детей китайского народа» особенно активно, как отмечала газета «Звезда», проходила на предприятиях, в организациях и учреждениях Ворошиловского района. Так, коллектив типографии им. И. В. Сталина собрал 1146 рублей, служащие Аптекоуправления – 1240 рублей, мопровская ячейка домохозяек Дома специалистов – 358 рублей [22]. Та же «Звезда» с удовлетворением информировала, что «повысился интерес колхозных масс к вопросам международного положения». В качестве примера были приведены колхозы Петриковского района, где проводились интернациональные вечера, сопровождавшиеся докладами о событиях в Испании, Китае и Чехословакии и сбором средств в фонд МОПРа [23].

В находившихся под патронажем ЦК МОПР СССР 1-м интернациональном детском доме им. Е. Д. Стаковой в Иваново и 2-м интернациональном детском

доме в Монино под Москвой воспитывались, в том числе, дети лидеров Компартии Китая. Белорусские предприятия, отдельные граждане оказывали сильную помощь в обустройстве этих детских домов. Художники и скульпторы, среди которых были Е. Тиханович, Н. Дучиц, З. Азгур, А. Грубе, подарили свои работы [24]. Минская швейная фабрика «8 Марта» и другие труженики столицы направили одежду, обувь, игрушки [25], фабрики «КИМ» из Витебска и «Коминтерн» из Гомеля – швейную продукцию, витебские мебельщики – семь вагонов мебели, техникум стройматериалов из Гомеля – гардеробные шкафы [26]. А мопровская организация колхоза «Чырвоная зорка» Борисовского района подарила лошадь [27].

Не отставала от МОПРа БССР Международная Красная Помощь в Польше, а также КПЗБ и КСМЗБ. В апреле 1938 г. ЦК КСМЗБ распространил обращение к молодежи Западной Беларуси с призывом участвовать в первомайских демонстрациях народного фронта борьбы против фашизма: «...Будзем дэманстраваць сваю салідарнасць з акрываўленымі ў барацьбе з міжнародным фашызмам гераічнымі народамі рэспубліканскай Іспаніі і Кітая, якія бароняць сваю незалежнасць і свабоду...» [28, с. 266–269].

В конце 1938 г. в ходе японо-китайской войны наступила длительная пауза, продолжавшаяся более 5 лет. Войска Чан Кайши, остановив продвижение японцев, перешли к позиционной обороне, хотя возможности для наступательных действий имелись. Одновременно чанкайшисты прекратили материальное снабжение двух армий Компартии Китая и нарушили данное Советскому Союзу обещание не разворачивать против них боевых действий. В ответ СССР приостановил военные поставки, не желая, чтобы они были использованы против коммунистов. После заверений Чан Кайши, что конфликт будет урегулирован, поставки возобновились, но лишь на короткое время, поскольку в январе 1941 г. чанкайшисты вновь предприняли акции против коммунистических войск. В то же время они почти не вели активных боевых действий против японцев, предоставляя это «почетное» право советским летчикам.

Весной 1941 г. наметившееся охлаждение между СССР и чанкайшистским правительством усилилось,

причиной послужило заключение Советским Союзом пакта о ненападении с Японией. В Китае это восприняли как измену союзников, в связи с чем 15 апреля 1941 г. советскому правительству был заявлен протест. После этого СССР еще до начала Великой Отечественной войны окончательно прекратил военные поставки в Китай и отозвал своих летчиков. В 1942 г. на родину вернулось и большинство советников.

Всего в оказании непосредственной военной помощи Китаю в войне с Японией в период 1937–1941 гг. участвовали более 5000 советских граждан, из них 3665 военнослужащих, включая 446 летчиков и авиаспециалистов, а также бойцов и командиров, которые обслуживали автомобильную трассу Сары-Озек – Ланьчжоу. По неполным данным погибли 227 человек (в основном летчики и авиаспециалисты) [17, с. 97].

После нападения Германии на СССР Китай в очередной раз кардинально изменил свою политику по отношению к Советскому Союзу, заявив 2 июля 1941 г. о разрыве дипломатических отношений с Германией и Италией и присоединении к антифашистскому блоку государств. 9 декабря 1941 г., спустя день после атаки японской авиации на американскую военно-морскую базу Перл-Харбор в Тихом океане, китайское правительство объявило войну Японии, Германии и Италии. 1 января 1942 г. Великобритания, США, СССР и Китай опубликовали совместную Декларацию союзных государств, в которой обязались сотрудничать в деле разгрома фашизма.

Таким образом, несмотря на сложные перипетии советско-китайских отношений во второй четверти XX в., интернациональная помощь Советского Союза Китаю оказала стабилизирующее влияние на внутривнутриполитическую обстановку в этой феодальной стране, стала решающим фактором в ходе отражения японской агрессии и завершила свою миссию разгромом милитаристской Японии в 1945 г. Деятельное участие представителей белорусского народа в развитии советско-китайского сотрудничества в 1920-х – 1940-х гг. внесло свою лепту в фундамент союзнических отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой, достигнутых на современном этапе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Известия. – 1937. – 27 сент.
2. Рахманин, О. Б. К истории отношений России–СССР с Китаем в XX веке. Обзор и анализ основных событий / О. Б. Рахманин. – М.: Памятники ист. мысли, 2002. – 512 с.
3. Дубинский, А. М. Советско-китайские отношения в период японо-китайской войны 1937–1945 / А. М. Дубинский. – М.: Мысль, 1980. – 280 с.
4. Навечно в сердце народном: [справ.]. – 3-е изд., испр. и доп. – Минск: БелСЭ, 1984. – 607 с.
5. Борисов, И. С. Человек из легенды: докум. повесть / И. С. Борисов. – Минск: Маст. літ., 1991. – 336 с.
6. Польшин, Ф. П. Выполняя интернациональный долг / Ф. П. Польшин // В небе Китая 1937–1940. Воспоминания советских летчиков-добровольцев / ред. Ю. В. Чудодеев. – М.: Наука, 1980. – 381 с.
7. Долготович, Б. Д. Военачальники земли белорусской: энцикл. спр. / Б. Д. Долготович. – Минск: БелЭн, 2005. – 288 с.: ил. – Прил.: с. 250.
8. Военная помощь СССР в освободительной борьбе китайского народа / К. П. Агеенко [и др.]. – М.: Воениздат, 1975. – 190 с.

9. Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь / под общей ред. М. Г. Вожакина. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
10. Кімавец. – 1938. – 14 ліст.
11. Звезда. – 1938. – 16 ліст.
12. www.Avitor.Com [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.avitor.com>. – Дата доступу: 15 крас. 2008 г.
13. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Чэрыкаўскага раёна. – Мінск: Выш. школа, 1994. – 660 с.
14. Щербаков, А. Д. Крылатым доверьте небо! (О дважды Герое Советского Союза С. И. Грицевце) / А. Д. Щербаков. – М.: Политиздат, 1976. – 79, [1] с.: [2] л. ил. – (Герои Советской Родины).
15. Добыш, Ф. И. Курс на Восток / Ф. И. Добыш // В небе Китая 1937–1940. Воспоминания советских летчиков-добровольцев / ред. Ю. В. Чудодеев. – М.: Наука, 1980. – 381 с.
16. Советские Вооруженные Силы 1918–1988: вопросы и ответы: страницы истории / П. Н. Бобылев [и др.]. – М.: Политиздат, 1987. – 416 с.
17. Книга памяти / редкол.: Е. М. Чехарин (пред.) [и др.]. – М.: Патриот, 1998. – Т. 1: 1923–1939. – 726, [1] с.: [16] вкл. л. ил.
18. Я дрался с самураями. От Халхин-Гола до Порт-Артура: сб. восп. / сост. А. Кошелев. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 411, [2] с. – (Война и мы: военное дело глазами гражданина).
19. НАРБ. – Фонд 4: Фонд Центральных органов КПБ. – Оп. 3. – Д. 650.
20. Кімавец. – 1938. – 25 чэрв.
21. Комунарка. – 1939. – 29 сак.
22. Звезда. – 1938. – 24 кастр.
23. Звезда. – 1938. – 28 верас.
24. Звезда. – 1936. – 21 кастр.
25. Звезда. – 1937. – 18 сак.
26. Звезда. – 1937. – 6 чэрв.
27. Звезда. – 1937. – 29 верас.
28. Цит. по: Революционный авангард трудящейся молодежи Западной Белоруссии (1921–1939 гг.): док и материалы / Ин-т истории партии при ЦК КПБ – филиал Ин-та истории марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Гл. архивное упр. при СМ БССР. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 325, [2] с.: [8] л. ил.

Ірына Варанкова

УДЗЕЛ БЕЛАРУСАЎ У ВЫЗВАЛЕНЧАЙ БАРАЦЬБЕ КІТАЯ СУПРАЦЬ ЯПОНСКІХ АКУПАНТАЎ (1937–1941 гг.)

Рэзюмэ

Артыкул працягвае тэматычную серыю аўтара пра ўдзел беларусаў у ваенных падзеях 1920-х – 1930-х гг., якая падрыхтавана ў рамках Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава» на 2011–2015 гг. Упершыню ў айчыннай гістарыяграфіі асвятляюцца малавядомыя старонкі гісторыі вызваленчай барацьбы Кітайскай Рэспублікі супраць японскіх захопнікаў у 1937–1941 гг. у кантэксце яе ваеннай і гуманітарнай падтрымкі прадстаўнікамі беларускага народа. Нашы суайчыннікі з’яўляліся ваеннымі саветнікамі ў штабе Народна-вызваленчай арміі Кітая і асобных часцях, узначальвалі знішчальныя і бамбардзіровачныя авіягрупы кітайскіх ВПС, выконвалі складаныя заданні па эксплуатацыі і ахове наземных транспартных шляхоў, па якіх рушылі ваенныя групы. З 14 савецкіх вайскоўцаў, якія асабліва вызначыліся падчас ваенных дзеянняў і былі ўдасцеены звання Героя Савецкага Саюза, два прадстаўлялі беларускі народ. У артыкуле таксама прыведзены прыклады салідарнасці з кітайскімі змагарамі жыхароў Беларускай ССР і Заходняй Беларусі, якая здзяйснялася праз збор матэрыяльных сродкаў, накіраванне прывітальных лістоў і інш. Ваенна-эканамічныя стасункі Савецкага Саюза з Кітаем абаяліся на вопыт, набыты яшчэ ў пачатку 1920-х гг., калі кіраўніцтва СССР арыентавалася на найбольш лаяльныя да сябе сілы – ад камуністаў да рэгіянальных валадароў феадальнага толку. Такая палітыка мела мэтай не дапусціць устанавлення ў Цэнтральным Кітаі прапонскага альбо прабрытанскага рэжыму, а ў пагранічнай правінцы Сіньцзян – ліквідаваць ачаг ваеннай напружанасці, выкліканы этнічнымі праблемамі. Дастаткова доўгі перыяд міждзяржаўнай палітычнай канфрантацыі, які наступіў у канцы 1920-х гг., не стаў вырашальным у адносінах дзвюх краін. Менавіта таму Савецкі Саюз адгукнуўся на просьбу ўрада Кітая аб аказанні ваеннай дапамогі ў справе супрацьдзеяння замежнай агрэсіі і рашуча выступіў у падтрымку нацыянальна-вызваленчай барацьбы кітайскага народа. Важным момантам у прыняцці гэтага рашэння была бяспека савецка-кітайскай мяжы, да якой ірваўся такі грозны праціўнік, як мілітарысцкая Японія. У артыкуле падкрэслена актуальнасць праблемы ўдзелу ў савецка-кітайскіх ваенна-эканамічных адносінах другой чвэрці XX ст. прадстаўнікоў беларускага народа, якія тым самым унеслі дастойны ўклад у ахову далёкаўсходніх межаў СССР і адначасова заклалі фундамент трывалых сяброўскіх адносін Рэспублікі Беларусь з Кітайскай Народнай Рэспублікай, якія дасягнуты на сучасным этапе.

Irina Voronkova

PARTICIPATION OF REPRESENTATIVES OF THE BELARUSIAN PEOPLE IN LIBERATION STRUGGLE OF CHINA AGAINST JAPANESE INVADERS (1937–1941)

Summary

The article continues a topical series of the author about Belorussians that took part in hostilities of the 1920s – 1930s which is prepared within the State Comprehensive Programme of the Scientific Research «History, Culture, Society, State» in 2011–2015.

For the first time in a historiography of our country little-known pages of history of liberation struggle of the Chinese Republic against Japanese aggressors in 1937–1941 are reported. In a context of military and humanitarian support by representatives of the Belarusian people. Our compatriots were military advisers at a staff of Chinese People's Liberation Army and at detached forces, headed fighter and bomber air groups of the Chinese Air Force, carried out hard work on maintenance and protection of land transportation routes for military loadings. Two of 14 Soviet soldiers who particularly distinguished oneself in action and whom were given Title of Hero of the Soviet Union, represented the Belarusian people. Also in article there are examples of solidarity of inhabitants of the Belorussian Soviet Socialist Republic and of the West Belarus with the Chinese fighters embodied in supplies collection, in sending of welcoming letters, etc. Military and economic relations between the Soviet Union and China have relied on the experience gained in the early 1920s, when the Soviet leadership focused on the most loyal forces – from the Communists to the regional wing of the feudal rulers. This policy was intended to prevent the establishment of pro-Japanese or pro-British regime in Central China and to eliminate hot spots caused by ethnic problems in the border province of Xinjiang. In the late 1920s the long period of interstate political confrontation was not decisive in the relations between two countries. That is why the Soviet Union responded to the request by the Government of China for military assistance to counteract foreign aggression and support the national liberation struggle of the Chinese people. An important consideration in making this decision was the safety of Soviet-Chinese border, which was the target for a such formidable foe as militarist Japan. The article emphasized the importance of the problem of Representatives of the Belarusian people participation in the Sino-Soviet military and economic relations in the second quarter of the twentieth century. They made a worthy contribution to the protection of the Far Eastern borders of the USSR and at the same time laid the foundation for lasting friendships between Belarus and the People's Republic of China, which are achieved at the present stage.

Дата поступления в редакцию: 12.11.2013

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЯХ БССР (СЕНТЯБРЬ 1939 – МАРТ 1940 г.)

Вторая мировая война стала судьбоносным событием в истории всего человечества. Она на долгие годы определила характер международных отношений. До сего дня среди историков не утихают дискуссии относительно того, кто виновен в ее развязывании, можно ли было ее предотвратить, и др. Кроме того, осенью 1939 г., в условиях начавшейся мировой войны, произошло одно из наиболее значимых событий в истории белорусского народа – его объединение в едином государстве. В этой связи проблематика указанного исследования представляется нам чрезвычайно актуальной.

В начале сентября в СССР начинается активная подготовка к операции в Польше. 3 сентября нарком обороны К. Ворошилов приказал Военным Советам семи округов – Киевского особого, Белорусского особого (БОВО), Харьковского, Орловского, Калининского, Ленинградского и Московского – провести ряд мер по улучшению боевой готовности войск, а также задержать на один месяц увольнение в запас красноармейцев старшего года службы, вызвать из отпусков командиров, политработников, начальников войсковых частей и учреждений, привести войсковые части в положение боевой готовности, для чего проверить вооружение, обмундирование, технику и т. д.

6 сентября около 23–24 часов в семи военных округах (в т. ч. БОВО) была получена директива № 14650 наркома обороны СССР, К. Ворошилова, в которой предписывалось со следующего дня всем войсковым частям и учреждениям начать частичную мобилизацию резервистов [1, с. 283–284].

Проведение мобилизации в стране не могло оставить равнодушным жителей БССР. Непосредственно после начала данной акции значительная часть населения БССР, опасаясь втягивания страны в войну и, как следствие, наступления голода, бросилась скупать хлеб, соль, сахар и другие продукты и промтовары, которые практически сразу исчезли с прилавков магазинов. Например, если обычная продажа муки и соли в г. Минске колебалась в пределах 8–9 тонн в день, то только 8 сентября было продано 26 тонн муки и 27 тонн соли, 12 сентября муки уже было продано 38 тонн. Не удивительно, что в течение нескольких дней, с 8 по 12 сентября 1939 г., запасы продовольствия в г. Минске и других городах БССР практически были исчерпаны [3, л. 78–79]. Анало-

гичная ситуация наблюдалась и на Гомельщине. Например, в магазин № 3 г. Мозыря 9 сентября 1939 г. было завезено 300 кг соли, которая была продана за 1 час, впоследствии в этом магазине в продаже соль отсутствовала [2, л. 49].

В сводке первому секретарю ЦК КП(б)Б П. Пономаренко «О состоянии торговли и некоторых фактах создания запасов продуктов питания населением БССР» от начальника управления рабоче-крестьянской милиции НКВД БССР Гордеева указывалось следующее: «В связи со сложившейся международной обстановкой, начиная с 8 сентября, по БССР наблюдались большие очереди у продовольственных магазинов за покупкой сахара, муки, крупы, соли, керосина и других продуктов. Спрос на продукты был увеличен настолько, что все продукты, выбрасываемые товары моментально, в течение нескольких часов раскупались... Отмечено снижение снабжения магазинов мукой... снабжение хлебом резко снизилось... Сахар, папиросы в магазины поступали с большими перебоями, а махорка вовсе не поступает...» [3, л. 79–88]. «За последнее время, особенно с первых чисел сентября, повысился спрос на все виды продуктов питания по всем районам Полесской области... В Наровлянском и Хойникском районе крупа совершенно отсутствует... Сахар, папиросы, махорка отсутствуют на базах и в продаже по всей области. Отсутствует также хозяйственное мыло. Увеличился спрос на кондитерские изделия. Кондитерских изделий по городу Мозырю осталось незначительное количество, и то в узком ассортименте. За керосином за последнее время появились большие очереди», – указывалось в спецсообщении первому секретарю Полесского обкома Маркину от областного управления НКВД [4, л. 34]. Аналогичная ситуация наблюдалась и в сельской местности [4, л. 60].

Для устранения массовой закупки населением товаров Экономический совет при Совнаркомом СССР постановлением от 9 сентября 1939 г. установил ограничения отпуска в одни руки следующих товаров: махорки не более двух пачек, спичек не более 5 коробок, керосина – 2 литра, мыло туалетное – 1 кусок, кондитерские товары – 1 кг, соль – 1 кг, чулки-носки – 2 пары, белье мужское и женское – 1 пара, верхний и нижний трикотаж – 1 пара [5, л. 189].

Одновременно органы НКВД БССР усилили борьбу с теми, кто закупал продукты и промтовары

«про запас». Так, начиная с 15 сентября 1939 г. в документах партийных и советских органов начинают появляться материалы такого рода. Например, в донесении прокурору Гомельской области от прокурора Речицкого района читаем следующее: «Сегодня в Прокуратуру поступило сообщение, что гражданка Твардовская А. А. систематически закупает продукты и создает запасы. Проведенным обыском на квартире у Твардовской было найдено: 230 метров разной мануфактуры, 87 катушек ниток, 28 фунтов сахару и другие вещи... Твардовская арестована» [6, л. 43].

Перебои в снабжении городов и деревень БССР продуктами питания и промтоварами вызвали панические настроения. Приведем в этой связи характерные высказывания жителей региона, которые отмечали органы НКВД. Продащица одного из магазинов г. Мозыря: «Всех берут на войну, все пропадем и мы умрем с голода, ведь в магазинах нет никаких продуктов и все люди будут пропадать с голода». Жена прораба Пхова распространяла слухи, что в Мозыре со всех магазинов и баз забрали все сорта муки и больше ее не будет. Единоличник Мозырского района среди односельчан заявлял: «Должна быть всемирная война, так что уже к этому подходит, вот хлеб в операции уменьшился и другие продукты» [4, л. 31].

После окончания операции Красной Армии в Польше социально-экономическая ситуация еще больше обострилась. Зима 1939–1940 гг. была апогеем кризиса. Если перебои в снабжении продуктами питания и промышленными товарами в начале сентября 1939 г. можно объяснить субъективным фактором: население, боясь приближающейся войны, лихорадочно скупало продовольствие, то ситуация в течение последующего времени являлась следствием резкого уменьшения количества товаров (как промышленных, так и продовольственных), отпущенных для реализации населению. Это было связано с необходимостью кормить возросшую армию. Несмотря на то что осенью 1939 г. карточная система официально не вводилась, фактически страна перешла на нормированное снабжение.

В этой связи в спецводках НКВД, датированных 22 декабря 1939 г., читаем следующее: «Фонды хлеба, предназначенные для реализации в декабре месяце, уменьшены против фондов, отпущенных в ноябре 1939... Наличие больших очередей приводит к тому, что в магазинах выбивают стекла, ломают прилавки и двери...» На протяжении декабря 1939 – января 1940 г. руководство обкомов и райкомов БССР направляет в высшие партийные инстанции десятки докладных, содержание которых практически идентично: просьба увеличить отпуск регионам товары первой необходимости [7, л. 141].

Особенно тяжело приходилось населению сельских регионов. Из-за нехватки ресурсов 1 декабря 1939 г. правительство запрещает свободную продажу муки и печеного хлеба в сельской местности. Многие крестьянские семьи, спасаясь от голода, стремятся

переселиться в город, правдами и неправдами преодолевая всевозможные препятствия, чинимые властями [8, л. 2].

Реакция населения региона на исчезновение из торговли промышленных и продовольственных товаров была неоднозначной. Первоначально сквозит недоумение: «Большой войны не ведем, куда же подевалось продовольствие?» В качестве примера хотелось бы привести выдержки из письма, посланного гомельским школьником Морозовым на имя заместителя председателя СНК А. И. Микояна.

Б. И. Морозов – А. И. Микояну.

Дорогой Анастас Иванович!

Вот уже несколько раз перечитывал я Вашу речь на XVIII съезде ВКП(б)... Ваша речь послужила кладом для моих знаний. Если бы было время, я рассказал бы Вам о моей жизни, о том, как бросил меня отец, о том, как я учился, как начал читать книги и как роднили они меня с миром... Написал бы Вам о том, как много и часто приходилось мне рассказывать неграмотным соседям о международном положении нашей страны, о войне в Абиссинии, Испании, Китае и Хасане, о конфликте в районе озера Буир-Нур в МНР, об англо-франко-советских переговорах, договоре о ненападении с Германией, о пактах взаимопомощи с Прибалтийскими странами, о II мировой войне и вообще об империалистических войнах, о надеях (так в тексте. – Д. Т.) в Финляндии и о пр.

Что заставило меня написать письмо? На этот вопрос я отвечу так – безобразия, которое творится в нашей стране. Ответ не очень-то приятный, но я считаю его правильным. Дело в том. Когда не было крупы, я говорил маме, «крупы будет», когда не стало сахара, я сказал маме – «сахар будет. Не должно быть, чтобы в нашей стране не было сахара!» Дальше. Придя один раз из очереди за мануфактурой, мама начала обижаться, что нет мануфактуры, рассказывая как много было ее раньше. Я сказал, что мануфактуры нет, потому что наша страна переживает разруху, нанесенную ей империалистической и гражданской войнами. К тому же и царская Россия была не очень-то развитой. В ответ на это она сказала: «Не развитая, да зато мануфактуры было сколько хочешь, а очереди даже не знали!» Я сослался на возросшую потребность, на широкого потребителя. Но сам подумал: «А и вправду в царской России индустрии совсем не было, сейчас мы ее построили. Текстильная ж промышленность была, а все-таки она не удовлетворяет нашего потребителя. Виной этому я считал малое внимание ЦК ВКП(б) и СНК. Почему бы, например, не поставить текстильную промышленность наряду с черной металлургией и не заботиться о ее росте. Но это я уже здорово отвлекся.

Да, в конце разговора я сказал матери, что не дождемся мы в конце 2-й пятилетки, как будет у нас мануфактура сколько хочешь. Но вот прошла 2-ая пятилетка, началась третья, а мои предсказания не оправдались – мануфактуры не было и нет.

Привезут ее иногда – народ давится. Почему ж нет рыбы, дык (так) я сам не придумаю. Моря у нас есть и остались те же, какие были прежде, но тогда ее было сколько хочешь и какой хочешь, а сейчас я даже представление потерял, какая она на вид. Наконец, где же девался хлеб? Кажется и собрали мы 6 млрд. пудов зерна. Посчитаешь, по 35 с лишним на каждого человека. Войны затяжной не было, а хлеба уже 2 месяца нет. Или это безобразие творится только по Гомельской области, или по всей стране. А мы еще хотим построить коммунистическое общество, главным принципом которого будет «от каждого по его способностям, каждому по его потребностям». Дальше, в газетах пишут, что во Франции, Англии, Германии буржуазия уводит карточную систему, которой недоволен пролетариат. А у нас в стране, где победил пролетариат, в стране, на полях которой проливали кровь наши отцы и матери, сейчас вводится настоящая карточная система – железнодорожники и станционные рабочие (грузчики и другие) выписывают (хлеб) из Гомеля, получают его по карточкам, посылая ко всем чертям посторонних, педагогов, получают хлеб из своего буфета и пр. (Постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 17 декабря 1939 г. «О торговле и общественном питании в системе «Союзтранторгпит» была введена закрытая торговля для рабочих служащих железнодорожного транспорта. – Д. Т.). И кто им только давал право позорить страну! Мы еще хотим победить в грядущих боях, когда столкнутся две системы – социалистическая и коммунистическая. Нет, при таких порядках и при таких достатках никогда нам не победить, никогда нам не построить коммунизм!

Прошу Вас, дорогой Анастас Иванович, ответить мне на все вопросы: почему нет мануфактуры, крупы, рыбы, обуви, сахара, конфет, спичек, почему не стало хлеба? С нетерпением жду ответа. Морозов. Мой адрес – БССР, Гомельская область, ст. Буда-Кошелевская, Сталинская школа № 1, уч. 9-го класса «А» Морозову Борису Ивановичу [9, с. 5–6, 21–22].

Начальник отдела торговли продтоварами СССР Мосин отослал копию этого письма назад в Гомель с сопроводительной запиской следующего содержания: «В письме Морозова явно сквозит не советское отношение по отдельным моментам (“японцам сдаем моря, чтобы...”, его фраза о карточной системе, о построении коммунизма “при таких порядках” и т. д.). По этому письму можно предполагать, что ученик Морозов находится под влиянием враждеб-

ных настроений к Советской власти среде. Прошу Вас поручить специальному работнику личной беседе с учеником Морозовым разрешить интересующие его вопросы и выяснить обстановку, вызвавшую враждебно настроенное письмо на имя т. Микояна. О результатах сообщите в Наркомторг СССР». Последствия не трудно представить. Этим письмом школьник «подставил под удар» своих родственников и, видимо, учителей [9, с. 22].

В Российском государственном архиве экономики подобных писем, датированных ноябрем 1939 – мартом 1940 г., десятки, со всех регионов СССР. В них указывается на бедственное положение населения в связи с невозможностью купить самые необходимые продукты питания, одежду и т. д.

В начале января 1940 г. органы НКВД фиксируют теперь уже рост антисоветских настроений среди отдельных категорий населения региона, прежде всего жителей сельской местности. Можно привести некоторые примеры. Так, в докладной секретарю Полесского обкома Маркину, датированной 9 января 1940 г., «Об итогах выборов в местные Советы депутатов трудящихся по районам Полесской области» органы НКВД сообщали, что по области отказались от голосования 246 человек, «которые являются антисоветски настроенными против партии и Советской власти». Рабочая завода «Звезда» Петриковского района, в частности, заявила агитатору: «За что же голосовать, если в Советском Союзе люди голодные и голые, ничего нигде нет» [10, л. 5]. Колхозница колхоза д. Дубровица сказала: «Эту бездну никогда не заполнишь, несмотря на то что люди возят зерно десятками и сотнями тонн. Все равно в нашей стране остаются без куска хлеба. Советская власть хотя и пишет в газетах, что в Германии продают хлеб по карточкам, но там люди гораздо лучше живут, чем при советской власти и не сидят голодными, как в России» [11, л. 190]. К весне 1940 г. руководству республики удалось несколько смягчить социально-экономическую ситуацию в регионе (о полной нормализации речь не идет).

Таким образом, можно сделать следующий вывод. Вступление войск Красной Армии в Западную Украину и Беларусь и особенно советско-финляндская война значительно обострили социально-экономическую ситуацию в восточных областях Беларуси, как и в целом в СССР. Это явление было порождено целым рядом причин. Среди них частичный перевод экономики страны на военное производство, увеличение численности Красной Армии и др.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мельтюхов, М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М. И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2001. – 464 с.
2. ГАОО Гомел. обл. – Фонд 702. – Оп. 1. – Д. 79. Оперативные сводки НКВД (сентябрь–декабрь 1939 г.).

3. НАРБ. – Фонд 4. – Оп. 21. – Д. 1713. Оперативные сводки НКВД БССР (сентябрь–декабрь 1939 г.).
4. ГАОО Гомел. обл. – Фонд 702. – Оп. 1. – Д. 64. Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б), постановления и выписки из постановлений Экономсовета

при СНК СССР (январь 1939 – декабрь 1939 г.).

5. НАРБ. – Фонд 4. – Оп. 21. – Д. 1486. Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б), постановления и выписки из постановлений Экономсовета при СНК СССР (январь 1939 – декабрь 1939 г.).

6. ГАОО Гомел. обл. – Фонд 451. – Оп. 3а. – Д. 72. Постановления и материалы к ним Речицкого райкома КП(б)Б (сентябрь–декабрь 1939 г.).

7. НАРБ. – Фонд 4. – Оп. 21. – Д. 1937. Постановления Экономического совета СССР (1939 г.).

8. Выцлан, М. Разрешите нам покончить свою жизнь / М. Выцлан // Наука и жизнь. – 1996. – № 6. – С. 2–7.

9. Кризис снабжения 1939–1941 гг. в письмах советских людей (вступительная статья Е. А. Осокиной) // Вопр. истории. – 1996. – № 1. – С. 3–23.

10. ГАОО Гомел. обл. – Фонд 702. – Оп. 1. – Д. 126. Спецсообщения и докладные записки обкому КП(б)Б от областного управления НКВД УРКМ БССР и облпрокуратуры (январь 1940 г. – апрель 1940 г.).

11. ГАОО Гомел. обл. – Фонд 702. – Оп. 1. – Д. 128. Спецсообщения и докладные записки обкому КП(б)Б от областного управления НКВД УРКМ БССР и облпрокуратуры (октябрь 1940 г. – январь 1940 г.).

Дзмітрый Талочка

САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЯ СИТУАЦЫЯ ВА ЁСХОДНІХ АБЛАСЦЯХ БССР (ВЕРАСЕНЬ 1939 – САКАВІК 1940 г.).

Рэзюмэ

У артыкуле даследуецца сацыяльна-эканамічная сітуацыя ва ўсходніх абласцях БССР у верасні 1939 – сакавіку 1940 г. Другая сусветная вайна стала лёсавызначальнай падзеяй у гісторыі ўсяго чалавецтва. Яна на доўгія гады вызначыла характар міжнародных адносін. Да гэтага дня сярод гісторыкаў не спіхаюць дыскусіі адносна таго, хто вінаваты ў яе развязванні, ці можна было яе прадухіліць? Акрамя таго, восенню 1939 г., ва ўмовах распачатай сусветнай вайны, адбылася адна з найбольш значных падзей у гісторыі беларускага народа – яго аб'яднанне ў адзінай дзяржаве. У гэтай сувязі праблема тыка названага даследавання ўяўляецца нам надзвычай актуальнай.

Аўтар прыходзіць да высновы, што ўступленне войск Чырвонай Арміі ў Заходнюю Украіну і Беларусь і асабліва савецка-фінляндская вайна значна абвастрылі сацыяльна-эканамічную сітуацыю ва ўсходніх абласцях Беларусі, як і ў цэлым у СССР. Гэта з'ява была вынікам цэлага шэрага прычын. Сярод іх частковы перавод эканомікі краіны на ваенную вытворчасць, павелічэнне колькасці Чырвонай Арміі і інш.

Так, правядзенне мабілізацыі восенню 1939 г. у краіне ўплывала на настрой жыхароў БССР. Значная частка насельніцтва Савецкай Беларусі, баючыся ўцягвання краіны ў вайну і, як следства, наступлення голаду, кінулася скупляць хлеб, соль, цукар і іншыя прадукты і прамтавары, якія практычна адразу зніклі з прылаўкаў магазінаў.

Пасля заканчэння аперацыі Чырвонай Арміі ў Польшчы сацыяльна-эканамічная сітуацыя яшчэ больш абвастрылася. Зіма 1939–1940 гг. была апагеем крызісу. Калі перабоі ў забеспячэнні прадуктамі харчавання і прамысловымі таварамі ў пачатку верасня 1939 г. можна растлумачыць суб'ектыўным фактарам: насельніцтва, якое баялася надыходзячай вайны, ліхаманкава скупляла прадукты харчавання, то сітуацыя на працягу наступнага часу з'яўлялася следствам рэзкага змяншэння колькасці тавараў (як прамысловых, так і харчовых), адпушчаных для рэалізацыі насельніцтву. Гэта было звязана з неабходнасцю забяспечыць харчаваннем колькасца павялічанае войска. Нягледзячы на тое што восенню 1939 г. картаная сістэма афіцыйна не ўводзілася, фактычна краіна перайшла на нарміраванае забеспячэнне.

Dzmitry Talochka

SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION IN THE BSSR EAST AREAS (SEPTEMBER 1939 – MARCH 1940)

Summary

In article the social and economic situation in the BSSR east areas in September, 1939 – March, 1940 is investigated. World War II became a fatal event in the history of all mankind. It for many years defined character of the international relations. Till this day among historians discussions concerning the one who is guilty of its unbinding don't cease, whether it was possible to prevent it and others? Besides, in the fall of 1939, in the conditions of the begun world war, there was one of the most significant events in the history of the Belarusian people – its association in the uniform state. In this regard the perspective of the specified research is represented to us extremely actual.

The author comes to a conclusion that the entry of armies of Red Army to the Western Ukraine and Belarus and, especially Soviet-Finnish war – considerably aggravated a social and economic situation in east areas of Belarus, as well as a whole in the USSR. This phenomenon was generated by a number of the reasons. Among them: partial transfer of national economy to military production, increase in number of Red Army, etc.

So, carrying out mobilization by fall of 1939 in the country couldn't leave BSSR indifferent inhabitants. Considerable part of the population of the Soviet Belarus, being afraid of retraction of the country in war, and as a result of hunger approach,

I started buying up bread, salt, sugar both other products and manufactured goods which practically disappeared at once from counters of shops.

After the end of operation of Red Army in Poland the social and economic situation became aggravated even more. The winter of 1939–1940 was apogee of crisis. If interruptions in supply by food and industrial goods at the beginning of September, 1939 can be explained with a subjective factor: the population, being afraid of coming nearer war, feverishly bought up the food, the situation during the subsequent time was a consequence of sharp reduction of quantity of goods (both industrial, and food), released for realization to the population. It was connected with need to feed the increased army. In spite of the fact that in the fall of 1939 the rationing system officially wasn't entered, actually the country passed to rated supply.

Дата поступления в редакцию: 14.11.2013

*Мікалай Несцяровіч,
старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук (Мінск, Беларусь)*

ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСІ (1970-я – ПЕРШАЯ ПАЛОВА 1980-х гг.)

У 1971–1985 гг. развіццё эканомікі Беларусі па-ранейшаму адбывалася ў рамках адміністрацыйна-каманднай эканомікі СССР і вызначалася адзіным народнагаспадарчым планам краіны – дзявятым (1971–1975 гг.), дзясятым (1976–1980 гг.) і адзінаццатым (1981–1985 гг.). За гэтыя тры пяцігодкі беларуская эканоміка, як і ўся савецкая, абапіраючыся на дасягнуты патэнцыял, прадоўжыла ў цэлым паспяхова рухацца наперад. У 1985 г. валавы ўнутраны прадукт рэспублікі павялічыўся ў параўнанні з 1970 г. у 2,48 раза, выраблены нацыянальны даход – у 2,51, прадукцыя прамысловасці – у 3,02, сельскай гаспадаркі – у 1,35 раза [1, с. 22; 2, с. 39]. У фактычна дзеючых цэнах валавы ўнутраны прадукт і выраблены нацыянальны даход узраслі за гэты час адпаведна з 22,4758 да 56,8711 млрд руб. і з 9,8697 да 23,3980 млрд руб. [3, арк. 8].

У адзначаны перыяд высокімі тэмпамі развіваліся ўсе галіны народнай гаспадаркі Беларусі. Найбольш хутка адбывалася развіццё такіх галін, як будаўніцтва, транспарт, сувязь, гандаль, нарыхтоўкі і матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне. Іх агульная доля ў нацыянальным даходзе рэспублікі ўзрасла да 30,2 %. Тэмпы ж прыросту прадукцыі прамысловасці і асабліва сельскай гаспадаркі былі некалькі меншымі. У выніку ў 1985 г. у гэтых галінах стваралася адпаведна 40 і 29,8 % нацыянальнага даходу Беларускай ССР (падлічана па: [1, с. 60]), што было трохі ніжэй паказчыкаў 1970 г. Гэта сведчыць аб тым, што галіновая структура матэрыяльнай вытворчасці рэспублікі, якая склалася да сярэдзіны 1980-х гг., па-ранейшаму была характэрна для эканамічна найбольш развітых краін. Вядучае месца прамысловасці ў вызначэнні велічыні нацыянальнага даходу сведчыла аб высокім узроўні індустрыяльнага развіцця Беларусі.

Высокія тэмпы развіцця матэрыяльнай вытворчасці, аптымізацыя яе галіновай структуры забяспечваліся ростам як інвестыцый у народную гаспадарку, так і прадукцыйнасці грамадскай працы. У 1985 г. у параўнанні з 1970 г. капітальныя ўкладанні ў беларускую эканоміку павялічыліся ў 2,01 раза, прадукцыйнасць грамадскай працы ў ёй узрасла ў 2,27 раза [1, с. 22; 2, с. 39]. Агульная сума капітальных укладанняў у 1985 г. склала 6,09 млрд руб., у т. л. па аб'ектах вытворчага прызначэння – 4,314 млрд руб., невытворчага прызначэння – 1,776 млрд руб. [4, арк. 27].

Усё большы ўплыў на тэмпы росту эканомікі ў адзначаны перыяд рабіла выкарыстанне дасягненняў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, якая пачалася ў 1950-я гг. і паскарэнне якой XXIV з'езд КПСС (сакавік–красавік 1971 г.) абвясціў вырашальнай умовай павышэння эфектыўнасці грамадскай вытворчасці і якасць прадукцыі, якая выпускалася. Колькасць асвоеных у СССР упершыню новых відаў прамысловай прадукцыі павялічылася з 590 у 1976–1980 гг. да 843 у 1981–1985 гг. Колькасць створаных узораў новых тыпаў машын, абсталявання, апаратаў, прыбораў і сродкаў аўтаматызацыі ў Беларускай ССР узрасла з 627 у дзявятай пяцігодцы да 887 у адзінаццатай [1, с. 42]. Толькі за 1985 г. у прамысловасці рэспублікі на комплексную механізацыю і аўтаматызацыю было пераведзена 258 участкаў, цэхаў, вытворчасцей, устаноўлена 531 механізаваная паточная і аўтаматычная лінія, 915 прамысловых робатаў, створана 26 аўтаматызаваных сістэм кіравання тэхналагічнымі працэсамі. Доля прамысловай прадукцыі вышэйшай катэгорыі якасці ў агульным аб'ёме вытворчасці склала ў гэтым годзе 26,4 % [6, арк. 79–80] супраць 9,8 % у 1975 г. [7, арк. 15]. На 1 студзеня 1986 г. з дзяржаўным Знакам якасці ў БССР выпускалася 1416 прамысловых вырабаў [3, арк. 71].

Амаль у 2 разы (з 21 863 чалавек у 1970 г. да 42 452 у 1985 г.) узрасла ў Беларусі колькасць навуковых работнікаў (у цэлым па СССР – з 928 да 1491 тыс. чалавек). Павялічвалася і колькасць выкарыстаных у вытворчасці вынаходніцтваў і рацыяналізатарскіх прапаноў – з 91 тыс. у 1970 г. да 143,6 тыс. у 1985 г. Эканомія ад іх выкарыстання ўзрасла ў 3,4 раза і, напрыклад, у адзінаццатай пяцігодцы склала 1,194 млрд руб. [3, арк. 15, 35; 4, арк. 18, 22; гл.: 8, с. 19, 38].

Вынікам ажыццяўлення мерапрыемстваў па паскарэнні навукова-тэхнічнай рэвалюцыі стала павышэнне механізацыі некаторых відаў работ у народнай гаспадарцы. Так, узровень механізацыі даення кароў на жывёлагадоўчых фермах і ў комплексах калгасаў, саўгасаў, міжгаспадарчых сельскагаспадарчых прадпрыемстваў у Беларусі ўзрос з 50 % у 1970 г. да 98 % у 1985 г., раздачы кармоў на фермах і ў комплексах буйной рагатай жывёлы – з 10 да 61 %, ачысткі памяшканняў ад гною на свінагадоўчых фермах і ў комплексах – з 54 да 98 %. Узровень механізацыі малярных работ у будаўнічай галіне эканомікі

рэспублікі павысіўся за гэты час з 49,4 да 71,1 %, тынкавальных работ – з 62,6 да 81,1 % [1, с. 46, 48]. Блізкімі да гэтых былі і сярэднесаюзныя паказчыкі [гл.: 8, с. 221, 228].

Вынікам у цэлым паспяховага развіцця эканомікі стала некаторае павышэнне ўзроўню жыцця савецкіх людзей. За 1971–1985 гг. рэальныя даходы на душу насельніцтва Беларускай ССР павялічыліся ў 1,72 раза (у цэлым па СССР – у 1,62 раза), сума яго ўкладаў ва ўстановах Ашчаднага банка СССР узрасла з 1,457 млрд руб. у 1970 г. да 9,620 млрд руб. у 1985 г. Пры гэтым сярэдні памер укладу ў разліку на душу насельніцтва рэспублікі павялічыўся за гэты час з 161 да 964 руб. [2, с. 411; 9, арк. 43, 46].

Асновай росту рэальных даходаў насельніцтва па-ранейшаму было павышэнне грашовай аплаты яго працы. Пры гэтым значна скараціўся разрыў паміж аплатай працы ў горадзе і ў вёсцы. Калі ў 1970 г. сярэднямесячная грашова заробная плата рабочых і служачых у Беларусі склала 106,4 руб., а сярэднямесячная аплата працы калгаснікаў 57 руб., то у 1985 г. гэтыя паказчыкі склалі адпаведна каля 173 і 159 руб. [10, арк. 189].

Разам з тым у першай палове 1970-х гг. імпульс, дадзены гаспадарчай рэформай 1965 г., паступова затухаў, у эканоміцы сталі нарастаць негатыўныя з’явы, якія ўсё больш узмацняліся ў наступныя гады. Ізноў пачалі падаць тэмпы росту вытворчасці. Перапынёная ў гады восьмай пяцігодкі тэндэнцыя да зніжэння тэмпаў росту працягвалася. Сярэднегадавыя тэмпы прыросту валавога ўнутранага прадукту і вырабленага нацыянальнага даходу ў рэспубліцы ў параўнанні з 1966–1970 гг. знізіліся ў 1971–1975 гг. адпаведна ў 1,14 і 1,1 раза, а ў 1981–1985 гг. – ужо ў 1,9 і 1,62 раза (падлічана па: [11, арк. 45; гл.: 12, с. 51]).

Каб спыніць хуткае зніжэнне тэмпаў эканамічнага росту, кіраўніцтва краіны па-ранейшаму абпіралася ў асноўным на пазаканамічныя, адміністрацыйна-камандныя метады. Аднак яны не дапамагалі. Інвестыцыйныя ўкладанні ў народную гаспадарку Беларусі, якія, як ужо адзначалася, павялічыліся за 1971–1985 гг. больш чым у 2 разы, не давалі чаканай аддачы. За кошт росту інвестыцый вартасць асноўных вытворчых фондаў у рэспубліцы вырасла за гэты час у 3,42 раза (з 15,2 да 52 млрд руб. у супараўнальных цэнах), тады як выраблены нацыянальны даход павялічыўся толькі ў 2,51 раза [1, с. 22, 49]. У выніку фондааддача, як і ў 1960-я гг., працягвала зніжацца, што чарговы раз канстатавалася, напрыклад, на XXVIII з’ездзе Кампартыі Беларусі, які адбыўся ў лютым 1976 г. [13, с. 21]. За 1971–1985 гг. фондааддача ў эканоміцы рэспублікі знізілася на 29 % [14, с. 12]. Толькі за кошт гэтага і толькі ў адзінаццатай пяцігодцы яна недаатрымала нацыянальнага даходу больш чым на 1 млрд руб. [15, арк. 37]. Прычым тэмпы зніжэння фондааддачы нарасталі: з 1,2 % у 1975 г. да 3,3 % у 1980 г. і 4,9 % у 1985 г. [4, арк. 3]. У цэлым па СССР фондааддача ў народ-

най гаспадарцы ў 1985 г. скарацілася ў адносінах да ўзроўню 1970 г. на 36 %, 1975 г. – на 26, 1980 г. – на 14 % [2, с. 57]. У адзінаццатай пяцігодцы краіна атрымала з адзінкі капіталаўкладання ў 2 разы меншы прырост нацыянальнага даходу, чым 15 гадоў назад, у восьмай пяцігодцы [16, с. 181]. Гэта сведчыла, што эканоміка БССР, як і ўсяго СССР, па-ранейшаму развівалася ў значнай меры экстенсіўным шляхам, г. зн. аб’ём дадатковай прадукцыі і прырост нацыянальнага даходу дасягаліся за кошт апераджальнага ўцягнення ў вытворчасць матэрыяльных і працоўных рэсурсаў, росту асноўных фондаў. Побач са зніжэннем фондааддачы, якое працягвалася, усё меншую ролю адыгрывала прадукцыйнасць працы. Тэмпы яе росту істотна ўпалі. Калі ў 1966–1970 гг. у Беларускай эканоміцы ў сярэднім у год яны складалі 7,9 %, то ў 1981–1985 гг. – 5,3 % [11, арк. 46; гл.: 12, с. 51], г. зн. знізіліся амаль у 1,5 раза.

Да таго ж рэсурсы экстенсіўнага развіцця сталі хутка вычэрпвацца. Сярэднегадавыя тэмпы прыросту інвестыцый у эканоміку значна паменшыліся. Калі ў 1966–1970 гг. яны складалі ў Беларусі 11,6 %, то ў 1971–1975 гг. – 6,7, у 1981–1985 гг. – 5,3 % [11, арк. 46; гл.: 12, с. 38]. Яшчэ на пачатак 1970-х гг. рэзервы працоўнай сілы, якія з’яўляліся адным з асноўных экстенсіўных фактараў эканамічнага росту (у 1950–1960-я гг. у вытворчасць тавараў і паслуг у СССР уцягвалася прыкладна па 10 млн новых работнікаў за пяцігодку [17, № 11, с. 147]), былі ў значнай ступені вычарпаны. Прырост колькасці занятых у матэрыяльнай вытворчасці краіны зменшыўся з 2 % у сярэднім у год у 1961–1965 гг. да 1,2 % у 1966–1970 гг. Да пачатку 1980-х гг. магчымасці выкарыстаць прырост занятасці ў матэрыяльнай вытворчасці аказаліся яшчэ больш абмежаваныя [18, с. 255; 19, с. 155–156]. Прырост колькасці працоўных рэсурсаў у Беларусі ў 1981–1985 гг. склаў 122,2 тыс. чалавек супраць 333,4 тыс. у 1976–1980 гг. і 474,5 тыс. чалавек у 1971–1975 гг. [3, арк. 43]. Пры гэтым, калі ў першыя пасляваенныя пяцігодкі рост працоўных рэсурсаў у гарадах забяспечваўся за кошт жыхароў сельскіх мясцовасцей, то да 1980-х гг. гэтая крыніца практычна сябе вычарпала. У Беларусі за 1959–1963 гг. з сельскай мясцовасці ў гарады выбыла 377 тыс. чалавек [20, арк. 268], а за 1966–1970 гг. колькасць занятых у сельскай гаспадарцы зменшылася на 88 тыс. чалавек [21, с. 14]. Агульная колькасць сельскага насельніцтва рэспублікі скарацілася з 5,029 млн чалавек у 1970 г. да 4,158 млн у 1980 г. [22, арк. 6], і патрэбнасці грамадскай вытворчасці ў рабочай сіле ў гэты перыяд ужо толькі на 17 % задавальняліся за кошт прытоку працоўных рэсурсаў з сельскай мясцовасці [23, с. 57]. У выніку значнага скарачэння прытоку рабочага папаўнення ў сферу вытворчасці прырост сукупнага грамадскага прадукту за кошт прыцягнення дадатковых працоўных рэсурсаў знізіўся ў БССР з 27 % у восьмай пяцігодцы да 10 % у дзясятай [24, с. 115]. На XXX з’ездзе Кампартыі Беларусі, які ад-

быўся 30–31 студзеня 1986 г., канстатавалася, што «гаспадарчая дзейнасць у дванацатай пяцігодцы будзе разгортвацца практычна без павелічэння працоўных рэсурсаў» і таму «ўвесь прырост нацыянальнага даходу неабходна атрымліваць за кошт павышэння прадукцыйнасці працы» [14, с. 64].

Аднак замяшчэння падзення прыросту рэсурсаў экстенсіўнага развіцця савецкай эканомікі павелічэннем эфектыўнасці вытворчасці не адбывалася. Больш за тое, доля інтэнсіўных фактараў эканамічнага росту змяншалася. Калі ў 1966–1970 гг. яна вагалася ў межах 33,5–40 %, то ў 1976–1980 гг. – 23–30 % [25, с. 478]. Кіраўніцтва СССР не змагло ажыццявіць курс на «ўзмацненне інтэнсіфікацыі грамадскай вытворчасці», які быў узяты на XXV з'ездзе КПСС у лютым–сакавіку 1976 г. [26, с. 18]. Спраба ж хаця бы ў нейкай меры кампенсаваць нарастаючае змяншэнне рэсурсаў экстенсіўнага развіцця народнай гаспадаркі ўзмацненнем рэжыму эканоміі (у гэтай сувязі на XXVI з'ездзе КПСС у справаздачным дакладзе Л. Брэжнева быў высунуты лозунг «Эканоміка павінна быць эканомнай» [27, с. 43] і прынята мноства партыйных і ўрадавых пастановаў [28, арк. 137]) істотных вынікаў не дала. Матэрыяльныя затраты на 1 рубель валавога ўнутранага прадукту знізіліся за 1971–1985 гг. у Беларусі толькі на 1,2 капейкі. На працягу 1976–1985 гг. штогод у адходы ў прамысловасці рэспублікі ішло да 23 % металу (у эканамічна развітых краінах – не больш чым 15 %) [14, с. 18].

У выніку ў канцы праўлення Л. Брэжнева эканамічнае становішча ў СССР значна пагоршылася. У 1982 г. валавы ўнутраны прадукт краіны склаў толькі 3,4 % супраць 8,7 % у 1970 г., прадукцыя прамысловасці – адпаведна 2,9 і 8,5, прырост рэальных даходаў на душу насельніцтва знізіўся да неадчувальнага паказчыка – 0,1 % [12, с. 58–59; 29, с. 23]. У БССР жа гэтага прыросту наогул не было: рэальныя даходы на душу насельніцтва склалі 97,9 % ад ўзроўню папярэдняга года [1, с. 29].

Новае кіраўніцтва краіны на чале з Ю. Андропавым, які ў лістападзе 1982 г. пасля смерці Л. Брэжнева стаў Генеральным сакратаром ЦК КПСС, паспрабавала змяніць эканамічную сітуацыю. Аднак зробленая чыста адміністрацыйнымі метадамі пры дапамозе службаў правапарадку і бяспекі гэтая чарговая спроба «ўдасканалення сацыялізму» дазволіла толькі часова стрымаць развіццё негатыўных тэндэнцый (у 1983 г. тэмпы развіцця эканомікі ўзраслі да 4,2 % [12, с. 58]), некалькі замарудзіла, але не спыніла набліжэнне крызісу. Пасля смерці Ю. Андропавы (люты 1984 г.) палітычнае кіраўніцтва СССР на чале з К. Чарненкам вярнулася да былых брэжнеўскіх парадкаў. Эканамічныя паказчыкі зноў знізіліся.

У канцы адзінацатай пяцігодкі краіна аказалася на парозе эканамічнага крызісу. Як адзначалася на чэрвеньскім 1987 г. Пленуме ЦК КПСС, у адзінацатай пяцігодцы «развіццё эканомікі набывала нездаровы характар», «тэмпы эканамічнага росту ўпалі да

ўзроўню, які фактычна азначаў надыход эканамічнай стагнацыі» [30, с. 38–39].

Разам з тым трэба зазначыць, што ў БССР у 1971–1985 гг. тэмпы прыросту амаль усіх асноўных паказчыкаў эканамічнага развіцця былі вышэй і зніжаліся марудней, чым у сярэднім па СССР. Калі сярэднегадавыя тэмпы прыросту валавога ўнутранага прадукту ў рэспубліцы ў 1981–1985 гг. у параўнанні з 1971–1975 гг. упалі на 39,7 %, то ў цэлым па СССР – на 44,4, нацыянальнага даходу – адпаведна на 32,5 і 36,8, прадукцыі прамысловасці – на 48 і 50, валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі – на 38,5 і 60, прадукцыйнасці грамадскай працы – на 28,4 і 31,1, рэальных даходаў на душу насельніцтва – на 49 і 52,3 % і г. д. (падлічана па: [11, арк. 45–46; 12, с. 51]). У выніку ў 1975 г. у БССР нацыянальны даход на душу насельніцтва дасягнуў сярэднесяюзнага ўзроўню [31, с. 59], а ў сярэдзіне 1980-х гг. Беларусь была адной з самых эканамічна развітых рэспублік СССР. Выраблены ў ёй у 1985 г. нацыянальны даход у разліку на аднаго жыхара быў большы, чым у сярэднім па СССР, і саступаў толькі тром рэспублікам: РСФСР, Латвіі і Эстоніі [32, с. 400]. Менавіта таму крызісныя з'явы ў эканоміцы Беларусі праявіліся пазней, чым у іншых рэспубліках СССР і ў краіне ў цэлым.

Аднак, нягледзячы на тое што душава выраб эканамічнай прадукцыі ў БССР быў у сярэдзіне 1980-х гг. адным з самых высокіх у СССР, узровень жыцця па многіх паказчыках быў ніжэйшы, чым у сярэднім па краіне. Так, у 1985 г. сярэдняя зароботная плата рабочых і служачых у цэлым па народнай гаспадарцы рэспублікі склала 91,4 % ад агульнасяюзнага ўзроўню, выплаты і льготы з грамадскіх фондаў спажывання – 96,5 % [32, с. 400]. Пераразмеркаванне вырабленага нацыянальнага багацця на карысць цэнтра не спрыяла эканамічнай самастойнасці і эканамічнаму развіццю Беларусі, супярэчыла яе нацыянальным інтарэсам.

Яшчэ больш нізкі ўзровень жыцця ў рэспубліцы быў у параўнанні з развітымі краінамі. У 1985 г. па ўзроўні асабістага спажывання на душу насельніцтва СССР займаў 77-е месца ў свеце і саступаў ЗША ў 4 разы. Узровень жыцця савецкіх людзей у сярэдзіне 1980-х гг. аказаўся куды больш нізкі, чым насельніцтва любой развітой краіны [32, с. 400].

У 1971–1985 гг., у адрозненне ад 1950–1960-х гг., беларуская эканоміка, як і ўся савецкая, усё больш адставала ад эканомікі вядучых капіталістычных краін па эфектыўнасці, тэхнічным і тэхналагічным узроўні, большасці іншых паказчыкаў. Нягледзячы на тое што падаючыя сярэднегадавыя тэмпы прыросту нацыянальнага даходу, прадукцыі прамысловасці і шэрага іншых асноўных эканамічных паказчыкаў у СССР па-ранейшаму былі вышэй, чым у ЗША [гл.: 2, с. 582; 33, с. 624], і ў 1985 г. ён займаў першае месца ў свеце па вырабе нафты, газу, чыгуну, сталі, жалезнай руды, мінеральных удабрэнняў і г. д. [2, с. 583], па міжнародных мерках яго эканоміка, за выключэн-

нем сыравінных галін, была неканкурэнтаздольная. У гэтым годзе доля машын і абсталявання ў савецкім экспарце складала толькі 13,9 % (у 1970 г. – 21,5 %) [8, с. 10].

Велізарныя сумы валютнай выручкі ад экспарту нафты, газу, мінеральных удабрэнняў і іншай сыравіны (доля паліва і энергіі ў экспарце з 1970 па 1985 г. узрасла з 15,6 да 52,7 % [8, с. 10]) дазвалялі дзяржаўным органам СССР не клапаціцца належным чынам аб удасканальванні працэсу ўзнаўлення ў краіне, аб вытворчасці тавараў народнага спажывання і прадуктаў харчавання, новай тэхнікі на айчынных прадпрыемствах, бо ўсё гэта, прычым больш высокай якасці, можна было купіць за мяжой. Краіна ўсё больш пераходзіла на імпорт прадукцыі. Удзельная вага харчовых тавараў у імпарце СССР узрасла і склала ў 1985 г. 21,1 %, машын і абсталявання – 37,1 % [8, с. 10]. За адзінаццатую пяцігодку пастаўка з БССР станкоў на экспарт скарацілася ў 2 разы [34, арк. 197].

Памяншэнне ў савецкім экспарце машын і абсталявання (а ўдзельная вага Беларусі ў ім, напрыклад, у 1976 г. складала 40 % па трактарах, 14 % – па грузавых аўтамабілях, 100 % – па сіласаўборачных камбайнах, 45 % – па самаходных скрэперах [35, с. 22]), а з другога боку, павелічэнне імарту гэтай прадукцыі з'яўлялася своеасаблівым паказчыкам навукова-тэхнічнага, якаснага ўзроўню развіцця эканомікі СССР, нарастання яе адставання ў гэтых адносінах ад эканомік найбольш развітых краін свету. Па меры разгортвання навукова-тэхнічнай рэвалюцыі ўсё больш выразна выяўлялася неўспрымальнасць савецкай сістэмы гаспадарання да навукова-тэхнічнага прагрэсу. Сярэднегадавы прырост выкарыстаных у СССР у вытворчасці вынаходніцтваў і рацыяналізатарскіх прапаноў няўхільна скарачаўся, а ў адзінаццатай пяцігодцы ў параўнанні з дзясятай наогул спыніўся. У выніку ў вытворчасць укаранялася толькі трэць вынаходніцтваў [гл.: 12, с. 67–69; 36, с. 170]. Толькі ў 1978 г. на прамысловых прадпрыемствах Беларусі не было выкарыстана 20 тыс. прынятых рацпрапаноў [32, с. 388]. У цэлым па народнай гаспадарцы рэспублікі прырост выкарыстаных у вытворчасці вынаходніцтваў і рацыяналізатарскіх прапаноў у параўнанні з папярэднім пяцігоддзем у 1971–1975 гг. склаў каля 52,8 %, у 1976–1980 гг. – ужо 11,6, а ў 1981–1985 гг. – толькі 1,5 % (падлічана па: [1, с. 38; 37, с. 28]). Падводзячы вынікі развіцця навукова-тэхнічнага прагрэсу ў народнай гаспадарцы ў 1985 г., органы дзяржаўнай статыстыкі СССР і БССР вымушаны былі канстатаваць: «Тэхнічны ўзровень і якасць многіх вырабаў, у тым ліку тавараў народнага спажывання, адстаюць ад сучасных патрабаванняў» [38, с. 8, 72]. На ўзроўні вышэйшага кіраўніцтва СССР як «самае трывожнае» ў развіцці эканомікі краіны было прызнана тое, «што мы пачалі адставаць у навукова-тэхнічным развіцці. У той час як краіны Захаду ў шырокіх маштабах пачалі структурную

перабудову эканомікі з упорам на рэсурсазберажэнне, выкарыстанне навейшай тэхналогіі і іншых дасягненняў навукі і тэхнікі, у нас навукова-тэхнічны прагрэс затармазіўся... галоўным чынам па прычыне неўспрымальнасці народнай гаспадаркі да новаўвядзенняў. Нават валютныя сродкі, якія паступалі ад экспарту нафты і іншых сыравінных рэсурсаў, мы выкарыстоўвалі ў асноўным на вырашэнне бягучых задач, а не на мэты мадэрнізацыі эканомікі» [30, с. 40].

Такім чынам, калі дасягненнямі першага этапу навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, дзякуючы вялізнай канцэнтрацыі рэсурсаў на параўнальна нешматлікіх перадавых напрамках, СССР у цэлым скарыстаўся, то яе другі этап, які пачаўся ў 1970-я гг. з вынаходства мікрапрацэсараў, масавай камп'ютарызацыі і да т. п. і характарызаваўся рэзкім пашырэннем размаху і тэмпаў навуковых і тэхналагічных адкрыццяў, слаба закрануў савецкую эканоміку, чые экстенсіўныя рэсурсы развіцця хутка вычэрпваліся (за выключэннем абаронных галін, дзе ўплыў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі быў больш значны). Калі ў ЗША ў 1984 г. было прададзена 7,5 млн персанальных камп'ютараў і іх агульная колькасць у краіне перавысіла 17 млн шт. [39, с. 52], то ў СССР гэтае дасягненне навукова-тэхнічнай рэвалюцыі толькі пачынала ўваходзіць у жыццё савецкіх людзей. У 1985 г. у ЗША на 1000 жыхароў прыпадала 713 аўтамабіляў, у т. л. 515 легкавых, у СССР – адпаведна толькі 73 і 40 [39, с. 346]. Але нават традыцыйная забяспечанасць савецкай эканомікі тэхнічнымі і наогул сродкамі вытворчасці аказалася, нягледзячы на тое што яе рост працягваўся, значна ніжэй за сусветныя меркі. І хоць адзначаліся пэўныя поспехі ў павышэнні ўзроўню механізацыі і аўтаматызацыі вытворчасці, удзельная вага занятых ручной працай склала ў СССР у 1985 г. у прамысловасці 34,9 %, у будаўніцтве – 56,4 %, у сельскай гаспадарцы – звыш 70 %. Прыкладна такое ж становішча было і ў асноўных галінах народнай гаспадаркі БССР [14, с. 64; 23, с. 114]. Дасягнуты ўзровень забяспечанасці сельскай гаспадаркі тэхнікай істотна саступаў узроўню тэхнічнай аснашчанасці сельскагаспадарчай вытворчасці развітых капіталістычных краін. Калі ў 1970 г. на 1000 га раллі ў СССР прыходзілася 9 трактароў, а ў 1985 г. – 13 (у Беларусі – адпаведна 13 і 20), то ў Італіі – 52 і 134, у ФРГ – 180 і 204 трактары. У 1985 г. колькасць збожжаўборачных камбайнаў на 1000 га пасяўной плошчы складала: у ФРГ – 32, у БССР – 12, у СССР – 7,3 [40, с. 129; 41, с. 384; 42, с. 193]. Такі ўзровень механізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці СССР стаў адным з асноўных фактараў яе нізкай эфектыўнасці, нарастаючага адставання ад сельскагаспадарчай вытворчасці развітых капіталістычных краін. Так, калі ўраджайнасць збожжавых узрасла ў СССР з 15,6 ц/га ў 1970 г. да 16,2 ц/га ў 1985 г. (у БССР – адпаведна з 17 да 24), то ў Францыі – з 33,7 да 57,1, у Вялікабрытаніі – з 35,3 да 55,0, у ФРГ – з 33,4 да 52,9, у Даніі – з 35,8 да 48,8, у Швецыі – з 32,3 да 37,4, у Фінляндыі – з 23,9 да

29,1 ц/га [41, с. 8, 138; 42, с. 198]. І гэта пры тым, што глебу і клімат менавіта дадзеных заходнееўрапейскіх краін ніяк не назавеш спрыяльнымі.

Параўнанне ўзроўня прадукцыйнасці грамадскай працы – аднаго з галоўных паказчыкаў эфектыўнасці эканомікі – сведчыць, што ў гэтых адносінах СССР па-ранейшаму істотна саступаў найбольш развітым краінам свету. У 1986 г. адставанне ад ЗША было прыкладна ў 3,53 раза, ад Францыі – у 2,31, ад Японіі – у 2,07, ад ФРГ – у 1,95, ад Вялікабрытаніі – у 1,71, ад Італіі – у 1,46 раза, а па прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы Савецкі Саюз адставаў ад гэтых краін (акрамя Японіі) яшчэ больш – адпаведна ў 10, 5,25, 1,85, 5,75, 7,5, 2,5 раза. Сярэдняя па ўсіх развітых капіталістычных краінах прадукцыйнасць грамадскай працы, як і ў далёкім 1950 г., была прыкладна ў 2,5 раза вышэй, чым у СССР (падлічана па: [17, № 12, с. 144, 148]).

Не на карысць СССР было і параўнанне з дадзенымі краінамі па такім важнейшым паказчыку, як выраблены нацыянальны даход на душу насельніцтва. У 1986 г. ён у цэнах 1980 г. склаў у СССР 3750 долараў, у ЗША – 6675, у Францыі – 5600, у Японіі – 5775, у ФРГ – 5825, у Вялікабрытаніі – 4200, у Італіі – 3800 долараў [17, № 11, с. 148, 150]. У параўнанні з 1970 г. па гэтым паказчыку Савецкі Саюз зноў «прапусціў наперад» Вялікабрытанію, Італію і Японію. Агульны аб'ём нацыянальнага даходу СССР да ўзроўню ЗША за 1971–1985 гг. практычна не змяніўся і склаў прыкладна 65 % [42, с. 33]. Злучаныя Штаты заставаліся самай эканамічна развітой краінай свету: іх доля ў сусветным нацыянальным даходзе ў 1986 г. склала 21,3 %, тады як доля Савецкага Саюза, які па-ранейшаму займаў у гэтым рэйтынгі 2-е месца, – 14 % [17, № 11, с. 149].

Аналіз паказвае, што падобныя негатыўныя з'явы нарасталі ў 1971–1985 гг. і ў эканоміцы ўсходнееўрапейскіх сацыялістычных краін: падалі тэмпы эканамічнага росту, зніжалася эфектыўнасць вытворчасці, умацнялася неўспрымальнасць эканомікі да навукова-тэхнічнага прагрэсу. Так, сярэднегадавыя тэмпы прыросту нацыянальнага даходу краін СЭУ ў 1981–1985 гг. у параўнанні з 1971–1975 гг. знізіліся на 48,4 %, прамысловай прадукцыі – на 57,5 % (падлічана па: [12, с. 653]), што нават перавышала хуткасць падзення гэтых паказчыкаў у БССР і СССР. Выключэнне склаў Кітай. Пачатыя там у канцы 1978 г. рэформы, якія кітайцы называлі «другой рэвалюцыяй», значна пашырылі сферу дзеяння эканамічных, рыначных метадаў гаспадарання, што дазволіла рэзка паскорыць тэмпы эканамічнага росту. Калі з 1952 па 1982 г. у Кітаі назіраўся сярэднегадавы рост нацыянальнага даходу на душу насельніцтва ў 4 %, то за перыяд з 1979 па 1984 г. ён паскорыўся да 6,8 %. Да 1987 г. валавы грамадскі прадукт краіны, сярэднія даходы яе насельніцтва павялічыліся прыкладна ў 2 разы. У наступныя гады кітайская эканоміка дамаглася яшчэ больш уражваючых вынікаў: па многіх

эканамічных паказчыках сацыялістычны Кітай стаў адной з вядучых краін свету [43, арк. 26; 44, с. 10–12; 45, с. 158–169, 352–359]. Тое, на што не рашылася кіраўніцтва СССР, зрабілі кіраўнікі КНР.

А спробы палепшыць сітуацыю ў савецкай эканоміцы прадпрымаліся ў 1971–1985 гг. не адзін раз. Адна з першых прыметных спроб была зроблена ў 1973 г. 2 сакавіка гэтага года выйшла пастанова ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР «Аб некаторых мерапрыемствах па далейшым удасканаленні кіравання прамысловасцю» [46], якая паклала пачатак стварэнню ў прамысловасці вытворчых аб'яднанняў (камбінатаў), усесаюзных і рэспубліканскіх прамысловых аб'яднанняў і фарміраванню новай двухзвеннай (міністэрства – камбінат, прадпрыемства) і трохзвеннай (міністэрства – прамысловае аб'яднанне – камбінат, прадпрыемства) арганізацыйнай структуры кіравання, закліканай «ліквідаваць многаступенчатасць ў кіраванні галінамі (падгалінамі) прамысловасці», «засяродзіць непасрэдна на прадпрыемствах, у камбінатах і аб'яднаннях рашэнне большасці пытанняў вытворча-гаспадарчай дзейнасці». Агульнае палажэнне аб усесаюзным і рэспубліканскім прамысловых аб'яднаннях было зацверджана Саветам Міністраў СССР у той жа дзень [47], а Палажэнне аб вытворчым аб'яднанні (камбінаце) – 27 сакавіка 1974 г. [48]. У пачатку 1976 г. у прамысловасці Беларусі дзейнічала ўжо больш за 100 вытворчых аб'яднанняў, на долю якіх прыходзілася каля 40 % валавой прадукцыі [13, с. 33].

Першараднае значэнне ва «ўдасканаленні» эканамічнага механізма надавалася далейшаму павышэнню ролі дзяржаўнага плана. Размова на гэты конт вялася ўжо ў 1971 г. на XXIV з'ездзе КПСС [5, с. 28], але асабліва настойліва на гэта арыентавалі прынятыя 12 ліпеня 1979 г. пастанова ЦК КПСС «Аб далейшым удасканаленні гаспадарчага механізма і задачах партыйных і дзяржаўных органаў» [26, с. 353–355] і пастанова ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР «Аб паляпшэнні планавання і ўзмацненні ўздзеяння гаспадарчага механізма на павышэнне эфектыўнасці вытворчасці і якасці працы» [49]. У адпаведнасці з гэтымі пастановамі ўзмацнялася значэнне перспектыўнага планавання і стваралася сістэма ўзаемаўвязаных планаў (даўгачасных, пяцігадовых і гадавых), якія павінны былі забяспечыць бесперапыннасць планавання і абапірацца на дакладныя ацэнкі эканамічнай і сацыяльнай эфектыўнасці навукова-тэхнічнага прагрэсу; павышалася роля пяцігадовых планаў «як галоўнай формы планавання эканамічнага і сацыяльнага развіцця краіны і асновы арганізацыі гаспадарчай дзейнасці»; уведзілася новая, больш шырокая сістэма паказчыкаў і эканамічных нарматываў пяцігадовага плана для прамысловых міністэрстваў, аб'яднанняў і прадпрыемстваў; ствараліся ўмовы для далейшага развіцця гаспадарчага разліку «на аснове заданняў пяцігадовага плана і даўгачасных эканамічных нарматываў, якія гарантуюць паве-

лічэнне рэсурсаў, што застаюцца ў іх распараджэнні, у залежнасці ад паляпшэння канечных вынікаў гаспадарчай дзейнасці пры адначасовым росце адлічэнняў сродкаў у дзяржаўны бюджэт». Партыйныя, савецкія, прафсаюзныя і камсамольскія арганізацыі, гаспадарчыя органы павінны былі «забяспечыць актыўны ўдзел працоўных калектываў вытворчых аб'яднанняў (прадпрыемстваў) і арганізацый у распрацоўцы пяцігадовых і гадавых планаў, а таксама ў ажыццяўленні кантролю за іх выкананнем».

Прадпрымаліся і іншыя меры па падтрымцы эканомікі, прадухіленні негатывных тэндэнцый, спаду вытворчасці, якія таксама ішлі па шляху «ўдаска-

налення» сістэмы планавага кіравання народнай гаспадаркай, у напрамку яе частковай дэцэнтралізацыі. Аднак, нягледзячы на рэарганізацыю структуры кіравання, некаторае павышэнне гаспадарчай самастойнасці і ролі прадпрыемстваў, ролі эканамічных рычагоў у кіраванні імі, істотнай перабудовы гаспадарчага механізма не адбывалася. Ва ўмовах, калі захоўвалася і ў цэлым ўзмацнялася панаванне жорстка цэнтралізаванай дырэктыва-каманднай сістэмы кіраўніцтва народнай гаспадаркай, праведзеныя ў ёй пераўтварэнні насілі эвалюцыйны характар і ў лепшым выпадку маглі даць толькі невялікі часовы эффект для развіцця эканомікі.

ЛІТАРАТУРА

1. Народное хозяйство Белорусской ССР в 1987 г.: стат. ежегодник / Госкомстат БССР. – Минск: Беларусь, 1988. – 296 с.
2. Народное хозяйство СССР в 1985 г.: стат. ежегодник / ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 655 с.
3. Статистический сборник ЦСУ БССР для служебного пользования «Технический прогресс в Белорусской ССР, 1970–1985 гг.», 1986 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 7872. – Арк. 1–166.
4. Статистический сборник Госкомстата БССР «Технический прогресс в Белорусской ССР за 1975, 1980, 1985–1990 годы», 1991 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 1631. – Арк. 1–100.
5. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983–1989. – Т. 12: 1971–1975. – 1986. – 574 с.
6. Подготовленный для опубликования в республиканской печати проект сообщения ЦСУ БССР «Об итогах выполнения Государственного плана экономического и социального развития Белорусской ССР в 1985 году» // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 293. – Арк. 76–99.
7. Статистический сборник ЦСУ БССР для служебного пользования «Промышленность Белорусской ССР, 1940–1985 гг.», 1986 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 7701. – Арк. 1–308.
8. Научно-технический прогресс в СССР: стат. сб. / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 270 с.
9. Статистический сборник Госкомстата БССР «БССР в цифрах в 1989 году», 1990 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 894. – Арк. 1–155.
10. Первичные материалы статистического сборника ЦСУ БССР «Народное хозяйство БССР в 1981–1985 гг.» (окончательный вариант) (к XXX съезду Коммунистической партии Белоруссии) // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 7626. – Арк. 1–252.
11. Аналитическая записка Госкомстата БССР в ЦК КПБ, Госплан БССР, Госкомстат СССР «Об экономическом положении Белорусской ССР», 15.06.1988 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 617. – Арк. 9–53.
12. Народное хозяйство СССР за 70 лет: юбилейный стат. ежегодник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 766 с.
13. Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Белоруссии. – Минск: Беларусь, 1976. – 175 с.
14. Матэрыялы XXX з'езда Камуністычнай партыі Беларусі. – Минск: Беларусь, 1986. – 223 с.
15. Аналитическая записка отдела баланса народного хозяйства ЦСУ БССР в ЦК КПБ, Совет Министров БССР, ЦСУ СССР, общий отдел ЦСУ БССР «Основные фонды народного хозяйства Белорусской ССР и эффективность их использования», 30.09.1985 г., № 01-7/72ДСП // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 7739. – Арк. 34–38.
16. Шмелев, Н. На переломе: перестройка экономики в СССР / Н. Шмелев, В. Попов. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 400 с.
17. Советский Союз в мировой экономике (1917–1987 гг.) // Мировая экономика и международные отношения. – 1987. – № 11. – С. 145–157; – № 12. – С. 141–148.
18. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / І. М. Абрамаў [і інш.]; рэдкал.: А. П. Вайтовіч [і інш.]. – Минск: БелЭн, 2000. – 432 с.
19. История социалистической экономики СССР: в 7 т. / редкол.: И. А. Гладков (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1976–1980. – Т. 7: Экономика СССР на этапе развитого социализма (1960–1970-е годы) / В. А. Виноградов [и др.]. – 1980. – 718 с.
20. Статистические данные ЦСУ БССР в Совет Министров БССР о развитии народного хозяйства республики, 30.01.1965 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 9. – Спр. 741. – Арк. 253–268.
21. Развитие экономики Белоруссии в 1961–1970 гг. / Ин-т экономики АН БССР; под ред. В. И. Дрица. – Минск: Наука и техника, 1978. – 240 с.
22. Статистический сборник Госкомстата БССР «Труд в Белорусской ССР», 1990 г. // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 1717. – Арк. 1–143.
23. Демографическое развитие и трудовые ресурсы БССР: (Социально-экономические проблемы) / А. А. Раков [и др.]; под ред. Я. И. Рубина, А. А. Ракова. – Минск: Наука и техника, 1988. – 192 с.
24. Гиоргидзе, З. И. Белоруссия за десять пятилеток / З. И. Гиоргидзе, Л. Ф. Геращенко. – Минск: Наука и техника, 1982. – 152 с.
25. Экономическая история СССР: очерки / Ин-т экономики РАН; рук. авт. кол. Л. И. Абалкин. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 496 с.
26. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983–1989. – Т. 13: 1976–1980. – 1986. – 510 с.

27. Матэрыялы XXVI з'езда Камуністычнай партыі Савецкага Саюза. – Мінск: Беларусь, 1981. – 224 с.
28. Справка заместителя Председателя Совета Министров БССР, председателя Республиканской межведомственной комиссии по экономии и рациональному использованию материальных ресурсов Д. Данилова в ЦК КПБ о проводимой в республике работе по усилению режима экономии материальных и топливно-энергетических ресурсов, 02.09.1983 г. // НАРБ. – Фонд 4п. – Воп. 151. – Спр. 64. – Арк. 137–142.
29. Кунявский, М. С. Ускорение и экономика / М. С. Кунявский. – Минск: Выш. школа, 1988. – 103 с.
30. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 25–26 июня 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 112 с.
31. Равун, И. И. Национальный доход Белорусской ССР на этапе развитого социализма / И. И. Равун. – Минск: БГУ, 1978. – 128 с.
32. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. / рэдкал.: М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 1994–1995. – Ч. 2 / М. П. Касцюк [і інш.]. – 1995. – 560 с.
33. Народное хозяйство СССР в 1987 г.: стат. ежегодник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 736 с.
34. План работы по реализации критических замечаний и предложений, высказанных в докладе товарищем Слюньковым Н. Н. и выступлениях участников III пленума ЦК КПБ 28 июля 1986 года, утвержден заместителем Председателя Совета Министров БССР А. Петровым 09.09.1986 г., № 02/154 // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 328. – Арк. 194–200.
35. Приходченко, О. И. Опыт индустриального развития Белорусской ССР / О. И. Приходченко. – Минск: БелНИИТИ, 1981. – 24 с.
36. Народное хозяйство СССР в 1975 г.: стат. ежегодник / ЦСУ СССР. – М.: Статистика, 1976. – 846 с.
37. Народное хозяйство Белорусской ССР в 1970 г.: стат. сборник / ЦСУ БССР. – Минск: Статистика, 1971. – 416 с.
38. СССР и союзные республики в 1985 году: сообщения ЦСУ СССР и ЦСУ союзных республик об итогах выполнения государственного плана экономического и социального развития. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 304 с.
39. Экономика «разных скоростей». Капиталистические и развивающиеся страны: очерки / А. А. Демин [и др.]; под ред. А. А. Демина. – Л.: Ленингр. ун-т, 1990. – 352 с.
40. Сельское хозяйство Белоруссии в цифрах 1980–2007 гг.: тенденции развития / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т системных исследований в АПК Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории НАН Беларуси; сост. В. С. Сакович; под науч. ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – 334 с.
41. Сельское хозяйство СССР: стат. сб. / ЦСУ СССР. – М.: Статистика, 1971. – 711 с.
42. СССР и зарубежные страны. 1987: стат. сборник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 381 с.
43. Аналитическая записка Постоянного Представительства СССР при международных организациях в Вене «Долгосрочные перспективы и варианты социально-экономического развития Китая до 2000 года (по материалам доклада Международного банка реконструкции и развития)», 14.04.1986 г. // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 599. – Арк. 25–35.
44. Китай / И. П. Фаминский [и др.]. – М.: Междунар. отношения, 1992. – 192 с.
45. Китай на пути модернизации и реформ. 1949–1999 / Ин-т Дальнего Востока РАН; редкол.: М. Л. Титаренко (отв. ред.) [и др.]. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 735 с.
46. О некоторых мероприятиях по дальнейшему совершенствованию управления промышленностью: постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР, 2 марта 1973 г., № 139 // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1973. – № 7. – Ст. 31.
47. Об утверждении Общего положения о всесоюзном и республиканском промышленных объединениях: постановление Совета Министров СССР, 2 марта 1973 г., № 140 // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1973. – № 7. – Ст. 32.
48. Об утверждении Положения о производственном объединении (комбинате): постановление Совета Министров СССР, 27 марта 1974 г., № 212 // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1974. – № 8. – Ст. 38.
49. Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы: постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР, 12 июля 1979 г., № 695 // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1979. – № 18. – Ст. 118.

Николай Нестерович

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ БЕЛАРУСИ (1970-е – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1980-х гг.)

Резюме

В статье анализируется экономическое развитие Белорусской ССР в 1971–1985 гг. Показаны его основные тенденции, проблемы и результаты.

В результате исследования было установлено, что в данный исторический период развитие экономики БССР в рамках народнохозяйственного комплекса СССР продолжало идти сложным и противоречивым путем. Усилия, предпринимавшиеся руководством республики по увеличению объемов производства, повышению производительности труда, качества выпускаемой продукции, ускорению научно-технического прогресса, вместе с активным трудом населения, безусловно, давали определенные позитивные результаты. Свидетельством этому было достижение и опережение Беларусью средне-союзного уровня экономического развития, превращение ее в одного из лидеров союзного народнохозяйственного комплекса.

Однако по мере возрастающего исчерпания экстенсивных факторов темпы развития белорусской экономики, как и всей советской, снова стали снижаться, что происходило на протяжении всего рассматриваемого периода. Начали неуклонно падать темпы прироста производительности труда, продолжалось снижение фондоотдачи. Попытки руководства

СССР переломить эти негативные тенденции путем косметического «усовершенствования» существующей экономической системы главным образом через те или другие изменения в организации управления производством результатов не давали. К отсутствию необходимых реформ в экономике привела и зависимость от экспорта сырья, в первую очередь нефти и газа. Эта ситуация лишала руководство страны каких-либо стимулов к модернизации хозяйственной жизни. В советской экономике начали проявляться застойные явления, и в 1982 г. она оказалась в самой нижней точке падения темпов роста. Общая плохая экономическая ситуация затронула все регионы, в т. ч. и Беларусь. Некоторое повышение в 1983–1985 гг. темпов экономического роста положение принципиально не меняло. В результате, если в 1950–1960-е гг. экономика СССР и БССР все больше приближалась к уровню наиболее развитых стран мира, то в последующие годы происходил обратный процесс, и к середине 1980-х гг. она безнадежно отстала от экономики этих стран.

Mikalai Nestsiarovich

BELORUSSIAN ECONOMY (1970s – THE FIRST HALF OF THE 1980s)

Summary

The economic development of the Belorussian Soviet Socialist Republic in 1971–1985 is analyzed in the article. The main tendencies, problems and results are represented.

It was established that development of economy of BSSR within the economic complex of the USSR continued to go by difficult and inconsistent way in this historical period. The efforts that were undertaken by the leaders of the Republic to increase production, work efficiency and quality of products, to accelerate scientific and technical progress, together with active work of the population, certainly, yielded certain positive results. The illustration of this policy was that Belorussia reached the middle Soviet level of economic development and even overcame it, the Republic was also transformed into one of the leaders of an allied economic complex.

However due to increasing exhaustion of extensive factors rates of development of the Belorussian economy, as well as Soviet economy in general, began to decrease again that occurred throughout all considered period. Rates of work efficiency gain started falling steadily, the decrease in capital productivity proceeded. The attempts of the USSR leadership to break these negative tendencies by cosmetic «improvement» of existing economic system mainly through these or those changes in the production management organization were unsuccessful. The dependence on raw material export, first of all oil and gas, lead to the absence of necessary reforms in economy. This situation deprived the country leaders of any incentives to modernization of economic life. In the Soviet economy signs of stagnation started to appear and in 1982 it occurred in the lowermost point of falling of growth rates. The general bad economic situation affected all regions, including Belorussia. Some increase of economic growth rates of 1983–1985 didn't change the situation essentially. If in the 1950–60s the economy of the USSR and BSSR came nearer to level of the most developed countries of the world, in the next years there was the return process, and to the middle of the 1980s it hopelessly lagged behind economy of these countries.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 12.02.2014

ЛЕЙБОРИСТСКАЯ ПАРТИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ(1979–1994 гг.)

Введение. Лейбористская партия Великобритании (ЛПВ) в последней четверти XX в. проделала во многом уникальный политический путь от полного фиаско к столь же безоговорочному триумфу. 1980-е годы ознаменовались глубоким кризисом не только британского лейборизма, но и западной социал-демократии в целом. Этот кризис был вызван, с одной стороны, глубокими изменениями, происшедшими в западном мире в 70-е – 80-е гг. XX в., а с другой – неспособностью левых приспособиться к этим новым реалиям. ЛПВ в полной мере испытала на себе кризисные явления того времени. Однако после четырех подряд проигранных выборов 1979–1992 гг. на выборах в 1997 г. партия победила с подавляющим преимуществом перед своими конкурентами и на десятилетие стала правящей партией. Главную роль в этом успехе ЛПВ сыграла новая доктрина партии, в основе которой лежала концепция «третьего пути», позволившая не просто обновить имидж Лейбористской партии, но и сделать ее доминирующей партией в британской политической системе. Опыт подобной успешной партийной модернизации чрезвычайно актуален в современных условиях – в условиях кризиса традиционных идеологических концепций и поиска новых ориентиров политическими силами всех спектров. Поэтому научное изучение этого кризисного периода в истории ЛПВ не теряет своей *актуальности* и сегодня.

Цель статьи – выделить этапы модернизации партийной доктрины ЛПВ в 1979–1983 гг.

Парламентские выборы 1979 г. стали поворотным пунктом в истории не только Великобритании, но и всего Западного мира. Пришедшие к власти британские консерваторы, взявшие на вооружение неолиберальные установки, провели в Великобритании широкомасштабный эксперимент, вошедший в историю как «неоконсервативная революция». Как показали дальнейшие события, этот эксперимент позволил Великобритании выйти из затяжного экономического кризиса, приобрести статус самой динамичной экономики на Западе.

Однако выборы 1979–1983 гг. имели не только долгосрочный экономический, но и политический эффект. С этого времени начинается восемнадцатилетний период доминирования Консервативной партии – в очередной раз в послевоенной истории Великобритании маятник двухпартийной системы надолго завис в сторону тори. Кроме того, в этот кри-

зисный период разрушился послевоенный политический консенсус, сложившийся в Великобритании в 1950-е – 1960-е гг. «Батскеллизм» канул в небытие, а на смену ему пришло идейное и политическое доминирование неоконсерваторов и их новой экономической модели. С другой стороны политического поля в стадию острого кризиса вошла Лейбористская партия Великобритании. Крупнейшая социал-демократическая партия в Европе переживала раскол, идейный кризис, обострение внутрипартийной борьбы. Однако именно в этом, сложном и кризисном для ЛПВ периоде, следует искать истоки и предпосылки той модернизации и того политического успеха, которого партия добьется в 1997 г.

Лейбористская партия в 1979–1983 гг. Причины кризиса лейборизма. Период 1979–1983 гг. – один из самых сложных и кризисных периодов в истории Лейбористской партии. ЛПВ не только потеряла политическую власть и оказалась в оппозиции на 18 лет – ей угрожало полное политическое банкротство. Однако этот период позволил партийной элите разобраться во многих своих ошибках, начать переосмысление доктрины и курса партии, что непосредственно повлияло на будущее обновление лейбористов и их возвращение к власти. Именно по этой причине в этой работе необходимо рассмотреть выборы 1979 и 1983 гг., а также обстановку внутри лейбористской партии в этот период.

Выборы 1979 г. проходили на фоне сложной политической и экономической обстановки в стране. В Британии разворачивались события, получившие в прессе название «зимы недовольства» – 1979 год стал, можно сказать, кульминацией всего забастовочного движения, захлестнувшего Великобританию в 1970-х гг. Находившееся у власти лейбористское правительство Дж. Каллагана так и не смогло предложить эффективной экономической программы, способной восстановить динамичный рост британской экономики. Несмотря на то что к 1977 г. правительству удалось восстановить докризисный уровень производства, экономика Великобритании росла значительно медленнее своих западных конкурентов. Кроме того, лейбористам так и не удалось решить проблему стагфляции – явления, появившегося в развитых западных экономиках в середине 1970-х гг. Хотя правительство сумело снизить уровень инфляции с 25 % в 1975 г. до 9 % в 1979 г., безработица при этом продолжала расти, а политика сдерживания

инфляции постепенно сводилась к нулю широким движением профсоюзов под лозунгом увеличения зарплат.

Неустойчивыми позиции правительства были и в Палате общин. После дополнительных выборов в 1977 г. ЛПВ потеряла абсолютное большинство в парламенте и была вынуждена искать союзников. Вначале им стала Либеральная партия, блок с которой сохранялся до 1978 г. После отказа либералов от соглашения лейбористы нашли поддержку со стороны шотландских националистов. Те, в обмен на блоковое соглашение с правительством, потребовали решить вопрос о предоставлении Шотландии и Уэльсу ограниченной автономии в самоуправлении. Однако этот проект не получил необходимого числа голосов на референдуме, что предрешило судьбу правительства Дж. Каллагана: парламентарии вынесли ему вотум недоверия, новые выборы были назначены на 3 мая 1979 г.

В своем предвыборном манифесте «Путь Лейбористов – лучший путь» ЛПВ заостряла внимание на насущных проблемах британской экономики, однако, по факту, не предлагала новых путей их решения. Лейбористы обещали бороться с инфляцией административными методами сдерживания цен, предлагали искать компромиссы с тред-юнионами по поводу повышения зарплаты, продолжать политику государственного регулирования. Эта политика уже дискредитировала себя своей неспособностью решить проблему стагфляции и обеспечить стабильно высокий рост производства – поэтому такие обещания не могли всерьез привлечь на сторону лейбористов массового избирателя [6, p. 217].

С другой стороны, консерваторы в своем манифесте предлагали программу обуздания инфляции монетаристскими методами, сокращение налогов на прибыль, налоговые льготы малому бизнесу. Кроме того, тори выдвинули идею «демократии собственников», в рамках которой обещали создать все условия для выкупа нанимателями арендного муниципального жилья. Вкупе с массовым недовольством политикой лейбористского правительства, конкретная свежая программа действий, предложенная консерваторами, обеспечила им конечный успех.

На парламентских выборах 3 мая 1979 г. консерваторы получили абсолютное большинство мест в парламенте, выиграв в 339 округах из 635. В общей сложности за тори свои голоса отдали 13 697 923 избирателя, или 49,3 % пришедших на выборы поданных королевства. Лейбористы завоевали 269 мест в Палате общин, получив 36,9 % голосов. Либералы получили 11 мест в нижней палате (за них отдали свои голоса 13,8 % избирателей). Лейбористы потерпели ощутимое, но не катастрофическое поражение. В абсолютных цифрах они получили даже на 100 тысяч голосов больше, чем на победных для ЛПВ выборах 1974 г. [7, p. 26]. Основной причиной поражения лейбористов стал отказ правительства Дж. Каллагана

повысить зарплаты рабочим государственного сектора. Из-за этого лейбористы потеряли часть своего традиционного электората (неквалифицированных рабочих в государственном секторе), что и открыло путь к власти Консервативной партии.

Однако результат выборов 1979 г. коренным образом повлиял на обстановку внутри Лейбористской партии. Она оказалась в состоянии идеологического кризиса, а самое главное – в результате поражения партии решающее влияние на политику партии стали оказывать представители левого крыла, что имело негативные для ЛПВ последствия. Для понимания причин углубления кризиса ЛПВ необходимо кратко рассмотреть ключевые тенденции, которые были характерны для партии и британского общества между парламентскими выборами.

Антагонизм левого и правого крыла в партии существовал в ЛПВ на протяжении всей истории партии. Разделяя главные цели лейборизма (построение общества социальной справедливости и полной занятости и системы государства благосостояния с равным доступом к нему всех граждан), стороны расходились в методах их достижения.

Ревизионисты, видными представителями которых в послевоенный период были Хью Гейтскелл, Гарольд Вильсон и Энтони Кроссленд, считали, что недостатки и диспропорции капитализма (неравенство доходов, недоступность большинству населения социальных благ, постоянные экономические кризисы) можно преодолеть с помощью кейнсианской политики государственного регулирования. Управляя уровнем совокупного спроса, правительство может сглаживать колебания экономических циклов, регулировать недостаточный спрос и избыточное накопление, тем самым поддерживая высокий уровень занятости, потребления и инвестиций. Кроме того, государственное регулирование позволяет влиять на саму культуру рынка, тем самым создавая социальную экономику [9, p. 5]. Как отмечал Э. Кроссленд, политическая власть должна быть основным арбитром экономической жизни. Ревизионисты не отрицали в ряде случаев полезность национализации – особенно естественных монополий – но не считали необходимым проводить ее широкомасштабно и повсеместно. Рынок, по их мнению, при правильном и своевременном государственном регулировании способен обеспечить наиболее эффективное и динамичное развитие экономики и общества.

Левые лейбористы полемизировали с ревизионистами по поводу эффективности кейнсианства без обобществления собственности. Они критиковали ревизионистов за слишком оптимистичное отношение к рынку и частной собственности, считая, что даже при государственном регулировании корпоративная культура рынка не может обеспечить социальную справедливость. Именно поэтому самым эффективным методом достижения целей социализма является обобществление средств производства.

Программа партии 1973 г., написанная функционерами Национального Исполкома партии (традиционно левого органа) утверждала, что «поскольку интересы крупных корпораций не совпадают с интересами национальной экономики, и кредитно-денежная и фискальная политика не может это изменить, то следующее лейбористское правительство должно принять радикальные меры. Такие цели, как высокие инвестиции, рост экспорта и полная занятость могут быть достигнуты только путем расширения общественной собственности на прибыльные производства» [11, р. 8]. Тот факт, что правительства Г. Вильсона и Дж. Каллагена фактически не исполняли эту программу, а затем партия проиграла на выборах, дал левым серьезный козырь в борьбе за право определять доктрину партии.

Используя лозунг борьбы за расширение внутрипартийной демократии, левые начали активную кампанию за перераспределение полномочий от всеильной «парламентской партии» к партии «массовой». Ведущую роль в этой борьбе играла «Кампания за демократию в Лейбористской партии», лидером которой являлся видный представитель левого крыла Тони Бенн. Кампания ставила на повестку дня три реформы: утверждение кандидатов в Палату общин местными партийными организациями перед каждым выборами (до этого депутат автоматически выдвигался на последующих выборах); передача права создания предвыборного манифеста Исполкому партии; изменение порядка выборов лидера партии – привлечение к выборам массовой партии и профсоюзов. Главными целями предложенных реформ были: ослабление влияния на партию правого крыла, у которого было традиционное большинство в парламентской партии, перераспределение власти в партии от истеблишмента к местным организациям – массовой партии.

Левые лейбористы добились на партийной конференции 1979 г. принятия решения об утверждении кандидатов в депутаты местными организациями, а также о передаче Исполкому права утверждения Манифеста. На конференции 1981 г. был изменен порядок выборов лидера партии: создавалась коллегия выборщиков по формуле 40-30-30, где 40 % голосов принадлежало тред-юнионам, 30 % – парламентской партии и столько же – местным партийным организациям. Это решение вызвало серьезный кризис в партии. Часть представителей правого крыла ЛПВ во главе с «Бандой четырех» (Роем Дженкинсоном, Дэвидом Оуэном, Уильямом Роджерсом и Ширли Уильямс) объявили о своем выходе из партии и образовали Социал-демократическую партию. Раскол партии не только отрицательно повлиял на ее имидж и репутацию, но и увел у ЛПВ часть электората с левоцентристскими взглядами, что еще более понизило шансы партии на победу [8, р. 13].

Добившись преимуществ во внутривнутрипартийной борьбе, левые сформировали самую радикальную

предвыборную программу в истории ЛПВ. Серьезной проблемой левого крыла был тот факт, что его представители сделали неверные выводы из поражения партии в 1979 г. Вместо всестороннего анализа состояния британского общества и британской экономики, которые претерпели колоссальные изменения в 1970-е – начале 1980-х гг., левые обвинили в поражении правительство Каллагена, которое, по их мнению, проводило излишне умеренную политику, допустило рост безработицы, чем разочаровало традиционный электорат ЛПВ. Левые пришли к выводу о том, что для победы на выборах лейбористам нужно выступить с настоящей социалистической программой, восстановить пошатнувшийся имидж партии-защитницы интересов рабочих. На конференции 1979 г. были приняты резолюции, которые легли в основу новой партийной программы 1982 г. и предвыборного Манифеста 1983 г. В числе них: отмена принятого консерваторами закона о промышленности и расширение государственного сектора, одностороннее ядерное разоружение, выход из ЕЭС, запрет на размещение в Великобритании американских ракет [3, с. 11]. Такая программа вела Лейбористскую партию к электоральной катастрофе.

Другой проблемой, проявившейся в ЛПВ, стала проблема лидерства. В 1980 г. Дж. Каллаген, имевший низкую популярность, ушел в отставку с поста лидера партии. Новый лидер избирался еще по старой процедуре парламентской фракцией. Им стал Майкл Фут, победивший бывшего канцлера казначейства в правительстве Дж. Каллагена Дениса Хили. М. Фут был компромиссной фигурой между левым и правым крылом, перед которым стояла задача консолидировать партию перед выборами. Однако, как показали последующие события, он оказался неэффективным лидером. Ему явно не хватало ни необходимой власти, ни политического дарования, чтобы эту власть получить. Кроме того, опросы общественного мнения показывали его крайнюю непопулярность в обществе, что также не добавило партии шансов на победу.

Пренебрежение лейбористами итогами социологических исследований также сыграло свою роль в будущем поражении партии на выборах. Главной проблемой для лейбористов была долгосрочная тенденция по сокращению рабочего класса – традиционной социальной базы ЛПВ. Согласно опросам, в 1964 г. 58 % лиц наемного труда причисляли себя к рабочему классу, а к 1983 г. эта цифра сократилась до 45 % [8, р. 14]. До 1979 г. такая тенденция компенсировалась ростом числа лиц, задействованных в программе «council housing» – аренде муниципального жилья. Но с приходом к власти консерваторов ситуация изменилась – правительство М. Тэтчер издало закон, дающий право съемщикам выкупать жилье у муниципалитетов. Таким образом, целая группа лиц наемного труда превращалась в собственников жилья и тем самым расширяла электоральную базу, сужая соответственно базу лейбористов. Кро-

ме того, с 1979 г. начинается устойчивая тенденция к выходу рабочих из профсоюзов. Так, за период 1979–1983 гг. численность членов профсоюзов сократилась на 2 млн человек, что уже не просто сокращало электоральную базу лейбористов, но и уменьшало численность их коллективных членов. Таким образом, началось постепенное размывание электората лейбористов, в то время как политика правительства М. Тэтчер в долгосрочной перспективе способствовала расширению социальной базы Консервативной партии, в т. ч. и за счет бывших сторонников лейбористов. ЛПВ не сумела вовремя среагировать на качественные изменения, происшедшие в социуме в 1970-е гг. Изначальный идеологический посыл, которым руководствовались лейбористы с самого основания партии, о том, что обществом движут отношения между классом наемных рабочих и классом собственников, переставал работать в новых условиях. Социальная фрагментация стала проявляться все отчетливее, старые классы перестали быть консолидированными группами с близкими политическими и экономическими взглядами. Лейбористский истеблишмент, в то же время, не смог понять этих изменений. Программные документы партии по-прежнему были направлены на социальную ситуацию 1960-х гг., не учитывая революционных изменений. Тем самым ЛПВ оказалась в застое, потеряв часть своего «естественного электората» [8, p.13].

Все вышеперечисленные факторы фактически предопределили результаты следующих парламентских выборов. Правительство М. Тэтчер не стало ждать истечения 5-летней легислатуры парламента и назначило выборы на 9 июня 1983 г. Консерваторы учли ряд благоприятных для себя факторов – прежде всего волну национализма и патриотизма, захлестнувшую страну после Фолклендского конфликта. Популярность правительства М. Тэтчер благодаря этому значительно укрепилась, кроме того повысилась популярность самого лидера консерваторов в качестве сильного и решительного политика и патриота. Также консерваторы воспользовались и продолжавшейся внутривластной борьбой в ЛПВ, где за три недели до выборов все еще не были утверждены кандидаты в 50 избирательных округах [3, с. 16].

Как уже отмечалось выше, лейбористы вышли на выборы с самой левой программой в своей истории. Один британский обозреватель даже назвал предвыборный манифест ЛПВ «самой длинной запиской самоубийцы в мире» [10, p. 43].

В документе, озаглавленном «Новая надежда для Британии», в сфере экономики лейбористы обещали расширить государственное регулирование, увеличить государственные расходы на социальные нужды, ренационализировать предприятия, приватизированные правительством тори, модернизировать структуры и системы индикативного планирования экономики, ввести обновленную систему производственных отношений, основанную на традиционной

для лейбористов схеме трипартизма [6, p. 239]. Такая экономическая программа, очевидно, не отвечала вызовам времени. Ресурсы кейнсианства уже были исчерпаны, оно доказало свою неэффективность в новых условиях во второй половине 1970-х гг. Увеличение государственных расходов в рамках стимулирования совокупного спроса напрямую вело к быстрому росту инфляции. В таких условиях против лейбористов сыграла успешная антиинфляционная политика первого кабинета М. Тэтчер: за годы его правления инфляция снизилась с 18 % в 1979 г. до 4 % в 1983 г. [6, p. 240]. Предложения лейбористов по расширению государственного сектора экономики также не соответствовали современным реалиям. Новый этап НТР ставил перед экономикой задачу быстрой реакции на технологические новинки, что для громоздкого государства было затруднительно. Правительство тори показало, что только частная инициатива может проводить эффективную модернизацию производства, в то время как государство на такое уже не способно. Наконец, не увеличивало поддержку ЛПВ предложение по усилению роли профсоюзов в промышленных отношениях. Трипартизм дискредитировал себя в 1970-е гг., спровоцировав усугубление экономических проблем. Согласно опросам, около 70 % респондентов считали, что тред-юнионы и так имеют слишком много власти (интересно, что также считали около половины членов профсоюзов). В таких условиях предложения лейбористов в экономической сфере не могли найти должного отклика у избирателей.

В области внешней политики ЛПВ пообещала начать процесс одностороннего ядерного разоружения, выйти из программы по размещению в Британии систем «Трайидент», а также американских ракет средней дальности. Особо следует выделить обещание лейбористов вывести Великобританию из Общего рынка. Такие предложения не могли пользоваться популярностью у избирателей. Одностороннее разоружение воспринималось британцами как ослабление нации и государства. Не стоит забывать о том, что на начало 1980-х гг. пришелся новый виток конфронтации между советским блоком и Западом.

В таких условиях отказ от размещения ракет средней дальности и «Трайдентов» также воспринимался британцами как ослабление обороноспособности страны в наиболее опасный период новейшей истории. Предложение по выходу Британии из ЕЭС также не нашло отклика у электората. С одной стороны, такое обещание выглядело непоследовательным – ведь именно лейбористы во главе с Г. Вильсоном добились принятия Британией в Общий рынок. С другой стороны, участие Британии в Европейском экономическом сообществе постепенно приносило стране дивиденды, кроме того, британцам было понятно, что более выгодной экономической альтернативы для Британии просто не существует. Из всего этого следует, что и внешнеполитическая программа

лейбористов оказалась мало совместима с реалиями и не пользовалась поддержкой избирателей.

Кроме недостатков программы, сама предвыборная кампания была проведена лейбористами на низком уровне. Из-за постоянных внутренних дискуссий, фракционной борьбы, предвыборной кампании было уделено поверхностное внимание. Не добавил популярности партии и ее лидер М. Фут, который держался неуверенно перед телекамерами, в результате чего становился жертвой постоянных ядовитых насмешек со стороны журналистов, что в итоге попросту уничтожило его рейтинг [9, p. 57].

Выборы 1983 г. стали для лейбористов настоящей катастрофой. Консерваторы получили 397 из 650 мест в Палате общин, лейбористы – 209, а Альянс Либералов и Социал-демократов – 23 места. В сравнении с предыдущими выборами лейбористы потеряли 60 мест в парламенте, 10 % голосов, а в абсолютных числах за лейбористов отдали свои голоса на 3 млн человек меньше, чем в 1979 г. Кроме того, пошатнулись позиции ЛПВ как официальной оппозиции, т. к. Альянс Либеральной и Социал-демократической партий хоть и завоевал всего 23 места в Палате общин, в процентном соотношении голосов уступил лейбористам всего 2 %. Интересно также то, что в парламент не прошли несколько известных политиков левого крыла ЛПВ, в их числе Т. Бенн, Дж. Лестор и др. [11, p. 56].

Таким образом, можно выделить несколько основных причин поражения лейбористов на выборах 1983 г. и общего кризиса лейборизма. Во-первых, экономическое положение Британии за 1979–1983 гг. несколько улучшилось. Правительство М. Тэтчер значительно преуспело в обуздании инфляции, кроме того, оживился и деловой климат. Во-вторых, в стране наблюдался значительный рост популярности самой М. Тэтчер в результате ее активных действий в ходе Фолклендского конфликта. На этом фоне резко девальвировалась потенциальная ценность предложений лейбористов по одностороннему разоружению и выводу с территории Британии американских ракет. В-третьих, имидж партии был как никогда непривлекательным. Это было связано как с обострившейся внутрипартийной борьбой и расколом партии, так и со слабым лидерством М. Фуа.

Но самой основной причиной поражения ЛПВ стала оторванность экономической и политической программ от реальности, непонимание лейбористами глобальных изменений, происшедших в обществе и экономике Запада в 1970-е гг.

Самое крупное поражение ЛПВ с 1918 г. подтолкнуло партийный истеблишмент к размышлениям и действиям, направленным на обновление облика и структуры партии для деятельности в новых экономических, политических и социальных условиях. В каком-то смысле это поражение открыло партийным верхам глаза на экономические и общественные процессы, происходившие в британском обществе.

Лейбористская партия в 1984–1994 гг. Начало обновления. Несмотря на необходимость быстрой модернизации ЛПВ, царившая внутри партии анархия и фракционность не позволяли начать эффективный пересмотр партийной доктрины.

В таких условиях важную роль должен был сыграть новый лидер партии. Через несколько месяцев после поражения на выборах новым лидером ЛПВ был избран Нил Киннок, представитель «мягких левых». Он сумел заручиться поддержкой не только своих сторонников, но и правоцентристов, что предопределило его подавляющее преимущество перед представителем правых Роем Хэттерсли (71 % голосов за Н. Киннока против 19 % за Р. Хэттерсли). Ортодоксальное левое крыло потерпело сокрушительное поражение: его кандидат Эрик Хеффер получил меньше 2 % голосов коллегии [5, с. 8].

Основными задачами нового лидера партии были консолидация ЛПВ в единый партийный механизм, прекращение ожесточенной внутрипартийной борьбы и пересмотр программ партии, ее социально-экономической философии. На первом этапе лидерства Н. Киннока (1983–1987 гг.) его основной задачей была консолидация партии, возвращение всей полноты управления партией и полномочий разработки программы теневого кабинету, ослабление левого крыла ЛПВ.

Важнейшей задачей Н. Киннока стала централизация партии, ее сплочение вокруг парламентской партии и теневого кабинета, а также ослабление влияния Исполкома партии на политический курс.

Н. Киннок сразу принялся за централизацию партии. По его решению широкая и громоздкая разветвленная сеть местных организаций Исполкома была заменена на местные представительные органы, состоявшие из членов Исполкома и представителей теневого кабинета. Эти органы подчинялись созданному в 1983 г. Политическому координационному совету, в который входили в равных пропорциях члены теневого кабинета и руководители Исполкома, а также экономисты и советники. Основной целью подобной реформы было ослабление влияния в партии Исполкома. К выборам 1987 г. партийному лидеру удалось вернуть прерогативу разработки программы теневого кабинету, что стало успехом правого крыла. Успехи Киннока по реформированию механизма партийного руководства вызывали открытое недовольство со стороны представителей левого крыла партии. В 1988 г. Тони Бенн объявил о «почти полном подчинении НИК и партийного аппарата канцелярии лидера партии» [3, с. 47].

В целом в результате активной реформаторской деятельности Н. Кинноку удалось сплотить и централизовать партию, что помогло ему в дальнейшем проводить знаменитую кампанию «Пересмотр политики», которая стала предтечей глобальной идеологической модернизации, которую позже предпримет Т. Блэр.

Большое внимание Н. Киннок уделил и поиску новой философии партии. В 1980-е гг. наблюдается постепенный отход партии от радикализма, постепенное усиление ревизионистского крыла. На первом этапе модернизации доктрины (1983–1987 гг.) руководство партии делало осторожные шаги по изменению программы, приспособлению ее к реальному положению дел в стране. Осторожность объяснялась, прежде всего, неустойчивостью Н. Киннока во главе партии в этот период. Тем не менее в этот первый период появился ряд программных документов, привнесших в партийную доктрину несколько новых политических и экономических идей. Влияние на эти документы все больше оказывали правоцентристские течения в ЛПВ. Советский исследователь С. Чернецкий выделял несколько причин усиления правоцентристских тенденций в партии, среди них спад активности левого крыла и рабочего движения в целом, все более ощущавшееся левыми противоречие между их стереотипами и взглядами и реальным положением дел в стране [4, с. 12]. Именно благодаря усилению правого центра в ЛПВ партийные документы в этот период становятся на путь мягкого ревизионизма – их главной задачей определяется постепенный отход от радикализма начала 1980-х гг.

В области макроэкономической политики возникают первые сомнения относительно эффективности кейнсианства в новых экономических условиях. Новый теневой канцлер казначейства Р. Хэттерсли указывал на неудачу правительства ФСП во Франции и его разворот от государственного регулирования в 1983 г. как пример этого утверждения. В начале 1980-х гг. лейбористы предлагали комбинацию девальвации, валютного контроля и контроля импорта как способ борьбы с оттоком капитала и валютными спекуляциями. Новое руководство уже было скептически настроено в отношении девальвации, импортный контроль терял свой смысл, так как партия отказалась от выхода из Общего рынка, а валютный контроль уже не брался в расчет исходя из того, что правительство тори демонтировало соответствующую систему, а на ее восстановление нужны были бы огромные средства [9, р. 42].

Вместо этого в марте 1985 г. Р. Хэттерсли предостерег теневой кабинет от всяких заявлений, которые бы могли подвергнуть партию обвинениям в расточительности в государственных расходах. В новом документе 1985 г. все еще было обещание широких государственных инвестиций в здравоохранение, жилье и образование. Тем не менее вскоре сопротивление было преодолено, обещаний резко увеличивать социальные расходы стали избегать, а в начале 1987 г. в партийном документе обещание полной занятости было заменено стремлением сократить безработицу на миллион человек за два года деятельности следующего лейбористского правительства. Несмотря на такой существенный шаг в сторону от радикализма, слабой стороной лейбористов было то, что они, разо-

чаровавшись в кейнсианстве, пока не могли предложить альтернативную программу экономических реформ.

Некоторые сдвиги к реализму наметились в этот период и в промышленной политике, а также в отношении ЛПВ к планированию экономики. В партийном документе 1985 г. «Новая индустриальная сила для Британии» обозначился явный отход от дирижизма: необязательным становится участие профсоюзов в разработке бизнес-планов государственных компаний, а в сфере планирования экономики лейбористы перестают выступать за восстановление Национального Совета Планирования и Департамента планирования – их полномочия предлагалось передать реформированному Национальному Совету по развитию экономики, который имел куда меньше полномочий [9, р. 47]. Подобный отказ от идеи индикативного планирования свидетельствовал о постепенном отстранении левых от формирования политики и программы партии.

Кроме того, происходит постепенная эволюция отношения лейбористов к рынку. В этот период начинаются осторожные высказывания о том, что рынок функционирует априори эффективнее государственного сектора. В 1986 г. Н. Киннок писал, что «рынок потенциально является мощной силой добра, он может стимулировать внедрение инноваций и повышение эффективности производства, а также обеспечивать экономическую среду, в которой люди могут экспериментировать» [9, р. 47]. Роль государства все чаще стала представляться в виде облегчения функционирования рынка, в исполнении функций, которые он не может или не желает выполнять, а не в виде альтернативного источника перераспределения благ. Подобное утверждение было началом настоящего прорыва в мировоззрении лейбористов, который позднее оформится в экономическую программу «новых» лейбористов.

Несколько противоречили основной тенденции к ревизионизму идеи, связанные с так называемой «социальной собственностью». В 1986 г. был опубликован документ «Социальная собственность», в котором ЛПВ излагала несколько новый взгляд на национализацию, стремление к которой было зафиксировано в 4-й статье Устава партии. Согласно этому документу, составленному будущим лидером партии Джоном Смитом и Дэвидом Бланкеттом, в то время как национализация «старого типа» неэффективна и устарела, общественная собственность «актуальна сегодня как никогда» [9, р. 49]. В заявлении говорилось о том, что концентрация производственных и финансовых активов в руках небольшого меньшинства является источником несправедливого распределения богатств и власти, что само по себе несовместимо с демократией и индивидуальной свободой для всех граждан. Кроме того, утверждалось, что частный сектор сам по себе в его современном состоянии и организации не способен достичь стабильного

экономического роста и полной занятости. Поэтому в документе содержался призыв к более демократичному обществу, в котором богатство и власть будут распределяться справедливо.

Особое внимание в документе уделялось идее создания новой государственной компании «Бритиш Энтерпрайз», которой вменялось, по словам Н. Киннока, «взять в свои руки операции по реструктуризации промышленности и рационализации производства» [9, р. 120]. Компания должна была действовать в качестве «общественного предпринимателя», приобретая частные предприятия или создавая новые, внедряя в государственный сектор новые технологии. Она должна была финансироваться из государственного бюджета через Британский инвестиционный банк, а бизнес-планы в рамках корпорации – разрабатываться при участии профсоюзов. Планировалось, что деятельность корпорации будет направлена на возвращение под государственный контроль и повышение эффективности отраслей национальной важности, таких как аэрокосмическая, сталелитейная и телекоммуникационная [9, р. 88]. Можно двойственно оценивать данную инициативу – с одной стороны, она показывала, что заинтересованность лейбористов в возвращении под контроль государства важных отраслей все еще сохранялась, с другой – «социальная собственность» становилась первым, хоть и не решительным, шагом в сторону от традиционной приверженности лейбористов к национализации. Кроме этого, здесь присутствовал и прагматичный момент – лейбористы, отказываясь от прямой национализации Британской телекоммуникационной и Британской газовой компании, пытались не потерять голоса тех людей, которые в результате приватизации стали совладельцами-акционерами данных компаний.

Подводя итог первому этапу обновления партийной доктрины командой Н. Киннока, необходимо отметить, что по большинству вопросов экономической программы состоялся некоторый отход от радикализма начала 1980-х гг. Эти изменения происходили постепенно, так как руководство партии все еще встречало сопротивление со стороны левого крыла. Значение этого этапа трудно переоценить – именно в этот период была подготовлена почва для масштабной кампании по пересмотру партийной доктрины, которая началась после выборов 1987 г.

Отправной точкой для начала коренного пересмотра политики стали выборы 1987 г. Лейбористы проиграли третий раз подряд, собрав 30,8 % голосов и увеличив свое присутствие в парламенте на 20 мест. Сказалось то, что партия в предвыборный период так и не смогла создать альтернативную тэтчеристской конструктивную социально-экономическую программу, что не добавило ЛПВ популярности. Выборы 1987 г. показали, «что оборонительные позиции и поиски паллиативов не могут служить надежной основой для решения долговременных проблем лей-

бористов, по сути дела способствуют застою ЛПВ» [4, с. 17].

На втором этапе деятельности Н. Киннока по обновлению программы партии (1987–1992 гг.) произошел более отчетливый поворот ЛПВ вправо. В этот период пересмотр политики полностью отходит в прерогативу правоцентристов и правых в партии, что отразилось на значительном повороте партийной доктрины к центру идеологического спектра и, в свою очередь, стало фундаментом для поздней доктрины «третьего пути».

После выборов весь интеллектуальный потенциал партии был направлен на коренную ревизию партийных документов и создание конструктивной социально-экономической программы. В партии развернулась кампания «Пересмотр политики», в рамках которой было принято несколько основополагающих документов, разительно менявших партийную доктрину. Так, в документе «Принять вызов, произвести перемены» произошел серьезный поворот в отношении к рынку. ЛПВ признавала, что рынок и конкуренция в большинстве сфер имеют большое значение в экономическом росте и стимулировании инвестиций, чаще всего именно рынок может учитывать все необходимые изменения, которые будут толкать экономику вперед [9, р. 86]. Кроме того, в этом документе лейбористы окончательно порывали с идеей национализации, декларируя поддержку идее социальной собственности. В документе провозглашалась цель возвращения 51 % акций Британской телекоммуникационной компании в государственную собственность, ренационализация водоснабжения, но при этом с оговоркой: «если того потребуют интересы общества» [4, с. 54]. Уже на следующей партийной конференции бы принят новый документ «Смотря в будущее», в котором и вовсе исчезли идеи социальной собственности, а намерение ренационализации касалось только водоснабжения. К 1991 г. призывы к расширению государственного сектора полностью исчезли из партийных документов. В этих же документах также постепенно исчезли программы по обеспечению полной занятости, широкого государственного регулирования.

В документе «Движение вперед» Н. Киннок отмечал, что партия соглашается с идеями «индивидуальной заинтересованности и экономического процветания», чтобы спорить с тэтчеристами на одном уровне [2, с. 107].

Все эти факты говорили о том, что при Н. Кинноке партия перестала быть социалистической в прежнем смысле этого слова. В заявлении «Цели и ценности демократического социализма», написанном Н. Кинноком и Р. Хэттерсли, демократический социализм приравнивался к индивидуальной свободе [9, р. 103]. Обозреватели отметили, что после этого документа партия окончательно переместилась на позиции Европейской социал-демократии [1, с. 67]. Именно этот период заложил прочный базис для дальнейшей мо-

дернизации доктрины, формирования новой Лейбористской партии с современной идеологией и широкой поддержкой всех слоев населения.

Однако выборы 1992 г. ЛПВ проиграла. Несмотря на то что опросы показывали примерное равенство между партиями в преддверии выборов, консерваторам во главе с новым лидером Джоном Мейджором удалось получить большинство в 65 мест в Палате общин. На результатах выборов сказалась все же еще не доведенная до конца модернизация партии, а также несколько снизившаяся популярность Н. Киннока, которого, как показали предвыборные опросы, британцы не считали эффективным премьер-министром.

Сразу после четвертого подряд поражения ЛПВ на выборах Н. Киннок ушел в отставку с поста лидера партии.

Лидером ЛПВ был избран Джон Смит, один из видных представителей правого центра партии. Как отмечали комментаторы, «еще никогда в партии не было такого объединяющего и компромиссного лидера, у которого практически не было врагов внутри партии» [8, р. 97]. В то же время политический редактор «Sunday Times» назвал нового руководителя «первым постсоциалистическим лидером лейбористов» [2, с. 106]. Дж. Смит постоянно находился в поисках компромисса между ревизионистами и традиционалистами, тем самым подчеркивая важность так сложно достигнутого партийного единства. Показательным стал его стиль лидерства – официально не проповедуя ревизионизм на первых порах, Дж. Смит удалось при этом в 1993 г. провести очень важную реформу – ввести принцип «один человек – один голос» при выборе партийных кандидатов. Кроме этого, в 1994 г. он сумел сократить долю блокового голосования профсоюзов на конференциях партии до 70 % – все эти меры значительно снижали и без того подорванные позиции тред-юнионов в ЛПВ.

В области идеологии Дж. Смит был сторонником перехода ЛПВ на позиции европейской социал-демократии, начатого Н. Кинноком. Кроме того, его взгляды носили также этический и даже христианский оттенок. В своей лекции в марте 1995 г., посвященной памяти идеолога этического социализма Р. Тоуни, он отметил, что для него главной чертой этического социализма является взаимозависимость свободы и общественного действия [8, р. 98]. Как и его социалистические наставники Р. Тоуни и У. Темпл, Дж. Смит понимал индивидуальную свободу как «то, что достигается только в рамках общества», и, так как люди сами по себе существа социальные, свобода лучше всего выражается в братстве [8, р. 98]. Подобные идеи этического социализма и коммунизма позднее активно использовались «новыми» лейбористами в риторике «третьего пути». В 1994 г. Дж. Смит планировал выпустить политический памфлет, где намеревался изложить свои взгляды на демократический социализм. Кроме того, эссе должно было содержать формулу, которая должна была заменить постулат об общественной собственности на

средства производства, закрепленный в 4-й статье Устава партии. По его мнению, пересмотр 4-й статьи должен был навсегда покончить с расколом партии. До своей скорострительной смерти в 1994 г. Дж. Смит выступил с еще одной важной инициативой: он разработал «Деловой план для страны», согласно которому реформы, проведенные консерваторами в области приватизации и трудового законодательства, не подлежали отмене. Таким образом, был сделан важный шаг к принятию реалий британской экономики начала 1990-х гг.

Несмотря на короткий период лидерства Дж. Смита в партии (он умер в 1994 г., управляя партией всего 22 месяца), он поставил на повестку дня ряд вопросов, которые были реализованы его преемником Т. Блэром. Дж. Смит практически окончательно решил вопрос с влиянием в партии тред-юнионов, сумел добиться принятия принципа «один человек – один голос» при выборе партийных кандидатов и лидера партии, а также возобновил идею о пересмотре 4-й статьи Устава, отрывавшей партию от реальностей посткейнсианской экономической модели. Дж. Смит оставил после себя объединенную партию, которая была готова к масштабной идеологической модернизации, что затем и воплотили в жизнь «новые» лейбористы.

Заключение. Таким образом, в результате кризиса лейборизма в 1980-х гг. на политической арене Великобритании возникла новая сила, сумевшая установить свое более чем десятилетнее доминирование в политической системе этой страны. Среди этапов становления обновленной доктрины ЛПВ можно выделить следующие. Первый этап охватывает 1979–1983 гг. Это был этап победы левого крыла в партии и утверждение «самой левой программы в истории» ЛПВ. С принятием этой программы партия оказалась в глубочайшем кризисе, обусловленном изменением социальной структуры британского общества и общим падением популярности левых идей на волне неоконсерватизма. Второй этап приходится на 1984–1987 гг. В это время происходило постепенное вытеснение левых сил из политического лидерства в партии. Правоцентристское крыло шаг за шагом вытесняло левых из партийных органов, перераспределяло полномочия в пользу организаций, в которых доминировали прагматики. Этот этап важен как этап поражения левого крыла партии, когда был заложен фундамент для перехода ЛПВ на реалистические позиции. Третий этап (1988–1994 гг.) – этап реализации масштабной программы «Пересмотр политики», время перехода ЛПВ на позиции демократического социализма, постепенного отхода от марксистских тезисов и установок, появление в доктрине идей христианского социализма. Этот период вплотную подвел уже достаточно обновленную партию к принятию кардинально новой программы, которая в будущем получит название «третьего пути» и позволит партии стать доминирующей политической силой в Великобритании в начале XXI в.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громыко, А. А. Политическая модернизация Великобритании: от вестминстерской к плюральной модели демократии / А. А. Громыко. – М.: Доклады Ин-та Европы РАН, 2005. – 230 с.
2. Громыко, А. А. Политический реформизм в Великобритании. 1970–90-е годы / А. А. Громыко. – М.: XXI Век – Согласие, 2001. – 268 с.
3. Осадчая, Ж. Ф. Лейбористская партия Великобритании: лицом к будущему / Ж. Ф. Осадчая. – М.: Акад. общ. наук при ЦК КПСС, 1990. – 251 с.
4. Чернецкий, С. А. Лейбористы Великобритании в конце 80-х годов: науч.-аналит. обзор / С. А. Чернецкий. – М.: ИНИОН АН СССР, 1990. – 48 с.
5. Чернецкий, С. А. Политический портрет Н. Киннок / С. А. Чернецкий. – М.: ИНИОН АН СССР, 1984. – 50 с.
6. Dale, I. Labour Party General Elections Manifestos 1900–1997 / I. Dale. – London: Routledge, 2000. – 396 p.
7. Fielding, S. The Labour Party. Continuity and Change in the Making of «New» Labour / S. Fielding. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 248 p.
8. Heath, A. F. The Rise of New Labour. Party Policies and Voter Choices / A. F. Heath, R. M. Jowell, J. K. Curtice. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 183 p.
9. Jones, T. Remaking the Labour Party. From Gaitskell to Blair / T. Jones. – London: Routledge, 1996. – 158 p.
10. Plant, R. The Struggle for Labour's Soul. Understanding labour's political thought since 1945 / R. Plant, M. Beech, K. Hickson. – New York: Routledge, 2004. – 300 p.
11. Show, E. The Labour Party since 1979. Crisis and transformation / E. Show. – London: Routledge, 1994. – 261 p.

Філіп Матюшонак

ЛЕЙБОРИСТСКАЯ ПАРТИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ (1979–1994 гг.)

Резюме

У артыкуле разглядаюцца асобныя пытанні ўнутранага развіцця Лейборысцкай партыі Вялікабрытаніі ў крызісны для яе перыяд (1979–1994 гг.). Асноўная ідэя аўтара заключаецца ў тым, што гэты крызісны перыяд можа быць падзелены на тры этапы згодна са зменамі ў партыйнай дактрыне і кіруючых колах ЛПВ. Кожны з гэтых этапаў аказаў вялікі ўплыў на трансфармацыю партыйнай ідэнтычнасці і фарміраванне новай ідэалагічнай канцэпцыі – «трэцяга шляху». На думку аўтара, ЛПВ прайшла ўнікальны шлях ад палітычнай катастрофы ў 1983 г. да абсалютнага трыумфу на выбарах 1997 г. Прычыны і перадумовы гэтага поспеху трэба шукаць у той неспакойны час.

Асноўная мэта аўтара заключаецца ў вызначэнні этапаў ідэалагічнай трансфармацыі партыі Вялікабрытаніі ў 1979–1994 гг.

У выніку крызісу лейбарызму ў 1980-х гг. на палітычнай арэне Вялікабрытаніі паўстала новая сіла, якая здолела ўсталяваць сваё больш чым дзесяцігадовае дамінаванне ў палітычнай сістэме гэтай краіны. Сярод этапаў станаўлення абноўленай дактрыны можна вылучаць наступныя. Першы этап ахопліваў 1979–1983 гг. Гэта быў этап перамогі левага крыла ў партыі і зацвярджэння «самай левай праграмы ў гісторыі» Лейборысцкай партыі. З прыняццем гэтай праграмы партыя апынулася ў глыбокім крызісе, абумоўленым зменай сацыяльнай структуры брытанскага грамадства і агульным падзеннем папулярнасці левых ідэй на хвалі неакансерватызму. Другі этап прыпадаў на 1984–1987 гг. У гэты час адбывалася паступовае выцясненне левых сіл з палітычнага лідарства ў партыі. Правацэнтрыйскае крыло крок за крокам выцясняла левых з партыйных органаў, пераразмяркоўвала паўнамоцтвы на карысць арганізацый, у якіх дамінавалі прагматыкі. Названы этап важны як этап паразы левага крыла партыі, калі быў закладзены падмурак для пераходу ЛПВ на рэалістычныя пазіцыі. Трэці этап (1988–1994 гг.) – этап рэалізацыі маштабнай праграмы «Перагляд палітыкі», час пераходу ЛПВ на пазіцыі дэмакратычнага сацыялізму, паступовага адыходу ад марксісцкіх тэзісаў і ўстановак, з'яўленне ў дактрыне ідэй хрысціянскага сацыялізму. Гэты этап ўшчыльную падвёў ужо досыць абноўленую партыю да прыняцця кардынальнай новай праграмы, якая атрымае назву «трэцяга шляху» і дазволіць партыі, якая яшчэ ў 1979 г. была палітычным аўтсайдарам, стаць дамінаючай палітычнай сілай у Вялікабрытаніі ў пачатку XXI ст.

Filip Matsyushonak

UK LABOUR PARTY (1979–1994)

Summary

This article is dedicated to some aspects of internal development of British Labour party during crisis time (1979–1994). The main point and idea of the author is that this period of time can be divided in three stages according to change of parties program and changing of parties ruling wing. Each of these stages is important in transformation of party's identity in new ideology – «The Third Way». In author's opinion Labour party made the unique way form political disaster in 1983 up to absolute triumph of «The Third Way» in 1997. The causes of this success can be found in this turbulent period of time.

British Labour Party in the last quarter of the 20th century has done unique political path from complete failure to equally unconditional triumph. 1980s were marked by a deep crisis not only British laborism but Western Social Democracy in general. This crisis was caused on the one hand by the profound changes that have occurred in the western world in the 1970s – 80s. On the other hand – the inability of the left to adjust to these new realities. Labour party fully experienced the crisis of the time. However, after four consecutive losing elections 1979–1994, in 1997 the party won with an overwhelming advantage over their competitors and a decade became the ruling party.

The main goal of the author is to define the stages of ideological transformation of the UK Labour party in 1979–1994 as the way of determination of new ideology, so called in mid-1990-s «The Third Way».

As the result of laborism crisis in the 1980s in the UK political arena a new power able to establish their dominance more than a decade in the political system of this country has appeared. Among the formative stages of the updating Labour party doctrine the author mentioned the following. The first phase covers 1979–1983. It was a stage of victory of the left wing of the party and the establishment of «the left-most program in the history of the party». With the adoption of this program, the party was taken in deep crisis, caused by a change in the social structure of British society and the general decline of popularity of leftist ideas in the wake of neo-conservatism. The second phase covers the years 1984–1987. It was a stage of gradual substitution of leftist forces from political leadership in the party. The center-right wing, step by step supplanted the left from the party organs, redistributing powers in favor of the organizations in which dominated pragmatics. This step is important as a stage of defeat left-wing party, at this point the foundation was laid for the transition Labour party to realistic views. The third phase covers the 1988–1994. It was the stage of an ambitious program «The Policy review» the Party's transition to the positions of democratic socialism, a progressive shift from Marxist theses and installations, the emergence of ideas in the doctrine of Christian socialism. This step is closely summed already updated game to take a radically new program, which will be called «The Third Way» and allow the party, which back in 1979 was a political outsider to become the dominant political force in the UK in the early 21th century.

Дата поступления в редакцию: 04.04.2014

СЕЛЬСКАЯ ГАСПАДАРКА БССР – СПРОБЫ РЕФАРМАВАННЯ (1986–1991 гг.)

Даследаванне гісторыі перабудовы – адна з актуальных праблем беларускай гістарыяграфіі. Айчыннымі гісторыкамі пакуль не назвапашана навуковых прац у фармаце дысертацый ці манаграфій па гісторыі гэтага перыяду, у т. л. і па гісторыі развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці. Асобныя аспекты дадзенай праблемы асвятляюцца ў главе 7 «Беларускае грамадства ў гады перабудовы» (аўтар У. Навіцкі) у 6-м томе шасцітомнай «Гісторыі Беларусі» [1, с. 543]. Аднак становішча сельскай гаспадаркі, спробы яе рэфармавання не знайшлі належнага адлюстравання на старонках гэтага выдання. Больш шырока аграрная праблематыка перабудовачнага часу разглядаецца ў параграфу 2.2 «Аграпрамысловы комплекс Беларусі ва ўмовах інтэнсіфікацыі вытворчасці ў 1986–1990 гг.» у манаграфіі В. Саковіча «Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития», якая была выдадзена ў 2008 г. [2, с. 66]. У гэтым параграфу В. Саковіч, які выкарыстаў макраэканамічную статыстыку, паспрабаваў правесці аналіз агульнага становішча сельскагаспадарчай вытворчасці рэспублікі, адлюстравачь вынікі рэфармавання. Але матэрыялаў ці аналізу становішча сельскагаспадарчай вытворчасці на мікраэканамічным узроўні, узроўні канкрэтных рэгіёнаў, калгасаў і саўгасаў праца В. Саковіча не ўтрымлівае.

Трэба адзначыць і наступнае. Выкананне заданняў Харчовай праграмы ў гады перабудовы не знаходзілася ў цэнтры ўвагі партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР. На першым плане было імкненне да рэфармавання савецкай эканомікі, у т. л. і сельскай гаспадаркі. Гісторыя Харчовай праграмы заслугоўвае асобнага асвятлення, у дадзеным артыкуле яна засталася па-за межамі аналізу. Былі і іншыя праблемы. Архіўная база заяўленай тэмы вузкая, вопісы і справы Міністэрства сельскай гаспадаркі БССР за перыяд 1986–1991 гг., якія захоўваюцца ў сховішчах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, пакуль не маюць публічнага доступу.

Пошук новай стратэгіі. У 1985 г. у складзе партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР адбыліся змены. У сакавіку на пасаду Генеральнага сакратара ЦК КПСС быў абраны М. Гарбачоў. З гэтай нагоды ён адзначыў: «Абяцаю вам, таварышы, прыкласці ўсе сілы, каб аддана служыць нашай партыі, нашаму народу, вялікай ленінскай справе» [3, с. 133]. Пачаўся новы этап у гісторыі савецкай дзяржавы. У лютым

1986 г. адбыўся XXVII з’езд КПСС, які прыняў новую рэдакцыю трэцяй праграмы КПСС. Яна была накіравана на ўдасканаленне сацыялізму, паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны [4, с. 139].

Аднак на гэты час кіраўніцтва КПСС не мела тэрэтычна распрацаванай мадэлі «ўдасканаленага сацыялізму». Ды і шляхоў яго дасягнення ніхто не ведаў. Таму курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця таксама быў дэкларатыўна-аптымістычным. Кіраўніцтва М. Гарбачова не прадугледжвала ніякіх іншых альтэрнатыв і сцэнарыяў магчымага развіцця краіны.

Гэтая недальнабачная, абмежавана-памылковая пазіцыя партыйна-палітычнага кіраўніцтва ў далейшым адыграла рашаючую ролю ў лёсе савецкай дзяржавы. Калі напрыканцы 1988 г. высветлілася, што курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця не толькі не прыносіць станоўчых вынікаў, але і вядзе краіну да крызісу, ніякай альтэрнатывы праграмы дзеянняў у гарбачоўскага кіраўніцтва не было.

Такая ж сітуацыя была характэрна і для сельскай гаспадаркі. Разам з завяршэннем пераводу сельскавытворчасці на індустрыяльную аснову трэба было правесці яе тэхнічную мадэрнізацыю. Асабліва ўвага была звернута на інтэнсіфікацыю сельскай гаспадаркі. На XXVII з’ездзе дэкларавалася, што ключ да поспехаў – у шырокім прымяненні інтэнсіўных тэхналогій. У 12-й пяцігодцы планавалася больш чым у 2 разы ўзняць тэмпы росту сельскавытворчасці. Разам з тым крыніцай папаўнення харчовага фонду было названа скарачэнне страт прадукцыі палёў і фермаў пры зборы, перапрацоўцы прадукцыі, яе захаванні, якія дасягалі да 20 %, а па асобных відах прадукцыі і да 30 % ад агульнага аб’ёму вытворчасці. Каб дамагчыся ўздыму вытворчасці, трэба было завяршыць пераход на новыя формы арганізацыі працы, адкрыць прастор для ўкаранення эканамічных метадаў гаспадарання, пашырыць самастойнасць, зацікаўленасць і адказнасць калгасаў і саўгасаў за канчатковыя вынікі працы. Дэкларавалася, што «шырокае выкарыстанне атрымае падрад і акордная сістэма на ўзроўні брыгады, звяна, сям’і з замацаваннем за імі на дагаворны тэрмін сродкаў вытворчасці, уключаючы зямлю» [4, с. 31, 32]. Адным з абагульняючых паказчыкаў была прадукцыйнасць працы. За гады 12-й пяцігодкі меркавалася ўзняць прадукцыйнасць

працы ў грамадскім сектары сельскай гаспадаркі на 21–23 % [4, с. 300].

Сельскагаспадарчая галіна ў БССР. У 1986 г. (30–31 студзеня) адбыўся XXX з’езд КПБ. У цэлым змены ў сельскай гаспадарцы былі вызначаны як «пазітыўныя». Сярод галоўных праблем, якія ўскладнялі эканамічнае становішча, было тое, што «рэспубліка не дабілася рашучага зруху ў інтэнсіфікацыі вытворчасці, павышэнні яе эфектыўнасці». З 1971 па 1985 г. вартасць асноўных фондаў народнай гаспадаркі павялічылася ў 3,4 раза, а фондааддача за гэты перыяд – толькі на 29 % [5, с. 12]. Не былі выкананы пяцігадовыя заданні Харчовай праграмы па аб’ёмах вытворчасці мяса, малака, бульбы, ільну, цукровых буракоў, усяго таго, на чым спецыялізавалася БССР [5, с. 12].

Сярод пазітыўных момантаў адзначалася тое, што сельская гаспадарка пераадолела «ўзніклае ў пачатку пяцігодкі адставанне». Пасля прыняцця Харчовай праграмы і спісання крэдыторскай запазычанасці, у «спалучэнні з аказанай дзяржавай вялікай дапамогай», 1471 гаспадарка са стратнай стала рэнтабельнай [5, с. 22]. Да негатыву была аднесена тэндэнцыя запавольвання тэмпаў развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці. Сярэднегадавы аб’ём валавой прадукцыі павялічыўся толькі на 8,3 %, вытворчасць збожжа склала 89 % ад запланаванай на пяцігодку, бульбы і мяса – 92 %, малака – 95 %. У сувязі з гэтым у 12-й пяцігодцы было вырашана «забяспечыць больш высокія тэмпы прыросту прадукцыі», дзеля чаго патрабавалася, каб гаспадаркі перайшлі на інтэнсіўныя тэхналогіі [5, с. 21].

На з’ездзе было канстатавана, што ў большасці гаспадарак жывёлагадоўля «развіаецца экстенсіўна», таму ставілася задача ўзняць названую галіну сельскай гаспадаркі на «якасна новы ўзровень». Дзеля гэтага паўсюдна на працягу аднаго-двух гадоў трэба было «перайсці на паточна-цэхавую сістэму вытворчасці малака... больш поўна рэалізаваць магчымасці спецыялізацыі і канцэнтрацыі жывёлагадоўлі» [5, с. 22–23].

Наступствы катастрофы на ЧАЭС. Адзначанае вышэй было прынята да красавіка 1986 г. 26 красавіка гэтага года адбылася катастрофа на Чарнобыльскай атамнай станцыі. Наступствы і вынікі катастрофы для сельскай гаспадаркі БССР былі выключна цяжкія. У зоне радыеактыўнага забруджвання апынулася 2,6 млн квадратных кіламетраў тэрыторыі Беларусі, у т. л. 1623 тыс. га зямель сельскагаспадарчага прызначэння, што складала прыкладна 18,1 % усіх сельгасугоддзяў рэспублікі. У раёнах, якія падвергліся моцнаму радыеактыўнаму забруджванню, страты былі вельмі вялікія. У Касцюковіцкім і Краснапольскім раёнах сельскагаспадарчыя ўгоддзі скараціліся на 11 %, Чэрыкаўскім – на 9 %, Слаўгарадскім – на 6 %. У названых раёнах найбольш пацярпелі пасяўныя плошчы збожжавых культур, якія скараціліся на 20–35 % ад агульнага памеру пасеваў [6, арк. 2, 5,

6]. Такая тэндэнцыя працягвалася і ў 1990–1991 гг., калі з севабароту былі выведзены зямельныя тэрыторыі, якія былі забруджаны на 15 і болей Кі на квадратны кіламетр. Па гэтым паказчыку дадаткова было выведзена з севабароту 318 тыс. га [7, арк. 64]. У выніку ўзмоцненага вапнавання глебы, якое праводзілася ў мэтах дэзактывацыі, глеба становілася «непрыгоднай для вытворчасці лёну». Больш за тое, разам з карэннем лёну радыеактыўны пыл пераносіўся і на льнозаводы. Па гэтых прычынах вытворчасць лёну на 100 % была спынена ў 15 раёнах Гомельскай і 7 раёнах Магілёўскай абласцей. Як канстатавалі спецыялісты Савета Міністраў БССР, у раёнах, што размяшчаліся ў забруджанай радыенуклідамі зоне, назіраліся «сур’ёзныя складанасці з вырошчваннем, нарыхтоўкай і адгрузкай бульбы» [8, арк. 219]. У 1990 г. была спынена вытворчасць цукровых буракоў у Лунінецкім, Пінскім і Столінскім раёнах [7, арк. 65].

На 1 студзеня 1991 г. на забруджаных радыенуклідамі тэрыторыях у Гомельскай вобласці было ліквідавана 20 калгасна-саўгасных гаспадарак, эвакуіравана 50,9 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы, 9,5 тыс. галоў свіней [7, арк. 22, 23]. Скарачэнне пасяўных плошчаў, вытворчасці цукровых буракоў, іншых кармавых культур, немагчымасць атрымліваць чыстую сельскагаспадарчую прадукцыю змянілі сітуацыю на спажывецкім рынку рэспублікі.

Вялікай праблемай было забеспячэнне жывёлы кармамі. Для насельніцтва ўрад пастаўляў чыстую прадукцыю, а буйная рагатая жывёла пасвілася на атручаных радыенуклідамі выганах. І калі восенню 1986 г. пачалася ўборка бульбы, цукровых буракоў, усё гэта пайшло на свінагадоўчыя комплексы, што надалей абярнулася вялікімі стратамі.

Сітуацыю ўскладняла заслона сакрэтнасці, навязаная рэспубліцы кіраўніцтвам ЦК КПСС. На сакавіцкім (1989 г.) пленуме ЦК КПСС у дакладзе М. Гарбачова ўвогуле не была звернута ўвага на чарнобыльскую катастрофу. На XXXI з’ездзе КПБ (1990 г.) рэспубліканскае кіраўніцтва прызналася: «Мы не змаглі з самага пачатку катастрофы паставіць сябе ў адносінах да ЦК КПСС і ўрада краіны так, каб многа раней зняць з яе заслону сакрэтнасці... Выправіць памылкі, многія з якіх базіруюцца на няправільнай пазіцыі, недаацэнцы памераў і вынікаў трагедыі, можна толькі апэратыўнымі, настойлівымі дзеяннямі» [5, с. 22, 23].

Новая сістэма кіравання. Настойлівых, апэратыўных дзеянняў партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР не назіралася не толькі ў адносінах да ліквідацыі наступстваў чарнобыльскай катастрофы. Выкананне дырэктыўных заданняў, прынятых у 1986 г., зацягвалася па прычыне таго, што вельмі марудна вырашалася пытанне стварэння новай сістэмы кіравання аграпрамысловым комплексам (АПК). Рашэнне па пераходзе на новую сістэму кіравання было прынята яшчэ на майскім (1982 г.) пленуме ЦК КПСС. Пасля гэтага ў БССР пачалі стварацца новыя струк-

туры кіравання – раённыя (117) і абласныя (6) аграпрамысловыя аб'яднанні – РАПА і АблАПА. Былі арганізаваны і пачалі працаваць раённыя саветы гэтых аграпрамысловых структур. У БССР на мясцовым узроўні кіраўніцтва РАПА таксама ажыццяўлялі саветы гэтага аб'яднання. У склад раённага савета РАПА ў рэспубліцы ў сярэднім уваходзілі 42 чалавекі, 16 з іх былі кіраўнікамі калгасаў і саўгасаў, а 16 чалавек узначальвалі іншыя прадпрыемствы сістэмы АПК [1, с. 418]. На рэспубліканскім узроўні пачала працаваць Камісія Прэзідыума Савета Міністраў БССР па пытаннях аграпрамысловага комплексу.

Аднак партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва СССР не задавальняў такі даволі дэмакратычны падыход да фарміравання кіруючых структур РАПА. У іх цяжка было вызначыць адказных за справу. 8 красавіка 1985 г. М. Гарбачоў упершыню ў якасці кіраўніка партыі паставіў задачу «змянення ў арганізацыйных структурах кіравання» АПК з тым, каб гэты комплекс «панаваўся, фінансаваўся і кіраваўся як адно цэлае» [3, с. 139, 143]. Затым 14 лістапада 1985 г. была прынята пастанова ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР «Аб далейшым удасканаленні кіравання аграпрамысловым комплексам». У пастанове было прызнана неабходным «стварыць саюзна-рэспубліканскі Дзяржаўны аграпрамысловы камітэт СССР», які б з'яўляўся «цэнтральным органам» дзяржаўнага кіравання АПК. Аграпрамысловыя саюзна-рэспубліканскія ўзначальвалі іх старшыні, падпарадкоўваліся рэспубліканскім саветам міністраў. АПК былі перададзены структуры міністэрстваў сельскай гаспадаркі, плодаагародніннай гаспадаркі, мясной і малочнай прамысловасці, харчовай прамысловасці, сельскагаспадарчага будаўніцтва, камітэта па вытворча-тэхнічным забеспячэнні сельскай гаспадаркі [9, с. 274, 275, 276].

У лютым 1986 г. пачаў працаваць Дзяржааграпрам БССР, у склад якога ўвайшлі абласныя і раённыя аграпрамысловыя аб'яднанні. Акрамя гэтых структур, у склад Дзяржааграпрама БССР былі ўключаны раённыя і абласныя дзяржаўныя інспекцыі па закупках, якасці прадукцыі, метралогіі і стандартызацыі, службы землекарыстання і землеўладкавання, дзяржаўныя інспекцыі па наглядзе за тэхнічным станам машын і абсталявання, дзяржаўная ветэрынарная інспекцыя.

Стварэнне аграпрамысловага камітэта СССР, Дзяржааграпрама БССР не выпадкова заняло працяглы час. Па-першае, гэтае рашэнне было дрэнна абгрунтаваным як з эканамічнага, так і з арганізацыйнага пункту гледжання. У выніку аб'яднання вялікай колькасці прадпрыемстваў і арганізацый была створана вялізная, але разам з тым дрэнна прыстасаваная да аператыўнага кіравання эканамічная структура.

У 1990 г. у склад Дзяржааграпрама БССР уваходзілі 1641 калгас, 866 саўгасаў, 325 міжгасаў, 44 прадпрыемствы лясной гаспадаркі, 530 прамысловых прадпрыемстваў, 609 дзяржаўных кааператыўна-будаўнічых арганізацый, 752 прадпрыемствы

гандлю і грамадскага харчавання, 116 транспартных, 162 забеспячальных, 157 нарыхтоўчых арганізацый, 300 ветэрынарных станцый. У АПК БССР налічвалася 48 прамысловых, 8 сельскагаспадарчых, 24 навукова-вытворчых аб'яднання, працавала 3 аграпрамысловыя камбінаты, 3 аграпрамысловыя аб'яднанні, 30 аграфірмаў. Калі ў 1985 г. удзельная вага АПК у народнай гаспадарцы складала 38,1 %, то ў 1990 г. яна ўзрасла да 39,9 % [10, арк. 11 адв.]. У 1990 г. на долю АПК БССР прыпадала 44 % валавой прадукцыі (у фактычных цэнах), 40 % асноўных вытворчых фондаў, у комплексе было занята 1654 тыс. чалавек, ці кожны трэці, заняты ў вытворчай сферы дзейнасці [10, арк. 3 адв.].

Маруднасць у арганізацыі вытворчай дзейнасці з боку кіраўніцтва АПК БССР часткова тлумачылася запозненасцю прыняцця новага парадку планавання. Толькі ў чэрвені 1986 г. Дзяржплан СССР прыняў палажэнне аб парадку планавання развіцця аграпрамысловага комплексу СССР, на аснове якога было распрацавана і прынята палажэнне аб парадку планавання развіцця аграпрамысловага комплексу ў БССР на 1986–1990 гг. [11, арк. 51].

Але справа была не толькі ў гэтым. Самай складанай з усіх адміністрацыйна-кіраўніцкіх праблем была праблема арганізацыі сістэмы фінансавання і матэрыяльна-тэхнічнага забеспячэння ўсіх структур АПК. Яна стваралася працяглы час. Адметнай асаблівасцю гэтай сістэмы з'яўлялася велізарная наменклатура вырабаў, якіх налічвалася каля 100 тыс. найменняў, вялікая колькасць пастаўшчыкоў (3 тыс.), шмат дробных спажыўцоў (14 тыс.), а таксама мноства аб'ектаў камплектавання абсталявання (звыш 5 тыс. будоўляў з аб'ёмам будаўніча-монтажных работ звыш 1,1 млрд руб) [12, арк. 108–109]. Праца па стварэнні гэтай сістэмы была завершана ў сакавіку 1986 г., пасля чаго можна было ажыццяўляць капіталаўкладанні, інвестыцыі, разгортваць зладжаную работу ўсяго аграпрамысловага комплексу рэспублікі.

15 сакавіка 1986 г. на пленуме ЦК КПБ яго першы сакратар М. Слюнькоў сказаў: «Мінула ўжо шмат часу з той пары, калі было прынята рашэнне па стварэнні АПК, а Дзяржааграпрам рэспублікі ўсё яшчэ фарміруе структуру кіравання, займаецца ўласным апаратам. Наспеў час заняцца практычнай дзейнасцю» [13, арк. 18].

Гэты пленум, акрамя планавых заданняў Харчовай праграмы, прыняў рашэнне дамагчыся, каб у 1990 г. «усе гаспадаркі мелі рэнтабельнасць не менш за 25 %» [13, арк. 122], што раней было вызначана праграмай «Інтэнсіфікацыя».

Калгасы і саўгасы. На 31 снежня 1988 г. у БССР налічвалася 1614 калгасаў, 893 саўгасы, 349 міжгасаў, 10 вытворчых аб'яднанняў па перапрацоўцы сельскагаспадарчай сыравіны, 12 аб'яднанняў па рамонце сельгастэхнікі і 305 будаўнічых арганізацый у сістэме Белсельстроя [14, с. 73]. У сярэднім у адным калгасе налічвалася 396 калгаснікаў, якія апрацоўва-

лі 3465 га сельгасугоддзяў, у т. л. 2208 га пасяўных плошчаў, утрымлівалі 2584 галавы буйной рагатай жывёлы, 1238 галоў свіней, 164 галавы авечак [15, с. 83]. На адну гаспадарку прыпадала 46 трактароў, 14 збожжаўборачных камбайнаў і 27 грузавых аўтамабіляў [15, с. 82].

У наступныя гады 12-й пяцігодкі колькасць калгасаў у БССР павялічылася, іх на канец 1990 г. налічваўся 1641, колькасць жа саўгасаў, наадварот, скарацілася на 27 гаспадарак, іх стала 866 [15, с. 63, 64]. Гэтае павелічэнне колькасці калгасаў і памяншэнне колькасці саўгасаў было ўзаемазвязаным, таму што 27 саўгасаў было пераўтворана ў 27 калгасаў.

У цэлым за 1986–1990 гг. колькасць калгасаў і саўгасаў, у параўнанні з 1985 г., скарацілася на 64 гаспадаркі (3,7 %). Некаторыя калгасы набылі статус міжгаспадарчых аб'яднанняў, некаторыя стратныя былі пераведзены ў саўгасы, а іншыя былі аб'яднаны з прыбытковымі. Колькасць рабочых рук, занятых у калгасах, таксама скарацілася на 10 % ад узроўню 1985 г. У саўгасах колькасць рабочых скарацілася на 88 тыс. чалавек (21,1 %) у параўнанні з адзначаным годам. За год з саўгасаў выбывала ў сярэднім каля 16–17 тыс. чалавек. Змяншэнне колькасці занятых у сельгасвытворчасці шмат у чым было абумоўлена скарачэннем вясковага насельніцтва. Так, калі на пачатак 1986 г. у БССР налічвалася 3778,5 тыс. чалавек, якія жылі ў вёсцы, то ў 1991 г. іх ужо было 3379,4 тыс. чалавек (менш на 10,6 %) [16, арк. 83, 84, 85]. У сярэднім за кожны год 12-й пяцігодкі вёску пакідала ад 60 да 80 тыс. чалавек. Гэта была ў асноўным моладзь.

Кірункі рэфармавання сельскай гаспадаркі.

У 1988 г. адбылася XIX партыйная канферэнцыя. У сувязі з тым, што за 1986–1988 гг. эканоміка, а разам з ёй і сельская гаспадарка не выходзілі на паказчыкі 12-й пяцігодкі, было вырашана распачаць радыкальную эканамічную рэформу з тым, каб змяніць сістэму вытворчых адносін, замяніць планавую эканоміку на рэгуляваную рынковую. У сельскай гаспадарцы было прызнана неабходным перайсці да ўкаранення розных форм уласнасці на зямлю і сродкі вытворчасці. 29 чэрвеня 1988 г. адбыўся пленум ЦК КПСС, які разглядаў пытанне «Аб практычнай рабоце па рэалізацыі рашэнняў XIX Усесаюзнай партыйнай канферэнцыі». У дакладзе М. Гарбачова была нададзена ўвага і сельскай гаспадарцы. Было адзначана, што за 1986–1987 гг. сярэднегадавы кошт асноўных вытворчых фондаў у сельскай гаспадарцы СССР узрос у 2,7 раза, энергаўзброенасць працы – у 2 разы, фондаўзброенасць – больш чым у 3 разы ў параўнанні з 1971–1975 гг. Аднак у СССР аб'ём валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі з 1971 па 1987 г. павялічыўся толькі на 25 %, прычым вытворчасць збожжа – толькі на 16 %, цукровых буракоў – на 12 %, а зборы бульбы нават скараціліся на 9 % [17, с. 15].

Яшчэ раз было падкрэслена, што барацьба са стратамі, поўнае захаванне атрыманай сельгаспра-

дукцыі можа павялічыць рэсурсы харчавання краіны на 15–20 % [17, с. 15]. Была зроблена вельмі важная выснова наконт прычын неэфектыўнасці капіталаўкладанняў. «Ёсць і адна агульная, галоўная, я б сказаў, прычына таго, што капітальныя ўкладанні, якія накіроўваюцца ў сельскую гаспадарку, у аграрны сектар, не даюць належнай аддачы, выкарыстоўваюцца неэфектыўна, а ў многіх выпадках проста амярцвяюцца. Яна ўтрымліваецца ў тым, што практычныя меры па ўмацаванні матэрыяльнай базы вёскі адначасова не падмацоўваліся суадноснай работай па змяненні эканамічных адносін на вёсцы» [17, с. 15], – заявіў М. Гарбачоў.

Наконт змянення эканамічных адносін, у т. л. і на вёсцы, у новай рэдакцыі трэцяй праграмы КПСС увогуле нічога не гаварылася. Наадварот, там ішла размова аб неабходнасці ўмацавання і прымнажэння грамадскай уласнасці на сродкі вытворчасці. Таму адзначаная заява М. Гарбачова засведчыла як аб дэкларатыўнасці і адарванасці новай рэдакцыі партыйнай праграмы ад жыццёвай рэчаіснасці, так і аб яго адмове ад яе выканання. Больш таго, высветлілася, што ніякай канкрэтнай праграмы рэфармавання сельскай гаспадаркі на гэты момант распрацавана не было.

Не браўся ў разлік і назапашаны гістарычны вопыт. Як засведчыла гісторыя паслярэформеннага (1861 г.) пераходу на новыя формы гаспадарання і эканамічных узаемаадносін, гісторыя такога ж паслякастрычніцкага (1917 г.) пераходу, у часовым вымярэнні гэты працэс займаў працяглы перыяд – ён ахопліваў 20–30 гадоў. Гэты вопыт кіраўніцтвам М. Гарбачова не быў узяты пад увагу.

Ніякіх папярэдніх разлікаў па тэрмінах рэфармавання, яго наступствах зроблена не было. М. Гарбачоў заявіў, што прыйшла пара карэнным чынам змяніць эканамічныя адносіны на вёсцы з тым, каб селянін стаў сапраўдным гаспадаром на зямлі [17, с. 16]. Адзначалася, што нельга абмяжоўвацца толькі ўвядзеннем гаспадарчага разліку на ўзроўні калгаса і саўгаса, да гэтай формы гаспадарання трэба дадаць арэнду зямлі і сродкаў вытворчасці. Трэба было, каб арэндныя формы вядзення сельскай гаспадаркі «шырока разліліся па краіне» [17, с. 17]. З гэтай мэтай прапаноўвалася распрацаваць і прыняць закон аб арэндзе.

З іншага боку, заяўлялася, што тормазам на шляху да пераходу на новыя формы гаспадарання з'яўляецца тагачасная сістэма адміністрацыйнага кіравання: «Зараз справа ўпіраецца ў кансерватыўныя пазіцыі кіраўнікоў і спецыялістаў калгасаў і саўгасаў». Таму прапаноўвалася стварыць умовы, якія б знялі гэтыя перашкоды. Адною з такіх перашкод прызнаваліся кіраўніцкія структуры – РАПА. На гэты конт адзначалася: «...калі мы прызналі, што цяперашняя сістэма кіравання АПК асаблівага эфекту не прынесла і жывае сябе, то і не трэба за яе трымацца». Было прапанавана замест РАПА пераходзіць да кааператыўных форм вытворча-тэхнічнага і эканамічнага аб-

слугоўвання гаспадарак. «Рэарганізацыю кіраўніцтва АПК не трэба зацягваць. Трэба канчаткова рассячы ўсе гэтыя каналы... праз якія даюцца каманды зверху» [17, с. 18], – заключыў М. Гарбачоў.

У выніку ў другой палове 1988 г. у сістэме АПК СССР узнікла сітуацыя страты кіравання. Сістэма кіравання ў форме РАПА, якая праіснавала толькі тры гады і якую цяжка было назваць «старой», была прызнана тормазам на шляху далейшага развіцця. Тым часам да стварэння нейкай іншай, асабліва на мясцовым узроўні, было яшчэ далёка. Трэба было распрацаваць новую нарматыўную базу, працэс скасавання РАПА і пераходу на галіновую структуру кіравання сельскай гаспадаркай патрабаваў доўгага часу. Вось гэтыя моманты неўзабаве і адыгралі адмоўную ролю ў гісторыі сельгасвытворчасці СССР, у т. л. і БССР.

Палітычныя рознагалосці. Рашэнне ліквідаваць РАПА не толькі з арганізацыйна-гаспадарчага, але і з палітычнага боку было дрэнна пралічаным і абгрунтаваным. Партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва БССР не падзяляла меркаванні і ініцыятывы ЦК КПСС у адносінах да скасавання РАПА. У кастрычніку 1988 г. адбыўся пленум ЦК КПБ. На гэтым пленуме Я. Сакалоў сказаў: «...нехта робіць заявы, што РАПА, маўляў, жылі сябе. Гэта карэнным чынам недакладнае меркаванне» [18, арк. 26]. Як бачна, пазіцыя ЦК КПБ не супадала з пазіцыяй ЦК КПСС у пытанні далейшага лёсу РАПА. У БССР не гучалі заклікі да развалу кіравання АПК. Я. Сакалоў адзначыў, што ў рэспубліцы ў 1988 г. на арэндным падрадзе працавалі вытворчыя падраздзяленні амаль 50 % гаспадарак [18, арк. 17]. Пры гэтым было вырашана, што на змену брыгадам, што існавалі ў калгасах і саўгасах, павінны прыйсці «арэндныя гаспадарча-разліковыя калектывы». «Гасразлік – гэта гандаль, гандаль і яшчэ раз гандаль. Гэта камерцыйнае жыццё – гэта не пасада» [18, арк. 16], – заключыў Я. Сакалоў. У пастанове пленума была пастаўлена задача «дамагацца ад кіраўнікоў і спецыялістаў гаспадарак больш настойлівай працы па ўкараненні арэндных форм арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці» [18, арк. 117].

Спробы пераходу на новы гаспадарчы механізм. Калі Я. Сакалоў вёў гаворку пра гаспадарчы разлік і арэндныя адносіны, ён абпіраўся на пэўныя зрухі ў арганізацыі працы ў калгасах і саўгасах. У студзені 1986 г. была прынята пастанова ЦК КПСС і СМ СССР «Аб далейшым удасканаленні эканамічнага механізма гаспадарання ў аграпрамысловым комплексе краіны». У гэтай пастанове прадугледжвалася на працягу «бліжэйшых двух гадоў» арганізаваць перавод усіх вытворчых падраздзяленняў калгасаў (з іх згоды), саўгасаў, перапрацоўчых і іншых прадпрыемстваў на ўмовы падраду і поўнага гаспадарчага разліку. Акрамя таго, гаспадаркі атрымалі права выкарыстоўваць сямейны падрад у раслінаводстве і жывёлагадоўлі «як адну з форм гаспадарчага падраду» [19, арк. 36].

Пераход на поўны гаспадарчы разлік, укараненне арэндных форм арганізацыі вытворчасці давалі магчымасць адысці ад метадаў адміністрацыйна-каманднай сістэмы кіравання вытворчасцю. Такі адыход грунтаваўся на стварэнні новага гаспадарчага механізма, перадачы рычагоў кіравання вытворчасцю, у т. л. сельскагаспадарчай, працоўным калектывам, якія з дапамогай выбараў свайго кіраўніцтва самастойна вызначалі ўсе кірункі вытворчай дзейнасці прадпрыемства. Гэта азначала, што «на рэспубліканскім узроўні органы кіравання, звязаныя з АПК, не могуць умешвацца ў гаспадарчую дзейнасць калгасаў і саўгасаў» [20, с. 33].

Самастойнасць кіраўніцтва дапаўнялася прынцыпам самафінансавання вытворчай дзейнасці за кошт яе прыбытковасці і рэнтабельнасці. Як было заяўлена, «рэальны шлях тут – пераход на аплату ад канчатковага выніку» [20, с. 24]. Калектывы прадпрыемстваў павінны былі спадзявацца толькі на вынікі ўласнай працы. У тым ліку і ў аплаце працы.

16 студзеня 1987 г. Дзяржаграпрам БССР накіраваў на зацвярджэнне ў СМ БССР «Мерапрыемствы па пераводзе калгасаў і саўгасаў рэспублікі на самаакупнасць і самафінансаванне». Да мерапрыемстваў быў дададзены «План пераводу калгасаў і саўгасаў на самаакупнасць і самафінансаванне на 1987–1990 гг.». Згодна з ім асноўная колькасць гаспадарак Брэсцкай вобласці – 205 з 372 – павінны былі завяршыць пераход на новы механізм гаспадарання ў 1989 г. Такая ж сітуацыя была і з гаспадаркамі іншых абласцей. У Гродзенскай вобласці з 311 гаспадарак у 1990 г. на самафінансаванне заставалася перавесці 36 калгасаў і 21 саўгас. Усяго ў гэтым годзе па БССР з 2613 гаспадарак па плане заставалася перавесці на новы механізм гаспадарання толькі 327 гаспадарак (12,4 % ад агульнай колькасці), з іх 200 калгасаў і 127 саўгасаў [21, арк. 44, 45].

Каб забяспечыць змены ў вышэйшых структурах кіравання эканомікай, 17 ліпеня 1987 г. была прынята пастанова ЦК КПСС і СМ СССР «Аб перабудове дзейнасці міністэрстваў і ведамстваў сферы матэрыяльнай вытворчасці ў новых умовах гаспадарання». У ёй ад кіраўніцтва міністэрстваў патрабавалася «карэнным чынам перабудаваць дзейнасць, змяніць ролю і функцыі», дзеля чаго было прадугледжана, што «гадавыя планы распрацоўваюцца і зацвярджаюцца прадпрыемствамі самастойна» [9, с. 420–426] і інш.

Калгасы і саўгасы атрымалі рэальнае права на самастойнасць. Арганізацыйна-кіраўніцкая самастойнасць павінна была дапаўняцца прынцыпам самафінансавання гаспадарчай дзейнасці. Дзеля гэтага адначасова 17 ліпеня 1987 г. была прынята пастанова ЦК КПСС і СМ СССР «Аб перабудове фінансавага механізма і павышэнні ролі Міністэрства фінансаў у новых умовах гаспадарання», у якой у п. 3 было замацавана, што прадпрыемствы «самастойна распрацоўваюць і зацвярджаюць фінансавыя планы, у якіх

вызначаюцца планавыя прапорцыі размеркавання прыбытку і даходаў, а таксама аб'ёмы расходаў» [9, с. 389]. Планавая самастойнасць дапаўнялася самастойнасцю прадпрыемстваў у размеркаванні заробкаў. 17 ліпеня 1987 г. прынята пастанова ЦК КПСС і СМ СССР «Аб умацненні працы па рэалізацыі актыўнай сацыяльнай палітыкі і павышэнні ролі Дзяржаўнага камітэта СССР па працы і сацыяльнай палітыцы». У пункце 12 гэтай пастановы была замацавана норма «не дапускаць ураўнілаўкі, забяспечыць абгрунтаваную дыферэнцыяцыю ў аплаце працы, не абмяжоўваць яе максімальныя памеры» [9, с. 440–441].

Аднак на практыцы пераход на новы механізм гаспадарання, прынцыпы самаакупнасці, самакіравання і самафінансавання ў арганізацыі вытворчага працэсу спрыялі развіццю эканамічных дысбалансаў, перш за ўсё паміж узрастаннем прадукцыйнасці працы і заробкаў у галіне грамадскай вытворчасці, у т. л. сельскагаспадарчай. Праз два гады, пасля правядзення адпаведных арганізацыйных мерапрыемстваў па ўкараненні калектыўнага падраду, былі падведзены вынікі. У 1988 г. у БССР ва ўсіх тыпах вытворчых сельскагаспадарчых адзінак налічвалася 20 399 брыгад (89 % ад агульнай колькасці) і самастойных звенняў, якія былі ахоплены калектыўным (брыгадным) падрадам. У іх было задзейнічана 634,3 тыс. чалавек (82 % ад агульнай колькасці). За гаспадарча-разліковымі падраднымі брыгадамі было замацавана 92 % ворыва, 82 % галоў буйной рагатай жывёлы, 80 % свіней, 83 % авечак і 77 % птушкі. Удзельная вага валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі, якая была выраблена гэтымі брыгадамі і звеннямі, склала 88 % ад агульнага аб'ёму вытворчасці валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі БССР [14, с. 88]. Аднак вынікі вытворчай дзейнасці гэтых калектываў былі негатыўныя. У 1989 г. прыбытак сельскагаспадарчых прадпрыемстваў скараціўся ў параўнанні з 1988 г. на 5,4 %, а ўзровень іх рэнтабельнасці знізіўся на 2,6 % [23, арк. 36 адв]. Падрадныя брыгады і звенні ў многіх гаспадарках ствараліся фармальна, г. зн. толькі «на паперы» дзеля справядчаснасці аб выкананні адпаведнай пастановы партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва.

Гэта тычылася і ўкаранення арэндных форм арганізацыі працы. У 1989 г. справядчасны аб выкарыстанні арэнднага падраду падалі 2166 калгасаў і саўгасаў рэспублікі (86,5 % ад агульнай колькасці). Аднак праверкі паказалі, што «ў рэчаіснасці ў многіх гаспадарках арэндныя адносіны не адпавядаюць прынцыпам гаспадарчага разліку». У большасці з іх арэндныя дагаворы заключаліся на 1 год, свае разліковыя рахункі мелі толькі 6,3 % арэндных калектываў, крэдытамі Аграпрамбанка СССР карысталіся толькі 3,1 % арэндных калектываў [22, арк. 37 адв.].

Арэндныя калектывы, якія мелі свае разліковыя рахункі, бралі крэдыты, самастойна ажыццяўлялі вытворчую дзейнасць і фактычна не залежалі ад

кіраўніцтва гаспадарак. Яны самастойна вызначалі памеры заробкаў членаў сваіх калектываў, у т. л. памеры бонусаў.

У такіх умовах рэгуляваць памеры заробочнай платы ў гаспадарках, якія атрымалі права на самастойнасць, было амаль немагчыма. Налічэнне неабгрунтаваных заробкаў стала тыповай з'явай гаспадарчага жыцця. У многіх стратных калгасах рэспублікі расходы на выплату заробочнай платы «перавысілі даход у 1,4 раза». У Віцебскай вобласці такіх гаспадарак было 19, Гродзенскай – 21, Гомельскай – 89 [23, арк. 65]. Як бачна, кіраўніцтва шмат якіх калгасаў і саўгасаў аб выкананні вытворчых паказчыкаў клапацілася меней, чым аб сваіх заробках. У выніку фінансавыя спецыялісты АПК канстатавалі, што «магчымасць атрымання незаробленых сродкаў падрывае гасразлік, а фальсіфікацыя арэндных адносін дыскрэдытуе іх як прагрэсіўную форму вядзення гаспадаркі» [22, арк. 38].

У выніку тэмпы росту аплаты працы апераджалі рост прадукцыйнасці працы ў калгасах на 2,7 %, у саўгасах – на 4 % [21, арк. 45]. Аднак, нягледзячы на гэтыя паказчыкі, па памерах заробкаў беларускія сяляне не займалі лідзіруючых пазіцый. У іншых рэспубліках гэты працэс быў больш радыкальны. У 1990 г. у СССР па памерах заробкаў калгасы БССР займалі 7-е месца. Калгаснікі Эстоніі атрымлівалі 352 руб. (1-е месца), Літвы – 303 (2-е месца), Латвіі – 301 (3-е месца), Арменіі – 273, Расіі – 265 руб. штомесячнага заробку [15, с. 69].

Пераход на новы механізм гаспадарання прадугледжваў увядзенне дзяржаўнага заказу на продаж прадукцыі сельскай гаспадаркі дзяржаве. Прадукцыю, якая заставалася пасля выканання дзяржаўнага заказу, гаспадаркі мелі права прадаваць на рынку па дагаворных цэнах. Аднак у 1990 г. на XXXI з'ездзе КПБ прагучала рэзонная заўвага механізатара калгаса імя XXI з'езда КПСС Талачынскага раёна У. Чарнышова: «...аб якой самастойнасці можа ісці размова, калі дзяржаўны заказ на прадукцыю сельскай гаспадаркі зноў устаўляецца на 100 працэнтаў» [25, с. 77].

На нашу думку, пралікі і паспешлівасць у рэалізацыі новага гаспадарчага механізма, яго эксперыментальная неадпрацаванасць у спалучэнні з абвастрэннем крызісу на спажывецкім рынку не дазволілі выкарыстаць дзяржаўны заказ у якасці інструмента новага эканамічнага механізма.

Цэнавая палітыка. Не меней складанай была праблема з цэнамі. Дасягненню высокіх вытворчых паказчыкаў перашкаджалі не толькі непрадуманая і неабгрунтаваная тэхналагічная і арганізацыйная перашкоды, якія пасля 1985 г. ствараліся кіраўніцтвам М. Гарбачова, але і дзеючыя эканамічныя фактары, перш за ўсё цэнавая палітыка дзяржавы.

Праблема цэн была прадметам абмеркавання на ўзроўні партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР. Беларускі філіял навукова-даследчага інстытута па цэнаўтварэнні Дзяржкамітэта цэн СССР падрыхтаваў

Дакладную запіску «Аб дынаміцы цэн на спажываныя сельскай гаспадаркай БССР сродкі вытворчасці і рэалізаваную калгасамі і саўгасамі рэспублікі сельгаспрадукцыю за 1982–1988 гг.». Гэтая запіска за подпісам дырэктара філіяла Л. Кавалёва 13 сакавіка 1990 г. была накіравана ў Савет Міністраў БССР. У запісцы паведамлялася, што за адзначаны перыяд падаражанне сельскагаспадарчых машын для раслінаводства «на 72 % было абумоўлена прамым узрастаннем цэн» на сродкі вытворчасці і на 28 % – «зрухамі ў структуры» асартыменту тэхнікі, што накіроўвалася ў раслінаводства. Структурныя зрухі былі значныя. Яны забяспечылі 90 % падаражання бульбасаджалак, 59 % – збожжаўборачных камбайнаў, 87 % – жатак, 78 % – касілак, 51 % – машын для ўнясення ўгнаенняў.

Акрамя сродкаў вытворчасці, значнае падаражанне было зафіксавана і ў будаўніцтве. Кошт будаўніцтва птушкафабрык, гароднінасховішчаў, памяшканняў для буйной рагатай жывёлы і свіней, захоўвання збожжа, майстэрняў, інфраструктуры і г. д. павялічыўся ў 2,16 раза, мінеральных угнаенняў – у 2 разы, сродкаў хімізацыі – на 62 %. Як было канстатавана, сума прыросту рэалізаванай прадукцыі за кошт змянення закупачных цэн, якія прызначаліся для кампенсацыі падаражання сродкаў вытворчасці і паслуг, у 1988 г. склала «толькі 68 % падаражання тэхнікі, аб’ектаў капітальнага будаўніцтва, мінеральных угнаенняў, камбікармоў і паслуг». Абсалютная сума страт сельскай гаспадаркі рэспублікі ад падаражання сродкаў вытворчасці ў 1988 г., у параўнанні з 1982 г., саставіла 163 тыс. руб. на адно сельгаспрадпрыемства. Падаражанне ўсіх элементаў асноўных фондаў «значна абцяжніла прырост капітальных укладанняў калгасаў і саўгасаў за 1982–1988 гг.». Па гэтай прычыне кошт трактарнага парка ў сельскай гаспадарцы БССР за гэты перыяд узрос у 1,84 раза, а агульная колькасць трактароў скарацілася на 6 %. Эканамічны аналіз спецыялістаў засведчыў, што «ўзрастанне сабекошту сельскагаспадарчай вытворчасці на 50 % было звязана з павышэннем затрат на амартызацыю, мінеральныя ўгнаенні, камбікармы, гаруча-змазачныя матэрыялы» [24, арк. 94–99].

У запісцы падводзіліся вынікі. Яны былі вельмі красамоўныя. «Цэнавая палітыка ў галіне сельскай гаспадаркі БССР за адзначаны перыяд была накіравана на адноснае зніжэнне даходнасці раслінаводства і скарачэнне яго долі ў агульным аб’ёме рэалізаванай прадукцыі аграрнага сектара... Пераход БССР на самакіраванне і самафінансаванне ажыццяўляецца ў невыгядных для рэспублікі ўмовах» [24, арк. 100]. У рэчаіснасці гэта азначала, што дзяржаўная цэнавая палітыка была накіравана на асэнсаваную эксплуатацыю сельскай гаспадаркі рэспублікі на карысць гарадской прамысловасці. Калі сказаць яшчэ выразней, развіццё прамысловасці ў СССР і БССР шмат у чым забяспечвалася за кошт неэквівалентнага абмену паміж горадамі і вёскай, эксплуатацыі сельскай гаспадаркі.

Цэнавая палітыка дзяржавы доўгі час не арыентавалася на развіццё вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі. Павышэнне рэнтабельнасці сельскай гаспадаркі БССР у 1990 г. было вынікам павышэння закупачных цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю.

Радыкалізацыя аграрнай рэформы. Разбурэнне сістэмы кіравання АПК. Кіраўніцтва ЦК КПСС не жадала разгортваць «настойлівую працу» на месцах па ўкараненні новага механізма гаспадарання. Не завяршыўшы адну справу, яно выступіла з новымі ініцыятывамі і прапановамі. 15–16 сакавіка 1989 г. адбыўся пленум ЦК КПСС, на якім было разгледжана пытанне «Аб аграрнай палітыцы партыі ў сучасных умовах». З дакладам выступіў М. Гарбачоў. Спачатку ён адзначыў: «Рэчаіснасць такая, што прадукцыі сельскай гаспадаркі нам не хапае... усе нашы меры – а сярод іх былі вельмі сур’ёзныя – не далі жаданых вынікаў». Пасля гэтага ён удакладніў пазіцыю ЦК КПСС па аграрнай палітыцы: «На думку Палітбюро, ключавое пытанне сучаснай аграрнай палітыкі – карэннае пераўтварэнне эканамічных адносін у вёсцы... Мы павінны рашуча пераадолець адчужэнне сельскіх працаўнікоў (як зрэшты і ўсіх працоўных) ад уласнасці, якая належыць ім пакуль толькі фармальна... Мы павінны адкрыць шырокую дарогу самым разнастайным формам гаспадарання – і калгасам, і саўгасам, і аграфірмам, і агракамбінатам, і сялянскім, і асабістым падсобным гаспадаркам, і аграцэхам прамысловых, будаўнічых і іншых неаграрных прадпрыемстваў, і падсобным промыслам... Мы павінны ясна ўяўляць, што без рэформы цэн, усёй сістэмы цэнаўтварэння немагчыма рэалізаваць задачы перабудовы эканомікі» [20, с. 7–27].

М. Гарбачоў выступіў за «ліквідацыю існуючай адміністрацыйнай (ведамаснай і тэрытарыяльнай) сістэмы кіравання сельскай гаспадаркай і аграрным сектарам эканомікі ў цэлым». У сувязі з гэтым было прапанавана «скасаваць РАПА там, дзе яны яшчэ засталіся» [20, с. 32, 33].

Стварэнне ўжо не новага, а іншага гаспадарчага механізма, заснаванага на разнастайных формах гаспадарання, патрабавала значнага часу. Неабходна было падрыхтаваць нарматыўна-прававую базу, правесці шэраг мерапрыемстваў па ўкараненні арэндных форм гаспадарання, стварэнні новых кіраўніцкіх структур, асабліва на мясцовым ўзроўні. На гэты конт было дэкларавана: для таго, каб іншы гаспадарчы механізм пачаў працаваць, «патрэбны пераходны перыяд», у рамках якога павінны выкарыстоўвацца розныя формы матывацыі дзейнасці сельгасвытворцаў, уключаючы дзяржаўны заказ [20, с. 26].

Вельмі вострым было пытанне далейшага лёсу нізкарэнтабельных і стратных калгасаў. Было прапанавана ў адносінах да тых гаспадарак, «якія страцілі перспектывы самастойнага развіцця», выкарыстаць «радыкальныя меры». Фактычна гэта азначала скасаванне такіх калгасаў шляхам перадачы іх зямлі паспяховым і рэнтабельным гаспадаркам, калектыўным

і сямейным арандатарам, іншым прадпрыемствам для развіцця падсобных промыслаў, а таксама сялянскім гаспадаркам. Праблему нізкарэнтабельных і стратных калгасаў планавалася вырашыць «ужо ў бліжэйшыя год-два» [20, с. 29]. Адпаведна і пераходны перыяд павінен быў завяршыцца ў гэты тэрмін.

Такім чынам, сакавіцкі (1989 г.) пленум ЦК КПСС распрацаваў і прыняў да выканання «новую аграрную палітыку» [20, с. 56]. На нашу думку, вышэй адзначаныя кірункі гэтай палітыкі шмат у чым «пераклікаліся» і нават супадалі з такімі ж напрамкамі аграрнай палітыкі, якая праводзілася ў гады нэпа. Да прыкладу, ідэі шматукладнасці форм гаспадарання на зямлі, выкарыстання арэнды, матывацыі і развіцця сялянскіх гаспадарак на фермерскай аснове, стымулявання канкурэнцыі, магчымасць для сельгасвытворцаў прадаваць частку сваёй прадукцыі на рынку па свабодных цэнах – усё гэта мела месца ў сельскай гаспадарцы БССР перыяду нэпа.

Рашэнні, прынятыя на сакавіцкім (1989 г.) пленуме ЦК КПСС, шмат у чым былі дэкларатыўныя. Яны не падмацоўваліся мерамі эканамічнага характару, дадатковымі матэрыяльна-тэхнічнымі рэсурсамі і навуковым забеспячэннем.

Рашэнні беларускага кіраўніцтва. Пасля таго як адбыўся сакавіцкі пленум ЦК КПСС, партыйна-дзяржаўнаму кіраўніцтву БССР трэба было вызначыцца ў адносінах да яго рашэнняў. З гэтай мэтай 6 мая 1989 г. была склікана нарада Камісіі ЦК КПБ па аграрным пытанні. На гэтай нарадзе абмяркоўваліся ўсе ініцыятывы кіраўніцтва М. Гарбачова ў кірунку радыкалізацыі аграрнай палітыкі. Ад імя бюро Гродзенскага абкама партыі яго сакратар В. Рудзьячэнка адзначыў: «Думка бюро абкама – не чапаць сістэму РАПА, якая склалася. Справа не ў назве. Наша рэспубліка, у тым ліку Гродзенская вобласць, працуюць нармальна...» Яшчэ больш рашучым быў старшыня Мінскага аблаграпрама А. Жук, які падкрэсліў: «Рэспубліка можа абысці рашэнні Пленума ЦК КПСС. Калі забраць у нас базы забеспячэння, то гэта будзе злачынства перад сялянствам, таму што ўсё створана на касцях калгасаў і саўгасаў... Усё, створанае на ўзроўні рэспублікі, ламаць практычна не трэба». У выступленні першага саратара ЦК КПБ Я. Сакалова прагучала заява: «Той, хто мяркуюе, што сёння можна раздаць калгасы і саўгасы, робіць памылку, уводзіць у зман» [25, арк. 11–36]. Большасць удзельнікаў нарады выказаліся за захаванне ў рэспубліцы кіруючых структур аграпрамысловага камітэта. Гэта пазіцыя аграрнай Камісіі ЦК КПБ разыходзілася з рашэннямі сакавіцкага пленума ЦК КПСС.

Але незадаволенасць перабудовай, крытыка непрадуманых, паспешлівых і наўмысна разбуральных ініцыятыў М. Гарбачова, разам з нарастаннем эканамічнага крызісу і ціску на КПБ з боку народных мас, заставілі партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва дзейнічаць больш рашуча.

На XXXI з'ездзе КПБ, які адбыўся 28 лістапада – 1 снежня 1990 г., рашэнні ўсесаюзнага палітбюро,

сакавіцкага (1989 г.) пленума ЦК КПСС, XXVIII з'езда КПСС таксама былі падвергнуты аргументаванай крытыцы. Асабліва ўвага надавалася характарыстыцы «адчувальных вынікаў» палітыкі М. Гарбачова. У дакладзе першага сакратара ЦК КПБ Я. Сакалова прагучала: «Сёння трэба самакрытычна прызнаць, што ЦК КПБ, яго Бюро, а разам з імі ўрад рэспублікі не змаглі супрацьстаяць дыктату цэнтра, дзейнічаць самастойна, насуперак непаслядоўным рашэнням і рэкамендацыям, якія ішлі адтуль... Скараспелыя, непаслядоўныя рашэнні па шматзменцы, дзяржпрыёмцы, пераводу прадпрыемстваў на гаспадарчы разлік таксама не далі жаданых вынікаў» [26, с. 12].

Выступаючы на з'ездзе, Старшыня Савета Міністраў БССР Ф. Кебіч заявіў: «...у наяўнасці поўная дыстрафія, калі не параліч выканаўчай улады... Мы з велізарнымі цяжкасцямі распрацавалі праграму пераходу да рынку, таму што іншыя спосабы стварыць больш сацыяльна арыентаваную і эфектыўную эканоміку проста-такі вычарпаны. Вопыту ў гэтай выключна складанай справе ў нас практычна няма ніякага, ідзём, што называецца, навобмацак» [26, с. 116, 117].

У сувязі з гэтым было заяўлена, што «Кампартыя Беларусі павінна смела і рашуча ўзяць на сябе ўсю паўнату адказнасці за вырашэнне задач, якія стаяць перад рэспублікай» [26, с. 18]. Гэта тычылася найперш самых вострых пытанняў: мэт і далейшых шляхоў рэфармавання эканомікі. Першы сакратар ЦК КПБ Я. Сакалоў падкрэсліў: «...мы не пойдзем з тымі, хто абсалютызуе рынак, адмаўляецца ад рэгулюючай ролі дзяржавы ў яго фарміраванні, праз яго мае на мэце капіталізацыю грамадства. Наша лінія... супраць прыватнай уласнасці на зямлю... за прыняцце законаў Беларускай ССР аб прыярытэтным сацыяльна-эканамічным развіцці аграпрамысловага комплексу... а таксама Дзяржаўнай праграмы адраджэння беларускай вёскі» [26, с. 22, 24, 30].

Курс на ліквідацыю калгасаў і саўгасаў не дыскутаваўся і не разглядаўся. На XXXI з'ездзе была прынята «Пазіцыя і Праграма дзеянняў Кампартыі Беларусі ў сувязі з пераходам рэспублікі на рыначныя адносіны». Паколькі КПБ з'яўлялася часткай КПСС і не мела ўласнай палітычнай праграмы, прыняцце XXXI з'ездам «Пазіцыі...» знаменавала сабой рашучы паварот партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР да суверэнітэту і незалежнасці. На нашу думку, прыняцце такога незвычайнага для ЦК КПБ дакумента, як «Пазіцыя...», сведчыла, што партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва Савецкай Беларусі фактычна перайшло ў апазіцыю да кіраўніцтва М. Гарбачова. З гэтага моманту КПБ не была абавязана падтрымліваць ЦК КПСС, як таго патрабаваў партыйны Статут.

Сельскагаспадарчыя кааператывы. Згодна з палітычным курсам, прынятым на XIX партыйнай канферэнцыі і скіраваным на развіццё «розных форм кааперацыі», у БССР пачалі стварацца сельскагаспа-

дарчыя кааператывы. Дзеля таго каб гэты працэс набіраў абароты, у пастанове ЦК КПСС аб перабудове дзейнасці міністэрстваў і ведамстваў ад 17 ліпеня 1987 г. была замацавана норма, згодна з якой яны былі «абавязаны садзейнічаць стварэнню і развіццю кааператываў» на падкантрольных прадпрыемствах. Закон СССР «Аб кааперацыі» быў прыняты 26 мая 1988 г.

Кааператывы ў большасці ствараліся на прадпрыемствах. У кастрычніку 1990 г. кіраўніцтва Дзяржкамстата БССР падрыхтавала Аналітычную запіску «Аб развіцці кааператываў у сельскай гаспадарцы БССР» і накіравала яе ў Дзяржплан БССР. У запісцы паведамлялася, што на 1 чэрвеня 1990 г. у БССР было зарэгістравана 174 сельскагаспадарчыя кааператывы, з іх 122 ажыццяўлялі вытворча-гаспадарчую дзейнасць. У гэтых кааператывах налічвалася 1550 дзеючых працоўных месц, у т. л. 477 чалавек (31 %) працавалі па сумяшчальніцтве. У сярэднім у адным кааператыве працавала 13 работнікаў [27, арк. 1–26].

Тыповай з’явай кааператываўнага руху была «патранатная» залежнасць ад сваіх вытворчых гаспадароў. Гэтымі гаспадарамі з’яўляліся сельскагаспадарчыя прадпрыемствы, выканкамы мясцовых Саветаў, прамысловыя і будаўнічыя прадпрыемствы і арганізацыі. Асноўная колькасць кааператываў – 40 % – была створана і працавала «пры сельскагаспадарчых прадпрыемствах», 18 % – пры прамысловых прадпрыемствах і будаўнічых арганізацыях, 10 % – пры арганізацыях спажывецкай кааперацыі, 10 % – пры выканкамах мясцовых Саветаў і толькі 10 % кааператываў дзейнічалі самастойна [27, арк. 2].

Арандавалі зямлю ў гаспадарках 46 % кааператываў, 26 % кааператываў бралі зямлю ў арэнду на вызначаны тэрмін і толькі 6 % кааператываў афармлялі дакументы на права валодання зямельным участкам, 22 % кааператываў зямлі не мелі (яны аказвалі гаспадаркам паслугі). Вытворчая дзейнасць кааператываў пакрысе атрымлівала спецыялізацыю. Як правіла, яна не адрознівалася ад спецыялізацыі той гаспадаркі, пры якой яны ствараліся. На вырошчванні гародніны спецыялізаваліся 23 кааператывы, гадоўлі жывёлы і птушкі – 20; 10 кааператываў займаліся насенняводствам сельскагаспадарчых культур, 8 – вырошчваннем кветак і грыбоў, 10 кааператываў выраблялі іншую сельскагаспадарчую прадукцыю [27, арк. 2].

За кааператывамі было замацавана 1389 га зямлі, у тым ліку 878 га ворыва. У сярэднім на адзін кааператыву прыпадала па 17,6 га сельгасугоддзяў і па 11,1 ворыва. Збожжавымі культурамі ў 1990 г. было занята 56,9 % агульнай пасяўной плошчы, на долю бульбы і гародніны прыпадала 15 %, кармавых культур – 28,4 % пасяўной плошчы. На аднаго занятага ў сельскай гаспадарцы працаўніка кааператыва прыходзілася 0,79 га плошчы пасеву збожжавых культур, 0,15 га бульбы і 0,27 га плошчы пасеву кармавых культур. У наяўнасці кааператывы мелі 64 трактары,

з якіх 42 былі іх уласнасцю, а астатнія арандаваліся ў гаспадарках, з 49 грузавых аўтамабіляў кааператываў толькі 4 былі арандаваныя. На 1 ліпеня 1990 г. у кааператывах налічвалася 630 галоў буйной рагатай жывёлы, з іх 297 галоў (47 %) вырошчваліся па прынце арэнднага падраду. Кааператывы даглядалі 1785 галоў свіней, у тым ліку 600 галоў (34 %) на арэндзе [27, арк. 3]. У 1989 г. кааператывы вырабілі 166 т збожжа, 497 т бульбы, 365 т гародніны, 161 т мяса жывёл і птушкі (у жывой вазе), 320 т малака. Сваю прадукцыю кааператывы рэалізавалі, як правіла, у асноўным прадпрыемствам і арганізацыям, пры якіх яны былі створаны. Частку прадукцыі прадавалі спажывецкай кааперацыі і на калгасных рынках. У 1989 г. 55,5 % атрыманай бульбы, 70,3 % гародніны, 36,7 % мяса, 65,7 % малака, 73,8 % збожжа кааператывы прадалі дзяржаве, а на рынках было рэалізавана 16,3 % мяса, 21 % гародніны, 36,7 % бульбы, 23,2 % пладоў і ягад. Аналагічная тэндэнцыя захавалася [27, арк. 4, 5] і ў першым паўгоддзі 1990 г.

Асноўнай фінансавай крыніцай кааператываў былі прадпрыемствы. Як паведамляў намеснік Старшыні Дзяржкамстата БССР П. Лышчынскі, усе неабходныя сродкі кааператывы «атрымлівалі ў прадпрыемстваў, пры якіх былі створаны», таму 57 % кааператываў не карысталася крэдытамі банкаў [27, арк. 5].

Сялянскія (фермерскія) гаспадаркі. Дэклараванні пераходу да «новай аграрнай палітыкі», што адбылося на XIX партыйнай канферэнцыі, сакавіцкім (1989 г.) пленуме ЦК КПСС, абумовіла распрацоўку і прыняцце новых заканадаўчых актаў, якія рыхтаваліся працяглы час. Закон «Аб арэндзе» быў прыняты 23 лістапада 1989 г., закон «Аб уласнасці ў СССР» – 6 снежня 1990 г.

У БССР 11 снежня 1990 г. быў прыняты «Кодэкс аб зямлі», 12 снежня 1990 г. – закон «Аб арэндзе», 18 лютага 1991 г. – закон «Аб сялянскай (фермерскай) гаспадарцы». «Кодэкс аб зямлі» быў уведзены ў дзеянне з 1 студзеня 1991 г. У ім у арт. 67 замацоўвалася норма, згодна з якой грамадзяне атрымалі права на зямельны надзел у памеры да 50 га для «вядзення сялянскай гаспадаркі». З гэтай мэтай мясцовымі ўладамі ствараўся спецыяльны зямельны фонд. Зямельныя надзелы, якія сяляне атрымлівалі для вядзення сваёй гаспадаркі, «раздзелу не падлягалі» [28, с. 59–72]. У ліпені 1991 г. быў прыняты закон БССР «Аб прадпрымальніцтве ў Беларускай ССР», згодна з якім прадпрымальнікі, у т. л. і фермеры, мелі права «атрымліваць любы, не абмежаваны па памерах, асабісты даход» [29, с. 41–44].

Гэтыя і шэраг іншых законаў і пастаноў урада БССР стварылі прававую базу для пераходу на новыя прынцыпы землекарыстання і землевалодання. На 1 студзеня 1992 г. у мясцовых (раённых) Саветах было зарэгістравана 759 сялянскіх гаспадарак. Іх колькасць за перыяд з 1 ліпеня па 30 снежня 1991 г. павялічылася ў 1,7 раза. У сярэднім па рэспубліцы на 10 калгасаў прыпадалі 3 сялянскія гаспадаркі

(у Расіі – 20, ва Украіне – 2). Плошча зямельных надзелаў, якія атрымалі сялянскія гаспадаркі, склала 15,3 тыс. га, ці па 21 га ў разліку на адну гаспадарку. Пры гэтым 8 % сялянскіх гаспадарак мелі не болей за 2 га зямлі, 37 % – звыш 20 га (у Расіі на адну гаспадарку прыпадала па 42 га, ва Украіне – па 19 га). Размеркаванне зямлі па абласцях было розным. У Віцебскай і Магілёўскай абласцях на адну гаспадарку прыпадала па 25 га зямлі, у Гомельскай – па 21 га, Мінскай – па 20 га, Гродзенскай – па 14, а ў Брэсцкай – па 7 га зямлі [29, арк. 1].

Невялікія памеры зямельных надзелаў, якія атрымлівалі сялянскія гаспадаркі, былі абумоўлены наяўнасцю працаздольных рабочых рук. Сялянскія (фермерскія) гаспадаркі мелі права апрацоўваць зямлю з дапамогай блізкіх сваякоў. З мэтай вывучэння эканамічных магчымасцей і перспектывы развіцця гэтай формы землекарыстання, на працягу 1991 г. было праведзена абследаванне 397 сялянскіх гаспадарак, якія працавалі ўвесь год. У разліку на адну такую гаспадарку прыпадала 18 га зямлі, фермеры ўтрымлівалі па 4 галавы буйной рагатай жывёлы і свіней, па 3 галавы авечак. У іх карыстанні было 404 трактары, але 33 % гаспадарак не мелі ні трактароў, ні мотаблокаў, 81 % – грузавых аўтамабіляў, 82 % не мелі коней. Таму толькі 10 % фермераў утрымлівалі па 10 і болей галоў буйной рагатай жывёлы, больш за 10 галоў свіней утрымлівалі 5 % фермераў [16, арк. 2].

Структура пасяўных плошчаў была арыентавана на вытворчасць кармавых культур, якія займалі 44 % агульнай пасяўной плошчы. Доля збожжавых складала 42 %, бульбы – 11 %, гародніны – 1,1 %, лёну – 1,2 %. За 1991 г. абследавання фермерскія двары рэалізавалі 1,1 т мяса ў жывой вазе, 3,7 т малака, 10,7 т бульбы, 8,5 т збожжа, 1,0 т гародніны [16, арк. 2].

Фінансавае становішча фермерскіх гаспадарак было абумоўлена магчымасцю атрымання банкаўскіх крэдытаў. У 1991 г. адзначаныя 397 фермерскіх гаспадарак атрымалі 10,3 млн руб. крэдытаў, па 26 тыс. руб. на кожную гаспадарку, прычым 80 % крэдытаў былі доўгатэрміновыя. Гэта быў вельмі важны інструмент дзяржаўнай падтрымкі сялянскіх (фермерскіх) гаспадарак. Крэдытныя пазыкі дазвалялі фермерскім дварам набываць машынна-трактарную тэхніку, насенне, будаваць вытворчыя і жыллёвыя памяшканні. Расходы фермерскіх гаспадарак за 1991 г. склалі каля 11 млн руб. На набыццё сельгастэхнікі і абсталявання было затрачана 50 % гэтых грошай, па 17 % пайшло на будаўніцтва жылля і вытворчых памяшканняў і на набыццё насення, угнаенняў, гаруча-змазачных матэрыялаў. Агульная сума фонду зароботнай платы склала каля 283 тыс. руб., ці 3 % ад усіх расходаў. У разліку на адну гаспадарку было атрымана каля 7 тыс. руб. прыбытку [16, арк. 2, 3].

Самай вялікай праблемай для сялянскіх (фермерскіх) гаспадарак было набыццё машынна-трактарнай тэхнікі, а таксама механізацыя вытворчых працэсаў, таму што ўсе вытворчыя аперацыі ў жывёлагадоўлі

забяспечваліся ручной працай. Напрыклад, вытворчыя памяшканні толькі 33 % фермерскіх гаспадарак былі забяспечаны вадой, 63 % – электраэнергіяй, 30 % – тэлефоннай сувяззю, 50 % – добрымі ўнутрыгаспадарчымі і пад'язнымі дарогамі [16, арк. 3], а астатнія не мелі ніякіх сродкаў механізацыі. У такой сітуацыі сялянскія (фермерскія) гаспадаркі не маглі скласці рэальнай альтэрнатывы калгасам і саўгасам, яны павінны былі прайсці доўгі шлях эвалюцыйнага развіцця і прыстасавання да сучаснай вытворчасці. З іншага боку, з улікам эканамічных і сацыяльных страт не мела перспектывы і палітыка, накіраваная на хуткі падзел маёмасці і разбурэнне калгасаў і саўгасаў.

Заклучэнне. Такім чынам, курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця СССР, прыняты ў 1986 г., быў дэкларатыўна-аптымістычным. Кіраўніцтва М. Гарбачова не прадугледжвала ніякіх іншых сцэнарыяў і кірункаў магчымага развіцця краіны. Гэтая недальнабачная, абмежавана-памылковая пазіцыя партыйна-палітычнага кіраўніцтва ў далейшым адыграла рашаючую ролю ў лёсе савецкай дзяржавы. Калі напрыканцы 1988 г. высветлілася, што курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця не толькі не прыносіць станоўчых вынікаў, але і вядзе краіну да крызісу, ніякай альтэрнатыўнай праграмы дзеянняў кіраўніцтвам М. Гарбачова прапанавана не было.

Такая ж сітуацыя была характэрная і для сельскай гаспадаркі. Працэс пераводу сельскай гаспадаркі на новы эканамічны механізм, арганізацыю вытворчасці, заснаваную на прынцыпах самакіравання і самафінансавання, праходзіў супярэчліва. Выходу з вядзення вытворчасці на аснове арэнднай арганізацыі працы ў гаспадарках не было. Не было і адпаведнай прававой базы. Гэта адкрывала шляхі для рознага роду злоўжыванняў. Частка адміністрацыйна-кіраўніцкага персаналу калгасаў і саўгасаў не была зацікаўлена ва ўкараненні гаспадарчага разліку і арэнды. Цэнавая палітыка дзяржавы доўгі час не матывавала развіццё вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі. Павышэнне рэнтабельнасці сельскай гаспадаркі ў БССР у 1990 г. было вынікам павышэння закупачных цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю. Аднак, нягледзячы на цяжкасці, абумоўленыя наступствамі катастрофы на ЧАЭС, сельская гаспадарка ў Савецкай Беларусі павольна развівалася. Уваход у палаву крызіса пачаўся ў другой палове 1990 г.

Матэрыяльнай базай арганізацыі і развіцця кааператыўнага руху былі ў асноўным калгасы і саўгасы. Дзейнасць вытворчых кааператываў, якія ствараліся ў сельскай гаспадарцы, будавалася на прынцыпах арэнды. Развіццё кааперацыі, пабудаванай на фінансавым «утрыманні» кааператываў з боку калгасаў і саўгасаў, было адным з кірункаў палітыкі М. Гарбачова па скасаванні апошніх. На вёсцы такія кааператывы з'яўляліся крыніцай развіцця сацыяльных супярэчнасцей, яны выклікалі незадавальненне калгаснікаў аграрнай палітыкай кіруючай партыі.

У Беларусі сялянскія (фермерскія) гаспадаркі не маглі скласці рэальнай альтэрнатывы калгасам і саўгасам, яны павінны былі прайсці доўгі шлях эвалюцыйнага развіцця і прыстасавання да сучаснай вытворчасці. У рэспубліцы не мела перспектывы і палітыка, накіраваная на хуткі падзел калгаснай маёмасці і разбурэнне калгасаў і саўгасаў.

У 1990 г. партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва БССР адмовілася праводзіць палітыку гарбачоўскай перабу-

довы. Была выпрацавана ўласная праграма далейшых сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, заснаваная на ідэі паступовага пераходу да сацыяльна арыентаванай рэгуляванай рыначнай эканомікі. Пасля гэтага партыйна-дзяржаўныя інстытуты Савецкай Беларусі фактычна перайшлі ў апазіцыю да кіраўніцтва М. Гарбачова. Гэта была прынцыповая лінія беларускай партыйна-дзяржаўнай эліты, якая ў далейшым наклала адбітак на беларускія падзеі 19–25 жніўня 1991 г.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2011. – Т. 6: Беларусь у 1946–2009 гг. / Л. Лыч [і інш.]. – 646 с.
2. Сакович, В. С. Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития / В. С. Сакович. – Минск: Беларус. навука, 2008. – 449 с.
3. Горбачев, М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 2. – 510 с.
4. Материалы XXVII съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
5. Матэрыялы XXX з'езда Камуністычнай партыі Беларусі, 30–31 студзеня 1986 г. – Мінск: Беларусь, 1986. – 223 с.
6. Аналитические записки Госкомстата БССР, направленные Госплану БССР // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 1743.
7. Пояснительная записка к государственному плану экономического и социального развития БССР на 1991 г. // НАРБ. – Фонд 31. – Воп. 15. – Спр. 1846.
8. О поставках сельскохозяйственной продукции в союзный фонд // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 2183.
9. КПСС о перестройке: сб. док. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1988. – 642 с.
10. Статистический сборник «О развитии агропромышленного комплекса БССР, 1990 г.» // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 1622.
11. Поручения СМ БССР о рассмотрении проекта «Положения о порядке планирования развития агропромышленного комплекса БССР» // НАРБ. – Фонд 31. – Воп. 15. – Спр. 868.
12. Докладная записка Председателя Госагропрома БССР Ю. Хусаинова «Об организации материально-технического снабжения агропромышленного комплекса Белоруссии» // НАРБ. – Фонд 4-п. – Воп. 156. – Спр. 656.
13. Протокол № 2 заседания Пленума ЦК КПБ от 15 марта 1986 г. // НАРБ. – Фонд 4-п. – Воп. 160. – Спр. 386.
14. БССР в цифрах, 1988 год: краткий стат. сб. / Госполитиздат БССР. – Минск: Беларусь, 1989. – 328 с.
15. Сельское хозяйство Беларуси в 1980–2007 гг.: тенденции развития / сост. В. С. Сакович; под науч. ред. В. Г. Гусакова. – Минск, 2008. – 334 с.
16. Аналитические записки Госкомстата Республики Беларусь по статистике отраслей народного хозяйства // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 1917.
17. Горбачев, М. С. О практической работе по реанимации решений XIX Всесоюзной партийной конференции: доклад на пленуме ЦК КПСС от 29 июня 1988 г. / М. С. Горбачев // Коммунист. – 1988. – № 12. – С. 4–27.
18. Протокол заседания Пленума ЦК КПБ от 4 октября 1988 года // НАРБ. – Фонд 4-п. – Воп. 160. – Спр. 762. – Арк. 26.
19. Поручения СМ БССР о рассмотрении проектов постановлений СССР и БССР о совершенствовании экономического механизма хозяйствования в агропромышленном комплексе // НАРБ. – Фонд 31. – Воп. 15. – Спр. 848. – Арк. 36.
20. Матэрыялы пленума ЦК КПСС, 15–16 сак. 1989 г. – Мінск: Беларусь, 1989. – 64 с.
21. Мероприятия Госагропрома БССР по переводу колхозов и совхозов республики на самококупаемость и самофинансирование // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 444.
22. Поручения СМ БССР о развитии агропромышленного комплекса и документы к ним // НАРБ. – Фонд 31. – Воп. 15. – Спр. 1788.
23. Об итогах финансово-хозяйственной деятельности Госагропрома БССР за 1987 год // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 1374.
24. Докладная записка «О динамике цен на потребляемые сельским хозяйством БССР средства производства и реализуемую колхозами и совхозами республики сельхозпродукцию (паритет цен) за 1982–1988 гг.» // НАРБ. – Фонд 7. – Воп. 10. – Спр. 2182.
25. Протокол № 1 заседания Комиссии ЦК КПБ по аграрным вопросам от 6 мая 1989 г. // НАРБ. – Фонд 4-п. – Воп. 156. – Спр. 658.
26. Матэрыялы XXXI з'езда Камуністычнай партыі Беларусі, 28 лістапада – 1 снежня 1990 г. – Мінск: Выд-ва ЦК КПБ, 1991. – 554 с.
27. Аналитические записки Госкомстата БССР, направленные Госплану БССР // НАРБ. – Фонд 30. – Воп. 13. – Спр. 1619.
28. Ведамасці Вярхоўнага Савета БССР. – 1991. – № 2.
29. Ведамасці Вярхоўнага Савета БССР. – 1991. – № 19.

Николай Смахович

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО БССР – ПОПЫТКИ РЕФОРМИРОВАНИЯ (1986–1991 гг.)

Резюме

Изучение истории перестройки – одна из актуальных проблем белорусской историографии. Отечественными историками до сих пор не накоплено научных трудов в формате диссертаций или монографий по истории перестройки, в том числе и по истории развития сельскохозяйственного производства.

Курс на ускорение социально-экономического развития СССР, принятый в 1986 г., был декларативно-оптимистическим. Руководство М. Горбачева не предусматривало никаких иных сценариев и направлений возможного развития страны. Эта недалёковидная, ошибочная позиция партийно-политического руководства в дальнейшем сыграла решающую роль в судьбе советского государства. Когда в конце 1988 г. выяснилось, что курс на ускорение социально-экономического развития не только не приносит положительных результатов, но и ведёт страну к кризису, никакой альтернативной программы действий руководством М. Горбачева предложено не было.

Такая же ситуация была характерна и для сельского хозяйства. Процесс перевода сельского хозяйства на новый экономический механизм, организацию производства, основанную на принципах самоуправления и самофинансирования, проходил противоречиво. Опыта ведения производства на основе арендной организации труда в хозяйствах не было. Не было и соответствующей правовой базы. Это открывало пути для разного рода злоупотреблений. Часть административно-управленческого аппарата не была заинтересована во внедрении хозяйственного расчёта и аренды. Ценовая политика государства не мотивировала развитие производства сельскохозяйственной продукции. Повышение рентабельности сельского хозяйства в БССР в 1990 г. было результатом повышения закупочных цен на сельскохозяйственную продукцию. Однако несмотря на трудности, обусловленные последствиями катастрофы на ЧАЭС, сельское хозяйство в Советской Беларуси медленно развивалось. Вступление в полосу кризиса началось во второй половине 1990 г.

Материальной базой организации и развития кооперативного движения были в основном колхозы и совхозы. Деятельность производственных кооперативов, созданных в сельском хозяйстве, была построена на принципах аренды. Мотивирование кооперации, построенной на финансовом «содержании» кооперативов со стороны колхозов и совхозов, являлось одним из направлений политики М. Горбачева по ликвидации последних. В деревне такие кооперативы были источником развития социальных противоречий, они вызывали недовольство колхозников аграрной политикой правившей партии.

В Беларуси крестьянские (фермерские) хозяйства не могли стать реальной альтернативой колхозам и совхозам, они должны были пройти долгий путь эволюционного развития и приспособления к современному производству. В республике не имела перспективы и политика, направленная на быстрый передел колхозной собственности и разрушение колхозов и совхозов.

В 1990 г. партийно-государственное руководство БССР отказалось проводить политику горбачевской перестройки. В республике была выработана собственная программа дальнейших социально-экономических преобразований, основанная на идее постепенного перехода к социально ориентированной рыночной экономике. После этого партийно-государственные институты Советской Беларуси фактически перешли в оппозицию к руководству М. Горбачева. Это была принципиальная позиция белорусской партийно-государственной элиты, которая в дальнейшем наложила отпечаток на белорусские события 19–25 августа 1991 г.

Mikalay Smiakhovich

AGRICULTURE IN BSSR: ATTEMPTS TO REFORM (1986–1991)

Summary

Study of the history of perestroika (the restructuring) – one of the topical problems of the Belarusian historiography. Belarusian historians have not still accumulated scientific papers in the format of theses or monographs on the history of perestroika, including the history and development of agricultural production.

Policy of acceleration of the USSR social and economic development, which was adopted in 1986, was declarative and optimistic. Gorbachev's leadership did not provide any other scenarios and possible directions of country development. This short-sighted, erroneous position of the party and political leadership would later play a crucial role in the fate of the Soviet state. In the late 1988 it was revealed that the rate of acceleration of social and economic development hadn't only brought positive results, but also lead the country to a crisis, Gorbachev's leadership hadn't provided any alternative action programs.

The same situation was typical for agriculture. The transition process of changing agriculture to the new economic mechanism, the organization of production, based on the principles of self-government and self-financing, was contradictory. There wasn't any experience of proceedings based on the rental organization of labor in the farms. There was no appropriate legal framework. This lead to the different kinds of abuse. Part of the administrative and managerial staff wasn't interested in the implementation of cost accounting and rent. Pricing policy of the state didn't motivate the development of agricultural production. Increased profitability of agriculture in BSSR in 1990 was the result of increased procurement prices for agricultural products. However, despite the difficulties arising from the consequences of the Chernobyl disaster, agriculture in the Soviet Belarus had been developing slowly. Entry into the crisis zone began in the second half of 1990.

Collective and state farms were mainly the resource base of the organization and development of the cooperative movement. Activities of producers' cooperatives, which were created in agriculture, were built on the principles of the lease. Motivation of cooperation, built on the financial «maintenance» of cooperatives by the collective and state farms, was one of the areas of Gorbachev's policy to eliminate the latter. The source of the social contradictions development were such cooperatives in the villages, farmers were displeased by agricultural policy of the ruling party.

In Belarus, the peasant (farmer's) farms couldn't become a real alternative to the collective farms and state farms; they had to go a long way of evolution and adaptation to modern production. The country had no prospects and policies for rapid redistribution of farm property and the destruction of collective and state farms. In 1990, the party and state leadership of the BSSR refused to pursue a policy of Gorbachev's perestroika. Later there was developed its own program of social and economic transformation, based on the idea of a gradual transition to a socially oriented market economy. After that, the party and state institutions of the Soviet Belorussia actually went into opposition to Mikhail Gorbachev's leadership. It was a principled position of the Belarusian party and state elite.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 05.03.2014

МІЖНАРОДНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ГРАМАДСКІХ АБ'ЯДНАННЯЎ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ: КРЫНІЦЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Грамадскае аб'яднанне – добраахвотнае аб'яднанне грамадзян, якія ва ўстаноўленым заканадаўствам парадку аб'ядналіся на аснове агульнасці інтарэсаў для сумеснай рэалізацыі грамадзянскіх, сацыяльных, культурных і іншых правоў [21]. Па стане на 1 студзеня 2014 г. у Рэспубліцы Беларусь зарэгістравана 2521 грамадскае аб'яднанне, з іх 231 міжнароднае, 694 рэспубліканскіх і 1596 мясцовых [23]. Можна вылучыць асноўныя кірункі іх дзейнасці: гуманітарная сфера, ахова навакольнага асяроддзя, ахова здароўя, спорт, турызм, грамадскія аб'яднанні нацыянальных меншасцей, жаночыя, моладзевыя арганізацыі і інш. Грамадскія аб'яднанні дапамагаюць у вырашэнні сацыяльных праблем, адкрываюць шырокія магчымасці для самарэалізацыі грамадзян і праявы грамадзянскай ініцыятывы, выконваюць функцыі мясцовага самакіравання. Многія з дадзеных аб'яднанняў маюць шматгадовую гісторыю эфектыўнага і плённага існавання. У сувязі з гэтым навуковае даследаванне, аналіз і абагульненне адпаведнага вопыту, назапашанага ў Рэспубліцы Беларусь, з'яўляецца надзвычай актуальным.

Адным з істотных аспектаў, якія аказваюць свой уплыў на эфектыўную працу грамадскіх аб'яднанняў, з'яўляецца развіццё міжнароднага супрацоўніцтва. Пытанне міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў мае комплексны характар і звязана з шырокім спектрам узаемаадносін чалавека, дзяржавы, сусветнага грамадства і сацыума. У сувязі з гэтым пры даследаванні дадзенай тэмы ўзнікае аб'ектыўная неабходнасць прыцягнення шырокага кола крыніц. Сярод іх можна вылучыць такія групы, як навуковыя даследаванні, афіцыйныя дакументы і матэрыялы, іншыя крыніцы (публікацыі ў сродках масавай інфармацыі, матэрыялы грамадскіх аб'яднанняў і да т. п.).

Даследаванне дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў як інстытута, які займаецца рашэннем найбольш важных праблем экалагічнага, сацыяльнага, эканамічнага, гуманітарнага характару, у сілу сваёй актуальнасці прыцягвае да сябе ўвагу палітолагаў, юрыстаў, гісторыкаў, сацыёлагаў і іншых спецыялістаў.

Навуковыя даследаванні па дадзенай праблеме ўключаюць манаграфіі, публікацыі ў часопісах і зборніках, матэрыялы навуковых канферэнцый і семінараў айчынных і замежных даследчыкаў, а таксама шэраг дысертацыйных даследаванняў.

Са змястоўна-праблемнага пункту гледжання навуковыя даследаванні могуць быць сістэматызаваны па наступных тэмах:

1) тэарэтычныя працы па вывучэнні ўсёй сістэмы сацыяльных адносін у сучасным грамадстве [17];

2) даследаванні, якія разглядаюць асобныя аспекты функцыянавання грамадскіх аб'яднанняў (інстытуцыяналізацыя, прававы статус, практыка ўзаемадзеяння з органамі дзяржаўнай улады, развіццё міжнародных сувязей) [8; 15].

Вывучэнне навуковых даследаванняў дазволіла вылучыць некаторыя іх асаблівасці. Па-першае, большасць даследаванняў, прысвечаных праблемам грамадскіх аб'яднанняў, маюць пераважна сацыялагічны, паліталагічны, аналітыка-публіцыстычны характар. Па-другое, матэрыялы, якія адлюстроўваюць міжнародную дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў, пераважна прадстаўлены артыкуламі ці раздзеламі ў манаграфіях. Неабходна адзначыць, што пытанне міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь (1991–2010 гг.) пакуль не стала прадметам асобнага гістарычнага даследавання.

Наступнай групай крыніц па гісторыі міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца афіцыйныя дакументы і матэрыялы, якія ўключаюць нарматыўныя дакументы і архіўныя матэрыялы.

У дзеючым беларускім заканадаўстве ёсць шырокі комплекс прававых норм, якія забяспечваюць рэгуляванне прававога становішча грамадскіх аб'яднанняў. Акрамя таго, існуе шэраг спецыяльных заканадаўчых актаў, якія рэгламентуюць дзейнасць асобных катэгорый грамадскіх арганізацый (рэспубліканскія дзяржаўна-грамадскія аб'яднанні, рэлігійныя арганізацыі [19], прафсаюзы [20]). Асноўным дакументам, які рэгулюе дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў у Беларусі, з'яўляецца Закон Рэспублікі Беларусь ад 04.10.1994 г. «Аб грамадскіх аб'яднаннях» [21]. У 2010 г. Міністэрствам юстыцыі Рэспублікі Беларусь сумесна з Нацыянальным цэнтрам прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь пры фінансавай падтрымцы Офіса АБСЕ ў г. Мінску быў падрыхтаваны электронны банк даных прававой інфармацыі «Правое рэгуляванне дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў у Рэспубліцы Беларусь». Банк даных змяшчае сістэматызаваную па тэматычных раздзелах падбор-

ку нарматыўных прававых актаў Рэспублікі Беларусь і міжнародных прававых актаў, якія датычацца парадку стварэння грамадскіх аб'яднанняў, іх дзяржаўнай рэгістрацыі, арганізацыйных пытанняў іх дзейнасці, а таксама неабходны пералік форм дакументаў, што прадстаўляюцца для дзяржаўнай рэгістрацыі [22]. Аналіз заканадаўчай базы дае магчымасць прасачыць працэс змены прававога статусу грамадскіх аб'яднанняў у Беларусі ў адзначаны перыяд.

Найбольш каштоўнай крыніцай не толькі фактычнага, але і аналітычнага матэрыялу па пытаннях міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў Беларусі з'яўляюцца архіўныя дакументы. Матэрыялы справаводства беларускіх грамадскіх аб'яднанняў досыць шырока прадстаўлены ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (фонды 254, 575, 577, 697, 914, 1116, 1143, 1150, 1171, 1176, 1181, 1207, 1257, 1306, 1361, 1371, 1434, 1458, 1475, 1486), Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці (фонды 487, 527, 528, 965, 971, 1190, 1281, 1283, 1787, 1878, 2376, 2889, 3081, 3974, 4061), Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці (фонды 205, 224, 252, 266, 269, 252, 274, 275, 1004, 1181, 1871, 2721), Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці (фонды 43, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 64, 70, 90, 96, 98, 110, 111, 112, 119, 134) і Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці (фонды 33, 46, 86, 88, 97, 69, 124, 126, 160, 164, 192, 195, 196, 197, 203, 207, 208, 214, 228, 324, 330, 382, 398, 417, 427, 437, 438, 439, 447, 469, 471, 504, 509, 512, 526, 531, 532, 534, 537, 540, 542, 543).

Архіўныя матэрыялы ўтрымліваюць арганізацыйна-распарадчую, улікова-кантрольную і справаздачную дакументацыю грамадскіх аб'яднанняў. Вялікі пласт інфармацыі аб арганізацыі міжнароднага ўзаемадзеяння грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь захоўваецца ў службовай перапісцы кіраўнікоў і актывістаў арганізацый з прыватнымі асобамі, дзяржаўнымі і грамадскімі дзеячамі, спонсарамі і замежнымі партнёрамі. У лістах і зваротах сустракаюцца просьбы аб садзейнічэнні ў ажыццяўленні статутнай дзейнасці аб'яднанняў [13]. Некаторы фактычны матэрыял можна знайсці ў пратаколах пасяджэнняў праўленняў, саветаў і камітэтаў аб'яднанняў, распараджэнняў кіраўнікоў арганізацый па асноўных кірунках дзейнасці [9]. Акрамя таго, інфармацыя аб міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў змяшчаецца ў дакументах, якія адносяцца да рэалізацыі важных праектаў міжнароднага ўзаемадзеяння.

Яшчэ адной крыніцай вывучэння розных кірункаў развіцця міжнароднага супрацоўніцтва грамадскіх аб'яднанняў Беларусі з'яўляюцца акты, даведкі і дакладныя запіскі аб атрыманні міжнародных грузаў, праграмы міжнародных навуковых мерапрыемстваў, афішы і плакаты, дакументы аб накіраванні груп дзяцей на аздаравленне за мяжу і інш.

Крыніцазнаўчую базу даследавання дапаўняюць матэрыялы бягучых архіваў дзеючых грамадскіх

аб'яднанняў, Міністэрства юстыцыі і органаў мясцовага самакіравання.

У сваёй практычнай дзейнасці супрацоўнікі архіваў сутыкаюцца з шэрагам цяжкасцей, такіх як шматлікасць, недастатковая дакументаванасць дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў, адсутнасць практыкі абавязковай здачы ў дзяржаўныя архівы афіцыйных і рабочых дакументаў грамадскіх аб'яднанняў [12, с. 27]. Адзначаныя цяжкасці ствараюць перашкоды для паўнаўартаснага адлюстравання стану развіцця грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь матэрыяламі дзяржаўных архіваў.

Не менш важнай групай крыніц па вывучэнні міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца матэрыялы перыядычнага друку. Яны ўтрымліваюць вялікую колькасць паведамленняў, насычаных каштоўным фактычным матэрыялам. Можна адзначыць публікацыі ў такіх рэспубліканскіх і рэгіянальных выданнях, як «Рэспубліка» [4], «Беларуская думка» [3], «Звязда» [1], «Юстыцыя Беларусі» [2], «Народная газета» [6], «Вечерний Минск» [10], «Гомельская праўда» [14], «Гродзенская праўда» [16], «Знамя юности» [7], «Вечерний Брест» [11], «Магілёўскія ведамасці», «Віцебскіе весті» і інш.

У перыядычных выданнях асабліваю цікавасць уяўляюць інтэрв'ю кіраўнікоў і ўдзельнікаў аб'яднанняў, статыстычныя даныя, а таксама аналітычныя высновы і агляды, у якіх раскрываецца гісторыя стварэння, мэты, задачы, дасягненні і праблемы дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў Беларусі. Рэгіянальныя газеты і часопісы больш увагі надаюць дзейнасці мясцовых аб'яднанняў, а таксама гарадскіх, раённых і абласных аддзяленняў рэспубліканскіх і міжнародных грамадскіх аб'яднанняў Беларусі. Гэта інфармацыя дае магчымасць даследчыкам прасачыць дынаміку і маштабы ўдзелу беларускіх грамадскіх аб'яднанняў у сістэме міжнародных адносін, прасачыць іх ролю ў развіцці і ўмацаванні сувязей паміж Беларуссю і дзяржавамі сусветнай супольнасці.

З моманту стварэння ў 1995 г. беларускае рэспубліканскае грамадскае аб'яднанне «Аб'яднаны шлях» займаецца зборам інфармацыі аб грамадскіх аб'яднаннях Беларусі. За гады існавання была створана і пастаянна папаўняецца база даных матэрыялаў перыядычнага друку аб дзейнасці грамадскіх арганізацый на тэрыторыі Беларусі, частка якой, пачынаючы з 2003 г., прадстаўлена ў электронным варыянце на сайце Нацыянальнага інфармацыйнага інтэрнэт-партала www.ngo.by. Акрамя таго на базе грамадскага аб'яднання была створана ўнікальная спецыялізаваная бібліятэка, у якой сабраны даведнікі, метадычныя матэрыялы, выданні беларускіх грамадскіх аб'яднанняў, перыядычныя і даведачныя выданні аб дзейнасці трэцяга сектара Беларусі, краін былога Савецкага Саюза, краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, а таксама выданні па пытаннях менеджменту грамадскіх аб'яднанняў [18].

Асаблівае значэнне для даследавання маюць публікацыі ў перыядычных выданнях, якія выпускаюцца самімі грамадскімі аб'яднаннямі. Гэта «Дзеці і мы» (Беларускі дзіцячы фонд), «Веснік міру» (Беларускі фонд міру), «Набат» (Міжнародны фонд «Спадчына Чарнобыля») [5], «Наша слова» (Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны) і інш. Неабходна адзначыць асаблівасці гэтых спецыялізаваных выданняў. Нягледзячы на багаты фактаграфічны матэрыял, многія ацэнкі носяць суб'ектыўны характар і павінны быць старанна вывучаны.

Асобны крыніцазнаўчы пласт сучаснага навуковага даследавання ўяўляе інфармацыя некаторых інтэрнэт-сайтаў, у якіх размяшчаюцца звесткі аб канкрэтных мерапрыемствах, акцыях, якія праводзяцца грамадскімі аб'яднаннямі Беларусі. Перш за ўсё гэта афіцыйныя старонкі саміх арганізацый: <http://oobsg.by/> (Беларускі саюз жанчын), <http://www.redcross.by/> (Беларускае Таварыства Чырвонага Крыжа), <http://www.ptushki.org/> (Ахова птушак Бацькаўшчыны) і інш. Цікаваць уяўляюць інтэрнэт-парталы, прысвечаныя найбольш важным праблемам экалагічнага, сацыяльнага, эканамічнага, нацыянальнага і рэлігійнага характару: <http://www.belwomnet.iatp.by> (Беларуская жаночая сетка), <http://www.wildlife.by> (Дзікая прырода Беларусі), <http://www.detdoma.by> (Дзіцячыя дамы Беларусі), <http://greenbelarus.info/rus/> (Белорусский зеленый портал). Таксама інфармацыя аб зарэгістраваных грамадскіх аб'яднаннях можа быць атрымана з сайтаў аблвыканкамаў і райвыканкамаў адпаведных рэгіёнаў.

Матэрыялы, размешчаныя ў інтэрнэце, як гістарычная крыніца маюць свае асаблівасці. Па-першае, інфармацыя, як правіла, разрозненая і бессістэмная, што значна ўскладняе яе пошук. Па-другое, цяжка вызначыць першакрыніцы дадзенай інфармацыі і та-

кім чынам вызначыць дакладнасць наяўных звестак. Па-трэцяе, з мэтай падтрымання станоўчага вобразу грамадскіх аб'яднанняў могуць не змяшчаць інфармацыю, якая можа ахарактарызаваць іх у адмоўным свеце, што аказвае ўплыў на паўнаважнасць адлюстраванне іх дзейнасці.

З пункту гледжання фарміравання цэласнага ўяўлення аб матэрыялах уключэння грамадскіх аб'яднанняў у міжнародную дзейнасць, асаблівае значэнне маюць матэрыялы, якія могуць быць атрыманы падчас асабістых сустрэч і гутарак з некаторымі лідарамі, каардынатарамі, членамі грамадскіх аб'яднанняў.

У завяршэнні аналізу крыніцазнаўчай базы неабходна адзначыць шэраг яе асаблівасцей, якія вызначаюцца спецыфікай праблемы. За кошт працэсаў, што мелі месца ў адзначаны перыяд (хуткае ўзнікненне і распад аб'яднанняў, нерэгулярнасць іх дзейнасці, адсутнасць абавязковай афіцыйнай рэгістрацыі і г. д.), вядомымі асаблівасцямі валодаюць і самі крыніцы. Да іх можна аднесці, па-першае, недастатковую ступень распрацаванасці дадзенай праблемы, якая да гэтага часу не з'яўлялася прадметам навуковага разгляду. Па-другое, адсутнічае практыка абавязковай здачи ў дзяржаўных архівах афіцыйных і рабочых дакументаў грамадскімі аб'яднаннямі. Па-трэцяе, супярэчліваць і нярэдка несупастаўнасць даных з розных крыніц. Гэта ўскладняе аналіз праблемы і павышае значнасць задачы ўважлівага адбору крыніцазнаўчага матэрыялу.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што нягледзячы на названыя недахопы, прадстаўленая база крыніц колькасна дастатковая і якасна рэпрэзентатыўная і дазваляе даволі поўна раскрыць гісторыю міжнароднай дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь у 1991–2010 гг.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Грушавы, Г. Беларускі дабрачынны фонд «Дзецім Чарнобыля» бярэ на свае плечы частку дзяржаўнай сацыяльнай ношы / Г. Грушавы // Звязда. – 1996. – 28 мая.
2. Караткова, А. Прававое рэгуляванне дзейнасці арганізацыйных структур грамадскіх арганізацый / А. Караткова // Юстыцыя Беларусі. – 2001. – № 3.
3. Краўчанка, Т. Вялікая сям'я ў невялікай дзяржаве / Т. Краўчанка, С. Яковічына // Беларус. думка. – 1996. – № 1. – С. 130–133.
4. Ліпскі, У. Давайце не крыўдзіць дзяцей / У. Ліпскі // Рэспубліка. – 1997. – 4 лют.
5. Палажэнне аб каардынацыйным савете грамадскіх арганізацый і рухаў Беларусі «Чарнобыль» // Набат. – 1991. – Кастр. (№ 29).
6. Раманоўскі, А. Чырвоны Крыж Беларусі: не высахне ручай міласэрнасці / А. Раманоўскі // Нар. газета. – 1995. – 5 кастр.
7. Ткачэнка, Я. Міласэрнасць як стан душы / Я. Ткачэнка // Знамя юности. – 1999. – 28 мая.
8. Голованов, В. Г. Общественные объединения Беларуси: результаты работы и достижения / В. Г. Голованов, О. Л. Слижевский. – Мозырь: Белый ветер, 2010. – 498 с.

9. ГАВО. – Фонд 2889. Витебский областной комитет Белорусского общества Красного Креста. – Оп. 2. – Д. 387. Информации, докладные записки о работе обкома за 1997–1998 гг.
10. Дети Солнца и TransGlobal Undergaund помогут больным детям // Вечерний Минск. – 2006. – № 110 (11082).
11. Жук, Е. Попробовать грант на ощупь / Е. Жук // Вечерний Брест. – 2010. – 7 дек.
12. Жумарь, С. В. Общественные организации – источники комплектования государственных архивов / С. В. Жумарь; Белорусский научно-исследовательский центр документообедения, археографии и архивного дела. – Минск: БелНИЦДААД, 1995. – 35 с.
13. НАРБ. – Фонд 1471. Международная гуманитарная неправительственная организация «Чернобыль-помощь». – Оп. 1. – Д. 31. Переписка с организациями по вопросам гуманитарной деятельности 14.01–16.11.1998 г.
14. Мишина, Т. ЗЕМЛЯчество по-белорусски / Т. Мишина // Гомельская праўда. – 2010. – 24 чэрв.
15. Правовое положение общественных объединений в Республике Беларусь: сб. нормативно-правовых актов / сост. Е. Н. Липская. – Минск: ИПА Регистр, 2001. – 260 с.

16. Список местных общественных объединений, зарегистрированных (перерегистрированных) управлением юстиции Гродненского облисполкома по состоянию на 1.06.2000 г. // Гродзенская праўда. – 2000. – 1 жн.

17. Almond, G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / A. G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton Un-ty Press, 1998. – 379 p.

18. Маніторынг беларускай прэсы [Электронный ресурс] // Паргал грамадскіх аб'яднанняў Рэспублікі Беларусь. – Режим доступа: <http://www.ngo.by/press/>. – Дата доступа: 19.03.2014.

19. Закон Республики Беларусь от 17 декабря 1992 г. № 2054-ХІІ «О свободе совести и религиозных организациях» [Электронный ресурс] // Нац. правовой интернет-портал Респ. Беларусь. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19202054&p2=%7BNRPA%7D>. – Дата доступа: 09.02.2014.

20. Закон Республики Беларусь от 22 апреля 1992 г. № 1605-ХІІ «О профессиональных союзах» [Электрон-

ный ресурс] // Нац. правовой интернет-портал Респ. Беларусь. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19201605&p2=%7BNRPA%7D>. – Дата доступа: 10.01.2014.

21. Закон Республики Беларусь от 4 октября 1994 г. № 3254-ХІІ «Об общественных объединениях» [Электронный ресурс] // Нац. правовой интернет-портал Респ. Беларусь. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19403254&p2=%7BNRPA%7D>. – Дата доступа: 12.02.2014.

22. Об издании банка данных правовой информации [Электронный ресурс] // Мин-во юстиции Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://minjust.by/ru/site_menu/about/struktura/obschestv/registr/bank. – Дата доступа: 11.02.2014.

23. Управление по вопросам некоммерческих организаций [Электронный ресурс] // Мин-во юстиции Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://minjust.by/ru/site_menu/about/struktura/obschestv. – Дата доступа: 12.03.2014.

Елена Гросс

МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ: ИСТОЧНИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

По состоянию на 1 января 2014 г. в Республике Беларусь зарегистрировано 2521 общественное объединение, из них 231 международное, 694 республиканских и 1596 местных. Можно выделить основные направления их деятельности: гуманитарная сфера, охрана окружающей среды, охрана здоровья, спорт, туризм, общественные объединения национальных меньшинств, женские, молодежные организации и др. Немаловажную роль в повышении эффективности выполнения поставленных задач в практике общественных объединений занимает развитие международного сотрудничества. Многие общественные организации Республики Беларусь в процессе своего существования участвуют в международных проектах, поддерживают прямые контакты с различными государственными институтами и общественностью стран ближнего и дальнего зарубежья и международными организациями.

Изучение вопросов функционирования общественных объединений в Республике Беларусь как института, занимающегося решением наиболее важных проблем экологического, социального, экономического характера, а также способствующего укреплению позиции Республики Беларусь на мировой арене, объясняет актуальность данной работы. Статья посвящена анализу источниковой базы по проблеме, которая ранее не являлась предметом исторического исследования.

В статье рассматриваются научные исследования, нормативные документы, регулирующие деятельность общественных объединений, материалы отечественных архивохранилищ, ранее не вводимых в научный оборот, публикации в периодической печати, другие источники, содержащие фактографический и теоретический материал по теме исследования. Научные исследования включают в себя монографии, публикации в журналах и сборниках, материалы научных конференций и семинаров отечественных и зарубежных исследователей в области политологии, философии, политической истории, социологии, социально-политической мысли, а также ряд диссертационных исследований.

Анализ законодательной базы дал возможность проследить процесс изменения правового статуса общественных объединений в Беларуси в указанный период.

Материалы делопроизводства белорусских общественных объединений достаточно широко представлены в фондах Национального архива Республики Беларусь, Государственного архива Брестской области, Государственного архива Витебской области, Государственного архива общественных объединений Гомельской области, Государственного архива Гродненской области, Государственного архива общественных объединений Гродненской области и Государственного архива общественных объединений Могилевской области.

Отдельную группу источников, широко использованную при изучении международной деятельности общественных объединений Республики Беларусь, составили публикации в республиканских и региональных изданиях, в периодических изданиях, выпускаемых самими общественными объединениями.

Особый источниковый пласт исследования составила информация официальных интернет-сайтов общественных организаций, интернет-порталов, посвященных наиболее важным проблемам экологического, социального, экономического, национального и религиозного характера.

Процессы, имевшие место в Республике Беларусь в изучаемый период (быстрое возникновение и распад объединений, нерегулярность их деятельности, отсутствие обязательной официальной регистрации и т. д.) оказали существенное влияние на источники, существующие по теме исследования.

В процессе исследования автором был выявлен ряд особенностей источниковой базы по проблеме международной деятельности общественных объединений Республики Беларусь (1991–2010 гг.). К ним можно отнести отсутствие прак-

тики обязательной сдачи в государственные архивы официальных и рабочих документов общественными объединениями, отсутствие обобщающих научных исследований по указанной теме, противоречивость и нередко несопоставимость данных из разных источников и др. Это усложняет анализ проблемы и повышает значимость задачи тщательного отбора источников фактического материала.

Alena Gross

THE INTERNATIONAL RELATIONS OF THE NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS OF THE REPUBLIC OF BELARUS: THE SOURCES OF THE HISTORY

Summary

In the Republic of Belarus on January 1, 2014 there were registered 2521 non-governmental organizations, including 231 international, 694 national and 1596 local. We can identify the main directions of their activity: humanitarian sphere, ecology, health, sport, tourism, non-governmental organizations of national minorities, women, youth organizations and others. The important role in the improving of the efficiency of the non-governmental organizations plays participation in the development of international cooperation. Many non-governmental organizations of the Republic of Belarus in the process of their existence participate in the international projects, support direct contacts with various government institutions and the public society of the foreign countries and international organizations.

The research of the functioning of the non-governmental organizations in Belarus as an institution devoted to solving the most important problems of environmental, social, economic character and strengthening the position of the Republic of Belarus on the international arena, explains the relevance of the work. The article is devoted to the analysis of the source base on the issue that previously has not been the subject of historical research.

The article describe scientific researches, official documents ruling the activity of the non-governmental organizations, national archives materials which previously has not been published, publications in press and other sources containing factual and theoretical material on the topic of the research.

Scientific researches include monographs, articles in journals and books, materials of scientific conferences and seminars of domestic and foreign researchers in political science, philosophy, political history, and sociology.

Analysis of the legal framework made it possible to trace the process of changing the legal status of the non-governmental organizations in Belarus in the period.

Materials of the Belarusian non-governmental organizations are represented in the collections of the National Archive of the Republic of Belarus, the State Archive of Brest Region, the State Archive of Vitebsk Region, the State Archive of Gomel Region, the State Archive of Grodno Region, and the State archive of Mogilev region.

A separate group of sources, which were widely used during the study of international activity of the non-governmental organizations of Belarus, is the publication in national and regional editions, periodicals published by the non-governmental organizations.

A special source of information is the materials of the official Internet sites of the non-governmental organizations and Internet portals on the most important issues of environmental, social, economic, ethnic and religious nature.

Process that took place in Belarus during the specified period (rapid formation and decay of the organizations, irregularity of their activities, the lack of mandatory official registration etc.) had a significant impact on the existing sources of information on the research.

During the research the author has identified a number of features of the source base on the international activities of the non-governmental organizations of the Republic of Belarus (1991–2010). This includes the lack of practice of the compulsory delivery of the official and working documents of the non-governmental organizations to the state archives, lack of scientific researches on the topic, contradictory information from different sources etc. It complicates the analysis of the problem and reinforces the importance of careful selection of information.

However, the author admits that, despite these shortcomings, the available source base is quantitatively and qualitatively adequate and representative and allows adequately reveal the history of the international activities of the public associations of the Republic of Belarus in 1991–2010.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 01.04.2014

*Кацярына Крывічаніна,
старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук (Мінск, Беларусь)*

РЭСПУБЛІКА БЕЛАРУСЬ І МІЖНАРОДНЫ НАВУКОВА-ТЭХНІЧНЫ ЦЭНТР: СТАНАЎЛЕННЕ СУПРАЦОЎНІЦТВА

У перыяд незалежнасці Рэспубліка Беларусь уступіла з высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам, моцна арыентаваным на патрэбы ваенна-прамысловай галіны. Рэзкае скарачэнне абаронных замоў у межах агульнасаюзных праграм, востры недахоп тавараў народнага спажывання на рынку прадукцыі актывізавалі канверсійныя працэсы ў эканоміцы і навуцы краіны. Асноўныя мерапрыемствы ў галіне канверсіі¹ праводзіліся ўласнымі намаганнямі дзяржавы, аднак шэраг важных праектаў па пераарыентацыі навуковых даследаванняў на грамадзянскія патрэбы былі рэалізаваны ў рамках міжнародных калабарацый. Найбольш маштабнае супрацоўніцтва ў дадзеным кірунку Рэспубліка Беларусь наладзіла з Міжнародным навукова-тэхнічным цэнтрам (МНТЦ).

Міжнародны навукова-тэхнічны цэнтр – міжурдавая арганізацыя, створаная ў лістападзе 1992 г. на аснове міжнароднага пагаднення аб нераспаўсюджванні тэхналогій стварэння зброі масавага знішчэння. Заснавальнікамі цэнтра выступілі Еўрапейскі саюз, Расія, Японія і ЗША. Галоўнымі мэтамі арганізацыі абвешчалася дапамога вучоным Садружнасці Незалежных Дзяржаў у пераарыентацыі намаганняў на мірную дзейнасць, прадухіленне распаўсюджвання тэхналогій і спецыяльных ведаў у галіне распрацоўкі і вытворчасці зброі масавага знішчэння і сродкаў іх дастаўкі [1]. Такія фундатары цэнтра, як ЗША, Еўрапейскі саюз і Японія спадзяваліся, што рэалізацыя падобнай ініцыятывы стрымае міграцыю вучоных, якія ў папярэднія дзесяцігоддзі выконвалі даследаванні і распрацоўкі для ваенна-прамысловага комплексу (ВПК) СССР, а таксама прадухіліць распаўсюджванне ваенных тэхналогій у трэція краіны. Дзяржавамі-ўдзельніцамі МНТЦ на постсавецкай прасторы сталі Арменія, Грузія, Казахстан, Кыргызстан і Таджыкістан, дзе размясціліся рэгіянальныя бюро Цэнтра.

¹ Канверсія абароннай прамысловасці – рэгулюемы дзяржавай працэс арганізацыйных, прававых, тэхналагічных, навукова-тэхнічных, сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў абароннай прамысловасці ў мэтах частковай або поўнай пераарыентацыі на выпуск прадукцыі грамадзянскага прызначэння раней задзейнічаных вытворчых магутнасцей, навукова-тэхнічнага патэнцыялу і працоўных рэсурсаў арганізацый абароннай прамысловасці.

У 1994 г. да пагаднення далучылася Рэспубліка Беларусь, што прадугледжвала арганізацыю каардынацыйнага аддзялення. Ідэю стварэння ў Мінску цэнтра, які б прыцягнуў замежныя інвестыцыі ў галіне навукі і перадавых тэхналогій, віталі Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Камітэт па навуцы і тэхналогіях, Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь [2, арк. 160–163]. У далучэнні Беларусі да дзейнасці Міжнароднага навукова-тэхнічнага цэнтра былі зацікаўлены і дзяржавы-стваральніцы. Нягледзячы на тое што ва ўмовах Савецкага Саюза прадпрыемствы і навуковыя арганізацыі Беларусі не займаліся непасрэднай распрацоўкай і стварэннем зброі масавага знішчэння, яны праводзілі працу ў памежных кірунках, ажыццяўлялі даследаванні, вынікі якіх маглі быць выкарыстаны ў сістэме дастаўкі, навадзення ядзернай зброі, а таксама мадэлявання яго знішчальных фактараў. Наяўнасць высокакваліфікаваных спецыялістаў патэнцыйна дазваляла прыцягнуць іх да працы над праблемамі стварэння зброі ў трэціх краінах. Таму арыентацыя такіх спецыялістаў і навуковых калектываў на даследаванні ў грамадзянскай галіне бачылася найбольш аптымальным варыянтам [3, арк. 46]. У выніку перамоў бакі дамовіліся аб тым, што тэматыка праектаў для Беларусі павінна распаўсюджвацца на ядзерную фізіку, электроніку, машынабудаванне, матэрыялазнаўства. Такім чынам, улічвалася спецыфіка ўдзелу беларускіх вучоных у абаронных даследаваннях савецкага перыяду [4, арк. 36–37].

У красавіку 1995 г. падчас афіцыйнага візіту ў Беларусь дэлегацыі МНТЦ на чале з выканаўчым дырэктарам А. Ламацькім было падпісана пагадненне аб адкрыцці на базе Акадэмічнага навукова-тэхнічнага комплексу «Сосны» Інфармацыйна-каардынацыйнага бюро цэнтра, што выконвала свае функцыі да стварэння рэгіянальнага аддзялення [5, арк. 29]. 19 чэрвеня 1996 г. Беларусь заключыла пагадненне аб умовах знаходжання ў краіне Беларускага рэгіянальнага аддзялення Міжнароднага навукова-тэхнічнага цэнтра. Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 26 чэрвеня 1998 г. НАН Беларусі была прызначана галоўным органам па пытаннях супрацоўніцтва з МНТЦ. На віцэ-прэзідэнта акадэміі П. А. Віцязя былі ўскладзены паўнамоцтвы па каардынацыі супрацоўніцтва [6, арк. 148]. Прычым Беларускае рэгіянальнае аддзяленне разглядалася

ў якасці арганізацыйнага цэнтра развіцця навукова-тэхнічнага ўзаемадзеяння з краінамі Еўрапейскага саюза і іншымі ўдзельнікамі МНТЦ [4, арк. 36–37]. Спецыялісты аддзялення займаліся правядзеннем кансультацый па афармленні прапанов па праектах і іх рэалізацыі, зборам і распаўсюджваннем інфармацыі па замежных навуковых цэнтрах, праграмах, стажыроўках, канферэнцыях, правядзеннем вучэбных курсаў і семінараў, аказаннем дапамогі ў набыванні абсталявання і афармленні мытных дакументаў і інш. [7, арк. 43]. Дзейнасць МНТЦ забяспечвалася двума бакамі. Фінансаванне беларускім бокам ажыццяўлялася са сродкаў рэспубліканскага бюджэту на міжнароднае навукова-тэхнічнае супрацоўніцтва. Па стане на май 1996 г. Беларусь аказала аддзяленню першапачатковую матэрыяльную дапамогу ў памеры 248 млн бел. руб. (20 тыс. дол. ЗША) [7, арк. 45]. Прадугледжвалася, што кожная прапанова па праекце будзе падтрымана ўрадам.

Пачатак фінансавання даследчых праектаў па лініі МНТЦ быў пакладзены ў 1994 г. Падтрымку першаму і адзінаму на той час праекту ў памеры 169 тыс. дол. ЗША аказала Японія. Заданне тычылася праблем ядзерных рэактараў, дзе галоўным выканаўцам выступаў Інстытут радыяцыйных фізіка-хімічных праблем НАН Беларусі, а замежным калабаратарам – Навукова-даследчы інстытут ядзернай энергіі Японіі. У наступным годзе таксама адзіны праект на тэму «Матэматычнае мадэляванне прыродных і антрапагенных аварый і іх уплыў на навакольнае асяроддзе і экалогію» (кіраўнік – Г. С. Раманаў) падтрымалі Злучаныя Штаты Амерыкі (488 тыс. дол. ЗША) [8; 9]. Вядучым выканаўцам з’яўляўся Інстытут цепла- і масаабмену імя А. В. Лыкава НАН Беларусі, сувыканаўцамі – БДУ і Маскоўскі інжынерна-фізічны інстытут, замежнымі калабаратарамі – нацыянальныя лабараторыі Міністэрства энергетыкі ЗША: Лос-Аламос і Сандзія. Удзел у праекце прынялі 32 спецыялісты, якімі па выніках працы былі падрыхтаваны 75 публікацый, 54 даклады і прэзентацыі на навуковых форумах [9].

У 1996 г. да фінансавання навуковых даследаванняў і распрацовак далучыўся Еўрапейскі саюз. Усяго за 1996–2000 гг. у рамках супрацоўніцтва з Міжнародным цэнтрам было прафінансавана 35 праектаў з удзелам беларускіх спецыялістаў на суму 6595,113 тыс. дол. ЗША, з іх 3923,84 тыс. дол. ЗША, або 60 % ад агульнага аб’ёму, – падтрымка ЕС. Удзельная вага еўрапейскіх інвестыцый складала ад 8 % у 1996 г. да 95 % у 1997 г. і 1999 г. [9]. Пры гэтым доля падтрымкі ЕС беларускіх заданняў была ўдвая большай у параўнанні з доляй ЕС у агульных выдатках на дзейнасць Цэнтра [10, с. 7; 11, с. 7; 12, р. 5]. Такім чынам, краіны ЕС выступалі ў якасці галоўнага інвестара канверсіі беларускай навукі ў рамках дзейнасці МНТЦ.

Хутка павялічвалася колькасць даследаванняў. Калі ў 1994 г. з 92 праектаў, прафінансаваных МНТЦ,

толькі адзін выконваўся беларускімі даследчыкамі (169 тыс. дол. ЗША), то ў 1996 г. – 6 праектаў (780 тыс. дол. ЗША), у 2000 г. – 11 (2507,924 тыс. дол. ЗША) [8]. Ажыццяўлялі праекты навукова-даследчыя арганізацыі НАН Беларусі (Інстытут фізікі імя Б. І. Сцяпанавы, Інстытута цепла- і масаабмену імя А. В. Лыкава, Інстытут малекулярнай і атамнай фізікі, Інстытут праблем энергетыкі, Інстытут тэхнічнай кібернетыкі¹, Рэспубліканскі навукова-тэхнічны цэнтр дыстанцыйнай дыягностыкі прыроднага асяроддзя «Экамір» і інш.), БДУ, БНТУ, БДУІР, Ваенная акадэмія Рэспублікі Беларусь і інш. Усе інстытуты, што атрымалі гранты МНТЦ, прадстаўлялі г. Мінск. Былі прафінансаваны такія даследаванні і распрацоўкі, як «Выяўленне новых фармакалагічна актыўных рэчываў» (БДУ, 450 тыс. дол. ЗША), «Цярплівы манітор» (БДУІР, 258,15 тыс. дол. ЗША), «Кампактны лазер цвёрдага цела» (Інстытут фізікі імя Б. І. Сцяпанавы НАН Беларусі, 398 тыс. дол. ЗША) і інш. [10, с. 7; 11, с. 32]. Праект па праблеме аховы навакольнага асяроддзя выконвала група вучоных Інстытута цепла- і масаабмену імя А. В. Лыкава НАН Беларусі, якая вывучала наступствы тэхнагенных і прыродных катастроф на прыродныя ўмовы і экалогію [13, с. 33]. У 2000 г. упершыню быў падтрыманы праект з удзелам беларускіх медыкаў. Галоўнай арганізацыяй па яго выкананні з’яўляўся Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт. Заданне, на якое выдзялялася 257 тыс. дол. ЗША, выконвалася пры ўдзеле Інстытута тэхнічнай кібернетыкі НАН Беларусі [14, с. 5, 14]. У выніку было распрацавана праграмае забеспячэнне для аналізу каляровых медыцынскіх відарысаў і дыферэнцыраванай дыягностыкі захворванняў шчытападобнай залозы [15, арк. 129–130].

У Беларусі праекты Міжнароднага цэнтра мелі сваю асаблівасць – высокая вага сумесных праектаў са спецыялістамі дзвюх краін СНД. Так, у Арменіі і Расіі доля апошніх складала каля 5 %, а ў Беларусі – 27 % [16, с. 31]. Акрамя таго, калі ў агульнай колькасці грантаў МНТЦ пераважалі такія кірункі, як біятэхналогіі і навука аб жыцці (27 %), ахова навакольнага асяроддзя (15 %), то ў Беларусі 40 % выдзеленых грантаў былі рэалізаваны ў галіне фізікі, а два пералічаныя вышэй напрамкі складалі толькі 18 % і 10 % адпаведна. Зусім не былі прадстаўлены такія галіны, як транспарт, неядзерная энергетыка, што прысутнічалі ў агульнай колькасці [14, с. 9, 18]. Айчыныя спецыялісты прымалі ўдзел у правядзенні фундаментальных даследаванняў у такіх навуковых галінах, як фізіка, біятэхналогіі, ахова навакольнага асяроддзя, інфармацыйныя і камунікацыйныя тэхналогіі [17, с. 122].

Больш за ўсіх з МНТЦ супрацоўнічала НАН Беларусі, якая атрымала 85 % фінансавання па праектах. На долю вучоных Міністэрства адукацыі прыходзілася 10 % выкананых праектаў, Міністэрства прамысло-

¹ Зараз – Аб’яднаны інстытут праблем інфарматыкі.

васці – 4 %, Міністэрства абароны – 1 % [16, с. 31]. Лідарам канверсіі пад эгідай МНТЦ у рэспубліцы з'яўляўся Інстытут фізікі імя Б. І. Сцяпанавы НАН Беларусі, які толькі ў 1999–2000 гг. удзельнічаў у рэалізацыі 5 праектаў па лазернай тэматыцы на агульную суму 707,7 тыс. дол. ЗША [18]. У праекце «Развіццё тэхналогіі масавай вытворчасці свінцова-ванадзіевых сцынцыляцыйных крышталёў» прымалі ўдзел спецыялісты Навукова-даследчага інстытута ядзерных праблем БДУ. Гэта быў адзін з найбуйнейшых праектаў, што атрымаў падтрымку ў межах партнёрства Еўрапейскага цэнтра ядзерных даследаванняў (ЦЭРН) і МНТЦ.

Не толькі навукова-даследчыя распрацоўкі падтрымліваліся МНТЦ. Так, у рамках дзейнасці Цэнтра фінансаваліся вучэбныя курсы па менеджменту і бізнесу. Для падрыхтоўкі новых праектаў, пошуку партнёраў, удзелу ў семінарах працавала Праграма грантаў на распрацоўку праектаў. З 1995 г. з мэтай азнаёмлення з працэдурамі і прынцыпамі функцыянавання Цэнтра пачала дзейнічаць Праграма стыпендыяў, якая прадстаўляла магчымасць зацікаўленым установам накіраваць сваіх супрацоўнікаў на спецыяльнае навучанне [19, с. 90]. Такім чынам вырашалася задача пашырэння мабільнасці вучоных. Разам з тым кіраўніцтва Цэнтра прыйшло да высновы, што спецыялісты СНД найбольш эфектыўна працавалі ва ўмовах сваіх краін [20, р. 19]. Відавочна, што моўны фактар, а дакладней нізкі ўзровень валодання замежнымі мовамі, займаў тут адно з вызначальных месцаў.

Праблемы канверсіі навукова-тэхнічнага патэнцыялу Беларусі разглядаліся на міжнародным семінары Міжнароднага навукова-тэхнічнага цэнтра, праведзенага ў 1999 г. у Мінску па прапанове НАН Беларусі. Тэматыка абмеркаваных пытанняў была надзвычай шырокай: ад праблем рэкультывацыі ваенных баз, стварэння новых матэрыялаў і тэхналогій да камп'ютарнага даследавання тэкстаў і гравюр «Бібліі» Ф. Скарыны [6, арк. 146–147]. Удзел у працы форуму прынялі прадстаўнікі МНТЦ і вучоныя з Францыі, Германіі, Партугаліі, Расіі, Украіны і Японіі. Разам з тым 80 % дакладаў разглядалі вынікі даследаванняў, якія былі праведзены ва ўстановах і на прадпрыемствах Мінска [21, с. 8]. Мерапрыемства спрыяла далейшаму ўмацаванню супрацоўніцтва, аб чым сведчыць дамоўленасць удзельнікаў аб арганізацыі рэгулярнага беларуска-германа-французскага семінара па квантавай электроніцы і лазернай спектраскапіі [22, с. 54].

Супрацоўніцтва вучоных Беларусі з іх замежнымі калегамі ў рамках дзейнасці Міжнароднага цэнтра магло быць больш плённым, каб не шэраг стрымліваючых фактараў. На ўзровень фінансавай падтрымкі навуковых даследаванняў па лініі Цэнтра ўплывала пагаршэнне ў 1997 г. палітычных узаемадчынненняў паміж Рэспублікай Беларусь і краінамі Еўрапейскага саюза, ЗША. Сітуацыя праявілася падчас удзелу

беларускай дэлегацыі ў XIII пасяджэнні Савета кіраўнікоў МНТЦ, якое прайшло 30 чэрвеня 1997 г. Нягледзячы на тое што краіны-фінансісты зацікавіліся многімі беларускімі праектамі (іх было прадстаўлена 14 на суму 3,3 млн дол. ЗША), прыняцце канчатковага рашэння адкладвалася да наступнай сустрэчы, што тлумачылася незавершаным пераглядам усіх заяў і непадрыхтаванасцю фінансавання з боку Японіі. На той момант не пацвердзілі свайго фінансавага ўдзелу ЕС і ЗША. Найбольш ляльна да Беларусі адносілася Японія, аднак і яе пазіцыя адносна беларускіх праектаў мянялася, хутчэй за ўсё пад уздзеяннем ЕС і ЗША, не на карысць Беларусі [23, арк. 94]. Немалаважнае значэнне мела яшчэ і тое, што рашэнні Савета кіраўнікоў прымаліся абавязковым кансэнсусам усіх удзельнікаў кіруючага органа [1]. У выніку ў наступным годзе былі падтрыманы ўсяго толькі 2 беларускія праекты на суму 368,63 тыс. дол. ЗША, што складала 1,4 % заданняў, выкананых з краінамі СНД, і «адкінула» Беларусь на апошняе месца [24; 11, р. 6]. Нягледзячы на тое што ў 2000 г. МНТЦ было падтрымана ўжо 11 праектаў з удзелам айчынных вучоных, сярод 6 краін СНД, што падпісалі Пагадненне аб заснаванні МНТЦ, Беларусь займала перадапошняе месца і саступала не толькі Расіі (238), але і Казахстану (20), Арменіі (18), Грузіі (17) [11, с. 7]. Зацягваюцца і адказ на ноту Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь аб намерах краіны быць уключанай у Савет кіраўнікоў МНТЦ, паколькі некаторыя краіны ўстрымліваліся ад станоўчага рашэння і тлумачылі гэта няпэўнасцю палітычнай сітуацыі ў Беларусі [25, арк. 94]. Адзначым, што Беларусь заняла ратацыйнае месца ў Савеце толькі ў 2003 г., пасля Казахстана, Арменіі і Грузіі [26].

Паміж Рэспублікай Беларусь і Міжнародным навукова-тэхнічным цэнтрам узніклі непаразуменні наконт фінансавых аперацый, якія праводзіліся ў Беларусі па атрыманых выплатах. Справа ў тым, што фінансаванне заданняў ажыццяўлялася ў свабодна канверсаванай валюце і складалася з дзвюх частак: пераводаў на рахункі арганізацый-выканаўцаў і выплат грантаў спецыялістам-удзельнікам праектаў. Згодна з вышэйпералічанымі дакументамі, выдаткі па праектах не павінны былі ўключаць у сябе які-небудзь элемент прыбытку, а таксама сумы на выплату любых падаткаў, пошлін і збораў, тарыфаў і плацяжоў. Нягледзячы на гэта ў Беларусі з індывідуальных грантаў збіралася 5 % пошліна за пераводы ў замежнай валюце. Акрамя таго, 50 % сродкаў, што паступалі на рахункі арганізацый-выканаўцаў, падлягалі абавязковаму продажу на Міжбанкаўскай валютнай біржы. Такая сітуацыя разглядалася МНТЦ як атрыманне прыбытку са сродкаў, якія выдзяляліся навуковым калектывам, што было забаронена статутам арганізацыі [27, арк. 119]. Абавязковая рэалізацыя валюты ўскладняла паспяховае выкананне заданняў – сродкі пераводзіліся выканаўцам у адпаведнасці са строгім каштарысам праектаў. Кіраўніцтва МНТЦ упершыню

сутыкнулася з такой праблемай у краінах СНД і лічыла, што такая сітуацыя можа прывесці да спынення супрацоўніцтва. НАН Беларусі падрыхтавала і накіравала на разгляд Камітэта па навуцы і тэхналогіях і Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь, шэрагу міністэрстваў праекты дакументаў аб вызваленні выканаўцаў праектаў ад пошлін і абавязковага продажу валюты [27, арк. 120]. Рэакцыя была дастаткова хуткай, і ўжо 24 сакавіка 1997 г. Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь і Нацыянальны банк прынялі Пастанову «Аб вызваленні арганізацый-выканаўцаў праектаў Міжнароднага навукова-тэхнічнага цэнтра ад абавязковага продажу валютных сродкаў» [28, арк. 88].

Свой погляд на абмежаваную колькасць прафінансаваных беларускіх праектаў выказалі спецыялісты Беларускага інстытута сістэмнага аналізу і інфармацыйнага забеспячэння навукова-тэхнічнай сферы (БелІСА), якія лічылі МНТЦ палітызаванай арганізацыяй, адзначалі непразрыстасць адбору заяў, калі апошнія па незразумелых прычынах, атрымаўшы вельмі высокія балы, рэкамендаваліся да рэалізацыі без выдзялення сродкаў [29]. Такімі прапановамі, напрыклад, былі праблемы вадкакрысталічных экранаў, аптычнае дыстанцыйнае зандзіраванне для стварэння цеплавых мап па экалогіі і рэсурсах, распрацоўка метадалогіі і праграмных інструментаў для ацэнкі экалагічнай рызыкі і рэабілітацыйных мерапрыемстваў на тэрыторыі Беларусі, лагічнае кіраванне механічнымі сістэмамі і інш. [9].

Нягледзячы на пазначаныя стрымліваючыя фактары, навукова-тэхнічнае супрацоўніцтва Беларусі з замежнымі партнёрамі ў рамках дзейнасці МНТЦ мела плённы характар. Падтрымка навукова-даследчых распрацовак з боку ЗША, Японіі і, найперш, Еўрапейскага саюза, спрыяла стабілізацыі фінанса-

вага становішча і асобных навуковых калектываў, і ўстаноў у цэлым. Умацоўвалася матэрыяльна-тэхнічная база лабараторый. Супрацоўніцтва ў рамках МНТЦ пашырала мабільнасць беларускіх вучоных, спрыяла актывізацыі навуковых кантактаў з вучонымі шэрага краін СНД, і ў першую чаргу Расіі. Сямінары і канферэнцыі, кансультацыі супрацоўнікаў цэнтра, замежных калабаратараў, што прадстаўлялі вядучыя навуковыя цэнтры ЕС, ЗША і Японіі, закладвалі тэрэтычны падмурак і фарміравалі практычныя навыкі па праблемах менеджменту і бізнесу ў навукова-тэхнічнай сферы. Пры фінансавай падтрымцы МНТЦ і яго партнёраў беларускія вучоныя атрымалі магчымасць прадставіць вынікі сваіх даследаванняў на важных міжнародных форумах, азнаёміцца з працай замежных калег. Па выніках рэалізацыі праектаў у замежных часопісах друкаваліся артыкулы беларускіх спецыялістаў, што дазваляла апошнім прымаць удзел у абмеркаванні важных навуковых праблем, абазначыць прысутнасць Беларусі ў сусветным навуковым супольніцтве. Тэрэтычныя напрацоўкі выкарыстоўваліся пры выкананні Дзяржаўных навукова-тэхнічных праграм, у працэсе выкладання ў беларускіх ВНУ. Канверсійныя праекты мелі выхадам такую прадукцыю, як медыцынская тэхніка, сістэмы сувязі, абсталяванне для паліўна-энергетычнага комплексу і інш. Створаныя праграмныя сістэмы і метадыкі былі запатрабаваны з боку беларускай прамысловасці. У той жа час галіновая навука была вельмі сціпла ўключана ў канверсійныя праекты МНТЦ. Абсалютная большасць апошніх была выканана навуковымі калектывамі НАН Беларусі. Такім чынам, канверсія праз Міжнародны навукова-тэхнічны цэнтр у асноўным закранула акадэмічную навуку.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Соглашение об учреждении Международного научно-технического центра // Международный научно-технический центр [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.istc.ru/istc/istc.nsf/va_webpages/StatutoryDocumentsAgreeEstabRus. – Дата доступа: 15.11.2013.
2. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 831. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь (проекты программ, справки, информации, переписка) за 1995 год. – Т. 3.
3. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 306. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь в области минимизации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и получении гуманитарной помощи (ноты, информации, переписка и др.) за 1993 год. – Т. 2.
4. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 829. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь (проекты программ, справки, информации, переписка) за 1995 год. – Т. 1.
5. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 830. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь (ноты, информации, переписка и др.) за 1995 год. – Т. 2.
6. ЦНА НАН Беларусі. – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 3401. Постановления Бюро Президиума НАН Беларуси пп. 131-264 за 1998 г. – Т. 2.
7. Бягучы архіў аддзела міжнароднага навукова-тэхнічнага супрацоўніцтва Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь. Межведомственные соглашения с дальним зарубежьем. Соглашение Правительства Республики Беларусь с зарубежными организациями. – Т. 1.
8. Бягучы архіў Беларускага рэгіянальнага аддзялення МНТЦ. Праекты МНТЦ, выкананыя беларускімі навукоўцамі ў 1994–2000 гг.
9. Белорусские проекты МНТЦ // Международный научно-технический центр [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.istc.ru/istc/db/projects.nsf/site-all-by-number-new?OpenView&start=1&count=20&category=B&lang=Eng>. – Дата доступа: 15.11.2013.
10. Международный научно-технический центр: годовой отчет за 1999 год // МНТЦ. – 2000. – 27 с.
11. Международный научно-технический центр: годовой отчет за 2000 год // МНТЦ. – С. 36.
12. International Science & Technology Center: 1998 Annual Report // ISTC. – 23 p.

13. Международный научно-технический центр: годовой отчет за 1996 год // МНТЦ. – 90 с.
14. Дашук, А. Н. Возможности поддержки международного научно-технического сотрудничества в области здравоохранения через Международный научно-технический центр / А. Н. Дашук // Белорусский институт системного анализа и информационного обеспечения научно-технической сферы. – 2002–2008 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.belisa.org.by/pdf_fp6/pr5.pdf. – Дата доступу: 25.05.2008.
15. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 86. Документы об отношениях Республики Беларусь с Германией (записки бесед, отчеты, ноты, информации, переписка и др.) за 1992 г. – Т. 2.
16. Развитие науки Беларуси в 1999 году (Аналитический доклад) / ГКНТ Респ. Беларусь; под общ. ред. В. И. Недилько [и др.]. – Минск, 2000. – 61 с.
17. О прогнозе социально-экономического развития Союзного государства на 2001 г.: постановление № 8 Совета Министров Союзного государства от 15.05.2001 // Законы России [Электронны рэсурс]. – 2007. – Рэжым доступу: http://www.lawrussia.ru/-bigtexts/law_3324/page2.htm. – Дата доступу: 13.10.2007.
18. 10 лет белорусско-германских отношений: 2-е изд. с изм. и доп. / Посольство Федерат. Респ. Германия в Минске. – Берлин; Минск, 2004. – 150 с.
19. Недилько, Л. М. Современные направления и программы международного научно-технического сотрудничества в Беларуси / Л. М. Недилько // Научно-инновационная деятельность в условиях переходной экономики: сб. науч. тр. / НИЭИ Мин-ва экономики Респ. Беларусь. – Минск, 1997. – С. 82–99.
20. EU cooperation with the NIS in science and technology // European Commission [Electronic resource]. – 2000. – Mode of access: http://ec.europa.eu/research/nis/pdf/nis_en.pdf. – Date of access: 25.08.2013.
21. Конверсия научных исследований в Беларуси в рамках деятельности МНТЦ: материалы Межд. семинара, Минск, 17–22 мая 1999 г. / Ин-т физики НАНБ; науч. ред. А. П. Войтович. – Минск, 1999. – 344 с.
22. Клепацкий, А. Б. Конверсия научных исследований и деятельность Международного научно-технического центра / А. Б. Клепацкий, В. В. Филиппов, А. А. Слонимский // Вестн. Фонда фундаментальных исследований. – 1999. – № 4. – С. 45–54.
23. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 1334. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь (информации, ноты, переписка и др.) за 1997 г. – Т. 2.
24. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 1179. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь (проект постановления, планы, информации, переписка) за 1996 г. – Т. 1.
25. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 1184. Документы о международном сотрудничестве Республики Беларусь в связи с 10-й годовщиной чернобыльской катастрофы (информации, ноты, переписка) за 1995–1996 гг.
26. Заявления Совета управляющих // Международный научно-технический центр [Электронны рэсурс]. – 1993–2008. – Рэжым доступу: http://www.istc.ru/istc/istc.nsf/va_WebPages/StatementsoftheGoverningBoardRus. – Дата доступу: 29.02.2010.
27. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 1008. Документы о двусторонних отношениях Республики Беларусь с Испанией (проект соглашения, информации, переписка) за 1996 г.
28. Архіў МЗС Рэсп. Беларусь. – Фонд 907. – Воп. 2. – Спр. 1179. Документы о международном научно-техническом сотрудничестве Республики Беларусь (проект постановления, планы, информации, переписка) за 1996 г. – Т. 1.
29. Михейшин, А. А. Беларусь: потенциал для международного сотрудничества в области инноваций и трансфера технологий / А. А. Михейшин, О. А. Мееровская // Ośrodek Przetwarzania Informacji [Электронны рэсурс]. – 2007. – Рэжым доступу: <http://www.opi.org.pl/repository/1448f1ec3f78147934307d7b0038-cb12XkGND6.pdf>. – Дата доступу: 14.04.2008.

Екатерина Кривичанина

РЕСПУБЛИКА БЕЛАРУСЬ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ЦЕНТР: СТАНОВЛЕНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА

Резюме

В статье изучается проблема конверсии научных исследований и разработок в Республике Беларусь в рамках сотрудничества государства с Международным научно-техническим центром. Определена заинтересованность в совместной деятельности как со стороны Беларуси, так и со стороны учредителей данной межправительственной организации, в первую очередь Европейского союза и США. Отмечено, что при определении основных приоритетов сотрудничества с Республикой Беларусь руководство МНТЦ учитывало специфику участия белорусских ученых в оборонных исследованиях советского периода. Представлена история создания Белорусского регионального отделения МНТЦ, участие сторон в обеспечении его функционирования, основные задачи и направления деятельности бюро. Белорусское отделение рассматривалось в качестве организационного центра развития научно-технических связей с участниками МНТЦ. Сделан вывод о том, что главным инвестором конверсии белорусской науки в рамках деятельности Центра выступали страны Европейского союза. Ведущими участниками проектов являлись научно-исследовательские подразделения Национальной академии наук Беларуси и белорусские университеты (85 % и 10 % соответственно). Таким образом, конверсионные проекты, выполненные в рамках Международного научно-технического центра, в основном затронули академическую науку. Автором отмечено, что сотрудничество в рамках МНТЦ способствовало росту мобильности белорусских ученых, активизации научных контактов с коллегами из стран Содружества Независимых Государств, и в первую очередь России. Опубликованные в авторитетных международных научных изданиях, представленные на международных форумах результаты исследований позволяли белорусским ученым принимать участие в обсуждении актуальных научных проблем,

волнующих мировое научное сообщество. Вместе с наблюдавшейся положительной динамикой количества выполненных проектов отмечены политические и экономические факторы, сдерживающие более динамичное развитие научно-технической кооперации белорусских ученых и их зарубежных коллег.

Katsiaryna Kryviechanina

THE REPUBLIC OF BELARUS AND THE INTERNATIONAL SCIENCE AND TECHNOLOGY CENTER: EMERGENCE OF COOPERATION

Summary

Researcher is studying the problem of conversion of research in the Republic of Belarus in the framework of cooperation between the state with the International Science and Technology Center. Article defines interest in the joint venture, both from Belarus and by the founders of this intergovernmental organization, especially the European Union and the United States. It is noted that in determining the main priorities of cooperation with the Republic of Belarus, management takes into account the specifics of the ISTC participation of Belarusian scientists in the defense research of Soviet period. The author considered the history of creation of the Belarusian regional branch of the International Science and Technology Center, the main tasks and activities of this bureau. Belarusian Division was seen as an organizational center of scientific and technical ties with members of the ISTC. She is concluded, that the main investor of the conversion of the Belarusian science through the activities of the center are the countries of the European Union. The leading members of the project were the research divisions of the National Academy of Sciences of Belarus and Belarusian universities (85 % and 10 % respectively). In this way, conversion projects, carried out in the framework of the International Science and Technology Center, touch on mainly the academic science. The author notes, that the cooperation in the framework of ISTC boosted mobility Belarusian scientists, enhancing scientific contacts with colleagues from the Commonwealth of Independent States, especially with Russia. The results of studies, which were published in prestigious international scientific journals, were presented at international forums, allowed Belarusian scientists to participate in the discussion of topical scientific issues that troubled the international scientific community. Together with the observed growth in the number of projects the author have marked the political and economic constraints to more rapid development of scientific and technical cooperation between Belarusian scientists and their international counterparts.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 02.12.2013

Виктор Тригубович,
старший преподаватель Военной академии Республики Беларусь;
Вячеслав Шатко,
профессор Военной академии Республики Беларусь, кандидат военных наук (Минск, Беларусь)

ОТБОР И ПОДГОТОВКА КОМАНДИРОВ МЛАДШЕГО ЗВЕНА УПРАВЛЕНИЯ: ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ АРМИЙ

В настоящей статье на основе изучения зарубежных и отечественных источников проанализирован опыт вооруженных сил США, Германии, Великобритании и Франции, рассмотрены основные составляющие действующих там систем отбора, подготовки и прохождения службы младшими командирами, вскрыты их положительные моменты и недостатки.

Главным направлением в подготовке младшего командного состава в вооруженных силах ведущих стран мира является получение начального военного образования и последующее его совершенствование в ходе прохождения им военной службы в зависимости от специальностей и занимаемых должностей. Непрерывный, многоуровневый и последовательный процесс подготовки командиров младшего звена управления в армиях зарубежных государств представляет определенный научный и практический интерес и может быть использован в Вооруженных Силах Республики Беларусь с учетом отечественной теории и практики решения данной проблемы.

Исходя из этого, несмотря на имеющиеся положительные тенденции в подготовке командиров младшего звена управления для Вооруженных Сил Республики Беларусь, в статье сформулированы выводы, реализация которых, по нашему мнению, поможет более качественно решить задачу обеспечения потребностей войск в подготовленных кадрах младшего командного состава.

В ходе исследования установлено, что в армии США сержанты составляют почти 1/3 ее состава [1, с. 21]. Они занимают младшие командные (командиры отделений, заместители командиров взводов, помощники командиров рот, батальонов), штабные, административные и технические должности в подразделениях, частях и штабах всех уровней. Поэтому в Вооруженных силах (ВС) США кадровая политика по формированию сержантского корпуса является важнейшей частью военного строительства.

Отбор кандидатов на военную службу в армии США проводится круглый год вербовочными пунктами на территории всех штатов. Этим занимаются специально подготовленные сержанты-вербовщики. Отобранные добровольцы направляются на приемные пункты новобранцев, которые обеспечивают по-

требности в личном составе всех видов вооруженных сил. Там кандидаты в военнослужащие в течение 4–6 дней проходят медицинское освидетельствование. Путем тестирования по 100-балльной шкале проверяется их общеобразовательная и физическая подготовка, выявляются способности и наклонности. По результатам тестирования кандидаты в сержанты подразделяются на пять категорий: 1-я – набравшие 93–100 баллов; 2-я – 65–92 балла; 3-я – 31–64 балла; 4-я – 10–30 баллов; 5-я – 0–9 баллов [2, с. 63]. На основе тестирования им определяется соответствующая воинская специальность. Например, кандидаты 1-й категории могут поступить в офицерскую кандидатскую школу, а представители 5-й категории на военную службу не принимаются. Отобранные добровольцы подписывают контракт и принимают присягу, им предоставляется право выбора воинской части и места службы. После этого новобранцам присваивается первичное воинское звание: в сухопутных войсках и военно-морских силах (ВМС) – рекрут, в военно-воздушных силах (ВВС) и морской пехоте – рядовой. Все они направляются в учебные центры для прохождения недельного курса первоначальной одиночной подготовки. Уже на данном этапе начинается отбор военнослужащих для обучения на должности сержантов.

Кроме того, кандидаты в сержанты отбираются из числа рядовых солдат, безупречно прослуживших не менее одного года и имеющих задатки лидера. Первой и последней инстанцией, которая определяет не только возможность подготовки сержанта из рядового, но и дальнейшей их доподготовки перед назначением на вышестоящую должность, являются советы сержантов рот, батальонов, полков, бригад, баз, дивизий, командований (рис. 1) [2, с. 66].

Для подготовки сержантов во всех видах ВС США развернута широкая сеть стационарных учебных заведений (всего их насчитывается 27). Главенствующее место в этой системе принадлежит училищу, готовящему главных сержантов (форт Блисс в штате Техас) [3, с. 10].

Анализ системы подготовки сержантов показал, что она представляет собой последовательный, строго регламентированный процесс в течение всей их

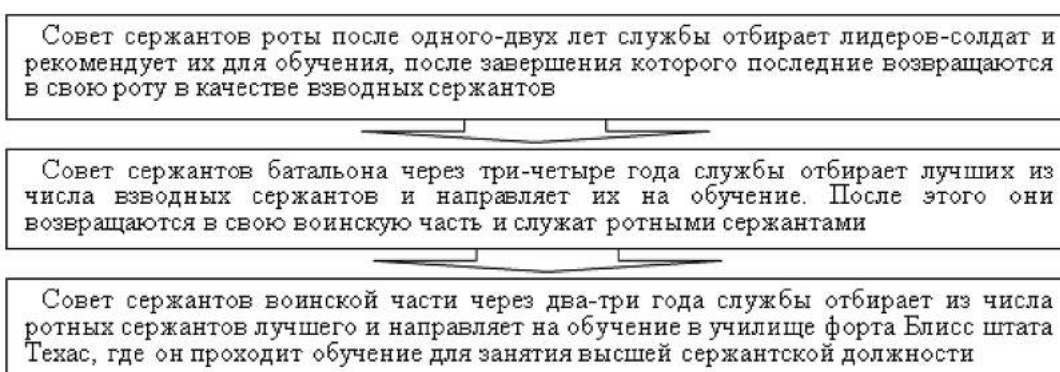

Рис. 1. Порядок работы советов сержантов по отбору кандидатов в младшие командиры

службы и подразделяется на четыре уровня. Каждый уровень подготовки имеет свою программу обучения, по завершении которой сержантам присваивается соответствующая степень профессиональной квалификации.

Первому уровню подготовки сержантов соответствует начальный курс командирской подготовки школ. Обучение проводится в течение 4 недель для военнослужащих всех военно-учетных специальностей. Основной целью данного курса является изучение прав и обязанностей сержантов [4, с. 25].

По окончании курса выпускникам присваивается 2-я степень профессиональной квалификации, что позволяет им претендовать на присвоение воинского звания «сержант» с последующим назначением на вышестоящую должность.

На втором уровне программа обучения направлена на подготовку командиров отделений. При отборе кандидатов предпочтение отдается сержантам, претендующим на должности командиров отделений, а также выслужившим установленные сроки в прежних воинских званиях. Продолжительность обучения зависит от военно-учетной специальности (ВУС) курсантов и может составлять от 2 до 19 недель. В период обучения на курсах сержанты изучают основы боевого применения отделения, методику управления подчиненными, порядок боевого и тылового обеспечения, принимают участие в практических занятиях по специальности в составе отделения, а также в полевых учениях [4, с. 28].

При успешном окончании курса им присваивается 3-я степень профессиональной квалификации, являющаяся условием для получения воинского звания «штаб-сержант».

На третьем уровне осуществляется углубленная подготовка сержантов с целью приобретения знаний и навыков, необходимых командиру взвода и его заместителю для организации повседневной деятельности подчиненного подразделения и управления личным составом во всех видах боя. Отбор кандидатов для обучения по этому курсу осуществляется специальной комиссией видов ВС с учетом потребностей в специалистах определенного профиля и ква-

лификации. Продолжительность обучения зависит от ВУС кандидатов и может составлять от 2 до 6 недель.

По окончании выпускникам присваивается 4-я степень профессиональной квалификации, которая является обязательным условием для получения воинского звания «сержант первого класса».

Четвертый уровень подготовки предусматривает окончание школы главных сержантов. Курс обучения может быть как очным, так и заочным. Продолжительность очного курса составляет до 9 месяцев. В ходе обучения приобретаются теоретические знания по всем аспектам штабной и командной деятельности сержантов. Особое внимание уделяется методике обучения и воспитания личного состава.

Небезынтересной является и система заочного обучения младших командиров. Так, право на заочное обучение (преимущественно для сержантского состава резервных компонентов) предоставляется специально отобраным кандидатам. Срок заочного обучения составляет 2 года. По окончании младшим командирам присваивается 5-я степень профессиональной квалификации и воинское звание «мастер-сержант» [4, с. 29].

После завершения каждого из курсов подготовки сержантского состава обучаемые сдают квалификационные экзамены (тесты), которые включают несколько упражнений (заданий). Результаты выполнения упражнений на экзамене суммируются. При оценке уровня подготовки выпускников полученное количество баллов переводится в проценты; максимальная сумма, которую обучаемый может получить по данному предмету, принимается за 100 %. При этом к выпускникам курсов предъявляются следующие квалификационные требования: общий физический тест – 60 % и более; топографическая подготовка – не менее 70 %; методика физической подготовки – не менее 70 %; индивидуальная подготовка – не менее 70 %; командирская подготовка – не менее 70 %. Обязательное условие для успешного завершения обучения – действия в итоговых комплексных учениях (проверка действий в различных ситуациях в составе отделения, взводов в зависимости от курса обучения) [4, с. 34].

Все четыре уровня подготовки сержантов обязательны для соответствующего карьерного роста. Обучаемый проходит их последовательно в течение примерно 20 лет военной службы. От уровня образования сержанта напрямую зависит присвоение ему очередного воинского звания [5, с. 94], а значит, и улучшение его материального и социального положения, поскольку оно, по мнению американского военного руководства, является главным стимулирующим фактором стремления сержантов к повышению профессионализма и продолжению военной карьеры [6, с. 3].

Таким образом, в ВС США уделяется значительное внимание корпусу младших командиров. В системе их подготовки большой интерес представляет ее последовательность – от рядового до главного сержанта ВС США. Заслуживают внимания методы подбора и профессиональной подготовки в процессе военной службы. Выдвижение сержантов на вышестоящие должности осуществляется их равными и старшими коллегами, что, на наш взгляд, немаловажно. Этот опыт отбора и подготовки младших командиров может быть полезным и для ВС Республики Беларусь.

Изучение состояния подготовки младших командиров в армии Федеративной Республики Германии (ФРГ) показало, что немецкая система имеет свои особенности. Так, установлено, что военнослужащие ВС ФРГ делятся на три категории: призывник – продолжительность службы 9 месяцев; доброволец, желающий продолжать службу; профессиональный солдат, подписавший контракт на 2 или 4 года. При этом в должности рядового можно служить до 12 лет. Если контрактник принимает решение стать младшим командиром, то он обязан пройти начальную подготовку унтер-офицеров и фельдфебелей [2, с. 71].

В ВС ФРГ комплектование младшими командирами возложено на управление кадров бундесвера. Оно координирует деятельность административно-хозяйственных управлений шести военных округов. Административно-хозяйственным управлениям подчинены 96 районных отделов комплектования, которые занимаются учетом призывников и резервистов, их медицинским освидетельствованием и распределением в соответствии с поступившими заявками от войск и мобилизационными планами бундесвера.

Кандидаты в унтер-офицеры отбираются из числа гражданских лиц в возрасте 17–25 лет, а также из военнослужащих срочной службы, прослуживших в войсках не менее шести месяцев. Первичный отбор кандидатов в унтер-офицеры из числа военнослужащих срочной службы проводится командирами подразделений.

Началом службы для сержанта является 12-месячная начальная подготовка и присвоение унтер-офицерского звания. Затем следует двухгодичная подготовка унтер-офицера, которая включает общую военную подготовку, командную и др. После обучения военнослужащий имеет право подписать следующий контракт на 4 года. И только на 4-м году служ-

бы унтер-офицер имеет право поступать в училище для фельдфебелей [1, с. 23–24].

Особенностью немецких требований к профессиональному фельдфебелю и основанием для его дальнейшей службы является обязательный возрастной ценз. Обычно ходатайство о приеме в профессиональные военные происходит после 10 лет службы. Большинство военнослужащих делает свой выбор на 9-м или 11-м году службы. Немецкие военные психологи считают, что человек, который становится профессиональным военным, должен обладать устойчивым характером, позволяющим ему принимать осмысленные решения. Молодые люди (до 27 лет) в этом отношении еще не сформированы до конца. Поэтому в законе принята граница в 27 лет. Этот возраст дает возможность не только заключать контракт на определенный срок, но и оставаться в бундесвере пожизненно профессиональным солдатом. Это возможно только по окончании фельдфебельской подготовки и наличии командирской характеристики. Самое высокое звание фельдфебелей – обер-штабсфельдфебель; как правило, в бундесвере получают это звание примерно в 50 лет [1, с. 23–24].

В интересах подготовки унтер-офицеров сухопутных войск в ВС ФРГ функционируют унтер-офицерская школа сухопутных войск (СВ) (Делич), восемь школ родов войск, учебный центр (Мунстер) и центр боевой подготовки СВ (Лецлинген).

Особое внимание в рамках программы уделяется курсу общевоинской подготовки фельдфебеля (2,5 месяца), который проводится в унтер-офицерской школе (Делич). При этом ежегодно организуются четыре подобных курса, на которых в общей сложности готовится около 2750 кандидатов в фельдфебеля. Распределение учебного времени (473 часа) на курсах по предметам обучения представлено на рис. 2 [7, с. 39].

В целях тренировки выносливости в ходе обучения предусмотрены два кросса на 6 км по пересеченной местности, марш-бросок на такую же дистанцию, а также 30-километровый марш со штатным вооружением.

Для обучения военнослужащих унтер-офицерская школа располагает всем необходимым для ведения боя в городе и в лесу, полосой препятствий в сложных условиях с использованием шумовых и световых эффектов, огневым городком для обучения стрельбе из стрелкового оружия.

Рис. 3. Этапы отбора и подготовки младших командиров в ВС Великобритании

Особое внимание при обучении уделяется выработке у обучаемых навыков лидера и организатора, способности самостоятельно и обоснованно принимать решения в сложных условиях обстановки, действовать, исходя из замысла старшего начальника.

Особенностью военной подготовки является взаимодействие военнослужащих в операциях многонациональных вооруженных сил за рубежом, управление ими подразделением в ходе выполнения таких задач, как патрулирование местности, охрана объектов инфраструктуры и др.

Так же как и в ВС США, в бундсвере действует принцип, в соответствии с которым военнослужащий должен постоянно развиваться в профессиональном и социальном плане. Это позволяет военному руководству ФРГ поддерживать требуемый уровень выучки личного состава, боевую готовность воинских частей и подразделений, гарантировать боеспособность войск при ведении боевых действий.

Таким образом, система подготовки младших командиров в ВС ФРГ имеет свои особенности, связанные с отбором и обучением в процессе прохождения военной службы. При этом решение о продолжении службы в качестве младшего командира обычно принимается после 10 лет службы рядовым-контрактником, как правило, в возрасте 27–28 лет. Такой же подход в отношении контрактников и прапорщиков может быть применен и в ВС Республики Беларусь.

Анализ системы отбора и подготовки сержантов ВС Великобритании показал, что она принципиально отличается от аналогичных систем США и ФРГ.

Так, отбор кандидатов в сержанты из числа гражданской молодежи производится через сеть вербовочных пунктов и центров отбора личного состава [8, с. 39]. В ходе отбора комиссия проводит проверку кандидата по следующим параметрам: анкетные данные, документы об образовании и профессии, поручитель-

ства (родителей, опекунов и прочие), характеристики и аттестации (директора, классных наставников, военного командования), результаты медицинского обследования, психофизического испытания и других видов тестирования для выявления уровня общеобразовательной подготовки, умственного и физического развития и определения пригодности к подготовке по определенной специальности.

Подготовка младших командиров из гражданской молодежи осуществляется в армейских профессионально-технических колледжах (принимаются юноши в возрасте от 16 до 17 лет, продолжительность обучения 1,5–3 года) и в учебных центрах подготовки младших командиров (15–16 месяцев), где курсанты, помимо военной специальности, получают общеобразовательную подготовку и гражданскую профессию. Выпускники по достижении 18 лет заключают контракты сроком на 9 лет с последующим пребыванием в регулярном резерве или на 22 года без пребывания в резерве.

Кроме того, подготовка младших командиров осуществляется в школах родов войск и служб, при которых созданы различные курсы, в том числе – командиров отделений (ланс-капралов) и заместителей командиров взводов (сержантов). Обучается на них личный состав, имеющий определенный опыт службы в войсках (продолжительность обучения – 8 недель).

В целом процесс подготовки младших командиров осуществляется в рамках организационной структуры системы военно-профессионального обучения личного состава. При этом все кандидаты (независимо от категории) проходят через этапы отбора, начальной (общевойсковой и по специальности), дальнейшей и последующей подготовки и переподготовки (рис. 3) [2, с. 73].

Продолжительность начальной подготовки (в зависимости от специальности) в СВ и ВМС составляют

2–6 недель, в ВВС – 2–12 месяцев. После завершения этого курса в учебных центрах военнослужащие направляются для дальнейшей специализации в центры родов войск и служб, где продолжительность учебы обусловлена ВУС.

Дальнейшая подготовка организуется в войсках в ходе одиночной и групповой подготовки. Одиночная подготовка проводится в зимний период обучения и направлена на отработку «индивидуальных функций» в составе расчетов, экипажей и подразделений. Групповая подготовка осуществляется в летний период обучения с целью отработки слаженности действий подразделений, расчетов и экипажей. Последующая подготовка повторяет содержание дальнейшей подготовки, дополняя ее новыми усложненными условиями.

Таким образом, из вышеизложенного следует, что в ВС Великобритании отбору и подготовке сержантов уделяется значительное внимание. Отбор кандидатов в сержанты включает два направления – из числа добровольцев-военнослужащих, имеющих определенный служебный опыт, и молодежи после школьной скамьи, принявшей решение стать военнослужащими по контракту.

Обучение включает получение гражданского и военного образования, после чего заключается контракт на прохождение военной службы в качестве рядового. В последующем эти военнослужащие, прошедшие практику в действующих частях, рекомендуются для обучения на курсах сержантов. По нашему мнению, это является наиболее правильным подходом к подбору младших командиров. По мнению руководства ВС Великобритании, именно данная категория военнослужащих, прошедших с раннего возраста военную подготовку, является главным стержнем сержантского корпуса армии и связующим звеном между рядовым и офицерским составом.

В ходе изучения системы подготовки военных кадров для ВС Франции установлено, что в армии данного государства исторически придается большое значение вопросам отбора и подготовки младших командиров, их роли в обучении и воспитании личного состава. Так, еще Наполеон, став императором, всегда гордился титулом «маленький капрал», которым его удостоили солдаты.

Кандидаты в унтер-офицеры набираются по конкурсу из числа рядовых-контрактников или военнослужующих-добровольцев, имеющих высшее или специальное гражданское образование.

Так, для отбора кандидатов на военную службу по контракту из числа гражданской молодежи создана сеть региональных центров информации и отбора, где молодых людей, изъявивших желание служить в армии, офицеры знакомят с различными вариантами ее прохождения и помогают сделать правильный выбор. После чего основная военная подготовка унтер-офицеров СВ Франции осуществляется в течение 8 месяцев в национальной школе

унтер-офицеров (г. Сен-Мэксан). Первые 3 месяца можно назвать «курсом молодого бойца», после которого принимается присяга, 4-й месяц – занятия в полевых условиях, 5-й месяц – практика в горных условиях. С 6-го по 8-й месяц – стажировка в качестве младших командиров в войсках. После окончания школы основной подготовки выпускникам выдается свидетельство военного специалиста 1-й степени, присваивается звание «сержант» и они направляются (по конкурсу) для дальнейшего обучения в специализированные (практические) школы родов войск (служб) в течение 6–24 месяцев (в зависимости от специальности) [2, с. 75].

Исследование показало, что унтер-офицерский состав ВС Франции комплектуется следующим образом: выпускниками школ кадровых унтер-офицеров (40–45 %); унтер-офицерами по контракту, набираемыми по конкурсу из числа рядовых по контракту или из военнослужующих-добровольцев, изъявивших желание отбывать национальную воинскую повинность в форме прохождения военной службы с заключением контракта и имеющих высшее или специальное гражданское образование (55–60 %) [9, с. 11].

В ходе службы в войсках унтер-офицеры ежегодно проходят 2–4-недельные сборы для совершенствования специальной подготовки и сдачи зачетов на повышенную квалификацию, получения очередного воинского звания или права назначения на высшую должность, а также для переподготовки. Воинские звания унтер-офицерскому составу присваиваются с учетом выслуги лет и квалификации.

Таким образом, существующая система отбора и непрерывного профессионального образования обеспечивает требуемый уровень квалификации младшего командного состава ВС Франции на всем протяжении военной службы. Эта система представляет большой интерес для ВС Республики Беларусь в вопросах совершенствования профессиональной подготовки, обязательного повышения квалификации при назначении на вышестоящие должности.

В результате анализа систем отбора и подготовки командиров младшего звена управления ведущих государств мира можно сделать ряд выводов, актуальных и для белорусских ВС.

Во-первых, система отбора и подготовки командиров младшего звена управления должна быть направлена на создание связующего звена между офицерским и рядовым составом.

Во-вторых, требует доработки и обновления нормативно-правовая база отбора и подготовки младших командиров, в том числе в вопросах последовательного прохождения военной службы.

В-третьих, для успешного функционирования системы необходимо проявлять заботу о материальном обеспечении и моральном стимулировании военнослужующих данной категории.

В-четвертых, целесообразно предусмотреть непрерывное профессиональное образование, постоянное со-

вершенствование знаний, умений и навыков младших командиров на уровне, обеспечивающем качественное выполнение ими своих обязанностей в повседневной деятельности и при ведении боевых действий.

Все это создаст благоприятные условия для поднятия престижа института командиров младшего

звена управления белорусской армии и обеспечения потребностей войск в подготовленных кадрах, способных быть достойными помощниками офицеров в обучении и воспитании воинов, в поддержании твердого уставного порядка в частях и подразделениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гацко, М. Профессиональная подготовка унтер-офицеров и сержантов в зарубежных армиях / М. Гацко // Зарубеж. воен. обозрение. – 2009. – № 5. – С. 21–28.
2. Леоновец, Г. Отбор и подготовка младших командиров: опыт иностранных армий / Г. Леоновец // Воен. мысль. – 2010. – № 6. – С. 63–74.
3. Иванов, В. По американскому ранжиру / В. Иванов // Независимое воен. обозрение. – 2012. – 6–12 апр. – С. 1, 10.
4. Панов, А. Система подготовки сержантского состава Вооруженных сил США / А. Панов // Зарубеж. воен. обозрение. – 2011. – № 2. – С. 25–34.
5. Вылугин, В. Особенности подготовки военных кадров за рубежом / В. Вылугин // Вестн. Акад. воен. наук. – 2011. – № 4. – С. 89–97.
6. Богданов, П. «Вас приглашает Пентагон» / П. Богданов // Красная Звезда. – 2011. – 7 июня. – С. 3.
7. Лопухов, А. Сухопутные войска ФРГ / А. Лопухов // Зарубеж. воен. обозрение. – 2012. – № 4. – С. 37–39.
8. Галин, Д. Состояние и перспективы развития сухопутных войск Великобритании / Д. Галин // Зарубеж. воен. обозрение. – 2011. – № 4. – С. 35–44.
9. Митин, А. Состояние и перспективы развития Вооруженных сил Франции / А. Митин // Зарубеж. воен. обозрение. – 2012. – № 6. – С. 10–15.

Віктар Трыгубовіч, Вячаслаў Шацько

АДБОР І ПАДРЫХТОЎКА КАМАНДЗІРАЎ МАЛОДШАГА ЗВЯНА КІРАВАННЯ: ВОПЫТ ЗАМЕЖНЫХ АРМІЙ

Рэзюмэ

У гэтым артыкуле на аснове вывучэння замежных і айчынных крыніц прааналізаваны вопыт узброеных сіл ЗША, Германіі, Вялікабрытаніі і Францыі, разгледжаны асноўныя складаючыя сістэм адбору, падрыхтоўкі і праходжання службы малодшымі камандзірамі, якія дзейнічаюць у гэтых краінах, выяўлены іх становчыя моманты і недахопы.

Галоўным кірункам у падрыхтоўцы малодшага каманднага саставу ва ўзброеных сілах вядучых краін свету з'яўляецца атрыманне пачатковай ваеннай адукацыі і далейшае яе ўдасканаленне ў час праходжання ім ваеннай службы ў залежнасці ад спецыяльнасцей і займаемых пасадак. Бесперапынны, шматузроўневы і паслядоўны працэс падрыхтоўкі камандзіраў малодшага звяна кіравання ў войсках замежных дзяржаў уяўляе пэўную навуковую і практычную цікавасць і можа быць выкарыстаны ва Узброеных Сілах Рэспублікі Беларусь з улікам айчынай тэорыі і практыкі вырашэння гэтай праблемы.

Зыходзячы з гэтага, ня глядзячы на наяўныя становчыя тэндэнцыі ў падрыхтоўцы камандзіраў малодшага звяна кіравання для Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь, у артыкуле сфармуляваны наступныя высновы:

па-першае, сістэма адбору і падрыхтоўкі камандзіраў малодшага звяна кіравання павінна быць накіравана на стварэнне злучнага звяна паміж афіцэрскім і радавым саставам;

па-другое, патрабуе дапрацоўкі і абнаўлення нарматыўна-прававая база адбору і падрыхтоўкі малодшых камандзіраў, у тым ліку ў пытаннях паслядоўнага праходжання ваеннай службы;

па-трэцяе, для паспяховага функцыянавання сістэмы неабходна працягваць клопат аб матэрыяльным забеспячэнні і маральным стымуляванні ваеннаслужачых дадзенай катэгорыі;

па-чацвёртае, мэтазгодна прадугледзець бесперапынную прафесійную адукацыю, пастаяннае ўдасканаленне ведаў, уменняў і навыкаў малодшых камандзіраў на ўзроўні, які забяспечвае якаснае выкананне імі сваіх абавязкаў у паўсядзёнай дзейнасці і пры вядзенні баявых дзеянняў.

Рэалізацыя вышэйназваных высноў, на нашу думку, будзе спрыяць больш якаснаму вырашэнню задачы забеспячэння патрэбаў войск у падрыхтаваных кадрах малодшага каманднага саставу.

Viktar Tryhubovich, Viachaslaw Shatsko

COLLECTION AND PREPARATION OF COMMANDERS JUNIOR MANAGERS: EXPERIENCE OF FOREIGN ARMIES

Summary

In this paper, based on the study of foreign and domestic sources, analyzed the experience of the armed forces of the USA, Germany, UK and France, the basic components of the operating systems there selection, training and military service junior commanders, revealed their strengths and weaknesses.

The main direction in the preparation of junior officers in the armed forces of the leading countries of the world is getting the initial military education and its subsequent improvement in the course of military service, depending on their positions and specialties. Continuous, multi-level and consistent process of preparing commanders junior management level in the armies of foreign countries is a certain scientific and practical interest and can be used in the Armed Forces of the Republic of Belarus with regard to domestic theory and practice of solving this problem.

On this basis, despite the existing positive trends in training commanders junior level management for the Armed Forces of the Republic of Belarus, the article makes the following conclusions:

first, the system of selection and training of commanders junior level management should be aimed at creating a link between officers and men;

second, needs some work and updating the legal framework of selection and training of junior commanders, including in matters consistent military service;

third, for the successful operation of the system is necessary to take care of the material and moral incentives providing troops in this category;

fourth, it is expedient to provide continuing professional education, continuous improvement of knowledge and skills of junior commanders at a level ensuring high quality execution of their duties in the daily activities and the conduct of hostilities.

Implementation of the above-mentioned findings, we believe, will contribute to a better solution of the problem in meeting the needs of troops trained staff officers.

Дата поступления в редакцию: 08.01.2014

АРХЕАЛОГІЯ

УДК 904:719(476.6)(091)

*Вадзім Лакіза,
намеснік дырэктара па навуковай рабоце Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт (Мінск, Беларусь)*

ГІСТОРЫЯ ВЫРАТАВАЛЬНЫХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ ПЕРШАБЫТНЫХ ПМНІКАЎ БЕЛАРУСКАГА ПАНЯМОННЯ

З пачатку XXI ст. на тэрыторыі Беларусі ў сувязі з інтэнсіўнымі будаўнічымі работамі і новымі інавацыйнымі праектамі актывізаваліся выратавальныя археалагічныя даследаванні: суцэльнае абследаванне канкрэтных зон новабудоўляў (разведкі) з мэтай выяўлення яшчэ не ўлічаных аб'ектаў археалогіі, шырокамаштабныя раскопкі археалагічных помнікаў, якія трапілі ў зону земляных работ, нагляд за працэсам будаўніцтва ў ахоўных зонах. Гэта звязана як з удасканалваннем заканадаўчай базы ў галіне аховы гісторыка-культурнай спадчыны краіны, так і з наданнем Інстытута гісторыі НАН Беларусі функцыі вядучай арганізацыі, якая ажыццяўляе распрацоўку мер па ахове археалагічных аб'ектаў у зонах земляных і будаўнічых работ, а таксама каардынуе і кантралюе правядзенне ўсіх археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі¹.

Вельмі важна, што ў археалагаў, якія ажыццяўляюць фундаментальныя навуковыя даследаванні па ўсіх гістарычных перыядах і найбольш актуальных праблемах, асабліва ў вобласці першабытнай гісторыі (ад першапачатковага з'яўлення чалавека да шырокага рассялення плямён па ўсёй тэрыторыі Беларусі), з'явіліся дататковыя крыніцы фінансавання для пошукаў і раскопак, а значыць, і магчымасці для атрымання вялікай колькасці новых матэрыялаў – крыніц для культурна-храналагічных абагульненняў і высноў. Падцверджаннем гэтаму з'яўляюцца навукова-даследчыя працы ў зонах новабудоўляў на тэрыторыі Беларускага Панямоння на працягу 2003–2013 гг. (у зонах рэканструкцыі Аўгустоўскага і Агінскага каналаў, будаўніцтва газаправодаў і аўтамабільных дарог, Беларускай АЭС, а самае галоўнае – на тэрыторыі будаўніцтва Гродзенскай гід-

раэлектрастанцыі (ГЭС) на р. Нёман), падчас якіх былі выяўлены і даследаваны дзясяткі помнікаў каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў. У абагульным выглядзе вынікі выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў прадстаўлены ў табліцы.

Выратавальныя археалагічныя даследаванні на працягу 2003–2013 гг. паступова актывізаваліся і набывалі мэтанакіраваны характар: ад кропкавых пошукаў да суцэльнага абследавання і шырокамаштабных раскопак новых помнікаў каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў. Дадзены напрамак навукова-даследчай дзейнасці археалагаў – станаўленне, развіццё і значнае павелічэнне выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў у зонах новабудоўляў – з'яўляецца адным з найважнейшых крытэрыяў для вылучэння ў гісторыі вывучэння першабытных помнікаў усёй тэрыторыі Паўночна-Заходняй і Заходняй Беларусі асобнага 3-га этапа (1999 г. – сённяшнія дні) [15, с. 10–21; 19].

Першыя крокі. Гісторыю вывучэння помнікаў каменнага веку Беларускага Панямоння, якія былі выяўлены падчас земляных і будаўнічых работ, можна пачынаць з прац З. Шміта. Менавіта ён у 20-я гг. XX ст. паклаў пачатак археалагічным даследаванням у месцы здабычы крэйды для цэментнага завода ў пас. Краснасельскі Ваўкавыскага раёна і стаў адным з першаадкрывальнікаў Краснасельскіх крэменездабыўных шахт [47]. У другой палове XX ст. даследаванні ў зоне здабычы крэйды і дадатковыя пошукі першабытных помнікаў у басейне р. Рось праводзілі Н. М. Гурына, Міх. М. Чарняўскі, М. У. Вераціла, В. А. Пучко, В. П. Чамеза, Л. Р. Панічава, В. Л. Ліпніцкая, В. Я. Кудрашоў. Яны ажыццяўлялі магчымыя на той час выратавальныя раскопкі шахт і крэменеапрацоўчых майстэрняў, стаянак і могільнікаў, матэрыялы з якіх знайшлі адлюстраванне ў шэрагу публікацый і манаграфій [4; 5; 40]. У 1966 і 1969 гг. у сувязі з будаўніцтвам Вілейскага вадасховішча, якое павінна было стаць найважнейшым звяном у Вілейска-Мінскай воднай сістэме, Міх. М. Чарняўскі правёў на тэрыторыі затаплення абследаванні ўжо вядомых помнікаў археалогіі і пошук новых (сумесных работы сектара археалогіі Інстытута гісторыі

¹ Закон Рэспублікі Беларусь ад 9 студзеня 2006 г. № 98-3 «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны», пастанова Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь № 651 ад 22 мая 2002 г. «Палажэнне аб ахове археалагічных аб'ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ», № 762 ад 15 чэрвеня 2006 г. «Аб некаторых пытаннях аховы гісторыка-культурнай спадчыны», № 665 ад 20 ліпеня 2012 г. «Аб унясенні дапаўненняў і змяненняў у пастанову Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 22 мая 2002 г. № 651».

**Першабытныя помнікі Беларускага Панямоння,
якія вывучаліся падчас выратавальных даследаванняў у 2003–2012 гг.**

№ п/п	Назва помніка, рэгіёна ці новабудоўлі	Год раскопак	Даследаваная плошча, м ²	Аўтары раскопак
<i>Зона будаўніцтва КС “Слоніўская», газанавод «Ямал–Еўропа» (2004–2005)</i>				
1	Навасёлкі 1	2004, 2005	3, 160	В. Л. Лакіза, В. С. Абухоўскі, А. Г. Калечыц
<i>Аўгустоўскі канал (2004–2005)</i>				
2	Нямнова 1	2005	245	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
3	Нямнова 3	2005	16	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
4	Нямнова 4	2005	24	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
5	Лясная 2	2005	24	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
6	Лясная 3	2005	18	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
7	Асташа 1	2005	23	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
8	Сонічы 1	2005	12	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
9	Сонічы 5	2005	21	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
10	Чарток 1	2005	24	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
11	Дамброўка 5	2005	24	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
12	Рынкаўцы 1	2005	21	В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц
<i>Агінскі канал (2006)</i>				
13	Свіды 5	2006	17	В. Л. Лакіза
14	Куль 1	2006	78	А. Г. Калечыц, В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі
15	Куль 2	2006	108	В. Л. Лакіза, В. С. Абухоўскі, А. Г. Калечыц, Міх. М. Чарняўскі
16	Куль 3	2006	118	Міх. М. Чарняўскі, В. С. Абухоўскі, А. Г. Калечыц, В. Л. Лакіза
<i>Зона будаўніцтва газанавода да в. Дзераўная Стаўбцоўскага раёна (2006)</i>				
17	Дзераўная 1	2006	9	В. Л. Лакіза
18	Заброддзе 1	2006	3	В. Л. Лакіза
19	Астравы 1	2006	6	В. Л. Лакіза
20	Астравы 2	2006	4	В. Л. Лакіза
<i>Зона будаўніцтва аўтадарогі вакол г. Гродна з мастом праз р. Нёман (2008–2011)</i>				
21	Берагавы 2 – Мост	2008, 2009	38, 78	В. Л. Лакіза
22	Жылічы 1 – Мост	2008, 2009	14, 312	В. Л. Лакіза
23	Каранявічы 1	2008, 2010	16, 220	В. Л. Лакіза
<i>Зона будаўніцтва аб’екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы – Ляхавічы. Абход г. Баранавічы» (2009)</i>				
–	Першабытныя помнікі па трасе аўтадарогі каля вёсак Скарчава, Дубава, Гірава не выяўлены	2009		В. Л. Лакіза
<i>Зона будаўніцтва аб’екта «Абход тэрыторыі Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец – Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі Р-47 Свіслач – Поразава – Пружань» (2010)</i>				
–	Абследаваліся першабытныя помнікі каля в. Грыцкі	2010		В. Л. Лакіза

Працяг табліцы

№ п/п	Назва помніка, рэгіёна ці новабудуўлі	Год раскопак	Даследаваная плошча, м ²	Аўтары раскопак
<i>Зона будаўніцтва аб'екта «Абход Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец – Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі граніца Гродзенскай вобласці (Груск) –Алісевічы» (2010)</i>				
–	Першабытныя помнікі па трасе аўтадарогі ад в. Груск да в. Алісевічы не выяўлены	2010		В. Л. Лакіза
<i>Зона будаўніцтва аб'екта «Аўтадарога Н-6049 Рацічы – Гінавічы – Польныя Багатыры, км 0,000 – км 9,205» (Гродзенскі раён) (2010)</i>				
–	Першабытныя помнікі па трасе аўтадарогі ад в. Рацічы да в. Польныя Багатыры не выяўлены	2011		В. Л. Лакіза
<i>Гродзенская ГЭС на р. Нёман (2003, 2008–2012)</i>				
24	Жылічы 1 – ГЭС	2003	2, 641	В. С. Абухоўскі, А. Г. Калечыц, В. Л. Лакіза, Макс. М. Чарняўскі
25	Шчачынова – Падстанцыя – ГЭС	2008	17	В. Л. Лакіза
26	Шчачынова – Плаціна – ГЭС	2008	122	В. Л. Лакіза
27	Кавальцы 1 – ГЭС	2008	440	В. М. Сідаровіч, В. Л. Лакіза
28	Кавальцы 2 – ГЭС	2008	208	М. М. Крывальцэвіч, В. Л. Лакіза
29	Кавальцы 3 – Турыст	2003, 2005–2006, 2008	1, 84, 300	В. Л. Лакіза
30	Жылічы 1Б – ГЭС	2008	24	В. Л. Лакіза
31	Жылічы 2 – ГЭС	2003, 2008	1, 41	В. Л. Лакіза
32	Жылічы 2А – ГЭС	2008	102	В. Л. Лакіза
33	Жылічы 3 – ГЭС	2008	36	В. Л. Лакіза
34	Жылічы 4 – ГЭС	2003, 2008	1, 64	В. Л. Лакіза
35	Жылічы 5 – ГЭС	2008	112	В. Л. Лакіза
36	Берагавы 1 – ГЭС	2008	300	В. Л. Лакіза
37	Берагавы 2 – ГЭС	2008	80	В. Л. Лакіза
38	Сіўкава 1 – ГЭС	2008	136	В. Л. Лакіза
39	Славічы 1 – ГЭС	2009	208	В. Л. Лакіза
40	Славічы 2 – ГЭС	2009	168	В. Л. Лакіза
41	Кавальцы 4 – ГЭС	2009	158	А. М. Плавінскі, В. Л. Лакіза
42	Александрова 1 – ГЭС	2009	58	Міх. М. Чарняўскі
43	Александрова 2 – ГЭС	2009	272	Міх. М. Чарняўскі
44	Коматава 1А – ГЭС	2009	10	В. Л. Лакіза
45	Коматава 1 – ГЭС	2009	112	Міх. М. Чарняўскі, В. Л. Лакіза
46	Коматава 2 – ГЭС	2009, 2011	120, 9	В. Л. Лакіза
47	Коматава 3 – ГЭС	2008, 2009	Нагляд пасля разбурэння помніка	В. Л. Лакіза
48	Коматава 4 – ГЭС	2009	384	В. Л. Лакіза
49	Коматава 6 – ГЭС	2009	168	В. Л. Лакіза
50	Пужычы 1 – ГЭС	2009	Нагляд пасля разбурэння помніка	В. Л. Лакіза
51	Пужычы 2 – ГЭС	2009	80	В. Л. Лакіза
52	Дзекалавічы 1 – ГЭС	2009	Нагляд пасля разбурэння помніка	В. Л. Лакіза
53	Дзекалавічы 2 – ГЭС	2009	Нагляд пасля разбурэння помніка	В. Л. Лакіза

Заканчэнне табліцы

№ п/п	Назва помніка, рэгіёна ці новабудулі	Год раскопак	Даследаваная плошча, м ²	Аўтары раскопак
54	Мігова 1 – ГЭС	2010	113	В. Л. Лакіза
55	Селюкі 1 – ГЭС	2010	228	В. Л. Лакіза
56	Навасёлкі 1 – ГЭС	2010	305	В. Л. Лакіза
57	Дарошавічы 1 – ГЭС	2010	140	В. Л. Лакіза
58	Дарошавічы 2 – ГЭС	2010	80	М. А. Плавінскі, В. Л. Лакіза
59	Дарошавічы 3 – ГЭС	2010	140	В. Л. Лакіза
60	Глядавічы 1 – ГЭС	2010	104	З. А. Харьгановіч, В. Л. Лакіза
61	Коматава 5 – ГЭС	2010, 2011	448, 84	Ю. В. Юркавец, В. Л. Лакіза
<i>Зона будаўніцтва Беларускай АЭС і аб'ектаў яе інфраструктуры (2009–2014)</i>				
62	Гуры	2009	2	З. А. Харьгановіч, В. Л. Лакіза
63	Галіны	2010	136	З. А. Харьгановіч, В. Л. Лакіза
–	Абследаваліся новыя археалагічныя помнікі з крамянёвымі матэрыяламі каля вёсак Малі і Ліпнішкі	2010, 2011		В. Л. Лакіза
УСЯГО				7875

і Мінскага абласнога гісторыка-краязнаўчага музея г. Маладзечна). На карту даследчык нанёс 18 розначасовых помнікаў і адзначыў, што разведка ажыццяўлялася спарадычна і многія ўчасткі засталіся не абследаванымі, а таксама невялікую колькасць помнікаў каменнага веку [43, с. 63–68]. Мэставых і маштабных выратавальных даследаванняў на першабытных помніках Вілейскага вадасховішча не праводзілася. Толькі ў далейшым Міх. М. Чарняўскі ажыццявіў раскопкі на шэрагу з іх (Малмыгі 2; Сосенка 1, 3). У 1980 г. Міх. М. Чарняўскі правёў пошукавыя работы і ў зоне будаўніцтва вадасховішча на р. Зальвянка для будучай гідраэлектрастанцыі – абследаванне ўзбярэжжаў ракі, а таксама раскопкі дзвюх стаянак Навасёлкі 3 і 5 [39, с. 18–28]. У 1996 г., з-за нераспрацаванасці і недасканаласці заканадаўства ў галіне аховы гісторыка-культурнай спадчыны, спроба археолагаў Інстытута гісторыі распачаць маштабныя мерапрыемствы па вывучэнні археалагічнай спадчыны ў зоне будаўніцтва газаводу «Ямал–Еўропа» аказалася беспаспяховай (у параўнанні з калегамі з суседніх краін, дзе ажыццяўляліся раскопкі сотняў помнікаў, атрыманы ўнікальныя артэфакты, надрукаваны дзясяткі манаграфічных выданняў і зборнікаў артыкулаў). Дзвінска-Нёманскай групай (кіраўнік Міх. М. Чарняўскі, аспірант В. Л. Лакіза) без адмысловага фінансавання на абследаванне зоны новабудулі, толькі ў межах планавай тэматыкі навукова-даследчай работы, былі праведзены разведаныя работы па трасе газаводу ў басейнах рэк Шчара, Зальвянка, Рось на тэрыторыі Слонімскага, Зэльвенскага і Свіслацкага раёнаў. Зафіксаваны шэраг першабытных помнікаў, устаноўлены факт моцнага пашкоджання стаянкі каля в. Рудаўка Слонімскага раёна (аб чым быў складзены акт разам з прадстаўнікамі Слонімскага райвыканкама), аднак справа да іх раскопак так і не дайшла [41].

Станаўленне. З пачатку XXI ст. сітуацыя з аховай гісторыка-культурнай спадчыны і выратавальнымі археалагічнымі даследаваннямі помнікаў змянілася¹. У станаўленні выратавальных даследаванняў у зонах новабудуляў на тэрыторыі Беларускага Панямоння вялікая роля належыць праектаванню адной з першых у краіне і найбуйнейшай на той момант гідраэлектрастанцыі – Гродзенскай ГЭС на р. Нёман. Адначасова з праектнымі арганізацыямі, геалагамі, будаўнікамі летам 2003 г. распачалі сваю працу і археолагі. Тэрыторыя будучых земляных работ па ўзвядзенні плаціны, абводнага канала і вадасховішча (каля 30 км па цячэнні ракі ад вёсак Жылічы і Шчачынова Гродзенскага раёна да вёсак Навасёлкі і Лунна Мастоўскага раёна) была абследавана экспедыцыяй Інстытута гісторыі НАН Беларусі ў складзе В. С. Абухоўскага, А. Г. Калечыц, В. Л. Лакізы, Міх. М. Чарняўскага і інш. У параўнанні з ранейшымі даследаваннямі, асноўная ўвага надавалася візуальнаму абследаванню ніжніх тэрэс, а таксама шурфоўцы моцна задзірваных і залесеных участкаў. У выніку разведак (суцэльнага абследавання) былі лакалізаваны і нанесены на карту 33 рознакультурныя помнікі: стаянкі, крэменеапрацоўчыя майстэрні і паселішчы каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў, гарадзішча, селішчы і могільнік эпохі Сярэднявекі² [1, с. 272–273]. Восенню 2003 г., пасля даволі складаных перагавораў з РУП «Гроднаэнер-

¹Прыняцце пастановы Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь № 651 ад 22 мая 2002 г. «Палажэнне аб ахове археалагічных аб'ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ».

²Усе археалагічныя аб'екты былі адразу ўключаны ў «Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь», а сродкі на правядзенне ахоўных мерапрыемстваў і выратавальных раскопак закладзены ў агульную праектна-каштартысную дакументацыю будаўніцтва ГЭС.

Рыс. 1. Выратавальныя раскопкі на паселішчы Жылічы 1 – ГЭС Гродзенскага раёна. Зона будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман. Лістапад 2003 г.

га» (заказчык будаўніцтва ГЭС), Інстытут гісторыі заключыў адзін з першых у гісторыі дагавораў на буйнамаштабныя раскопкі аднаго першабытнага помніка па-за межамі горада – шматкультурнага паселішча Жылічы 1 – ГЭС. У кастрычніку і лістападзе, часам у даволі складаных умовах, на помніку, большая частка якога засаджана лесам і праз тэрыторыю якога паводле першапачатковага праекта будаўніцтва павінен праходзіць абводны канал, былі праведзены выратавальныя раскопкі на плошчы 641 м² (рыс. 1). Выбар метадыкі археалагічных даследаванняў на канкрэтным помніку, суадносіны яе з традыцыйнымі для беларускай (постсавецкай) археалогіі метадамі, моцная залежнасць плошчы раскопаў ад наяўнага фінансавання, праблема найму і выкарыстання працоўнай сілы, асаблівасці падрыхтоўкі справаздачнай дакументацыі, магчымасці выкарыстання замежнага вопыту выратавальных даследаванняў – гэта толькі частка пытанняў, якія паўставалі тады перад археолагамі. Аднак вынікі раскопак паказалі, што выратавальныя даследаванні прыносяць значную колькасць новых важных археалагічных крыніц. На паселішчы Жылічы 1 – ГЭС у 2003 г. былі выяўлены некалькі тысяч крамянёвых артэфактаў фінальнага палеаліту (свідэрская і культура Кунда) і мезаліту (яніславіцкая), крамянёвыя вырабы і фрагменты ляпной керамікі неаліту (нёманская, шарападобных амфар культуры, кола культуры шнуравой керамікі) і бронзавага веку (тшцінецкае культурнае кола) [8, с. 274; 45; 46; 48; 49].

Важным для станаўлення выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў не толькі Панямоння, але і Беларусі ў цэлым, стаў 2004 год. Гэта быў перыяд актыўнай тлумачальнай і арганізацый-

най працы вучоных з прадстаўнікамі беларускага ААТ «Белтрансгаз» і расійскага ААТ «Гіспраспецгаз», спроб вырашэння складаных юрыдычных пытанняў, удасканалення дагаворнай дакументацыі, атрымання Інстытутам гісторыі Міжнароднага сертыфіката якасці (ISO) і фінансавання на археалагічныя даследаванні ў валюце (расійскіх рублях). Ужо вясной 2004 г. былі праведзены археалагічныя даследаванні ў зоне будучага будаўніцтва кампрэсарнай станцыі (далей КС) «Слоніўская» на аб'екце «Газатранспарт «Ямал–Еўропа»». Участак Таржок–Беласток¹. Згодна з заданнем заказчыка і прадстаўленым ААТ «Гіспраспецгаз» сітуацыйным планам КС «Слоніўская» было абследавана звыш 50 га тэрыторыі паміж вёскамі Нерастовічы, Парэчча і Навасёлкі Васілевіцкага с/с у левабярэжным басейне р. Шчара. Акрамя таго, праводзілася шурфоўка гэтай мясцовасці на плошчы 52 м² (навуковы кіраўнік даследаванняў паводле выданага Дазволу В. Л. Лакіза). Важнейшым вынікам археалагічнай работы стала выяўленне помніка з матэрыяламі (крамянёвыя адшчэпы, пласціны, нуклеусы, скрабок, фрагмент крамянёвай шліфаванай сякеры) позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Навасёлкі 1, на якім вясной 2005 г. пад кіраўніцтвам аўтара былі праведзены раскопкі на плошчы 160 м² (рыс. 2). На помніку на рознай глыбіні ад сучаснай дзённай паверхні былі зафіксаваны і вывучаны тры аб'екты (два агнішчы і, верагодна, рэшткі жылой ці гаспадарчай пабудовы), знойдзена 611 разнастайных артэфактаў: фрагменты ляпной

¹ Акрамя згаданай кампрэсарнай станцыі, археалагічныя даследаванні ўдалося ажыццявіць у зоне будаўніцтва КС «Мінская» і КС «Аршанская».

Рыс. 2. Выратавальныя раскопкі на паселішчы Навасёлкі 1 Слонімскага раёна. Зона будаўніцтва КС «Слоніская». Лета 2005 г.

і ганчарнай керамікі, косткі, крамянёвыя і каменныя вырабы, у тым ліку фрагмент каменнай свідраванай сякеры, якія адносяцца да кола культуры шнуравой керамікі і датуюцца канцом 3-га – пачаткам 2-га тыс. да н. э. [9, с. 183–184]. У гэтым жа годзе Міх. М. Чарняўскі правёў невялікія выратавальныя даследаванні першабытных помнікаў каля в. Чапалёва (разведкі і нагляд), у раёне яшчэ адной новабудоўлі – абводнай дарогі вакол г. Слонім [42].

Адметным для станаўлення выратавальнай археалогіі першабытных помнікаў Панямоння быў і 2005 год – год новых археалагічных адкрыццяў, выпрацоўкі новых метадык і падыходаў да раскопак стаянак і паселішчаў, складвання стабільнага калектыву даследчыкаў і своеасаблівай «школы выратавальнай археалогіі»¹ (рыс. 3), а разам з тым перыяд «вучобы на сваіх памылках» у ажыццяўленні перамоў з заказчыкамі будаўніцтва аб'ектаў і арганізацыямі, якія павінны ахоўваць гісторыка-культурную спадчыну краіны.

Летам 2005 г. экспедыцыя Інстытута гісторыі НАН Беларусі (В. Л. Лакіза, Міх. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц) і гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (В. С. Абухоўскі) правяла суцэльнае абследаванне зоны рэканструкцыі

Аўгустоўскага канала і ўзбярэжжаў р. Чорная Ганьча, пачынаючы ад Польска-Беларускай дзяржаўнай мяжы да р. Нёман. У выніку на невялікім участку Беларускага Панямоння было знойдзена 48 новых розначасовых помнікаў, у тым ліку паселішчы і крэменапрацоўчыя майстэрні перыяду неаліту і бронзавага веку (Лясная 2, Сонічы 5, Дамброўка 5 і Нямнова 4) (рыс. 4). Адметна, што раней дадзена тэрыторыя з'яўлялася «белай плямай» на археалагічнай карце Беларусі. Адначасова з разведачнымі работамі на стаянцы Нямнова 1 – Мост, якая была выяўлена В. Л. Лакізам і В. С. Абухоўскім у 2004 г. падчас першага наведвання Аўгустоўскага канала пасля з'яўлення інфармацыі аб будучай рэканструкцыі, даследавана раскопкам 245 м². Знойдзены некалькі тысяч крамянёвых артэфактаў, зафіксаваны і вывучаны чатыры аб'екты, сярод якіх – рэшткі паўзямлянкі і пахавання па абрадзе крэмацыі познемезалітычнага часу (яніславіцкая культура, 6–5-е тыс. да н. э.) (рыс. 5). Восенню 2005 г. на стадыі актыўных земляных работ па рэканструкцыі Аўгустоўскага канала археалагі ажыццяўлялі выратавальныя раскопкі яшчэ на 10 помніках: Лясная 2 (24 м²); Лясная 3 (18 м²); Асташа 1 (23 м²); Сонічы 1 (12 м²); Сонічы 5 (21 м²); Чарток 1 (24 м²); Дамброўка 5 (24 м²); Рынкаўцы 1 (21 м²); Нямнова 3 (16 м²); Нямнова 4 (24 м²). На жаль, агульная плошча даследаванняў склала толькі 207 м², аднак у дадзеным выпадку яна цалкам залежала ад наяўных аб'ёмаў фінансавання. Разам з тым у выніку праведзеных на Аўгустоўскім канале даследаванняў вызначана папярэдняя культурная прыналежнасць і храналогія помнікаў, створана першапачатковая схема засялення рэгіёну ў першабытны час (ад фінальнапалеалітычнай свідэрскай культуры і мезалітыч-

¹ Важна, што з былых студэнтаў гістарычнага факультэта БДУ, якія ўдзельнічалі ў многіх выратавальных экспедыцыях Інстытута гісторыі на тэрыторыі Беларусі і ў зоне рэканструкцыі Аўгустоўскага канала (гл. мал. 3), А. У. Зуева, А. Ю. Ткачоў, М. І. Ткачова (Вяргун), А. М. Вашанаў, В. У. Ашэйчык, С. С. Велент-Шчэрбач сёння прафесійна займаюцца археалогіяй і вывучаюць розныя аспекты першабытнай гісторыі Беларусі.

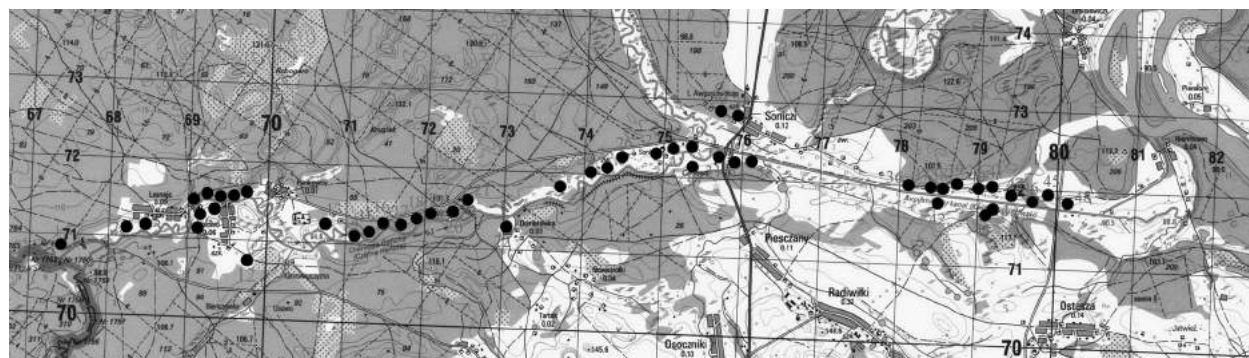

Рыс. 3. Удзельнікі выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў у зоне рэканструкцыі Аўгустоўскага канала. Восень 2005 г.

ных культур Кунда і яніславіцкай да выкарыстання крамянёвай сыравіны з басейна р. Чорная Ганьча плямёнамі неаліту і бронзавага веку) [2; 3; 10].

Далейшае станаўленне выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў Беларускага Панямоння адбывалася на працягу 2006 г. У сувязі з Дзяржаўнай праграмай рэканструкцыі Агінскага канала экспедыцыяй Інстытута гісторыі была абследавана прылягаючая да канала тэрыторыя ад г. п. Целяханы Івацэвіцкага раёна да паўднёвага берага воз. Выгашчанскае, ад паўночнага берага возера да шлюза № 10 і да в. Свяціца Ляхавіцкага раёна ў басейне р. Шчара (экспедыцыя ў складзе А. Г. Калечыц, В. Л. Лакізы, В. С. Абухоўскага, М. М. Крывальцэвіча, Міх. М. Чарняўскага). У выніку праведзеных разведак і шурфоўкі (на плошчы звыш 100 м²) лакалізаваны тры археалагічныя помнікі з матэрыяламі каменнага веку на воз. Вулькаўскае і знойдзена 13 розначасовых стаянак і паселішчаў на захад ад в. Свяціца, ва ўрочышчах Куль, Свіды, Грады, Забе-

седка (Куль 1, 2, 3; Свіды 1, 2, 3, 4, 5; Грады 1, 2; Свяціца 1, 2, 3). На помніку Свіды 5 у культурным пласце шэрага, цёмна-шэрага колеру таўшчынёй да 0,3–0,4 м быў зафіксаваны і даследаваны археалагічны аб’ект – няправільна-авальнай формы яма, запоўненая гумасаванай цёмна-шэрай глебай з дробнымі вугалькамі і развалам пласкадоннага ляпнога арнаментаванага падтрохвугольнымі наколамі гаршка кола культуры шнуравой керамікі (магчыма, рэшткі пахавання). Акрамя таго, на помніку знойдзены крамянёвыя вырабы і фрагменты ляпной керамікі ранняга неаліту (з арганічнымі дамешкамі – прыпячка-нёманская культура) і пачатку ранняга перыяду бронзавага веку (з шамотам – падгорнаўскі тып кола культуры шнуравой керамікі). Для ўсіх помнікаў вызначаны ахоўныя межы, асабліва сці стратыграфіі, насычанасць культурных напластаванняў артэфактамі, праведзена іх папярэдня культурна-храналагічная ідэнтыфікацыя. Вельмі важна, што ў 2006 г. на стаянках каменнага веку Куль 1, 2, 3 праведзены мэтанакіраваны рас-

Рыс. 4. Карта археалагічных помнікаў у зоне рэканструкцыі Аўгустоўскага канала

Рыс. 5. Выратавальныя раскопкі на стаянцы Нямнова 1 – Мост Гродзенскага раёна. Зона рэканструкцыі Аўгустоўскага канала. Лета 2005 г.

Рыс. 6. Выратавальныя раскопкі на стаянцы Куль 3 Ляхавіцкага раёна. Зона рэканструкцыі Агінскага канала. Лета 2006 г.

копкі да пачатку інтэнсіўных земляных работ па рэканструкцыі канала на агульнай плошчы 304 м² (рыс. 6) [7, с. 201–203].

У 2006 г. былі атрыманы новыя археалагічныя матэрыялы, у тым ліку па каменным і бронзавым вяках, у зоне будаўніцтва газавода на тэрыторыі Стаўцоўскага раёна: у міжрэччы Шуры і Сулы (правы прыток р. Нёман), паміж вёскамі Шашкі – Гуменаўшчына – Астравы – Заброддзе – Дзераўное (экспедыцыя пад кіраўніцтвам В. Л. Лакізы). Абсле-

давалася ўся тэрыторыя земляных работ, якая ахоплівала як марэнныя ўзвышшы, так і даволі нізкія забалочаныя ўчасткі, месцамі меліяраваныя – невялікі мікрарэгіён Панямоння, для якога адсутнічала інфармацыя аб наяўнасці археалагічных помнікаў. На ўзвышшах, схілах тэрас каля сучасных населеных пунктаў, каля тарфянікаў, рэк і ручаёў, у тых месцах, дзе было складана правесці павярховыя зборы, закладваліся шурфы. На працягу ўсёй даўжыні траншэі газавода ўжо непасрэдна ў час будаўніцтва ажыц-

Рыс. 7. Зона будаўніцтва плаціны Гродзенскай ГЭС на р. Нёман каля вёсак Шчачынова і Жылічы. Пачатак земляных работ. Вясна 2008 г.

цяўляліся дадатковыя археалагічныя пошукі, у тым ліку на тэрыторыі выяўленых помнікаў: назіранні за выкідамі з траншэй, зачыстка іх сценак, фота- і графічная фіксацыя асаблівасцей змянення культурнага пласту, збор артэфектаў. У выніку выяўлены чатыры новыя археалагічныя помнікі з матэрыяламі каменнага і позняга бронзавага вякоў – шматкультурныя паселішчы Дзераўная 1, Заброддзе 1, Астравы 1, 2. Асаблівай увагі заслугоўваюць Астравы 1 і 2, якія ў звычайных умовах планавых разведак ці па-за межамі новабудуўляў яшчэ пэўны час заставаліся б не адкрытымі. На абодвух паселішчах зафіксаваны культурны пласт таўшчынёй ад 0,4 да 0,7 м, знойдзены некалькі гаспадарчых аб'ектаў, крамянёвыя пласціны, адшчэпы, лушчкі, фрагмент нуклеуса і ляпная кераміка, якія можна папярэдне датаваць познім перыядам эпохі бронзы. Самі ж паселішчы з'яўляюцца перспектыўнымі для далейшых стацыянарных даследаванняў і вывучэння праблемы позняга бронзавага веку Беларусі [11, с. 203–205, мал. 1].

Развіццё. Даследаванні ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС. Развіццё выратавальных даследаванняў пачынаецца і прыпадае на перыяд вывучэння першабытных помнікаў у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС. У студзені 2008 г., пасля доўгага падрыхтоўчага перыяду, на р. Нёман распачаліся земляныя работы па будаўніцтве плаціны ГЭС і будучага вадасховішча (рыс. 7). Перад археолагамі паўстала вельмі складаная задача – за тры палявыя сезоны (2008–2010 гг.), да пачатку затаплення вадасховішча ГЭС (у адпаведнасці з першапачатковымі планами будаўнікоў), даследа-

ваць усе вядомыя археалагічныя помнікі (першапачаткова іх налічвалася 33), якім пагражала разбурэнне альбо затапленне, частковае ці поўнае. Зараз ужо можна канстатаваць, што ў пераважнай большасці з гэтай задачай справіліся, аб чым сведчаць навуковыя справаздачы, шэраг навуковых артыкулаў і навукова-папулярных публікацый [20–26; 28; 31; 32; 34–36; 38; 44]. У дадзеным артыкуле мы коратка ахарактарызуем асноўныя моманты даследаванняў шматкультурных помнікаў Гродзенскай ГЭС у храналагічным парадку, акрэслім некаторыя праблемы, якія ўзніклі ў час іх правядзення, і адмыслова абзначым новыя помнікі з матэрыяламі неаліту, бронзавага і жалезнага вякоў.

У сувязі са зменамі ў праекце будаўніцтва плаціны ГЭС у студзені–сакавіку 2008 г. каля вёсак Шчачынова і Жылічы Гродзенскага раёна былі праведзены дадатковыя абследаванні тэрыторыі земляных работ (будаўніцтва пад'язных дарог, гарадка будаўнікоў, электрападстанцыі, месца складвання грунту пры паглыбленні рэчышча ракі і інш.), у тым ліку на верхніх тэрасах р. Нёман. У выніку да 33 раней вядомых помнікаў дадаліся яшчэ 4 новыя, на якіх у красавіку–маі 2008 г. аўтарам былі праведзены першыя ахоўныя раскопкі: Жылічы 1Б (24 м²), Жылічы 2А (102 м²), Шчачынова – Падстанцыя (17 м²) і Шчачынова – Плаціна (122 м²) (рыс. 8). Адначасова на стаянцы Жылічы 2 – ГЭС даследавана 41 м² культурнага пласта, насычанага матэрыяламі мезаліту і неаліту (Дазвол на В. Л. Лакізу, з удзелам Міх. М. Чарняўскага). На згаданых помніках, якія

Рыс. 8. Выратавальныя раскопкі на паселішчы Шчачынова – Плаціна – ГЭС Гродзенскага раёна. Зона будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, правы бераг р. Нёман. Вясна 2008 г.

Рыс. 9. Выратавальныя раскопкі на паселішчы Берагавы 1 – ГЭС Гродзенскага раёна. Зона будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, правы бераг р. Нёман. Лета 2008 г.

трапілі ў зону інтэнсіўных земляных работ, у тым ліку Жылічы 1 – ГЭС, ажыццяўляўся перыядычны археалагічны нагляд [20; 21].

У ліпені–кастрычніку 2008 г. пад кіраўніцтвам В. Л. Лакізы дзейнічала новая экспедыцыя ў складзе супрацоўнікаў аддзела археалогіі першабытнага грамадства Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Нацыянальнага гістарычнага музея Беларусі, выкладчыкаў

і студэнтаў Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы і Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. На правабярэжжы р. Нёман В. Л. Лакіза даследаваў раскопкі помнікі Берагавы 1 – ГЭС (300 м²) (рыс. 9), Берагавы 2 – ГЭС (80 м²), Сіўкава 1 – ГЭС (136 м²); на левабярэжжы р. Нёман – Жылічы 3 – ГЭС (36 м²), Жылічы 4 – ГЭС (64 м²) і Жылічы 5 – ГЭС (112 м²), Кавальцы 3 – Турыст – ГЭС (300 м²). Акра-

Рыс. 10. Выратавальныя раскопкі на паселішчы Славічы 1 – ГЭС Гродзенскага раёна. Зона будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, левы бераг р. Нёман. Лета 2009 г.

мя таго, былі праведзены раскопкі на паселішчы Кавальцы 1 – ГЭС (440 м²) (Дазвол на В. М. Сідаровіча, з удзелам В. Л. Лакізы, М. А. Плавінскага, А. Ю. Ткачова) і паселішчы Кавальцы 2 – ГЭС (208 м²) (Дазвол на М. М. Крывальцэвіча, з удзелам В. Л. Лакізы, І. М. Язэпенкі). Такім чынам, за 2008 г. рознымі па маштабе раскопкамі ахоплены 14 помнікаў, а агульная даследаваная плошча склала 1982 м². Іх аб’ёмы, як цяпер, так і ў наступныя гады, залежалі ад тапаграфічных і стратыграфічных асаблівасцей помнікаў, магутнасці культурнага пласта і насычанасці яго рухомымі і нерухомымі артэфектамі, пагрозы разбурэння, аднак у большасці дыктаваліся, на вялікі жаль, аб’ёмамі рэальнага фінансавання. Знойдзена некалькі дзясяткаў тысяч артэфектаў, сярод якіх крэмавіявыя наканечнікі стрэл, скрабкі, разцы, сякеры, фрагменты ляпнога неалітычнага і ганчарнага сярэдневяковага посуду, вырабы з каляровага металу і жалеза, разнастайныя і розначасовыя манеты. Даследаваныя помнікі і атрыманыя матэрыялы датуюцца фінальным палеалітам, мезалітам, неалітам, бронзавым і жалезным вякамі, эпохай Сярэдневякоў і Новага часу. У 2008 г. новыя матэрыялы па неаліце і бронзавым веку выяўлены на паселішчах Шчачынова – Пляціна – ГЭС; Берагавы 1 – ГЭС, 2 – ГЭС; Сіўкава 1 – ГЭС; Жылчы 2 – ГЭС, 3 – ГЭС, 5 – ГЭС; Кавальцы 1 – ГЭС, 2 – ГЭС, 3 – ГЭС [21; 24; 36].

У 2009 г. праводзіліся раскопкі яшчэ на 11 помніках, якія трапілі ў зону будаўніцтва вадасховішча ГЭС (склад экспедыцыі 2008 г. дапоўніўся выкладчыкамі і студэнтамі Брэсцкага дзяржаўнага

ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна). На правабярэжжы р. Нёман В. Л. Лакіза даследаваў Коматава 2 – ГЭС (120 м²), Коматава 4 – ГЭС (384 м²), Коматава 6 – ГЭС (168 м²), Пужычы 2 – ГЭС (80 м²), а таксама Коматава 1А – ГЭС (10 м²) (новы помнік, які раней быў не вядомы і не ўваходзіў у агульны спіс для фінансавання ахоўных раскопак). На тым жа беразе ракі Міх. М. Чарняўскі правёў раскопкі на паселішчах Коматава 1 – ГЭС (112 м²) (з удзелам В. Л. Лакізы), Александрова 1 – ГЭС (58 м²) і Александрова 2 – ГЭС (272 м²) (з удзелам В. Л. Лакізы, Міх. М. Чарняўскага, А. У. Зуевай). На левабярэжжы Нёмана В. Л. Лакіза даследаваў шматкультурныя паселішчы Славічы 1 – ГЭС (208 м²) (рыс. 10) і Славічы 2 – ГЭС (168 м²), а А. М. Плавінскі – стаянку і селішча эпохі Сярэдневякоў Кавальцы 4 – ГЭС (158 м²) (з удзелам В. Л. Лакізы і М. А. Плавінскага). Агульная плошча раскопак 2009 г. склала 1738 м². На жаль, чатыры помнікі: Пужычы 1 – ГЭС, Коматава 3 – ГЭС; Дзекалавічы 1 – ГЭС, 2 – ГЭС – у сувязі з моцным пашкоджаннем, а потым і разбурэннем у час інтэнсіўнага зімне-вясення будаўніцтва вадасховішча даследаваць раскопкамі не ўдалося. Па магчымасці, яны вывучаліся толькі метадам археалагічнага нагляду. У 2009 г. новыя матэрыялы па неаліце і бронзавым веку выяўлены на паселішчах Коматава 1А – ГЭС, 1 – ГЭС, 2 – ГЭС, 4 – ГЭС, 6 – ГЭС; Александрова 2 – ГЭС; Пужычы 2 – ГЭС; Славічы 1 – ГЭС, 2 – ГЭС [24; 28; 34].

У 2010 г. праведзены раскопкі на апошніх васьмі помніках у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС. В. Л. Лакіза даследаваў Мігова 1 – ГЭС (113 м²)

Рыс. 11. Выратавальныя раскопкі на паселішчы і могільніку Коматава 5 – ГЭС Гродзенскага раёна. Зона будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, правы бераг р. Нёман. Лета 2010 г.

і Селюкі 1 – ГЭС (228 м²) – правабярэжжа Нёмана, Навасёлкі 1 – ГЭС (305 м²) [27], Дарошавічы 1 – ГЭС (140 м²) і Дарошавічы 3 – ГЭС (140 м²) – левабярэжжа ракі. Пад агульным навуковым кіраўніцтвам В. Л. Лакізы М. А. Плавінскі правёў раскопкі на сярэднявекавым селішчы Дарошавічы 2 – ГЭС (80 м²) (выяўлены матэрыялы каменнага і бронзавага вякоў), З. А. Харытановіч – на раннесярэднявекавым гарадзішчы Глядавічы 1 – ГЭС (104 м²), а Ю. В. Юркавец – на шматкультурным паселішчы і сярэднявекавым могільніку Коматава 5 – ГЭС (448 м²) (рыс. 11). Агульная плошча раскопак у 2010 г. складала 1558 м². У 2010 г. новыя матэрыялы па неаліце і бронзавым веку выяўлены на паселішчах Мігова 1 – ГЭС; Селюкі 1 – ГЭС; Коматава 5 – ГЭС; Навасёлкі 1 – ГЭС; Дарошавічы 1 – ГЭС, 2 – ГЭС, 3 – ГЭС [24; 25; 27; 31; 32; 35; 38; 44].

У 2011 г. пасля дадатковых узгадненняў з РУП «Гроднаэнерга» і Дырэкцыяй па будаўніцтве Гродзенскай ГЭС выратавальныя археалагічныя даследаванні на р. Нёман былі працягнуты. Адною з галоўных іх задач на дадзеным этапе ўжо стала ажыццяўленне археалагічнага нагляду за будаўніцтвам у ахоўных межах помнікаў археалогіі Коматава 1 – ГЭС, Коматава 2 – ГЭС (помнік дадаткова даследаваўся шурфовай на плошчы 9 м²), Дарошавічы 2 – ГЭС, Дарошавічы 3 – ГЭС, а таксама за правядзеннем работ па ўмацаванні схілаў пагорка, на якім размяшчаецца стаянка, селішча і могільнік Коматава 5 – ГЭС (пачаў даследавацца ў 2010 г.). Да добраўпарадкавання тэрыторыі гэтага ўнікальнага помніка, акрамя бу-

даўнічай арганізацыі, былі падключаны студэнты Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы пад кіраўніцтвам Ю. В. Юркавец. Было вырашана агародзіць камянямі плошчу раскопу 2010 г. і ўстанавіць над перазахаванымі парэшткамі памерлых і пахаваных на могільніку людзей каменныя надмагіллі з крыжамі. Дадаткова, на паўднёвым участку помніка, у месцы найбольшага пашкоджання дзённай паверхні (грунт быў часткова зняты бульдозерам) было раскапана яшчэ 84 м² [26; 31; 32; 44].

Чарговая змена праекта будаўніцтва ложа вадасховішча Гродзенскай ГЭС прывяла да моцнага пашкоджання паселішча Коматава 1 – ГЭС (даследавалася ў 2009 г.). Рэшткі культурных напластаванняў аказаліся канчаткова разбуранымі, знівеліраванымі ці перакрытымі пяском. На працягу мая–жніўня 2011 г. на помніку ажыццяўляўся перыядычны нагляд, пры неабходнасці рабіліся зачысткі, вяліся пошукі і зборы пад’ёмнага матэрыялу. Пасля пуску Гродзенскай ГЭС помнік Коматава 1 – ГЭС аказаўся цалкам затоплены. Аналагічная сітуацыя склалася і на паселішчы Пужычы 2 – ГЭС (даследаваўся ў 2009 г.). На ўсёй плошчы помніка былі высечаны і выкарчаваны дрэвы, карані ад іх закапаны, а дзённая паверхня знівеліравана бульдозерамі (разам з культурным пластом і рухомымі артэфактамі). Зруйнаванымі аказаліся нават высокія ўчасткі тэрасы Нёмана, якія, па нашым меркаванні, не павінны былі затоплівацца вадасховішчам ГЭС. Аднак, у адрозненне ад помніка Коматава 1 – ГЭС, на паверхні помніка Пужычы 2 – ГЭС засталася дастакова вялікая колькасць крамянёвых

артэфактаў, якія месцамі ўтваралі цэлыя скапленні (верагодна, рэшткі крэменеапрацоўчых майстэрняў) [26; 31]. У 2011 г. была звернута ўвага і на тыя ўчасткі зоны будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, якія раней па розных прычынах аказаліся не абследаванымі на прадмет выяўлення новых аб'ектаў археалогіі. Напрыклад, былі візуальна агледжаны ўзбярэжжы р. Котра каля в. Плавы, праведзены археалагічны нагляд за землянымі работамі. Важна, што новых помнікаў археалогіі тут не выяўлена, а значыць, у дадзеным месцы будаўніцтва Гродзенскай ГЭС не нанесла шкоды археалагічнай спадчыне Рэспублікі Беларусь [26; 31].

Інтэнсіфікацыя. Далейшае развіццё і значная інтэнсіфікацыя выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў Беларускага Панямоння прыпадае на 2008–2013 гг. На працягу трох палявых сезонаў (2008–2010 гг.) на тэрыторыі Гродзенскага ўзвышша пад кіраўніцтвам В. Л. Лакізы праводзіліся археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва новай аўтамабільнай дарогі вакол г. Гродна з мастом праз р. Нёман (Гродзенскі раён). Дзякуючы суцэльнаму абследаванню і шурфоўцы вызначаны дакладныя межы ўжо вядомых першабытных помнікаў (Берагавы 2 – ГЭС, Жылічы 1 – Мост), выяўлены новыя – Берагавы 2 – Мост, Каранявічы 1. У 2009 г. аўтарам артыкула праведзены раскопкі на паселішчах Берагавы 2 – Мост (78 м²) і Жылічы 1 – Мост (312 м²), а ў 2010 г. – на паселішчы Каранявічы 1 (220 м²). Атрыманы новыя археалагічныя крыніцы для вывучэння матэрыяльнай культуры насельніцтва Панямоння ў фінальным палеаліце, мезаліце, неаліце і бронзавым веку [12; 13; 29].

У 2009–2011 гг. выратавальнымі даследаваннямі была ахопленая і тэрыторыя, якая раней не ўключалася ў планы археолагаў для мэтанакіраваных даследаванняў і пошукаў першабытных помнікаў (у першую чаргу з-за аддаленасці ад асноўных рачных басейнаў). Так, у 2009 г. аўтар ажыццяўляў даследаванні (вывучэнне архіўных крыніц, папярэднія археалагічныя абследаванні, разведкі ці візуальны агляд, шурфоўку, назіранні за непасрэдным будаўніцтвам) у зоне будаўніцтва аб'екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы – Ляхавічы. Абход г. Баранавічы» [14; 29], а ў 2010 г. у зоне будаўніцтва аб'ектаў «Рэканструкцыя аўтамабільнай дарогі «Абход тэрыторыі Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкастэвец – Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі Р-47 Свіслач – Поразава – Пружань» і «Абход Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкастэвец – Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі граніца Гродзенскай вобласці (Груск) – Алісевічы». Візуальна абследавалася ўся тэрыторыя будучага будаўніцтва ў адпаведнасці з праектнай дакументацыяй. Пры гэтым некаторыя ўчасткі спецыяльна абследаваліся значна шырэй – з мэтай дадатковага вывучэння найбольш перспектыўных для размяшчэння археалагічных аб'ектаў

месцаў і выяўлення на іх археалагічных матэрыялаў (у тым ліку ўжо вядомых помнікі археалогіі, усе рэчкі і вадаёмы, кар'еры). Праведзеныя даследаванні паказалі, што на тэрыторыі, якая трапляе ў зону земляных і будаўнічых работ, помнікі археалогіі адсутнічаюць, а значыць, адсутнічае і непасрэдная пагроза разбурэння археалагічнай спадчыны. Разам з тым побач з зонамі новабудуўляў былі выяўлены два новыя археалагічныя аб'екты – сярэднявекавыя селішчы Поразава – Целякі і Целякі (Свіслацкі раён), а таксама зафіксавана, што вядомыя першабытныя помнікі археалогіі каля в. Грыцкі Свіслацкага раёна Гродзенскай вобласці не трапілі ў зону новабудуўлі [17; 18; 29]. У 2011 г. В. Л. Лакіза правёў суцэльнае абследаванне і шурфоўку зоны будаўніцтва яшчэ аднаго аб'екта на тэрыторыі Беларускага Панямоння – «Аўтадарога Н-6049 Рацічы – Гінавічы – Польшы Багатыры, км 0,000 – км 9,205» (Гродзенскі раён). На тэрыторыі адзначанай новабудуўлі археалагічныя аб'екты таксама не былі выяўлены. Толькі на заходняй ускраіне в. Канюхі зафіксавана месцазнаходжанне асобных фрагментаў ганчарнай керамікі (з-за адсутнасці культурных напластаванняў і дастатковай колькасці артэфактаў раскопкі з'яўляліся неметазгоднымі). Заказчыку будаўніцтва аўтадарогі, як і ў ранейшых выпадках, была выдадзена рэкамендацыя аб мерапрыемствах па ахове археалагічнай спадчыны [22].

У канцы 2009 г. пад агульным кіраўніцтвам В. Л. Лакізы распачаліся даследаванні ў зоне будаўніцтва Беларускай АЭС і аб'ектаў яе інфраструктуры, якія працягваюцца і ў 2014 г.¹ На тэрыторыі Астравецкага раёна каля вёсак Газа, Баброўнікі, Шульнікі, Рудзішкі, г. п. Астравец і іншых населеных пунктаў былі праведзены папярэднія археалагічныя абследаванні месц будучага будаўніцтва пляцоўкі, вытворчай базы АЭС і жыллёвай інфраструктуры, новай аўтамабільнай дарогі Газа – АЭС – Астравец і новай чыгуначнай лініі ад АЭС да станцыі Ашмяны. Вынікам іх стала выяўленне шэрага археалагічных аб'ектаў і значнай колькасці новых археалагічных матэрыялаў – ад ганчарнага посуду і кафлі да металічных вырабаў, упрыгажэнняў і манет. У 2010 г. археалагічныя даследаванні ахапілі і частку тэрыторыі Ашмянскага раёна. Яны былі звязаны з абследаваннем зоны будаўніцтва новай аўтамабільнай дарогі «Паўднёва-ўсходні абход г. Астравец з выхадам на аўтамабільную дарогу М-7 Мінск – Ашмяны – мяжа Літоўскай Рэспублікі» – ад в. Белькішкі Астравецкага раёна да вёсак Бярвенцы і Лейлубка Ашмянскага раёна. Аднак найбольш значнае адкрыццё 2010 г. – выяўленне, дакладная лакалізацыя археалагічнага комплексу каля в. Галіны, які складаецца з селішча, гарадзішча і курганнага могільніка, а затым і выратавальныя раскопкі селішча Галіны [6; 16; 23; 30; 33;

¹ Вядуцца абследаванні і выратавальныя раскопкі ў зоне будаўніцтва аб'екта «Вадазабор для патрэб тэхнічнага забеспячэння Беларускай АЭС».

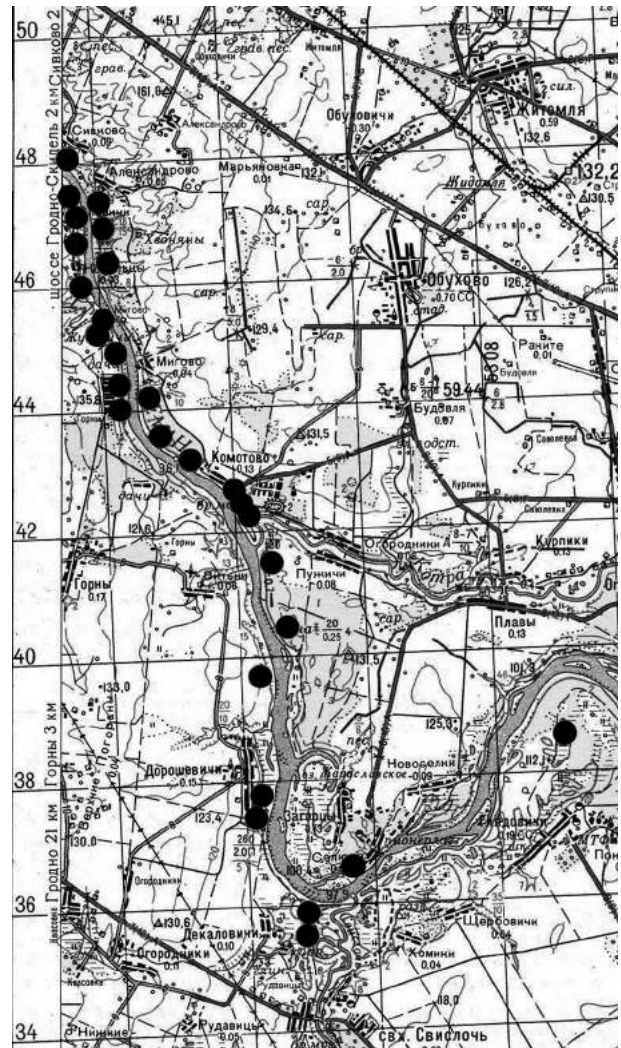

Рыс. 12. На плаціне Гродзенскай ГЭС на р. Нёман каля вёсак Шчачынова і Жылічы. Лега 2012 г.

37]. З абследаваннем кожнай чарговай новабудуёлі Беларускай АЭС удасканалваліся метады археалагічных даследаванняў, а самае галоўнае – накопліваўся вопыт такой навукова-пошукавай дзейнасці. Падчас разведак выкарыстоўвалася метадыка археалагічных даследаванняў, заснаваная на суцэльным візуальным аглядзе паверхні і пошукаў пад’ёмнага археалагічнага матэрыялу, у тым ліку ў месцах інтэнсіўных земляных работ. Уся тэрыторыя будучага будаўніцтва абследавалася метадам суцэльнага «прачэсвання», калі ў полі агляду аднаго чалавека знаходзілася паласа шырынёй некалькі метраў. Асабліва дэталюму абследаванню падвяргаліся ўчасткі земляных работ у тых месцах, якія разглядаліся намі як найбольш перспектыўныя для выяўлення археалагічных аб’ектаў (напрыклад, ваколіцы вёсак Малі, Варняны, Загазь, Газа, тэрасы і пясчаныя павышэнні сучасных рэчак Лоша, Кавалёўка, Малька, Газаўка). Напрыклад, у 2011–2012 гг. была візуальна абследавана ўся тэрыторыя будучага будаўніцтва газаправода ад г. п. Астравец да Беларускай АЭС. Зафіксаваны новыя месцазнаходжанні асобных фрагментаў ганчарнай керамікі і іншых артэфектаў каля вёсак Кавалі, Газа, Загазь, Малі, новыя археалагічныя помнікі з крэмянёвымі матэрыяламі Малі 1 і Ліпнішкі 1. Важна, што ўдалося ажыццявіць у поўнай меры ўсе этапы даследаванняў: ад візуальнага абследавання, шурфоўкі да нагляду за непасрэдным будаўніцтвам практычна на ўсім адрэзку будаўніцтва газаправода. У выніку сёння мы маем своеасаблівы 20-кіламетровы «разрэз тэрыторыі» Астравецкага раёна па лініі поўдзень–поўнач [33].

Высновы. На працягу 2003–2013 гг. у васьмі розных раёнах Беларускага Панямоння праведзены значныя археалагічныя даследаванні, звязаныя з абследаваннем зон 11 розных новабудуёляў і ахоўнымі раскопкамі 63 першабытных помнікаў на плошчы 7875 м² (гл. табліцу). Падкрэслім, што неалітам і бронзавым векам датуецца як мінімум 11 помнікаў з 48 выяўленых на Аўгустоўскім канале, 9 з 16 – на

Агінскім канале. Самымі ж маштабнымі сталі вырававальныя археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман (рыс. 12), якія ахапілі 38 розначасовых і рознакультурных помнікаў. З іх на 34 былі праведзены раскопкі на плошчы 6101 м² (рыс. 13). Знойдзены сотні тысяч артэфектаў, сярод якіх крэмянёвыя наканечнікі стрэл, скрабкі, разцы, каменныя і бронзавыя сякеры, фрагменты ляпнога посуду, а таксама сярэднявекавая кераміка, шкло, кафля, вырабы з каляровага металу і жалеза, манеты і інш. Даследаваныя помнікі і атрыманыя матэрыялы датуецца фінальным палеалітам, мезалітам, неалітам, бронзавым і жалезным вякамі, эпохай Сярэднявекі і Новага часу. Пры гэтым як мінімум на 27 з іх атрыманы новыя матэрыялы для характарыстыкі матэрыяльнай культуры неаліту (нёманская, шарападобных амфар культуры, кола культуры шнуравой керамікі), ранняга бронзавяга (тшцінецкае культурнае кола) і позняга бронзавяга вякоў, а таксама эпохі жалеза. Большасць з даследаваных помнікаў заслугоўваюць уважэння ў навуковы зварот праз

Рыс. 13. Карта археалагічных помнікаў Гродзенскай ГЭС на р. Нёман паміж вёскамі Сіўкава Гродзенскага раёна і Глядавічы Мастоўскага раёна

асобныя публікацыі, а археалагічныя комплексы каля вёсак Коматава, Жылічы, Кавальцы (Славічы) (разам са шматгадовымі планавымі раскопкамі помнікаў на верхніх тэрасах р. Нёман) – праз спецыяльныя манаграфічныя выданні.

Падчас выратавальных даследаванняў у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС не ўдалося пазбегнуць і некаторых складанасцей ва ўзаемаадносінах «археалогія – будаўніцтва, заканадаўства – тэрміны будаўніцтва». На чатырох помніках, нягледзячы на тое, што яны былі ўключаны ў «Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь», раскопкі правесці не ўдалося. Коматава 3 – ГЭС, Пужычы 2 – ГЭС, Дзекалавічы 1 – ГЭС і Дзекалавічы 2 – ГЭС, на якіх без узгаднення з археолагамі

ў 2008–2009 г. датэрмінова пачаліся інтэнсіўныя земляныя работы, былі моцна пашкоджаны, а затым цалкам разбураны. Яны вывучаліся толькі метадам археалагічнага нагляду.

Гісторыя выратавальных даследаванняў першабытных помнікаў у зонах новабудуёляў паказвае, што, акрамя ажыццяўлення мер па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і атрымання значнай навуковай інфармацыі, яны маюць выразнае практычнае значэнне. Найбольш каштоўныя археалагічныя артэфакты ўпрыгожваюць музейныя экспазіцыі, выкарыстоўваюцца пры стварэнні буклетаў, фотальбомаў і рэкламна-інфармацыйных праспектаў, а помнікі археалогіі ўключаюцца ў турыстычныя даведнікі і маршруты.

ЛІТАРАТУРА

1. Археалагічнае абследаванне ўзбярэжжаў Нёмана ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС / В. С. Абухоўскі [і інш.] // ГАЗ / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2004. – Вып. 19. – С. 272–273.
2. Раскопкі 2005 г. на Аўгустоўскім канале / В. С. Абухоўскі [і інш.] // ГАЗ / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – Вып. 21. – С. 178–180.
3. Абухоўскі, В. С. Археалагічныя помнікі беларускай часткі Аўгустоўскага канала / В. С. Абухоўскі, В. Л. Лакіза // Августовский канал и современный экотуризм. – Пултуск; Мінск; Гродно, 2008. – С. 131–148.
4. Гурина, Н. Н. Исследования кремнедобывающих шахт на территории Белоруссии / Н. Н. Гурина // Археологические открытия 1966 года. – М., 1967. – С. 267–268.
5. Гурина, Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР // Н. Н. Гурина. – Л., 1976. – 178 с.
6. Зайкоўскі, Э. М. Справаздача пра выкананне навуковых археалагічных даследаванняў (папярэдняе абследаванне, разведка і шурфоўкі) у зоне аб'екта «Будаўніцтва аўтамабільнай дарогі ад Р-45 (Газа) – АЭС – Астравец» у Астравецкім раёне Гродзенскай вобласці ў 2009 г. / Э. М. Зайкоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2719.
7. Археалагічныя даследаванні ў зоне рэканструкцыі Агінскага канала / А. Г. Калечыц [і інш.] // ГАЗ / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2007. – Вып. 23. – С. 201–203.
8. Раскопкі паселішча Жылічы 1 / А. Г. Калечыц [і інш.] // ГАЗ / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2004. – Вып. 19. – С. 274.
9. Лакіза, В. Л. Археалагічныя раскопкі на помніку позняга неаліту – бронзавага веку Навасёлкі 1 / В. Л. Лакіза, А. Г. Калечыц, В. С. Абухоўскі // ГАЗ / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – Вып. 21. – С. 183–184.
10. Лакиза, В. Л. Исследования в зоне реконструкции Августовского канала / В. Л. Лакиза, В. С. Обуховский // Археологические открытия 2005 года. – М.: Наука, 2007. – С. 582–584.
11. Лакіза, В. Л. Вынікі археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва газаводу на тэрыторыі Стаўбоўскага раёна / В. Л. Лакіза, А. Ю. Ткачоў // ГАЗ / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2007. – Вып. 23. – С. 203–205.
12. Лакіза, В. Л. Навуковая справаздача № 1 аб выкананні археалагічных даследаванняў (папярэдняе абследаванне, разведка і раскопак) у зоне будаўніцтва аўтамабільнай дарогі «Абход г. Гродна ад аўтадарогі Р-99 да

аўтадарогі Р-44» у 2008 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2608. – 54 с.

13. Лакіза, В. Л. Навуковая справаздача № 2 аб выкананні археалагічных даследаванняў (папярэдняе абследаванне, разведка і раскопак) у зоне будаўніцтва аўтамабільнай дарогі «Абход г. Гродна з мастом праз р. Нёман» у 2008 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2609. – 66 с.

14. Лакіза, В. Л. Справаздача № 1 аб выкананні археалагічных даследаванняў (папярэдняе абследаванне, разведка і шурфоўка) у зоне будаўніцтва аб'екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы–Ляхавічы. Абход г. Баранавічы» ў 2009 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2657. – 79 с.

15. Лакіза, В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і раняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – 343 с.

16. Лакіза, В. Л. Справаздача № 1 аб правядзенні археалагічных абследаванняў пляцоўкі будаўніцтва беларускай АЭС у рамках рэалізацыі дзяржаўнай інвестыцыйнай праграмы па аб'екту «Будаўніцтва АЭС (якая ўключае праектна-пошукавыя работы (г. п. Астравец Гродзенскай вобласці)» у 2010 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2750.

17. Лакіза, В. Л. Справаздача № 1 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва аб'екта «Будаўніцтва аўтамабільнай дарогі «Абход Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец–Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі граніца Гродзенскай вобласці (Груск) – Алісавічы» ў 2010 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2788. – 52 с.

18. Лакіза, В. Л. Справаздача № 2 аб выкананні ў 2010 г. навуковых археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва аб'екта «Рэканструкцыя аўтамабільнай дарогі «Абход тэрыторыі Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец–Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі Р-47 Свіслач–Паразава–Пружаны» / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2751. – 55 с.

19. Лакиза, В. Л. Развитие материальной культуры населения Западной Беларуси в III–II тыс. до н. э. / В. Л. Лакиза // Основные итоги археологических исследований на территории Беларуси в 2006–2010 годах. – Минск, 2011. – С. 36–42.

20. Лакіза, В. Л. Навуковая справаздача № 1 аб выкананні ў 2008 г. археалагічных даследаванняў (нагляду і раскопак) помнікаў археалаогіі на падрыхтоўчым перыядзе будаўніцтва Гродзенскай ГЭС (на адведзенай для РУП «Гроднаэнерга» ў пастаяннае карыстанне зямлі) / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Мінск, 2011. – Арх. № 2607. – 213 с.

21. Лакіза, В. Л. Археалагічныя даследаванні 2008 г. у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС / В. Л. Лакіза // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Вып. 20: Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2008 г. – С. 267–273.

22. Лакіза, В. Л. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва аб'екта «Аўтадарога Н-6049 Рацічы–Гінавічы – Польшыя Багатыры, км 0,000 – км 9,205», Гродзенскі раён, IV катэгорыя / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2857. – 68 с.

23. Лакіза, В. Л. Вынікі археалагічных даследаванняў у зонах новабудуёляў на тэрыторыі Ашмянскага раёна: новыя помнікі і матэрыялы / В. Л. Лакіза, З. А. Харытановіч, Міх. М. Чарняўскі // Ашмяншчына: праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі: зб. навук. арт. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – С. 11–22.

24. Лакіза, В. Л. Новыя помнікі неаліту і бронзавага веку Беларускага Панямоння ў зонах новабудуёляў. Папярэднія вынікі даследаванняў / Вадзім Лакіза // Na rubieżu kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesą epoką brązu / pod red. U. Stankiewicz i A. Wawrusiewicz. – Białystok: Instytucja Kultury Wojewodztwa Podlaskiego, 2011. – S. 195–205.

25. Лакіза, В. Л. Раскопкі на помніках Мігова 1 – ГЭС, Селюкі 1 – ГЭС, Дарошавічы 1 – ГЭС, Дарошавічы 3 – ГЭС Гродзенскага раёна, Навасёлкі 1 – ГЭС Мастоўскага раёна. Раздзел 1–5 // Справаздача № 4 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў на помніках археалогіі Мігова 1 – ГЭС, Селюкі 1 – ГЭС, Дарошавічы 1 – ГЭС, Дарошавічы 3 – ГЭС, Навасёлкі 1 – ГЭС, Дарошавічы 2 – ГЭС, Глядавічы 1 – ГЭС, Коматава 5 – ГЭС у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2010 годзе / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2787. – 281 с.

26. Лакіза, В. Л. Справаздача № 5 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў на помніках археалогіі ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2011 годзе (частка 1) / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2860. – Мінск, 2012. – 225 с.

27. Лакіза, В. Л. Папярэднія вынікі даследавання шматкультурнага паселішча Навасёлкі 1 – ГЭС (Мастоўскі раён, 2010 г.) / В. Л. Лакіза, М. А. Плавінскі // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 74–85.

28. Лакіза, В. Л. Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС у 2009 годзе / В. Л. Лакіза // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 230–241.

29. Лакіза, В. Л. Археалагічныя даследаванні ў зонах новабудуёляў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 2009–2010 гг. / В. Л. Лакіза // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 242–248.

30. Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Беларускай АЭС і аб'ектаў яе інфраструктуры ў 2009–2010 гг. / В. Л. Лакіза [і інш.] // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 337–341.

31. Лакіза, В. Л. Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2010–2011 гг. / В. Л. Лакіза // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – Вып. 24: Даследаванне сярэднявекowych старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю. А. Заяца). – С. 283–292.

32. Лакіза, В. Л. Вынікі археалагічных даследаванняў першабытных помнікаў Беларускага Панямоння ў 2012 годзе / В. Л. Лакіза // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – Вып. 25: Вынікі даследавання першабытных і сярэднявекowych старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 гадах. – С. 230–242.

33. Лакіза, В. Л. Вынікі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Астравецкага раёна ў 2011–2012 гг. (зона будаўніцтва газавода да Беларускай АЭС) / В. Л. Лакіза // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – Вып. 25: Вынікі даследавання першабытных і сярэднявекowych старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 гадах. – С. 316–321.

34. Плавінскі, А. М. Раскопкі паселішча Кавальцы 4 – ГЭС у 2009 годзе / А. М. Плавінскі // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 356–358.

35. Плавінскі, М. А. Раскопкі на помніку Дарошавічы 1 – ГЭС Гродзенскага раёна. Раздзел 6 // Справаздача № 4 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў на помніках археалогіі Мігова 1 – ГЭС, Селюкі 1 – ГЭС, Дарошавічы 1 – ГЭС, Дарошавічы 3 – ГЭС, Навасёлкі 1 – ГЭС, Дарошавічы 2 – ГЭС, Глядавічы 1 – ГЭС, Коматава 5 – ГЭС у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2010 годзе / М. А. Плавінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2821. – 37 с.

36. Сідаровіч, В. М. Мезалітычны інвентар з паселішча Кавальцы 5 (Кавальцы 1 – ГЭС) / В. М. Сідаровіч, В. У. Ашэйчык, А. М. Вашанаў // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Вып. 20: Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2008 г. – С. 274–277.

37. Харытановіч, З. А. Археалагічныя даследаванні гарадзішча Гуры, селішча Галіны і фальварка Трэцінішкі (тэрыторыя будаўніцтва аб'ектаў інфраструктуры Беларускай АЭС) / З. А. Харытановіч // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 367–373.

38. Харытановіч, З. А. Археалагічныя даследаванні на помніку Глядавічы 1 – ГЭС у 2010 г. / З. А. Харытановіч // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 374–378.

39. Чарняўскі, М. М. Старажытныя помнікі ў зоне Зэльвенскага вадасховішча / М. М. Чарняўскі // Славуты Зэльвенскі край: матэрыялы навук. гіст.-краязнаўч. канф. «Старонкі гісторыі Зэльвеншчыны», Зэльва, 12 снеж. 1998 г. – Ліда, 2004. – С. 18–28.

40. Чарняўскі, М. М. Старажытныя шахцёры на Росі / М. М. Чарняўскі, В. Я. Кудрашоў, В. Л. Ліпніцкая. – Мінск, 1996.

41. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых даследаваннях у 1996 годзе / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1641.

42. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2004 годзе / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2199.

43. Чернявский, М. М. Археологическая разведка в зоне Вилейского водохранилища / М. М. Чернявский, Г. А. Кохановский, С. А. Адамович // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. – Минск: Ин-т истории, 1969. – С. 63–68.

44. Юркавец, Ю. В. Вынікі археалагічнага і антрапалагічнага вывучэння матэрыялаў пахаванняў з помніка Кавальцы 5 – ГЭС / Ю. В. Юркавец, В. А. Емельянчык // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – С. 161–164.

45. Maciszewski, R. Archeologiczne badania ratownicze. Poradnik inwestora / R. Maciszewski // Zeszyty Ośrodka

Ratowniczych Badań Archeologicznych. Seria A: Metodyka i zagadnienia prawne. – Łódź: Drukarnia Wydawnictw Naukowych S. A., 1998. – 87 s.

46. Raport 2000. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za rok 2000 // Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA). Seria B: Materiały Archeologiczne. – Warszawa: Milart, 2003. – 372 s.

47. Szmit, Z. Przedhistoryczna kopalnia krzemienia pow. Wołkowyski na Litwie / Z. Szmit // Z otchłani wieków. – Z. 1–2. – Warszawa, 1926.

48. Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych. Seria A: metodyka i zagadnienia prawne. T. I–III. Archeologiczne badania terenowe. Wybór opracowań. Z «teorii i praktyki badań archeologicznych». – Łódź: Drukarnia Wydawnictw Naukowych S. A., 1998. – 161 s.

49. Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych. Seria A: Metodyka i zagadnienia prawne. – Łódź: Drukarnia Wydawnictw Naukowych S. A., 1999. – 133 s.

Вадим Лакіза

ИСТОРИЯ СПАСАТЕЛЬНЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПЕРВОБЫТНЫХ ПАМЯТНИКОВ БЕЛОРУССКОГО ПОНЕМАНЯ

Рэзюме

С начала XXI в. на территории Беларуси в связи с интенсивными строительными работами и новыми инновационными проектами активизировались спасательные археологические исследования: сплошное обследование зон новостроек (разведки), раскопки памятников, попавших в зону земляных работ, надзор. Это связано с совершенствованием законодательной базы и приданием Институту истории НАН Беларуси функции ведущей организации, осуществляющей разработку мер по охране археологических объектов в зонах новостроек. У археологов, осуществляющих фундаментальные научные исследования по всем историческим периодам и наиболее актуальным проблемам, особенно в области первобытной истории, появились дополнительные источники финансирования для поисков и раскопок, а значит, и возможности для получения большого количества новых источников. Подтверждением этому являются научно-исследовательские работы в зонах новостроек на территории Белорусского Понеманья в течение 2003–2013 годов.

Развитие и значительное увеличение спасательных археологических исследований первобытных памятников в зонах новостроек – это одна из важнейших особенностей для выделения в истории изучения первобытных памятников на территории Северо-Западной и Западной Беларуси отдельного 3-го этапа (1999 гг. – настоящее время).

На протяжении 2003–2013 гг. в 8 районах Белорусского Понеманья проведены значительные археологические исследования, связанные с обследованием территорий 11 крупных новостроек и спасательными раскопками 63 первобытного памятника на площади 7875 м² (таблица). Неолитом и бронзовым веком датируются как минимум 11 памятников из 48 выявленных на Августовском канале (рис. 3–5), 9 из 16 – на Огинском канале (рис. 6). Самыми масштабными стали спасательные археологические исследования в зоне строительства Гродненской ГЭС на р. Нёман (рис. 1, 7–13). На 34 памятниках были проведены раскопки на площади 6101 м², найдены сотни тысяч разнообразных артефактов, датируемых финальным палеолитом, мезолитом, неолитом, бронзовым и железным веками, эпохой Средневековья и Нового времени. При этом как минимум на 27 из них получены новые материалы для характеристики материальной культуры неолита (нёманская, шаровидных амфор культуры, круг культуры шнуровой керамики), раннего бронзового (тщинецкий культурный круг) и позднего бронзового века. Большинство из исследованных памятников заслуживают введения в научный оборот через отдельные публикации, а археологические комплексы возле деревень Коматово, Жиличи, Ковальцы (Славици) (вместе с многолетними плановыми раскопками памятников на верхних террасах р. Нёман) через специальные монографические издания.

История спасательных исследований первобытных памятников в зонах новостроек показывает, что, помимо осуществления мер по охране историко-культурного наследия и получения значительной научной информации, они имеют практическое значение. Наиболее ценные археологические артефакты украшают музейные экспозиции, используются при создании буклетов, фотоальбомов и рекламно-информационных проспектов, а памятники археологии включаются в туристические справочники и маршруты.

*Vadzim Lakiza***THE HISTORY OF RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF PRIMITIVE MONUMENTS IN BELARUS PONEMANJE***Summary*

From the beginning of 21st century in the territory of Belarus, due to intensive civil works and new innovative projects, rescue archaeological research became more active, including the following kinds of activity: total inspection of new construction zones (surface prospecting), excavation of the monuments which appeared to be in a zone of earth works, supervision. Such an activation is connected both with the development of legislative base and gaining by the Institute of History NAS of Belarus the function of the leading organisation charged with working out of measures on protection of archaeological objects in new construction zones. The archeologists carrying out fundamental scientific research on all historical periods and the most actual issues, especially in the field of primitive history, got additional sources of financing for prospecting and excavations, and so also the possibilities to get a considerable number of new sources. The research works in new construction zones in the territory of Belarussian Ponemanye within 2003–2013 testify to this.

The development and substantial growth of rescue archaeological research of primitive monuments in new construction zones is one of three major criteria to define within the history of studying of primitive monuments in the territory of Northwest and Western Belarus a new separate 3rd stage (1999 – present time).

Throughout 2003–2013 in 8 areas of Belarussian Ponemanye considerable archaeological research was carried out, that including inspection of territories of 11 large new building works and rescue excavations of 63 primitive monuments on the area of 7875 m² (tab. 1). At least 11 monuments of 48 revealed on the Augustow Channel (fig. 3–5), 9 of 16 – on the Oginsky Channel (fig. 6) are dating back to the Neolithic and the Bronze Age. The most large-scale rescue archaeological research was conducted in a construction zone of Grodno HPP on the river Neman (fig. 1, 7–13). Excavations carried out on 34 monuments covered the area of 6101 m², there were found hundreds of thousands of the various artefacts dated to the Final Paleolithic, Mesolithic and Neolithic, the Bronze and Iron Ages, an epoch of the Middle Ages and Modern Age. Thus at least on 27 monuments new materials for description of material culture of the Neolithic (Neman, Globular Amphora cultures, Corded Ware Culture Circle), the Early Bronze Age (Trzciniac Culture Circle) and the Late Bronze Age were obtained. The major part of the investigated monuments deserves to be introduced into scientific circulation as separate publications, and archaeological complexes near villages Komatovo, Zhilichy, Kovaltsy (Slavichy) (together with long-term planned excavation of monuments on the top terraces of the river Neman) are to be introduced through special monograph editions.

The history of rescue research of primitive monuments in new construction zones shows that besides the importance of measures on protection of historical and cultural heritage and acquisition of significant scientific information it has a practical value as well. The most valuable archaeological artefacts enrich museum expositions, archaeological material is used for making popular and scientific photo books, promotional and information materials, archaeological monuments are included in tourist guides and routes.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 15.04.2014

Наталья Дубицкая,
старший научный сотрудник Института истории НАН Беларуси,
кандидат исторических наук (Минск, Беларусь);

Леонид Поболь

СТЕКЛЯННЫЕ БУСЫ ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ТАЙМАНОВО

Поселение и могильник у д. Тайманово Быховского района Могилевской области – один из самых известных и наиболее полно изученных археологических объектов римского времени на территории Восточной Европы. Памятник изучался с 1967 по 1983 г. Общая изученная площадь на памятнике составляет около 22 400 м². Заслуга в его изучении принадлежит Л. Д. Поболью (1924–2004) – одному из ведущих исследователей дославянской и раннеславянской истории на территории Беларуси.

Самым популярным элементом ожерелья в Тайманово были бусы. Предпочитали таймановские женщины привозные **стеклянные бусы**. Всего известно 60 бусин. Это одна из самых представительных коллекций бус на памятниках римского времени Восточной Европы. Единственным памятником, где было выявлено еще больше бус – 75 экз. (74 стеклянные и одна янтарная бусина), является соседнее и синхронное по времени поселение и могильник Абидня [9, с. 244]. Стеклянные бусы были найдены

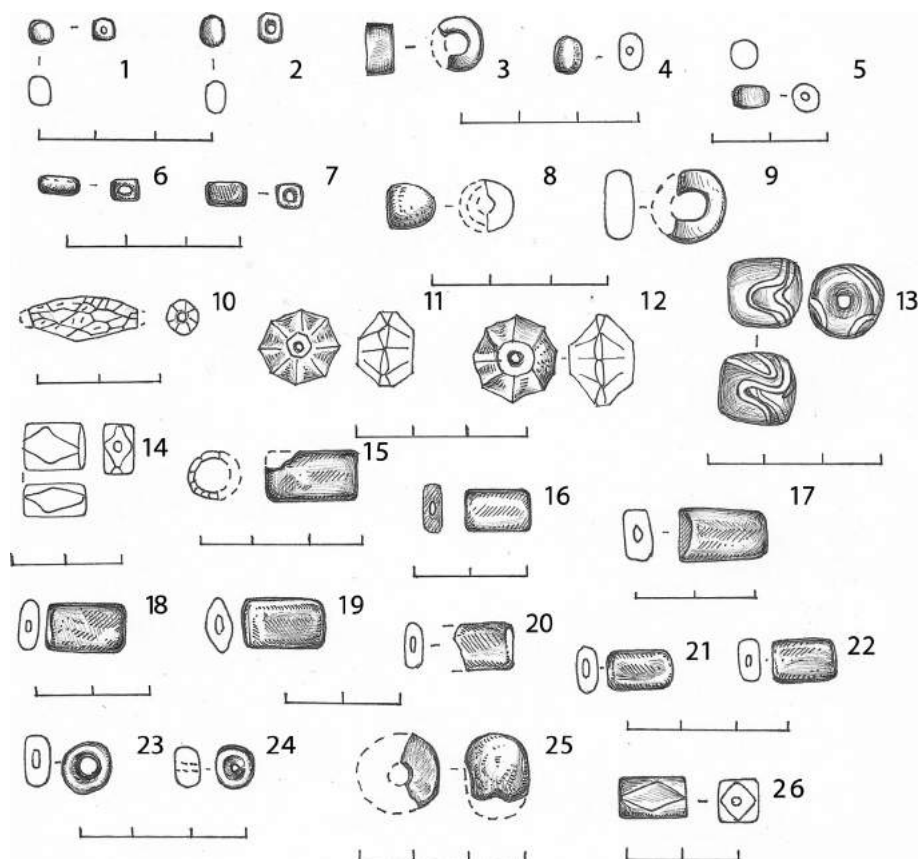

Рис. 1. Стеклянные бусы из поселения и могильника Тайманово: 1, 2 – овалы бусины; 3 – обломок цилиндрической бусины; 4 – бочковидная бусина; 5 – бусина удлиненно-овальной формы; 6 – бусина в виде трубочки квадратного сечения; 7 – бусина прямоугольной формы; 8 – бочковидная бусина; 9 – обломок крупной бусины овальной формы; 10 – многогранная бусина удлиненной формы с обломанными краями; 11, 12 – многогранные бусины битрапиевидной формы; 13, 14 – полихромные бусины округло-цилиндрической формы; 15 – бусина цилиндрической формы; 16–22 – бусы подпрямоугольной формы (плоский «кирпичик»); 23, 24 – овалы бусины; 25 – обломок крупной овално-бочковидной бусины; 26 – бусина многогранная, в сечении квадратной формы

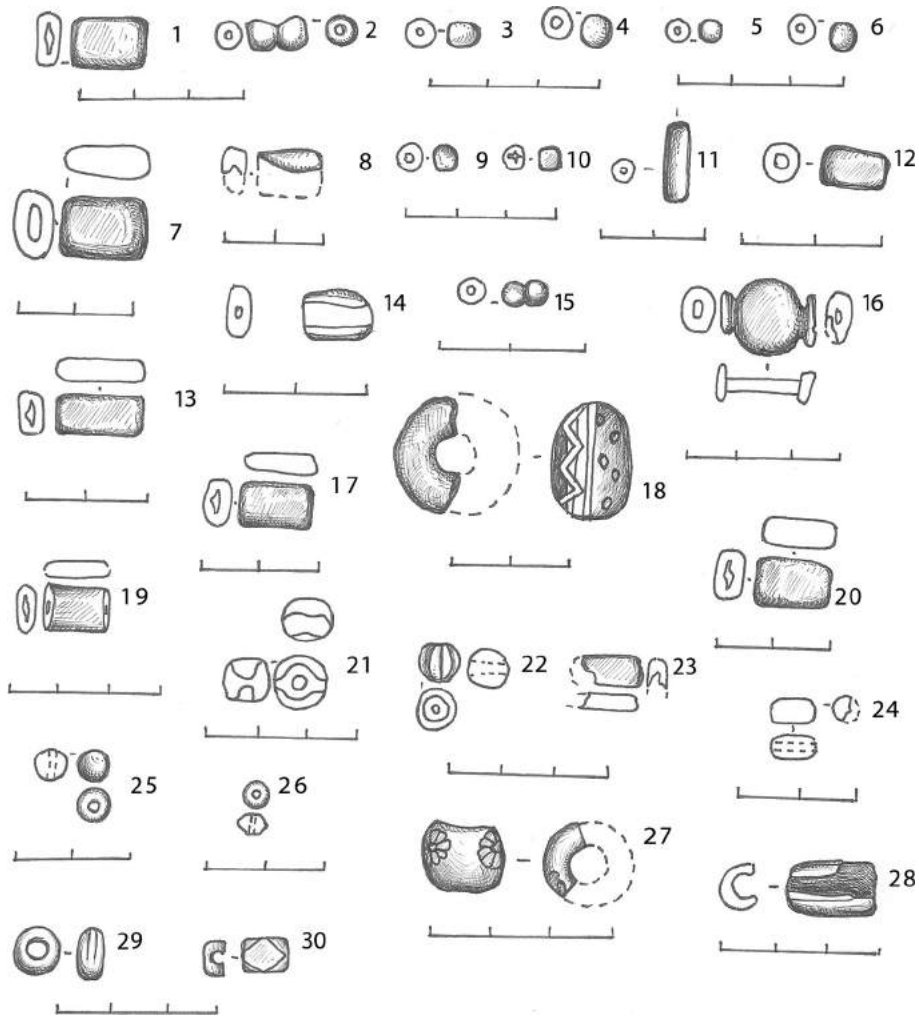

Рис. 2. Стекланные бусы из поселения и могильника Тайманово: 1, 7, 8, 13, 14, 17, 19, 20, 23 – бусы подпрямоугольной формы (плоский «кирпичик»); 2, 14 – двухчастные бусины; 3 – небольшая цилиндрическая бусина; 4 – бочковидная бусина; 5 – бочковидная бусина типа бисера; 6 – округлая бусина; 9 – бочковидная бусина типа бисера; 10 – шестигранная бусина типа бисера; 11 – бусина в виде узкой трубочки; 12 – цилиндрическая бусина; 15 – двухчастная золоченая бусина округлой формы; 16 – массивная позолоченная бусина формы плоского диска; 18 – полихромная фрагментированная бусина уплощенно-овальной формы; 21 – бусина округлой формы с вогнутыми боками; 22 – бусина шаровидной формы; 24 – золоченая бусина удлиненно-округлой формы; 25 – округлая бусина; 26 – линзовидная бусина типа бисера; 27 – обломок полихромной мозаичной бусины бочковидной формы; 28 – бусина цилиндрической формы; 29 – бусина овальной в сечении формы; 30 – бусина многогранная, плоская, в сечении подквадратной формы

в погребении № 156, в полуземляночных жилищах № 12, 15, 18, 19, 20, 27, 28, 32, 39, 44, 51 и культурном слое поселения.

Таймановские бусы разнообразны по форме, цвету стекла и технике исполнения. По цветовой гамме самой представительной категорией являются красные бусы разных оттенков – от розовых до темно-красных (23 экз.), следующими идут синие бусы (14 экз.), затем – зеленые бусы (11 экз.), две черные бусины, одна желтая, одна белая, три полихромные и три золоченые бусины. Цвет одной двойной бусины не определен. Почти все таймановские бусы одночастные. Найдены только две двухчастные бусины, одна из которых позолоченная (рис. 2: 2, 14). В Тайманово встречены следующие типы одночастных бус. Самую большую категорию составляют

бусы подпрямоугольной формы (плоский «кирпичик») – 16 экз.; затем бусы овальной формы – 7 экз., разновидность формы – удлиненный овал – 1 экз.; бочковидной – 6 экз.; цилиндрической – 6 экз., как разновидность этой формы – округло-цилиндрическая – 1 экз.; округлой – 2 экз.; удлиненно-округлой – 1 экз.; шаровидной – 1 экз.; уплощенно-овальной – 1 экз.; плоский диск – 1 экз.; линзовидная – 1 экз.; прямоугольная – 2 экз.; прямоугольная граненая – 1 экз., квадратная граненая – 1 экз.; многогранная подквадратная – 2 экз.; многогранная битрапецевидная – 1 экз.; многогранная удлиненная – 1 экз.

Бусы подпрямоугольной формы (плоский «кирпичик») – самый распространенный тип бус в Тайманово (рис. 1: 16–22; рис. 2: 1, 7, 8, 13, 14, 17, 19, 20, 23). Это связано не только с модой на эти бусы, но,

прежде всего, с тем, что они, по-видимому, являлись, как установлено в ходе химических исследований [12, с. 424–441], исходным материалом для получения красных эмалей при изготовлении украшений с выемчатыми эмальями. Длина бус 0,5–1,2 см, но чаще – 0,9 см; ширина 0,3–0,6 см. Отверстия круглые диаметром 0,1–0,2 см либо овальные – до $0,5 \times 0,2$ см, высота бус 1,0–1,5 см. Бусы изготовлены из глухого стекла. Цвет бус колеблется от розового до темно-красного, в подавляющем большинстве – темно-красный. Эти бусы встречены в ряде полуземляночных построек – постройках № 18, 20, 28, 32 (тип 90 по М. Темпельманн-Манчинской). В Абидне в полуземлянке № 24 выявлена голубая бусина подобной формы (типы 88, 89 по М. Темпельманн-Манчинской) [11, с. 127]. Красных бус-«кирпичиков» (тип 90 по М. Темпельманн-Манчинской) в Абидне выявлено 26 экз. [9, с. 244, рис. 1: 1–26]. М. Темпельманн-Манчинская относит бусы типов 88–90 к ранней фазе позднеимского времени [23, с. 33]. Т. Ставярска также датирует такие бусы (тип F 9) периодом C1b–C2 (220–310 гг.) [21, tab. III; 22, s. 88]. В Центральной Европе бусы типов 88–90 встречаются достаточно редко. В частности, известна одна бусина типа 90 по М. Темпельманн-Манчинской из вельбарского могильника Цецеле, погребение № 553, которое датируется временем C1b (220–260 гг.) [16, s. 75–76]. Две красные бусины типа 90 по М. Темпельманн-Манчинской выявлены в погребении № 460 могильника Масломеч вместе зооморфной фибулой в виде птицы, которая датируется периодом C1a (200–220 гг.) [17, s. 125–129]. В Северном Причерноморье такие бусы из глухого красного стекла встречаются в комплексах II–III вв. (тип 104 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 69, табл. 33: 31a]. Исходя из датировки бус можно предположить, что украшения с красными эмальями изготавливались в Тайманово в III – начале IV в.

Часть бус найдена в заполнении полуземляночных построек. В полуземлянке № 12 найдены две бусины. Одна бусина зеленого стекла удлинненно-овальной формы, диаметром 0,7 см, диаметр отверстия 0,1 см, высота 0,6 см (рис. 1: 5) (тип 8 по М. Темпельманн-Манчинской). Такие бусы были особенно характерны для периода B2/C1–C2 (170–310 гг.), хотя встречаются на протяжении практически всего римского периода от фазы B2 до фазы D (70–450 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. По Е. М. Алексеевой бочковидные уплощенные бусы относятся к типу 171, поздние варианты которого датируются II–IV вв. [1, с. 73, табл. 33: 78]. Подобные бусы встречены и в Абидне [9, с. 247, рис. 1: 43, 44].

Вторая бусина из стекла синего цвета прямоугольной формы диаметром 0,7 см, диаметр отверстия 0,2 см, высотой 0,5 см (рис. 1: 7) (типы 105, 108 по М. Темпельманн-Манчинской). Такие бусы бытовали в период B2/C1–C2, но могли встречаться до фазы D (170–450 гг.) [23, tab. 8, s. 95]. Т. Ставярска датирует эти бусы (тип F 3.3) более узким хронологическим периодом C1b–C2 (220–310 гг.) [20, s. 94,

гг. 9: 21; 22, s. 103]. В целом, цилиндрические бусы на территории Польши Т. Ставярска датирует периодом B1–C2 (15–310 гг.) [21, tab. I–III].

Красная стеклянная бусина цилиндрической формы выявлена в заполнении полуземлянки № 19 (глубина 0,39 м) (рис. 1: 15). Высота бусины 1,8 см, диаметр 1 см, диаметр отверстия 0,6 см (тип 142 по М. Темпельманн-Манчинской). Такие бусы бытовали практически на протяжении всей первой половины 1-го тыс. н. э. (B1–D) (15–450 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. Т. Ставярска бусы цилиндрической формы на территории Польши датирует несколько уже – временем от B1 до C2 (15–310 гг.) [21, tab. I–III]. В Северном Причерноморье такие бусы характерны для I–IV вв., особенно для I–III вв. (тип 57 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 67, табл. 33: 11]. Аналогичная красная бусина цилиндрической формы найдена в полуземлянке № 27. Обломок красной цилиндрической бусины также выявлен в Абидне [9, с. 246, рис. 1: 29].

В заполнении жилища № 27 найдены также 4 стеклянные бусины. В тексте полевого отчета отмечено, что в заполнении постройки найдено 4 красные стеклянные бусины. Из коллекционной описи выясняется, что выявлено три красные и одна синяя бусины, причем одна красная бусина найдена на глубине 0,35 м от современной поверхности и может не иметь отношения к данной полуземлянке.

Вторая бусина красного цвета (кв. 36а, глубина 0,6 м) овальной в сечении формы, высотой 0,5 см, диаметр бусины 0,9 см, диаметр отверстия 0,3 см (тип 41 по М. Темпельманн-Манчинской) (рис. 2: 29). Время ее бытования – период C1b–D (220–450 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. Т. Ставярска такие бусы (тип F 2.3) датирует несколько уже – C1b–C2 (220–310 гг.) [21, tab. III; 22, s. 88].

Третья красная бусина имеет цилиндрическую форму (кв. 36а, глубина 0,75 м) (рис. 2: 28). Высота бусины 1,7 см, диаметр 0,8 см, диаметр отверстия 0,5 см (тип 142 по М. Темпельманн-Манчинской). Бусина имеет широкий период бытования B1–D (15–450 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. У Т. Ставярской подобная бусина происходит из могильника Потчеб (тип F 3.1) и датируется более узким хронологическим периодом – C2 (260–310 гг.) [22, s. 27]. Как уже упоминалось, обломок красной цилиндрической бусины выявлен на поселении Абидня [9, с. 246, рис. 1: 29].

Четвертая бусина синего цвета (кв. 41а, глубина 0,6 м) (рис. 2: 30). Она фрагментирована, многогранная, плоская, в сечении подквадратной формы, ее размеры $0,7 \times 0,7$ см, высота бусины 0,9 см, диаметр отверстия 0,2 м (типы 126–128 по М. Темпельманн-Манчинской). Такие бусы в Центральной Европе бытовали преимущественно в период C2 (260–310 гг.), иногда встречались раньше (C1b) и доживали до конца римского периода [23, tab. 8, s. 95]. Т. Ставярска многогранные бусы с квадратным сечением (тип F 11.1), в основном, датирует временем C1b–C2 (220–310 гг.) (Борковице, погр. III) [22, s. 90]. В Северном

Причерноморье граненые бусы из голубого и синего стекла (тип 135 по Е. М. Алексеевой) характерны для II–IV вв. [1, с. 70, табл. 33: 41].

В заполнении полуземлянки № 32А обнаружены обломки двух стеклянных бусин. Одна из них – бочковидная бусина зеленого цвета типа бисера происходит из верхних слоев заполнения постройки (кв. 94, глубина 0,3 м) (рис. 2: 9). Высота бусины 0,4 см, диаметр 0,4 см, диаметр отверстия 0,15 см (тип 24 по М. Темпельманн-Манчинской). В Центральной Европе такие бусы бытовали, в основном, на протяжении всего позднеримского времени (B2/C1–D) (170–450 гг.), хотя встречаются и в раннеримский период [23, tab. 8, s. 94]. Более узкую дату для таких бус дает Т. Ставярска – 200–310 гг. (C1–C2) [20, s. 103, rys. 14: 66, 67]. Из культурного слоя поселения Тайманово происходят еще две округлые зеленые бусины более крупного размера (0,5 и 0,6 см). Зеленая бочковидной формы бусина диаметром 0,4–0,5 см выявлена в Абидне [9, с. 246, рис. 1: 49].

Вторая бусина подпрямоугольной формы изготовлена из глухого красного стекла – плоский «кирпичик» (200–310 гг.) (рис. 2: 8).

Из частично сохранившейся полуземлянки № 39 происходит массивная позолоченная бусина (рис. 2: 16). Бусина имеет форму плоского диска диаметром 1,4 см, толщиной 0,3 см с двумя выступами у места отверстия диаметром 0,2 см, высота бусины 1,8 см (тип 25 по Е. М. Алексеевой). В Северном Причерноморье золоченые бусы бытовали в I–III вв. [1, с. 32, табл. 26: 67, 68, 70]. Если для античности характерны мелкие украшения, то бусы римского времени значительно крупнее и массивнее [1, с. 29]. К IV в. разнообразие золоченых бус сокращается [1, с. 28–29]. В VI–VII вв. вместо золотых листков для прокладки стали использовать серебряные [6, с. 221]. Трехчастная бусина с серебряной прокладкой происходит из поселения Курадово-1 на р. Припять [4, с. 11, мал. 4: 9]. Одна часть многочастной прокладки с серебряной прокладкой также происходит из культурного слоя поселения Дедново на Березине [8, с. 31, рис. 11: 10].

М. Темпельманн-Манчинска золоченые бусы (тип 387) относит к раннему этапу позднеримского времени и датирует 15–220 гг. (период B1–C1b) [23, tab. 8, s. 94], причем чаще всего они встречаются в период B1–B2/C1 (15–200 гг.) [23, s. 64–65]. Т. Ставярска бусы с золотой прокладкой на западнобалтских землях датирует концом II – началом III–IV вв. [20, s. 177–233]. Золоченые бусы с выступами на концах (*z wałeczkami*), тип F 13, серия 2 (*metalows folias*) она относит к фазе B2/C1–C1a (170–220 гг.) [21, tab. II: 22, s. 41]. Такая бусина найдена в вельбарском могильнике Прущ Гданьский, погребение № 211, которое датируется временем C1a (200–220 гг.) [19, s. 37, 172; 18]. Золоченая бусина луковичной формы найдена на поселении Симоновичи (среднее течение р. Птичь) [7, с. 74].

Бусина синего цвета округлой формы с вогнутыми боками выявлена в заполнении полуземлянки № 44 (рис. 2: 21). Высота бусины 0,9 см, диаметр 1,0 см, диаметр отверстия 0,25 см. Аналогий ей пока не найдено. Не исключено, что время бытования данной бусины – конец IV – середина V в. Бусина найдена в постройке вместе со шпорой (тип V по В. Б. Перхавко) и раннеколочинской керамикой.

В полуземлянке № 51 найден обломок полихромной мозаичной бусины. Бусина изготовлена из непрозрачного темно-зеленого стекла, декорирована повторяющимся узором в виде цветка с красными и белыми точками в центре и белыми и желтыми лепестками вокруг. Бусина бочковидной формы высотой 1,1 см, диаметром 1,5 см, диаметром отверстия 0,6 см (тип 362 по М. Темпельманн-Манчинской) (рис. 2: 27). Такие бусы характерны для среднего этапа позднеримского времени (фаза C1b–C2) (220–310 гг.) [23, tab. 8, s. 95]. Е. Ставярска мозаичные бусы «*z motywow rozetek*» (тип O 27 F 22) также датирует преимущественно этим же временем [21, tab. III]. На территории Польши бусы, декорированные цветочными розетками, найдены в могильнике Швайцария, курган VII, погребение 2, который датируется временем C (200–350 гг.) [22, s. 73–74], и могильнике Осова, курган 74 [20, s. 220], относящемуся к периоду B2/C1–C1 (170–260 гг.). В городах Северного Причерноморья похожие мозаичные бусы были распространены в первых веках н. э. [2, табл. 49: 13–16, 18]. О. А. Хомякова распространение мозаичных бус с орнаментом в виде розеток относит к фазе II самбийско-натангийской культуры (B2/C1–C1a) [15, с. 259, рис. 9: 63]. Круглая мозаичная бусина из глухого красного стекла происходит из поселения Абидня, там же найдена красная цилиндрическая бусина с мозаикой в виде розеток [9, с. 248–249, рис. 1: 33, 34]. Полихромные бусы с цветочными розетками (тип 60 по О. В. Бобровской) характерны для раннего этапа черняховской культуры (от второй трети III в.). Они выявлены в могильниках Верхнего Поднестровья – Чернелив-Русский, Романово-Село, Токи, Ружичанка, Петриковцы, Косаново [5, с. 154, 165, рис. 7]. Аналогичные бусы происходят из вельбарского горизонта поселения Хренники на Стыри [10, с. 133]. Бусы округлой формы с декором в виде цветков-розеток (группа I по О. С. Румянцевой) в бассейне Оки и Среднего Поволжья бытовали, преимущественно, с III – конца IV – начала V в. [13, с. 90–110].

На поселении Тайманово встречены еще три полихромные бусины. Одна из них – синяя с белыми волнистыми полосами (фестонообразный орнамент) округло-цилиндрической формы (рис. 1: 13) диаметром 1,3 см, диаметром отверстия 0,3 см, высотой 1,4 см (тип 261 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 48, табл. 30: 12]. Следует отметить, что черные бусы со светлым фестонообразным орнаментом связываются с ранним этапом черняховской культуры [10, с. 133, рис. 45: 8].

Вторая бусина фрагментированная. Это бусина синего цвета уплощенно-овальной формы диаметром

2,1 см, диаметром отверстия 0,6 см, высотой 1,4 см. Боковая поверхность украшена тремя полосками белого цвета, красной зигзагообразной линией и белыми точками-вкраплениями (рис. 2: 18). Похожая черная полихромная бусина, декорированная полосками и зигзагообразной линией, найдена на поселении Роище, которое относится ко второй половине IV – первой половине V в. [14, с. 44–45, рис. 62: 11].

Третья бусина шаровидной формы изготовлена из красного непрозрачного стекла, декорирована редкими продольными тонкими синими полосками. Отверстие также окантовано синей окружностью. Диаметр бусины 0,8 см, высота 0,7 см, диаметр отверстия 0,3 см (рис. 2: 22). Шарообразные полосатые бусы небольшого диаметра (отдел 1, тип а, подтип 1 по В. Б. Деопик) встречаются в закрытых комплексах Юго-Восточной Европы в VI–VII вв. [6, с. 224–225, рис. 5: 20].

Также в Тайманово встречены еще две золоченые бусины. Одна бусина двухчастная округлой формы, диаметром 0,4 см, диаметром отверстия 0,1 см, высотой 0,6 см (рис. 2: 15) (тип 387b по М. Темпельманн-Манчинской), найдена в хозяйственной яме кв. 4а, раскоп XXIV. Такие бусы в Центральной Европе были особенно характерны для фазы B2 (70–170 гг.), хотя встречаются от фазы B1 до фазы C1b (до 260 г.) [23, tab. 8, s. 94]. Несколько шире – B1–C2 (15–310 гг.) – датирует двойные золоченые бусы (тип F 1-2) Т. Ставярска [20, tab. VI: 11; 21, tab. I–III: 22, s. 42]. В целом самая массовая серия золоченых бус в западнобалтских культурах на территории Польши, по мнению исследовательницы, приходится на III–IV вв. [20, s. 208]. В Северном Причерноморье такие бусы встречаются в комплексах I в. до н. э. – первой половины II в. н. э. (тип 31 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 33, табл. 26: 73, 74]. Вторая бусина – удлиненно-округлой формы диаметром 0,4 см, диаметром отверстия 0,1 см, высотой 0,7 см (рис. 2: 24) (тип 387b по М. Темпельманн-Манчинской). Время бытования то же. Похожая позолоченная бусина, в частности, найдена в комплексе, относящемся к периоду B2, могильника Весиору, погребение 44 [22, s. 41]. На соседнем поселении и могильнике Абидня золоченые бусы были распространены более широко. Там найдено 15 бусин различных форм и размеров [9, с. 244, рис. 1: 59–73]. Абиденская коллекция этого типа бус – самая представительная на территории Беларуси. По форме бусы округлые, представлены как одиночными, так и в виде двухчастных (2 экз.) и трехчастных (2 экз.) пронизей. Две бусины происходят из полуземляночных построек (жилой срубной постройки № 7 и постройки столбовой конструкции № 19 вместе с бронзовой трубочкой). А. В. Ильютик полагает, что все золоченые бусы Абидни соответствуют типу 1b по Е. М. Алексеевой (с закраинкой вокруг отверстия) [9, с. 244]. Действительно, большинство этих бус принадлежит этому типу, хотя встречаются бусы, относящиеся к типу 1a (без закраинки вокруг отверстия) [9, с. 245, рис. 1: 64–66, 68, 71–73] и типу 31 по

Е. М. Алексеевой [9, с. 245, рис. 1: 67]. Впрочем, тип 1b и тип 31 бытовали в одно время – в первые века н. э., в этот же период продолжали использоваться и бусы типа 1a [1, с. 29–30]. Золоченая бусина луковичной формы найдена на поселении Симоновичи [7, с. 74]. Также золотостеклянная бусина (тип 387a по М. Темпельманн-Манчинской) найдена на поселении Дедново на р. Березина [8, с. 31, рис. 11: 14].

В Тайманово найдена еще одна двухчастная пронизь округлой формы диаметром 0,55 см, диаметром отверстия 0,15 см, длиной пронизи 1,05 см (рис. 2: 2). Цвет пронизи не известен (тип 91–93, 95–100 по М. Темпельманн-Манчинской). В Центральной Европе такие пронизи особенно характерны для периода C1b–C2 (220–310 гг.) [23, tab. 8, s. 94, 95].

Особую группу составляют граненые бусы различной формы. Е. М. Алексеева отмечает, что граненые стеклянные бусы, имитирующие форму бус из драгоценных камней, стали особенно популярны в первые века н. э. [1, с. 62]. Так, синяя граненая (14 граней) прямоугольная бусина из погребения 156 относится к поздне римскому времени C2 (260–310 гг.) (тип 126–128 по М. Темпельманн-Манчинской), хотя такие бусы могли бытовать как и раньше C1b (220–260 гг.), так и позднее – до 450 г. (период D) [23, tab. 8, s. 95]. Размер бусины 0,8 × 0,4 см, высота 1,0 см, диаметр отверстия 0,2 см (рис. 1: 14).

Еще одна синяя граненая бусина, квадратная в сечении найдена в культурном слое поселения. Она имеет размеры 0,7 × 0,7 см, диаметр отверстия 0,1 см, высоту 1,2 см (рис. 1: 26). В Северном Причерноморье такие бусы были характерны для II–IV вв. (тип 135 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 70, табл. 33: 41]. Датировка этого типа бус Т. Ставярска в основном совпадает с предыдущими датировками. Она датирует такие бусы (тип F 11.1) фазой B2/C1–C2 (170–310 гг.) [21, tab. I–III], хотя основные находки таких бус приходятся на время C1–C2 (200–310 гг.) [22, s. 90]. Отдельные граненые бусы типа F 11 доживают до фазы D [21, tab. III: 22, s. 91, 95]. На территории Беларуси на памятниках римского времени синие граненые бусы встречены также на поселении Абидня [9, с. 248, рис. 1: 50] и поселении Курадово-1 [4, с. 11, мал. 4: 10].

Обломок синей многогранной бусины в сечении подквадратной формы (тип F 11.1 по Т. Ставярска) [22, s. 90], как указано выше, происходит из полуземляночной постройки № 27.

Синяя многогранная бусина удлиненной формы происходит из культурного слоя поселения. У бусины обломаны концы, ее диаметр 0,6 см, диаметр отверстия 0,15 см, высота до 1,9 см (рис. 1: 10). Бусина относится к средневековому горизонту на поселении и датируется X – началом XI в. (определение Ю. А. Зайца).

Из культурного слоя поселения происходят две многогранные бусины светло-зеленого стекла битрапиевидной формы. Диаметр одной бусины 1,5 см, диаметр отверстия 0,2 см, высота 1,6 см (рис. 1: 11). Диаметр второй бусины 1,4 см, диаметр отверстия

0,1 см, высота 1,0 см (рис. 1: 12). В Северном Причерноморье такие бусы бытовали в I – начале III в. (тип 138 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 71, табл. 33: 43]. Аналогичная бусина встречена в Абидне [9, с. 247, рис. 1: 37].

В Тайманово найдена также серия мелких бус типа бисера. Мелкие бусы разной окраски известны и на поселении Абидня [9, с. 244–251]. Как отмечает Е. М. Алексеева, в Северном Причерноморье мелкие бусы стали особенно популярны с III в. Массовое распространение в это время получил рубленный бисер различной окраски (тип 166) [1, с. 62, 72, табл. 33: 71]. В культурном слое поселения Тайманово найдена шестигранная бусина черного стекла размером $0,3 \times 0,3$ см, с диаметром отверстия 0,1 см, высотой 0,25 см (рис. 2: 10). Также найдена черная бочковидная бусина диаметром 0,4 см, с диаметром отверстия 0,15 см, высотой 0,4 см (рис. 2: 5) (тип 27 по М. Темпельманн-Манчинской). В Центральной Европе такие бусы характерны для комплексов фазы В2/С1–D (170–450 гг.), хотя встречаются и в раннеримский период [23, tab. 8, s. 94]. Из культурного слоя Тайманово также происходит линзовидная зеленая бусина, ее диаметр 0,4 см, диаметр отверстия 0,1 см, высота 0,3 см (рис. 2: 26). Такие бусы характерны в Северном Причерноморье для II–III вв. (тип 85 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 68, табл. 33: 85]. На территории Польши Т. Ставярска такие бусы (тип F 5.2) датирует периодом С2–D (260–450 гг.) [22, s. 52]. В более ранней публикации Т. Ставярской бусы типа F 5 на территории северной Польши имеют более раннюю и узкую дату – С1b–С2 (220–260 гг.) [21, tab. III].

Для Тайманово типичны небольшие овальные и округлые бусы различной окраски. Так, из культурного слоя поселения происходят две красные овальные бусины диаметром 0,5 см, высотой 0,4 см, с диаметром отверстия одной бусины 0,1 см (рис. 1: 1), второй – 0,15 см (рис. 1: 2) (тип 28 по М. Темпельманн-Манчинской). Похожая бусина диаметром 0,3–0,4 см выявлена в Абидне [9, с. 246, рис. 1: 30]. Найдены округлая зеленая бусина диаметром 0,5 см, с диаметром отверстия 0,15 см, высотой 0,5 см (рис. 2: 6) и еще одна бочковидная зеленая бусина диаметром 0,6 см, с диаметром отверстия 0,2 см, высотой 0,5 см (рис. 2: 4) (тип 24 по М. Темпельманн-Манчинской). Похожая по форме бусина в Тайманово также найдена в полуземлянке № 32А. Встречена округлая бусина синего стекла диаметром 0,45 см, с диаметром отверстия 0,15 см, высотой 0,45 см (тип 23 по М. Темпельманн-Манчинской) (рис. 2: 25). Бусы этих типов в Центральной Европе были распространены на протяжении всего римского времени, но особенно они характерны для фазы В2/С1–D (170–450 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. Этим же временем датирует такие бусы (тип F 1-2) Т. Ставярска [21, tab. I–III].

В культурном слое поселения Тайманово найдены также несколько овальных бус большего размера. Среди них синяя бусина диаметром 0,7 см,

с диаметром отверстия 0,1 см, высотой 0,4 см (рис. 1: 24) (тип 30 по М. Темпельманн-Манчинской). Аналогичная бусина найдена в римском горизонте поселения Курадово-1 (р. Припять) [4, с. 9, мал. 4: 7]. Такие бусы наиболее характерны для периода С1b–С2 (220–310 гг.), хотя встречаются на протяжении всего римского периода [23, tab. 8, s. 94]. Вторая бусина крупнее. Она также изготовлена из синего стекла, ее диаметр 0,9 см, диаметр отверстия 0,4 см, высота 0,5 см (рис. 1: 23) (тип 35 по М. Темпельманн-Манчинской). Бусы этого типа имели более широкий период бытования (С1b–D) (220–450 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. Из культурного слоя происходит обломок третьей крупной синей бусины овальной формы диаметром 1,3 см, с диаметром отверстия 0,7 см, высотой 0,6 см (рис. 1: 9) (типы 35, 43 по М. Темпельманн-Манчинской). Такие бусы были распространены на протяжении всего позднеримского времени, хотя наиболее характерны для периода С1b–С2 (220–310 гг.) [23, tab. 8, s. 94].

Также встречены бочковидные бусы диаметром 0,7–0,9 см. Среди них бусина синего стекла диаметром 0,9 см, с диаметром отверстия 0,3 см, высотой 0,9 см (рис. 1: 8) (тип 2 по М. Темпельманн-Манчинской). Похожая бусина происходит из поселения Курадово-1 [4, с. 10, мал. 4: 5]. Такие бусы были распространены на протяжении всего римского времени, вплоть до V в. [23, s. 94].

В культурном слое поселения найден обломок крупной овально-бочковидной синей бусины диаметром 1,5 см, с диаметром отверстия 0,4 см, высотой 1,1 см (рис. 1: 25). В комплексах Северного Причерноморья подобные бусы встречались в I–III вв. (тип 29 по Е. М. Алексеевой) [1, с. 65–66; табл. 33: 4]. В Центральной Европе такие бусы наиболее характерны для периода В2/С1–С2 (170–310 гг.) (типы 2, 14 по М. Темпельманн-Манчинской) [23, tab. 8, s. 94].

Особую группу в Тайманово составляют бусы цилиндрической формы с круглым сечением различной окраски. Среди них обломок цилиндрической бусины желтого стекла диаметром 1,0 см, с диаметром отверстия 0,4 см, бусина сохранилась длиной до 0,5 см (рис. 1: 3). Похожая бусина происходит из могильника Дебжино и относится к периоду С1b–С2 (220–310 гг.) [22, s. 27]. Найдена также цилиндрическая бусина белого стекла диаметром 0,5 см, с диаметром отверстия 0,2 см, высотой 0,9 см (рис. 2: 12) (тип 138 по М. Темпельманн-Манчинской). Эти бусы в центральноевропейских древностях встречались на протяжении периода В2/С1–С2 (170–310 гг.) [23, tab. 8, s. 94]. Цилиндрические бусы Т. Ставярска относят к типу F 3 и датирует временем от В1 до С2 (15–310 гг.) [21, tab. I–III].

В эту же группу входят небольшие цилиндрические бусины: одна из них красного стекла диаметром 0,45 см, с диаметром отверстия 0,15 см, высотой 0,45 см (рис. 2: 3), вторая – зеленого стекла диаметром 0,5 см, с диаметром отверстия 0,15 см, высотой

0,4 см (рис. 2: 4). Бусы цилиндрической формы происходят, как было указано ранее, из полуземляночных построек № 19 и 27.

Некоторые типы бус в Тайманово представлены в единичном экземпляре. Так, на поселении найдена цилиндрическая бусина зеленого стекла в виде узкой трубочки длиной 1,3 см, диаметр бусины 0,4 см, диаметр отверстия 0,1 см (рис. 2: 11). Такие бусы (типы 140, 146 по М. Темпельманн-Манчинской) в Центральной Европе были известны на протяжении всего позднеримского времени, но особенно они характерны для периода C2–D (260–450 гг.) [23, tab. 8, s. 95]. На территории северной Польши, по Т. Ставярской (тип F 10), такие бусы бытовали несколько раньше (B2/C1–C2) (170–260 гг.) [21, tab. I, II]. На территории Беларуси удлиненные синие бусины с шестигранным сечением известны на поселении Абидня [9, с. 247–248, рис. 1: 45] и могильнике Петровичи [3, мал. 3В: 46].

Еще одна бусина изготовлена из стекла зеленого цвета в виде трубочки квадратного сечения размером 0,5 × 0,5 см, высота бусины 0,7 см, диаметр отверстия 0,2 см (тип 105 по М. Темпельманн-Манчинской) (рис. 1: 6). Такие бусы встречались на протяжении фазы C2–D (260–450 гг.) [23, tab. 8, s. 95].

Одни из самых ранних бус в Тайманово – это золоченые бусы. Найдено три такие бусины. Все они относятся к позднему периоду раннеримского времени и раннему периоду позднеримского времени.

Основная часть бус Тайманово датируется III–IV вв. Самой представительной категорией бус являются красные плоские бусы (16 экз.) (тип 90 по М. Темпельманн-Манчинской или тип 104 по Е. М. Алексеевой), которые относятся, главным обра-

зом, к ранней фазе позднеримского времени, хотя встречаются до начала IV в. Коллекция Абидни насчитывает 26 таких бус-«кирпичиков» [9, с. 244–245]. Вместе с таймановскими бусами (42 экз.) – это самая представительная коллекция бус данного типа на памятниках римского времени лесной и лесостепной зоны Восточной Европы. В Западной Европе этот тип бус также встречается в единичных экземплярах. В Абидне, в полуземляночной жилой застройке № 24 выявлена синяя бусина аналогичной формы (тип 88–89 по М. Темпельманн-Манчинской), датировка та же, как и для бус типа 90 [9, 247, рис. 1: 40].

Основной путь поступления стеклянных бус как в Тайманово, так и в Абидню – западный. Во всяком случае, большинство бус из этих памятников находят аналогии в западноевропейских каталогах (М. Темпельманн-Манчинской и Т. Ставярской). Однако встречены бусы, прямые аналогии которым в Западной Европе не известны. В частности, зеленые прозрачные битрапедиевидные бусы (подражание каменным бусам) (тип 138 по Е. А. Алексеевой), полихромные бусы (синяя с белыми фестонами и крупная синяя с комбинированным орнаментом). Не исключено, что именно через черняховские племена из мастерских Малой Азии (Константинополь) в Белорусское Поднепровье попадали темно-синие граненые бусы (типы 126–128 по М. Темпельманн-Манчинской и тип 135 по Е. М. Алексеевой).

В Тайманово встречено несколько бус, относящихся к середине – третьей четверти I-го тыс. н. э. (синяя с вогнутыми боками и красно-синяя полосатая), а также синяя многогранная бусина, вероятно, попавшая в культурный слой поселения из разрушенного древнерусского кургана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева, Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева – М.: Наука, 1978. – 100 с. – (Свод археологических источников. – Г1-12).
2. Алексеева, Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева – М.: Наука, 1982. – 105 с. – (Свод археологических источников. – Г1-12).
3. Белявец, В. Папярэднія вынікі вывучэння грунтовага могілніка вельбарскай культуры Пятровічы (Белая Гара) / В. Белявец // ГАЗ. – Мінск, 2006. – Вып. 22. – С. 79–101.
4. Белявец, В. Курадава-I – шматслойнае паселішча з Цэнтральнага Палесся / В. Белявец, В. Вяргей // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2002. – № 5. – С. 5–24.
5. Бобровская, О. В. Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) / О. В. Бобровская // Сто лет черняховской культуре: сб. науч. ст. – Киев, 1999. – С. 150–170.
6. Деопик, В. Б. Классификация бус юго-восточной Европы VI–IX вв. / В. Б. Деопик // Совет. археология. – 1961. – Вып. 3. – С. 202–232.
7. Дубицкая, Н. Н. Поселение Симоновичи на р. Птичь / Н. Н. Дубицкая // Славянский мир Полесья в древности: материалы Междунар. науч. конф., 19–20 окт. 2004 г. – Гомель, 2004. – С. 66–75.
8. Ильютик, А. В. Селище Дедново на Березине / А. В. Ильютик // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Бабруйск, 1998. – С. 26–42.
9. Ильютик, А. Бусы поселения Абидня (Белорусское Поднепровье) / А. Ильютик, Л. Поболь // ГАЗ – Мінск, 2010. – Вып. 25. – С. 244–251.
10. Козак, Д. И. Поселення неврів та германців на Стирі / Д. И. Козак / НАН України, Ін-т археології. – Київ: Наук. думка, 2012. – 260 с.
11. Поболь, Л. Д. Жилища второй четверти I тыс. н. э. из Абидни (по материалам раскопок 1962, 1965, 1966 гг.) / Л. Д. Поболь, А. В. Ильютик // МАБ / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2002. – Вып. 5. – С. 124–142.
12. Поболь, Л. Д. О некоторых предметах материальной культуры селища Абидня / Л. Д. Поболь, Д. В. Наумов // Доклады к XI конференции молодых ученых БССР. – Минск, 1967. – С. 424–441.
13. Румянцева, О. С. Серия бус с полихромным декором с территории Поочья и Среднего Поволжья позднеримского времени / О. С. Румянцева // Лесная и лесостепная

зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008. – С. 90–110.

14. Терпиловский, Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin, 2004. – 232 с.

15. Хомякова, О. А. Хронология компонентов женского убора самбийско-натангийской культуры / О. А. Хомякова // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2012. – Конф. 3. – С. 255–280.

16. Jaskanis, J. Cecele ein Gräberfeld der Wielbark-kultur in Ostpolen / J. Jaskanis. – Kraków, 1996.

17. Kokowski, A. Osiemnasty sezon badań na cmentarzysku ludności grupy Masłomęczu, stan. 15. woj. Zamojskie / A. Kokowski // Archeologia Polski Środkowoschodniej. – Lublin; Chelm; Zamość, 1998. – Т. III. – С. 125–129.

18. Nowakowski, W. Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum. Polska / W. Nowakowski. – Warszawa, 2001. – Т. I: Mazury.

19. Pietrzak, M. Pruszcz Gdański, fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-kultur in Ostpommern / M. Pietrzak. – Kraków: Secesja, 1997. – 268 s. – (Monumenta Archaeologica Barbarica. – Т. IV).

20. Stawiarska, T. Paciorki szklane z okresu wpływów rzymskich występujące w kulturze zachodniobałtyjskiej / T. Stawiarska // Archeologia Polski. – Wrocław, 1974. – Т. XIX. – З. 1. – С. 117–233.

21. Stawiarska, T. Paciorki szklane z obszaru Polski Północnej w okresie wpływów rzymskich / T. Stawiarska // Biblioteka archeologiczna. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985. – Т. 28.

22. Stawiarska, T. Katalog paciorków szklanych z obszaru Polski Północnej w okresie wpływów rzymskich / T. Stawiarska. – Wrocław: Ossolineum, 1987. – 147 s.

23. Tempelmann-Mączyńska, M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum / M. Tempelmann-Mączyńska. – Mainz a/ Rhein, 1985. – 335 s. – (Römisch-Germanische Forschungen. – Bd. 43).

Наталля Дубіцкая, Леанід Побаль

ШКЛЯНЫЕ ПАЦЕРКИ З АРХЕАЛАГІЧНАГА КОМПЛЕКСУ ТАЙМАНАВА

Рэзюмэ

Артыкул прысвечаны характарыстыцы шкляных пацерак з паселішча і могільніка Тайманава Быхаўскага раёна Магілёўскай вобласці. У артыкуле ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі прыведзена іх апісанне (60 пацерак), класіфікацыя, датаванне, шляхі іх паступлення ў Беларускае Падняпроўе.

Адны з самых ранніх пацерак у Тайманава – гэта пазалочаныя пацеркі. Знойдзены тры такія пацеркі. Усе яны адносяцца да позняга перыяду раннерымскага часу і ранняга перыяду позднерымскага часу.

Асноўная частка пацерак Тайманава датуецца III–IV стст. Самай прадстаўнічай катэгорыяй пацерак з’яўляюцца плоскія чырвоныя пацеркі (16 экз.). Яны адносяцца, у асноўным, да ранняй фазы позднерымскага часу, хоць і сустракаюцца да пачатку IV ст. Калекцыя суседняга помніка Абідня налічвае 26 такіх пацерак-«цаглінак». Разам з тайманаўскімі пацеракамі (42 экз.) – гэта самая прадстаўнічая калекцыя пацерак дадзенага тыпу на помніках рымскага часу лясной і лесастэпавай зоны Усходняй Еўропы.

Асноўны шлях паступлення шкляных пацерак як у Тайманава, так і ў Абідню – заходні. Ва ўсякім выпадку, большасць пацерак з гэтых помнікаў знаходзяць аналогіі ў заходнееўрапейскіх каталогах. Аднак сустракаюцца пацеркі, прамыя аналогіі якім у Заходняй Еўропе не вядомыя. У прыватнасці, зылёныя празрыстыя бітрапецападобныя пацеркі (перайманне каменным пацеракам), паліхромныя пацеркі (сіняя з белымі фестонамі і буйная сіняя з камбінаваным арнамантам). Не выключана, што менавіта праз чарняхоўскія плямёны з майстэрняў Малой Азіі (Канстанцінопаль) у Беларускае Падняпроўе трапілі цёмна-сінія гранёныя пацеркі.

У Тайманава знойдзена некалькі пацеракаў, якія адносяцца да сярэдзіны – трэцяй чвэрці 1-га тыс. н. э. (сіняя з увагнутымі бакамі і чырвона-сіняя паласатая), а таксама сіняя шматгранная пацерка, якая, верагодна, патрапіла ў культурыны пласт паселішча з разбуранага стражытнаўскага кургана.

Natalia Dubitskaya, Leonid Pobal

GLASS BEADS FROM THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX TAIMANOVO

Summary

Characteristic of the glass beads from the settlement and burial ground of Taimanovo (Bykhov district, Mogilev region) is presented in the article by Natalia Dubitskaya and Leonid Pobal. For sixty examples of glass beads are noted their description, classification, dating and coming-in to the Belarusian Dnieper region in the first instance in the native historiography.

One of the earliest groups of beads in Taimanovo is the gilded items. They are represented by three beads. All of them are dated back to the late part of the Early Roman Age and the early part of the Late Roman Age.

The main parts of beads in Taimanovo are dated back to the 3rd–4th centuries. The most representative category of them is the flat red beads (16 examples). Basically they might be concerned to the early phase of the Late Roman Age though some artifacts

could be met before the early part of the 4th century. Collection of similar beads of the archaeological site of Abidnya which was located nearby is included 26 items. Totally these 42 copies are the most representative collection of beads of the given type on sites of Roman Age in the wood and wood – steppe area of the East Europe.

Western route might be suggested as the basic way of coming-in of the glass beads as in Taimanovo as in Abidnya. Anyway, the majority of them from those sites are found with analogies in the West-European catalogues. However, there are some beads, similarity analogies which in the Western Europe are not known. In particular, they are presented by the green transparent trapezoidal beads as the imitation of the stone beads and the multicolored beads (dark blue ones with white inserts and large dark blue one with the combined ornament). It is not excluded that dark blue cut beads were transported to the Belarusian Dnieper region from workshops of Asia Minor (Constantinople) via interposition of the inhabitants of the Chernyahovskaya Culture.

In addition some beads which are included to the collection of artifacts of Taimanovo such as dark blue with the concave sides and red-dark blue striped ones are dated back to the middle – third quarter of the first millennium AD. Likewise the dark blue polyhedral bead could be comprised in the cultural layer of settlement as a part of the destroyed burial mound of the old Rus' barrow.

Дата поступления в редакцию: 17.03.2014

К ВОПРОСУ О СВЯЗИ НЕКОТОРЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР СРЕДНЕЙ АЗИИ 3–2-го тыс. до н. э. С АРИЯМИ (НА ПРИМЕРЕ МАРГУША)

Любая проблема истории древности так или иначе связана с совокупностью людей, которые ее создали. Поэтому основания идентификации такой совокупности, ее локализация и изучение исторического развития являются одними из центральных задач исторической науки. Одним из ярких примеров важности их решения и одновременно его сложности является идентификация и локализация древних ариев и их составляющих в древности, в т. ч. на территории Средней Азии, в частности в древней стране Маргуш.

Начнем, разумеется, с идентификации ариев. Основным критерием такой идентификации с XIX в., как известно, является язык, на основании чего и была образована индоевропейская языковая семья. Формально и до XIX в. было известно, в т. ч. из Библии (о чем далее), что наличие общего языка, особенно письменного, само по себе не делает всех его носителей этносом. Однако к XIX в. для древних обществ уже закрепились иное понимание, идущее от средневековой традиции толкования Библии, заложеной Бедой Достопочтенным. Согласно этой традиции, язык и есть этнос (*natio = populus = lingua*) [11, т. 95, кол. 0125, 0159]. Такое положение полностью устраивало лингвистов, однако в случае, если в самих древних обществах соответствие Беды не являлось, как минимум, достаточным, должно было создать серьезные проблемы для историков, археологов, этнологов, антропологов и других специалистов, занимающихся изучением прошлого. Но в XIX в. знать этого указанные специалисты, по понятным причинам, не могли. В результате, когда указанные науки накопили достаточный материал для того, чтобы сопоставлять свои результаты с построениями языковедов, результаты этих сопоставлений оказались совсем не столь положительными, как ожидалось.

Рассмотрим причины этого несоответствия. Во-первых, позиция лингвистов относительно того, есть ли вообще языковые основания для индоевропейского исторического единства, совсем не едина (свидетельством выступает, например, специально посвященная этому вопросу работа [15]).

Во-вторых, привлекаемые в поисках локализации прародины названия представителей растительного и животного мира прародины также исходят из лингвистической реконструкции. При этом в части конкретных названий растений и животных, а также причин

нахождения этих названий в общеиндоевропейском словаре согласия лингвистов нет (например, [3]).

В-третьих, основанная на лингвистических данных абсолютная хронология является не более чем авторской гипотезой. Причины такого положения дел рассматривались уже неоднократно (например, [4]).

Вслед за указанным несовпадением в XX в. начались поиски соответствий между носителями исторически засвидетельствованных в древности индоевропейских языков и другими критериями их объединения. Вполне естественно, что в качестве базового источника для поиска критериев этноса опять была взята Библия (например, [12]). Во-первых, для ученых, имевших христианское или, тем более, иудейское, воспитание, этот выбор был идеологически очевиден. Во-вторых, это не создавало опасности обесмысливания языковых построений (поскольку связь «язык – этнос» была выведена оттуда), а являлось дополнением и уточнением принятых построений. В-третьих, именно в Пятикнижии Моисеевом содержались на тот момент самые ранние по хронологии, четкие критерии выделения этноса из всех живущих отдельных народов (*gOy = ethnos*), а именно того, с которым был заключен Завет.

1) происхождение от общего предка (отличного от предков тех, кто не входит в объединение) (Быт. 10: 31; 12: 2; 17: 4–6, 16, 20; 18: 17–18; 21: 13, 18; 46: 3; Исх. 32: 10; Втор. 26: 5) (здесь и далее ссылка дается по параллельным текстам Торы [20], Септуагинты [18] и Вульгаты [19]);

2) наличие определенных обычаев и законов (отличных от обычаев и законов других) и следование им (Быт. 20: 4; Исх. 19: 6; Втор. 4: 6, 8; 28: 50; 32: 21);

3) поклонение определенным богам (Исх. 33: 13; Втор. 4: 7, 34; 28: 36);

4) общая территория проживания (Быт. 15: 14; 18: 17–18; Исх. 9: 24; Чис. 14: 12);

5) объединение некоторого количества людей (Втор. 4: 6; 7: 17; 9: 14; 28: 36; 32: 28);

6) общий язык (отличный от языков других) (Быт. 10: 31; Втор. 28: 49).

Примечательно, что во времена сложения Пятикнижия Моисеева язык не выдвигался как самостоятельный критерий идентификации «своих» (народа Завета), но давал возможность быстро отличить некоторых «чужих». Оно и понятно, ведь во время сло-

жения Ветхого Завета в Восточном Средиземноморье даже среди евреев существовало реальное многоязычие, которое не может быть сведено к диалектическим различиям (например, [6, с. 187–191]).

Очевидно, что для четкой идентификации «народа» в Пятикнижии Моисеевом требовалась совокупность всех найденных критериев (например, [6, с. 6–19]). Однако признание универсальности этих критериев – очередной шаг, переводящий исследователей из области исторических реалий в сферу подтверждения теоретических построений.

Естественно, что использование взятых из Пятикнижия Моисеева критериев выделения этноса в дополнение к языку обеспечило еще большую отвлеченность результатов от исторических реалий древних ариев.

Для иллюстрации вышесказанного приведем ключевые методологические положения видного российского археолога-индоевропеиста В. А. Сафронова: «*Вопрос об использовании данных лингвистики и о совмещении этих данных с данными археологии упирается в допущение связи “культура – этнос – язык”.* Если такая связь невозможна, то проблема локализации индоевропейской прародины становится беспредметной» [8, с. 61]. Понимая в данном случае под культурой археологическую культуру, исследователь продолжает: «...ископаемая культура исчезнувшего этноса соответствует этносу, т. е. доказано, что связь “археологическая культура – этнос” существует». Дальнейшие доказательства автора опираются на известный тезис Ю. В. Бромлея: «*Очевидно, что одновременно с формированием этноса и языка оформляется этнический слой культуры этноса. Это дает нам право видеть в устойчивом комплексе археологической культуры, т. е. обладающей массовыми и традиционными чертами эквивалент некоему этносу и языку, присущему этому этносу. Общность территории этноса – важнейшее условие его формирования. Территориальное единство необходимо и для дальнейшего воспроизводства этноса, его культуры*» [2, с. 32].

Тезис о беспредметности нелингвистического исследования, построенного на указанном соответствии в случае невозможности его доказательства, весьма показателен. Он, в частности, означает, что нужно любой ценой доказать бесспорность указанного соответствия. Именно это и делалось исследователями много лет, несмотря на то, что полученные результаты дают почти столько вариантов прародины ариев во времени и пространстве, сколько авторов занимается этой проблемой.

Примечательно, что такие же процессы порождаются в случаях, когда вместо языкового признака берется какой-либо другой из названных или их произвольное сочетание, в т. ч. и такие критерии, которые берутся вообще не из письменных источников, а из общих научных теорий (например, наличие колесного транспорта или определенных видов хозяйственных занятий) (например, [14, с. 218–219]).

Таким образом, вместо того, чтобы выводить совокупность критериев идентификации и самоидентификации из дошедших до нас исторических источников, созданных самими древними ариями, определяющим основанием стали лишь некоторые из них (например, язык, в т. ч. известный только по сохранившимся письменным источникам, или отдельные описанные элементы обрядов, или колесные повозки). Существуют и еще более отвлеченные от конкретных источников критерии идентификации, например, на основании элементов орнамента керамики, или других составляющих археологической культуры, или же тезауруса раннеиндоевропейских корневых слов и их протосем (например, [1, с. 3, 39]).

С точки зрения авторов таких подходов, они создают представление о характере, структуре раннеиндоевропейского общества, основах его жизнеобеспечения, видах трудовой деятельности его членов, проявлениях их духовной культуры, сущности их мировоззренческой системы (например, [8, с. 36]).

Современное состояние науки позволяет вывести критерии идентификации и самоидентификации разных объединений людей без внешних теоретических заимствований, точно так же как это было сделано в свое время для «народа» Пятикнижия Моисеева (например, [6, с. 19–27]). Ведь совершенно очевидно, что, только зная те основания, по которым выделяли себя сами создатели исторических памятников, можно соотносить их с собственными результатами. Идентификацию, которую использовала какая-либо совокупность людей прошлого, нельзя заменить теоретическими установками, выведенными на основании других традиций или современного понимания проблемы.

В настоящем случае нами предлагается модель самоидентификации, содержащаяся в древнейшем арийском письменном памятнике – Ригведе. Как нами уже показано ранее [7], ригведийские арии в их собственном понимании – это люди, которые считают себя смертными и:

имеют дома, коров и колесницы;

образуют коллективы (*viz*), обычно именуемые общинами;

имеют коллективные (*viz*) культы Митры и Агни;

почитают богов Индру и Сому, а также свет и огонь в виде бога Агни, в честь которого совершают сложные ритуалы с жертвоприношениями;

приносят жертвы (*yajJa, medha, vardhana*) и следуют обетам (*vrata*), что считают средством мироздания и основой их бытия;

восхваляют космический порядок (*Rta*) и связь с ним на уровне вхождения в его состав;

имеют традицию совместной трапезы, считают ее элементом ритуала, в результате которого они достигают желаемого действия от богов;

считают ритуал изготовления священного напитка сомы верным признаком отличия ариев от всех остальных;

допускают возможность отхода от веры (*saraya*) в Индру и выступления против него, что считают заслуживающим смерти деянием.

Эти результаты можно представить в таком же виде, как и приведенные выше критерии Пятикнижия:

поклонение определенным богам;

наличие определенных обрядов и ритуалов (отличных от обрядов и ритуалов других) и следование им;

война против *dAsa* за богатство и землю;

война против *dasyu* с помощью ритуалов;

объединение людей в определенное организованное сообщество (*viz*).

Сопоставление двух групп критериев самоидентификации дает нам следующие результаты:

№	Критерий идентификации	<i>Arya</i>	<i>gOy</i>
1	Исповедание определенной религии, включая поклонение конкретным богам	+	+
2	Наличие определенных обрядов и ритуалов (отличных от обрядов и ритуалов других) и следование им	+	+
3	Война против «чужих» с помощью ритуалов, а также за богатство и землю	+	–
4	Объединение людей в определенное организованное сообщество	+	±
5	Происхождение от общего предка	–	+
6	Общая территория проживания	–	+
7	Общий язык	±	+

В отношении критериев № 3, 4 и 7 следует дать некоторые пояснения.

Хотя война против «чужих» за богатство и землю, безусловно, велась народом Завета, эта война не выставлялась ими как критерий самоидентификации. Тем более это касается войны с помощью ритуалов, твердо закрепленной за ригведийскими ариями в качестве неотъемлемого отличительного признака.

Объединение людей в определенное организованное сообщество также не выставляется требованием в Торе, но, исходя из этимологии самого слова *gOy* [16], этот критерий можно допустить как подразумевавшийся.

Источник не дает никакого формального основания подразумевать у ригведийских ариев общий разговорный язык, однако, учитывая использование гимнов Ригведы в ритуалах, следует признать, что общий «богослужебный» язык признавался обязательным.

Из сказанного следует, что арии вполне могли представлять собой не единый народ или союз родственных племен, а объединение людей (общин, родов, кланов, племен) разного происхождения на основе указанных критериев.

Примечательно, что большинство современных исследователей арийской прародины поступают так же, как и в ситуации с индоевропейской прародиной. Данные Ригведы учитываются либо выборочно, либо как часть большего набора критериев, взятых или из

других индоиранских письменных памятников (Авесты, Махабхараты), или вообще извне. В результате указанные критерии самоидентификации ариев чаще всего принимаются за этнические, что, как видим, исходя из приведенного сравнения с «народом» Пятикнижия Моисеева, совсем не бесспорно. Потому нет ничего удивительного в том, что к ариям разные исследователи относят то носителей ямной (например, [9, с. 17–30]) или андроновской (например, [14, с. 219–291]) культур, то создателей Аркаима (например, [5]), то жителей Индии 3–2-го тыс. до н. э. (например, [13, с. 1–65]), то древней страны Маргуш в последних веках 3-го – первой половине 2-го тыс. до н. э. [17, с. 30, 193]. Именно последняя теория для нас особенно интересна в данном случае, поскольку речь идет о территории Туркменистана.

Итак, поговорим об идентификации. Главным основанием идентификации жителей древнего Маргуша в последних веках 3-го – первой половине 2-го тыс. до н. э. как ариев выступает их религиозная принадлежность. Видный исследователь древнего Маргуша В. И. Сариниди определяет эту религию как зороастризм [17, с. 291–293]. В качестве доказательств выступают археологические данные, сопоставленные со сведениями первого фрагара Виведата, рассказы о творении земель для людей-ариев, начиная с Аирия Ваэджо (V 1, 2+5) [10]:

Vid. 1	Авестийский оригинал	Перевод автора
2a	paoirIm asaGhamca Soithranamca	<i>Первым из мест и обителей</i>
2b	vahiStəm frAthwəṛəsəm azəm	<i>Лучших предопределил я,</i>
2c	yO ahurO mazdA	<i>Который Ахура Mazda,</i>
2d	airiianəm vaEjO vaGhuiiA dAitiiaiiA	<i>Аирий Ваэджо лучшим творением.</i>
2e	Aat ahe paitiiArəm frAkəṛəNtaT	<i>Затем, конечно, враждебностью произвел</i>
2f	aGro mainiiuS pouṛu mahrkO	<i>Анхр Манью – много смерти –</i>
2g	aZimca yim raoiDitəm	<i>И змею, которую красную,</i>
2h	ziiamca daEuuO dAtəm	<i>И зиму, и дэвов данность.</i>
5a	thritIm asaGhamca Soithranamca	<i>Третьим из мест и обителей</i>
5b	vahiStəm frAthwəṛəsəm azəm	<i>Лучших предопределил я,</i>
5c	yO ahurO mazdA	<i>Который Ахура Mazda,</i>
5d	mOurum sUrəm aSauuanəm	<i>Моуру сильный и праведный.</i>
5e	Aat ahe paitiiArəm frAkəṛəNtaT	<i>Затем, конечно, враждебностью произвел</i>
5f	aGro mainiiuS pouṛu mahrkO	<i>Анхр Манью – много смерти –</i>
5g	marəDamca vlthuSamca	<i>И порчу и подозрение.</i>

Из текста ясно, что Моуру (Маргуш) не совпадает с Аирией Ваэджо, а назван наряду с этой территорией. Как видно, указанные фрагменты Авесты относительно Моуру не противоречат выведенным нами ригведийским критериям принадлежности к ариям. Жители этой области вполне могли входить в арийский союз, ядро которого находилось именно в Аирий

Ваэджо. Однако для этого, при всей схожести приводимых В. И. Сарияниди данных, оснований не достаточно.

Сказанное не дает нам оснований настаивать на том, что в данном случае эти арии тождественны именно зороастрийцам. Во-первых, как бы не датировали Ригведу, она не может быть более поздней, чем Авеста. При этом религия Ригведы (несомненно арийская) совсем не тождественна зороастризму и не указывает на то, что некогда была таковой. Это лишнее указание на то, что арии – большое объединение, но совсем не монорелигиозное. Во-вторых, если уж настаивать на зороастризме ариев Авесты, то именно в Аирийя Ваэджо, а не в Моуру. В-третьих, для периода последних веков 3-го – первой половины 2-го тыс. до н. э. арийская общность в любом случае не могла быть зороастрийской, т. е. уже преобразованной по указаниям Заратуштры.

Подведем итоги сказанного. Во-первых, принадлежность к ариям в древности определялась самими ариями не на основании языка и происхождения от общего предка, как это было принято в европейской науке XIX–XX вв. Во-вторых, арийская общность должна быть датирована временем, предшествующим сложению канонических Ригведы и Авесты, т. е. ранее конца 2-го тыс. до н. э. В-третьих, эта общность должна была быть большим племенным и религиозным конгломератом.

Таким образом, принадлежность жителей Маргуша конца 3-го – первой половины 2-го тыс. до н. э. к ариям возможна, но только при условии, что речь идет не о канонической религии (или какой-то ее ранней форме), а о большом конгломерате (как племенном, так и религиозном), имеющем общих богов, ведущем борьбу против «неверных», а также схожие ритуалы, обряды и социальную организацию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык / Н. Д. Андреев. – М., 1986. – 328 с.
2. Бромлей, Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М., 1973. – 284 с.
3. Дьяконов, И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов / И. М. Дьяконов // Вестн. Древ. истории. – 1982. – № 3. – С. 3–37.
4. Дьяконов, И. М. Сравнительное языкознание, история и другие смежные науки / И. М. Дьяконов // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока: тез. и докл. конф. – М., 1984. – Ч. 2. – С. 3–20.
5. Зданович, Г. Б. Аркаим и «Страна городов»: диалог культур / Г. Б. Зданович // Аркаим и «Страна городов»: археол. очерки / Г. Б. Зданович [и др.]; под ред. Г. Б. Здановича. – Челябинск, 2003. – С. 3–20.
6. Немировский, А. А. У истоков древнееврейского этногенеза: ветхозаветное предание о патриархах и этнополитическая история Ближнего Востока / А. А. Немировский. – М., 2001. – 268 с.
7. Перзашкевич, О. В. Проблема «свой – чужой» в древности (на примере ригведийского общества) / О. В. Перзашкевич // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2010. – № 9. – С. 15–19.
8. Сафронов, В. А. Индоевропейские прародины / В. А. Сафронов. – Горький, 1989. – 398 с.
9. Anthony, D. W. Persistent Identity and Indo-European Archaeology in the Western Steppes / D. W. Anthony // Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations: Papers presented at an International Symposium held at the Tvaerminne Research Station of the University of Helsinki, 8–10 January, 1999 / Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia. – Helsinki, 2001. – P. 11–35.
10. Avesta Corpus. On the basis of the editions by K. F. Geldner, Avesta. TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 1996–2000 [Electronic resource]. – Mode of access: www.titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest095.htm. – Date of access: 10.09.2010.
11. Bedae Venerabilis Presbyteri Anglo-Saxonis Historia Ecclesiastica // Patrologia Latina Database. Versio 5b [Electronic resource]. – Electronic data and software (2,5 Gb). – Patrologia Latina Database, 1993–1996. – 1 DVD.
12. Ethnic group // Encyclopaedia Britannica [Electronic resource]. – Electronic data and software (2 Gb). – Encyclopaedia Britannica 2002 Deluxe Edition CD-Rom. 3 CD-Rom.
13. Kazanas, N. Indo-Aryan Origins and Other Vedic Issues / N. Kazanas. – New Delhi, 2009. – 374 p.
14. Kuzmina, E. E. The Origin of the Indo-Iranians / E. E. Kuzmina; ed. by J. P. Mallory. – Leiden; Boston, 2007. – 763 p.
15. Marcantonio, A. The Indo-European Language Family: questions about its status / A. Marcantonio. – Washington DC, 2009. – 460 p.
16. Militarev A. Yu. gōy. Semitic Etymology #1980 / A. Yu. Militarev, O. V. Stolbova // Afro-Asiatic Etymology [Electronic resource]. – Mode of access: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\semham\semet&first=1&text_any=gw&method_any=substring&sort=number. – Date of access: 27.11.2007.
17. Sarianidi, W. I. Gonūrdepe. Šalaryň we hudaýlaryň şähäri / W. I. Sarianidi. – Aşgabat, 2006. – 328 s.
18. Septuaginta // Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft mit Mitwirkung Zahlreicher fachgenossen, herausgegeben von Georg Wissowa. 47 Halftbände, 4 Zweiteihebände und 13 Supplementbände. – Stuttgart; Muenchen, 1894–1973. – Zweiteiheband 2. – 1923. – S. 1586–1621.
19. Vulgate // BibleWorks for Windows 4.0 [Electronic resource]. – Electronic data and software (645 Mb). – ScreenCam Player. Lotus Development Corporation, 1996–1998. – 1 CD-Rom.
20. Westminster Biblia Hebraica Stuttgartensia // BibleWorks for Windows 4.0 [Electronic resource]. – Electronic data and software (645 Mb). – ScreenCam Player. Lotus Development Corporation, 1996–1998. – 1 CD-Rom.

Алег Перзаішкевіч

ДА ПЫТАННЯ ПРА СУВЯЗЬ НЕКАТОРЫХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ КУЛЬТУР СЯРЭДНЯЙ АЗИІ 3–2-га тыс. да н. э. З АРЫЯМІ (НА ПРЫКЛАДЗЕ МАРГУША)

Рэзюмэ

Галоўнай падставай для ідэнтыфікацыі жыхароў старажытнага Маргуша ў апошніх стагоддзях 3-га – першай палове 2-га тыс. да н. э. як арыяў выступае іх рэлігійная прыналежнасць, якая ўсталёўваецца па археалагічных даных, супастаўленых са звесткамі Авесты, а менавіта Відэвдата 1, 2+5, а таксама паводле прызнання тоеснасці «археалагічная культура – этнас – мова». У названым выпадку намі для супастаўлення з данымі ўзгаданага тэксту Авесты, а таксама з матэрыяламі археалагічных даследаванняў Маргуша прапануецца мадэль самаідэнтыфікацыі, якая змяшчаецца ў Рыгведзе. З апошняй вынікае, што арыі былі не адзіным народам ці саюзам роднасных плямёнаў, а аб'яднаннем людзей (абшчын, родаў, кланаў, плямёнаў) рознага паходжання, якія мелі агульных багоў, падобныя рытуалы, абрады і сацыяльную арганізацыю, а таксама вялі барацьбу супраць «іншавернікаў». Прыналежнасць жыхароў Маргуша канца 3-га – першай паловы 2-га тыс. да н. э. да арыяў магчыма, але толькі пры ўмове, што гаворка ідзе пра вышэй адзначаны кангламерат. Сказанае не дае нам падстаў настойваць на тым, што ў дадзеным выпадку гэтыя арыі тоесныя менавіта з зараастрыяцамі. Па-першае, як бы не датавалі Рыгведу, яна не можа быць пазнейшай за Авесту. Пры гэтым рэлігія Рыгведы (несумненна арыйскай) зусім не тоесная зараастрызму і не паказвае на тое, што некалі была менавіта ёй. Гэта дадатковае ўказанне на тое, што арыі – вялікае аб'яднанне, але зусім не монарэлігійнае. Па-другое, калі ўжо настойваць на зараастрызму арыяў Авесты, то менавіта ў Аірыяй Ваэджа, а не ў Моўру. Па-трэцяе, для перыяду апошніх стагоддзяў 3-га – першай паловы 2-га тыс. да н. э. арыйскае супольнасць у любым выпадку не магла быць зараастрыскай, гэта значыць ужо ператворанай па ўказаннях Заратуштры. Са сказанага вынікае, што, па-першае, прыналежнасць да арыяў у старажытнасці вызначалася самімі арыямі не на падставе мовы і паходжанні ад агульнага продка, як гэта было прынята ў еўрапейскай навуцы XIX–XX стст. Па-другое, арыйскае супольнасць павінна быць датавана часам, папярэднім складанню канонаў Рыгведы і Авесты, гэта значыць раней за канец 2-га тыс. да н. э. Па-трэцяе, гэтая супольнасць з'яўлялася вялікім племянным і рэлігійным кангламератам з дастаткова дакладна вызначанымі крытэрыямі, адрознымі ад тых, якія прапанаваны ў Бібліі.

Oleg Perzashkevich

TO THE PROBLEM OF CONNECTION OF SOME ARCHEOLOGICAL COMPLEXES OF MIDDLE ASIA OF III – 1st HALF OF II MILLENNIUM BC WITH ARYANS

Summary

The religious views of some inhabitants of Middle Asia (f. e. of Margush) in late III – 1st half of II millennium BC has been considered as the main foundation of their Aryan identification. Those views have been grounded on archeological data, compared with Avestan ones, particularly of Videvdat 1, 2+5 together with recognition of the complete interchangeability of the following notions: «archeological culture – ethnos – language». Here we propose the model of Aryan self-identity, contained in Rigveda to correlate them both to the mentioned passages of Avesta and to the archeological data received at Margush. The model demonstrates, that Aryans did not form the single folk or the union of tribes, related by origin, but a conglomerate of peoples (communities, clans, tribes) of different origin, having the common gods, similar rituals, ceremonies and the social organization; also they were combating against «untrue». So, it is possible to identify the inhabitants of Margush of late III – 1st half of II millennium BC as Aryans, but only if one accept the idea of the proposed model for their conglomerate of the type mentioned above. All these reasons do not give us any solid ground to insist that in the Margush case those Aryans (if they were as such at all) were identical to Zoroastrians. Primarily, whatever date one can propose for Rigveda, it cannot be more recent, than for Avesta. So, the religion of Rigveda (undoubtedly Aryan) is not identical to Zoroastrianism, and we have no good reason to think that it had ever been such any time. This idea is an superfluous indication that Aryans made some sort of motley association that had not been monoreligious at all. Secondly, even if one insists on Zoroastrianism of Avestan Aryans, they should be placed in Airiya Vaejo but not in Mouru. Thirdly, for the period of last centuries of III – first half of II millennium BC any Aryan alliance (conglomerate) could be by no chance of Zoroastrian, i. e. had already been formed after the instructions of Zoroaster. All the mentioned leads us to the conclusions that the approach to Aryan identity in ancient time should be grounded on the identity model defined by the Aryans themselves but not on the basis of any language theories or on the recognition of common origin from the general ancestor as it have been being accepted in the European science of 19th–20th centuries. Secondly, the Aryan alliance should be dated as previous to the final versions of both Rigveda and Avesta, i. e. at least before the end of II millennium BC. Thirdly, that alliance should be considered as the vast tribal and religious conglomerate with fixed enough identity criteria, different from the Bible ones.

Дата поступления в редакцию: 04.04.2014

ГІСТОРЫЯ АРХЕАЛАГІЧНАГА ВЫВУЧЭННЯ КРЭМЕНЕАПРАЦОЎЧЫХ МАЙСТЭРАНЬ БЕЛАРУСКАГА ПАНЯМОННЯ

Беларускае Панямонне – рэгіён, які адміністрацыйна ахоплівае Гродзенскую вобласць, поўнач Брэсцкай і захад Мінскай абласцей, а ў гідраграфічных адносінах акрэслены басейнам Нёмана і яго асноўных прытокаў – Котры, Дзітвы, Гаўі, Бярэзіны Нёманскай, Сулы, Свіслачы, Росі, Зальвянкі, Шчары, Моўчадзі. Згаданая тэрыторыя надзвычай багатая на крамянёвую сыравіну. Пачынаючы з фінальнага палеаліту здабыча крэменю ажыццяўлялася шляхам выкарыстання адкрытых выпрацовак-капальняў. У неалітычны час сыравіну атрымлівалі з дапамогай закрытых выпрацовак – шахт. Практычна паўсюдна здабыча крэменю была звязана з яго першаснай апрацоўкай.

Гісторыя вывучэння крэменеапрацоўчых помнікаў Панямоння неаднаразова станавілася аб'ектам навуковых даследаванняў. Як правіла, увага спецыялістаў скіроўвалася на разгляд гісторыі археалагічнага вывучэння Краснасельскага крэменездабыўнага цэнтра (гл., напр., [7; 20; 15]). Адзінкавым выключэннем з'яўляецца артыкул В. Л. Ліпніцкай, прысвечаны гісторыі вывучэння крэменеапрацоўчых майстэрняў Беларусі і сумежных рэгіёнаў [14, с. 46–47]. Аднак у гэтай публікацыі знайшлі адлюстраванне вынікі толькі тых даследаванняў, якія былі праведзены ў 1970–1980-я гг. Абсалютна не асветлены ў літаратуры сучасны этап вывучэння помнікаў па апрацоўцы крэменю.

Такім чынам, гісторыя даследавання крэменеапрацоўчых майстэрняў Панямоння дагэтуль не атрымала належнага асэнсавання. Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца характарыстыка асноўных кірункаў археалагічнага вывучэння помнікаў вытворчай дзейнасці старажытнага чалавека ў рэгіёне.

З'яўленне першых звестак аб крэменеапрацоўчых помніках Беларускага Панямоння адносіцца да мяжы XIX–XX стст. У 1900 г. у левабярэжжы Нёмана, на пячаных раздувах каля в. Беражаны (Гродзенскі раён) В. Серашэўскі выявіў стаянку са знаходкамі крамянёвых артэфактаў, фрагментаў керамікі і абпаленых костак, якую назваў «першабытнай фабрыкай крамянёвых вырабаў» [30, с. 164]. У 1904–1913 гг. падчас археалагічных разведак у ваколіцах Гродна Ю. Ядкоўскі адкрыў тры крэменеапрацоўчыя майстэрні, размешчаныя каля в. Цыдовічы, в. Гожа, а таксама на ўчастку паміж вёскамі Лукавіца, Пальніца і Пералом [28, с. 3–7].

З 1920-х гг. пачалася гісторыя вывучэння крэменездабыўных шахт і спадарожных крэменеапрацоўчых майстэрняў каля в. Краснае Сяло (з 1958 г. – г. п. Краснасельскі Ваўкавыскага раёна). У 1925–1926 гг. на т. зв. «лінзе № 1» З. Шміт выявіў каля 1000 шахт па здабычы крэменю і зафіксаваў дзевяць крэменеапрацоўчых майстэрняў («Рось I–IX») [31; 29, с. 44–47].

Новы этап у вывучэнні крэменеапрацоўчых помнікаў Паросся звязаны з дзейнасцю Н. М. Гурынай. У 1962–1967 гг. даследчыца праводзіла раскопкі крэменездабыўных аб'ектаў на крэйдавай лінзе № 2 каля г. п. Краснасельскі, у 1967–1972 гг. – выпрацовак на крэйдавай лінзе № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы. Усяго было выяўлена больш за 660 шахт, з якіх каля 200 цалкам ці часткова даследаваны [7, с. 12–18]. Падчас раскопак шахт ажыццяўлялася вывучэнне крэменеапрацоўчых майстэрняў, якія размяшчаліся ў верхніх частках напаўзасыпаных выпрацовак. Усе згаданыя аб'екты былі аднесены да катэгорыі майстэрняў па першаснай апрацоўцы сыравіны [6, с. 36]. Акрамя таго, за межамі крэйдавай лінзы № 2 былі выяўлены і даследаваны тры крэменеапрацоўчыя помнікі (майстэрні I–III), інтэрпрэтаваныя як стаянкі-майстэрні, звязаныя з апрацоўкай здабытага ў шахтах крэменю [4, с. 6; 7, с. 9–10].

Н. М. Гурына праводзіла археалагічныя даследаванні не толькі ў Пароссі, але і ў іншых рэгіёнах Панямоння. Падчас археалагічных разведак 1957–1962 гг. у правабярэжжы Нёмана каля в. Котра Гродзенскага раёна была выяўлена неалітычная майстэрня па першаснай апрацоўцы сыравіны (помнік Нёман-V) [5, с. 184–186].

Значны ўклад у даследаванні крэменеапрацоўчых помнікаў рэгіёну ўнёс М. М. Чарняўскі, які, пачынаючы з 1962 г., праводзіў планамернае археалагічнае вывучэнне Паўночна-Заходняй Беларусі.

У 1962 г. на поўдзень ад г. п. Краснасельскі, каля маста праз р. Рось, М. М. Чарняўскі выявіў месцазнаходжанне апрацаванага крэменю. У 1998 г. ён паўторна абследаваў помнік і інтэрпрэтаваў яго як крэменеапрацоўчую майстэрню [21, с. 7–8]. У 1973 г. М. М. Чарняўскі праводзіў даследаванні на крэйдавай лінзе № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы. Разам з М. У. Верацілам ён ускрыў 10 горназдабыўных выпрацовак і выявіў спадарожную крэменеапрацоўчую майстэрню [14, с. 46; 20, с. 17–21]. У 1984 г. М. М. Чарняўскі абследаваў пясчана-жвіровае

павышэнне, выцягнутае ўздоўж лінзы № 2 каля г. п. Краснасельскі на левым беразе р. Рось. Даследчык сабраў шматлікі пад'ёмны матэрыял, правёў шурфоўку на плошчы 2 м² і на падставе атрыманых матэрыялаў аднёс помнік да катэгорыі стаянак-майстэрняў. У тым жа годзе М. М. Чарняўскі выявіў яшчэ адну стаянку-майстэрню (Мачуліна-3) на супрацьлеглым беразе р. Рось – каля в. Мачуліна [18, с. 20–21, рыс. 17].

Шэраг крэменеапрацоўчых помнікаў каменнага і бронзавага вякоў быў выяўлены і па-за межамі Краснасельскага мікрарэгіёну.

У 1962 г. ва ўрочышчы Боркава Гара каля в. Даржы Лідскага раёна М. М. Чарняўскі адкрыў стаянку і майстэрню неалітычнага часу. На крэменеапрацоўчым помніку ён заклаў раскоп плошчай 12 м², у якім сабраў больш за 3 тысячы артэфектаў. На падставе аналізу марфалагічнай структуры калекцыі помнік быў аднесены да катэгорыі майстэрняў па першаснай апрацоўцы сыравіны і датаваны неалітычным часам [27, с. 14; 26, с. 189]. Паўторна гэтыя ўзбярэжжы Дзітвы М. М. Чарняўскі аглядзеў у 2002 г. На паўночны захад ад вёскі ён выявіў крэменеапрацоўчую майстэрню, якой даў назву Даржы-3. У шурфе плошчай 4 м² было атрымана больш за 350 крамянёвых артэфектаў [22, с. 21–24].

У 1960-я гг. М. М. Чарняўскі выявіў буйную майстэрню па апрацоўцы крэменю ў сярэднім цячэнні р. Зальвянка, каля в. Пескі і хутароў Выгода Маслоўскага раёна. На краі тэрасы быў сабраны шматлікі пад'ёмны матэрыял, датаваны каменным векам [17, с. 74–75]. У 1973 г. у правабярэжжы Нёмана каля в. Прыгодзічы Гродзенскага раёна даследчык адзначыў месцазнаходжанне апрацаванага крэменю, якое інтэрпрэтаваў як крэменеапрацоўчую майстэрню [16, с. 8]. У 1994 г. падчас раскопак помніка Пышкі Гродзенскага раёна ён зафіксаваў працоўнае месца майстра па апрацоўцы крэменю (т. зв. «тачок») [19, с. 7]. У 2002 і 2004 гг. М. М. Чарняўскі абследаваў кар'еры, якімі распрацоўваліся крэйдавыя адорвені каля в. Вялікія Канюшаны Лідскага раёна. На двух з трох адорвеняў былі выяўлены выпрацоўкі адкрытага тыпу, а таксама рэшткі крэменеапрацоўчых майстэрняў. Помнікі папярэдне датаваны шырокім адрэзкам часу – ад фінальнага палеаліту да эпохі бронзы ўключна [22, с. 21–24; 25, с. 16–18; 26]. У 2003 г. М. М. Чарняўскі адкрыў крэменеапрацоўчую майстэрню каменнага веку каля в. Мяшэтнікі Маслоўскага раёна [23, с. 4].

У канцы 1970-х – пачатку 1980-х гг. вывучэннем крэменездабыўных і крэменеапрацоўчых помнікаў Краснасельскага мікрарэгіёну займаліся В. П. Чамеза, В. А. Пучко, Л. Г. Панічава, В. Л. Ліпніцкая і А. М. Гутоўскі. Даследчыкі выявілі больш за 630 выпрацовак, з іх каля 40 раскапалі [20, с. 10]. Адначасова з раскопкі шахт у ваколіцах г. п. Краснасельскі і в. Карпаўцы праводзілася вывучэнне старажытных майстэрняў і паселішчаў. У 1978, 1983 і 1984 гг.

В. Л. Ліпніцкая даследавала майстэрню па апрацоўцы крэменю «Тры сасны», якая размяшчалася на левым беразе р. Рось. У 1984 г. у левабярэжжы р. Рось, ва ўрочышчы «Піскаўшчына», В. Я. Кудрашоў выявіў і даследаваў на плошчы 295 м² помнік Краснасельскі-4. У межах раскопу 2 былі зафіксаваны тры скапленні крамянёвых артэфектаў – т. зв. «працоўныя месцы майстра» [20, с. 51–54; 15].

Аналагічныя помнікі – стаянкі-майстэрні – былі знойдзены і на супрацьлеглым, правым беразе р. Рось. У 1985 г. В. Я. Кудрашоў і В. Л. Ліпніцкая выявілі ва ўрочышчы «Хвойнае» помнік Краснасельскі-5, сумесныя раскопкі якога праводзілі ў 1985, 1986, 1988 гг. У 1989–1990 гг. стаянку вывучала В. Л. Ліпніцкая. На помніку, ускрытым на плошчы 774 м², зафіксавана 9 скапленняў крэменю, у якіх сканцэнтравана да 40 % артэфектаў (г. зн. каля 15 тысяч знаходак). Па тыпах прыладаў працы стаянка-майстэрня была датаваная перыядам ад фінальнага палеаліту (культура лінгбі) да бронзавага веку ўключна [20, с. 56–61, мал. 36: 4, 6].

У 1980 г. В. У. Вераціла выявіў помнік, які пазней атрымаў назву Краснасельскі-6. У 1981 і 1986 гг. раскопкі стаянкі праводзілі М. М. Чарняўскі, В. Я. Кудрашоў і В. Л. Ліпніцкая. У раскопе плошчай 56 м² зафіксаваны тры скапленні крамянёвых артэфектаў – працоўныя месцы майстраў [20, с. 11, 61–64, мал. 39: 3, 5; 15].

У 1986 г. В. Я. Кудрашоў выявіў, а ў 1987–1988 гг. сумесна з В. Л. Ліпніцкай даследаваў помнік Краснасельскі-7. У раскопе плошчай 544 м² былі зафіксаваны тры скапленні крамянёў, адно з якіх складалася з 625 артэфектаў і інтэрпрэтавалася як працоўнае месца майстра па першаснай апрацоўцы сыравіны. Агульны час існавання помніка датаваўся перыядам ад мезаліту да бронзавага веку [20, с. 64–69, мал. 43: 1–4].

У 1994 г. археалагічныя даследаванні на помніках неаліту і бронзавага веку Беларускага Панямоння пачаў праводзіць В. Л. Лакіза. З 1995 і да 2007 г. (да моманту сваёй заўчаснай смерці) вывучэннем першабытных помнікаў рэгіёна займаўся В. С. Абухоўскі. Даследчыкамі былі праведзены мэтанакіраваныя працы па абследаванні крэйдавых кар'ераў і пошуку крэменездабыўных шахт [10; 13, с. 276], а таксама выяўлены і даследаваны шэраг крэменеапрацоўчых майстэрняў. У 1999–2000 гг. В. С. Абухоўскі і В. Л. Лакіза праводзілі раскопкі крэменеапрацоўчай майстэрні эпохі фінальнага палеаліту – мезаліту на помніку Кавальцы-1 (Гродзенскі раён). Калекцыя, атрыманая ў выніку даследавання 23 м², налічвала больш за 2 тысячы знаходак [1, с. 12; 9, с. 16]. У 2004 г. В. С. Абухоўскі даследаваў крэменеапрацоўчую майстэрню лінгбійскай культуры на помніку Кавальцы-2. У раскопе плошчай 62 м² было сабраны каля 16 тысяч крамянёвых артэфектаў [2, с. 9].

У пачатку 2000-х гг. шэраг новых крэменеапрацоўчых помнікаў быў выяўлены ў час правядзення

буйнамаштабных ратаўнічых археалагічных даследаванняў у зонах новабудоўляў. Экспедыцыямі Інстытута гісторыі НАН Беларусі, у склад якіх уваходзілі В. Л. Лакіза, М. М. Чарняўскі, А. Г. Калечыц, В. С. Абухоўскі, Міх. М. Чарняўскі, праводзіліся працы ў зоне рэканструкцыі Аўгустоўскага канала, зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС (Гродзенскі раён). У 2003 г. была адкрыта крэменеапрацоўчая майстэрня неаліту і бронзавага веку каля в. Пужычы (у 2009 г. помнік быў знішчаны) [24]. У 2005 г. майстэрні па апрацоўцы крэменю былі выяўлены каля в. Асташа [3, с. 15]. У тым жа годзе была знойдзена і даследавана на плошчы 24 м² крэменеапрацоўчая майстэрня бронзавага веку каля в. Нямнова (помнік Нямнова-IV) [11, с. 11–12]. На помніку Жылічы-2, які быў выяўлены ў 2003 г. і даследаваны ў 2008 г. на плошчы 41 м², зафіксавана крэменеапрацоўчая майстэрня мезалітычнага часу. Фінальнапалеалітычная майстэрня па апрацоўцы крэменю знаходзілася і на паселішчы Жылічы-2А, раскопкі якога на плошчы 102 м² былі праведзены ў 2008 г. [24, с. 4; 12, с. 26].

У 2008 г. працы па пошуку крэменездабыўных і крэменеапрацоўчых помнікаў у Краснасельскім мікрарэгіёне распачала аўтар гэтага артыкула. Падчас раскопак 2011 г. на помніку Краснасельскі-8 было зафіксавана працоўнае месца майстра па апрацоўцы крэменю [8, с. 36–37].

Такім чынам, гісторыя археалагічнага вывучэння крэменеапрацоўчых майстэрняў Беларускага Панямоння налічвае больш за 100 гадоў. Пачынаючы з 1920-х гг. найбольшая ўвага спецыялістаў скіроўвалася на вывучэнне помнікаў Краснасельскага крэменездабыўнага цэнтра. У 1960 – пачатку 1970-х гг. маштабныя стацыянарныя даследаванні ў Пароссі праводзіла Н. М. Гурына. На падставе аналізу назапашанай крыніцавай базы яна распрацавала класіфікацыю крэменеапрацоўчых помнікаў мікрарэгіёну, дэталева разгледзіла вытворчыя майстэрні і спадарожныя шахтам майстэрні-паселішчы [7]. У 1980-я гг. аб'ектам спецыяльных мэтанакіраваных даследаванняў сталі крэменеапрацоўчыя майстэрні ўсяго Панямоння. В. Л. Ліпніцкая, якая вывучала крэменеапра-

цоўчыя помнікі захаду і цэнтра Еўрапейскай часткі былога СССР, і В. Я. Кудрашоў, які распрацоўваў пытанні крэменездабыўнай і крэменеапрацоўчай вытворчасці, паставілі новыя даследчыцкія задачы па рэканструкцыі тэхналогіі расшчаплення крэменю, упершыню даследавалі такія крэменеапрацоўчыя аб'екты, як «працоўнае месца майстра» (кампактнае скапленне крамянёў на плошчы 1–2 м²), і пры іх вывучэнні выкарыстоўвалі новы для айчынай археалогіі метады рэмантажу [15; 20]. Аднак вынікі тэхналагічнага аналізу пры ажыццяўленні культурна-храналагічных інтэрпрэтацый не ўлічваліся.

У выніку шматгадовай дзейнасці цэлай плеяды даследчыкаў (Н. М. Гурына, М. М. Чарняўскі, В. Л. Лакіза, В. С. Абухоўскі) больш за 20 пунктаў, звязаных са спецыялізаванай апрацоўкай крэменю, былі выяўлены па-за межамі Краснасельскага мікрарэгіёна. Асноўная частка калекцый была атрымана ў выніку паверхневых збораў, толькі 8 помнікаў даследавалася стацыянарнымі раскопкамі. Дэталева апрацоўка назапашаных матэрыялаў дагэтуль праведзена не была. Датаванне крэменеапрацоўчых помнікаў ажыццяўлялася на падставе параўнаўча-тыпалагічнага аналізу крамянёвага інвентару [5, с. 184–186; 13] альбо керамікі, якая паходзіла з майстэрняў і спадарожных паселішчаў [17, с. 73–75; 26]. Аднак распрацоўка пытанняў культурна-храналагічнага плану істотна абмяжоўвалася адсутнасцю ў рэгіёне дакладна стратыфікаваных помнікаў.

Такім чынам, на сённяшні дзень вывучэнне крэменеапрацоўчых майстэрняў знаходзіцца на ўзроўні накаплення матэрыялаў. Выснова, зробленая В. Л. Ліпніцкай 30 гадоў таму, – «вывучэнне майстэрняў на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца задачай будучых археалагічных даследаванняў» [14, с. 47] – па-ранейшаму застаецца актуальнай. Згаданыя даследаванні павінны ўключаць: 1) дэталеваю апрацоўку ўжо назапашаных калекцый з прымяненнем новых метадаў апісання і аналізу; 2) пошук новых крэменеапрацоўчых помнікаў і іх вывучэнне з прыцягненнем спецыялістаў розных прыродазнаўчых навук.

ЛІТАРАТУРА

1. Абухоўскі, В. С. Справаздача аб палявых даследаваннях у 1999 г. / В. С. Абухоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1920.
2. Абухоўскі, В. С. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 2004 годзе / В. С. Абухоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2205.
3. Абухоўскі, В. С. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Беларускага Панямоння ў 2005 годзе / В. С. Абухоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2285.
4. Гурына, Н. Н. Шахты па добычы крэмня в Западной Белоруссии / Н. Н. Гурына, Г. М. Ковнурко // Совет. археология. – 1964. – № 2. – С. 3–12.

5. Гурына, Н. Н. Новые данные о каменном веке северо-западной Белоруссии / Н. Н. Гурына // МИА. – М.; Л., 1965. – № 131: Палеолит и неолит СССР. – Т. 5. – С. 141–203.
6. Гурына, Н. Н. Кремнедобывающие шахты в БССР / Н. Н. Гурына // Древности Белоруссии: материалы конф. по археологии Белоруссии и смежных территорий (1966 г.) / под ред.: В. Ф. Исаенко [и др.]. – Минск: АН БССР, 1966. – С. 79–82.
7. Гурына, Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР / Н. Н. Гурына. – Л.: Наука, 1976. – 178 с.
8. Зуева, А. Папярэднія вынікі археалагічных раскопак паселішча Краснасельскі-8 у 2011 годзе / А. Зуева // Badania

archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2011: strzeżenia referatów XXVIII konferencji sprawozdawczej / pod red.: U. Kurzątkowskiej [i inn.]. – Lublin: IA UMCS, 2012. – S. 36–37.

9. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Беларускам Панямонні ў 2000 / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1866.

10. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Паўночна-Заходняй Беларусі ў 2002 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2003.

11. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у зоне рэканструкцыі Аўгустоўскага канала ў лістападзе 2005 г. / В. Л. Лакіза [i інш.] // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2286.

12. Лакіза, В. Л. Навуковая справаздача № 1 «Аб выкананні ў 2008 годзе археалагічных даследаванняў (нагляду і раскопак) помнікаў археалогіі на падрыхтоўчым перыядзе будаўніцтва Гродзенскай ГЭС (на адведзенай для РУП «Гроднаэнэрга» ў пастаяннае карыстанне зямлі)» / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2607.

13. Лакіза, В. Археалагічныя разведкі 2003 г. у басейне р. Нёман / В. Лакіза, В. Абухоўскі, Б. Мігаль // ГАЗ. – 2004. – Вып. 19. – С. 276–277.

14. Липницкая, О. Л. К истории исследования кремнеобработывающих мастерских на территории Белоруссии и сопредельных территорий / О. Л. Липницкая // Древности Белоруссии и Литвы / науч. ред.: Л. Д. Поболь, А. З. Таутавичюс. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 42–47.

15. Липницкая, О. Л. Кремнеобработывающие мастерские запада и центра Европейской части СССР: автореф. дис. ... канд. ист. наук / АН СССР, Ин-т археологии, Ленинград. отд.-ние. – Л., 1988. – 16 с.

16. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1973 г. / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 469.

17. Чарняўскі, М. М. Неаліт Беларускага Панямоння / М. М. Чарняўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 142 с.

18. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1984 г. / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Справа № 921.

19. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб археалагічных работах у летні сезон 1994 г. на тэрыторыі Гродзенскай воб-

ласці / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1520.

20. Чарняўскі, М. М. Старажытныя шахцёры на Росі / М. М. Чарняўскі, В. Я. Кудрашоў, В. Л. Липницкая. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – 144 с.

21. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых археалагічных работах у 1998 г. / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1762.

22. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых археалагічных работах на тэрыторыі Панямоння і Падзвіння ў 2002 г. / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2011.

23. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у паўночна-заходняй Беларусі ў 2003 годзе / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2091.

24. Справаздача аб археалагічным даследаванні ўзбярэжжаў Нёмана ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС у 2003 годзе / М. М. Чарняўскі [i інш.] // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2106.

25. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2004 г. / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2199.

26. Чарняўскі, М. М. Новы тып крэмнездабыўных выпрацовак на Беларускам Панямонні / М. М. Чарняўскі // МАБ. – Мінск, 2010. – Вып. 18: Даследаванні каменнага і бронзавага вякоў. – С. 187–196.

27. Чернявский, М. М. Отчет об археологических исследованиях памятников эпохи неолита и бронзы в бассейне р. Неман в 1962–1963 гг. / М. М. Чернявский // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 227.

28. Jodkowski, J. Okolice Grodna pod względem archeologicznym. Notatki z wycieczek, odbytych w latach 1904–1910 / J. Jodkowski // Światowit. – 1913. – Т. IX. – S. 1–9.

29. Obuchowski, W. Zabytki krzemienne i kamienne od paleolitu do wczesnej epoki żelaza z terenów Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie / W. Obuchowski. – Warszawa: Wyd. PMA, 2003. – 208 s.

30. Sieroszewski, W. Kurchany, stare śmietniska oraz cementarze w widłach Niemna i Hańczy / W. Sieroszewski // Światowit. – 1901. – Т. III. – S. 163–164.

31. Szmít, Z. Kopalnie krzemienia w Wołkowyskim pow. / Z. Szmít // Ziemia: dwutygodnik krajoznawczy ilustrowany: organ Polskiego towarzystwa krajoznawczego. – 1926. – N 11. – S. 175.

Александра Зуева

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ КРЕМНЕОБРАБАТЫВАЮЩИХ МАСТЕРСКИХ БЕЛОРУССКОГО ПОНЕМАНЫЯ

Резюме

Целью данной статьи является характеристика основных направлений археологического изучения памятников производственной деятельности древнего человека на территории Белорусского Понеманья.

История полевых исследований в регионе насчитывает свыше ста лет. Начиная с 1920-х гг. основное внимание специалистов уделялось изучению памятников Красносельского кремнеобработывающего центра. В 1960-х – начале 1970-х гг. масштабные стационарные исследования в Поросье проводила Н. Н. Гурина. Она разработала классификацию кремнеобработывающих памятников микрорегиона, детально изучила производственные мастерские и мастерские-поселения. В 1980-е гг. объектом целенаправленных исследований стали кремнеобработывающие мастерские всего Понеманья. О. Л. Липницкая и В. Е. Кудряшов, разрабатывавшие вопросы кремнедобывающего и кремнеобработывающего производства, впервые исследовали такие кремнеобработывающие объекты, как «рабочие места мастера» (компактные скопления кремня на площади 1–2 м²), и при их анализе использовали новый для отечественной археологии метод

ремонтажа. Вместе с тем результаты технологического анализа при проведении культурно-хронологических интерпретаций не учитывались.

В результате многолетних полевых исследований, проведенных рядом специалистов (Н. Н. Гурина, М. М. Чернявский, В. Л. Лакиза, В. С. Обуховский), более 20 пунктов, связанных со специализированной обработкой кремня, было выявлено за пределами Красносельского микрорегиона. Основная часть коллекций получена в результате поверхностных сборов, только 8 памятников исследовались стационарными раскопками. Детальная обработка коллекций до сих пор не была проведена. Датирование кремнеобрабатывающих памятников осуществлялось на основе сравнительно-типологического анализа кремневого инвентаря или керамики, происходящей из мастерских и сопутствующих поселений. Разработка культурно-хронологической проблематики осложнялась отсутствием в регионе надежно стратифицированных памятников.

Таким образом, в настоящее время изучение кремнеобрабатывающих мастерских находится на этапе накопления материалов. Будущие исследования должны включать: 1) детальную обработку уже имеющихся коллекций с помощью новых методов описания и анализа; 2) поиск новых кремнеобрабатывающих памятников и их изучение с привлечением специалистов естественнонаучного профиля.

Aliaksandra Zuyeva

THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION OF FLINT WORKSHOPS IN THE UPPER NEMAN RIVER REGION

Summary

The aim of this article is to throw light on the main approaches to the field investigation of the ancient flint workshops in the Upper Neman river region.

The field researches in the region began in the first years of the 20th century. Since 1920th the main object of the archaeological investigation had been the Krasnoselsky flint mining center in the basin of the Ros. In the 1960th – the beginning of the 1970th the large-scale excavations in the microregion were carried out by N. N. Gurina. She dug out different types of the exploitation points and classified the flint processing workshops.

In the 1980th the specialists began to study the workshops localized all over the Upper Neman river region. Of particular interest of O. L. Lipnitskaya and V. E. Kudryashov were flint-knapping production and technology. They excavated such type of the exploitation point as “the individual workplace of the master”. On the stage of the camera treatment they for the first time in Belarus used the refitting method. Nevertheless the results of the technological analysis were not related to the cultural and chronological interpretations of the inventories.

Due to the long-term field researches carried out by M. M. Chernyavsky, V. L. Lakiza, B. S. Obukhovsky more than 20 flint processing workshops was found out in the region of the Upper Neman river. Only 8 exploitation points were excavated. The detailed analysis of the collections hasn't been finished yet. The dating of the flint processing sites was based on the comparative and typological analysis of flint artifacts and the ceramics from neighboring settlements. The solving of the problems connected with the cultural and chronological interpretation is complicated by the absence of the reliably stratified sites.

Thus, the current degree of investigation of flint processing workshops in the Upper Neman river region is at the stage of accumulation of materials. The future researches can be foreseen as follows: 1) detailed studying of the available collections based on the application of new methods of the description and the analysis; 2) archaeological exploring and excavation the new exploitation points founded on the multidisciplinary cooperation.

Дата паступлення ў рэдакцыю: 17.12.2012

Сяргей Ліневіч,
аспірант Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
магістр гістарычных навук (Мінск, Беларусь)

ВЫТВОРЧАСЦЬ КАМЕННЫХ СВДРАВАННЫХ ВЫРАБАЎ ЭПОХІ НЕАЛІТУ, БРОНЗАВАГА І ЖАЛЕЗНАГА ВЯКОЎ

Каменныя свідраваныя вырабы сталі прынцыпова новым тыпам прылад працы эпохі неаліту. Іх з’яўленне не было выпадковым. Пачынаючы з часоў палеаліту першабытнае насельніцтва ўжывала каменную сыравіну для вытворчасці разнастайных прылад. На першапачатковым этапе каменеапрацоўкі выкарыстоўвалася ўся даступная каменная сыравіна. Асноўнымі крытэрыямі адбору выступалі параметры: вага, форма, трываласць. З назапашваннем вопыту каменеапрацоўкі на першае месца пачалі выходзіць асобныя характарыстыкі сыравіны: даступнасць, пластычнасць, магчымасць атрымання рэжучага і рубячага краю. Сукупнасць усіх гэтых фактараў абумовіла пашырэнне ўжывання крамянёвай сыравіны ў параўнанні з іншымі пародамі. За астатняй каменнай сыравінай замацаваліся дапаможныя функцыі ў галіне крэменеапрацоўкі ці ў асобных гаспадарчых сферах першабытнага жыцця.

У неаліце адбываецца значны крок наперад у спосабах вытворчасці крамянёвых і каменных прылад. Вынаходніцтва здабычы крэменю шахтавым спосабам дазволіла атрымаць доступ да радовішчаў высакіяскай крамянёвай сыравіны і пашырыць спосабы яе апрацоўкі. Сітуацыя з выкарыстаннем складаных для апрацоўкі каменных парод змяняецца з пашырэннем ужывання новага спосабу апрацоўкі крэменю – шліфавання. Шліфоўка крамянёвых вырабаў рубячага прызначэння дала магчымасць значна павысіць якасць і трываласць прылад у параўнанні з папярэднімі. Савецкі даследчык С. А. Сямёнаў звязвае развіццё шліфавання з павелічэннем неабходнасці дрэваапрацоўкі ў жыцці неалітычнага насельніцтва. З узростаннем ролі рыбалоўства і жывёлагадоўлі жыццё грамадства атрымала большую аседласць у параўнанні з мінулымі эпохамі, а значыць, пашырылася неабходнасць у спецыялізаваных дрэваапрацоўчых прыладах [14, с. 75].

Побач са шліфаваннем крэменю ў неалітычную эпоху пачынаецца апрацоўка звычайнай каменнай сыравіны. На наш погляд, гэта было звязана з шэрагам прычын. Нягледзячы на новыя спосабы здабычы крэменю, патрэбы тагачаснага грамадства ў якасных рубячых прыладах не маглі быць цалкам задаволены. Значная адлегласць і адсутнасць развітых шляхоў зносін замаруджвалі паступленне крамянёвых прылад у рэгіёны з нешматлікімі або малапрыдатнымі для апрацоўкі запасамі крэменю (на тэрыторыі Беларусі прыкладам такога рэгіёна будзе выступаць

Падзвінне). Разам з тым малая трываласць і складанасць вытворчасці крамянёвых шліфаваных рубячых прылад падштурхоўвала да пошукаў сыравіны, якая магла выступаць аналагам крамянёвай [2, с. 43]. Усе гэтыя прычыны абумовілі пачатак выкарыстання каменных шліфаваных прылад, якія з сярэдзіны неаліту сталі выступаць альтэрнатывай крамянёвым, а з прыходам эпохі метала становяцца дамінуючымі.

Развіццё і ўдасканаленне спосабаў вытворчасці каменных шліфаваных сякер у канцы неаліту – пачатку бронзавага веку дазваляе стварыць неалітычнаму насельніцтву прынцыпова новы тып прылады – каменную свідраваную сякеру. Аб прызначэнні і сферах выкарыстання сякер выказваліся розныя версіі. Ім надавалі гаспадарчыя [17], ваенныя [9, с. 258], сакральныя і сацыяльныя функцыі [6, с. 77–82]. У межах дадзенага артыкула будучы разглядацца асноўныя этапы і працэсы, якія мелі месца ў час стварэння каменных свідраваных прылад.

Фактычна працэс стварэння каменнай свідраванай прылады складаецца з наступных этапаў: пошук і першасная апрацоўка сыравіны, наданне формы вырабу, шліфоўка, свідраванне, замацаванне. Кожны з этапаў мае сваю характарыстыку, завяршэннем якой, выступае атрыманне нарыхтоўкі пэўнай якасці і ў выніку гатовага да выкарыстання вырабу.

Пошук і першасная апрацоўка сыравіны

Першабытнае грамадства існавала ў межах натуральнай гаспадаркі [15, с. 21]. Усё, што магло выкарыстоўвацца тым ці іншым чынам, звычайна ішло да ўжывання. Працэс здабычы сыравіны залежаў ад двух фактараў: памераў тэрыторыі, на якой знаходзілася групоўка, і ладу жыцця. Неалітычныя плямёны, у параўнанні са сваімі папярэднікамі, перайшлі да аседласці і атрымалі магчымасць да дэталёвага вывучэння наваколля. Найбольш прыдатнымі месцамі для пошуку і здабычы каменнай сыравіны выступалі рачныя берагі, валуны, натуральныя выходы камянёў і эразіраваныя глебы (рыс. 1). Асноўнымі крытэрыямі адбору былі памеры і прыдатнасць сыравіны да апрацоўкі [3, с. 19]. Для вытворчасці сякер выкарыстоўвалі цэлы шэраг парод камянёў. Найбольш распаўсюджанымі з іх былі:

дыярыт – трываласць (па шкале Мооса¹) 5,5–6,0; колер шэры, цёмна-шэры, зялёна-шэры [12, с. 141; 13, с. 45–46];

¹ Шкала Мооса – мінералагічная шкала цвёрдасці.

Рыс. 1. Гранітны валун «Дзед». Музей валуноў у Мінску

дыябаз – трываласць 6–7; колер цёмна-шэры, зялёна-шэры;

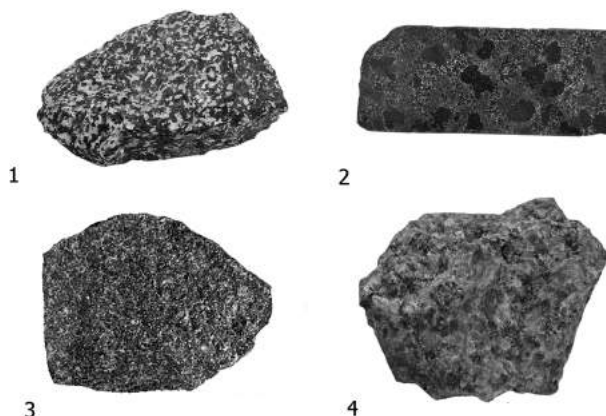
граніт – трываласць 6–7; колер шэры, белы, сустрэаецца паўсюдна;

габро – трываласць 6; колер чорны, цёмна-зялёны, стракаты (рыс. 2).

Пасля здабычы каменнай сыравіны адбываўся працэс расколвання для атрымання найбольш прыдатных для апрацоўкі нарыхтовак. У шэрагу рэгіёнаў свету існавалі розныя спосабы расколвання каменнай сыравіны – ад простага мускульнага ўздзеяння да тэрмічнай апрацоўкі [14, с. 60]. Па меркаванні І. Я. Міхальчышына, старажытным майстрам без ведаў пра крышталічную структуру каменнай сыравіны заставалася толькі эксперыментальным шляхам высвятляць напрамак расколвання каменя [11, с. 373]. Аднак назапашаны вопыт крэменеапрацоўкі не рабіў дадзенаю аперацыю звышскаданай. Відавочна, што сам майстар імкнуўся атрымаць нарыхтоўку найбольш блізкую па форме да задуманага вырабу [9, с. 263], каб аблегчыць сабе далейшы працэс апрацоўкі прылады.

Наданне формы вырабу

Пасля першаснай апрацоўкі сыравіны пачынаўся працэс фарміравання вырабу, а пасля – афармлення яго знешняга выгляду. Зразумела, што не заўжды было магчыма атрымаць ідэальную нарыхтоўку, а далейшая даводка вырабу пры дапамозе шліфоўкі з’яўлялася вельмі працаёмкай і ў некаторых выпадках не давала патрэбнага выніку. З гэтай прычыны

Рыс. 2. Дыярыт (1), габро (2), дыябаз (3) і граніт (4)

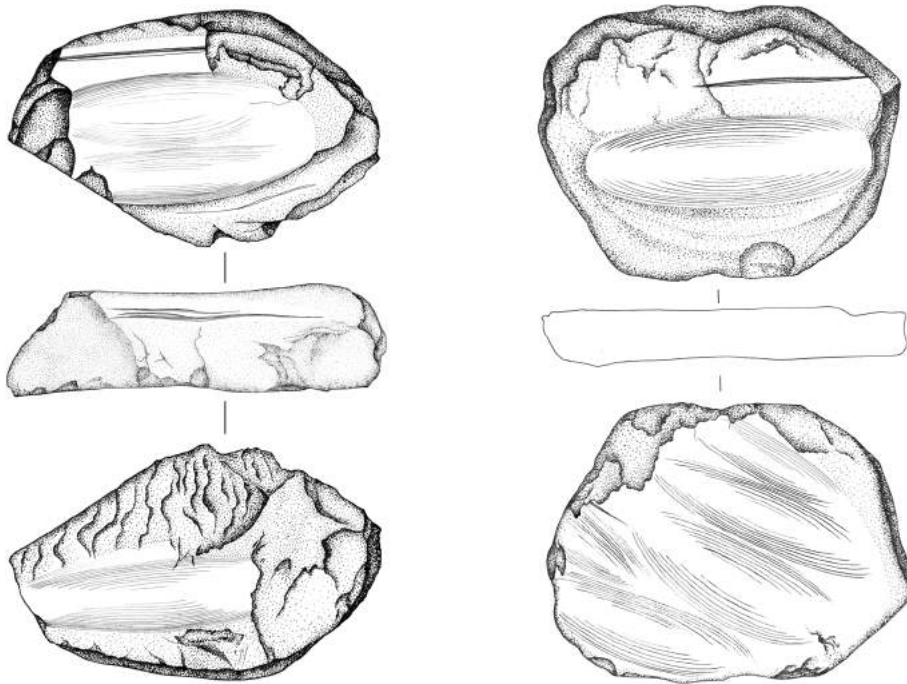
нарыхтоўка праходзіла этап апрацоўкі пры дапамозе кропкава-ўдарнай тэхнікі (пікетаж). Асноўнай мэтай пікетажнай апрацоўкі было выдаленне непатрэбнай масы з нарыхтоўкі і падрыхтоўка да шліфоўкі. Сама па сабе пікетажная тэхніка прадстаўляе сабой нанясенне лёгкіх адвесных (пад прамым вуглом) удараў па нарыхтоўцы. Эксперыментальна вызначана, што пры выкарыстанні адбойніка вагой каля 250–300 г за гадзіну працы атрымоўвалася выдаліць каля 30–45 г граніту, 30–35 г базальту, а з павелічэннем масы адбойніка прадукцыйнасць працы ўзрастала. Найбольш прыдатнымі для пікетажнай тэхнікі выступаюць вулканічныя зярністыя пароды (дыябаз, дыярыт, габро, граніт). Пасля апрацоўкі нарыхтоўка мае спецыфічны выгляд, яе паверхня пакрыта ямкамі-бугаркамі і на вобмацак шурпатая [13, с. 87; 14 с. 80–81] (рыс. 3).

Шліфоўка

Сутнасць працэсу шліфоўкі складаецца з «выдалення матэрыялу з паверхні малымі і роўнымі часткамі шляхам працяглага механічнага ўздзеяння» [13, с. 75]. Дзякуючы гэтаму з’яўляецца магчымым атрыманне прылад працы правільных форм з гладкай паверхняй. Шліфоўка дазваляла апрацаваць матэрыялы

Рыс. 3. Сякера пасля пікетажу

Рыс. 4. Шліфавальныя пліты з тарфянікавага паселішча Асавец-7. Раскопкі Міх. М. Чарняўскага

любох форм, складу, цвёрдасці і надаць ім неабходную форму.

У тэхнічным плане шліфоўка адбываецца за кошт магчымасці абразіву (дробназярністага, буйназярністага пяску) да самазавастрання ў час працы метадам замены затупленых частак. Пры неабходнасці пад паверхню вырабу падсыпаліся новыя порцыі абразіву, а адпрацаваныя – выдаляліся. Этнаграфічныя даныя сведчаць пра існаванне двух спосабаў шліфоўкі – сухой і вільготнай [13, с. 75]. Сухая шліфоўка адбывалася за кошт уздзеяння сухога абразіву на паверхню нарыхтоўкі, яе адметнасцю выступала адсутнасць неабходнасці ў дадатковых прыстасаваннях. Шліфаваць сухім спосабам было магчыма на звычайнай паверхні (глеба, камень) за кошт простага фізічнага (мускульнага) ціску. У сваю чаргу найбольшай прадукцыйнасцю валодала вільготная шліфоўка, але разам з тым яна патрабавала сталага ўвільгатнення абразіву ці паверхні, якую апрацоўвалі.

Спосабы шліфоўкі ўдасканаліся, пра што сведчыць выкарыстанне каменных пліт, якія складаюцца з буйназярністых крысталічных парод (рыс. 4). Такія пліты звычайна складаюцца з кварцавых, слюдзяных, шпатавых крышталёў, звязаных між сабою гліністым цэмантам. Склад дадзеных пліт дазваляе працаваць без выкарыстання дадатковага абразіву, патрабуюцца толькі своечасовая прамыўка іх вадой. Пры працах са шліфавальнымі плітамі выкарыстоўваліся два спосабы: руху па асобнай пляцоўцы пліты і размеркаванне рухаў па ўсёй паверхні. Пры ўжыванні першага спосабу на паверхні пліты ўтвараліся куветы, якія аблягчалі атрыманне вырабаў акруглага (лінзавага)

ці авальнага сячэння [8, с. 140], аднак пры гэтым пліта хутка губляла сваю якасць, таму што глыбокія куветы не дазвалялі працягваць працу. Другі спосаб дазваляў атрымаць правільныя геаметрычныя формы вырабаў і захаваць пліту для працяглага выкарыстання.

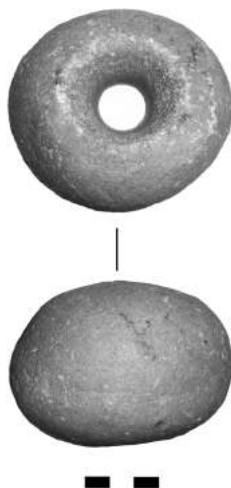
Свідраванне

Спосабы свідравання вядомы чалавецтву з эпохі палеаліту. У той час для фарміравання адтуліны выкарыстоўваўся двуручны спосаб свідравання шляхам вярчэння між далонямі драўлянага стрыжня з каменным свердзелам [14, с. 60]. Свідраванне адбывалася спачатку з аднаго, потым з другога боку нарыхтоўкі.

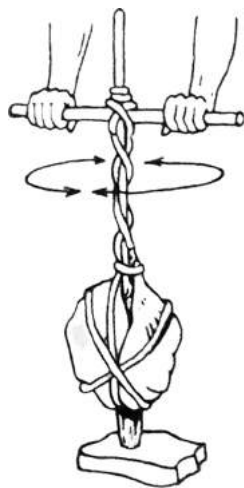
На раннім этапе неаліту распаўсюджанне атрымала першапачатковае двухбаковае перфарыраванне вырабу: адтуліну атрымоўвалі з дапамогай ударна-кропкавай тэхнікі і ў далейшым разгортвалі пры дапамозе крамянёвай пласціны [14, с. 62], у выніку свідравіна мела біканічную форму (рыс. 5).

Удасканаленнем працэсу свідравання стала выкарыстанне абразіву і вынаходніцтва полых свердзелаў. Зыходзячы з этнаграфічных даных самымі распаўсюджанымі полымі свердзеламі выступалі бамбук і полая костка, якія дазвалялі эфектыўна выкарыстоўваць абразіў разам з фарміраваннем падобных да цыліндрычных адтулін. Для стварэння касцяных полых свердзелаў найбольш прыдатнымі былі косткі задніх ног невялікіх парнакапытных (авечкі, казы, казулі) [9, с. 268].

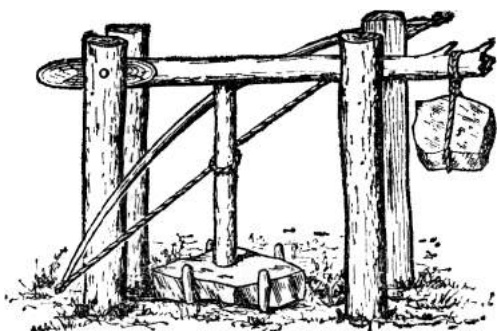
Першааснае свідраванне полым свердзелам адбывалася пры дапамозе невялікага драўлянага стрыжня

Рыс. 5. Каменны свідраваны выраб з двухбаковым перфарыраваннем і разгорнутай адтулінай. Знойдзены каля в. Валавель Драгічынскага раёна Брэсцкай вобласці

Рыс. 6. Свідраванне з дапамогай стрыжня. Рэканструкцыя С. А. Сямёнава

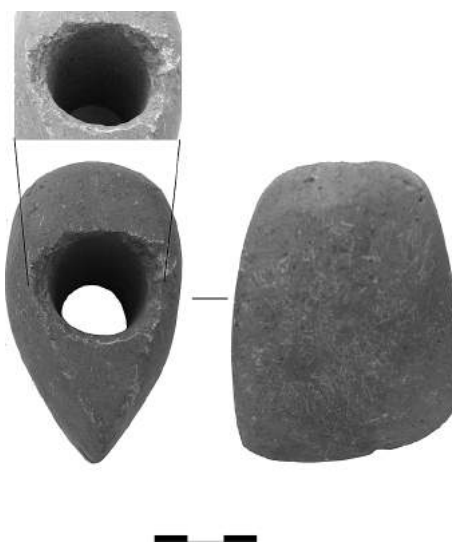

Рыс. 7. Рэканструкцыя свідравальнага станка

ня з перакладзінай для рук, сам свердзел быў замацаваны на канцы стрыжня, а эфект работы залежаў ад ціску на перакладзіну (рыс. 6). Каэфіцыент карыснага дзеяння гэтай прылады быў невялікі: па сведчанні даных эксперыментальнай археалогіі, за 10 гадзін працы ў дыярытавай нарыхтоўцы была атрымана адтуліна глыбінёй 1 см, а свердзел за гэты час скараціўся на 2 см [14, с. 64]. Найбольш прадуктыўным спосабам свідравання з'яўляецца лучковы. С. А. Сямёнаў прыводзіць прапанаваную Форерам рэканструкцыю вертыкальнага лучковага свідравальнага станка, у якім хуткасць абаротаў і ціск спалучаюцца за кошт ужывання лука і вагі грузу, падвешанага на перакладзіну [14, с. 63] (рыс. 7). Выкарыстанне дадзенага станка дазваляла значна скараціць і аблегчыць працэс свідравання адтуліны, аднак слабым бокам названага прыстасавання было хуткае сціранне свердзела і, як вынік, паступовае памяншэнне дыяметра адтуліны.

Згодна з археалагічнымі данымі, для свідравання каменных сякер на тэрыторыі Беларусі найчасцей выкарыстоўвалі лучковы спосаб. Перад пачаткам

свідравання паверхня нарыхтоўкі падрыхтоўвалася шляхам утварэння сферычнага заглыблення, на месцы якога затым свідравалася адтуліна [5, с. 27] (рыс. 8). Дадзеныя заглыбленні маглі фарміравацца рознымі кшталтамі, як метадам пікетажу, так і першаасным свідраваннем з дапамогай маналітнага свердзела з рога, каменя, дрэва. Само свідраванне адбывалася шляхам вярчэння лучка і падсыпкі абразіву пад свердзел. Пасля заканчэння этапу свідравання ў свердзеле заставалася высверліна канічнай формы (рыс. 9), часам свідраванне не праходзіла наскрозь, а высверліна выбівалася.

Рыс. 8. Рэшткі падрыхтоўкі пляцоўкі пад свідраванне. Сякера знойдзена каля в. Мураваная Ашмянка Ашмянскага раёна Гродзенскай вобласці

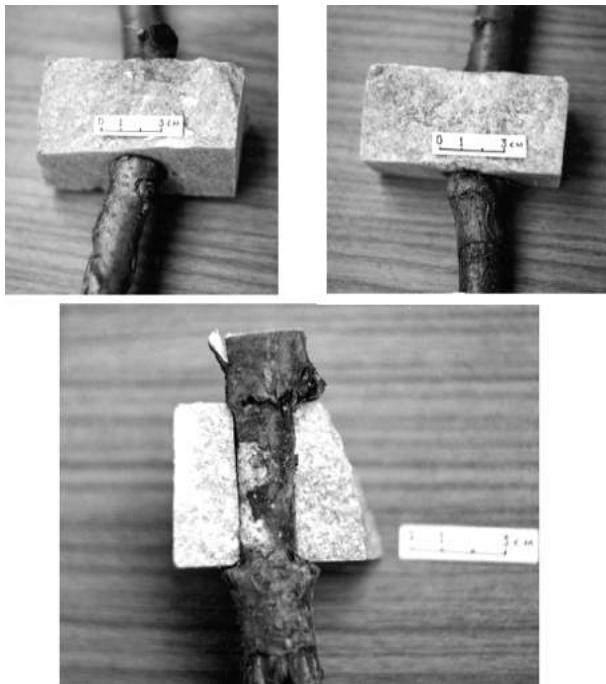
Рыс. 9. Высверліна з каменнай свідраванай сякеры, знойдзена ў Браслаўскім раёне Віцебскай вобласці

Паліроўка

Пры вытворчасці каменных свідраваных прылад паліроўка мела другаснае значэнне і выкарыстоўвалася для надання бліскачасці і чысціні паверхні (рыс. 10). Найчасцей яна ўжывалася для апрацоўкі зброі, радзей – для звычайных прылад. Для паліравання каменных свідраваных вырабаў выкарыстоўваліся пемзавы і кварцавы парашкі. Сам парашок насыпалі ў скуру і апрацоўвалі паверхню вырабу, цалкам абгортваючы яго. Глянцавы бляск наводзіўся пры дапамозе драбленай крэйды [14, с. 78]. Існуюць

Рыс. 10. Лязовая частка каменнай свідраванай сякеры з запаліраванай паверхняй. Знойдзена каля в. Лейлубка Ашмянскага раёна Гродзенскай вобласці

Рыс. 11. Прапанаваны М. Б. Маісеевым і М. І. Сямёнавым спосаб насадкі каменных свідраваных вырабаў

і іншыя погляды на працэс паліроўкі. Падчас аналізу матэрыялаў з пахавальных помнікаў фацыянаўскай культуры Д. А. Крайноў выказаў меркаванне, што для паліроўкі свідраваных сякер выкарыстоўваліся паліравальныя пліты. Аднак, па нашым меркаванні, у дадзенай схеме адсутнічае такі важны этап, як шліфоўка [6, с. 148]. Цалкам верагодна, што Д. А. Крайноў проста аб'яднаў два этапы, не разглядаючы іх тэхнічнае значэнне.

Замацаванне

Замацаванне – насаджванне сфарміраванага вырабу на рукаятку. Пры розных памерах і вазе каменных свідраваных вырабаў дыяметр прасвідраваных адтулін звычайна складае з шырокага боку не больш за 2,5 см, з вузкага – 1,8 см. Зразумела, што такія памеры абумоўлены дыяметрам свердзелаў, якія выкарыстоўвалі, а тыя, у сваю чаргу, залежалі ад натуральных прыродных фактараў і не маглі пераўзыходзіць параметры костак, з якіх былі зроблены. Дакладны спосаб замацавання сякер да нашага часу ня вызначаны. Найпрасцейшым спосабам можа выступаць раскліньванне рукаяткі сякеры з тонкага боку пры дапамозе драўляных ці касцяных кліноў [1, с. 149]. Прынцыпова новы спосаб насадкі быў прапанаваны М. Б. Маісеевым і М. І. Сямёнавым [10, с. 185–189]. Згодна з іх меркаваннямі і праведзеным эксперыментам, у красавіку падрыхтаваную сякеру насаджвалі на растучыя галіны дрэваў, а ў кастрычніку зразалі. За гэты час галіна прарастала скрозь свідравіну і цалкам запаўняла адтуліну, утвараючы трывалую і добра замацаваную рукаятку (рыс. 11).

Такім чынам, пачынаючы з неалітычнай эпохі чалавецтва падыходзіць да апрацоўкі не толькі крамянёвай, але і іншай каменнай сыравіны. Спосабы каменеапрацоўкі, якія былі не надта прыдатныя для працы з крамянёвай сыравінай, знаходзяць новыя сферы ўжывання, пры іх дапамозе пачынаюць стварацца рубячыя прылады, якія выступаюць заменай крамянёвых. З распаўсюджаннем тэхналогіі шліфоўкі з'яўляецца магчымасць фарміравання ў прылад неабходных геаметрычных форм. Вынаходніцтва свідравання спачатку суцэльным (маналітным), а потым полым свердзелам адкрыла магчымасць стварэння прынцыпова новага тыпу прылад – каменных свідраваных сякер.

Працэс стварэння каменных свідраваных і шліфаваных прылад быў тэхналагічна складаным і патрабаваў навыкаў валодання цэлым шэрагам аперацый (кропкава-ўдарная апрацоўка, шліфоўка, свідраванне). Развіццё працэсу шліфоўкі і свідравання было ўзаемазвязана. Так, з'яўленне магчымасці фарміравання плоскай паверхні на вырабах дазволіла спачатку пашырыць, а потым і ўдасканаліць тэхналогію свідравання. Павелічэнне патрэбы ў свідраваных прыладах прывяло да вылучэння асобнай катэгорыі насельніцтва – майстраў па вытворчасці каменных свідраваных прылад. Згодна з археалагічнымі данымі, у пахавальны інвентар майстра, акрамя саміх

*Сергей Линевиц***ПРОИЗВОДСТВО КАМЕННЫХ СВЕРЛЕННЫХ ИЗДЕЛИЙ
ЭПОХИ НЕОЛИТА, БРОНЗОВОГО И ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКОВ***Резюме*

Автор описывает процесс развития обработки твердых пород камня и создания каменных сверленных изделий в каменную, бронзовую и железную эпохи. Рассматриваются наиболее часто используемые способы камнеобработки, основные породы камня, месторождения и способы их добычи.

В статье выделяются шесть основных этапов производства каменных сверленных изделий: поиск и первичная обработка сырья, оформление заготовки, шлифовка, полировка, сверление, закрепление. Первичная обработка включает в себя поиск, раскалывание сырья и оболванивание заготовки. Оформление происходило методом пикетажной обработки и приводило к получению основных контуров заготовки. Шлифовка позволяла окончательно оформить вид и структурные элементы изделия. Полировка носила эстетические функции и служила для придания блеска и скрытия неровностей, образовавшихся во время предыдущих этапов. Сверление производилось для формирования отверстия в изделии. Закрепление выступало финальным этапом в процессе создания каменных сверленных изделий и позволяло осадить готовый артефакт на рукоять.

Автор, опираясь на данные трассологических исследований, приводит характеристику каждого этапа, используемые технологии и инвентарь. Для решения проблемы закрепления каменных сверленных изделий на деревянных рукоятках приводятся уже известные материалы и данные экспериментальной археологии.

Исходя из представленных данных, автор делает вывод о роли и значении каменных сверленных изделий в обществе эпохи конца неолита – бронзового века.

*Sergej Linevich***THE PRODUCTION OF STONE SHAFT-HOLE ARTIFACTS
OF NEOLITHIC, BRONZE AND IRON AGE PERIODS***Summary*

In this article is described the process of creation of shaft-hole stone artifacts during the Stone, Bronze and Iron Ages. The author described the most popular methods of stone processing, breeds of stone, stone deposits, and methods of the production.

The article is allocated the main stages of production of the shaft-hole stone artifacts: searching and primary processing of raw materials, design of the work piece, grinding, polishing, drilling, fastening. Initial treatment consists of splitting raw and moronization of the workpiece. Making was occurred by stationing processing and afforded a main contours of the workpiece. Grinding was used to allowed and to finalized the form and structural elements of the product. Polishing gave aesthetic functions and served as a gloss and hiding irregularities formed during the early stages. Drilling was carried out for forming holes in the product. Fixing was acted for the final stage in the process of creating the products of stone shaft-hole artefacts and was allowed of settling of the artifact.

Based on data from the function researches, the characteristics of each stage of creation and the necessary equipment. To solve the problem of fixing of the shaft-hole stone products on wooden handles were used the materials experimental archeology.

The author concludes about the important role of the shaft-hole stone products in the society of the late Neolithic and Bronze Age.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 04.04.2014

**БУСЫ ИЗ КУРГАННЫХ МОГИЛЬНИКОВ В ЗОНЕ ДРУЦКИХ ВОЛОКОВ:
КЛАССИФИКАЦИЯ И ХРОНОЛОГИЯ**

Волоки играли важную роль в культурно-экономической жизни Друцка и его окрестностей. Особый интерес представляют поселения, находящиеся на волоках. В силу своего расположения на торговых путях эти населенные пункты богаты привозными предметами, по которым возможно установить экономических партнеров Друцка и его округи.

В данной статье рассмотрены бусы, найденные в ходе археологических раскопок в сельских некрополях, расположенных на Друцких волоках. Это курганные могильники близ деревень Дроздово, Багриново, Новинки и Взносное. Были собраны сведения о 1074,5 экземплярах бус (см. таблицу). В фондах Витебского областного краеведческого музея и Толочинского районного историко-краеведческого музея выявлено 950 бусин, сведения об остальных получены из научных отчетов исследователей и их публикаций.

Наибольшее количество бус было обнаружено в курганном могильнике, расположенном близ д. Дроздово Толочинского района Витебской области. В 1961 г. данный могильник стал предметом обследований Л. В. Алексева, а в 1971 г. – З. М. Сергеевой было раскопано пять курганов. В 1987 г. О. Н. Левко была изучена группа курганов, расположенная в лесу и насчитывающая 13 насыпей. Курганный могильник у д. Дроздово дал богатый бусенный материал. Так, согласно отчетам З. М. Сергеевой и О. Н. Левко, в ходе исследований было обнаружено 715,5 бусин, изготовленных из стекла, камня и фаянса. Бусы из раскопок З. М. Сергеевой в количестве 40 экз. находятся в фондах Витебского областного краеведческого музея; бусенный материал, выявленный О. Н. Левко в количестве 675 экз., в настоящее время хранится в Толочинском районном историко-краеведческом музее. Весь комплекс датирован X–XI вв. Определение стеклянных бус из раскопок О. Н. Левко было проведено Т. С. Скрипченко [4, с. 24–29].

Интерес представляют также бусы из курганной группы близ д. Багриново Толочинского района Витебской области. Этот могильник упоминается А. Д. Коваленей, а в 1956 г. он был обследован Л. В. Алексеевым. В 1967 г. З. М. Сергеева раскопала четыре кургана, которые она датировала X–XI вв. [8, с. 108].

Вторым по количеству бусенного материала является курганный могильник у д. Новинки Толочин-

ского района Витебской области. Как и Дроздовские курганы, этот некрополь был исследован З. М. Сергеевой. В 1972 г. ею было раскопано 12 курганов [9, с. 85]. Общее количество бус из курганного могильника у д. Новинки, хранящееся в Витебском областном краеведческом музее, составляет 169 экз. Сам комплекс датирован З. М. Сергеевой XI – началом XII в. [9, с. 90].

Следующим пунктом, подлежащим рассмотрению, является курганная группа у д. Взносное Толочинского района Витебской области. Она насчитывает всего четыре насыпи и была исследована летом 1971 г. З. М. Сергеевой. Исследования данных курганов дали 66 бусин разных типов. Захоронения также относятся к XI в. [10, с. 5].

Стеклянные бусы

Стеклянные бусы составляют основную массу от всех бус из сельских некрополей, расположенных на Друцких волоках. Они насчитывают 1038 экз., что составляет 96,55 % от всей выборки.

В данной группе по своему количеству преобладает *бисер* различных цветов – желтого, синего, зеленого и бирюзового, который имеет в среднем высоту 15–65 мм, диаметр 2,9–6,0 мм и диаметр канала 0,5–2,0 мм. Большая часть бисера из курганов с Друцких волоков относится к рубленому, по классификации З. А. Львовой [7, с. 86], хотя имеется также кольцевидный. Из сельских курганных могильников, расположенных на Друцких волоках, происходит 583 экз. рубленого бисера, что составляет более половины от всего количества бус. Судя по всему, наиболее распространен был желтый бисер, количество которого в данной выборке равно 498 экз. (54,26 %). Голубого бисера относительно мало – 52 экз. Кроме этого, выявлен зеленый (5 экз.) и бирюзовый (1 экз.) бисер.

Кроме рубленого бисера в данной выборке имеется кольцевидный бисер. Он был найден в захоронении из курганной группы у д. Взносное и представлен глушеными печеночно-красными (29 экз.), зелеными (26 экз.) и одним экземпляром неопределенного цвета. Кроме этого, в фондах Витебского областного краеведческого музея были выявлены обломки печеночно-красных и зеленых бисерин, происходящие из этого же захоронения, что дает возможность предполагать значительно большее количество бисерных бус в ожерелье. Необходимо также отметить расстеклованный бисер, цвет которого опреде-

лить невозможно. Такого бисера во всей выборке насчитывается 31 экз.

Бисер, обнаруженный в Дроздовском могильнике, датированном X–XI вв., значительно более высокого качества, нежели бисер из курганов Новинок, относящихся к XI–XII вв. Сходная картина наблюдается и в Ладоге, где более тщательно выделанный бисер происходит из нижних слоев, тогда как бисер, обнаруженный в верхних слоях, отличается худшими выделкой и качеством [7, с. 87]. З. А. Львова объясняет это ухудшение качества массовостью производства.

Что касается датировки бисера, то в Ладоге рубленый бисер встречается уже с VIII в., но его основная масса приходится на X в. Для могильников Верхнего Прикамья, где рубленый бисер встречается в больших количествах, хронологические рамки его бытования определяются второй половиной X – первой третью XI в. [1, с. 7]. В курганах Приладожья он датируется X в., в Новгороде – X–XI вв., в курганах бывшей Витебской губернии он встречается вместе с бусами X–XI вв. [13, с. 172; 3, с. 26].

Следующей по численности группой являются бусы конической формы, сплюснутые вдоль ($H = 2\text{--}3,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 1,5\text{--}2,3$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 0,5$ мм). Все они найдены в дроздовских курганах. Их общее количество составляет 120 экз. (11,18 %). Часть этих бусин изготовлена путем навивки горячего стеклянного стержня на жаропрочный сердечник. Таких бус найдено 66 экз. По цветовой гамме среди конических бус доминируют бирюзовые – их 97 экз. Фиолетовых бус данного типа немного – всего 1,86 %, а синие представлены 3 экз. Эти бусы также датированы X–XI вв. [4, с. 26, 28].

На рассматриваемых памятниках также обнаружены бусы, за которыми в литературе закрепилось название «лимонка». На памятнике встречены крупные лимонки высотой в 7,0–7,5 мм, диаметром в 8,3 мм и шириной канала в 2 мм. Точные размеры остальных бусин определить затруднительно ввиду их фрагментарности. Всего их найдено 39 экз. (3,65 %), причем 38 из них обнаружено в Дроздовском могильнике и лишь одна – в кургане близ д. Вышедки. В рассматриваемой выборке на первом месте по количеству стоят синие лимонки – их насчитывается 33 экз. Желтых лимонок мало – всего 4 экз., а зеленые и желтая с коричневыми продольными полосами ($H = 15$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 8,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 1,5$ мм) представлены единичными экземплярами. Эти бусы очень широко распространены на территории Древней Руси; известны они в Прибалтийском и Скандинавском регионах. Кроме Северной Европы, бусы-лимонки и многочастные пронизки в изобилии встречаются в Центральной и Юго-Восточной Европе – Боснии, Австрии, Польше, Южной Германии и Тюрингии. Так, синие лимонки встречаются в Хельго среди древностей VIII – первой трети IX в., в Туне – в погребениях первой половины IX в. [7, с. 89]. По сведениям С. И. Кочуркиной, разноцветные одно-

двух- и многочастные лимонки датируются в Приладожье X–XI вв. [3, с. 25]. М. В. Фехнер уверенно датирует лимонки X–XI вв. [11, с. 171]. Желтые лимонки Ю. Л. Шапова рассматривает как датирующие для X в. [13, с. 173]. Что касается полосатых лимонок, то по могильникам Верхнего Прикамья они датированы рубежом X–XI вв. [1, с. 8]. З. А. Львова полагает, что эти бусы завозились откуда-то из Средиземноморья [7, с. 89]. Вероятнее всего, что лимонки производились на Ближнем Востоке, откуда и завозились в Европу, куда могли попадать двумя путями – или по Волге, или через Прибалтику [6, с. 247, 254–257].

Дисковидные бусы ($H = 2,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 4,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 2$ мм) представлены 21 экз. (1,95 %). Среди них больше всего фиолетовых и желтых (9 и 7 экз. соответственно), бирюзовых и зеленых мало – 3 и 2 экз. соответственно. Датированы X–XI вв. [4, с. 27].

Количество бус, определенных как *трубчатые* ($H = 6,5\text{--}17,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 4\text{--}5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 2,5$ мм), в рассматриваемой выборке невелико – всего 5 экз. (0,47 %). Все трубчатые бусы имеют синюю окраску. Судя по датировке основной массы бус и самого могильника, эти украшения также могут быть датированы X–XI вв.

Катушкообразные бусы ($H = 4$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 3,1$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 1,1$ мм) представлены 2 экз. (0,18 %) фиолетового цвета. Бусы подобной формы, изготовленные из желтого и синего стекла, были найдены в погребениях Гнездовского могильника X в. [7, с. 91].

Битрапециодные ($H = 4$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 3,1$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 1,1$ мм), бочонковидные ($H = 6\text{--}8$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 5,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 1,8$ мм) и цилиндрические ($H = 8\text{--}18$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 11,5\text{--}14,0$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 3,0\text{--}4,5$ мм) бусы представлены 15, 12 и 11 экз. соответственно, что составляет 1,35 %, 1,12 и 1,02 % от общего количества. Наибольший интерес в данной категории представляет собой низка больших рубчатых цилиндрических бусин из курганного могильника Новинки, изготовленных из гладкого грязно-голубого слабо заглуженного стекла (КП 17386/19–27). Их размеры достаточно велики и составляют 11,5–14,0 мм по внешнему диаметру, 12–18 мм по высоте и 5–6 мм по внутреннему каналу. Цилиндрические бусы из Дроздовских курганов более разнообразны по цветовой гамме и декору – синяя, зеленая, а также бусина, украшенная орнаментом в виде двух зеленых перекрещивающихся линий ($H = 11$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 12,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 4$ мм). Последняя рассматривается как переднеазиатский импорт и относится к VIII–X вв. [4, с. 29]. Еще одна цилиндрическая бусина ($H = 8,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 10$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 3$ мм), изготовленная из коричневой пасты, имеет ребра и украшена поперечным золочением. Эта бусина определена как византийская и датирована X в. [4, с. 29].

Типы, определенные Т. С. Скрипченко как *провинтообразные* ($H = 2,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 4,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 1,5$ мм) и *граненые* ($H = 8$ мм, $L = 4,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 4,5$ мм), представлены в единичных экземплярах. Их

цветовая гамма – синие и бирюзовые. Граненые бусы из синего стекла являются ранними и встречаются в трупосожжениях XI в. [11, с. 170].

В рассматриваемой коллекции особенно выделяются синие *призматические* бусы, декорированные белыми ромбами, так называемые белоромбические. Их количество невелико – 5 экз. (0,47 %). Все они происходят из одного захоронения из Багриново. Бусы известны лишь по публикациям, поэтому точные их размеры определить не удалось. Они входили в состав ожерелья из 115 бисерин и 4 сердоликовых призматических бусин. Белоромбические бусы датируются X–XI вв. [11, с. 170–171].

Зонных бус в коллекции мало, всего 4 экз., из которых 2 бусины зеленых и 1 синяя. В этой маленькой группе надо особо отметить зонную бусину из грязно-серой фаянсоподобной массы с желтым накладным декором в виде невысоких полусферических выступов ($H = 6,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 12$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 4$ мм).

Шаровидные бусы представлены 4 экз. (0,36 %). Две из них (синяя и белая) ребристые. Особенно выделяется шаровидная бусина из Новинки. Она сохранилась лишь фрагментарно, ее размеры 10×15 мм. Можно сказать, что она была изготовлена из печеночно-красной глухой стекломассы и несла на себе белый (?) декор.

К *шаровидным сплюснутым у полюсов* относятся 4 черные глазчатые бусины ($H = 8–9$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 10–11$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 4,0–4,5$ мм). Они были найдены в женском захоронении из курганной группы у д. Взносное.

Также необходимо упомянуть и *специальную массу из стеклянных бус разных типов*, найденную среди пережженных костей. Приблизительное количество этих бус составляет порядка 25 экз. (2,33 %).

Кроме собственно стеклянных бус, в ходе исследований сельских некрополей на Друцких волоках были обнаружены и *золотостеклянные* бусы. Их общее количество равно 120 экз. (11,18 %). Они представлены двумя формами – цилиндрической и бочонковидной, правда, многие бусы из данной выборки, определенные как бочонковидные, было бы уместнее назвать битрапецидными с сильно сглаженным ребром.

Золотостеклянные бусы из рассматриваемой коллекции существенно различаются по размерам. Так, Дроздовские золотостеклянные бусы имеют размеры всего около 7 мм по высоте и внешнему диаметру, тогда как бусы этой же категории из могильника Новинки значительно крупнее – их высота колеблется от 11 до 18 мм, а внешний диаметр – от 10 до 14 мм.

Большая часть золотостеклянных бус с рассматриваемых памятников была найдена в могильнике Новинки. Количество этих бус, найденных в курганах данного некрополя, равняется 82 экз., тогда как остальные 38 бусин были найдены в Дроздово. Нужно оговориться, что, кроме целых бусин из курганного могильника Новинки, в фондах Витебского

областного краеведческого музея хранится много фрагментированных золотостеклянных бус с этого же памятника, поэтому их количество, найденное при раскопках, было значительно больше, чем 82 экз.

Данная категория бус является весьма распространенной на всей древнерусской территории, а в некоторых регионах количество золотостеклянных бус даже больше, нежели бус, изготовленных из цветного стекла (Смоленская, Калужская, Владимирская и Ярославская области). Их количество незначительно лишь в северном регионе и в Рязани [11, с. 158]. Эти бусы обычно датируются концом X – началом XII в. [11, с. 158]. Уже давно было подмечено, что ареал распространения стеклянных бус с металлической прокладкой совпадает с ареалом распространения серебряного дирхема. Судя по всему, эти бусы попадали на древнерусскую территорию по Волжскому пути через волжскую Болгарию, как и дирхемы [12, с. 51; 11, с. 166]. М. В. Фехнер, опираясь на химический анализ бус данного типа, утверждает, что место их изготовления находится на Ближнем Востоке – в Египте и Сирии [11, с. 166]. Она также отмечает, что подобные стекла с прокладкой из металлической фольги были продукцией стекольных мастерских Александрии [11, с. 164].

Серебробусы представлены единичными экземплярами – ребристой, трапециевидной и ребристой с выпуклым полусферическим декором бусинами (М. В. Фехнер определяет такие бусы как «ребристые с кружковым орнаментом», но, на наш взгляд, выпуклый полусферический декор более точно определяет форму бусины).

Каменные бусы

Относительное количество каменных бус в выборке из Дроздовских курганов немного – их насчитывается 33,5 экз. (3,09 %).

Примечательно то, что 15 каменных бусин было найдено в одном женском погребении – 14 черных из неопределенного минерала ($H = 3,5–4,5$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 4,0–4,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 1,2$ мм) и одна сердоликовая бипирамидальная ($H = 16$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 2,2$ мм). Минерал, из которого изготовлены черные бусины, был определен как *черный коралл*. Эти же бусы бочонковидной формы сохранили гладкую поверхность и восковой глянец.

Сердолик в рассматриваемой коллекции представлен лишь семью бусинами (0,63 %) – биконической с 18 гранями, 14-гранной уплощенной (плитчатой), четырьмя призматическими и одной бипирамидальной. Можно полагать, что сердоликовые бусы были предметом ближневосточного и передне- или центральноазиатского импорта, т. к. наиболее крупные месторождения сердолика находятся Индии и Средней Азии, в центральных же областях России месторождений этой разновидности халцедона не имеется. Нужно отметить и тот факт, что граница распространения сердоликовых бус также совпадает с границей распространения дирхемов, что еще раз указывает

Бусы из курганных могильников с территории Друцких волоков

Тип и цвет	Количество, экз.	Процент от общего количества, %
Стекланные		
Бисер		
<i>Бисер рубленый</i>		
Желтый	498	46,35
Голубой	52	4,84
Бирюзовый	1	0,09
Зеленый	5	0,47
Цвет не определен	27	2,51
<i>Всего бисера рубленого</i>	583	54,26
<i>Бисер кольцевидный</i>		
Печеночно-красные	29	2,7
Зеленые	26	2,42
Желтые	1	0,09
Цвет не определен	5	0,47
<i>Всего бисера кольцевидного</i>	61	5,68
Всего бисера	644	59,94
Конические сплюснутые		
Изготовленные в технике наливки, бирюзовые	66	6,14
Бирюзовые	31	2,9
Фиолетовые	20	1,86
Синие	3	0,28
<i>Всего конических сплюснутых</i>	120	11,18
Лимонки и пролиски		
Синие	33	3,1
Желтые	4	0,37
Зеленые	1	0,09
Полосатые	1	0,09
<i>Всего лимонок и пролисок</i>	39	3,65
Дисковидные		
Фиолетовые	9	0,85
Зеленые	2	0,18
Бирюзовые	3	0,27
Желтые	7	0,65
<i>Всего дисковидных</i>	21	1,95
Битрапециодные		
Синие	2	0,18
Ребристые синие	3	0,27
Цвет не определен	10	0,9
<i>Всего битрапециодных</i>	15	1,35
Бочонковидные		
Ребристые синие	6	0,56
Ребристые цвет не определен	5	0,47
Синие	1	0,09
<i>Всего бочонковидных</i>	12	1,12
Цилиндрические		
Крупная синяя бусина со скругленными основаниями	1	0,09
Скошенная бусина, зеленая из глухого стекла	1	0,09

Тип и цвет	Количество, экз.	Процент от общего количества, %
Крупная бусина со скругленными основаниями и росписью в виде широкой зеленой нити в виде перекрещивающихся линий	1	0,09
Ребристая бусина с поперечным золочением, коричневая	1	0,09
Ребристые синие	6	0,57
Ребристые темные	1	0,09
<i>Всего цилиндрических</i>	11	1,02
Призматические		
Синие беломрамбовческие	5	0,47
Трубочатые		
Изготовленные в технике наливки синие	5	0,47
Шаровидные		
Ребристые синие	1	0,09
Ребристые белые	1	0,09
Из печеночно-красного стекла с декором	1	0,09
Поперечно-сжатая бусина с сужающимся каналом, синяя	1	0,09
<i>Всего шаровидных</i>	4	0,36
Шаровидные сплюснутые		
Глазчатые	4	0,36
Зонные		
Синие	1	0,09
Зеленые	2	0,18
Неопределенного цвета с декором	1	0,09
<i>Всего зонных</i>	4	0,36
Катушкообразные		
Фиолетовые	2	0,18
Винтообразные		
Мелкие бирюзовые	1	0,09
Граненые		
Четырнадцатигранные синие	1	0,09
Провинтообразные		
Бирюзовые	1	0,09
Кольцевидные		
Синие	1	0,09
Золотостеклянные		
Цилиндрические	48	4,48
Битрапециодные с сильно сглаженным ребром	11	1,02
Битрапециодные	32	2,98
Бочонковидные	29	2,7
<i>Всего золотостеклянных</i>	120	11,18
Серебростекланные		
Ребристые	1	0,09

Окончание таблицы

Тип и цвет	Количество, экз.	Процент от общего количества, %
Ребристые с выпуклым полусферическим орнаментом	1	0,09
Битрапециодные	1	0,09
<i>Всего серебростеклянных</i>	3	0,27
Спекшиезя		
Синие бусы в технике навивки	25	2,33
Всего стеклянных	1038	96,55
Каменные		
Сердоликовые		
Восемнадцатигранные	1	0,09
Уплощенные четырнадцатигранные	1	0,09
Призматические	4	0,36
Бипирамидальные	1	0,09
<i>Всего сердоликовых</i>	7	0,63

на их восточное происхождение [11, с. 154]. Четырнадцатигранные плитчатые сердоликовые бусы в археологической литературе датируются IX – началом XII в. [11, с. 176], а бипирамидальные многогранные – XI–XII вв. [11, с. 177]. Эти датировки укладываются в хронологические рамки Дроздовского могильника, т. е. X – начало XI в. Широкую популярность сердоликовых бус на Востоке можно объяснить тем, что этому минералу приписывались целительные свойства, такие как облегчение родов и лечение от бесплодия. Сейчас трудно сказать, откуда именно поступали сердоликовые бусы на территорию Древней Руси. М. В. Фехнер упоминает о находке в г. Пахарпуре на территории монастыря VI–VII вв. ожерелья, в состав которого входили бипирамидальные бусы, полностью идентичные тем, которые встречаются в славянских древностях [11, с. 152]. В литературе есть упоминания о посреднической торговле некоторых древнерусских областей с Индией [5, с. 55–63]. Что касается индийских сердоликовых бус X–XII вв., то они встречаются даже на западном побережье Африки [17], что говорит о весьма широком распространении этих украшений. Нужно также отметить, что Аль-Бируни в своей книге «О драгоценностях» упоминает Кашмир, Бадахшан и Хорасан как наиболее крупные центры по изготовлению каменных украшений, в том числе и из сердолика [2, с. 73–74]. С уверенностью можно говорить лишь об азиатском происхождении этих бус, точно идентифицировать регион их происхождения пока что затруднительно.

В Дроздовском могильнике также имеется одна бусина, интерпретированная как *хрустальная*. Т. С. Скрипченко определяет ее как *округло-ребристую*.

Интересны полторы бусины, изготовленные из породы, близкой к *песчанику*. Они имеют призматическую форму, снаружи окрашены в лиловый цвет,

Тип и цвет	Количество, экз.	Процент от общего количества, %
Янтарные		
Битрапециодные	11	1,02
Иные породы		
Черный коралл (?), бочонковидные	14	1,3
Песчаниковая призматическая, лиловая снаружи, бежевая внутри	1,5	0,14
Всего каменных	33,5	3,09
Фаянсовые		
Округлоребристые синие	1	0,09
Металлические		
Металлические ягодовидные	2	0,18
Всего бус	1074,5	100

а изнутри – в бежевый. Аналогий им нам пока не удалось найти.

В рассматриваемой выборке имеются также *янтарные* бусы, которых насчитывается 11 экз. (1,02%). Все они были найдены в одном захоронении из курганного могильника близ Новинок. Эти бусины имеют битрапециодную форму. Их поверхность растрескалась, но на сколе видно, что янтарь имеет темно-медовый цвет. Внешний диаметр этих бус колеблется в пределах 15 до 19 мм, высота – от 9 до 12 мм, а диаметр канала практически одинаков для всех – 5,0–5,5 мм. Можно думать, что эти бусы попали в Новинки из Прибалтийского региона. Однако трудно утверждать, что они являются прямым доказательством наличия торговых связей с Прибалтикой. Вполне возможно, что это был подарок или, что вероятней, личная вещь, т. к. на данном памятнике, судя по погребальным комплексам, сосуществовали балты и славяне. Данный комплекс датирован концом XI – началом XII в. [9, с. 90].

Фаянсовые бусы

Этот тип представлен единственной округлоребристой бусиной (H = 10 мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 11,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 4$ мм), изготовленной из белой фаянсовой массы и покрытой голубой глазурью. Т. С. Скрипченко датирует эту бусину II в. н. э. и указывает на ее возможное египетское происхождение [4, с. 29]. На территории Северной Беларуси имеется несколько находок подобных бус, которые происходят из словес X–XI вв. Это бусина из самого Друцка, найденная вместе с желтыми лимонками, и бусина из раскопок поселения на Менке, датированного теми же веками.

Надо отметить тот факт, что фаянсовые бусы подобной формы, покрытые голубой или бирюзовой глазурью и именуемые в зарубежной литературе «*graduated melon beads*», изготавливались в мастерских

Египта на протяжении многих сотен лет. Они известны уже с периода Среднего царства и, судя по всему, представляли собой предмет массового импорта. Это подтверждается их широким распространением в Средиземноморском регионе и тем, что груз подобных бусин (порядка 75 000 экз.) был найден на борту корабля, затонувшего у берегов Турции в XIV в. до н. э. [16, с. 3]. Также известно, что подобные бусы продолжали производиться в Александрии до IV в. н. э. [14]. В нижнем течении Дуная, Причерноморье и Северокавказском регионе эти бусы датируются V–VI вв. [15, с. 169]. Я. В. Френкель указывает, что на древнерусских памятниках ребристые фаянсовые бусы датированы серединой X в. [18, с. 99].

Металлические бусы

В данной коллекции имеются две металлические бусины ягодовидной формы ($H = 6$ мм, $\varnothing_{\text{общ.}} = 2,3–5,5$ мм, $\varnothing_{\text{канала}} = 2$ мм). Они были найдены вместе

с ниткой золотостеклянных бус и могут быть датированы тем же временным отрезком – X – началом XI в.

Таким образом, рассмотрена достаточно крупная коллекция бус различных типов, изготовленных из стекла, камня, фаянса и металла.

Подводя итог всему сказанному, можно сделать следующие выводы.

Бусы из могильников на Друцких волоках имеют различные морфологические характеристики. Они представлены несколькими видами материала и разной технологией изготовления. Преобладают стеклянные изделия разных форм и цветов. Бусы из камня, янтаря, фаянса и металла в коллекции малочисленны. В целом коллекция датируется X–XI вв. Ее поступление в район Друцких волоков можно связывать с Передней, Малой и Средней Азией, Ближним Востоком (Египет) как наиболее вероятными исходными регионами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулова, С. И. Хронология бус могильников Верхнего Прикамья VIII–XIV вв. / С. И. Абдулова // Вестн. Челябин. гос. ун-та. – 2009. – № 23 (161). – История. – Вып. 33. – С. 5–12.
2. Ал-Бируни, Абу-р-Райхан Мухаммед ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия) / Абу-р-Райхан Мухаммед ибн Ахмед Ал-Бируни. – Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 518 с.
3. Кочуркина, С. И. Юго-Восточное Приладожье в X–XIII вв. / С. И. Кочуркина. – М.: Наука, 1973. – 149 с.
4. Левко, О. Н. Отчет о полевых исследованиях г. Витебска, г. Орши, Городка, Оршанского и Толочинского районов Витебской области, г. Шклова Могилевской области. 1987 г. / О. Н. Левко // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Д. №1047.
5. Лимонов, Ю. Л. Из истории восточной торговли владими́ро-суздальского княжества / Ю. Л. Лимонов // Международные связи России до XVII в. / Акад. наук СССР, Ин-т истории. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – С. 55–63.
6. Лихтер, Ю. А. Гнездовские бусы: по материалам раскопок курганов и поселения / Ю. А. Лихтер, Ю. Л. Щапова // Смоленск и Гнездово (К истории древнерусского города). – М., 1991. – С. 244–259.
7. Львова, З. А. Стекло́нные бусы Старой Ладогы. Ч. I: Способы изготовления, ареал, время распространения / З. А. Львова // Археол. сб. – Л., 1968. – Вып. 10. – С. 64–94.
8. Сергеева, З. М. Курганы у деревни Багриново вблизи древнерусского Друцка (БССР) / З. М. Сергеева // КСИА. – 1969. – № 120. – С. 107–111.
9. Сергеева, З. М. Курганы у деревни Новинки (Витебская обл.) / З. М. Сергеева // КСИА. – 1975. – № 144. – С. 85–90.
10. Сергеева, З. М. Отчет о раскопках курганов в Витебской области Толочинского района в 1971 г. / З. М. Сергеева // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Д. № 383.
11. Фехнер, М. В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни / М. В. Фехнер // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. // Тр. Гос. ист. музея. – М., 1959. – Вып. 38. – С. 149–224.
12. Фехнер, М. В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в. / М. В. Фехнер // Международные связи России до XVII в. / Акад. наук СССР, Ин-т истории. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – С. 46–54.
13. Щапова, Ю. Л. Стекло́нные бусы древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // Тр. Новгород. археол. экспедиции: [сб.]: в 2 т. – М., 1956. – Т. 1. – С. 164–179. – (МИА. № 55).
14. Ancient necklaces [Electronic resource] // Ancient touch (catalogue). – Mode of access: <http://www.ancienttouch.com/necklaces%20gold,stone.htm>. – Date of access: 08.12.13.
15. Eger, Ch. Bead jewelry of Late-Roman and Byzantine time in the Province of Arabia. The Beads and Pendants of Glass, Stone, and Organic Materials from the Rock Chamber Necropolis at Khirbat Yajuz, Jordan / Ch. Eger, L. Khalil // Zeitschrift für Orient-Archäologie. – 2013. – Bd. 6. – S. 157–181.
16. Ingram, R. Faience and glass beads from the late Bronze Age shipwreck at Uluburun: submitted to the office of graduate studies of Texas a&m University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of arts / R. Ingram. – Texas, 2005. – 210 p.
17. Towards an understanding of the carnelian bead trade from Western India to sub-Saharan Africa: the application of UV-LA-ICP-MS to carnelian from Gujarat, India, and West Africa / T. Insoll [et al.] // Journal of Archaeological Science. – 2004. – N 31. – P. 1161–1173.
18. Френкель, Я. В. Опыт датирования пойменной части Гнездовского поселения на основании анализа коллекции стеклянных и каменных бус (по материалам раскопок 1999–2003 гг.) / Я. В. Френкель // Гнездово: результаты комплексных исследований памятника. – СПб.: Альфарет, 2007. – С. 78–117.

Анастасія Касцюкевіч

ПАЦЕРКІ З КУРГАННЫХ МОГИЛЬНІКАЎ У ЗОНЕ ДРУЦКІХ ВОЛАКАЎ: КЛАСІФІКАЦЫЯ І ХРАНАЛОГІЯ

Рэзюмэ

У артыкуле разгледжаны пацеркі, знойдзеныя ў час археалагічных раскопак сельскіх някропаляў, якія знаходзіліся ў наваколлі Друцкіх волакаў (вёскі Дроздава, Багрынава, Навінкі і Узноснае). Помнікі даследавалі З. М. Сяргеева ў 1967, 1971, 1972 гг. і В. М. Ляўко ў 1987 г.

Някропалі каля Дроздава, Багрынава і Узноснага датаваны X–XI стст., а курганы каля Навінак – XI – пачаткам XII ст. Прыведзены даныя аб 1074,5 экз. пацерак, з якіх у фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея і Талачынскага раённага гісторыка-краязнаўчага музея выяўлена 950 пацерак.

У разгледжанай выбарцы дамінаюць шкляныя пацеркі, якія складаюць 96,55 %. Сярод іх пераважаюць жоўтыя бісер, потым канічныя сплюшчаныя і золаташкляныя пацеркі (па 11,18 % у кожнай групе). Акрамя іх, знойдзены пацеркі лімонкі (3,65 %), дыскападобныя (1,95 %), бітрапецаідныя (1,35 %), бочкападобныя (1,12 %), цыліндрычныя (1,02 %) і інш.

Каменных пацерак усяго 3,09 %. Яны складаюцца з пацерак, вырабленых з сердаліку (0,63 %), бурштыну (1,02 %) і пясчаніку (0,14 %).

Калекцыя ўтрымлівае дзве металічныя (0,18 %) і адну фаянсавую (0,09 %) пацеркі.

Такім чынам, калекцыя ўтрымлівае пацеркі розных тыпаў, выкананыя са шкла, каменю, фаянсу і металу. Яна датуецца ў асноўным X–XI стст. Зыходзячы з характарыстык дадзеных пацерак, яны паступалі ў раён Друцкіх волакаў з Пярэдняй, Малой і Сярэдняй Азіі, Бліжнеўсходняга рэгіёна (Егіпет).

Anastasiya Kostukevich

THE BEADS FROM BURIAL MOUNDS ON THE TERRITORY OF DRUTSK PORTAGES: CLASSIFICATION AND CHRONOLOGY

Summary

In this paper are considered the beads that had been found during archaeological excavations of the rural necropolis on the territory of Drutsk portages. Those are barrow cemeteries placed near hamlets named Drozdovo, Bagrinovo, Novinki and Vznosnoe. Those archaeological sites had been excavated by Z. Sergeeva at 1967, 1971, 1972 and by O. Levko at 1987.

The necropolis near Drozdovo, Bagrinovo and Vznosnoe are dated to 10th–11th centuries, one near Novinki – to 11th–12th centuries.

There are data about 1074.5 beads. 950 beads were discovered in repositories of the Vitebsk State Museum of Local Lore and Tolochin District Museum.

In considered collection glass beads dominate (96.55 %). Among them small yellow beads prevail (46.35 %). Second group concludes cone-shaped blue and violet beads and beads made of transparent glass with gold foil (11.18 % each group). Besides blue, yellow green and stripy lemon-shaped beads were found (3.65 %). In this collection disk-shaped (1.95 %), barrel-shaped (1.12 %), cylindrical (1.02 %), spherical (0.36 %) and others beads are represented too.

Number of stone beads is relatively small – only 3.09 %. Those are carnelian (0.63 %), amber (1.02 %) and sandstone (0.14 %) beads.

There are one graduated blue melon-bead made of Egyptian faience and two beads made of metal in this collection.

So, the collection consists of beads of different types made of glass, stone, faience and metal. In mass it dated to 10th–11th centuries. Based on description of the beads we can suppose that they were carried to region of Drutsk portages from Asia Minor, Central Asia and Middle East (Egypt).

Дата поступления в редакцию: 01.04.2014

Андрей Войтехович,
зав. отделом сохранения и использования археологического наследия
Института истории НАН Беларуси, кандидат исторических наук;

Сергей Дернович,
научный сотрудник Института истории НАН Беларуси (Минск, Беларусь)

КУРГАННЫЕ МОГИЛЬНИКИ В РАЙОНЕ ПОСЕЛЕНЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА НА р. МЕНКА

Традиционно считается, что структура средневекового города состоит из укрепленного центра – детинца, вокруг которого формировался окольный город и посады. Недалеко от города возникал сначала курганный некрополь, затем – грунтовой. В зависимости от величины и количества жителей город мог иметь несколько курганных могильников, являвшихся некрополями различных частей города. Примером тому могут служить материалы исследования Заславского могильника, наиболее изученного городского некрополя Беларуси [11, с. 43]. Позже погребения начинали концентрироваться вокруг построенных храмов, образуя городские кладбища. Исследование городского некрополя дает представление о социальной и этнической структуре населения, о материальной культуре жителей города. Особенно показательны в этом аспекте курганные некрополи древнерусского времени.

В данной статье мы анализируем погребальные памятники, связанные с древним поселением на р. Менка, статус которого в X – середине XI в. чаще всего интерпретируется исследователями как «центр волости» или «открытое торгово-ремесленное поселение» (ОТРП) [2, с. 110].

Согласно одной из версий, выдвинутой Г. В. Штыховым, первоначальный Менск располагался на р. Менка (Мена), правом притоке р. Птичь. Аргументированные доводы, свидетельствующие в пользу этой версии, изложены Ю. А. Заяцем [12]. Действительно, множество фактов (размеры памятника, «выпадение» кладов, отдельных монет и других статусных артефактов) указывают на неординарность этого комплекса и его ведущее положение в регионе. Не исключено, что это и есть тот первоначальный Менск, который упоминается в летописных сообщениях 1067 и 1084/85 гг. Возможно, что после похода Владимира Мономаха 1084/85 гг., который «изъехалом город и не оставихом у него ни челядина, ни скотины», силами государственной власти был возведен новый административный центр и крепость на берегу р. Немига при впадении ее в р. Свислочь. Данный центр мог возводиться сразу в качестве центра удела Глеба Всеславовича, сына Всеслава Брячиславови-

ча. Именно в 1085–1086 гг. он женится на Анастасии Ярополковне, дочери владимири-волинского князя Ярополка Изяславовича, и строительство нового административного центра принуждения (Менска на р. Свислочь) на юге Полоцкой земли выглядит совершенно логичным.

Наличие крупного укрепленного городища и окружающего его поселения, площадь которого составляла около 40 га, свидетельствует о достаточном количестве жителей. В то же время место расположения некрополя Менска, который, судя по размерам поселения, должен был занимать значительную площадь, не выявлено. Постоянно расширяющаяся территория поселения, активная сельскохозяйственная деятельность у его окраин, как правило, постепенно приводит к уничтожению внешних следов некрополей. Так произошло в Полоцке [5] и многих других древних белорусских городах. Поэтому представление о погребальных традициях жителей первоначального Менска возможно получить по данным исследований курганных могильников его ближайшей округи, удаленных от границ поселения на 2–3 км.

Один из могильников, который связывается с Менском, расположен на левом берегу р. Птичь, недалеко от места впадения в нее р. Менка. Топографически курганы привязаны к д. Озерцо. Могильник состоит из двух групп. Первая расположена на высокой террасе, вторая, у ее подножья, – на берегу. В первой группе в 1979 г. В. А. Карпеко исследовал один курган диаметром 15 м, высотой 3 м [30, с. 173]. В основании кургана был поставлен деревянный сруб размером 5,0 × 4,8 м, высота его достигала 1 м (рис. 1). Углы сруба ориентированы согласно сторонам света. На одном уровне с верхним венцом сруба, у северного и южного углов, зафиксировано скопление камней. На высоте 1,8 м от основания кургана, в насыпи, над центром сруба, было обнаружено погребение остатков кремации. Среди костей были найдены оплавленные и деформированные огнем фрагменты изделий из цветного металла. Среди них можно определить накладку от наборного пояса и язычок, вероятнее всего от поясной пряжки. Накладка имеет прямоугольную форму с треугольным

выступом и выемкой на противоположных сторонах (рис. 2.1). Лицевая сторона накладки украшена растительным орнаментом, на внутренней сохранились два штифта для крепления. Подобные накладки на территории Восточной Европы имеют аналогии в погребениях X–XI вв. [15, с. 53]. Среди костей также был небольшой фрагмент стенки гончарного сосуда, подобные фрагменты встречались в самой насыпи и на основании кургана. В вершине насыпи обнаружена тонкая угольная прослойка, где также найдено небольшое количество пережженных костей и фрагмент изделия из цветного металла.

Второй курган (№ 4) в этой группе был исследован нами в 2012 г. Насыпь имела диаметр 6 м и высоту 0,7 м. В основе кургана лежало естественное возвышение из глины, которому придали полусферическую форму. На юго-западном склоне возвышения найдено погребение останков кремации. Погребальный инвентарь представлен отдельными бесформенными слитками цветного металла. После того как совершилось погребение, курган был досыпан обычным грунтом. Стратиграфические наблюдения позволили установить, что позже в насыпи было совершено погребение ингумации. Остатки скелета очень плохой сохранности найдены в центре кургана на глубине 0,4 м. Головой покойник был ориентирован на запад, у ног стояла нижняя часть гончарного горшка.

Во второй группе в 1980 г. два кургана исследовал Г. В. Штыхов [30, с. 473–474]. В одном из курганов (№ 2) диаметром 10 м и высотой 0,8 м на уровне горизонта найдено погребение останков кремации и фрагменты сильно пережженных изделий из цветного металла. Во втором кургане (№ 3), диаметр которого был 9 м, а высота 0,9 м, обнаружены два погребения останков кремации. В южной половине кургана на середине его высоты были выявлены следы сруба 2,2 × 2,8 м. От сруба сохранился один нижний обугленный венец. Погребение размещалось внутри.

Среди костей найдены поврежденные огнем бронзовые женские украшения и отдельные их фрагменты. Это небольшой фрагмент височного кольца с плоскими серповидными концами, заходящими друг за друга (рис. 2.2). С внешней стороны кольцо было украшено выпуклым пояском посередине и косыми насечками по краям. Подобные височные кольца со второй половины VIII в. распространяются в Белорусском Подвинье и Смоленском Поднепровье, в ареале культуры полоцко-смоленских длинных курганов [8, с. 54]. На территории Беларуси такие украшения могли использоваться вплоть до конца X в.

Найден также один фрагмент окончания шейной гривны в виде крученного стержня, трапециевидный конец которого был плоским и с внешней стороны имел волнистый зигзагообразный орнамент (рис. 2.3). Сама гривна была скручена из трех стержней, окончания которых оформлялись в виде кону-

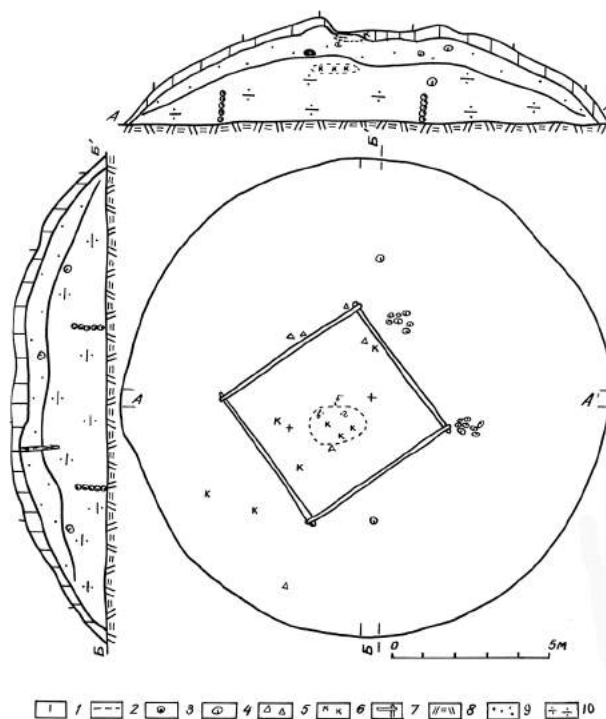

Рис. 1. Могильник Озерцо. План и профили кургана (согласно В. А. Карпеко). Условные обозначения: 1 – дерн, 2 – угли, 3 – дерево, 4 – камни, 5 – керамика, 6 – кости, 7 – деревянное сооружение, 8 – материк, 9 – песок, 10 – суглинок

сов и плоских трапеций. Шейные гривны этого типа в VIII в. появляются на территории восточной Латвии и Литвы [37, с. 145; 27, с. 83, 85]. В Беларуси они встречаются на памятниках X – первой половины XI в., преимущественно в Понеманье и Подвинье.

Украшения груди представлены бусами. Среди них две литые кубические 16-гранные бусины, украшенные циркульным орнаментом (рис. 2.4). Подобные бусы достаточно редки. На территории Беларуси они выявлены в погребениях X – первой половины XI в. на могильнике Биули в верховьях Березины Днепроговской и Смеден V в Посожье [3, с. 151]. За пределами Беларуси такие бусы найдены в погребениях Бирки [33, Taf. 114]. Еще две металлические биконические бусины были скручены из уложенной рядами проволоки квадратного сечения (рис. 2.5). Такие артефакты известны в материальной культуре Литвы и Латвии, но рассматриваемые изделия отличаются от них сечением проволоки и качеством изготовления. На наш взгляд, аналогии данным украшениям можно найти в материалах исследований торгово-ремесленных поселений Древней Руси и Скандинавии. Однако подобные бусы там изготавливались преимущественно из серебра. Кроме этого, в погребении присутствовали несколько оплавленных единиц желтого стеклянного рубленого бисера.

Из украшений для рук найден фрагмент сильно деформированного литого ладьевидного браслета (рис. 2.6). В поперечном сечении он имел форму

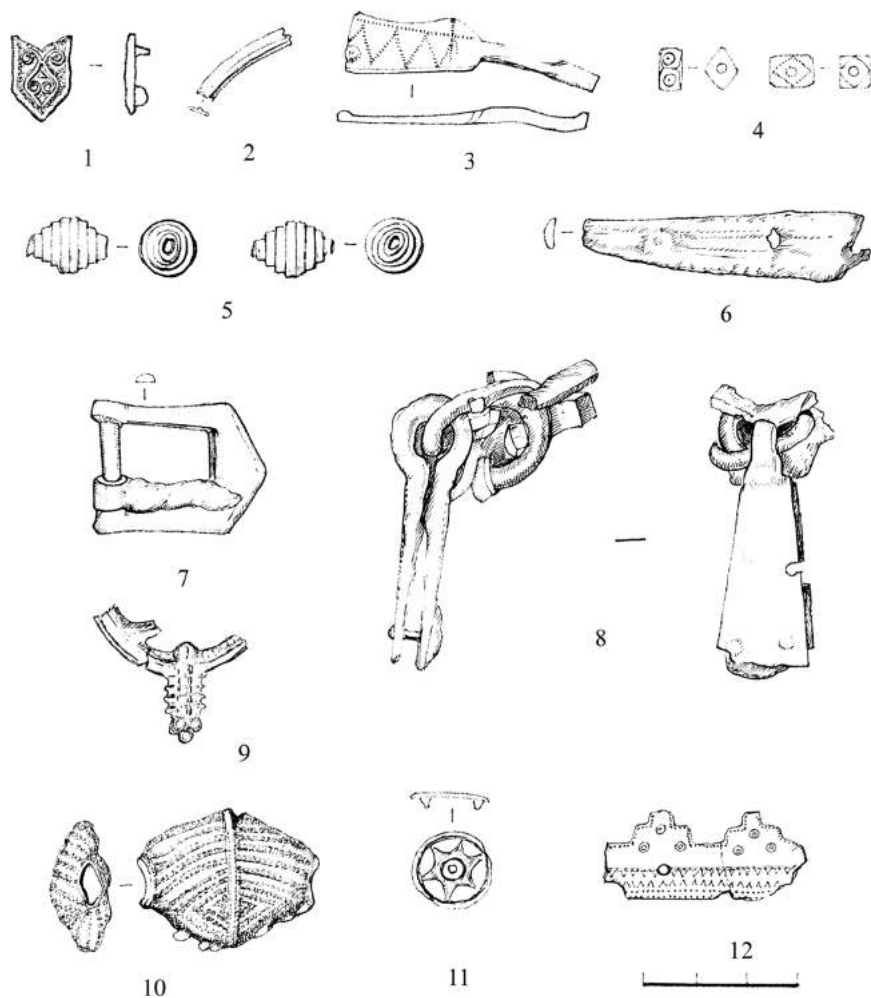

Рис. 2. Могильник Озерцо. Погребальный инвентарь из цветного металла (1–7, 9–12) и железа (8) из курганов: № 1 – 1; № 3 – 1–8; № 5 – 9–12

сегмента. Несмотря на сильную деформацию, на внешней поверхности сохранились следы рельефного валика и зигзагообразного орнамента по краю изделия. Такие украшения имеют широкие аналогии в Скандинавии, а также встречаются в Финляндии и северо-западе Руси в IX–XI вв. [33, Taf. 109.9; 35, Fig. 736, 740; 18, с. 243].

Второе погребение размещалось рядом с первым с западной стороны от сруба. Инвентарь этого погребения состоял из поясной пряжки и предмета снаряжения верхового коня. Литая бронзовая пряжка с железным язычком имеет прямоугольную форму и подтреугольное окончание (рис. 2.7). Орнаментированные пряжки этого облика известны в захоронениях Готланда [39, Taf. 126.10]. Снаряжение верхового коня представлено обоймой кнутовища из пластины удлиненно-трапециевидной формы с двумя заклепками у основания и соединительного кольца (рис. 2.8). находка соответствует типу I по классификации А. Н. Кирпичникова, который в Восточной Европе известен только в северных регионах на фоне многочисленных аналогий в североевропейских древностях эпохи викингов [17, с. 71–73].

Кроме этого, в насыпи были найдены фрагменты двух разбитых гончарных горшков и глиняное биколическое пряслице.

Еще одна насыпь (№ 5) в данной группе была исследована нами в 2013 г. Диаметр кургана 6 м, высота – около 1 м. Вокруг фиксировались ровики. Оказалось, что курган был ограблен еще в древности. В центре насыпи наблюдались следы ямы, выкопанной до уровня дневной поверхности. Впоследствии яма полностью заплывла илом, попавшим туда из-за многократного разлива реки. Остатки погребения вместе с инвентарем были собраны на склонах кургана.

Состав инвентаря указывает на парное захоронение мужчины и женщины в кургане. Среди инвентаря женщины можно назвать фрагмент украшения, относящегося к группе ажурно-лунничных височных колец с гроздевидной подвеской. Артефакт представляет собой отлитые из сплава цветного металла детали овальной дужки и привески (рис. 2.9). В отличие от аналогичных изделий, бытовавших в середине X – первой половине XI в., данное украшение является своеобразным дериватом колец, выполненных в технике зерни и скани. На наш взгляд, его можно

рассматривать как попытку имитации дорогих и престижных изделий, известных среди западнославянских древностей [26, с. 313–317; 36, таб. 32; 7, с. 258–267, рис. 1.6]. Достаточно показательным ювелирным изделием, входившим в состав погребального инвентаря, является серебряная бусина. Несмотря на сильную деформацию артефакта под воздействием высокой температуры, визуальные наблюдения позволяют предположить, что первоначально украшение имело эллипсоидную форму и объемное решение корпуса с гладкой поверхностью, декорированное элементами линейно-геометрического стиля (рис. 2.10). При рассмотрении орнаментальной схемы бусины можно отметить ее поперечное членение в виде рельефного пояса, обрамленного двумя рядами мельчайшей зерни. Края изделия сформированы за счет вальцевания пластины и дополнены ограничительным бордюром из зерни. Вдоль продольной оси двурядные зерновые линии формируют стройную композицию, усложненную в центральной зоне геометрическим узором из треугольников.

Украшение из кургана № 5 могильника Озерцо является первой подобной находкой, полученной при исследовании погребальных памятников не только в окрестностях Менска, но и Центральной Беларуси. Конструктивные особенности и стилистика декоративных решений позволяет отнести артефакт к весьма редкой и малочисленной группе бусин, которые, несмотря на различие в пропорциях и деталях зернового декора, объединены в тип I по классификации В. Б. Перхавко. Такие украшения относятся к кругу западнославянских древностей и связаны главным образом с археологическими комплексами Центральной Европы [26, с. 317]. На территории Древней Руси и Скандинавии отдельные экземпляры таких бус являются составной частью денежно-вещевых кладов, а также в единичных случаях были обнаружены при раскопках могильников [6, с. 80]. В свою очередь, как полную аналогию можно рассматривать бусину из Гнездовского клада 1868 г., датированного второй половиной X – серединой XI в., что согласуется с хронологическими рамками бытования подобных ювелирных изделий [29, с. 62, рис. 50; 4, с. 53–57, таб. IV.I; 19, с. 22–23, 87–88].

Кроме этого, найдены две бусины: зонная синяя и призматическая 8-гранная сердоликовая. Такие бусы бытовали в X–XI вв. Однако наибольшее количество сердоликовых призматических бус попадало на Русь в конце X в, а из употребления эти бусы выходят к середине XI в [9, с. 72].

Из инвентаря мужчины выделяется круглая накладка из цветного металла (рис. 2.11). На внешней стороне накладки имеется инкрустация серебром в виде шестиконечной звезды с точкой в центре. С внутренней стороны прослеживаются два стержня от крепежных заклепок. Такие накладки использовались для украшения кожаных ремней, сумок и конской упряжи. Подобные изделия встречаются

в погребениях IX–X вв. в городских некрополях и могильниках, связанных с торгово-ремесленными и дружинными поселениями Древней Руси (Киев, Гнездово, Шестовицы и т. д.) [21, с. 29; 25, с. 94]. Вероятно, к мужскому инвентарю относится половина дирхама. В женских погребениях монеты встречаются лишь в качестве подвесок к ожерелью. Наличие монеты без ушка является атрибутом погребения мужчины с достаточно высоким социальным статусом [23, с. 96].

Кроме уже описанных предметов, были найдены два ножа и фрагмент орнаментированной фигурной оковки от кожаных ножен (рис. 2.12). Аналогичные оковки, украшенные «волчьим зубом», широко представлены среди балтских древностей. Аналог оковки из Озерца найден на территории Латвии, в Люцинском могильнике [34, с. 189, 191].

Другой могильник находится в 2 км на северо-запад от городища на р. Менка. Он состоит из нескольких групп, расположенных по обоим берегам Птичи. Группы привязаны к деревьям Городище и Дудовка. В 1979 г. археологическое исследование могильника проводил В. А. Карпеко [14], а в 1986 г. одну насыпь в группе возле д. Дудовка изучил Ю. А. Заяц [10].

В группе I у д. Городище сохранилось два кургана, из которых только один был раскопан. Курган имел диаметр 11 м при высоте 1 м. Погребение располагалось в северной части насыпи, на подсыпке, на высоте 1 м от уровня древней дневной поверхности. Скелет мужчины лежал головой на запад, анатомический порядок верхней части нарушен, руки, видимо, были вытянуты вдоль туловища. Возле скелета находились фрагменты железных гвоздей от гроба. Почти в центре насыпи, на середине ее высоты найдены фрагменты железных изделий с остатками следов дерева, возможно, детали механизма замка. Кроме того, в насыпи присутствовали фрагменты круговых горшков.

Во второй группе, состоящей из 13 насыпей, также был исследован один курган диаметром 5 м и высотой 0,6 м. Кроме фрагментов круговых горшков, ничего найдено не было.

Группа у д. Дудовка состояла из 7 курганов, из них было исследовано 6 насыпей. Диаметр курганов 7–10 м, высота 1–2 м. Один курган без погребения имел диаметр 3 м и высоту 0,4 м. Погребения инкрустации в курганах располагались на уровне древнего горизонта и были ориентированы на запад. Так как скелеты сильно истлели, положение рук в большинстве случаев не зафиксировано, только в кургане № 6 у погребенного руки были сложены на поясе.

В кургане № 1 возле левой бедренной кости найдено проволочное кольцо из белого металла с разомкнутыми концами, возможно, перстень. Диаметр кольца 25 мм, толщина проволоки 1,5 мм.

В кургане № 2 обнаружены два небольших фрагмента бронзовой лировидной пряжки с орнаментированной рамкой, железный топор у бедра и детали железного ведра у ног погребенного. Найденный топор

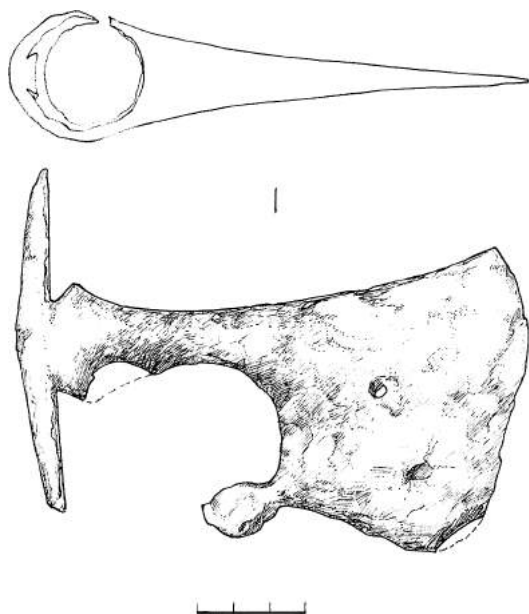

Рис. 3. Могильник Дудовка. Курган № 2. Железный топор

относится к IV типу по классификации А. Н. Кирпичникова, однако отличается от многочисленных подобных изделий наличием фигурного выступа у нижнего края лезвия (рис. 3). Такой морфологический элемент представлен на отдельных боевых топорах Готланда, Прибалтики и бывшей Санкт-Петербургской губернии [38, Abb. 10: 1; 39, Taf. 255: 3, 8, 11, Taf. 260: 4; 32, Att. 7: 6; 15, табл. XXIII: 9].

В кургане № 3 в районе пояса скелета найден железный нож, у бедра – топор. Топор с оттянутым вниз лезвием, щековицами и упорами для древка, согласно классификации А. Н. Кирпичникова, относится к типу IV [16, с. 36]. Подобные топоры датируются X–XII вв., однако время их наиболее широкого распространения по всей Древней Руси приходится на XI в.

Во всех насыпях найдены фрагменты круговых горшков, и только в кургане № 3 на глубине 0,3 м от вершины горшок был целым.

Все типы керамических изделий из курганов в Озерце, Городище и Дудовке широко представлены в комплексах второй половины X – XI в. на городище и селище на р. Менка.

Можно сделать следующие выводы. К наиболее ранним из рассмотренных нами погребальных памятников окрестностей поселения на р. Менка относится могильник Озерцо. Здесь выявлены курганы с остатками кремации, проведенной на стороне. Судя по вещевым комплексам, могильник функционировал во второй половине X – начале XI в. В это время еще господствовал погребальный обряд кремации, но уже появлялись первые погребения труположения. В двух случаях останки сожженных на стороне от места захоронения людей были связаны с деревянной срубной конструкцией. В кургане № 3 погребение женщины находилось внутри сруба относительно небольших размеров. В кургане № 1 погребение

мужчины располагалось над большой срубной конструкцией.

Размещение останков кремации внутри деревянных оградок, срубов или в деревянных ящиках, поставленных на срубное основание, было характерно для славян южных земель Руси, в частности Боршевской, Лука-Райковецкой культур. Срубы больших размеров относят к категории наземных погребальных камер. Такие камеры в основном встречаются на Волыни, Житомирщине, Среднем Подесенье [22, с. 282; 31, с. 195]. В единичных случаях подобные сооружения отмечены на могильниках верховьев Двины [8, с. 161]. На территории Беларуси погребения останков кремации внутри деревянных срубных конструкций выявлены на могильниках центральных регионов, связанных с реками Днепровского бассейна. Это верховья Друти, притоки среднего течения Березины [1, с. 51–52; 20, с. 160–161; 28, с. 117]. Однако во всех описываемых случаях погребения находились внутри сруба или ограды. Только в кургане № 1 могильника Озерцо кремация размещалась над срубом. Признаком элитарности погребения являются размеры деревянной конструкции, ее высота [24, с. 104], а также найденная накладка от наборного пояса. Ближайшая аналогия обряду в Озерце была зафиксирована нами при исследовании курганного могильника у поселка Прилуки в 2013 г., расположенного от Озерца на 8 км ниже по течению р. Птичь. Так, в кургане № 2 на уровне горизонта была найдена деревянная конструкция размером 4 × 3 м при высоте до 0,7 м. Конструкция имитировала срубную избу, в северо-западном углу которой располагались три крупных камня, имитирующих печь-каменку. Погребение останков кремации также размещалось выше сруба. Инвентарь состоял из ножа и слитков расплавленных вещей из цветного металла.

Исследования других могильников, расположенных в верховьях Птичи и Свислочи, показали, что погребения кремации в этом регионе малочисленны, не составляют отдельных могильников и весьма бедны инвентарем [13, с. 114].

Кроме наличия деревянных конструкций в курганах, погребения могильника Озерцо на фоне синхронных комплексов региона выделяются составом погребального инвентаря, который включает в себя элементы, характерные для так называемой дружинной субкультуры – людей, связанных с воинскими, административными или торговыми функциями. Как своеобразное их дополнение можно рассматривать женские украшения, которые также указывают на социальное расслоение и этническую неоднородность населения окрестностей первоначального Менска. Их бытование соотносится с древностями, полученными в ходе исследования торгово-ремесленных поселений и ранних напластований городов, которые связаны с функционированием торговых коммуникаций в X – первой половине XI в.

В первой половине XI в. происходит становление древнерусского обряда ингумации, что нашло отражение в материалах, полученных в ходе исследования курганов в Городище и Дудовке. В это время мужские погребения, как правило, сопровождаются оружием. Особенно часто такие погребения находят в курганных могильниках городов, крепостей и их окружи. Показательной в этом отношении является находка в Дудовке топора северного облика, достаточно редкого оружия на территории Древней Руси. В остальном же обряд и инвентарь курганов

возле деревень Городище и Дудовка соответствует общим восточнославянским погребальным традициям.

Таким образом, рассмотрев особенности инвентаря и погребального обряда курганов возле деревень Озерцо, Городище и Дудовка, можно предположить, что эти могильники во второй половине X – первой половине XI в. были некрополями ближайших к древнему Менску поселений. На определенном этапе развития поселенческого комплекса они могли иметь связь с посадами как пригородные слободы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев, Л. В. Раскопки курганов в Восточной Белоруссии / Л. В. Алексеев, З. М. Сергеева // КСИА. – 1973. – Вып. 135. – С. 49–55.
2. Алексеев, Л. В. «Менские дреговичи» и полоцкие князья / Л. В. Алексеев // Рос. археология. – 1998. – № 2. – С. 100–112.
3. Бруевич, Н. И. Раскопки на курганном могильнике Смедин V в Посожье / Н. И. Бруевич // МАБ / Ин-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі. – 2002. – Вып. 5 – С. 141–162.
4. Гушин, А. С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв. / А. С. Гушин. – Л.: Гос. соц.-эконом. изд-во. Ленинград. отд-ние, 1936. – 115 с.
5. Дук, Д. Аб полацкім некропалі X–XIII стст. / Д. Дук, М. Плавінскі // ГАЗ / Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі. – 2006. – № 22. – С. 173–186.
6. Дучко, В. Славянские ювелирные изделия с зернью и филигранью в Скандинавии эпохи Викингов / В. Дучко // Тр. V Междунар. конгр. славян. археологии. – М., 1987. – Т. 3, вып. 1а. Секция 5. – С. 258–267.
7. Ениосова, Н. В. Химический состав и техника изготовления височных колец из Гнёздова / Н. В. Ениосова // Тр. VI Междунар. конгр. славян. археологии. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – Т. 4. – С. 258–267.
8. Енуков, В. В. Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей / В. В. Енуков. – М., 1990. – 261 с.
9. Енуков, В. В. К вопросу о динамике импорта сердоликовых бус на территорию Восточной Европы / В. В. Енуков // Славяно-русские древности Днепровского левобережья: материалы конф., посвящ. 75-летию со дня рожд. К. Ф. Сокола. – Курск: Курск. гос. ун-т, 2008. – С. 70–80.
10. Заяц, Ю. А. Отчет о полевых исследованиях сельских поселений и могильников в центральных районах Минской области в 1986 г. / Ю. А. Заяц // ААНД ГНУ «Институт истории НАН Беларуси». – Д. № 959.
11. Заяц, Ю. А. Заславль в эпоху феодализма / Ю. А. Заяц. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 207 с.
12. Заяц, Ю. А. К проблеме первоначального Менска (сравнительная хронология поселений на реках Немига и Мена) / Ю. А. Заяц // Древности Белоруссии (железный век и средневековье): материалы по археологии Беларуси / Ин-т истории Нац. акад. наук Беларусі. – Минск, 2005. – Вып. 9. – С. 26–31.
13. Заяц, Ю. А. Археологические памятники Менской земли (курганные могильники и селища) в верхнем течении рек Птичь и Свислочь / Ю. А. Заяц // Древности Беларуси в системе межкультурных связей: материалы по археологии Беларуси / Ин-т истории Нац. акад. наук Беларусі. – Минск, 2006. – Вып. 11. – С. 114–117.
14. Карпеко, В. А. Отчет о раскопках курганов в верховьях Птичи в 1979 г. / В. А. Карпеко // ААНД ГНУ «Институт истории НАН Беларуси». – Д. № 639.
15. Кенько, П. М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.): свод археол. источников / П. М. Кенько. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 172 с.
16. Кирпичников, А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Свод археологических источников / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – М.; Л.: Наука, 1966. – Вып. Е1-36. – 216 с.
17. Киричников, А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Киричников // Свод археологических источников / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Л.: Наука, 1973. – Вып. Е1-36. – 140 с.
18. Левашева, В. П. Браслеты / В. П. Левашова // Тр. Госуд. ист. музея. – М., 1967. – Вып. 43.
19. Корзухина, Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. В. Корзухина. – М.; Л.: Акад. наук СССР, 1954. – 140 с., ил.
20. Левко, О. Н. Курганные древности X–XI вв. в окрестностях Друцка и Друцких волоков // Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2007. – Vol. VII – P. 159–178.
21. Макарова, Т. И. Черновое дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
22. Міхайліна, Л. П. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури / Л. П. Міхайліна // Дньєслово: зб. пр. на пошану дійс. члена Нац. акад. наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ: Корвінпрес, 2008. – С. 279–287.
23. Моця, А. П. Население Среднего Поднепровья в IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников) / А. П. Моця. – Киев: Наук. думка, 1987. – 167 с.
24. Моця, А. П. Срубные гробницы Южной Руси / А. П. Моця // Проблемы археологии Южной Руси: материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в X–XIII вв.», Чернигов, 27–28 сент. 1988 г. / Акад. наук УССР, Ин-т. археологии [и др.]; редкол.: П. П. Толочко (отв. ред.) [и др.]. – Киев: Наук. думка, 1990. – С. 99–107.
25. Мурашева, В. В. Древнерусские ремешковые украшения (X–XIII вв.) / В. В. Мурашева. – М.: УРСС, 2000. – 136 с.
26. Перхавко, В. Б. Западнославянские украшения из Дегтянского клада / В. Б. Перхавко // Slovenská archeológia. – 1985. – XXXIII-2. – S. 311–326.
27. Радиньш, А. Погребальный обряд и инвентарь латгалских захоронений 10–13 веков / А. Радиньш // Archeologija Litwana 2. – Vilnius, 2001. – P. 65–118.
28. Седов, В. В. Восточные славяне / В. В. Седов // Археология СССР / редкол.: Б. А. Рыбаков [и др.]. – М.: Наука, 1982. – 327 с.

29. Толстой, И. Русские древности в памятниках искусства. / И. Толстой, Н. Кондаков. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1897. – Вып. 5: Курганные древности и клады домонгольского периода. – 168 с.

30. Штыхаў, Г. В. Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.

31. Щавелев, В. Камерные ингумации Гочева: юго-восточная реплика варяго-русского погребального обряда / В. Щавелев, С. Щавелев // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI стст.: матеріали Міжнар. польового археолог. семінару, Чернігів–Шестовиця, 17–20 лип. 2003 р. – Чернігів: Сіверян. думка, 2003. – С. 194–200.

32. Atgāzis M. Latgaļu 9.–12. gs. cirvji / M. Atgāzis // Arheologija un Etnogrāfija. VI. – Rīga, 1964.

33. Arbman, H. Birka I. Die Graber / H. Arbman. – Stockholm, 1940.

34. Ciglis, J. Ludzas odu kalna kapulauka katalogs / J. Ciglis, A. Radņiņš. – Rīga, 2002.

35. Kivikoski, E. Die Eisenzeit Finnlands / E. Kivikoski. – Helsinki, 1973.

36. Kóčka-Krennz, H. Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu. Mapa / H. Kóčka-Krennz. – Poznań: Wyd-wo nauk. UAM, 1993.

37. Lietuvos TSR archeologijos atlasas IV (I–XIII a/radiniai). – Vilnius, 1978. – 160 p.

38. Paulsen, P. Axt und Kreuz Bei Den Nordgermanen / P. Paulsen. – Bonn, 1956.

39. Thunmark-Nylén, L. Die Wikingerzeit Gotlands. 2 / L. Thunmark-Nylén. – Stockholm, 1995.

Андрэй Вайцяховіч, Сяргей Дзярновіч

КУРГАННЫЯ МОГІЛЬНІКІ ПОБАЧ З ПАСЯЛЕНЧЫМ КОМПЛЕКСАМ НА р. МЕНЦЫ

Рэзюме

Артыкул прысвечаны некропалям у межах бліжэйшага наваколля старажытнарускіх гарадоў. У прыватнасці ідзе гаворка аб месцы пахавання жыхароў паселішчаў, непасрэдна звязаных з пасяленчым комплексам на р. Менка, які лічыцца першапачатковым Менскам. На адлегласці 1,5–2 км ад комплексу захаваліся два курганныя могільнікі. Першы могільнік каля в. Азярцо, другі – каля вёсак Гарадзішча і Дудаўка Мінскага раёна. На могільніку Азярцо, які вывучалі ў розныя часы В. А. Карпека, Г. В. Штыхаў, А. В. Вайцяховіч, даследаваны пяць насыпаў. У курганах выяўлены пахаванні крэмацыі, у двух выпадках – у драўляных зрубам. Зруб у кургане № 1 меў вялікія памеры 5,0 × 4,8 м пры вышыні 1 м, падобныя збудаванні адносяцца да тыпу наземных пахавальных камер. Пахаванне ў гэтым выпадку размяшчалася над зрубам. У кургане № 3 гэтага могільніка пахаванне жанчыны размяшчалася непасрэдна ўнутры зруба меншага памеру – 2,0 × 2,8 м, другое пахаванне па-за зрубам было мужчынскае. У складзе пахавальнага інвентару мужчын прысутнічаюць элементы паяснага набору і дэталі конскай вупражы. Інвентар жаночых пахаванняў прадстаўлены скроневымі кольцамі, паміж якіх ёсць фрагменты кальца з заходзячымі серпападобнымі канцамі і фрагмент, які адносіцца да ўпрыгажэнняў групы ажурна-луннічных скроневых кольцаў з гронкападобнай падвескай. Акрамя гэтага, знойдзены фрагменты шыйнай грыўні з конусападобнымі канцамі, фрагмент лодкападобнага бранзалета, буйная эліпсападобная металічная зярнёная пацерка, металічныя кубічныя гранёныя пацеркі. У складзе інвентару значнае месца займаюць імпортныя скандынаўскія, балцкія, заходнеславянскія рэчы X – пачатку XI ст., звязаныя з элітарнай «дружыннай» субкультурай. У могільніку Гарадзішча – Дудаўка, які даследавалі В. А. Карпека і Ю. А. Заяц, знойдзены пахаванні ингумацыі першай паловы XI ст. Шкілеты размяшчаліся галоўным чынам на ўзроўні мацерыка, але сустракаліся пахаванні ў насыпу. Пахавальны інвентар прадстаўлены кругавымі гаршчкімі, нажамі. У складзе інвентару прысутнічае зброя – сякеры, у тым ліку рэдкага для Старажытнай Русі тыпу. Аналіз пахавальнага інвентару і элементаў абраду дазваляе лічыць, што гэтыя могільнікі маюць прамую сувязь з пасадам першапачатковага Менска.

Andrei Voitehovich, Serhei Dernovich

BURIAL MOUNDS BY THE SETTLEMENT COMPLEX ON THE RIVER MENKA

Summary

Problem of the location of ancient Minsk cemetery which was originally placed on the river Menka is considered in the article. Two groups of burial mounds are placed at a distance of 1.5–2 km from settlement. The first burial ground is situated at the village of Ozertso in Minsk district. Five mounds were excavated by V. A. Karpeko, G. V. Shtyhov and A. V. Voitehovich until now. Two barrows burials of cremation in wooden constructions were marked in Ozertso. Ground chamber (5 × 4.8 × 1 m) with burial in upper layer was fixed in the mound 1. The next wooden construction (2 × 2.8 m) consisted of primary burial inside. Parts of the crescent shaped temple-rings with maize-cob pendant, conical ends of neck-ring, massive arm-ring, bronze cubic beads and large embossed bead could be presented as female grave goods. The rest of artifacts as parts of belts and rider's tackles are pointed to the male burial which was performed outside. Apart from Scandinavian, Baltic, West Slavonic identifications some obtained artifacts of the 10th – early 11th century could be also indicated their elitist within the local groups.

The second burial ground is located at the villages of Gorodische and Dudovka in Minsk district, too. It was investigated by V. A. Karpeko and Y. A. Zayats. Some inhumations dated back to the first half of the 11th century were found out. Burials on the surface of the ground beneath the barrows and in the mounds were marked. Such artifacts as parts of wheel-made pottery, knives and axes including very uncommon type are presented grave goods. They might be associated with the men-at-arms structures in the local society.

The analysis of a funeral ceremony and interpretation of grave goods testify to these archaeological sites as remains of the cemeteries of ancient suburbs near primary Minsk.

Дата поступления в редакцию: 18.03.2014

АНТРАПАЛОГІЯ

УДК 572

Ольга Марфина,

*зав. отделом антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси,
кандидат исторических наук, доцент (Минск, Беларусь)*

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕГО И СОВРЕМЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ

Отдел антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси является единственным в республике научным центром, осуществляющим комплексные исследования популяционных особенностей биологии человека и подготовку научных кадров по специальности «антропология». Объектом изучения антропологической науки является человек, его происхождение, наследственность и изменчивость биологических особенностей под влиянием меняющихся средовых и историко-культурных факторов. Исследование нормальных вариаций физического строения человека позволяет количественно оценить уровень здоровья человека, его психофизическое развитие, дееспособность и адаптивный потенциал. Предметом исследования в антропологии являются биологические закономерности происхождения, эволюции человека, расообразовательных процессов, изменения морфологических и функциональных характеристик в процессе индивидуального развития человека (онтогенез), вариабельность численности и половозрастной структуры человеческих популяций во времени и пространстве. Осуществляемые белорусскими антропологами популяционные исследования помогают разобраться в характере сложных связей организма с динамичной, меняющейся как во времени, так и в условиях социально-исторического развития общества средой жизнедеятельности.

В настоящее время сотрудники отдела антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси работают над выполнением Государственной программы научных исследований «История, культура, общество и государство» (2011–2015 гг.) по теме «Антропология белорусов: биологическая и культурная адаптация к изменениям окружающей среды, социальным и техногенным трансформациям» (руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегако).

На протяжении многих лет ведутся комплексные антропологические исследования современных детей, подростков и молодежи. По результатам изучения современного населения получены данные о половозрастной изменчивости показателей физического развития школьников во времени. Изучение

изменений морфологического статуса детского населения Беларуси на протяжении XX в. показало, что за прошедшие 80 лет (1920–2000-е гг.) характер и темп ростовых процессов существенно изменились, антропометрические показатели – в сторону увеличения. Современные юноши к окончанию периода роста на 11,3 см выше, чем их ровесники 1920-х гг., а современные девушки – на 13,3 см. Также выросли масса тела у юношей и девушек – на 9,0 и 10,3 кг соответственно, обхват груди – на 4,8 и 2,4 см. Изменились пропорции тела и проявления полового диморфизма. В 1920-е гг. юноши продолжали расти вплоть до 20 лет, а в 2000-е гг. они достигают окончательных размеров уже к 18 годам. У девушек в 1920-е гг. длина тела увеличивалась до 18 лет, в 2000-е гг. – до 16–17 лет, т. е. ростовые процессы у современной молодежи имеют меньшую продолжительность во времени и они раньше достигают окончательных размеров тела [4, 8].

Важные данные об особенностях половозрастной динамики длины тела, окружности груди и головы, продольных и поперечных размеров головы и лица получены в результате лонгитудинального исследования школьников Минска в возрасте от 7 до 17 лет (с 1982–1991 гг.). Их анализ позволил охарактеризовать закономерности формообразования и темпов развития. Кривые половозрастных изменений длины тела образуют первый перекрест, связанный с началом полового созревания девочек в 10 лет с пиком годовых приростов в 11 лет. Второй перекрест, обусловленный началом полового созревания (пубертаса) у мальчиков, приходился на 12,5 лет. Пубертатные изменения величин окружности груди более растянуты во времени и менее определены. Первый перекрест отмечался в 9 лет, когда этот размер стал преобладать у девочек, а второй – в 13 лет, и с этого возраста размер преобладал у мальчиков. Максимум годовых прибавок у подростков обоего пола происходил с 11 до 12 лет, но интенсивнее проявлялся у девочек [22].

Головной указатель у мальчиков до 13 лет превышает таковой у девочек, достигая максимума в 10 лет (83,5 ед. против 82,9 ед. у девочек). В дальнейшем

его величины постепенно снижаются, достигая к 17 годам у юношей 80,8 ед. У девочек после 13 лет величина головного указателя оказывается несколько больше, чем у мальчиков, но к 17-летнему возрасту она у девушек тоже постепенно снижается – до 82,0 ед., превышая величину аналогичного показателя у юношей. Максимальные годовые приросты окружности головы наблюдались у школьников обоего пола в 12 лет. Половые различия в пубертатных изменениях данного размера не прослеживаются. Неравномерное увеличение продольных и поперечных размеров мозгового и лицевого отделов черепа проявилось на характере волнообразных половозрастных колебаний индексов головы и лица, отражающем динамику соотношений этих размеров в период роста. Отчетливый половой диморфизм в отношении пропорций лица отмечается уже с 7 лет в большей относительной высоколицести мальчиков. Судя по нижнечелюстно-скуловому указателю, у них отмечается относительно более широкая нижняя челюсть.

В 2011 г. проведено исследование частот встречаемости основных типов телосложения (соматотипов) в зависимости от степени урбанизации города и геохимической ситуации места его расположения. Объектом анализа стали материалы обширного антропологического исследования школьников 8, 13 и 17 лет из Минска, Гомеля, Пинска, Полоцка и Кричева, осуществленного ранее – в начале 2000-х гг. В каждой возрастной группе с учетом половой принадлежности выделено семь соматотипов по методике, разработанной сотрудниками отдела антропологии и экологии (2003 г.). Подход к изучению конституциональных особенностей формирования типа телосложения школьников, разработанный на основе учета комплекса наиболее информативных признаков, характеризующих форму тела и степень развития компонентов его состава, получил развитие в учебно-методическом пособии [15].

Анализ материала позволил выявить следующие особенности формирования телосложения (морфогенеза) в процессе созревания организма. Лептосомизация мальчиков в процессе полового созревания происходила за счет преимущественного увеличения частот мезолептосомного и лептосомного соматотипов – в Полоцке, мезолептосомного – в Гомеле и Пинске, за счет лептосомного и типа с наиболее выраженной лептосомизацией – астенизированного лептосомного – в Минске и Кричеве. Процесс лептосомизации отчетливее проявился у девочек и происходил за счет преимущественного увеличения частот астенизированного лептосомного соматотипа в Кричеве, Пинске, Минске и Полоцке, а в Минске, Гомеле и Пинске – за счет лептосомного. Таким образом, половозрастная динамика внутригрупповой структуры распределения типов телосложения свидетельствует о лептосомизации и астенизации современного поколения при усиливающемся давлении негативных антропогенных факторов среды жизнедеятельности [21, 30, 31].

Отмечено наличие во всех исследованных половозрастных группах школьников (8, 13 и 17 лет) типологической изменчивости функциональных свойств системы кровообращения – нарастание показателей артериального давления и снижение частоты пульса от тонкосложенных к крупносложенным вариантам. Это отразилось на распределении производных индексов, рассчитанных по данным артериального давления и частоты сердечных сокращений (пульсовое давление, среднее динамическое давление, «двойное произведение») у школьников разных соматотипов. Сопоставление показателей кистевой динамометрии в исследованных половозрастных группах выявило нарастание силы кистей рук по мере укрупнения телосложения. Размах типологической вариабельности (разница между крайними типами) выше по показателям кистевой динамометрии правой руки по сравнению с левой, а также выше у школьников мужского пола по сравнению со школьницами. Эта разница увеличивается с возрастом [16–18].

Важнейшим историческим аспектом антропологических исследований на современном этапе является мониторинг физического развития населения Республики Беларусь. Регулярные наблюдения за тенденциями роста и развития подрастающего поколения являются важным звеном в системе контроля за состоянием здоровья населения. Большое значение при этом приобретает сравнительный анализ физического развития групп детей, подростков и молодежи, обследованных через определенные временные интервалы в одних и тех же местностях, особенно в городах, характеризующихся достаточно большим количеством быстро меняющихся внешнесредовых факторов.

Сотрудниками отдела антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси проделана большая работа по разработке оценочных таблиц физического развития детей, подростков и молодежи нашей республики (1998 и 2008 гг.). С их помощью прослежена динамика роста и развития белорусских школьников, изучены половозрастные изменения во времени показателей длины и массы тела, встречаемости избыточной и недостаточной массы тела и обхвата груди [2]. Были использованы данные, полученные при комплексных антропологических исследованиях в различных регионах республики в 1996–1997 гг. и 2006–2007 гг. [11, 28]. За десятилетний период было установлено увеличение среди школьников 7–17 лет частоты встречаемости индивидуумов, имеющих высокие показатели массы тела (мальчики – от 17,0 % в 1996–1997 гг. до 20,6 % в 2006–2007 гг., девочки – от 17 до 23,8 % соответственно). Различия высокодостоверны ($p < 0,01$). Дети с избыточной и недостаточной массой тела входят в группу риска по ряду заболеваний, в частности по сердечно-сосудистым. Следует отметить, что подобная картина имела место уже во второй половине 1990-х гг., на современном же этапе процесс усугубляется вследствие увеличения

удельного веса вариантов телосложения с избыточной массой тела за счет уменьшения удельного веса школьников со средними показателями массы тела. Наиболее негативные изменения в структуре оценок показателей обхвата груди выявлены у мальчиков в 2000-е гг. Значительно выросла доля детей с низкими значениями признака – от 19,2 до 28,7 % ($p < 0,01$) и уменьшается с высокими – с 20,0 до 16,6 % ($p < 0,01$). Уменьшение объема грудной клетки у мальчиков, возможно, объясняется большей чувствительностью мужского организма в процессе роста и развития к негативным факторам среды (экоинтенсивностью). Нормальный характер распределения оценок отмечен только по длине тела: у большинства школьников как в 1990-е гг., так и в 2000-е гг. отмечены средние значения признака [43].

Проведен сравнительный анализ основных показателей физического развития одновозрастной группы 9-летних школьников, обследованных по унифицированной программе в те же годы. В схеме возрастной периодизации онтогенеза человека, принятой в антропологии, дети 9 лет относятся к периоду второго детства, который в развитии детского организма является наиболее стабильным. В этот период онтогенеза вклад внешнесредовых воздействий значительно превышает степень генетических воздействий на организм ребенка, достаточно высоки адаптационные возможности его организма. Наши данные говорят о том, что в физическом развитии 9-летних школьников к началу XXI в. произошли некоторые позитивные сдвиги, выразившиеся в снижении в этом возрасте доли мальчиков, имеющих дефицит массы тела. Однако увеличение распространенности избыточной массы тела, особенно среди девочек (14,4 % против 5,5 % в 1990-е гг.), является следствием психоэмоционального напряжения, обусловленного интенсивной учебной нагрузкой, ростом требований к качеству знаний, на фоне снижения двигательной активности, длительного пребывания в сидячем положении во время занятий в школе и дома, нарушения режима и сбалансированности питания [9].

Межэтнический сравнительный анализ основных показателей физического развития детей, подростков и молодежи в возрасте 7–17 лет, обследованных в Беларуси, России, Польше, Сербии, Болгарии и Эстонии в конце 1990-х – начале 2000-х гг., показал, что наиболее близкие тенденции в динамике процессов роста независимо от пола отмечаются у белорусских детей с русскими и польскими. Вместе с тем по темпам и характеру ростовых процессов белорусы 7–17 лет показали значительное сходство практически со всеми сравниваемыми этнотерриториальными группами. Наибольшие отличия как по длине тела, так и по темпам приростов данного размера наблюдаются между белорусскими и эстонскими школьниками. Наиболее высокорослыми по сравнению с белорусскими школьниками оказались сербские и эстонские [3, 7].

Полученные сотрудниками отдела антропологии и экологии данные об изменениях в физическом развитии белорусских школьников соответствуют важнейшим общемировым эпохальным закономерностям. На фоне усиления антропогенного стресса выявлена тенденция к грацилизации (утончению) телосложения у детей, подростков и молодежи нашей республики при увеличении частот встречаемости крайних морфологических вариантов телосложения. Такого рода явления отмечаются и обсуждаются исследователями многих стран мира при описании динамики во времени морфофункционального статуса городского населения.

Использование материалов разных лет, отражающих ряд морфологических особенностей мозгового отдела головы у коренного населения Беларуси на протяжении XX в., позволило провести анализ территориального распределения размерных особенностей мозгового отдела головы, ее формы и создать феногеографические карты. Выявлена определенная мозаичность средних групповых значений продольного, поперечного диаметров и их соотношения (головного указателя), отражающего форму головы. Такой характер изменчивости является следствием локальных особенностей размерности и формы головы, сформировавшихся на основе геохимических различий территорий происхождения изученных выборок. Территориальная изменчивость средних групповых значений продольного, поперечного диаметров и головного указателя у современных белорусов обоих полов в большинстве случаев имеет определенную географическую направленность – с юго-запада на северо-восток, которую можно объяснить действием геохимического фактора. Такой широтный тренд изменчивости морфологических особенностей мозгового отдела головы населения Беларуси есть следствие уменьшения с юга на север концентрации кремния как элемента, подавляющего процессы оссификации, и увеличения концентрации костеобразующих элементов в почве и грунтовых водах [19].

Вопросам изучения современного населения был также посвящен международный проект БРФФИ «Биологические и социальные факторы адаптации детей и молодежи Беларуси и России в современных условиях супериндустриального и урбанизированного общества» (договор № Г09Р-009, руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегако), выполненный сотрудниками отдела антропологии и экологии в 2009–2011 гг. В ходе комплексного антропометрического обследования детей, подростков и молодежи у них было установлено наличие напряжения адаптационных процессов, которое зависело от степени урбанизации и индустриализации населенного пункта. Свидетельством тому явились результаты сравнений данных, полученных в Минске (1 838 200 жителей) и Москве (10 562 099 жителей). На фоне стабилизации длины тела наблюдалось увеличение его массы и частот встречаемости студентов

и школьников с пониженными и низкими оценками физического развития. Частота таких вариантов у девушек достигала 35,0 %, у юношей – 40,0 %. Функциональные возможности организма оценивались путем определения адаптационного потенциала. Данный метод разработан Р. М. Баевским с сотрудниками и основан на интегральном анализе гемодинамических и антропометрических данных: частоты сердечных сокращений, артериального давления, длины и массы тела – соответственно с данными возраста и пола. Анализ значений адаптационного потенциала, рассчитанный с помощью указанного метода, также подтвердил наличие напряжения механизмов функциональной адаптации в группах исследованных студентов и школьников. Увеличение напряженности адаптационных механизмов согласовывалось со степенью урбанизации [42].

После апробации разнообразных психологических методик был избран Фрайбургский личностный тест, диагностирующий многие особенности психики, важные для социальной адаптации. Тест включал 114 вопросов с альтернативным ответом (да или нет). Ответы были сгруппированы по 12 шкалам, сформированным на основании кластерного анализа. При обобщении данных по психосоматике первичные оценки были переведены в балловые стандарты. Тест позволил выявить напряженность адаптации и возможности ее срыва к девиантному поведению, определить скорость реакции, агрессивность, способность принимать решения. Пониженные и критические оценки показателей психоэмоциональных адаптационных возможностей выявлены почти у 25,0 % старшеклассников, в выборках мужского и женского пола распределение было неравномерным. Так, показатели тревожности у юношей оказались сдвинуты в сторону несколько более высоких значений по сравнению с девушками, что говорит о некотором снижении психоэмоциональной адаптации у юношей. Полученные результаты проведенных психологических тестов свидетельствуют о различиях между полами в проявлениях тревожности и других факторах [41].

По данным, полученным российскими исполнителями проекта, использовавшими при исследованиях молодежи Москвы и Минска иридокоп И-5, выявлена типологическая обусловленность снижения зрения у лиц, имеющих радужку глаз тех или иных цветов. Выявлено повышение частоты встречаемости нарушений остроты зрения у юношей и девушек со смешанными и светлыми глазами, а также у представителей радиального и радиально-волнистого иридогенетических конституциональных типов.

В результате анализа корреляционных связей по трем группам признаков (морфологические телесные, дерматоглифические, нейродинамические показатели, определенные при психологическом тестировании) выявлены слабые и средние достоверные корреляции между морфологическими (сомато-

логические и дерматоглифические признаки) и личностными особенностями. С дерматоглифическими признаками достоверно связаны такие личностные характеристики, как реактивная агрессивность, уравновешенность, экстраверсия-интроверсия, депрессивность, общительность, раздражительность, эмоциональная лабильность. Значимые межличностные связи выявлены между измерительными показателями тела (длиннотные и широтные размеры) и такими показателями, как застенчивость, раздражительность, реактивная и спонтанная агрессивность, невротичность, экстраверсия-интроверсия, уравновешенность и открытость. Выявленные статистически достоверные связи между личностными характеристиками, конституциональными особенностями, признаками дерматоглифики и геометрии руки подтверждают значимость психосоматического подхода [35].

Выполненные сотрудниками отдела антропологии и экологии фундаментальные темы имеют для научных исследований не только теоретическое, но и практическое значение. Созданный в результате выполнения белорусско-российского проекта информационный массив, включающий материалы по морфологическим и функциональным признакам, а также результаты психологического тестирования, послужит основой для дальнейшего изучения изменчивости конституциональных показателей, физического развития, адаптации и здоровья подрастающего поколения как в историческом аспекте, так и при сравнительных межпопуляционных исследованиях. Практическое применение результатов исследования по выполненному проекту подтверждено соответствующими актами. Так, полученные данные внедрены в учебную программу по социальной антропологии Учреждения образования «Белорусский государственный университет». Результаты исследования были также применены в ходе подготовки конкурсных проектов учащимися Государственного учреждения образования «Средняя общеобразовательная школа № 154 г. Минска».

Завершена работа над проектом «Комплексное биомедицинское исследование репродуктивного здоровья населения Республики Беларусь» (договор № Б11-114, руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегако), поддержанным БРФФИ в 2011–2013 гг. Целью работы было комплексное антропологическое исследование уровня здоровья населения. В рамках проекта проведено изучение биологических и социальных факторов здоровья. Генетическое и физическое здоровье мужчин и женщин репродуктивного возраста (поведенческие риски, вредные привычки) исследовалось в г. Молодечно Минской области в 100 семьях. По данным медицинских архивов прослежена динамика уровня здоровья новорожденных, болезни, передающиеся половым путем, за 10 лет. Многие из заболеваний новорожденных напрямую зависят от состояния здоровья матери. Особую роль играют перенесенные ги-

некологические заболевания и поведенческие риски, среди которых выделяется подростковая беременность, связанная с высоким риском осложнений родов и перинатальных потерь. Выявлено увеличение заболеваемости детей на ранних этапах онтогенеза, рост численности детей-инвалидов, изменение репродуктивного поведения молодежи – раннее начало половой жизни, негативно влияющее на здоровье подростков. Установлено, что в структуре первичной инвалидности преобладают аномалии развития, заболевания нервной системы, психические заболевания и заболевания эндокринной системы. В ходе работы дана оценка генетического и функционального статуса здоровья семьи. Для определения состояния репродуктивного здоровья мужчин и женщин проведен лабораторный анализ биохимических показателей, уровня половых гормонов, гормонов щитовидной железы и др. Полученные результаты являются перспективными для практического использования. Практика посемейного исследования была внедрена в работу лаборатории роддома г. Молодечно, что способствует раннему выявлению патологических состояний беременности и профилактике нарушений развития плода [37–39].

Важной составляющей антропологических исследований является анализ демографических показателей, которые служат источником информации о формировании биологических особенностей популяций человека. К ним относятся: данные об изменении общей численности населения (в том числе и детского), численности населения по возрастам, соотношение полов, показатели брачности и заболеваемости. Наряду с возрастом живущих, особое значение для антропологических исследований имеют возраст умерших (доживаемость), возраст вступления в брак, возраст родителей в момент рождения ребенка, детородный возраст как один из показателей воспроизводства населения. Изучаются также составляющие естественного движения населения (показатели рождаемости и смертности). Существенно влияет на общую демографическую картину и миграционная активность населения, причем не только общая для обширной территории (например, характерная для всей республики), но и локальная (характерная для конкретной изучаемой популяции). Естественное и миграционное движения населения относятся к демообразующим и в то же время биологическим процессам, поскольку связаны с преемственностью наследственной информации в поколениях. Они детерминируют общую численность популяции и удельный вес лиц репродуктивного возраста, а также степень обмена генетической информацией с другими популяциями [12].

Анализ результатов переписи населения Республики Беларусь 2009 г. по материалам Национального статистического комитета выявил некоторые отрицательные тенденции в развитии народонаселения страны. Основной является сокращение об-

щей численности населения в 2009 г. по сравнению с данными переписи 1999 г. Значительно уменьшилось детское население (почти на 30,0 %) на фоне увеличения доли лиц в возрасте старше трудоспособного (на 9,3 %). За последние 10 лет сократилась также и доля состоящих в браке мужчин и женщин (почти на 10,0 %). Это связано с тем, что в течение последних лет в республике происходит уменьшение количества регистрируемых браков. Выявлена диспропорция структуры населения по полу, препятствующая нормальному формированию семей и отрицательно влияющая на воспроизводство населения (на 1000 мужчин приходится 1145 женщин). Женщины преобладают в составе как городского населения, так и сельского. Сложившаяся диспропорция в структуре населения по полу связана, в основном, с различиями в рождаемости и смертности мужчин и женщин, а также со структурой миграционных потоков. Однако следует отметить, что уменьшение численности населения в настоящее время характерно не только для нашей республики. Это общая тенденция для стран Восточной Европы, в том числе для России, Украины, Латвии и Литвы. Процесс демографического старения населения является непреложным фактом общественной жизни развитых стран мира [10].

В последние годы антропологи приступили к разработке проблем, касающихся начала антропологических исследований белорусов. Вопрос изучения современного и древнего населения на территории Беларуси неоднократно обсуждался во второй половине XIX в. на заседаниях антропологического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Профессор А. П. Богданов в своих выступлениях перед членами общества обращал внимание на то, что именно западные регионы, где интенсивно осуществлялись процессы смешения различных народностей, представляют особый интерес для антропологического изучения. Но именно это обстоятельство – трудность в выделении на данной территории чистого антропологического типа – сдерживало накопление материалов, необходимых для сравнительного изучения народов России.

Первые экспедиции членов общества с целью антропологического изучения белорусов были проведены в 1886 г. К. Н. Иковым и Н. А. Янчуком [1]. К. Н. Иков проводил исследования в Королевской волости Витебского уезда и юго-западной части Ройдановской волости Минского уезда, близ истоков р. Неман. Н. А. Янчук изучал население в Минском, Игуменском, Бобруйском и Слуцком уездах. В 1896 г. были определены локальные особенности антропологического типа белорусов, исследованных Е. Р. Эйхгольцем в юго-восточной и северо-западной частях Рославльского уезда. Польским ученым Ю. Д. Талько-Гринцевичем в 1891 г. были обследованы белорусы в западных (Виленской, Гродненской) и восточных (Витебской, Могилевской) губерниях.

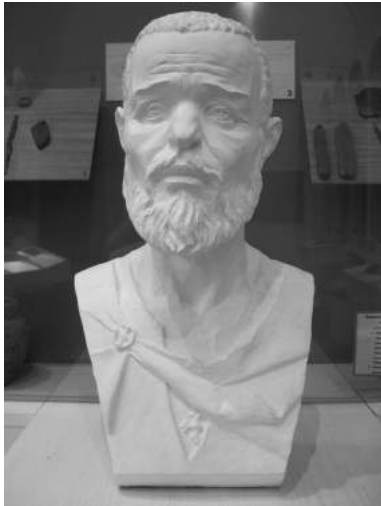

Рис. 1. Бюст мужчины из д. Дроздово Толочинского района Витебской области (полочанин, XI–XII вв.). Реконструкция И. В. Чаквина. Скульптор Л. П. Яшенко. Толочинский историко-краеведческий музей

В работах этих исследователей появляются первые антропологические фотографии, которые демонстрируют разнообразие внешнего облика населения, проживающего в отдаленных друг от друга губерниях. Результаты проведенных исследований конца XIX в. показали, что для белорусов характерны русые, темно-русые и светло-каштановые волосы. Это дало основание сделать вывод, что большинство белорусов родятся светловолосыми. В отношении цвета радужной оболочки глаз у славянских народов России у белорусов отмечалось наибольшее распространение светлых глаз среди населения (по средним показателям), затем следовали великорусы, а после них – малороссы. Кроме того, у белорусов отмечалось максимальное разнообразие типов цвета волос и глаз, а также их сочетаний.

Антропологические исследования предоставляют исторической науке важные сведения о локальных особенностях физического типа не только современного, но и древнего населения разных эпох. Истоки формирования физического типа современных белорусов восходят к глубокой древности. Однако из-за длительного периода существования обряда сожжения умерших костные останки людей можно получить в ходе археологических раскопок погребений в курганах и грунтовых могильниках, датированных X в. и позже. Антропологи изучают на костных останках отдельных индивидуумов зафиксированные последствия травм, болезней и аномалии [5, 6]. Эти данные позволяют составить представление о некоторых особенностях жизнедеятельности людей, о путях миграций древнего населения, его взаимодействии с группами коренного либо живущего на соседних территориях иноэтничного населения, иногда возможно проследить степень преемственности или изменения физического типа во времени [13].

В отделе антропологии и экологии, кроме углубленного анализа результатов ранее проведенных исследований, были изучены новые краниологические материалы из курганных могильников XII в. с территории Витебской области. Археологические раскопки проводились в 2007–2010 гг. под руководством профессора О. Н. Левко и А. В. Войтеховича. Новая коллекция черепов (8 мужских и 4 женских), полученная при раскопках курганных погребений XI–XII вв. на территории Толочинского и Докшицкого районов Витебской области, была исследована визуально и измерена по традиционной краниометрической программе совместно с заведующим отделом антропологии Учреждения РАН «Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера)» В. И. Хартановичем. Из-за очень плохой сохранности костного материала важные для расовой диагностики структурные показатели лицевого скелета были получены только на единичных черепках. По фрагментарным визуальным и краниометрическим данным серию этих черепков можно отнести к одному из грацильных мезокранных вариантов большой европеидной расы, встречавшихся на территории Беларуси в начале 2-го тыс. н. э. (рис. 1) [34].

Исследование посткраниальных скелетов (5 мужских и 1 женский) из могильника на территории Друцка Толочинского района Витебской области выявило патологические изменения костной системы и травмы. Отмечено разрастание костной ткани головок бедренных костей, дистрофическое уменьшение плотности костной ткани в вертлужной впадине, изнашивание суставных поверхностей межпозвоночных, поясничных и позвоночно-реберных суставов, деформация тел позвонков, разрастание костной ткани на позвонках, что могло быть результатом значительной физической нагрузки. На многих костях отмечаются последствия травм – следы от сильных ушибов, костные мозоли в местах заживления переломов костей, многочисленные травмы со следами заживления и последующего сращения костей. С помощью специальных формул К. Пирсона и А. Ли; М. Троттер и Г. Глезер; В. В. Бунака (1966 г.) проведена реконструкция длины тела – важнейшего показателя физического развития. Наиболее высокорослым оказался мужчина из погребения № 28: возможная длина его тела определяется в пределах от 175,5 до 180,0 см. По тем временам это довольно высокорослый индивид, у которого отмечены следы разрастания на позвонках, что у столь высокого человека могло быть следствием ношения тяжелой амуниции. Прижизненная длина тела мужчины из погребения № 1 определяется в пределах от 165,2 до 166,0 см, мужчины из погребения № 31 – от 167,9 до 171,7 см, что позволяет расценить их рост как средний и выше среднего [29].

Сравнительный анализ краниометрических данных по сельскому населению из курганных погребений XI–XIII вв. на территории Полоцкой земли, из

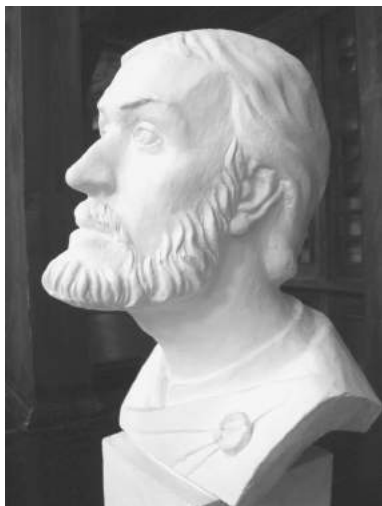

Рис. 2. Бюст мужчины из-под д. Лукомль Чашниковского района Витебской области (полочанин, XIII–XIV вв.). Реконструкция И. В. Чаквина. Скульптор Л. П. Яшенко. Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник

грунтовых могильников с каменными обкладками могил XIII–XVII вв., а также из белорусского сельского кладбища конца XVIII – XIX в. на территории д. Лукомль Чашниковского района Витебской области показал, что, как и в большинстве европейских стран, среди населения Беларуси, в том числе и на территории Полоцкой земли, в течение последнего тысячелетия происходили процессы брахикефализации черепа и грацилизации скелета в целом. Такая тенденция эпохальной изменчивости отмечается уже с XIII в. (рис. 2) [26, 27, 36].

Степень асимметрии лучей, образующих углы горизонтальной профилировки лицевого отдела черепа, имеет большое значение при изучении проблем этногенеза. Показано, что данный признак может характеризовать не только антропологические особенности населения определенных территорий, но и отражать экологические условия существования палеопопуляций. Его можно использовать в палеоэкологических исследованиях с учетом антропологического состава населения определенных территорий [44].

В ходе выполнения в 2010–2012 гг. международного проекта БРФФИ «Комплексное изучение древнего населения Беларуси в свете этнической истории славян» (договор № Г10Р-31, руководитель – доктор биологических наук И. И. Саливон) впервые были паспортизированы и систематизированы имеющиеся в распоряжении отдела антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси палеоантропологические материалы. Был составлен фотоархив палеоантропологических материалов и скульптурных реконструкций людей, которые жили на территории Беларуси в разные исторические периоды (рис. 3) [29].

Результаты исследования позволили получить новые выводы, уточняющие особенности формирования антропологического состава населения на терри-

Рис. 3. Бюст женщины 25–30 лет из д. Колосы Рогачевского района Гомельской области (с украшениями радимичей, XI–XII вв.). Реконструкция И. В. Чаквина. Скульптор Л. П. Яшенко. Национальный исторический музей Беларуси

тории Беларуси, установить характер изменений во времени структурных показателей черепа и посткраниального скелета в ряду поколений белорусов конца XIX в. [20]. Так, показано, что локальные различия между рассматриваемыми сериями XI–XIII вв. с территории Гродненской области заключаются, в основном, в степени массивности скелета. Весь комплекс расодиагностических признаков позволил выделить среди антропологического состава локальных групп населения этого региона два основных антропологических типа – грацильный и массивный, относящиеся к двум малоразличающимся по совокупности расодиагностических показателей вариантам большой европеоидной расы. Сравнение среднегрупповых величин основных антропометрических показателей и пропорций лица у современного населения конца XX в. (1970-е гг.) в Новогрудке с таковыми у сельских жителей Волковысского и Щучинского районов выявило наличие тех же, что и в начале 2-го тыс. н. э., антропологических типов. Современное коренное население Новогрудчины унаследовало от средневековых предков относительную массивность скелета, сохранились те же пропорции лица и строение носовой области (рис. 4) [25].

Создание компьютерной базы данных по краниометрическим и остеометрическим показателям ископаемых останков населения из белорусских сельских кладбищ XVIII–XIX вв. дало возможность впервые применить к анализу изменений этих показателей во времени новую методологию – оценку межпоколенных сдвигов. Для этого индивидуальные краниометрические данные были сгруппированы в две возрастные когорты – молодого возраста (примерно 20–35 лет, *adultus*) и зрелого (примерно 36–55 лет, *maturus*). Соответствующие возрастные группы были приняты за два условных поколения –

Рис. 4. Гипсовый бюст женщины из д. Вензовщина Щучинского района Гродненской области (с украшениями ятвягов, конец X – начало XI в.). Реконструкция И. В. Чаквина (1988 г.). Скульптор Л. П. Яшенко. Гродненский государственный музей истории религии

младшее и старшее. Анализ среднегрупповых величин краниометрических показателей мозгового отдела черепа позволил установить среди мужских и женских черепов тенденцию к матуризации, т. е. к увеличению всех размеров в младшем поколении по сравнению со старшим. При этом в младшем поколении мужчин произошел незначительный сдвиг в сторону уменьшения средних величин черепного указателя (тенденция к дебрахикефализации) за счет более выраженного увеличения размеров продольного диаметра по сравнению со слабым приростом поперечного. В младшем поколении женщин при почти таком же, как и у мужчин, приросте продольного диаметра, поперечный увеличился сильнее, что и отразилось на изменении соотношения этих диаметров. В отличие от мужчин, черепной указатель у них стал заметно больше (тенденция к брахикефализации) [24, 33].

Структурная трансформация мозгового отдела черепа отразилась на характере распределения вариантов формы черепа, определяемой визуально. Среди мужских черепов в выборках обоих поколений преобладают сфеноидные варианты. Однако среди младшего поколения в 2 раза увеличилась частота эллипсоидных форм черепа. В небольшой старшей группе женских черепов прослеживается тенденция к доминированию пентагоноидных и особенно овоидных форм, а среди черепов, отнесенных к младшей группе, хотя и сохраняется та же тенденция преобладания указанных выше форм, но в 3 раза увеличивается частота сфеноидных (более округлых) вариантов. Различия по характеру внутригруппового распределения краниотипов между мужчинами и женщинами одного и того же поколения статистически достоверны.

Впервые на белорусских материалах было проведено определение краниотипов черепной коробки на основании классификационной схемы В. В. Бунака, учитывающей сочетания не только размеров продольного и поперечного диаметров, но и высотного. Выявлены достоверные межполовые различия по совокупной оценке распределения форм мозгового отдела черепа в выборках мужчин и женщин конца XIX в. Межпоколенные изменения частот встречаемости краниотипов различались в зависимости от половой принадлежности. Так, в старшем поколении мужчин, в отличие от младшего, преобладали среднелиннные варианты и изменения произошли преимущественно за счет более интенсивного увеличения продольного диаметра черепа. Женщины старшего поколения отличались от младшего тем, что у них встречались только формы с низким сводом черепа. Сравнительный анализ характера внутригруппового распределения частот краниотипов среди исследованных локальных серий славянского населения с бывших племенных территорий в XI–XIII вв. позволил выделить два морфотипа: среднелинноголового и длинноголового. По краниотипу, вычисленному на основании сочетания среднегрупповых величин продольного, поперечного и высотного диаметров, исследованные черепа с территории Беларуси имеют черты сходства с германцами и суджанскими северянами [32].

В результате осуществленных под руководством профессора П. Ф. Лысенко археологических раскопок разрушенного землетрясением в 1230 г. кафедрального собора XII в. в г. Туров Житковичского района Гомельской области был обнаружен фрагмент центральной части нижней челюсти ребенка, захороненного в левой части алтаря. Так как в альвеолах нижней челюсти сохранились лишь зачатки молочных зубов на стадии, далекой от прорезывания (не достигли даже половины высоты альвеолярных отверстий), а первый резец прорезывается на шестом месяце жизни, то можно считать, что ребенок умер ранее шести месяцев от роду. Костные останки захороненного в саркофаге взрослого человека оказались разной степени сохранности. Строение костей тазового пояса и черепа позволило отнести скелет к женскому полу. Отсутствие стертости эмали на сохранившихся верхних и нижних молярах (коренные зубы) свидетельствует о том, что женщине было не больше 25 лет. По расодиагностическим структурным показателям лицевого скелета и морфологии зубов женщина относилась к одному из вариантов европеоидной расы. Длина тела женщины, рассчитанная на основании наибольшей длины бедренной и большой берцовой костей, составляла при жизни примерно 157 см. При наружном осмотре черепа было выявлено патологически раннее полное зарастание швов, характерное для старческого возраста. Это не согласуется с отсутствием стертости моляров, на которые приходится наибольшая нагрузка при жевании. Обнаруженные

на черепе следы преждевременного синостоза почти всех швов являются следствием краниостеноза, т. е. порока развития черепа. К патологическому состоянию костной системы, вероятно, могут быть отнесены структурные особенности медиальной стороны верхнего края глазниц: двусторонние симметричные небольшие остроконечные костные бугорки с расположенными рядом с ними неглубокими бороздками. На втором левом нижнем моляре обнаружены следы наличия прижизненного кариеса [29].

Изучены также структурные особенности посткраниального скелета, что позволило определить степень полового диморфизма (различия между мужчинами и женщинами), определить особенности возрастной изменчивости, направление межпоколенных изменений. Характер полового диморфизма в исследованной серии белорусов соответствует общим биологическим закономерностям вариабельности размерных показателей скелета – у женщин в целом меньше продольные, поперечные и обхватные размеры всех костей, а следовательно, меньше и длина тела, рассчитанная по предложенным разными авторами формулам. Половые особенности межпоколенной динамики длины тела проявились в существенно большем размахе различий между старшим и младшим поколениями у мужчин по сравнению с аналогичными женскими выборками. Слабые проявления процесса акселерации отмечаются у младшего поколения женщин уже во второй половине XIX в. при некотором замедлении темпов роста у мужчин.

Завершена работа над международным проектом БРФФИ 2011–2013 гг. «Антропология древнего и современного населения Полоцкой земли» (договор № Г11РПл-005, руководитель – доктор медицинских наук, профессор Л. И. Тегак). Тема касалась изучения как древнего, так и современного населения, поэтому в процессе работы использованы традиционные комплексные антропологические методы исследования ископаемых останков древнего населения и измерения современных людей.

Средневековое население северного региона Беларуси представлено костными останками из курганных погребений X–XIII вв., грунтовых могильников XI–XIII вв., погребений XIII–XIV вв., покрытых каменными кладками. Оказалось, что население Полоцкой земли X–XIV вв. не было однородным в антропологическом отношении, но среди курганных серий преобладал долихокранный (длинноголовый) умеренно широколицый антропологический тип. Судя по антропологическим данным, происходило активное взаимодействие пришлого славянского с местным балтским населением. В XIII–XIV вв. на территорию Полоцкой земли проникали также группы населения с запада и северо-запада, возможно, группы прибалтийско-финского населения с уплощенным и низким менее массивным лицом. Начавшаяся с XIII–XIV вв. трансформация удлиненной формы головы в сторону более округлой у населения Полоцкого региона была

Рис. 5. Бюст женщины 30–35 лет из д. Домжерицы Лепельского района Витебской области (полочанка, XI в.). Реконструкция И. В. Чаквина. Скульптор Л. П. Яшенко. Национальный исторический музей Беларуси

связана с изменениями генофонда вследствие активизации миграционных процессов и смешения разных групп населения (рис. 5).

Палеодемографический анализ показал, что сельское население Полоцкой земли в X–XIII вв. характеризовалось относительно благополучной для эпохи Средневековья ситуацией. У более консервативного в отношении традиций жизнеобеспечения сельского населения Беларуси XVIII–XIX вв. тоже были лучшие демографические показатели по сравнению с синхронными группами, населявшими территорию Западной и Центральной Европы. Это можно объяснить более поздним началом и более поздним завершением процесса феодализации на территории Восточной Европы. Анализ демографической структуры населения Полоцкой земли X–XVIII вв. выявил повышенную смертность в рассматриваемые исторические периоды среди молодых женщин по сравнению с мужчинами, что отражает высокий уровень стресса, связанный с деторождением [26, 27].

В ходе изучения современного населения проведено сопоставление антропометрических показателей у исследованных в 1984 и 2002 гг. школьников Полоцка трех возрастных групп (8, 13 и 17 лет), что позволило выявить происшедшие за последние 20 лет изменения их телосложения. Установлено, что на рубеже XX–XXI вв. у полоцких детей, подростков, юношей и девушек темпы акселерации снизились. Уменьшение общей массивности скелета проявилось в повышении частоты тонкосложенных вариантов телосложения, особенно среди девочек и девушек, а у мальчиков и юношей – в небольшом сокращении окружности груди. По результатам анализа антропометрических данных, большинство обследованных студентов имеют нормальное физическое развитие. Однако у современных полоцких студентов, преиму-

ественно у юношей, отмечается повышенное подкожное жиротложение при несколько ослабленном развитии скелетных мышц, что, возможно, связано с несбалансированностью питания и гиподинамией. Наблюдающаяся на рубеже XX–XXI вв. среди подрастающего поколения Полоцка статистически значимая структурная перестройка мозгового отдела черепа вследствие процесса дебрахицефализации в совокупности с явлениями грацилизации скелета аналогична процессам, происходящим в ряде европейских стран. Возможно, на данном этапе развития цивилизации происходит изменение генофонда современных популяций вследствие микрорволюционных процессов, стимулируемых нарастающим давлением факторов среды на адаптивные возможности организма.

Особое внимание уделялось применению методологии оценки антропологических данных при изучении этноисторических процессов, предусматривающих четкое разграничение роли биологических и социальных закономерностей в формировании этносов [23]. Каждый этнос характеризуется как определенным комплексом материальной и духовной культуры, так и совокупностью антропологических черт, в частности физическим типом, т. е. комплексом расовых признаков строения головы, лица и тела. Территориальные этнические границы довольно редко совпадают с ареалом распространения антропологических типов. Причиной тому являются разные закономерности формирования особенностей культуры (социальные) и физического типа (биологические) населения, представляющего конкретный этнос. Своеобразие формирования элементов культуры и антропологических черт этноса является следствием длительной адаптации к определенным условиям природной и социальной среды жизнедеятельности, осуществляющейся под контролем разных закономерностей – социальных и биологических. Различия между этими закономерностями заключаются в том, что социальное наследование материальной и духовной культуры более лабильно во времени из-за антропогенного изменения среды обитания, заимствований некоторых элементов культуры у других этнических общностей и др. Биологические особенности отдельного человека невозможно позаимствовать, минуя брачное взаимодействие, т. к. они закреплены в наследственном аппарате (геноме) каждого человека. По мере развития цивилизаций усилившиеся миграционные процессы и метисация (межрасовое смешение) постепенно размывали первоначальные границы расовых ареалов. Формировались смешанные антропологические типы. Поэтому в настоящее время невозможно отыскать «чистый» антропологический тип ни у одной крупной этнической общности.

Сотрудниками отдела антропологии и экологии в 2010–2014 гг. опубликовано четыре монографии [20, 29, 35, 43], одно учебное пособие [40], два учебно-методических пособия [14, 15] и ряд научных статей в республиканских и зарубежных сборниках (Рос-

сия, Эстония, Сербия, Черногория, Польша и др.), а также материалы и тезисы докладов на республиканских и международных конференциях, симпозиумах, конгрессах.

Отдел антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси на протяжении многих лет сотрудничает коллегами из НИИ и Музея антропологии МГУ, Института этнологии и антропологии РАН (Москва), Центра физической антропологии Университета Тарту (Эстония), Института этнологии Польской Академии наук (Варшава), с антропологами Сербского университета (Белград) и Черногорского университета (Подгорица) и др. Подписаны договоры о сотрудничестве.

Ежегодно в Минске в Институте истории НАН Беларуси с целью обмена опытом и ознакомления с новыми методами исследований антропологами проводится Международная научно-практическая конференция. Организаторами являются Национальная академия наук Беларуси, Отделение гуманитарных наук и искусств, Институт истории, Белорусская медицинская академия последипломного образования. В оргкомитете конференции принимают участие ведущие ученые – антропологи, историки, биологи, медики из Беларуси, а также стран ближнего и дальнего зарубежья. Работа конференции проходит в рамках секций, на которых учеными из Беларуси, России, Эстонии, Сербии, Польши, Израиля обсуждаются актуальные вопросы развития антропологических исследований на современном этапе: В настоящее время в отделе ведется подготовка очередной конференции «Современная антропология: новые данные, перспективы развития, методологические принципы», которая будет проходить в июне 2014 г. (конференция состоялась в Минске 25–27 июня 2014 г. – *Ред.*)

В Республике Беларусь, как и в других странах, антропологическая наука востребована в системе образования – курс антропологии включен в программы подготовки будущих специалистов по общей биологии, медицине, социальной работе, археологии, истории, философии, социологии, психологии, юриспруденции.

О высокой научной квалификации белорусских антропологов свидетельствуют неоднократные приглашения доктора медицинских наук, профессора Л. И. Тегако и доктора биологических наук И. И. Саливон в качестве официальных оппонентов кандидатских и докторских диссертаций по специальности «антропология» в ведущие антропологические учреждения: НИИ и Музей антропологии МГУ, Институт этнологии и антропологии РАН. Подана заявка в Государственный комитет по науке и технологиям Республики Беларусь на патентование метода количественной оценки типов телосложения.

В настоящее время деятельность отдела антропологии и экологии направлена также на подготовку национальных кадров по специальности «антропология». В отделе проходят обучение в аспирантуре молодые специалисты, темы кандидатских диссер-

таций которых посвящены вопросам исторической и культурной антропологии. Подобная тематика ставит своей основной задачей использование результатов антропологических исследований в интересах исторической науки. Основной целью работ в области палеоантропологии является воссоздание целостной картины исторического процесса формирования физического типа коренного населения республики, начиная от заселения территории славянами вплоть до современности. Ценность полученного в результате раскопок белорусских сельских кладбищ XVIII–XIX вв. остеологического материала заключается в том, что он служит связующим звеном между древним и ныне живущим населением при исследовании исторических и биологических закономерностей формирования региональных антропологических особенностей населения Беларуси.

Перспективным направлением современной антропологической науки является историческая антро-

позеология, изучающая образ жизни древнего населения, динамику адаптивных процессов и приспособительную изменчивость популяций в зависимости от социальных факторов, таких, например, как культурные традиции, тип хозяйствования, социальная структура, а также от биологических характеристик самих популяций, их структуры, степени экзо- или эндогамии и т. д. Использование новых материалов, методов и методик позволит актуализировать проблематику исследования процесса формирования антропологических особенностей различных групп населения Беларуси в широком хронологическом диапазоне. Однако сложность современной экологической обстановки, а также мировой уровень развития антропологических исследований диктуют необходимость систематического наблюдения за изменчивостью во времени морфологических и функциональных показателей в поколениях не только древнего, но и ныне живущего населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гурбо, Т. Л. Антропологическая деятельность в жизни Н. А. Янчука / Т. Л. Гурбо // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2013. – Вып. 8. – С. 256–265.
2. Марфина, О. В. Половозрастная динамика показателей недостаточной массы тела у белорусских школьников 7–17 лет / О. В. Марфина // Человек: его биологическая и социальная история. – М.; Одинцово, 2010. – Т. 2. – С. 73–79.
3. Марфина, О. В. Особенности показателей физического развития детского населения Беларуси и Польши / О. В. Марфина // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2010. – Вып. 5. – С. 75–86.
4. Марфина, О. В. История и перспективы комплексных антропологических исследований школьников в Республике Беларусь / О. В. Марфина // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2010. – Вып. 5. – С. 287–295.
5. Марфіна, В. У. Палеоантрапалагічныя знаходкі – важная крыніца гістарычнай інфармацыі аб старажытных папуляцыях чалавека / В. У. Марфіна // Шацілкаўскія чытанні. – Светлагорск, 2011. – С. 11–22.
6. Марфіна, В. У. Даследаванне палеоантрапалагічных матэрыялаў Светлагорскага раёна / В. У. Марфіна // Шацілкаўскія чытанні. – Светлагорск, 2011. – Вып. II. – С. 27–35.
7. Марфина, О. В. Основные показатели физического развития детей, подростков и молодежи Беларуси и сопредельных территорий / О. В. Марфина // Вестн. антропологии. – М., 2011. – Вып. 20. – С. 98–104.
8. Марфина, О. В. Физическое развитие как показатель здоровья детей и молодежи Республики Беларусь / О. В. Марфина // Актуальные проблемы здорового образа жизни в современных условиях. – Минск, 2011. – С. 66–68.
9. Марфина, О. В. Рост и развитие 9-летних школьников Беларуси в начале XXI века / О. В. Марфина // Беларуская Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў. – Наваполацк, 2011. – Ч. 1. – С. 21–25.
10. Марфина, О. В. Демографические показатели – важный источник информации о формировании биологических особенностей популяций человека / О. В. Марфина // поэкология, изучающая образ жизни древнего населения, динамику адаптивных процессов и приспособительную изменчивость популяций в зависимости от социальных факторов, таких, например, как культурные традиции, тип хозяйствования, социальная структура, а также от биологических характеристик самих популяций, их структуры, степени экзо- или эндогамии и т. д. Использование новых материалов, методов и методик позволит актуализировать проблематику исследования процесса формирования антропологических особенностей различных групп населения Беларуси в широком хронологическом диапазоне. Однако сложность современной экологической обстановки, а также мировой уровень развития антропологических исследований диктуют необходимость систематического наблюдения за изменчивостью во времени морфологических и функциональных показателей в поколениях не только древнего, но и ныне живущего населения.
11. Марфина, О. В. Сравнительный анализ изменчивости показателей физического развития студенческой молодежи Беларуси / О. В. Марфина // Весенние анатомические чтения. – Гродно, 2012. – С. 62–67.
12. Марфина, О. В. Демографический аспект в антропологических исследованиях / О. В. Марфина // X конгресс этнографов и антропологов России. – М.: Ин-т этнографии и антропологии РАН, 2013. – С. 263.
13. Марфина, О. В. Палеоантропологический материал как исторический источник / О. В. Марфина, В. А. Шипило // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2013. – Вып. 8. – С. 276–284.
14. Матвейчик, Т. В. Содействие здоровому образу жизни: учеб.-метод. пособие / Т. В. Матвейчик [и др. (...Н. И. Полина)]. – Минск, 2011. – 276 с.
15. Мельник, В. А. Методика определения типов телосложения детского населения по комплексу антропометрических показателей: учеб.-метод. пособие / В. А. Мельник, И. И. Саливон. – Гомель, 2013. – 36 с.
16. Полина, Н. И. Половозрастная вариабельность функциональных показателей детей и подростков Беларуси (по материалам исследований 1998–2003 гг.) / Н. И. Полина // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2012. – Вып. 7. – С. 135–142.
17. Полина, Н. И. Функциональные показатели школьников Беларуси из городов высокого и среднего уровня урбанизации / Н. И. Полина // Экологическая антропология. – Минск, 2011. – С. 401–404.
18. Полина, Н. И. Возрастная вариабельность / Н. И. Полина // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2013. – Вып. 8. – С. 103–112.
19. Помазанов, Н. Н. Феногеография размерных особенностей и формы мозгового отдела головы у современного населения Беларуси в связи с геохимическим фактором / Н. Н. Помазанов, И. И. Саливон, С. Л. Русецкий // Актуальн. вопр. антропологии. – Минск, 2013. – Вып. 8. – С. 121–152.
20. Саливон, И. И. Изменения физического типа населения Беларуси за последнее тысячелетие / И. И. Саливон. – Минск: Беларус. навука, 2011. – 172 с.

21. Саливон, И. И. Конституциональные особенности возрастных изменений показателей физического развития и индекса массы тела у белорусских школьников разных соматотипов / И. И. Саливон // *Актуальн. вопр. антропологии.* – Минск, 2011. – Вып. 6. – С. 111–122.
22. Саливон, И. И. Формирование структурных показателей головы и лица у школьников г. Минска (лонгитудинальное исследование в 1982–1991 гг.) / И. И. Саливон // *Вестн. антропологии.* – М., 2011. – Вып. 20. – С. 85–97.
23. Салівон, І. І. Выкарыстанне антрапалагічных дадзеных у этнагенетычных даследаваннях / І. І. Салівон // *МАБ.* – Мінск, 2011. – Вып. 20. – С. 435–437.
24. Саливон, И. И. Краниологическая характеристика мозгового отдела черепа в старшей и младшей возрастных группах белорусов из сельских могильников конца XVIII–XIX вв. / И. И. Саливон // *Актуальн. вопр. антропологии.* – Минск, 2012. – Вып. 7. – С. 222–231.
25. Саливон, И. И. Антропологическая характеристика городского и сельского населения, обитавшего в X–XIII вв. на территории Гродненской области / И. И. Саливон // *Людзі і ўлада Навагрудчыны: Гісторыя ўзаемадзеяння.* – Мінск, 2013. – С. 9–22.
26. Саливон, И. И. Формирование антропологического состава населения Полоцкой земли в XI–XIX вв. / И. И. Саливон, О. А. Емельянчик // *МАБ.* – Мінск, 2011. – Вып. 21. – С. 19–29.
27. Саливон, И. И. Структурные изменения черепа за последнее тысячелетие (XI–XIX вв.) у сельского населения северной Беларуси / И. И. Саливон, О. А. Емельянчик // *Вес. Беларус. дзярж. пед. ун-та імя М. Танка. Сер. 3, Біялогія.* – 2012. – № 1. – С. 33–37.
28. Саливон, И. И. Изменения во времени индекса массы тела на восходящем этапе онтогенеза в Беларуси / И. И. Саливон, О. В. Марфина // *Актуальн. вопр. антропологии.* – Минск, 2010. – Вып. 5. – С. 63–74.
29. Саливон, И. И. Физический тип древнего населения Беларуси / И. И. Саливон, О. В. Марфина. – Минск: Беларус. навука, 2014. – 137 с.
30. Саливон, И. И. Телосложение школьников Беларуси в городах разного уровня урбанизации на рубеже XX и XXI вв. / И. И. Саливон, Н. И. Полина // *Актуальн. вопр. антропологии.* – Минск, 2010. – Вып. 5. – С. 195–207.
31. Саливон, И. И. Конституциональные особенности онтогенетической изменчивости некоторых морфофункциональных показателей / И. И. Саливон, Н. И. Полина // *Весенние анатомические чтения.* – Гродно, 2012. – С. 79–89.
32. Саливон, И. И. Морфотипологические особенности дебракификации населения центральной Беларуси / И. И. Саливон, Н. Н. Помазанов // *Вестн. Моск. ун-та. – Сер. XXIII, Антропология.* – 2010. – № 1. – С. 66–75.
33. Саливон, И. И. Палеоантропологическое исследование сельского населения Беларуси XVIII–XIX вв. / И. И. Саливон, С. Ю. Фризен // *Вестн. антропологии.* – М., 2010. – Вып. 18. – С. 128–135.
34. Саливон, И. И. Краниологическая характеристика серии из курганных погребений XI–XII вв. на территории Витебской области / И. И. Саливон, Н. Н. Помазанов, В. И. Хартанович // *МАБ.* – Мінск, 2013. – Вып. 24. – С. 147–154.
35. Тэгако, Л. І. Конституцыя, індывідуальнасць, здаров'е і характар чалавека / Л. І. Тэгако. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – 160 с.
36. Тэгако, Л. І. Комплексные антропологические исследования населения Полоцкой Земли: некоторые результаты и перспективы / Л. И. Тэгако // *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў.* – Наваполацк, 2011. – Ч. 1. – С. 39–41.
37. Тэгако, Л. І. Исследование репродуктивного здоровья семьи как основного фактора воспроизводства и адаптации населения / Л. И. Тэгако, Е. Н. Жавнерчик // *Человек: его биологическая и социальная история.* – М., 2010. – Т. 2. – С. 190–192.
38. Тэгако, Л. І. Репродуктивное здоровье населения Республики Беларусь и актуальные проблемы профилактики / Л. И. Тэгако, Е. Н. Жавнерчик // *Актуальные проблемы здорового образа жизни в современных условиях.* – Минск, 2011. – С. 66–68.
39. Тэгако, Л. І. Результаты комплексных биомедицинских исследований репродуктивного здоровья населения Республики Беларусь / Л. И. Тэгако, Е. Н. Жавнерчик // *Актуальн. вопр. антропологии.* – Минск, 2013. – Вып. 8. – С. 430–501.
40. Тэгако, Л. І. Современная антропология / Л. И. Тэгако, А. И. Зеленков. – Минск: Беларус. навука, 2011. – 263 с.
41. Тэгако, Л. І. Некоторые итоги работы по теме «Биологические и социальные факторы адаптации детей и молодежи Беларуси и России в современных условиях супериндустриального и урбанизированного общества» / Л. И. Тэгако, М. А. Негашева, О. В. Марфина // *Актуальн. вопр. антропологии.* – Минск, 2011. – Вып. 6. – С. 79–87.
42. Сравнительная характеристика соматического развития и показателей сердечно-сосудистой системы у девочек подростков Минска и Москвы при адаптации к обучению в старших классах / Л. И. Тэгако [и др.] // *Материалы Всерос. конгр. по шк. и университет. медицине с междунар. участием.* – М., 2010. – С. 601–604.
43. Динамика адаптивной изменчивости населения Беларуси / Л. И. Тэгако [и др.]. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 303 с.
44. Текущий архив отдела антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси. Годовой отчет. – Минск, 2013.

Вольга Марфіна

АНТРАПАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ СТАРАЖЫТНАГА І СУЧАСНАГА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ

Рэзюмэ

Калектывам аддзела антрапалогіі і экалогіі Інстытута гісторыі НАН Беларусі выкананы вялікі аб'ём комплексных даследаванняў сучаснага і старажытнага насельніцтва рэспублікі ў сувязі з праблемай яго адаптыўнай зменлівасці. У цяперашні час вядзецца праца над выкананнем Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Гісторыя, культура і дзяржава» (2011–2015 гг.) па тэме «Антрапалогія беларусаў: біялагічная і культурная адптацыя да змен навакольнага асяроддзя, сацыяльных і тэагенных трансфармацый» (кіраўнік – доктар медыцынскіх навук, прафесар Л. І. Тэгако).

Антрапалагічныя даследаванні дапаўняюць гістарычную навуку важнымі звесткамі аб лакальных асаблівасцях фізічнага тыпу не толькі старажытнага, але і сучаснага насельніцтва. Вытокі фарміравання фізічнага тыпу беларусаў узы-

ходзяць да глыбокай старажытнасці. Антрапалагі вивучаюць на касцяных рэштках асобных індывідуумаў анамаліі будовы шкілета, наступствы траўм і некаторых хвароб. Гэтыя даныя дазваляюць складаць уяўленне аб шэрагу асаблівасцей жыццядзейнасці людзей, аб шляхах міграцый старажытнага насельніцтва, яго ўзаемадзеяння з групамі іншаэтнічнага насельніцтва карэннага ці таго, што жыве на суседніх тэрыторыях. Часам магчыма прасачыць ступень пераэмнасці ды змянення фізічнага тыпу ў часе. Супрацоўнікамі аддзела былі пашпартызаваны і сістэматызаваны палеантрапалагічныя матэрыялы, што былі ў наяўнасці аддзела. Быў складзены фотаархіў палеантрапалагічных матэрыялаў і скульптурных рэканструкцый людзей, якія жылі на тэрыторыі Беларусі ў розныя гістарычныя перыяды.

Найбольш важным аспектам антрапалагічных даследаванняў на сучасным этапе з'яўляецца маніторынг фізічнага развіцця насельніцтва Рэспублікі Беларусь. Асаблівую актуальнасць дадзеная праблематыка атрымала пасля аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Рэгулярныя назіранні за тэндэнцыямі росту і развіцця пакалення, якое падростае, з'яўляюцца важным звяном у сістэме кантролю за станам здароўя насельніцтва, асабліва ў гарадах. Супрацоўнікамі аддзела зроблена вялікая работа па распрацоўцы ацэначных табліц фізічнага развіцця дзяцей, падлеткаў і моладзі нашай рэспублікі. На фоне ўзмацнення антрапалагічнага стрэсу выяўлена тэндэнцыя да грацылізацыі (вытанчанасці) целаскладу ў школьнікаў Беларусі пры павелічэнні частотаў сустракальнасці скрайніх варыянтаў целаскладу – з залішняй і недастатковай масай цела. Падчас комплекснага антрапаметрычнага абследавання дзяцей, падлеткаў і моладзі ў іх была ўстаноўлена наяўнасць напружання адаптацыйных працэсаў, якая залежала ад ступені ўрбанізацыі і індустрыялізацыі населенага пункта. Складанасць сучасных экалагічных абставін, а таксама сусветны ўзровень развіцця антрапалагічных даследаванняў дыктуюць неабходнасць сістэматычнага назірання за зменлівасцю марфалагічных і функцыянальных паказальнікаў у часе ў пакаленнях не толькі старажытнага, але і таго насельніцтва, якое жыве зараз.

Volha Marfina

ANTHROPOLOGICAL STUDIES OF THE ANCIENT AND MODERN BELARUSIAN POPULATION

Summary

The Department of Anthropology and Ecology Institute of History NAS of Belarus is the unique scientific center in the Republic, performing complex researches on population specifics in human biology in the light of ethnohistorical processes. Anthropological researches provide historical studies with important information on local peculiarities in somatic type of ancient as well as modern population. Formation of Belarusian's somatic type takes its beginning in the extreme antiquity. Anthropologists examine anomalies of skeleton anatomy, traumatic effects and traces of some diseases on the bone remains of individuals. Those findings allow forming an idea on the range of aspects of human life activities, and on the ways of ancient population migrations, its interactions with indigenous groups from the other ethnics or those, living on the neighboring territories. Sometimes it is possible to trace the level of succession and changes in somatic type through time. The Department's team made registration and filing of available paleoanthropological materials, prepared the computer database, including craniometric and osteometric indices of excavated remains of population from Belarusian rural cemeteries, arranged the photo archive of sculptural reconstruction of population representatives, lived on Belarus territory in different historical periods.

Monitoring of the physical development of the population, living in Belarus Republic is the main historical aspect in anthropological researches on the modern stage. Regular examination the growth and physical development tendencies in the rising generation is the important element in the population health management system, especially in the cities. Major efforts to create assessment tables of physical development in children, teen-agers and youth of our Republic were made by the Department. The received data on the changes in morphofunctional status in Belarusian school-children is adequate to the major world tendencies. The tendency towards gracilization (thinning) of body in Belarusian children, teen-agers and youth along with increasing frequency of extreme body type variants – with overweight or weight deficiency under the man-induced stress intensification defined.

Using new materials, approaches, methodology in future would allow actualizing the problem of anthropological traits formation research in different groups of Belarus population in the wide chronological range. At the same time the complexity of modern ecological situation necessitates routine monitoring of morphological and functional variability in generations according to the worldwide stage of anthropological research.

Дата поступления в редакцию: 03.03.2014

РЭЦЭНЗІІ

Константин Аверьянов,

*руководитель Группы исторической географии Института российской истории РАН,
доктор исторических наук (Москва, Россия)*

РЕЦЕНЗИЯ НА «ВЯЛІКАГ ГІСТАРЫЧНЫ АТЛАС БЕЛАРУСІ».

ТОМ 1. МІНСК: БЕЛКАРТАГРАФІЯ, 2009; ТОМ 2. МІНСК: БЕЛКАРТАГРАФІЯ, 2013

В 2009 и 2013 гг. вышли два тома «Вялікага гістарычнага атласу Беларусі», каждый из которых состоит почти из ста карт и планов. Первый том охватывает события от палеолита до Люблинской унии 1569 г., в результате которой белорусские земли вошли в состав Речи Посполитой. Второй том посвящен белорусской истории от Люблинской унии 1569 г. до третьего раздела Речи Посполитой в 1795 г. Предполагается, что весь атлас будет состоять из четырех томов и даст картографическое отображение истории Беларуси с древнейших времен до наших дней.

Фундаментальные исторические атласы выходят не слишком часто и надолго определяют уровень развития исторической картографии в той или иной стране. Поэтому, на наш взгляд, необходимо сравнить данное издание с аналогичными атласами в России (как предшествующими, так и современными), а также в других странах постсоветского пространства.

В свое время крупнейший голландский картограф XVI в. Абрахам Ортелиус сказал крылатую фразу, что «география является глазами истории». К сожалению, в российской исторической науке ныне образовался серьезный разрыв между историей и картографией. Многие научные труды, а также учебная литература по истории до сих пор плохо сопряжены с историческими картами. Между тем карты являются весьма эффективным средством передачи пространственно-исторической информации. Они позволяют осуществлять единовременный обзор пространства в любых пределах – от небольшого участка местности до региональных либо континентальных масштабов, создают уникальный пространственный образ отображаемых исторических событий и явлений, содержат их необходимые количественные и качественные характеристики, делают наглядными пространственные взаимосвязи и закономерности размещения тех или иных явлений и событий.

Если говорить о российской исторической картографии, то она возникает относительно поздно – в начале XIX в. Первоначально это были переводные издания. Таков, к примеру, изданный в 1812 г. и переведенный с французского языка атлас Лесажа, содержащий сведения в основном по западноевропейской истории и доводивший их до начала XIX в., которые сопровождалось обширными генеалогическими схемами королевских династий, хронологическими та-

блицами. Хотя в атласе и имелся раздел по истории России, переводчиком Е. М. Шавровым особо оговаривалось, что ее история «представлена в самом недостаточном сокращении», поскольку в атласе ей была посвящена всего лишь одна карта¹.

Первым собственно российским стал составленный на основе «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина исторический атлас И. Ахматова (1766–1829), на картах которого была отражена российская история с древнейших времен до конца XV в. Инициатором составления карт явился непосредственно сам выдающийся историограф. Так же как и в его «Истории», карты в атласе И. Ахматова даются по княжениям русских князей. Первая часть содержит 36 карт до 1125 г. – начала княжения Мстислава Владимировича, вторая – 35 карт и посвящена событиям с 1132 по 1480 г. И. Ахматов намеревался составить карты ко всем томам «Истории» Н. М. Карамзина, но смерть помешала ему осуществить этот замысел. Атлас вышел в свет в 1829 и 1831 гг., уже после его кончины².

Все последующие российские дореволюционные исторические атласы (Н. Павлицева, Е. Е. Замысловского, А. В. Добрякова, Н. Н. Торнау и др.) являлись учебными и в силу этого были достаточно схематичными³. На картах отображались только ад-

¹ Исторический, генеалогический, хронологический, географический атлас г. Лесажа / [пер. с фр. яз. Е. М. Шаврова]. – СПб., 1812.

² Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства, составленный на основании Истории Карамзина Иваном Ахматовым: в 2 ч. – Ч. 1. – СПб., 1829; Ч. 2. – СПб., 1831 (2-е изд. – СПб., 1845).

³ Исторический атлас России Н. Павлицева: рук. для воен.-учеб. заведений. – Варшава, 1845; Учебный атлас по русской истории / сост. и изд. под ред. Е. Е. Замысловского. – СПб., 1865 (переиздан в 1869 и 1887 гг.); Учебный атлас по русской истории для средних и низших учебных заведений / сост. А. В. Добряков. – СПб., 1868 (переиздан 10 раз, последнее – в 1916 г.); Учебный атлас по средней, новой, новейшей и русской истории, составленный по Шпрунеру, Брейшнейдеру, Крузе, Вольфу, Замысловскому, Устрялову, Павлицеву и др. – СПб., 1879; Учебный атлас по русской истории / сост. Н. Н. Торнау. – СПб., 1894 (14 изданий, последнее – в 1916 г.); Малашкин Н. Д. Учебный атлас по русской истории. – Рязань, 1892.

министративные границы, города, а для ранних этапов – ареалы расселения славянских племен. Карты атласов вообще были слабо заполнены. В частности, карта России XIX в. в одном из наиболее распространенных изданий – атласе Е. Е. Замысловского – была дана даже без железных дорог. Это дало повод известному историку П. Н. Милкокову в рецензии на последнее издание этого атласа назвать его карты «пустыми» в буквальном значении этого слова. Что касается атласов по всеобщей истории, то практически все они являлись переводными¹.

Указанные издания являлись отражением общего состояния российской исторической картографии, сильно отстававшей от уровня развития исторической науки. Особенно показательно это на фоне тогдашнего уровня исторической географии. В начале XX в. было опубликовано несколько курсов лекций по русской исторической географии: М. К. Любавского, С. К. Кузнецова, С. М. Середонина, А. А. Спицына. Из них лишь книга С. М. Середонина была снабжена двумя картами, другие вышли в свет без карт². Не дополнялись картами общие труды и лекционные курсы, такие как труд С. М. Соловьева, курсы В. О. Ключевского, С. Ф. Платонова.

Вместе с тем дореволюционная историография знает и примеры очень содержательных карт, приложенных к некоторым монографиям – Ю. В. Готье, М. М. Богословского, М. К. Любавского³, которые до сих пор не утратили своего научного значения.

Несколько особняком стоят дореволюционные военные атласы, которые готовились специалистами Военно-топографического депо Генштаба. Они отражали ход военных действий наиболее значимых войн как в России, так и в Западной Европе⁴.

В послереволюционное время первой попыткой создать принципиально новое в отечественной исторической картографии стал «Русский исторический

атлас» К. В. Кудряшова, вышедший в 1928 г. и содержащий 58 карт по российской истории. Принципиально новым моментом стало включение в атлас значительного числа карт, посвященных экономической истории – торговым путям, колонизации ряда окраин страны. Работа над атласом заняла у автора полтора десятилетия – в предисловии он указывал, что начал заниматься ею еще в 1910–1912 гг.⁵

Следующим этапом развития советской исторической картографии после публикации известного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) 1934 г. «О преподавании гражданской истории в школах СССР» стало составление исторических карт (как настенных, так и в учебниках) для школ и вузов. Всего их было издано около 60. В их создании активное участие приняли видные историки: Ю. В. Готье, Б. А. Рыбаков, В. А. Сыроечковский, С. Б. Веселовский, И. А. Голубцов.

Если говорить об исторических атласах, то наиболее ранний опыт их составления относится к 1937 г. В первом томе «Большого советского атласа мира» увидели свет несколько исторических карт (карты важнейших географических открытий, раздел мира в конце XVIII и XIX в., административное деление Российской империи на 1914 г., Первая мировая война)⁶. Во втором томе атласа, вышедшем в 1939 г., была помещена 21 карта по истории Гражданской войны⁷.

Однако первые советские исторические атласы вышли только после Великой Отечественной войны. В 1946 г. был выпущен «Атлас карт и схем по русской военной истории» Л. Г. Бескровного⁸. В следующем году увидел свет «Атлас офицера», подготовленный Военно-топографическим управлением Генерального штаба Вооруженных Сил СССР⁹. Атлас состоял из четырех разделов, из которых наиболее обширным был третий, отразивший главные события мировой и российской военной истории начиная с древнейших времен и до окончания Второй мировой войны. Особенно полно были отражены события Гражданской и Великой Отечественной войн. При этом события последней были картографированы впервые именно на картах и схемах «Атласа офицера».

Тогда же вышел и первый советский школьный атлас истории СССР, предназначенный для учащихся 8–10-х классов, в котором впервые, хотя и в схематическом виде, картографически был показан общий процесс исторического развития страны с древнейших времен. Всего в трех частях атласа имелись

¹ См., например: *Твелькмейер К.* Исторический атлас. – СПб., 1851. – Вып. 1–3; *Кремер А.* Исторический атлас / пер. с нем.; с поясн. текстом; под ред. и с доп. проф. А. Трачевского. – СПб.; М., 1904 и др.

² *Любавский М. К.* Историческая география России в связи с колонизацией. – М., 1909 (переизд.: М., 2000); *Кузнецов С. К.* Русская историческая география. – Т. 1: Меря, мещера, мурома, весь. – М., 1910; Т. 2: Мордва. – М., 1912; *Середонин С. М.* Историческая география. – Пг., 1916; *Спицын А. А.* Русская историческая география. – Пг., 1917.

³ *Готье Ю. В.* Замосковский край в XVII в. – М., 1906; *он же.* История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – М., 1913; *Богословский М. М.* Земское самоуправление на Русском Севере в XVII в.: в 2 т. – М., 1909–1912; *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания 1-го статута. – М., 1892; *он же.* Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра. – Л., 1929.

⁴ См.: Атлас сражений XIX века. Период времени с 1820 г. по настоящее время. – СПб., 1894–1897. – Вып. 1–20.

⁵ *Кудряшов К. В.* Русский исторический атлас. – М.; Л., 1928.

⁶ Большой советский атлас мира. – М., 1937. – Т. I.

⁷ Большой советский атлас мира. – М., 1939. – Т. II.

⁸ *Бескровный Л. Г.* Атлас карт и схем по русской военной истории. – М., 1946.

⁹ Атлас офицера. – М., 1947.

102 страницы карт, на которых размещались 94 карты и при них 78 врезок¹.

Следует также отметить изданный в 1959 г. и предназначенный для студентов атлас по истории географических открытий, в котором на 80 листах было помещено около 150 карт, а также даны копии старинных карт².

Первые два послевоенных десятилетия можно без преувеличения назвать «золотой эпохой» советской исторической картографии. Именно в эти годы вышел посвященный истории войн и военно-морского искусства третий том «Морского атласа», на долгие десятилетия ставший во многом непревзойденной и поныне вершиной картографического искусства. Этот том был выпущен в двух частях. Первая часть состоит из 45 листов, содержащих 395 карт и схем, и охватывает период с древности до 1918 г. Во второй части имеется 59 листов, на которых размещена 331 карта. Здесь отражены важнейшие события военной истории от Октябрьской революции 1917 г. до конца Второй мировой войны. В качестве приложений к каждой части третьего тома «Морского атласа» были изданы отдельно описания к картам. В них изложен ход исторических событий, отраженных на картах, даны необходимые пояснения относительно связи событий между собой³.

Официально третий том «Морского атласа» был посвящен военно-морской истории. Но поскольку каждая война велась одновременно и на море, и на суше, составители атласа стремились показать операции как на морском, так и на сухопутном театре военных действий. Поэтому в нем освещается вся военная история России и всего мира от античности до наших дней. При этом, помимо карт, непосредственно посвященных военным действиям, в атлас включены карты, показывающие общеисторическую обстановку, вызвавшую каждую крупную войну. Для отдельных этапов истории России в атласе помещены военно-экономические карты, отражающие зависимость способов ведения войны от развития производства. Широко представлены и политические карты. Сочетание военно-исторических, военно-экономических и политических карт позволило в итоге дать в атласе картографическую картину практически всей истории страны. В целом третий том «Мор-

ского атласа» явился самым крупным произведением советской исторической картографии⁴.

Но в эти годы советская историческая картография развивалась не только в рамках военной истории. В 1949–1958 гг. выходит в свет второе издание «Большой Советской Энциклопедии», для томов которой были выполнены несколько сот исторических карт как по русской, так и всеобщей истории.

Развитие исторической картографии в это время во многом было связано с именем И. А. Голубцова (1887–1966). Ему принадлежит авторство несколько сотен исторических карт начиная с древнейших периодов вплоть до середины XX в., изданных в составе атласов, школьных и вузовских учебников, монографий и статей.

Можно сказать, что любое издание конца 1930-х – начала 1960-х гг., где была помещена та или иная историческая карта, в той или иной степени было связано с именем Ивана Александровича. Несколько лет он являлся консультантом по историческим картам третьего тома «Морского атласа», а настоящими шедеврами картографического искусства являются его подробные карты к академическим многотомным «Очеркам истории СССР», «Истории Москвы», «Всемирной истории»⁵. При всем этом он не имел никакой ученой степени. Только в 1963 г. по настоянию коллег он в возрасте 75 лет решился на защиту кандидатской диссертации, которая по решению диссертационного совета была признана докторской⁶.

В начале 1960-х гг. В. К. Яцунским (1893–1966) была выдвинута идея создания академического исторического атласа СССР, который должен был состоять из двух томов (досоветский и советский периоды). Им же был разработан ориентировочный список карт первого тома атласа из 263 карт⁷. В конце 1962 г. В. К. Яцунский организовал Группу исторической географии в Институте истории АН СССР, которая объединила для работы с этой целью историков союзных республик, археологов, картографов и этнографов. После кончины Виктора Корнелевича эту работу продолжили Л. Г. Бескровный и Я. Е. Водарский⁸.

⁴ См.: Гасс И. П., Шаскольский И. П. Советские исторические атласы // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1969. – Сб. II. – С. 115–121.

⁵ Очерки истории СССР: в 9 т. – М., 1953–1959; История Москвы: в 7 т. – М., 1952–1959; Всемирная история: в 10 т. – М., 1955–1965.

⁶ Голубцов И. А. Вопросы исторической географии, архивоведения, археографии и источниковедения: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1963. – С. 22–26 (список работ по составлению исторических карт).

⁷ Яцунский В. К. Роль исторической географии в разработке важнейших проблем отечественной истории // Вопр. истории. – 1964. – № 12; он же. Исторический атлас СССР // История СССР. – 1967. – № 1.

⁸ Бескровный Л. Г., Водарский Я. Е. Важнейшая задача – создание академического атласа истории СССР // История СССР. – 1977. – № 2. – С. 199–201.

¹ Атлас истории СССР: для ср. шк. / под ред. К. В. Базилевича, И. А. Голубцова, М. А. Зиновьева: в 3 ч. – М., 1948–1950. – Ч. I. – 1948; Ч. II. – 1949; Ч. III. – 1950 (впоследствии он неоднократно переиздавался). См. рецензию на него и на школьные настенные карты по истории: Каравалева З. Ф. Учебные исторические карты и атласы // Преподавание истории в школе. – 1952. – № 3. – С. 120–122.

² Атлас истории географических открытий и исследований. – М., 1959.

³ Морской атлас: в 3 т. – М., 1950–1963. – Т. III: Военно-исторический: в 2 ч. – Ч. I. – 1958; Ч. II. – 1963; Описания к картам: в 2 ч. – [М.], 1959, 1966. – Ч. I. – 1959; Ч. II. – 1966.

К сожалению, это издание так и не увидело свет, хотя к концу 1980-х гг. первый том атласа был в значительной части закончен. Главной причиной этого стала высокая трудоемкость тогдашней технологии составления карт, основными этапами которой являлись подготовка картографической основы, создание составительского макета и только потом издательского оригинала карты, что приводило к большим финансовым затратам.

Все это в итоге привело к тому, что 70–80-е гг. XX в. стали временем определенного застоя для советской исторической картографии. В основном она использовала ранее достигнутые результаты. В частности, составленные для второго издания «Большой Советской Энциклопедии» карты были повторены (иногда – с некоторыми уточнениями) в «Советской исторической энциклопедии», третьем издании «Большой Советской Энциклопедии». Из относительно новых изданий к юбилеям выходили в свет историко-партийные атласы, которые неоднократно переиздавались («Ленин: Историко-биографический атлас», «Великий Октябрь», «Города-герои Великой Отечественной войны», «История Коммунистической партии Советского Союза» и др.)¹.

Первые годы XXI в. стали в России началом нового этапа в развитии исторической картографии. В значительной степени это было связано с изменением технологий составления карт, когда вместо кропотливого ручного рисования карт пришли электронные методы их составления, а также оцифровки старых карт.

В первую очередь увидели свет атласы по военной истории. Связано это было с тем, что большая часть карт, созданных в советское время, была посвящена именно истории войн и сражений. В 2003, а затем в 2006 г. вышел «Военно-исторический атлас России IX–XX вв.», содержащий более 600 карт². В 2005 г. увидел свет атлас «Великая Отечественная война 1941–1945 гг.», где помещено 180 карт, посвященных всем значимым военным операциям войны³. Также предпринимались попытки издания переводных атласов по военной истории⁴.

Определенным шагом в развитии российской исторической картографии стало издание «Нацио-

нального атласа России» в четырех томах. Истории и культуре посвящен четвертый том атласа, вышедший в 2008 г.⁵

Раздел «История» включает 14 подразделов, сформированных в хронологическом порядке начиная с древнейших археологических культур и заканчивая характеристикой России в начале XXI в. В общей сложности сюда вошло более 250 карт и схем. Раздел «Культура» состоит из двух подразделов: «Культурное и природное наследие России» и «Современная культура», состоящих из более 300 карт и планов.

Появление «Национального атласа России» вызвало волну подражаний в бывших союзных республиках. Во многом этому способствовало мнение, что наличие у страны своего собственного национального атласа в определенной степени является признаком ее суверенитета. Укажем на «Национальный атлас Украины», в котором помещены, помимо общегеографических, около 80 исторических карт, посвященных разным историческим периодам начиная от эпохи палеолита до современности⁶. Другим подобным изданием является «Большой атлас Казахстана», где даны более 120 исторических карт⁷. Кыргызстан удовлетворился относительно небольшим «Историко-культурным атласом Кыргызстана», куда вошли 45 исторических карт⁸.

Параллельно с созданием национальных атласов отдельных стран наметилась и другая тенденция – создание региональных исторических атласов. Если говорить только о России, отметим изданный Сибирским отделением РАН «Сибирь. Атлас Азиатской России», содержащий более 120 исторических карт⁹, выпущенный в Коми научным центром Уральского отделения РАН «Атлас Республики Коми» с 40 историческими картами¹⁰, изданный МГУ им. М. В. Ломоносова «Большой атлас Москвы» с более чем 400 историческими картами и схемами¹¹, «Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004)», состоящий из 50 карт¹².

Но насколько подобные атласы явно представительского характера (украинский атлас содержит

¹ Ленин: ист.-биограф. атлас. – М., 1970 (переизд.: 1972, 1980, 1983, 1985); Великий Октябрь. – М., 1987 (переизд. 1988); Города-герои Великой Отечественной войны. – М., 1975 (переизд.: 1980, 1983, 1985, 1988, 1990); История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1976 (переизд.: 1979, 1982, 1983, 1984, 1985, 1988); Образование и развитие Союза СССР: атлас. – М., 1972; Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина: атлас. – М., 1974 (переизд.: 1984, 1986).

² Военно-исторический атлас России. IX–XX вв. / авт.-сост. И. И. Максимов. – М., 2003 (2-е изд. – М., 2006).

³ Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: атлас. – М., 2005.

⁴ Атлас военной истории / пер. с англ. О. В. Сухаревой. – М., 2007.

⁵ Национальный атлас России: в 4 т. – М., 2008. – Т. 4: История. Культура / гл. ред. тома Ю. А. Веденин; отв. ред.: Е. М. Регентова (раздел «История»), Е. Н. Лазарева (раздел «Культура»).

⁶ Національний атлас України. – Київ, 2007; Національний атлас України: додат. том: тексти і легенди карт. – Київ, 2007.

⁷ Большой атлас Казахстана. – М.; Алматы, 2011.

⁸ Историко-культурный атлас Кыргызстана. – М.; Бишкек, 2001.

⁹ Сибирь. Атлас Азиатской России. – Новосибирск; М., 2007.

¹⁰ Атлас Республики Коми. – М., 2011.

¹¹ Большой атлас Москвы. – М., 2012.

¹² Цуццев А. А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004). – М., 2007.

440 страниц, а казахский – почти 900 страниц большого формата) ценны с научной точки зрения?

Очевидно, что термины «национальный атлас», «большой атлас» применительно к историческим картам должны подразумевать, что в них собрана вся их совокупность, отражающая все этапы истории страны. Но это далеко не так.

Если говорить о России, то в 2010 г., уже после выхода четвертого тома «Национального атласа», издательством «АСТ» был издан «Полный исторический атлас России», куда вошла значительная часть подготовленных для академического атласа истории СССР карт. Правда, они были изданы в виде авторских макетов, а там, где обнаруживались хронологические лакуны, были использованы карты из других изданий. Всего в атлас вошло более 400 карт, т. е. почти в два раза больше, чем в российском национальном атласе¹.

К сожалению, тот факт, что том атласа готовился двумя разными группами исследователей, привел к известному дублированию тем. К примеру, в разделе «История» дается характеристика основных археологических культур, а сведения об археологических памятниках помещены в разделе «Культура». Оба раздела тома заканчиваются хронологическими таблицами важнейших дат и событий. Но они в определенной мере повторяют друг друга, и даты предпочтительнее было бы дать в единой таблице. Карты сопровождаются довольно большими текстовыми пояснениями. При этом не совсем понятным является подбор карт и планов тех или иных культурных объектов – к некоторым из них даются как описания, так и карты и планы, в других случаях имеется только описание. Видимо, это было связано с отсутствием картографического материала на эти объекты культурного наследия.

Аналогичную неполноту подбора карт видим и в современной украинской исторической картографии. В 2012 г., через пять лет после выхода «Национального атласа Украины», свет увидел «Атлас истории Украины», состоящий из более чем 140 карт, охватывающих период от палеолитических культур до 2010 г., т. е. также почти в два раза больше, чем в национальном атласе². Примерно такая же пропорция характерна и для «Атласа Республики Коми». В ранее изданном «Историко-культурном атласе Республики Коми» имеется более 70 исторических карт³.

Перечисленные выше издания заметно отличаются не только по объему, но и уровню подготовки. К примеру, в казахском атласе и ряде других в большинстве карт отсутствует масштаб, не дана сетка меридианов и широт. Для целого ряда исторических периодов авторы подобных изданий не стали утруждать себя составлением исторических карт, а воспользо-

вались оцифрованными копиями изданных в XIX–XX вв. общегеографических и специальных карт.

Вопрос о том, как относиться к публикации оцифрованных старых карт, требует специального рассмотрения. С одной стороны, он вводит в научный оборот целый пласт ранее малодоступных картографических источников. На наш взгляд, включение в исторические атласы старинных карт, раскрывающих тему – как изменялись представления людей прошлого о географическом пространстве, вполне оправдано с иллюстративной точки зрения. Именно в этом качестве широко известны недавно переизданные атласы С. У. Ремезова⁴. С другой стороны, включение в исторические атласы без всякой переработки ранее изданных карт XIX–XX вв. представляется нам не совсем верным, поскольку сами по себе они являются историческими источниками, требующими от исследователей определенной критики.

При знакомстве с вышеперечисленными изданиями также встает вопрос: насколько они соответствуют самому понятию атласа? К примеру, «Большой атлас Москвы», кроме 400 карт и схем, содержит свыше 1500 иллюстраций и занимает ровно 1000 страниц большого формата. По сути, перед нами хорошо иллюстрированная научно-популярная книга, в которой карты и планы города хотя и занимают заметное место, но все же отходят на второй план. Примерно такого же плана изданный при участии Центра военной истории Института российской истории РАН атлас «Москва. 1941–1945», содержащий 120 карт, более 1000 фотографий, репродукций и копий документов на 320 страницах⁵.

Данная тенденция идет от современной западно-европейской исторической картографии. Для примера приведем изданный «Атлас Великого ирландского голода 1845–1852 гг.», который на 710 страницах содержит более 200 карт и значительное число иллюстраций. По сути, он представляет собой научную монографию со специальным научным аппаратом, сопровождающуюся значительным числом карт⁶. Подобные издания начинают появляться и в российской картографии. Это можно видеть на примере изданной музеем-заповедником «Московский Кремль» монографии И. А. Воротниковой и В. М. Неделина «Кремль, крепости и укрепленные монастыри Русского государства XV–XVII веков. Крепости Центральной России»⁷. И хотя в названии этой книги отсутствует

¹ Полный исторический атлас России. – М., 2010.

² Атлас історії України. – Київ, 2012.

³ Историко-культурный атлас Республики Коми. – М., 1997.

⁴ Ремезов С. У. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 году: в 2 т. – М., 2004; он же. Служебная чертежная книга. – Тобольск, 2006; он же. Хорографическая чертежная книга Сибири Семена Ульяновича Ремезова. – Тобольск, 2011.

⁵ Москва. 1941–1945: атлас. – М., 2011.

⁶ Atlas of the Great Irish Famine, 1845–1852. – Cork, 2012.

⁷ Воротникова И. А., Неделин В. М. Кремль, крепости и укрепленные монастыри Русского государства XV–XVII веков. Крепости Центральной России. – М., 2013.

слово «атлас», по своей структуре она приближается к западноевропейским атласам.

Во многом подобная структура издания связана с особенностями западной исторической картографии. Не секрет, что всякая историческая карта является достаточно условной: к примеру, отразить на карте абсолютно точно все передвижения войск в ходе сражения или марша просто нереально. Поэтому западноевропейские картографы, в отличие от привычных нам исторических атласов, не помещают стрелок, обозначающих передвижения войск, а дают своего рода контурную карту (но только с подписями населенных пунктов и рек). Данный подход подразумевает наличие в атласе обширной текстовой части, в которой подробно описываются те или иные события. Сверяясь с текстом, читатель находит интересующие его пункты и тем самым создает для себя историко-пространственное представление о том или ином театре военных действий или военной кампании. В данном случае карты атласа занимают явно вспомогательное положение по сравнению с текстом.

Русская картографическая традиция носит другой характер – в ней карты занимают главенствующее место, а текст (если он есть вообще) играет лишь роль пояснений. В качестве примеров современных подобных изданий приведем региональные атласы по истории Алтайского края и Тамбовской области¹.

В будущем эти две картографические традиции, видимо, будут сближаться.

По сравнению с рассмотренными историческими атласами других стран «Большой исторический атлас Беларуси» имеет ряд важных достоинств. Следует отметить тщательность его подготовки. Спецификой исторических карт всегда являлась сложность их составления. Помимо знания конкретного исторического материала, который кладется в основу той или иной карты, ее автору необходимо учитывать массу других, на первый взгляд мелких вещей, о которых историк иногда просто не задумывается. Это касается государственных и административных границ, названий географических объектов, их локализации, географии путей сообщения и т. п. Неспециалисту

может показаться, что эти вещи имеют лишь косвенное отношение к теме карты, но без них ее просто нельзя вычертить. Отметим также прекрасную техническую проработку карт, отбор и генерализацию помещенных на них сведений, выбор условных знаков, – словом, все то, что облегчает их чтение.

Отдельным разделом атласа стало включение в него старинных карт конца XIII – XVIII в., на которых видно, как менялись представления картографов о территории современной Беларуси и окружающих стран на протяжении нескольких столетий. При этом они даны не в виде иллюстраций из одной-двух карт, как это часто бывает в исторических атласах, а в виде практически исчерпывающей подборки из почти 50 карт. Это позволяет наглядно проследить, как менялись географические представления о территории Беларуси начиная со времен Птолемея.

Особо следует выделить включение в атлас двух генеральных карт, выполненных в топографическом масштабе (1 см = 3 км), состоящих из 51 листа и показывающих владельческую принадлежность практически всех известных по историческим источникам населенных пунктов Беларуси на два хронологических среза. В первом томе помещена карта «Белорусские земли в XVI в.», где даны сведения о 5 тыс. населенных пунктов, в том числе – 4,3 тыс. на территории современной Республики Беларусь. Вторая карта «Белорусские земли в конце XVIII в.» содержит данные о более чем 22 тыс. населенных пунктах, включая 17,3 тыс. в современных границах Беларуси. Столь подробное историческое картографирование значительной территории выполнено впервые на всем постсоветском пространстве (применительно к российским историческим картам можно лишь указать на работы В. С. Кусова (1935–2009), занимавшегося картографированием территории Москвы и Подмосковья²).

Говоря о значении «Большого исторического атласа Беларуси» в целом, следует пожелать успехов белорусским коллегам в дальнейшей работе. Будем надеяться, что после завершения всего атласа он станет примером для подобных изданий в других странах.

¹ *Бородаев В. Б., Контев А. В.* Исторический атлас Алтайского края: картограф. материалы по истории Верхнего Приобья и Прииртышья (от античности до начала XXI в.). – 2-е изд., испр. и доп. – Барнаул, 2007; Атлас по истории Тамбовского края. – Тамбов, 2009.

² *Кусов В. С.* Земли Московской губернии в XVIII веке: карты уездов. Описания землевладений. – М., 2004.

*Эмануіл Іофе,
прафесар Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка,
доктар гістарычных навук (Мінск, Беларусь)*

ПРЫКЛАД ІНАВАЦЫЙ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУЦЫ

Рэцэнзія на выданне: «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2011–2012. – Кн. 1 / А. А. Каваленя [і інш.]; рэдкал. А. А. Каваленя [і інш.]. – 2011. – 584 с.; Кн. 2 / М. У. Смяховіч [і інш.]; рэдкал. А. А. Каваленя [і інш.]. – 2012. – 654 с.

Набыццё Рэспублікай Беларусь у 1991 г. суверэнітэту садзейнічала росту цікавасці да гісторыі беларускай дзяржаўнасці сярод шырокіх колаў грамадскасці нашай краіны. Адначасова перад айчыннымі навукоўцамі паўстала даволі складаная задача ўсебаковага і аб'ектыўнага асэнсавання гераічных і трагічных старонак гісторыі беларускага народа.

Можна зразумець і цалкам пагадзіцца з неаднаразова выказанай думкай, што дзяржава, якая фінансуе навуковыя праграмы, мае права чакаць ад беларускіх навукоўцаў плённай выніковай працы, у тым ліку і ад навукоўцаў АДДзялення гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі. У складзе гэтага АДДзялення выконваюць заданні дзяржаўных праграм і супрацоўнікі Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Зацікаўленая грамадскасць добра памятае, што ў 2003–2005 гг. на старонках сродкаў масавай інфармацыі, у міністэрскіх кабінетах і на самым высокім дзяржаўным узроўні разгарнуліся дыскусіі, падчас якіх абмяркоўвалася пытанне якасці гістарычнай літаратуры: падручнікаў для вучняў, дапаможнікаў для студэнтаў ВНУ, калектыўных навуковых выданняў і г. д.

Ужо ў той час выказвалася думка, што трэба падрыхтаваць новае пакаленне навуковых выданняў, прысвечаных адлюстраванню гісторыі беларускага народа. Прайшоў час, і ў пачатку 2009 г. у выдавецтве «Беларуская навука» выйшаў «Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе» пад рэдакцыяй доктара гістарычных навук, прафесара А. А. Кавалені. На аснове аналізу гістарыяграфіі дадзенай надзвычай важнай і вельмі актуальнай праблемы айчыннай гісторыі і новых крыніц аўтарскі калектыў паспрабаваў асэнсаваць і адлюстраваць складаны працэс генезісу беларускай дзяржаўнасці ў XX ст. Такім чынам, першы крок на шляху асэнсавання гісторыі беларускай дзяржаўнасці быў зроблены. Але праца ў гэтым кірунку яшчэ не была завершана. У «Нарысе гісторыі беларускай дзяржаўнасці...» адсутнічала адзіная канцэпцыя і лагічная ўзаемасувязь паміж рознымі параграфамі, а асвятленне некаторых пытанняў насіла фрагментарны характар. Дарэчы, гэта прызнаваў і сам аўтар «Уводзін» М. У. Смяховіч, падкрэсліваючы: «Зразумела, дасведчаны чытач

заўважыць, што некаторыя праблемы, звязаныя з рухам беларусаў да набыцця ўласнай дзяржаўнасці ў XX стагоддзі, не знайшлі свайго адлюстравання ў падрыхтаванай працы» [6, с. 7].

Разам з тым мэтанакіраваная работа па даследаванні гісторыі беларускай дзяржаўнасці працягвалася. І вось, на працягу 2011–2012 гг. на паліцах кніжных магазінаў з'явілася выданне ў дзвюх кнігах «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.», падрыхтаванае супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі ў рамках выканання Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў на 2006–2010 гг. «Гісторыя беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры» (навуковы кіраўнік праграмы – доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Каваленя, навуковы кіраўнік задання «Станаўленне і развіццё беларускай дзяржаўнасці ў геапалітычных працэсах XIX–XX стст.» – кандыдат гістарычных навук, дацэнт М. У. Смяховіч).

Адразу адзначу, што гэта не шэраговы твор беларускай гістарыяграфіі, на старонках якога ідзе размова на адпаведную тэму. Гэта новае слова ў беларускай гістарыяграфіі, сапраўдны інавацыйны праект, якога даўно чакалі не толькі ўласна навукоўцы, прафесійныя гісторыкі, але і шырокія колы зацікаўленай грамадскасці. Інавацыйны не толькі па намінацыі праекта, які быў выкананы таксама ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі, а ў першую чаргу па змесце і сутнасці падрыхтаванага выдання.

Што маецца на ўвазе, калі ідзе гаворка аб інавацыйнай сутнасці гэтага выдання? Перш за ўсе, гэта вынікі праведзенага даследавання, уласобленыя на старонках «Гісторыі беларускай дзяржаўнасці». Упершыню ў айчыннай гістарыяграфіі навукоўцы паспрабавалі знайсці адказы на пытанні: што такое ёсць беларуская дзяржаўнасць як навуковая катэгорыя, у якіх формах адбывалася эвалюцыя нашай дзяржаўнасці, якія векавыя гістарычныя працэсы з'яўляліся эвалюцыйным «механізмам» руху беларускай этнацыянальнай супольнасці па полі дзяржаўнасці, сацыяльнай сталасці і самадэстатковасці?

Падкрэслію, што знайсці адказы на гэтыя пытанні аўтарскаму калектыву названай фундаментальнай

працы было зусім няпроста. Да прыкладу, да з'яўлення рэцэнзаванага выдання ў даследчыцкай практыцы паняцці «дзяржава» і «дзяржаўнасць» па прадмеце, яго анталогіі ўспрымаліся як сінонімы. Даследчыкі, якія апрацоўвалі прадметнае поле дзяржаўнасці, з чым толькі не атаясамлівалі апошнюю – і з дзяржаўным уладкаваннем грамадства, прыхільнасцю яго прынцыпам, і з дзяржаўным ладам ці дзяржаўнай арганізацыяй, і з дзяржавай увогуле, і з дзяржавай вызначанага гістарычнага тыпу, этапамі яе развіцця, і з механізмамі дыктатуры вызначанага класа і інш. [8, с. 129]. «Такі падыход у навуковай літаратуры мае настолькі шырокае хаджэнне, што не выклікае сумніву ў чытачоў», – адзначаў у вучэбным дапаможніку для студэнтаў ВДУ У. І. Маліноўскі [5, с. 28].

Аўтары рэцэнзуемага твора прыйшлі да высновы, што **«беларуская дзяржаўнасць як катэгорыя гістарычнай навукі – гэта права этнацыянальнай супольнасці, патэнцыяльная здольнасць і магчымасць яе нацыянальнай эліты (палітычнай, эканамічнай, навуковай, культурнай) да працяглага самастойнага гістарычнага існавання», а «дзяржава (дзяржаўнае ўтварэнне) – канкрэтна-гістарычная форма рэалізацыі гэтага права ў часе і прасторы»** [4, с. 502, 601].

На думку рэцэнзента, вызначэнне гісторыкамі зместу і сутнасці паняцця «дзяржаўнасць» – важнае навуковае адкрыццё, якім змогуць карыстацца прававеды, палітолагі, сацыёлагі, спецыялісты іншых галін ведаў. Такі падыход да даследавання тэмы абумовіў і іншае – магчымасць вызначыць формы беларускай дзяржаўнасці. Аўтары калектыўнай манаграфіі падкрэслілі, што «беларуская дзяржаўнасць як адзінае цэлае знайшла ўвасабленне ў дзвюх формах – гістарычнай і нацыянальнай» [4, с. 601]. «Полацкая, Тураўская і Кіеўская Русь – гэта ў аднолькавай ступені першыя гістарычныя формы дзяржаўнасці, якія былі ўтвораны на тэрыторыі беларускіх зямель. Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае, куды ўваходзілі беларускія землі, – гэта другая гістарычная форма дзяржаўнасці. Трэцяя гістарычная формай была дзяржаўнасць Рэчы Паспалітай. Расійская імперыя і яе дзяржаўнасць не былі беларускімі, але яны існавалі на беларускіх землях.

...Гістарычныя формы дзяржаўнасці на беларускіх землях належалі не толькі народу Беларусі, але і іншым народам, на тэрыторыі пражывання якіх гэтыя формы таксама існавалі. Таму гістарычныя формы дзяржаўнасці былі шматнацыянальнымі. Нацыянальная форма дзяржаўнасці – гэта такая форма, у якой закладзены нацыянальны змест тытульнага этнасу.

Адпаведна нацыянальныя формы дзяржаўнасці былі ўласцівы XX ст.», – адзначаецца ў рэцэнзуемым выданні [3, с. 7, 8].

Такім чынам, працытаваны з «Гісторыі беларускай дзяржаўнасці» матэрыял дае ўсе падставы для рэцэнзента зрабіць выснову, што аўтарскім калектывам **упершыню ў беларускай гістарыяграфіі**

была распрацавана і рэалізавана ў форме калектыўнай манаграфіі новая канцэпцыя гісторыі развіцця беларускай дзяржаўнасці, гэта тое дасягненне, якое дае магчымасць вызначыць інавацыйную сутнасць выкананай працы.

Каб убачыць розніцу ў навуковых падыходах да праблемы дзяржаўнасці, дастаткова разгледзіць іншы сучасны калектыўны манаграфічны твор «Гісторыя Беларусі» ў 6 тамах. У томе 2 «Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага» названага выдання сцвярджаецца, што Вялікае Княства Літоўскае «можа разглядацца не толькі як літоўская, але як і беларуская дзяржава, дзе вектары культурнага развіцця беларускага этнасу і дзяржавы ў цэлым да канца XVI ст. практычна супадалі» [1, с. 639]. У томе 6 вызначана, што «асноўная падзея гісторыі Беларусі канца XX ст. звязана з аднаўленнем беларускай дзяржаўнасці, якая адсутнічала на працягу некалькіх стагоддзяў, у час знаходжання беларускіх зямель у складзе першай Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі» [2, с. 690]. Адначасова на старонках гэтага выдання падкрэслена, што БССР з'яўлялася толькі «своеасаблівай формай беларускай дзяржаўнасці» [2, с. 688].

Па гэтым пытанні меркаванні і высновы некаторых асобных даследчыкаў блізкія да падыходаў аўтараў 6-томнай «Гісторыі Беларусі». Да прыкладу, У. І. Маліноўскі ў сваім дапаможніку адзначаў, што Вялікае Княства Літоўскае з сярэдзіны XIII ст. і да канца XIV ст. было «літоўска-беларускай дзяржавай», а з 50-х гг. XIV ст. «яно ператварылася ў беларуска-літоўскую, а затым у поліэтнічную дзяржаву» [5, с. 71]. «Большасць сучасных даследчыкаў шукае вытокі дзяржаўнасці Беларусі ў часах Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (другая палова XIII – XVIII ст.), або яшчэ раней – у перыяд Полацкага княства», – адзначае А. Ф. Рацько [7, с. 95].

З іншага боку, узнікае пытанне: якія працэсы ў дачыненні да дзяржаўнасці развіваліся на працягу XIX ст. у Расійскай імперыі, калі спрадвечная тэрыторыя рассялення беларусаў знаходзілася ў яе складзе? І ў гэтым выпадку навукоўцы наватарскі падыход да пошуку адказу на пастаўленае пытанне.

Ужо структурная пабудова кнігі 1 сведчыць, што яе аўтары вельмі ўзважліва аднесліся да вызначэння аб'екта і прадмета даследавання. Яны акрэслілі, што аб'ектам даследавання з'яўляецца «тэрытарыяльна-палітычнае ўладкаванне, грамадскае і нацыянальна-дзяржаўнае жыццё беларускага краю», а прадметам даследавання – «сацыяльная дзейнасць, барацьба народа за нацыянальнае самавызначэнне, нацыянальную і па форме, і па сутнасці дзяржаўнасць» [3, с. 8]. Калі прадметам даследавання была абрана сацыяльная дзейнасць, барацьба народа за нацыянальную дзяржаўнасць, зусім лагічным было і тое, што аўтарскі калектыў паспрабаваў вызначыць і абгрунтаваць гістарычныя перадумовы і заканамернасці, якія садзейнічалі выпяванню ідэі дзяржаўнасці. Спачатку ў грамадскім асяроддзі: на ўніверсітэцкіх і царкоўных

кафедрах, шляхецкіх сходах і пасяджэннях масонскіх лож, у асяродку дваранскага кіравання і сялянскага самакіравання, а затым на ўзроўні ўрадавых структур Расійскай імперыі, уключаючы асобу расійскага імператара. Гэты працэс адлюстраваны ў параграфі 4.1 «Пытанне дзяржаўнасці ў геапалітычных працэсах і грамадскім жыцці беларуска-літоўскіх зямель (канец XVIII ст. – сярэдзіна 60-х гадоў XIX ст.)» (аўтары М. Смяховіч, А. Філатава). На аснове прафесійнага аналізу фактаў і падзей, звязаных з еўрапейскай геапалітыкай гэтага перыяду, зроблены высновы, што «пытанне дзяржаўнасці беларуска-літоўскіх зямель прысутнічала ў еўрапейскай геапалітыцы і грамадскай думцы Расіі і Польшчы. Яно было ў цэнтры ўвагі грамадства гэтых зямель.

...Нявырашанасць пытання дзяржаўнасці беларуска-літоўскіх зямель узмацняла ваенна-палітычнае супрацьстаянне і супрацьборства ў Еўропе, абвастрала міждзяржаўныя і міжнародныя адносіны.

<...>

Пытанне дзяржаўнасці, звязанае з аднаўленнем Польшчы, было цэнтральным у дзейнасці масонскіх і іншых тайных таварыстваў на тэрыторыі беларуска-літоўскіх зямель у канцы 1810 – пачатку 1820-х гадоў і ў падзях паўстання 1830–1831 гг., а потым «у рэвалюцыйным руху Расіі 1840–1850 гг. прысутнічала ідэя магчымасці аднаўлення дзяржаўнасці беларуска-літоўскіх губерняў шляхам пабудовы новаўтворанай дзяржавай федэратыўных адносін з Расіяй». У час паўстання 1863–1864 гг. «некаторая частка дваранства беларуска-літоўскіх зямель падтрымлівала думку аб аўтаноміі Літвы... Але канцэпцыя пераходу да незалежнай дзяржавы яшчэ не атрымала пэўнага сацыяльна-палітычнага статусу ні ў ідэалогіі, ні ў практычнай дзейнасці грамадства» [3, с. 225, 226].

З гэтых высноў вынікае, што галоўнай перашкодай на шляху да выпявання ідэі беларускай дзяржаўнасці была нявырашанасць пытання станаўлення і развіцця беларускай нацыі і нацыянальнай эліты, менавіта тых асоб, якія былі б здольныя стаць носьбітамі ідэалогіі дзяржаўнасці, распачаць практычную арганізацыйна-палітычную працу па рэалізацыі гэтай ідэалогіі ў сацыяльным жыцці грамадства. Таму значную ўвагу аўтары выдання надалі адлюстраванню працэса станаўлення і развіцця беларускай нацыі як сацыяльнай і геапалітычнай з’явы ва ўмовах пераходу да індустрыяльнага грамадства.

Разглядаючы заканамернасці і асаблівасці ў развіцці нацыяўтваральных працэсаў на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў, аўтары зрабілі прынцыпова важныя высновы. Па-першае гэтыя працэсы адбываліся «ў вострай ідэалагічнай барацьбе» з афіцыйна-дзяржаўнай ідэалогіяй і прапагандай заходнерусізму [3, с. 176], галоўнай ідэяй апошняга якраз была агульнасць этнічных каранёў, гісторыі, моўная блізкасць і адзіная вера трох усходнеславянскіх народаў – рускіх, украінцаў і беларусаў, што «прадугледжвала і адзінства дзяржаўнае» [3, с. 227]. Але

як ідэалогія заходнерусізму, так і ідэалогія краёвасці «стаць дамінаючымі так і не здолелі», яны засталіся «поглядамі меншасці». У сваю чаргу, ідэалагічнае супрацьборства паміж імі «садзейнічала нацыянальнаму самаасэнсаванню беларусаў і іх кансалідацыі. Гэта быў той імператыву, дзякуючы якому разгортваўся складаны і супярэчлівы працэс крышталізацыі нацыянальнай культуры, адукацыі і навукі, які станоўча паўплываў на фарміраванне нацыянальнай палітычнай эліты, што змагла сфармуляваць ідэю беларускай дзяржаўнасці і распаўсюдзіць яе ў беларускім грамадстве» [3, с. 234].

Важнае канцэптuallyна-інавацыйнае значэнне мае разгляд праблемы фарміравання беларускай нацыянальнай ідэі ў канцы XIX ст., зроблены М. Сташкевічам, які прыйшоў да высновы, што «перыяд беларускага нацыянальнага адраджэння, пачатак якому паклала паўстанне 1863 г., завяршыўся ў 90-я гады XIX ст., г. зн. тады, калі беларускія народнікі надалі нацыянальна-дзяржаўнай ідэі форму палітычнай праграмы і распачалі крокі па яе рэалізацыі. Пры адсутнасці ў беларусаў сваёй дзяржаўнасці, самастойных форм палітычнага і эканамічнага жыцця барацьба дэмакратычнай інтэлігенцыі за нацыянальна-культурнае адраджэнне з’явілася рэальнай дзейнасцю, аб’яднальным фактарам, яна была накіравана на захаванне самабытнасці беларускага народа, вяла да абуджэння яго палітычнай і нацыянальнай самасвядомасці.

Беларускі нацыянальны рух нараджаўся і развіваўся пад знакам ідэі нацыянальнага адраджэння» [3, с. 242–243].

Складаны і супярэчлівы працэс фарміравання нацыянальнай эліты асветлены ў параграфі 2.2 «Самакіраванне ў беларуска-літоўскіх губернях» (аўтары Т. Грышкевіч, І. Дрывень, А. Жытко, С. Талмачова). Нельга не пагадзіцца з высновай, зробленай па выніках асветлення гістарычнага працэсу, звязанага з правядзеннем рэформ 1860–1870 гг.: «...ў цэлым выбарчая сістэма, гаспадарчая і культурная дзейнасць органаў саслоўнага і бессаслоўнага самакіравання садзейнічалі фарміраванню грамадзянскай і палітычнай актыўнасці насельніцтва». Гэта стварала сацыяльныя перадумовы, якія садзейнічалі «фарміраванню нацыянальнай палітычнай эліты» [3, с. 144]. У такім даследчыцкім кірунку гэтая тэма таксама разглядалася навукоўцамі ўпершыню.

У параграфі 4.3 «Вызначэнне праблемы беларускай дзяржаўнасці ў праграмных дэкларацыях грамадскіх рухаў у канцы XIX ст.», 4.4 «Пытанне дзяржаўнасці ў праграмах і дзейнасці палітычных партый і арганізацый у пачатку XX ст.» (аўтар М. Сташкевіч) вялікая ўвага нададзена адлюстраванню працэсу трансфармацыі ідэі беларускай дзяржаўнасці ў кірунку стварэння асэнсаванай палітычнай праграмы, нацэленай на згуртаванне нацыянальнай эліты. У сувязі з тым, што напрыканцы XIX ст. беларусы не мелі «кансалідаванай нацыянальнай буржуазіі» [3, с. 249], фарміраванне нацыянальнай эліты адбывалася

на пазакласавай аснове. Аб гэтым сведчыць сацыяльны склад Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ). Гэтая партыя «аб'ядноўвала прадстаўнікоў розных сацыяльных пластоў беларускага народа, сярод якіх пераважалі выхадцы з састава шляхты, заможнага асяроддзя сялянства, інтэлігенцыі» [3, с. 248].

Як вядома, класавыя інтарэсы ў беларускай шляхты і беларускага сялянства былі супрацьлеглыя. Узнікае пытанне: якая рэвалюцыйная сацыяльная па тым часе ідэя аб'ядноўвала іх у адной партыі? Ідэя ліквідацыі класавай эксплуатацыі ці ідэя барацьбы за нацыянальную дзяржаўнасць? У выніку глыбокага і ўсебаковага аналізу гістарычных фактаў і падзей, звязаных з дзейнасцю БСГ, «нашаніўцаў», гісторыі выбарчых кампаній і дзейнасці дэпутатаў Дзяржаўнай думы (1906–1917 гг.), абраных ад беларуска-літоўскіх губерняў, аўтары параграфу 4.5 і 4.6 (А. Унучак, М. Забаўскі) прыйшлі да высновы, што «для “нашаніўцаў” нацыя і дзяржаўнасць былі важнейшыя за класавасць, хоць яны і мелі сацыялістычны светапогляд» [3, с. 273], а «ідэя сацыяльнай кансалідацыі паміж беларускім рабочым і сялянскім рухам і мясцовым дваранствам беларуска-літоўскіх губерняў на глебе барацьбы за аўтаномнае ўладкаванне краю была той рухаючай сацыяльнай сілай, якая садзейнічала ўнутранаму разбурэнню Расійскай імперыі» [3, с. 296]. Менавіта сацыяльная кансалідацыя розных пластоў беларускага насельніцтва ў пачатку XX ст. на грунце барацьбы за ўласную дзяржаўнасць засведчыла, што працэс утварэння нацыянальнай эліты завяршыўся.

Пасля перамогі Лютаўскай рэвалюцыі на парадку дня прадстаўнікоў беларускай эліты было пытанне выбару шляху практычнай рэалізацыі ідэі нацыянальнай дзяржаўнасці: ці з дапамогай расійскага парламентарызму, ці на аснове рэалізацыі волі свайго народа праз скліканне ўсебеларускага сходу. Вывучэнне шырокага кола крыніц, розных гістарыяграфічных думак дазволіла абгрунтаваць выснову: пасля Лютаўскай рэвалюцыі «практычна ўсе партыі і арганізацыі заяўлялі аб сваім выключным праве на выяўленне інтарэсаў беларускага народа» [3, с. 331]. Аднак у далейшым менавіта прынцып «выключнага права» прывёў да расколу нацыянальнай эліты і беларускага нацыянальнага руху ў пытанні аб шляхах барацьбы за дзяржаўнасць. У выніку ідэя ўвасаблення дзяржаўнасці ў форме стварэння беларускай нацыянальна-тэрытарыяльнай адзінкі ў складзе Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі «не была рэалізавана» [3, с. 330].

Пасля перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі ў беларускім нацыянальным руху ўсё большую ролю сталі адыгрываць два фактары: геапалітычны – у сувязі з працэсам выхаду большавіцкай Расіі з сусветнай вайны, і класавы – у сувязі з характарам новай улады Савецкай Расіі. Гэтыя фактары непасрэдным чынам паўплывалі на працу і вынікі I Усебеларускага з'езда. У час працы гэтага форуму адмоўную ролю зноў адыграў прынцып «выключнага права», таму

што дэлегаты з'езда ізноў апынуліся перад вырашэннем праблемы «стварэння самастойнай дзяржавы ці ўваходжання ў склад Савецкай Расіі» [3, с. 345]. «Адсутнасць адзінства па прынцыповых пытаннях, сутыкненне дзвюх дыяметральных супрацьлеглых пазіцый рабілі практычна немагчымым прыняцце рэзалюцыі па пытанні нацыянальнага самавызначэння Беларусі... У фокусе спрэчак апынулася паняцце “Беларуская рэспубліка”... З'езд яскрава засведчыў, што дамінацыя сацыяльнага над нацыянальным» заставалася галоўнай рысай развіцця беларускага нацыянальнага руху і пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі [3, с. 345–347]. Але бяспрэчным было і іншае: нягледзячы на тое, што беларуская нацыя атрымала права на стварэнне дзяржавы і ў яе эліты была магчымасць для гэтага, яна (эліта) у снежаньскай 1917 г. канкрэтна-гістарычнай сітуацыі аказалася няздольнай стварыць уласную дзяржаву.

Некалькі іншае становішча было ўласціва гісторыі Беларускай Народнай Рэспублікі (параграфы 5.4–5.6, аўтары В. Мазец, М. Шашкевіч). Брэсцкі мір «з'явіўся адным з важнейшых фактараў, якія абумовілі абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі і яе незалежнасці. Пад уплывам геапалітычнай сітуацыі, якая радыкальна змянілася, адбылася імклівая трансфармацыя ідэі беларускай дзяржаўнасці ад аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай дэмакратычнай рэспублікі... да абвяшчэння БНР і яе незалежнасці». Аўтары змаглі даказаць: абвяшчэнне БНР было «гістарычнай заканамернасцю, лагічным працягам усёй папярэдняй барацьбы беларускіх арганізацый і палітычных партый за рэалізацыю ідэі нацыянальнай дзяржаўнасці» [3, с. 359]. Аднак у складанай і драматычнай жыццёвай рэчаіснасці 1918 г. атрымалася іншае. «На тэарэтычна-дэкларацыйным узроўні БНР была суверэннай і незалежнай, але яна не здолела рэальна інстытуалізавацца. Разам з тым беларускі народ здабыў права на стварэнне дзяржавы. Яго нацыянальная эліта валодала здольнасцю, неабходнай для ажыццяўлення гэтага права. Але геапалітычныя ўмовы... не дазволілі беларусам рэалізаваць ідэю дзяржаўнасці праз набыццё суверэнітэту ў рамках этнічнай тэрыторыі...» [4, с. 603].

Таму зусім справядлівым з'яўляецца меркаванне аўтараў калектыўнай манаграфіі, што «абвяшчэнне незалежнасці Беларусі не азначала яшчэ аўтаматычнага станаўлення ўласнай дзяржаўнасці» [3, с. 384]. Гэта зразумелі дзеячы той часткі нацыянальнай эліты, якая ў снежні 1917 г., абпіраючыся на ўласнае «выключнае права», не падтрымала ідэю незалежнасці і дзяржаўнай самастойнасці ў форме Беларускай Рэспублікі. «Менавіта стварэнне рэальнай беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці – БССР... з'явілася непасрэдным вынікам працяглай і ўпартай барацьбы левага крыла беларускага нацыянальнага руху. Гэта быў якасна новы этап у яго развіцці. І як бы драматычна ні складваўся ў далейшым лёс беларускай дзяржавы, закладзеныя трывалыя цагліны ў падмурак

беларускай дзяржаўнасці вытрымалі выпрабаванне часам» [3, с. 396].

Інавацыйнай, на наш погляд, з’яўляецца трактоўка прычын выключэння з Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі (ССРБ) Віцебскай, Смаленскай і Магілёўскай губерняў 16 студзеня 1919 г. – гэта праз два тыдні пасля яе абвяшчэння. Менавіта такое рашэнне прыняў пленум ЦК РКП(б).

У беларускай гістарычнай літаратуры распаўсюджаны тэзіс, што такое рашэнне было прадыктавана прычынамі знешнепалітычнага характару. На падставе грунтоўнага вывучэння матэрыялаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і шэрага расійскіх архіваў даследчык У. Ф. Ладыеў заключыў, што матэрыялы Асобай нарады Наркамата дзяржкантролю РСФСР сведчаць: рашэнне пленума ЦК РКП(б) аб перадачы Расійскай Федэрацыі трох усходніх губерняў было прадыктавана ў першую чаргу прычынамі эканамічнага характару. «Ва ўмовах пачатку Грамадзянскай вайны, пераходу да палітыкі харчразвёрсткі асноўнай праблемай для савецкай улады была харчовая. Выпадзенне з гаспадарчага разліку Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў стварыла дадатковыя цяжкасці для функцыянавання традыцыйных гаспадарчых сувязей заходніх губерняў з Цэнтрам, якія склаліся традыцыйна» [3, с. 400].

У манаграфіі азначаны вельмі цікавы факт. У Дэкларацыі І Усебеларускага з’езда Саветаў утрымліваўся заклік да зліцця ў «адзіным Савецкім Саюзе» [3, с. 448] беларускіх рабочых і сялян з рабочымі і сялянамі незалежных савецкіх рэспублік, працаўнікамі ўсяго свету. Неабходна адзначыць, што гэта была адна з першых афіцыйна зарэгістраваных пасля кастрычніка 1917 г. ініцыятыў па стварэнні Савецкага Саюза. Але не толькі гэта. Аўтары падкрэсліваюць, што «ў створанай федэратыўнай дзяржаве Савецкая Беларусь, як і іншыя рэспублікі – суб’екты федэрацыі, па форме з’яўлялася дзяржавай, хаця магчымасці ў рэалізацыі дэклараванага суверэнітэту былі абмежаваны Канстытуцыяй СССР» [4, с. 603]. Гэтыя абмежаванні прааналізаваны ў параграфіх 5.12 «Эвалюцыя органаў дзяржаўнай улады і кіравання БССР у 1920–1930-я гады», 5.16 «Беларуская дзяржаўнасць як фактар грамадска-палітычных працэсаў у БССР у 20–30-я гады XX ст.» (аўтар М. Касцюк). «Праблема беларускай дзяржаўнасці і пад канец 1920-х гадоў з’яўлялася адным з важнейшых напрамкаў у грамадска-палітычным жыцці, дзейнасці кіруючых органаў рэспублікі...» [3, с. 550]. Гэтае пытанне яшчэ больш абвастралася ў 1937 г., калі сталінскае кіраўніцтва распрацоўвала версію, што ў БССР «існуе законспіраванае падполле і як быццам яго мэтай з’яўляецца выхад Беларускай ССР з Савецкага Саюза» [3, с. 561], што было падставай для масавых рэпрэсій сярод партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва рэспублікі.

Матэрыялы кнігі 1 «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» заканчваюцца аналізам беларускага пытання

ў грамадска-палітычным жыцці міжваеннай Польшчы. На аснове пераканаўчага аналізу гэтага пытання было даказана, што правячыя колы міжваеннай Польшчы ў пытанні беларускай дзяржаўнасці пастуліравалі няздольнасць беларусаў да стварэння ўласнай нацыянальнай дзяржавы, а адказам на палітыку «гвалту і нацыянальнага ўціску, якая праводзілася польскімі ўладамі на “крэсах”... з’явіўся шырокі нацыянальна-вызваленчы рух» [3, с. 584], асноўнай мэтай якога было ўз’яднанне беларускага народа ў адзінай дзяржаве.

Зусім лагічна, што кніга 2 рэцэнзуемага выдання пачынаецца раздзелам «Беларуская дзяржаўнасць напярэдадні і ў пачатку Другой сусветнай вайны» (аўтары В. Даніловіч, А. Каваленя, У. Ладыеў). Глыбокае, навукова выверанае асвятленне гістарычных падзей перыяду ад 17 верасня 1939 г. і да 22 чэрвеня 1941 г. дазволіла зрабіць выснову, што «ўз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР, як і Заходняй Украіны з УССР, станючы паўплывала на ход сусветнай гісторыі», гэта быў «акт гістарычнай справядлівасці, які завяршыў працэс тэрытарыяльнай і этнаграфічнай кансалідацыі беларускай нацыі – неабходнага трывалага падмурку беларускай дзяржаўнасці» [4, с. 64].

Новай на ўзроўні намінацыі «калектыўная манаграфія» (пытанне пазасістэмна часткова адлюстроўвалася некаторымі навукоўцамі) з’яўляецца тэма беларускай дзяржаўнасці ў выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны, якая раскрыта ў аднайменным раздзеле (аўтары М. Жылінскі, У. Здановіч, А. Каваленя). Раней даследчыкі, асвятляючы гісторыю партызанскага і падпольнага руху супраць германскіх агрэсараў, не «завастралі» ўвагу на гэтай тэме. Аналіз вялікага пласту крыніц, фактычнага матэрыялу засведчыў, што ў гады Вялікай Айчыннай вайны на акупіраванай тэрыторыі БССР «разгарнулася вострае і непрымірымае процістаянне патрыятычнай часткі беларускага грамадства супраць германскіх акупантаў і невялікай часткі тых, хто здрадзіў нацыянальна-дзяржаўным інтарэсам. Пераважная большасць беларускага народа не ўспрымала нацысцкую ідэалогію і сістэму акупацыйнага рэжыму, самаахварна выступіла на нябачную ў гісторыі барацьбу супраць агрэсараў» [4, с. 135].

Вельмі багаты і разнастайны архіўны і гістарыграфічны матэрыял аўтары выдання выкарысталі пры адлюстраванні складаных і супярэчлівых працэсаў, звязаных з дзяржаўным будаўніцтвам у Савецкай Беларусі ў 1944–1991 гг. (раздзелы VI, аўтар М. Несцяровіч, і VII, аўтары В. Мазец, М. Несцяровіч). І калі ў нешмалікіх ранейшых выданнях 1991–2011 гг. па гісторыі гэты перыяд асвятляўся зыходзячы з прыцыпу «нічога станючы там не было», то ў рэцэнзуемым творы аўтарскія разважанні характарызуюцца паважлівым і навукова вытрыманым падыходам да выкладання і тлумачэння фактычнага матэрыялу. Мы не знойдзем ні так званага «ачарнення», г. зн. прадурдзятага, ні павярхоўнага «ўра-патрыятычнага» стаўлен-

ня да ўласнай гісторыі. Да гонару творчага калектыву складаныя і супярэчлівыя падзеі: неабгрунтаваныя рэпрэсіі па палітычных матывах, палітычная кампанейшчына, барацьба з іншадумствам, фармалізм і «паказуха» ў рабоце дзяржаўнага апарату, рапартаманія і іншыя рэаліі, уласцівыя беларуска-савецкаму грамадству 1944–1953, 1954–1964, 1965–1984, 1985–1991 гг., – прааналізаваны адмыслова і выразна. Асабліва гэта тычыцца падзей перыяду перабудовы, па якім гісторыкамі дагэтуль не назапашана ніякіх дысертацыйных прац. Выкарыстанне новых архіўных матэрыялаў, пэўнай метадалогіі дазволілі нават у фармаце параграфа не толькі знайсці канцэптуальна правільны кірунак у абагульненні гісторыі перабудовы, але і стварыць магчымасць для далейшага, ужо дысертацыйнага даследавання маладымі магiстрантамі і аспірантамі гэтай тэмы.

Нарэшце навукоўцы доказна вызначылі, што крах палітыкі перабудовы быў, перш за ўсё, абумоўлены негістарычнымі аб'ектыўна-заканамернымі прычынамі, арганічна ўласцівымі савецкаму грамадству, а тым, што гэтая палітыка «не мела ні навукова-канцэптуальнага абгрунтавання, ні пэўнага ідэалагічнага вымярэння ў межах тагачаснай сістэмы, ні праграмна-мэтавага забеспячэння па сродках, рэсурсах, прыярытэтах, сацыяльных выдатках, тэмпах, накірунках, храналагічных межах». Гэта азначае, што галоўная роля належала суб'ектыўным прычынам: дзеяннем улады і правячай партыі, банкруцтву інстытута прэзідэнцтва ў СССР, развіццю і накіраванасці апазіцыйных грамадска-палітычных ініцыятыў, арганізацый, рухаў – гэта было свядомае і мэтанакіраванае «паступова-павольнае разбурэнне савецкай дзяржавы» [4, с. 604].

Яшчэ больш цікавымі і змястоўнымі з'яўляюцца матэрыялы, якія прысвечаны адлюстраванню некаторых невядомых (хто бы мог падумаць!) старонак навейшай гісторыі Рэспублікі Беларусь. Бо на гэтую тэму ні слова не гаворыцца ва ўсіх іншых гістарычных выданнях. Упершыню шырокая грамадскасць даведася, што ўжо восенню 1990 г. сістэма вышэйшай улады БССР магла кардынальна змяніцца ў кірунку да інстытуалізацыі ідэі прэзідэнцтва. І тое, што інстытут прэзідэнцтва ў 1990–1991 гг. не «прарос» у БССР, наклала адбітак на ўсё далейшае развіццё Рэспублікі Беларусь. З другога боку, на гэтым прыкладзе гісторыя засведчыла, што, як правіла, часовыя, сітуацыйныя інтарэсы палітычнай партыі не супадаюць з народна-нацыянальнымі інтарэсамі, якія з'яўляюцца карэннымі. Нам падаецца важным і іншае: аўтарскі калектыў з храналагічнай дакладнасцю і навукова абгрунтаванай вызначанасцю акрэсліў пачатак распаду СССР.

У рэцэнзуемым творы нарэшце аргументавана-факталагічна развезены міф, які доўгі час «блукаў» па старонках розных іншых выданняў. Да прыкладу, у той час як у томе 6 шасцітомнай «Гісторыі Беларусі» адзначана, што «III З'езд народных дэпутатаў

СССР» «адмяніў», «зняў» Артыкул 6 Канстытуцыі СССР [2, с. 568, 570], у кнізе 2 «Гісторыі беларускай дзяржаўнасці» гаворыцца аб тым, што нечарговы трэці З'езд народных дэпутатаў СССР ніякага Артыкула 6 Канстытуцыі СССР не адмяняў і не здымаў (ды і не мог «адмяніць»). Гэты з'езд артыкул «Аб кіруючай і накіроўваючай сіле савецкага грамадства» – КПСС «выклаў» у новай рэдакцыі [4, с. 443], але ён як быў 6-м, так ім і застаўся.

Рэцэнзуемая работа багата ілюстравана, змяшчае добрыя картаграфічны матэрыялы. Графічнае-малюнкавае афармленне асобных тэкставых фрагментаў таксама сведчыць аб неардынарным падыходзе да падчытавання матэрыялаў.

Канешне, мы далёкія ад «перахвальвання», таму што відавочны і некаторыя ненаўмыслныя недахопы.

На с. 324–326, 330, 331 кнігі 2 пад кожным малюнкам М. Несцяровіч і В. Мазец цалкам пазначаюць інфармацыйную крыніцу, але на с. 364 пад мал. 16 зроблена спасылка толькі на ф. 4 НАРБ, што разыходзіцца са стандартам.

Параграф 8.4 нават занадта ілюстраваны, а чамусці «суседні» параграф 8.3 налічвае адзінкавыя ілюстрацыі, пэўна аўтары «перастрахаваліся» і не змясцілі ў невялікім фармаце на палях старонак афіцыйна зарэгістраваную Міністэрствам юстыцыі сімваліку палітычных партый, якія з'яўляюцца рэестравымі.

Чамусці вышэйшае кіраўніцтва БССР шырока ілюстравана ў партрэтным фармаце, а кіраўніцтва Рэспублікі Беларусь перыяду 1991–1994 гг. (Вярхоўны Савет, Савет Міністраў) засталася без увагі.

Калі звярнуць увагу на іншыя недахопы выдання, трэба адзначыць, што не ўсе тэматычныя сюжэты вытрыманы ў сістэмным кірунку. Маю на ўвазе тое, што нацыянальная палітыка расійскага ўрада (аўтар Н. Новік) храналагічна разглядаецца толькі ў пачатку XX ст., а не з канца XVIII ст.

Гэты ж недахоп уласцівы і асвятленню гісторыі дваранскага самакіравання, якое пачало афармляцца на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў таксама напрыканцы XVIII ст. Мяркую, што параграф 5.11 «Удзел БССР ва ўтварэнні СССР» (аўтар М. Касцюк) лагічна звязаны неабходнасцю адлюстравання пытання ўдзелу БССР у працэсе разбурэння СССР. Апошні асветлены, але не ў межах асобнага параграфа.

Дзяржаўная нацыянальная палітыка добра прааналізавана пачынаючы з 1918 г., але пры гэтым разгляд нацыянальнай палітыкі завяршаецца 30-мі гг. XX ст. А ў кнізе 2 праблема рэалізацыі дзяржаўнай нацыянальнай палітыкі асобна не разглядаецца, а ўключана ў параграфы, прысвечаныя дзяржаўнаму і грамадска-палітычнаму жыццю.

Думаю, што адзначаныя недахопы ведае навуковы кіраўнік задання М. Смяховіч. Таму ў «Заклучэнні» калектыўнай манаграфіі заяўлена аб неабходнасці далейшага даследавання асобных старонак гісторыі беларускай дзяржаўнасці менавіта ў кірунку «сістэмнага» адлюстравання праблемы ў цэлым.

У сувязі з гэтым асабліваю актуальнасць і сацыяльную запатрабаванасць, на думку рэцэнзента, набывае неабходнасць падрыхтоўкі асобнага выдання па гісторыі беларускай дзяржаўнасці перыяду Савецкай Беларусі (1944–1991 гг.) і Рэспублікі Беларусь па ўсіх кірунках: эканамічным, геа-ваенна-палітычным, сацыяльным і інш.

Адной з вартасцей рэцэнзуемага выдання з’яўляецца тое, што аўтарам у цэлым удалося прасачыць гістарычную ўзаема сувязь і пераемнасць паміж ідэяй дзяржаўнасці, інтарэсамі палітычных партый і практычнымі крокамі, супольнымі намаганнямі, дзейнасцю беларускага народа на шляху да набыцця суверэнітэту. Нельга не згадзіцца з думкай, што найноўшая гісторыя Беларусі пацвердзіла класічную антычную ідэю: **гісторыя належыць народу, але яе**

рухаючай сілай з’яўляюцца нацыянальныя кіраўнікі, якія вядуць краіну ў будучыню.

Упэўнены, што рэцэнзуемае выданне будзе шырока выкарыстоўвацца пры ўдасканаленні праграм для школ і ВНУ і падручнікаў-дапаможнікаў па агульнай гісторыі Беларусі, арганізацыі ідэалагічнай работы мясцовымі адміністрацыямі, камітэтамі БРСМ.

Падвядзём вынікі. Калі дзейнічаць па прынцыпе «Платон мне сябра, але ісціна даражэй», то можна адзначыць, што, нягледзячы на некаторыя недахопы рэцэнзуемага выдання, прыйшла пара скончыць размовы аб няздольнасці беларускіх навукоўцаў да стварэння сапраўды навуковай літаратуры па айчынным гісторыі. Без усякага перавелічэння хачу падкрэсліць, што вучоныя-гісторыкі нашай краіны, а перш за ўсё супрацоўнікі Інстытута гісторыі НАН Беларусі, зрабілі ў гэтым кірунку велізарны крок наперад.

ЛІТАРАТУРА

1. Гісторыя Беларусі: у 6 т. – Мінск, 2000–2011. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 688 с.
2. Гісторыя Беларусі: у 6 т. – Мінск, 2000–2011. – Т. 6: Беларусь у 1946–2009 гг. / Л. Лыч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд) [і інш.]. – Мінск: Совр. шк.; Экоперспектива, 2011. – 728 с.
3. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. – Мінск: Беларус. навука, 2011–2012. – Кн. 1 / А. А. Каваленя [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – 2011. – 584 с.
4. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. – Мінск: Беларус. навука, 2011–2012. – Кн. 2 / М. У. Смяховіч [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – 2012. – 654 с.
5. Малиновский, В. И. История белорусской государственности: учеб. пособие для студентов вузов, слушателей системы последипломного образования / В. И. Малиновский. – Минск: Беларусь, 2003. – 199 с.
6. Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М. П. Касцюк [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – 615 с.
7. Рацько, А. Ф. Вытокі беларускай дзяржаўнасці / А. Ф. Рацько // Основы идеологии белорусского государства: методология и методика преподавания: сб. материалов науч.-практ. конф. / под ред. Я. С. Яскевич. – Минск: РИВШ БГУ, 2003. – 170 с.
8. Чуешов, В. И. Государственность как категория политической философии и социогуманитарных наук / В. И. Чуешов // Рэспубліка Беларусь: зб. матэрыялаў Міжнар. навук-практ. канф., Мінск, 24–25 лістап. 2011 г. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 574 с.

Дата наступлення ў рэдакцыю: 02.05.2014

ВУЧОНЫЯ ІНСТЫТУТА – ЛЕТАПІСЦЫ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫ

ВЯДОМЫ ВУЧОНЫ, ПЕДАГОГ І ГРАМАДСКІ ДЗЕЯЧ (да 100-годдзя з дня нараджэння Ніны Васільеўны Каменскай)

28 снежня 2013 г. споўнілася 100 гадоў з дня нараджэння вядомага беларускага вучонага, члена-карэспандэнта НАН Беларусі, доктара гістарычных навук, прафесара Ніны Васільеўны Каменскай.

Нарадзілася яна ў г. Асіповічы Мінскай губерні ў сям’і рабочага-чыгуначніка. Пасля заканчэння мясцовай сямігодкі ў 1929 г. паступіла ў педагагічны тэхнікум ў г. Рагачове. Пасля заканчэння педтэхнікума працавала настаўніцай няпоўнай сярэдняй школы ў в. Карытнае Асіповіцкага павета. Але маладая дзяўчына прыняла рашэнне вучыцца далей і ў 1933 г. паступіла на гістарычны факультэт Магілёўскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута. Пасля заканчэння вучобы ў 1937 г. працавала настаўніцай гісторыі ў сярэдняй школе № 1 г. Магілёва. У 1938 г. яна была накіравана на працу в г. Бабруйск інструктарам гарадскога аддзела народнай адукацыі і адначасова працавала выкладчыкам гісторыі ў сярэдняй школе № 4. Але дасягнутае не задавальняла Ніну Васільеўну, і ў кастрычніку 1939 г. яна паступіла ў аспірантуру Інстытута гісторыі СССР Акадэміі навук СССР. У жніўні 1941 г. у сувязі з эвакуацыяй Інстытута гісторыі СССР з Масквы Ніна Васільеўна вымушана была выехаць у Леў-Таўстоўскі раён Разанскай вобласці. Там яна ў маі 1942 г. уступіла ў члены ВКП(б), працавала загадчыкам парткабінета РК ВКП(б).

У сакавіку 1943 г. Н. В. Каменская была вызвана ў Маскву ў Інстытут гісторыі СССР АН СССР для вучобы ў аспірантуры. У верасні 1944 г. яна скончыла аспірантуру і паступіла на працу ў Інстытут гісторыі Акадэміі навук БССР, дзе была залічана на пасаду старшага навуковага супрацоўніка. У гэтым жа месяцы ў складзе калектыву супрацоўнікаў Інстытута гісторыі АН БССР Ніна Васільеўна пераехала з Масквы ў Мінск.

У 1945 г. Н. В. Каменская паспяхова абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму «Образование Белорусской Советской Социалистической Республики», а ў маі 1946 г. яна была прызначана на пасаду намесніка дырэктара Інстытута гісторыі АН БССР і вызвалена ад гэтай пасады ў жніўні 1948 г. у сувязі з абраннем і зацверджаннем яе на пасаду загадчыка кафедры гісторыі Беларусі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна (БДУ). Аднак з Інстыту-

там гісторыі АН БССР Ніна Васільеўна сувязей не парывала, застаючыся на пасадзе старшага навуковага супрацоўніка па сумяшчальніцтве.

У жніўні 1950 г. у сувязі з аб’яднаннем кафедраў гісторыі Беларусі і гісторыі народаў СССР БДУ Н. В. Каменская вярнулася ў Акадэмію навук на пасаду загадчыка сектара гісторыі Савецкай Беларусі Інстытута гісторыі АН БССР. У кастрычніку 1954 г. Прэзідыумам АН СССР яна была накіравана ў дктарантуру Інстытута гісторыі АН СССР. Ніна Васільеўна падрыхтавала і ў 1958 г. паспяхова абараніла доктарскую дысертацыю на тэму «Участие белорусского народа в разгроме интервентов и белогвардейцев и социалистическое строительство в Белоруссии в годы гражданской войны (1917–1920)».

Пасля вяртання з Масквы ў верасні 1956 г. Н. В. Каменская працягвала загадваць сектарам гісторыі Савецкай Беларусі і адначасова ў кастрычніку 1957 г. была прызначана на пасаду намесніка дырэктара па навуковай рабоце Інстытута гісторыі АН БССР. Да гэтага часу Нінай Васільеўнай былі зроблены значныя навуковыя дасягненні: выдадзены яе асабістыя манаграфіі «Утварэнне Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі» (Мінск, 1946), «Образование Белорусского советского государства» (2-е выд., Мінск, 1948), «Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя і ўтварэнне БССР» (Мінск, 1954), «Первые социалистические преобразования в Белоруссии (25 октября 1917 – июль 1919 г.)» (Мінск, 1957). Па яе ініцыятыве і пад яе кіраўніцтвам, з асабістым удзелам у складанні і рэдагаванні сектарам быў падрыхтаваны зборнік дакументаў і матэрыялаў «Из истории установления Советской власти и образования БССР» (Мінск, 1954). Вынікі навуковай працы Інстытута гісторыі пад кіраўніцтвам Н. В. Каменскай былі падсумаваны выданнем у 1958 г. двухтомнай «Гісторыі Беларускай ССР». Прызнаннем навуковых і навукова-арганізацыйных заслуг Н. В. Каменскай з’явілася яе выбранне у 1959 г. членам-карэспандэнтам НАН Беларусі.

У маі 1962 г. пастановай Бюро ЦК КПБ Н. В. Каменская зацверджана на пасаду дырэктара Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ, а ў студзені 1965 г. яна зноў вярнулася ў АН БССР і ўзначаліла акадэмічны Інстытут гісторыі. Займаючы кіруючыя пасады, Ніна

Васільеўна аказвала ўплыў на вызначэнне кірункаў навуковых даследаванняў. Пры актыўным удзеле яе як аўтара і рэдактара былі падрыхтаваны і выдадзены наступныя буйныя калектыўныя працы: «История Белорусской ССР» у двух тамах (Мінск, 1961), «Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии» ў дзвюх частках (Мінск, 1968), «Победа Советской власти в Белоруссии» (Мінск, 1967), «Гісторыя Мінска» (Мінск, 1967), «Гісторыя Беларускай ССР» у пяці тамах (Мінск, 1972–1975), «История Белорусской ССР» (Мінск, 1977).

З 1969 па 1974 г. Ніна Васільеўна працавала прарэктарам па навуковай рабоце і адначасова загадвала кафедрай гісторыі БССР Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага.

У верасні 1974 г. Н. В. Каменская зноў вярнулася ў Інстытут гісторыі АН БССР на пасаду старшага навуковага супрацоўніка, якую займала да паловы жніўня 1979 г., калі была залічана старшым навуковым супрацоўнікам-кансультантам, і працавала да сакавіка 1984 г. У гэты амаль 10-гадовы перыяд Ніна Васільеўна вызвалілася ад грузу адміністрацыйнай работы і сканцэнтравала ўсе свае сілы на навукова-даследчай дзейнасці. Яна даследавала новую нераспрацаваную праблему – станаўленне народнай адукацыі і культурнага будаўніцтва ў Беларусі ў першыя гады савецкай улады. Аднак асноўныя яе навуковыя інтарэсы паранейшаму былі сканцэнтраваны на вывучэнні гісторыі Кастрычніцкай рэвалюцыі і Грамадзянскай вайны, Камуністычнай партыі Беларусі. Вынікі даследаванняў былі апублікаваны ў манаграфіях «Становление народного образования в Белоруссии (1917–1920 гг.)» (Мінск, 1980), «Великий Октябрь в Белоруссии» (Мінск, 1977, у суаўтарстве з П. А. Селіванавым), а таксама ў раздзелах і параграфрах калектыўных выданняў, навуковых артыкулах у часопісах.

Усяго Н. В. Каменскай было апублікавана каля 160 навуковых прац, у тым ліку 7 манаграфій і 21 брашура, больш за 90 навукова-папулярных артыкулаў у перыядычным друку.

Ніна Васільеўна Каменская не абмяжоўвалася выключна навуковай працай. Адначасова яна актыўна працавала як педагог – загадвала кафедрамі гісторыі Беларусі ў БДУ імя У. І. Леніна і Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце імя А. М. Горкага, чытала курс лекцый па гісторыі Беларусі, прымала ўдзел у падрыхтоўцы вучэбных праграм па гісторыі БССР для вышэйшых навучальных устаноў і дапаможнікаў для сярэдніх школ. Н. В. Каменская падрыхтавала 23 кандыдата гістарычных навук. У 1961 г. ёй было прысвоена вучонае званне прафесара.

Нягледзячы на вялікую навукова-педагагічную і адміністрацыйную дзейнасць, Ніна Васільеўна Каменская прымала актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці краіны, з’яўлялася старшынёй навукова-метадычнага савета па прапагандзе гістарычных ведаў Рэспубліканскага аб’яднання «Знание», неаднаразова была ў навуковых камандзіроўках у Польшчы, Чэхаславакіі, у складзе дэлегацый СССР – у Кітайскай Народнай Рэспубліцы і на XVI сесіі Генеральнай Асамблеі ААН у ЗША.

Прызнаннем плённай навуковай, арганізацыйнай, педагагічнай і грамадскай дзейнасці Н. В. Каменскай з’явілася ўзнагароджанне яе двума ордэнамі «Знак пашаны» (1949, 1967), ордэнам Дружбы народаў (1979), чатырма Ганаровымі граматамі Вярхоўнага Савета БССР (1960, 1963, 1974, 1984), медалямі: «За доблесную працу ў Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945 гг.» (1945), «За доблесную працу. У азнаменаванне 100-годдзя з дня нараджэння У. І. Леніна» (1970), «30 гадоў Пабеды ў Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945» (1975), «Ветэран працы (1979)», а таксама прысваенне ў 1981 г. ганаровага звання «Заслужаны дзеяч навукі БССР».

Ніна Васільеўна пайшла з жыцця 22 сакавіка 1986 г. Яна пакінула надзвычай добрую памяць пра сябе як даследчыку, арганізатару навукі, навуковым кіраўніку і педагогу. Добрая памяць аб ёй жыве ў сэрцах яе вучняў і ўсіх тых, хто працаваў разам з ёй.

*Доктар гістарычных навук, прафесар
Георгій Карзенка;
кандыдат гістарычных навук, дацэнт
Міхаіл Смальянінаў*

АЛЯКСАНДР МІКАЛАЕВІЧ МАЦКО: ГРАМАДЗЯНІН, ВУЧОНЫ, ПЕДАГОГ

(да 90-годдзя з дня нараджэння)

Жыццёвы лёс беларусаў, якія пасля польска-савецкай вайны аказаліся на акупіраваных Польшчай беларускіх тэрыторыях, нельга назваць простым. Нацыянальны і сацыяльны прыгнёт, насаджэнне каталіцызму былі распаўсюджанымі з'явамі ў Заходняй Беларусі. Менавіта ў гэты час у дружнай і працавітай сям'і Мікалая Барысавіча і Кацярыны Міхайлаўны Мацко, якія жылі ў в. Пагарэлка, што знаходзілася ў цудоўным месцы на беразе Нёмана, у Карэліцкім раёне Гродзенскай вобласці, нарадзіўся 15 кастрычніка 1924 г. сын Аляксандр.

Дзяцінства Аляксандра Мікалаевіча Мацко прайшло ў асяроддзі аднавяскоўцаў і родных. У сям'і было восем дзяцей: чатыры браты – Міхаіл, Павел, Іван, Аляксандр і чатыры сястры – Марыя, Аляксандра, Ганна і Яўгенія. У іх, як і ў тысячаў іншых дзяцей беларускіх сялян-беднякоў, што жылі пад уладай польскіх паноў і асаднікаў, не было асабліва часу, каб любавалася на дзівосныя краявіды роднага наднёманскага краю.

Каб пракарміць вялікую сям'ю, не хапала надзелу ў 2,5 га зямлі. Прыходзілася працаваць і на гаспадарцы, і калі была магчымасць, ісці ў заробкі да пана ці асаднікаў не толькі дарослым, але і дзецям. З 11 гадоў Аляксандр пасвіў кароў: спачатку сваіх, потым – асадніцкіх; дапамагаў бацькам па гаспадарцы. Здавалася, што такое становішча ніколі не зменіцца. Аднак у верасні 1939 г. на тэрыторыю Заходняй Беларусі прыйшлі войскі Чырвонай Арміі. Як і тысячы беларусаў, 15-гадовы юнак шчыра вітаў прыход новай улады. Ён актыўна ўключаецца ў будаўніцтва новага жыцця. З вялікай прагай Аляксандр набывае веды ў савецкай школе, у 1940 г. уступае ў камсамол. Камсамольцы – юнакі і дзяўчаты, актыўна ўдзельнічаюць у грамадскім жыцці, ідуць у першых радах калгаса, які атрымаў назву «17 верасня».

Мірнае жыццё і вялікія планы парушыла Вялікая Айчынная вайна. З першых дзён Аляксандр і шматлікія яго сябры-патрыёты, аднавяскоўцы імкнуліся аказаць дапамогу адступаючай Чырвонай Арміі.

Камсамольцы і патрыятычна настроеная моладзь вызначылі сваё месца – рашучая і бязлітасная барацьба з германскімі агрэсарамі. Ужо летам 1941 г. яны стварылі падпольную камсамольскую арганізацыю, якая разгарнула актыўную работу сярод мясцовай моладзі. Юныя падпольшчыкі дапамагалі камандзірам і чырвонаармейцам, што трапілі ў акружэнне ў «навагрудскім катле»; збіралі і хавалі ў надзейных месцах зброю, боепрыпасы, якіх шмат знаходзілі на палях і ў лесе; распаўсюджвалі антыфашысцкія лістоўкі

і зводкі Саўінфармбюро. Вясной 1942 г., калі пашырыўся патрыятычны рух, наладзілі сувязь з першымі партызанскімі групамі, перадавалі ім разведвальную інфармацыю, зброю, медыкаменты і харчаванне.

Дзейнасць маладых падпольшчыкаў зацікавіла германскія спецслужбы. Усё больш неспакойна становілася ў вёсцы. Жандары і паліцыя настойліва шукалі партызан і тых, хто ім дапамагаў. Заставацца ў вёсцы стала небяспечна. У ліпені 1942 г. камсамольцы вёсак Пагарэлка і Сіняўская Слабада прынялі рашэнне ісці ў партызаны. Два гады Аляксандр Мацко змагаўся з захопнікамі радавым партызанам. За праяўленую рашучасць, смеласць і кемлівасць у баявых аперацыях яго назначылі камандзірам аддзялення партызанскага атрада «1-ы Камсамольскі».

Скончылася вайна. Наступіў час напружанай стваральнай працы па аднаўленні разбуранай гаспадаркі Аляксандр Мікалаевіч Мацко актыўна ўключаецца ў грамадска-аднаўленчую працу. Ужо ў ліпені 1944 г. яго накіроўваюць на трохмесячныя савецка-партыйныя курсы пры ЦК КП(б)Б, а пасля іх заканчэння – у Беластоцкае ваяводства, дзе да чэрвеня 1945 г. ён працуе памочнікам райупаўнаважанага па эвакуацыі беларусаў з тэрыторыі Польшчы. У ліпені 1945 г. вяртаецца ў Мінск і яго накіроўваюць камсоргам ЦК ЛКСМБ у Ярэміцкую сярэднюю школу, дзе ён працуе да сакавіка 1946 г. З сакавіка 1946 г. па сакавік 1947 г. А. М. Мацко вучыцца ў Гродзенскай партыйнай школе, дзе ў студзені 1947 г. уступае ў рады КП(б)Б. Пасля заканчэння партыйнай школы яго накіроўваюць прапагандыстам Карэліцкага райкама партыі. Маладога, таленавітага работніка ў верасні 1947 г. прызначаюць адказным рэдактарам па агітацыі і прапагандзе Гродзенскага абласнога радыёкамітэта.

Настойліва авалодвае А. М. Мацко сакрэтамі радыёжурналістыкі, імкнецца данесці веру ў лепшае будучае. І нават у той складаны час, насычаны бурлівымі падзеямі, ён знаходзіў неабходныя людзям словы. Разгортвалася масавая калектывізацыя ў заходніх абласцях. Не заўсёды можна было сказаць словы праўды, зрабіць так, як падказвала сялянскае пачуццё, што хацелася.

У верасні 1949 г. яго накіроўваюць на вучобу ў Рэспубліканскую партыйную школу. Гэта быў напружаны час спасціжэння ведаў: паралельна з вучобай у партыйнай школе А. М. Мацко вучыцца ў Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце. У 1951 г. паспяхова заканчвае партшколу, а ў 1952 г. экстрэнам здае экзамены ў педагагічным інстытуце за ўвесь

курс і атрымлівае кваліфікацыю выкладчыка гісторыі сярэдняй школы.

Талент і вялікая працаздольнасць Аляксандра Мікалаевіча ўразілі многіх. Ужо 15 жніўня 1951 г. рашэннем бюро ЦК КП(б)Б ён зацвярджаецца інструктарам аддзела прапаганды і агітацыі ў апарце ЦК, дзе працуе да верасня 1959 г. Ішоў час бурных і складаных змен. Даводзілася пераасэнсоўваць тое, у што людзі верылі многія гады. Гэта быў перыяд палітычнага сталення. Праца пад кіраўніцтвам М. С. Патолічова і К. Т. Мазурава сфарміравала грамадскія і чалавечыя якасці А. М. Мацко, пакінула значны след у яго жыцці.

Важным этапам на жыццёвым шляху Аляксандра Мікалаевіча стаў 1952 год, калі ён стварыў сям'ю. З гэтага часу побач з ім ідзе яго любімы і надзейны сябра, дарадчык і апора – Кацярына Кузьмінічна Крывіцкая. У шчаслівай сям'і Мацко ў жніўні 1953 г. нарадзілася дачка Таццяна, а ў снежні 1957 г. – дачка Людміла.

Прагу да вучобы і навукі Аляксандр Мікалаевіч пранёс праз усё жыццё. У верасні 1959 г. ён паступае ў Акадэмію грамадскіх навук пры ЦК КПСС. У гэты час з'яўляюцца яго першыя навуковыя працы. Аналітычны розум і вялікая працаздольнасць даюць плённы вынік. У 1962 г. А. М. Мацко паспяхова абараняе кандыдацкую дысертацыю па тэме «Сумесная барацьба працоўных Польшчы і Заходняй Беларусі супраць фашызму ў 1933–1939 гг.». Абараняе навуковую праблему ішла ад жыцця, была добра вядомай не толькі па кнігах і архіўных дакументах. Неабходна падкрэсліць, што Аляксандр Мікалаевіч з'яўляўся першапраходцам у навуковым фармулёванні высноў і пастаноў шэрага новых праблем. Яго навуковае даследаванне не згубіла актуальнасці і ў наш час. Распрацаваныя ім падыходы ўзнялі на новую ступень вывучэнне падзей у Заходняй Беларусі.

У жніўні 1962 г. маладога кандыдата навук залічваюць на пасаду старшага навуковага супрацоўніка сектара гісторыі партыі Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ. Ужо праз год, у 1963 г., выходзіць з друку першая манаграфія А. М. Мацко «Барацьба працоўных Польшчы і Заходняй Беларусі супраць фашызму (1933–1939 гг.)», яшчэ праз тры гады – вялікая калектыўная манаграфія «Рэвалюцыйны шлях Кампартыі Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)». З'яўляецца шэраг артыкулаў у навуковых выданнях і перыядычным друку. Ён актыўна працуе над архіўнымі дакументамі, якія ёсць у СССР, не раз выезджае ў навуковыя камандзіроўкі у Польскую Народную Рэспубліку.

Вынікам плённай напружанай працы з'явілася доктарская дысертацыя «Дзейнасць Кампартыі Польшчы і Кампартыі Заходняй Беларусі па арганізацыі працоўных мас на барацьбу супраць прыгнёту буржуазіі і памешчыкаў (1918–1938 гг.)», якую А. М. Мацко паспяхова абараніў у снежні 1968 г.

У лістападзе 1968 г. яго запрашаюць на працу ў Інстытут гісторыі Акадэміі навук БССР. Спачатку

ён выконвае абавязкі загадчыка сектара гісторыі Вялікай Айчыннай вайны і партызанскага руху ў Беларусі, а з снежня 1969 г. і да ліпеня 1973 г. – загадчыка сектара гісторыі і замежных сацыялістычных краін. Выходзяць з друку яго артыкулы на рускай, беларускай, украінскай і польскай мовах. У 1972 г. выдаецца грунтоўная манаграфія Аляксандра Мікалаевіча «Рэвалюцыйная барацьба працоўных Польшчы і Заходняй Беларусі супраць гнёту буржуазіі і памешчыкаў». А. М. Мацко стаў кіраўніком аўтарскага калектыву 3-га тома фундаментальнай працы «Усенародная барацьба супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 г. – ліпень 1944 г.)», якая выйшла ў 1985 г., членам галоўнай рэдкалегіі 5-томнай «Гісторыі Беларускай ССР».

Безумоўна, Аляксандр Мікалаевіч унёс значны ўклад у распрацоўку праблем гісторыі Заходняй Беларусі 1921–1939 гг., а таксама Вялікай Айчыннай вайны. Канешне, на яго навукова-даследчыя працы наклаў адбітак час, але яны з'яўляюцца значным крокам наперад у развіцці беларускай гістарычнай навукі, не страцілі актуальнасці і ў наш час. Галоўнае, што іх адрознівае, – спроба пранікнуць у глыбінны сэнс падзей, жаданне аб'ектыўна паказаць сацыяльна-палітычныя працэсы.

Адначасова з плённай навуковай працай ён займаўся выкладчыцкай дзейнасцю ў БДУ, кіраваў падрыхтоўкай кандыдатаў і дактароў навук. Значнай ацэнкай педагагічнай дзейнасці А. М. Мацко з'явілася прысваенне яму ў лістападзе 1970 г. вучонага звання прафесара па гісторыі СССР і БССР.

У ліпені 1973 г. ён выбіраецца на пасаду загадчыка кафедры гісторыі КПСС Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага. Менавіта на гэтай пасадзе ў поўнай меры раскрыўся яго талент не толькі як вядомага даследчыка гісторыі Заходняй Беларусі, але і як таленавітага педагога, мудрага дарадчыка студэнцкай моладзі і аспірантаў. Пад яго навуковай рэдакцыяй былі выдадзены першыя кафедры зборнікі навуковых прац выкладчыкаў і аспірантаў, у якіх па-новаму асвятляліся многія пытанні гісторыі Беларусі.

Стыль працы Аляксандра Мікалаевіча быў эталонным для педагогаў і навукоўцаў. Кожная хвіліна ў яго была на ўліку. Любую работу ён выконваў вельмі грунтоўна.

У выніку да баявых узнагарод дадаліся ўзнагароды за сумленную працу: тры Ганаровыя граматы Вярхоўнага Савета БССР, нагрудныя знакі «Выдатнік народнай асветы Беларускай ССР», «За выдатныя поспехі ў працы» Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі СССР. У сакавіку 1980 г. А. М. Мацко было прысвоена ганаровае званне «Заслужаны работнік вышэйшай школы Беларускай ССР».

Аляксандр Мікалаевіч пакінуў вялікую навуковую спадчыну. Яго пяру належаць 6 манаграфій

і больш за 200 навуковых артыкулаў, рэцэнзій і навукова-папулярных прац. Ён неаднойчы публікаваўся ва ўсесаюзным і рэспубліканскім друку, яго працы вядомы за мяжой.

Цяжка пераацаніць уклад А. М. Мацко ў справу падрыхтоўкі беларускіх нацыянальных навуковых кадраў. Пад яго кіраўніцтвам абаронена 4 доктарскія і больш за 40 кандыдацкіх дысертацый. Гэта быў адказны, патрабавальны і разам з тым клапацілівы настаўнік, які турбаваўся не толькі навуковай працай сваіх вучняў, але і пытаннямі іх жыццёвага ўладкавання.

Вучні Аляксандра Мікалаевіча сёння працуюць ва многіх навучальных і навуковых установах Рэспублікі Беларусь і за яе межамі. А гэта значыць, што справа, якую ён пачаў, працягваецца. Сёння яго вучні

рыхтуюць новае пакаленне айчынных даследчыкаў, не парываецца сувязь гістарычнай навуковай школы А. М. Мацко.

У кароткім нарысе немагчыма дасканалая апісаць вобраз гэтага сапраўднага Чалавека, Настаўніка і Вучонага, характэрнымі рысамі якога былі бачанне праўды свету, цвёрдасць у перакананнях і ўдзячнасць часу. Кожны раз, успамінаючы добрае імя Аляксандра Мікалаевіча і разважаючы над тым, якая рыса найбольш яго характарызуе, нам, яго вучням, здаецца, што гэта – паўзабытае сёння паняцце Людскасці, ці Чалавечнасці. Менавіта сваімі адносінамі да людзей ён паказаў, якім быў на самой справе. І таму кожны з вучняў А. М. Мацко бачыць і адчувае яго праз прызму гэтых адносін.

*Акадэмік-сакратар АДДЗЯЛЕННЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК І МАСТАЦТВАЎ НАН БЕЛАРУСІ,
доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Каваленя;*

*дырэктар Інстытута гісторыі НАН БЕЛАРУСІ,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт
В. В. Даніловіч;*

*намеснік старшыні Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і навуцы
Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт М. Г. Жылінскі;*

*прарэктар па навуковай рабоце і эканоміцы
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна,
кандыдат гістарычных навук,
дацэнт У. В. Здановіч;*

*загадчык аддзела ваеннай гісторыі і міждзяржаўных адносін
Інстытута гісторыі НАН БЕЛАРУСІ,
доктар гістарычных навук, прафесар А. М. Літвін*

ЮБИЛЕИ 2014 ГОДА

ЯСИНСКИЙ Антон Никитич (22 сентября (4 октября) 1864, с. Межиричи – 13 ноября 1933) – белорусский историк-славист, доктор исторических наук, академик Белорусской академии наук (1928). Профессор (с 1896) Киевского, Юрьевского, Смоленского университетов, в 1920–1922 гг. профессор Московского археологического института, читал курс всеобщей истории и педагогики. В 1922–1928 гг. профессор БГУ. В 1929–1933 гг. работал в Институте истории Белорусской АН. Труды А. Н. Ясинского были удостоены Императорской академией наук премий имени А. А. Котляревского и М. В. Ломоносова. Основные работы посвящены истории средневековой Чехии. Занимался также русским и западноевропейским Средневековьем, вопросами педагогики.

Основные труды: Падение земского строя в Чешском государстве (X–XIII вв.). Киев, 1895; Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. Юрьев, 1901. Т. 1.

ДУБИНСКИЙ Сергей Антонович (13 (25) октября 1884, д. Наройки – 27 августа 1937) – белорусский археолог и историк.

В 1914 г. окончил Петербургский государственный университет. Работал учителем. С 1925 г. года член историко-археологической комиссии. В 1929–1933 гг. работал научным сотрудником секции археологии в Институте истории Белорусской АН. Один из основоположников белорусской археологической науки. Исследовал памятники раннего железного века и эпохи Средневековья, курганные древности, городища и могильники Бобруйщины, Минщины, Могилевщины и Витебщины. В 1933 г. подготовил и издал «Библиографию по археологии Белоруссии и соседних стран». Репрессирован в 1937 г., реабилитирован в 1956 г.

Основные труды: Раскопкі Банцараўскага гарадзішча каля Менску ў 1926 г. // Гіст.-археал. зб. Мінск, 1927. № 1; Доследы культур жалезнага перыяду па Віцебшчыне, Магілёўшчыне і Міншчыне // Зап. аддз. гуманітар. навук Ін-та беларус. культуры. Мінск, 1928. Кн. 5, т. 1; Доследы культур жалезнага перыяду на БССР у 1929 г. // Зап. аддз. гуманітар. навук Ін-та беларус. культуры. Мінск, 1930. Кн. 11, т. 2.

КАМЕНСКАЯ Нина Васильевна (28 декабря 1913 (10 января 1914), г. Осиповичи – 22 марта 1986) – белорусский историк, доктор исторических наук (1958), член-корреспондент АН БССР (1959).

В 1937 г. окончила Могилевский педагогический институт. Работала учителем истории средней школы в Могилеве и Бобруйске. В 1939 г. поступила в аспирантуру Института истории АН СССР. С началом Великой Отечественной войны уехала в Рязанскую область, где работала заведующей партийным кабинетом Лев-Толстовского райкома партии. С 1945 г. старший научный сотрудник Института истории АН БССР, заместитель директора, заведующая сектором истории Советской Беларуси. В 1962–1965 гг. директор Института истории партии при ЦК КПБ, в 1965–1969 г. директор Института истории АН БССР.

Основные труды: Утварэнне БССР. Мінск, 1946; Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя і ўтварэнне БССР. Мінск, 1954; Первые социалистические преобразования в Белоруссии. Минск, 1957; История БССР: в 2 т. Минск, 1958 (в соавт.); Белорусский народ в борьбе за Советскую власть. Минск, 1963; История СССР. М., 1967. Т. VII (в соавт.); Становление народного образования в Белоруссии (1917–1920 гг.). Минск, 1980.

¹ Составил младший научный сотрудник Александр Иванов.

КАРПАЧЁВ Афроим Моисеевич (27 июня (10 июля) 1914, г. Трубчевск – 18 июня 1988) – белорусский историк, архивист, старший научный сотрудник Института истории АН БССР, директор Центрального государственного архива Октябрьской революции БССР, доктор исторических наук (1970).

В 1937 г. окончил Воронежский государственный педагогический институт. Участник Великой Отечественной войны. Работал в Институте истории АН БССР старшим научным сотрудником с 1949 по 1959 г., заведующим сектором истории досоветского общества с 1959 по 1963 г., старшим научным сотрудником сектора истории досоветского общества, сектора истории феодализма с 1963 по 1985 г.

Основные труды: История Минска. Минск, 1957 (в соавт.); История Белорусской ССР: в 2 т. Минск, 1961. Т. 1 (в соавт.); Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. Мінск, 1972. Т. 1 (у суаўт.); Документы и материалы по истории Белоруссии. Минск, 1953. Т. 3 (сост., в соавт.).

ПОБОЛЬ Леонид Давыдович (28 мая 1924, д. Николаево – 27 января 2004) – белорусский археолог, доктор исторических наук (1978), профессор (1990). Член Международного союза славянской археологии, Польского археологического товарищества.

В 1950 г. окончил Институт физической культуры, в 1951 г. – БГУ. С 1958 г. сотрудник Института истории АН БССР, заведующий сектором отдела археологии, отделом археологии и первобытного общества. Изучал историю древних славян в Европе, в том числе и в Беларуси. Исследовал полужемлянки и наземные жилища городищ и селищ, курганные и бескурганные могильники и оборонительные укрепления железного века. Принимал участие в археологическом изучении Минска.

Основные труды: Древности Туровщины. Минск, 1969; Славянские древности Белоруссии: (Ранний этап зарубинецкой культуры). Минск, 1971; Славянские древности Белоруссии: (Могильники раннего этапа зарубинецкой культуры). Минск, 1973; Славянские древности Белоруссии: (Свод археологических памятников раннего этапа зарубинецкой культуры – с середины III в. до н. э. по начало II в. н. э.). Минск, 1974; Древности Белоруссии в музеях Польши. Минск, 1979; Археологические памятники Белоруссии. Железный век. Минск, 1983; Индоевропейские черты в древностях археологических культур железного века Белоруссии: (К проблеме этногенеза славян) // VI Междунар. конгр. славян. археологии. М., 1990.

САМБУК Сусанна Михайловна (13 декабря 1924, г. Ленинград – 15 июня 2012) – белорусский историк, доктор исторических наук (1980).

В 1949 г. окончила Ленинградский государственный университет. В Институте истории АН БССР работала младшим научным сотрудником с 1957 по 1960 г. и старшим научным сотрудником с 1960 по 1986 г. Изучала историю Беларуси XIX – начала XX в.: социал-демократическое, крестьянское и рабочее движение, политику царского правительства, народничество и национальные движения.

Основные труды: История Белорусской ССР: в 2 т. Минск, 1961. Т. 1 (в соавт.); Гісторыя Мінска. Мінск, 1967 (у суаўт.); Революционные народники Белоруссии (70-е – начало 80-х гг. XIX в.). Минск, 1972; Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1976; Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1980.

МАЦКО Александр Николаевич (15 октября 1924, д. Погорелка – 4 мая 2001) – белорусский историк, доктор исторических наук (1969), профессор (1971). Участник Великой Отечественной войны.

В 1952 г. закончил Минский государственный педагогический институт им. А. М. Горького. В Институте истории АН БССР работал заведующим сектором истории Великой Отечественной войны и партизанского движения с 1968 по 1969 г., заведующим сектором истории европейских социалистических стран с 1970 по 1973 г. Исследовал проблемы истории Компартии Беларуси, борьбы трудящихся Польши и Западной Беларуси против фашизма.

Основные труды: Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма (1933–1939 гг.). Минск, 1963; Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921–1939 гг.). Минск, 1966 (в соавт.); Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918–1938 гг.). Минск, 1972.

ХРОНІКА

ВАЖНЕЙШЫЯ ПАДЗЕІ ІНСТЫТУТА ГІСТОРЫІ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ ў 2013–2014 гг.

7 лютага 2013 г. у рамках XX Мінскай міжнароднай кніжнай выставы-кірмашу адбылася прэзентацыя другой кнігі фундаментальнага выдання «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.».

15 лютага 2013 г. адбыўся круглы стол на тэму «Хатынь: усенародны боль і памяць», арганізаваны сумесна з рэдакцыяй газеты «Звязда».

28 лютага 2013 г. дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі В. В. Даніловіч і дэпутат Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь М. Г. Жылінскі прынялі ўдзел у прэзентацыі кнігі «Сын беларускага народа Пётр Машэраў» у Прадстаўніцтве Рассупрацоўніцтва ў Рэспубліцы Беларусь – Расійскім цэнтры навукі і культуры ў Мінску.

5 сакавіка 2013 г. адбыўся круглы стол на тэму «Беларуская дзяржаўнасць у канцы XIX – пачатку XXI стагоддзя (да 115-х угодкаў першага з'езда РСДРП)», арганізаваны сумесна з Камуністычнай партыяй Беларусі і Мінскай гарадской арганізацыйнай структурай Беларускага таварыства «Веды».

26 сакавіка 2013 г. сумесна з Аддзяленнем гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі, Рэспубліканскім грамадскім аб'яднаннем «Белая Русь» праведзены навукова-практычны семінар «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці».

4–5 красавіка 2013 г. у рамках мерапрыемстваў, прысвечаных Дню яднання народаў Беларусі і Расіі, адбыліся сустрэчы вучоных Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Аддзялення гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі з прадстаўнікамі Дэпартаменту адукацыі ўрада Масквы, Нацыянальна-культурнай аўтаноміі «Беларусы Масквы», дырэктарам Маскоўскага інстытута развіцця адукацыі М. М. Лазутавай, рэктарам Пензенскага інстытута развіцця адукацыі Г. М. Беларыбкіным.

11 красавіка 2013 г. загадчык аддзела археалогіі першабытнага грамадства кандыдат гістарычных навук, дацэнт В. Л. Лакіза на пасяджэнні Бюро Прэзідыума НАН Беларусі прызначаны на пасаду намесніка дырэктара па навуковай рабоце Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

25–26 красавіка 2013 г. сумесна з гістарычным факультэтам Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава праведзена Міжнародная навуковая канферэнцыя «Актуальныя праблемы міжнародных адносін і дыпламатыі (другая палова XX – пачатак XXI ст.)».

7 мая 2013 г. сумесна з Прадстаўніцтвам Рассупрацоўніцтва ў Рэспубліцы Беларусь, Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэтам імя М. Танка, упраўленнем адукацыі адміністрацыі Маскоўскага раёна г. Мінска і гімназіяй № 174 г. Мінска праведзена VI Міжнародная маладзёжная навукова-практычная канферэнцыя «Вялікая Айчынная вайна 1941–1945 гадоў у гістарычнай памяці народаў».

16–18 мая 2013 г. праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Вынікі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2012 годзе».

6–7 чэрвеня 2013 г. праведзена Міжнародная навуковая канферэнцыя «Хрышчэнне Русі ў лёсе народаў Беларусі, Расіі і Украіны: выбар цывілізацыйнага шляху», арганізаваная сумесна з Беларускім Экзархатам Рускай Праваслаўнай Царквы.

25–28 чэрвеня 2013 г. сумесна з Беларускай медыцынскай акадэміяй паслядыпломнай адукацыі праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Экалогія чалавека ва ўмовах трансгранічнага супрацоўніцтва».

1 ліпеня 2013 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі створана пастаянна дзеючая «Брэсцкая комплексная гісторыка-археалагічная экспедыцыя» (кіраўнік – загадчык аддзела археалогіі сярэдніх вякоў і Новага часу В. І. Кошман).

18–19 ліпеня 2013 г. на гарадзішчы Обчын Любанскага раёна Мінскай вобласці, якое ўпершыню ў гісторыі Беларусі даследуецца на ўсёй плошчы экспедыцыяй Інстытута гісторыі НАН Беларусі, адбылася сустрэча дырэктара Інстытута гісторыі В. В. Даніловіча, намесніка дырэктара па навуковай рабоце В. Л. Лакізы, намесніка старшыні Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і навуцы Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь

М. Г. Жылінскага з кіраўніцтвам раёна, супрацоўнікамі мясцовых музеяў, грамадскасцю і прадстаўнікамі сродкаў масавай інфармацыі.

20 жніўня 2013 г. у Мемарыяльным комплексе «Брэсцкая крэпасць-герой» і Брэсцкім гарадскім выканаўчым камітэце з удзелам прадстаўнікоў Інстытута гісторыі НАН Беларусі адбылася пашыраная рабочая нарада па пытаннях арганізацыі навуковых даследаванняў на аб'екце «Берасцейскі замак».

19 верасня 2013 г. адбыўся круглы стол на тэму «Вызваленне: дух Перамогі і горыч страт», прысвечаны 70-годдзю пачатку вызвалення Беларусі, арганізаваны сумесна з АДДзяленнем гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі і рэдакцыяй газеты «Звязда» з удзелам намесніка старшыні Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і навуцы Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь М. Г. Жылінскага.

20 верасня 2013 г. Інстытут гісторыі НАН Беларусі наведаль кіраўнік Інфармацыйнага бюро DAAD (Германская служба акадэмічных абменаў) Кёрстын Мюлер і супрацоўнік службы Людміла Юркевіч.

1 кастрычніка 2013 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі адбыўся круглы стол на тэму «Гісторыя Айчыны ў жыцці і творчасці М. С. Шашкевіча (да 75-годдзя з дня нараджэння)».

17–18 кастрычніка 2013 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі праведзена Міжнародная навуковая канферэнцыя «Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць».

24–25 кастрычніка 2013 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі праведзена Міжнародная навуковая канферэнцыя «Беларуская археалагічная навука ад вытокаў да сучаснасці (да 120-годдзя з дня нараджэння А. М. Ляўданскага)».

22 лістапада 2013 г. у НАН Беларусі сумесна з АДДзяленнем гуманітарных навук і мастацтваў праведзены круглы стол на тэму «Гісторыка-культурная і духоўная спадчына беларускага народа: вывучэнне, захаванне і выкарыстанне».

26–27 лістапада 2013 г. сумесна з Гомельскім дзяржаўным універсітэтам імя Францыска Скарыны і Беларускай дзяржаўнай універсітэтам транспарту праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «1943 год на Гомельшчыне».

13 снежня 2013 г. сумесна з Мінскай гарадской арганізацыйнай структурай Беларускага таварыства «Веды» і Мінскім гарадскім выканаўчым камітэтам у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі праведзены на-

вукова-практычны семінар «Беларусь учора, сёння, заўтра: удасканаленне форм і метадаў інфармацыйна-ідэалагічнай работы на сучасным этапе развіцця беларускага грамадства».

18 снежня 2013 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі праведзены круглы стол «Стан і перспектывы развіцця сучаснага скарызнаўства».

27 снежня 2013 г. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі праведзены круглы стол на тэму «Утварэнне БССР і Камуністычнай партыі Беларусі. Да 95-годдзя ўтварэння БССР і Камуністычнай партыі Беларусі».

23 студзеня 2014 г. на базе Інстытута гісторыі праведзена секцыя «Гуманітарныя навукі» Другой Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Навука – інавацыйнаму развіццю грамадства».

24 студзеня 2014 г. на ўрачыстым сходзе навуковай грамадскасці, прысвечаным 85-годдзю Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Дню беларускай навукі, за цыкл работ аб паходжанні старажытных гарадоў Полацкай зямлі і зараджэнні дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі ў IX–XIII стст. прэміяй Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі адзначаны загадчык цэнтра гісторыі даіндустрыяльнага грамадства Інстытута гісторыі, доктар гістарычных навук, прафесар В. М. Ляўко, галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі, доктар гістарычных навук, прафесар Г. У. Штыхаў і прарэктар па вучэбнай рабоце Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар гістарычных навук, дацэнт Д. У. Дук. Прэміяй Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі імя акадэміка В. Ф. Купрэвіча для маладых вучоных адзначаны загадчык аддзела гісторыі беларускай дзяржаўнасці Інстытута гісторыі А. У. Унучак.

23–24 студзеня 2014 г. у Прэзідыуме НАН Беларусі Інстытут гісторыі арганізаваў археалагічную выставу, прымеркаваную да 85-годдзя Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Дня беларускай навукі.

11 лютага 2014 г. у Інстытуце гісторыі сумесна з Расійскім Фондам развіцця «Інстытут еўразійскіх даследаванняў» праведзены круглы стол на тэму «Ад вызвалення Ленінграда да вызвалення Мінска (да 70-годдзя ліквідацыі блакады Ленінграда)».

12 лютага 2014 г. сумесна з Цэнтральнай навуковай бібліятэкай імя Я. Коласа НАН Беларусі праведзена ўрачыстае мерапрыемства, прысвечанае 85-гадоваму юбілею галоўнага навуковага супрацоўніка аддзела навейшай гісторыі Беларусі Інстытута гісторыі НАН Беларусі, доктара гістарычных навук, прафесара Л. М. Лыча.

6 сакавіка 2014 г. у Інстытуце гісторыі праведзена нарада з удзелам прадстаўнікоў Навагрудскага

райвыканкама, Навагрудскага гісторыка-краязнаўчага музея, Дома-музея імя А. Міцкевіча, вучоных Інстытута гісторыі НАН Беларусі па выніках падрыхтоўкі манаграфічнага даследавання «Гісторыя Навагрудка – з глыбінь вякоў да нашых дзён (да 970-годдзя першага летапіснага ўпамінання)».

15 сакавіка 2014 г. у бібліятэцы імя Густава Эйфеля ў прыгарадзе Парыжа Левалуа-Перэ адбылася Міжнародная канферэнцыя, арганізаваная Цэнтрам напалеонаўскіх даследаванняў, Інстытутам гісторыі НАН Беларусі, Амбуладай Рэспублікі Беларусь у Францыі, дзе былі прадстаўлены навуковыя дасягненні Інстытута гісторыі і вынікі беларуска-французскіх археалагічных даследаванняў каля в. Студзёнка, якія праводзіліся ў 2012–2013 гг. на месцы пераправы арміі Напалеона праз р. Бярэзіну.

21 сакавіка 2014 г. у Інстытуце гісторыі праведзены круглы стол на тэму «Антон Луцкевіч (1884–1942 гг.) і яго эпоха (да 130-годдзя з дня нараджэння)».

27 сакавіка 2014 г. у Дзяржаўнай прыродаахоўнай установе «Бярэзінскі біясферны запаведнік» праведзены семінар-практыкум з удзелам гісторыкаў і археолагаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі, прадстаўнікоў Лепельскага райвыканкама, Лепельскага краязнаўчага музея, Дамжэрыйскай і Слабадскай сярэдніх школ, адміністрацыі і спецыялістаў Бярэзінскага біясфернага запаведніка з мэтай папярэдняй ацэнкі стану гісторыка-культурнай спадчыны рэгіёна і магчымасцей яе практычнага выкарыстання.

31 сакавіка 2014 г. дырэктар Інстытута гісторыі В. В. Даніловіч, намеснік дырэктара па навуковай рабоце В. Л. Лакіза і вучоны сакратар А. П. Салаўянаў прынялі ўдзел у сустрэчы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка з вядучымі навукоўцамі краіны ў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

9–10 красавіка 2014 г. шэраг навукоўцаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі на чале з дырэктарам В. В. Даніловічам прынялі ўдзел у працы 37-га пастаянна дзеючага семінара пры Парламенцкім Сходзе Саюза Беларусі і Расіі па пытаннях будаўніцтва Саюзнай дзяржавы па тэме «Развіццё адзінай культурнай прасторы Беларусі і Расіі – важнейшы кірунак супрацоўніцтва ў рамках Саюзнай дзяржавы». Семінар прайшоў у Маладзечне і Мінску.

11 красавіка 2014 г. дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі В. В. Даніловіч, намеснік дырэктара па навуковай рабоце В. Л. Лакіза, загадчык Цэнтра гісторыі даіндустрыяльнага грамадства В. М. Ляўко прынялі ўдзел у рабоце круглага стала па тэме «Праблемы заканадаўчага забеспячэння аховы археалагічнай спадчыны і шляхі іх вырашэння», які адбыўся

ў Палаце прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь па ініцыятыве Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і навуцы.

18 красавіка 2014 г. у Прэзідыуме НАН Беларусі маладыя вучоныя Інстытута гісторыі арганізавалі выставу археалагічных артэфектаў у рамках правядзення круглага стала на тэму «Моладзь у навуцы: праблемы і перспектывы».

24 красавіка 2014 г. у Віцебску сумесна з Віцебскім абласным выканаўчым камітэтам, Віцебскім дзяржаўным універсітэтам імя П. М. Машэрава праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Перамога – адна на ўсіх».

25 красавіка 2014 г. у Віцебску сумесна з Віцебскім абласным выканаўчым камітэтам, Віцебскім дзяржаўным універсітэтам імя П. М. Машэрава, Віцебскім абласным краязнаўчым музеем праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Віцебшчына ў гады Вялікай Айчыннай вайны: да 70-годдзя вызвалення ад нацысцкай акупацыі».

25 красавіка 2014 г. у Прэзідыуме НАН Беларусі Інстытут гісторыі арганізаваў выставу навейшых археалагічных артэфектаў, прымеркаваную да дня правядзення Сесіі Агульнага сходу НАН Беларусі. Выставу наведалі Старшыня Прэзідыума НАН Беларусі У. Р. Гусакоў, Першы намеснік Прэм’ер-міністра Рэспублікі Беларусь У. І. Сямашка.

6 мая 2014 г. сумесна з Прадстаўніцтвам Рассупрацоўніцтва ў Рэспубліцы Беларусь, Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэтам імя М. Танка, упраўленнем адукацыі адміністрацыі Маскоўскага раёна Мінска і гімназіяй № 174 Мінска праведзена VII Міжнародная маладзёжная навукова-практычная канферэнцыя «Вялікая Айчынная вайна 1941–1945 гадоў у гістарычнай памяці народа».

13–14 мая 2014 г. у г. Бяроза сумесна з Бярозаўскім раённым выканаўчым камітэтам праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Бяроза і Бярозаўскі рэгіён: Беларусь праз прызму мікрагісторыі».

15–16 мая 2014 г. у Інстытуце гісторыі праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Вынікі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі ў 2013 годзе».

15–16 мая 2014 г. дырэктар Інстытута гісторыі В. В. Даніловіч і вучоны сакратар А. П. Салаўянаў прынялі ўдзел ва ўрачыстым пасяджэнні, прысвечаным 80-годдзю аднаўлення паўнаважнасці гістарычнай адукацыі і заснаванні гістарычных факультэтаў у складзе Маскоўскага і Ленінградскага

ўніверсітэтаў, гадавіне Першага ўніверсітэцкага статуту і стварэння ў Маскоўскім Імператарскім універсітэце Таварыства Гісторыі і Старажытнасцей Расійскіх, якое адбылося на гістарычным факультэце Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава.

19–20 мая 2014 г. намеснік дырэктара па навуковай рабоце Інстытута гісторыі В. Л. Лакіза і загадчык аддзела археалогіі сярэдніх вякоў і Новага часу В. І. Кошман прадставілі асноўныя кірункі фундаментальных і выратавальных даследаванняў беларускіх археолагаў на пашыраным пасяджэнні аддзела ахоўных раскопак Інстытута археалогіі РАН. Падпісаны дагавор аб навуковым супрацоўніцтве паміж Інстытутам гісторыі НАН Беларусі і Інстытутам археалогіі РАН.

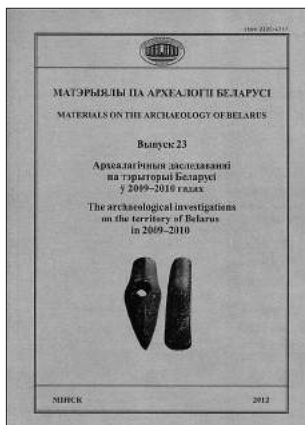
23 мая 2014 г. у г. Ашмяны сумесна з Ашмянскім раённым выканаўчым камітэтам праведзена VI Між-

народная навукова-практычная канферэнцыя «Гальшанскія чытанні» на тэму «Ашмяншчына: горад і воласць у гістарычным узаемадзеянні».

19–20 чэрвеня 2014 г. у НАН Беларусі сумесна з Аддзяленнем гуманітарных навук і мастацтваў, Міністэрствам абароны Рэспублікі Беларусь, Рэспубліканскім дзяржаўна-грамадскім аб'яднаннем «Беларускае таварыства “Веды”» праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Беларусь: памятнае лета 1944 года (да 70-годдзя вызвалення ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў)».

25–27 чэрвеня 2014 г. у Інстытуце гісторыі сумесна з Аддзяленнем гуманітарных навук і мастацтваў праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Сучасная антрапалогія: новыя дадзеныя, перспектывы развіцця, метадалагічныя прынцыпы».

ВЫДАННІ ДЗЯРЖАЎНАЙ НАВУКОВАЙ УСТАНОВЫ «ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ» Ў 2012–2014 ГАДАХ¹

Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах / навук. рэд. В. Л. Лакіза. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 387 с.

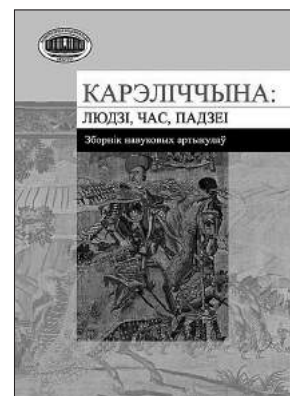
У чарговым выданні Інстытута гісторыі НАН Беларусі прадстаўлены вынікі даследаванняў помнікаў палеаліту, мезаліту, неаліту, бронзавага і жалезнага вякоў, эпохі Сярэднявечча і ранняга Новага часу, якія праводзіліся на Беларусі і сумежных тэрыторыях на працягу 2009–2010 гадоў, а таксама ўводзяцца ў навуковы зварот новыя археалагічныя помнікі і матэрыялы. Усяго ў зборніку публікуецца 62 артыкулы даследчыкаў з Беларусі, Украіны, Польшчы і Латвіі.

Зборнік навуковых артыкулаў разлічаны на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, музейных работнікаў, настаўнікаў і ўсіх тых, хто любіць старажытную гісторыю, цікавіцца матэрыяльнай і духоўнай культурай нашых далёкіх продкаў.

Карэліччына: людзі, падзеі, час: зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп'ян [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 486 с.

Зборнік прысвечаны розным аспектам гістарычнага развіцця Карэліччыны, саміх Карэліч і Міра, змяшчае артыкулы мясцовых краязнаўцаў, гісторыкаў і літаратуразнаўцаў, а таксама пашыраныя варыянты дакладаў, якія былі зачытаны на VII–X Карэлічскіх чытаннях.

Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, выкладчыкаў, настаўнікаў гісторыі і ўсіх тых, хто цікавіцца рэгіянальнай гісторыяй Беларусі.

Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права: зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп'ян, А. А. Доўнар, І. В. Соркіна; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 444 с.

Зборнік прысвечаны розным аспектам развіцця Капыля і функцыянавання магдэбургскага права ў гарадах і мястэчках Беларусі ў XVI–XX стст., змяшчае артыкулы навукоўцаў Гродна і Мінска, а таксама пашыраныя варыянты дакладаў, якія былі зачытаны на навукова-практычнай канферэнцыі «Капыль: праблемы гісторыі горада і рэгіёна (да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права)», якая праводзілася 19 кастрычніка 2012 г. навукоўцамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі і Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Зборнік разлічаны на прафесійных гісторыкаў, выкладчыкаў і ўсіх тых, хто цікавіцца рэгіянальнай гісторыяй Беларусі.

¹ Падрыхтаваў вучоны сакратар Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдат гістарычных навук, дацэнт А. П. Салаўянаў.

Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі. Крыніцы па гісторыі горада. Сацыяльныя структуры і паўсядзённасць: (да 945-годдзя Мінска): зб. навук. арт. / уклад. А. І. Груша; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 564 с.

Зборнік змяшчае матэрыялы дзвюх міжнародных навуковых канферэнцый «Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў у гісторыі. Сацыяльныя структуры і паўсядзённасць» (Мінск, 15–16 верасня 2011 г.) і «Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў у гісторыі. Крыніцы па гісторыі горада» (Мінск, 6–7 верасня 2012 г.), якія былі прымеркаваны да 945-годдзя Мінска.

Тэматыка дакладаў ахоплівае самы шырокі спектр праблем гісторыі ад старажытных часоў да сучаснасці.

Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. Кн. 2 / М. У. Смяховіч [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 654 с.

У другой кнізе калектыўнай манаграфіі ўпершыню паказана развіццё беларускай дзяржаўнасці пасля аб'яднання беларускага народа ў 1939 г., яе стан у час Вялікай Айчыннай вайны, адлюстравана пасляваеннае дзяржаўнае будаўніцтва, раскрыты працэс станаўлення і ўмацавання незалежнай, суверэннай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь. Рэкамендуецца для выкарыстання ў навукова-даследчай працы і вучэбным працэсе.

Разлічана на выкладчыкаў ВНУ, студэнтаў, магістрантаў, аспірантаў, настаўнікаў, супрацоўнікаў аддзелаў ідэалагічнай работы мясцовых адміністрацый, творчую інтэлігенцыю, шырокае кола чытачоў, не аб'якавых да айчыннай гісторыі.

Брестчина: история и современность: сб. материалов Респ. науч.-практ. конф.; Брест, 29–30 июня 2012 г. / БрГУ им. А. С. Пушкина; редкол.: А. В. Митюков [и др.]. – Брест: БрГТУ, 2012. – 156 с.

В сборнике представлены материалы Республиканской научно-практической конференции «Брестчина: история и современность», посвященной 30-летию археологического музея «Берестье». Приоритетное внимание уделено теме исследования городища Берестье и создания археологического музея «Берестье», вопросам археологического наследия Брестчины.

Сборник адресован научным сотрудникам, магистрантам, аспирантам, преподавателям и студентам высших учебных заведений, специалистам системы образования, краеведам.

Збор крыніц навуковых археалагічных фондаў. Вып. 1: Археалагічныя калекцыі І. І. Арцёменкі (1956–1981 гг.) / А. А. Разлуцкая [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 223 с.

Першы выпуск прысвечаны выдатнаму ўкраінскаму археолагу І. І. Арцёменку, інтарэсы якога былі цесна звязаны са старажытнай гісторыяй Беларусі. У асноўным калекцыі, што прадстаўлены ў каталожнай частцы выдання, здабыты даследчыкам падчас палявых экспедыцый на тэрыторыі Гомельскай і Магілёўскай абласцей нашай краіны, а таксама Смаленскай і Бранскай абласцей Расіі. Гэтыя калекцыі ў значнай ступені знайшлі адлюстраванне ў навуковых публікацыях, але ілюстрацыйна яны найбольш поўна прадстаўлены ў прапануемым чытачу выданні, якое разлічана на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў і тых, хто цікавіцца першабытнай гісторыяй Беларусі, Украіны і Расіі.

Материалы и исследования по археологии России и Беларуси: Комплексное исследование и синхронизация культур эпохи неолита – ранней бронзы Днепровско-Двинского региона. – СПб.: Инфинити, 2012. – 220 с.

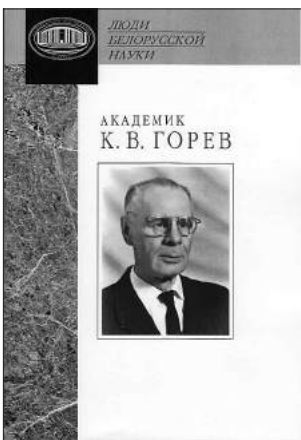
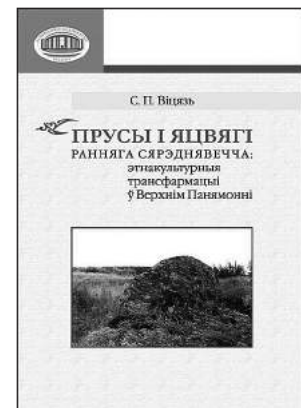
Сборник статей подготовлен творческим содружеством археологов России (г. Санкт-Петербург – Институт истории материальной культуры РАН, РПГУ им А. И. Герцена, Государственный Эрмитаж) и Беларуси (г. Минск – Институт истории НАН Беларуси) по результатам комплексного исследования, проведенного совместно с представителями естественных наук (химиками, геохимиками, специалистами по радиоуглеродному датированию, палеозоологами) при поддержке международных проектов РГНФ и БРФФИ. Сборник содержит статьи ведущих специалистов России и Беларуси, посвященные вопросам хронологии, реконструкции облика поселений и особенностей хозяйственной деятельности в неолите и раннем бронзовом веке лесной зоны Восточной Европы.

Сборник предназначен научным сотрудникам, преподавателям ВУЗов, аспирантам и студентам исторических факультетов, учителям истории и всем интересующимся древней историей.

Віцязь, С. П. Прусы і яцвягі ранняга сярэднявечча: этнакультурныя трансфармацыі ў Верхнім Панямонні / С. П. Віцязь; навук. рэд. С. Я. Расадзін. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 411 с.

У манаграфіі ахарактарызавана гісторыя вывучэння раннесярэднявечных (VIII–XI стст.) прусаў і яцвягаў, вылучаныя праблемы іх этнаніміі, паходжання, арэалаў распаўсюджвання. Аргументавана канцэптуальнае палажэнне аб познім складанні яцвягаў (у разглядаемы перыяд) на аснове прускай культуры. Прыведзены звесткі аб адносінах (арэальных, этнічных, эканамічных, сацыяльных, палітычных) старажытных прусаў і яцвягаў да Верхняга Панямоння (на тэрыторыі Беларусі). Зроблена выснова аб пераважна канструктыўным узаемадзеянні прусаў / яцвягаў са славянскім насельніцтвам у рэгіёне. Вылучаны эканамічны і арганізацыйны падмурак гэтага ўзаемадзеяння – фарміраванне і сумеснае абслугоўванне Нёманскага гандлёвага шляху, якое ацэньваецца ў кантэксце міжцывілізацыйных адносін (Балтыя – Русь). На аснове атрыманых вынікаў сфармуляваны светапоглядныя палажэнні і прапанавана базавая ацэнка мясцовых палітычных падзей разглядаемага перыяду, пад уплывам якіх у рэгіёне адбывалася складанне ранніх форм дзяржаўнасці.

Адрасуецца гісторыкам, выкладчыкам і студэнтам гуманітарнага профілю, крэзнаўцам, усім, хто цікавіцца гісторыяй эпохі Сярэднявечча.

Академик К. В. Горев: док. и материалы / Нац. акад. наук Беларуси [и др.]; сост. Н. В. Токарев; редкол.: С. А. Астапчик [и др.]. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 291 с. – (Люди белорусской науки).

В сборник включены документы и материалы, отражающие жизнь и деятельность государственного деятеля, ученого в области металловедения, президента Академии наук Белорусской ССР, академика К. В. Горева (1904–1998). Показана его научно-организационная деятельность на посту президента Академии наук БССР (1938–1947), работа К. В. Горева в Физико-техническом институте АН БССР, что позволяет осветить многие вопросы организации и развития советской науки. Основу сборника составили документы из государственных архивов Минска и Ташкента.

Для всех, кто интересуется историей науки в Беларуси.

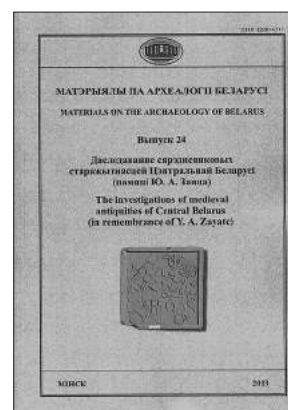
Динамика адаптивной изменчивости населения Беларуси / Л. И. Тегало [и др.]; НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 303 с.

В монографии представлены результаты многолетних комплексных антропологических исследований древнего и современного населения Беларуси. При изучении древнего населения уделялось внимание палеодемографии и показателям экологического стресса. Данные рассмотрены на фоне эволюционных геоклиматических изменений окружающей среды. Результаты морфофункциональных исследований современного населения включают физическое развитие, конституциональные особенности, а также оценки уровня психофизиологической адаптации и стрессоустойчивости школьников и студентов Беларуси. Рассмотрено влияние биологических и социальных факторов на адаптацию детей и молодежи к условиям урбанизированного общества.

Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 24: Даследаванне сярэднявечных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю. А. Заяца) / навук. рэд. В. М. Ляўко. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 384 с.

У выданні прадстаўлены навуковыя працы Ю. А. Заяца па даследаванні старажытнасцей VI–XIII стст. на тэрыторыі Цэнтральнай Беларусі, якія яшчэ не былі ўведзены ў навуковы зварот, а таксама артыкулы іншых даследчыкаў, прысвечаныя сярэднявечнай тэматыцы. У зборнік уключаны таксама новыя матэрыялы з папярэдніх даследаванняў 2009–2011 гг.

Зборнік навуковых прац разлічаны на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, музейных работнікаў, настаўнікаў і ўсіх тых, хто любіць старажытную гісторыю, цікавіцца матэрыяльнай і духоўнай культурай нашых далёкіх продкаў.

Фірыновіч, А. Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы беларускіх архіваў / А. Э. Фірыновіч. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 315 с.

У манаграфіі прааналізаваны працэс фарміравання дакументальнага корпусу публікацый па гісторыі паўстання 1863–1864 гг., праведзена класіфікацыя і відавая характарыстыка выяўленых у беларускіх архівасховішчах неапублікаваных крыніц аб падзеях 1863–1864 гг., створаны іх банк даных і акрэслены інфармацыйны патэнцыял.

Праца адрасуецца навукоўцам, даследчыкам, выкладчыкам, аспірантам, студэнтам і ўсім, хто цікавіцца мінулым Бацькаўшчыны.

Вялікі гістарычны атлас Беларусі [карты]: у 4 т. Т. 2 / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь; рэдкал.: Г. І. Кузняцоў [і інш.]. – Мінск: Белкартаграфія, 2013. – 347 с.

Другі том Вялікага гістарычнага атласа Беларусі прысвечаны гістарычнаму перыяду ад Люблінскай уніі 1569 г. да трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г. У гэты час лёс Беларусі быў шчыльна звязаны з лёсамі іншых народаў, што ўтварылі Рэч Паспалітую: літоўцаў, палякаў, украінцаў, а таксама яўрэяў, татар і шэрага іншых этнічных меншасцяў. У рабоце над атласам выкарыстаны матэрыялы айчынных вучоных і спецыялістаў, а таксама ўлічаны вопыт даследчыкаў з суседніх краін.

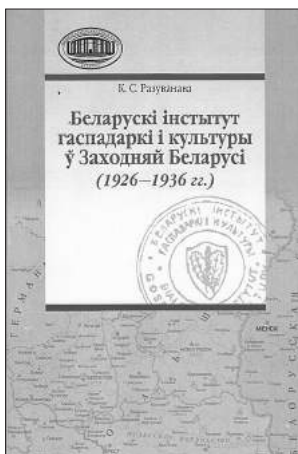

Гісторыя беларускай дзяржаўнасці: матэрыялы навук.-практ. семінара (Мінск, 26 сак. 2013 г.) / рэдкал.: У. Р. Гусакоў [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 199 с.

У выданні прадстаўлены матэрыялы арганізаванага Інстытутам гісторыі НАН Беларусі і грамадскім аб'яднаннем «Белая Русь» навукова-практычнага семінара «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці», які адбываўся ў г. Мінску 26 сакавіка 2013 г. Адрасавана шырокаму колу чытачоў.

Крещение Руси в судьбах народов Беларуси, России и Украины: выбор цивилизационного пути: материалы Междунар. науч. конф., Минск, 6–7 июня 2013 г. / редкол.: В. Г. Гусакон [и др.]. – Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2013. – 315 с.

В сборник вошли материалы Международной научной конференции «Крещение Руси в судьбах народов Беларуси, России и Украины: выбор цивилизационного пути», которая состоялась в Минске 6–7 июня 2013 г. и была посвящена 1025-летию Крещения Руси. В представленных докладах нашли отражение генезис и развитие Православия на восточнославянских землях. Многие статьи раскрывают богатый опыт духовно-культурной жизни славянских народов в конце XX – начале XXI столетия, взаимоотношений государства и Церкви, показывают важную роль христианских ценностей в жизни общества.

Разуванова, К. С. Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры ў Заходняй Беларусі (1926–1936 гг.) / К. С. Разуванова. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 247 с.

У манаграфіі праведзена сістэмнае даследаванне гісторыі ўзнікнення, дзейнасці, найбольш значных дасягненняў і абставін ліквідацыі Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры (БІГіК) як самастойнай грамадскай арганізацыі; вызначана яго месца ў грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі; выяўлена роля асобных дзеячаў Інстытута ў выбары напрамкаў працы арганізацыі і іх уклад у яе найбольш адметныя дасягненні.

Разлічана на гісторыкаў, выкладчыкаў гісторыі, студэнтаў гістарычных факультэтаў, можа быць карысна студэнтам гуманітарных спецыяльнасцей ВНУ і ўсім, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі і Польшчы.

Молдова – Беларусь: исторический опыт взаимодействия / авт. коллектив: В. Степанов [и др.]; ред.: Т. Зайковская; Ин-т истории Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т культурного наследия Акад. наук Молдовы. – Кишинев: Тір. «Prag-3», 2012. – 452 с.

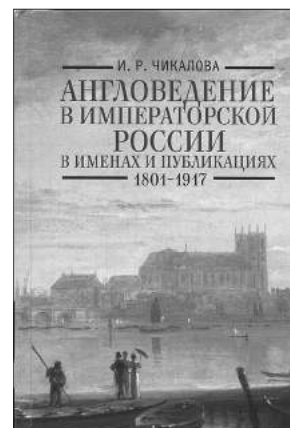
В коллективной монографии представлено фундаментальное исследование молдавско-белорусских связей с древних времен до наших дней. История состоит из судеб отдельных людей, которые складываются в судьбу полиэтнических сообществ Молдовы и Беларуси. Наряду с освещением страниц прошлого, авторы сосредоточили свое внимание на современных этнополитических процессах в двух независимых государствах: динамике национальной политики в области защиты прав и свобод национальных меньшинств, развития гражданского общества в лице белорусских организаций Молдовы и молдавских этнокультурных сообществ Беларуси. Отдельное внимание авторы уделили развитию культурной жизни двух диаспор, в том числе анализу поэтического наследия.

Книга рассчитана на историков, этнологов, литературоведов, специалистов в области межэтнических отношений. Написанная доступным языком, монография найдет своего читателя среди студентов, педагогов, всех интересующихся историческим наследием Молдовы и Беларуси, современными межэтническими процессами.

Чикалова, И. Р. Англоведение в императорской России в именах и публикациях (1801–1917) / И. Р. Чикалова. – СПб.: Алетей, 2013. – 392 с.

Книга возвращает в интеллектуальное пространство мощный блок русского дореволюционного англоведения, демонстрирует масштаб и тематическое разнообразие англоведческого наследия, позволяет взглянуть на изданные в Российской империи труды глазами их современников. Раскрываются тематическая направленность и основные идеи как российских, так и переведенных на русский язык в период между 1801 и 1917 гг. работ англоведческого профиля британских, французских, немецких, швейцарских, бельгийских, американских исследователей – историков, правоведов, экономистов, политологов и социологов, а также критерии отбора зарубежных авторов для презентации их творчества русскоязычному читателю. Книга – дань заслуженного уважения ученым-англоведам, имена большинства которых оказались на долгие годы забыты.

Для историков, культурологов, преподавателей и студентов гуманитарных специальностей, всех интересующихся интеллектуальной культурой и историей России и Великобритании.

Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння: (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права): зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп'ян, В. В. Даніловіч, А. Б. Доўнар; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 359 с.

Зборнік прысвечаны розным аспектам развіцця Навагрудскай зямлі і самога горада Навагрудка, змяшчае пашыраныя варыянты дакладаў, якія былі зачытаны на міжнароднай навуковай канферэнцыі. Галоўны блок артыкулаў прысвечаны розным аспектам гісторыі і культуры Навагрудчыны.

Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, выкладчыкаў і ўсіх тых, хто цікавіцца рэгіянальнай гісторыяй Беларусі.

Актуальные вопросы антропологии: сб. науч. трудов. Вып. 8 / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 512 с.

2013 г. провозглашен годом экологической культуры и охраны окружающей среды в странах СНГ. Проблема «человек и среда обитания» на протяжении многих лет отражается в работах зарубежных и белорусских антропологов. Адаптация – основная тема экологии человека – освещалась в их работах еще до Чернобыльской катастрофы. После аварии на ЧАЭС белорусскими антропологами начато изучение изменчивости генодемографической структуры популяций в районах, подвергшихся радиоактивному загрязнению. Активное участие антропологов в ежегоднике «Экологическая антропология» и совместная работа с клиницистами позволили всесторонне обобщать результаты исследований антропологических последствий катастрофы. В этом издании на первый план вынесены работы белорусских и зарубежных ученых, посвященные экологии человека. Рассматриваются также результаты региональных антропологических исследований.

Представляет интерес для антропологов, философов, криминалистов, биологов, медиков, историков, этнографов и других специалистов, интересующихся проблемами человека.

Мядзведзева, В. У. Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямлі IX–XIII стст. / В. У. Мядзведзева; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 236 с.

У манаграфіі на аснове шырокіх археалагічных крыніц са шматлікіх помнікаў з тэрыторыі Полацкай зямлі IX–XIII стст. усебакова характарызуецца касцярэзная вытворчасць (сыравіна, тэхналогія апрацоўкі і тэхніка вырабу прадметаў, тыпалогія, храналогія, асартымент касцяных вырабаў, касцярэзныя майстэрні і інш.), а таксама яе роля ў жыцці тагачаснага насельніцтва.

Кніга разлічана на археолагаў, гісторыкаў, этнографістаў, краязнаўцаў і ўсіх тых, хто цікавіцца сярэднявечнай гісторыяй Беларусі.

Гістарычна-археалагічны зборнік. Вып. 28. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 311 с.

У 28-м выпуску «Гістарычна-археалагічнага зборніка» змешчаны артыкулы гісторыкаў і археолагаў краіны, прысвечаныя актуальным праблемам айчыннай гісторыі і метадалогіі гістарычных даследаванняў (раздзелы «Метадалогія гісторыі», «Археалогія»). Таксама друкуюцца матэрыялы, якія ўтрымліваюць вынікі навуковых даследаванняў супрацоўнікаў Інстытута гісторыі за 2011–2012 гг. (раздзелы «Гісторыя», «Хроніка»). Выданне прысвечана 75-годдзю з дня нараджэння М. С. Сташкевіча (раздзел «Памяці М. С. Сташкевіча»).

Выданне разлічана на настаўнікаў, прафесійных вучоных-гісторыкаў, студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў, творчую інтэлігенцыю, шырокае кола чытачоў, неабякавых да айчыннай гісторыі; рэкамендуецца для выкарыстання ў навукова-даследчай працы і вучэбным працэсе.

Соловьянов, А. П. Социальная защита несовершеннолетних в БССР (1921–1930 гг.) / А. П. Соловьянов; науч. ред. В. К. Коршук. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 203 с.

В монографии дается комплексная характеристика ключевых направлений деятельности государственных и общественных организаций по социальной защите наиболее нуждающихся категорий подрастающего поколения в БССР на протяжении 1920-х гг.

Адресуется исследователям, преподавателям, аспирантам, студентам исторических факультетов и всем тем, кто интересуется историей этого периода.

Саливон, И. И. Физический тип древнего населения Беларуси / И. И. Саливон, О. В. Марфина. – Минск: Беларус. навука, 2013. – 137 с.

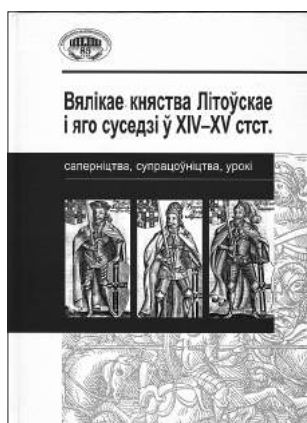
В монографии рассматривается история развития антропологических исследований костных останков населения, обитавшего на территории Беларуси в течение последнего тысячелетия (2-го тыс. н. э.). Описаны методы реконструкции физического типа населения разных исторических периодов. В книге представлены фотографии воссозданного облика людей, живших в разные исторические периоды на территории Беларуси, а также антропологических типов древнего населения и встречавшихся среди него некоторых аномалий и патологических изменений костной системы.

Книга может быть интересна представителям разных специальностей – историкам, антропологам, биологам, медикам, педагогам, студентам и школьникам, а также любому читателю, желающему узнать, как антропологические методы позволяют восстановить облик наших древних предков.

Мяцельскі, А. А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст. / А. А. Мяцельскі. – 2-е выд., выпр. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – 664 с.

Дадзеная манаграфія прысвечана гісторыі Мсціслаўскага княства і ваяводства ў XII–XVIII стст. Разглядаецца сацыяльна-эканамічнае развіццё рэгіёна, гістарычная геаграфія, урбанізацыйныя працэсы, канфесійнае жыццё.

Разлічана на навуковых супрацоўнікаў, выкладчыкаў, студэнтаў, усіх, хто цікавіцца гістарычным мінулым Беларусі.

Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урок: Да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы: матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Гродна, 8–9 ліп. 2010 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; Гродзен. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы; уклад.: А. І. Груша, С. В. Марозава; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – 225 с.

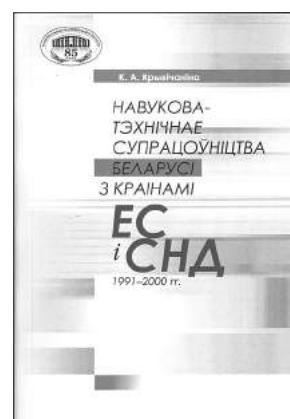
Зборнік прысвечаны знамянальнай падзеі ў гісторыі Беларусі – Грунвальдскай бітве 1410 г. і змяшчае пашыраныя варыянты дакладаў, якія былі зачытаны на Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Вялікае княства Літоўскае і суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урок: Да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы» (8–9 ліпеня 2010 г. у г. Гродна).

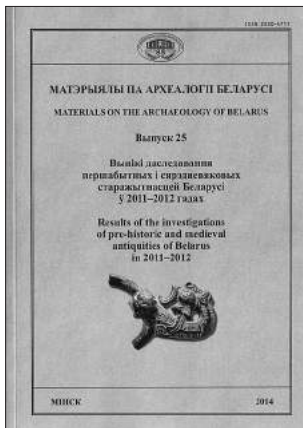
Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, выкладчыкаў і ўсіх тых, хто цікавіцца гісторыяй Вялікага княства Літоўскага і Беларусі.

Крывічаніна, К. А. Навукова-тэхнічнае супрацоўніцтва Беларусі з краінамі ЕС і СНД (1991–2000 гг.) / К. А. Крывічаніна. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – 265 с.

У манаграфіі разгледжаны працэс фарміравання нарматыўна-прававой базы і арганізацыйнай структуры навукова-тэхнічнага супрацоўніцтва Беларусі з краінамі ЕС і СНД у 1991–2000 гг., раскрыты формы навукова-тэхнічных кантактаў, адлюстраваны новыя кірункі, тэндэнцыі і змест навукова-тэхнічных узаемадачыненьняў, выніковасць сумеснай працы.

Карысна дзяржаўным органам, што займаюцца выпрацоўкай рашэнняў у сферы міжнароднага навукова-тэхнічнага супрацоўніцтва і іх рэалізацыяй, даследчыкам і выкладчыкам, усім, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 25: Вынікі даследавання першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 гадах / навук. рэд. В. М. Ляўко. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – 398 с.

У чарговым выданні Інстытута гісторыі НАН Беларусі прадстаўлены навуковыя артыкулы, прысвечаныя даследаванню старажытнасцей першабытнай археалогіі і эпохі Сярэднявечжа Беларусі і сумежных краін: Польшчы, Расіі і Украіны, а таксама прымяненню розных метадаў даследавання археалагічных матэрыялаў і вынікам папярэдняга праца 2011–2012 гг., якія яшчэ не былі ўведзены ў навуковы зварот.

Зборнік навуковых прац разлічаны на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, музейных работнікаў, настаўнікаў і ўсіх тых, хто любіць старажытную гісторыю, цікавіцца матэрыяльнай і духоўнай культурай нашых далёкіх продкаў.

Метельский, А. А. Забытая Альба: очерк истории загородной резиденции Радзивиллов под Несвижем / А. А. Метельский. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – 128 с.

Книга рассказывает об истории развития загородной резиденции князей Радзивиллов в Альбе под Несвижем с XVI и до середины XX века, а также о вкладе в ее развитие каждого из несвижских ординатов.

Книга рассчитана на историков, краеведов и туристов.

Победа – одна на всех: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 24 апр. 2014 г. / Витебск. гос. ун-т; редкол.: А. И. Жук и А. А. Коваленя (отв. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. – 374 с.

Рассмотрены проблемы международных отношений накануне и в годы Второй мировой и Великой Отечественной войн, боевые действия на фронтах, различные аспекты нацистского оккупационного режима, история партизанского движения и подпольной борьбы, подвиг народа в советском тылу и в период восстановления страны, вопросы увековечения памяти о войне и патриотического воспитания молодежи.

Издание может быть полезно исследователям, педагогам, аспирантам, студентам, учащимся, а также всем интересующимся историей Второй мировой и Великой Отечественной войн.

ПРАВИЛЫ ДЛЯ АЎТАРАЎ

Тэкст артыкула падаецца ў рэдакцыю часопіса на электронным носьбіце і ў двух надрукаваных экзэмплярах у адпаведнасці з наступнымі тэхнічнымі патрабаваннямі:

- аб'ём артыкула да 40 000 знакаў з прабеламі (1 друкаваны аркуш), у гэты аб'ём уваходзяць тэкст, табліцы, фотаздымкі, малюнкi і спіс літаратуры;
- матэрыял артыкула павінен знаходзіцца ў адным файле;
- назва артыкула павінна быць набрана малымі літарамі (за выключэннем абрэвіятур);
- назва файла, які ўтрымлівае тэкст артыкула, павінна супадаць з першымі 8 літарамі прозвішча аўтара лацінскім літарамі;
- у артыкуле ўказваюцца: прозвішча, імя, вучоная ступень і званне аўтара (аўтараў), арганізацыя, якую ён (яны) прадстаўляе, пасада, якую ён займае, горад;
- назва артыкула павінна быць набрана малымі літарамі (за выключэннем абрэвіятур);
- табліцы, фотаздымкі і малюнкi павінны быць пранумараваны і мець назвы;
- фотаздымкі і малюнкi, якія змяшчаюцца ў артыкуле, акрамя гэтага павінны знаходзіцца ў асобным графічным файле фармата TIFF (пашырэнне 600 dpi);
- для падачы ў рэдакцыю тэкст друкуецца праз 1,5 інтэрвала, шрыфт TimesNewRoman, памер 14 пунктаў.

Да артыкула павінны быць прыкладзены: рэкамендацыя аддзела ці кафедры; рэцэнзія спецыяліста ў пэўнай галіне (доктара альбо кандыдата навук); рэферат на рускай мове, калі артыкул на беларускай мове (альбо на беларускай мове, калі артыкул на рускай мове); рэферат на англійскай мове. У рэфераты ўваходзяць пераклад назвы, набраны малымі літарамі (за выключэннем абрэвіятур), прозвішча і імя аўтара (аўтараў) у адпаведнасці з пашпартам. Памер кожнага рэферата не менш за 2000 знакаў.

Размернасць усіх велічынь, якія выкарыстоўваюцца ў тэксце, павінна адпавядаць Міжнароднай сістэме адзінак вымярэння (СВ).

Літаратура і крыніцы, выкарыстаныя ў артыкуле, друкуюцца ў канцы тэкста спісам, а спасылкі ў тэксце абазначаюцца парадковым нумарам у квадратных дужках па схеме: [1, с. 25–31]. Спіс літаратуры і крыніц афармляецца ў адпаведнасці з патрабаваннямі ВАК Рэспублікі Беларусь.

Асноўным крытэрыем мэтазгоднасці з'яўляецца навізна і інфарматыўнасць артыкула. Калі па рэкамендацыі рэцэнзента артыкул вяртаецца аўтару на дапрацоўку, то дапрацаваны рукапіс зноў разглядаецца рэдкалегіяй і датай паступлення лічыцца той дзень, у які рэдакцыя атрымала яго канчатковы варыянт.

Аўтар артыкула нясе адказнасць за накіраванне ў рэдакцыю матэрыялаў, якія былі раней апублікаваны ў друку альбо прыняты да друку іншымі выданнямі.

Рэдакцыйная калегія не спаганяе з аўтараў плату за друкаванне артыкулаў і іншых матэрыялаў.

Рэдакцыйная калегія дае магчымасць першачарговага друкавання артыкулаў асобам, якія з'яўляюцца аспірантамі, дактарантамі і суіскальнікамі навуковай ступені ў год завяршэння навучання, што павінна быць адлюстравана ў рэцэнзіі.

УВАГА!

1. Электронны носьбіт, на якім у рэдакцыю падаецца тэкст артыкула, не павінен утрымліваць любых пабочных файлаў, што не маюць дачынення да прадстаўляемых у рэдакцыю матэрыялаў.

2. Пры невыкананні ўказаных патрабаванняў матэрыялы да публікацыі могуць не прымацца.

Навуковае выданне

ГІСТАРЫЧНА-АРХЕАЛАГІЧНЫ ЗБОРНІК

Выпуск 29

Рэдактары *М. І. Рэменіца, І. А. Старасціна*

Мастацкі рэдактар *В. А. Жахавец*

Тэхнічны рэдактар *В. А. Тоўстая*

Камп'ютарная вёрстка *М. Э. Малярэвіч*

Падпісана да друку 10.10.2014. Фармат 60×84^{1/8}. Папера афсетная. Друк лічбавы.
Ум. друк. арк. 41,2 + 0,47 вкл. Ул.-выд. арк. 41,5. Тыраж 150 экз. Заказ 172.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом “Беларуская навука”».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў №1/18 ад 02.08.2013.

Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.

Калектыў Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Археалагічная навукова-музейная экспазіцыя Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Удзельнікі Міжнароднай летняй школы «Цэнтральная і Усходняя Еўропа ў Першай сусветнай вайне: погляд з Беларусі», арганізаванай Інстытутам гісторыі сумесна з Германскай службай акадэмічных абменаў (DAAD), жнівень 2012 г.

Інстытут гісторыі па выніках працы за 2012 г. быў занесены на Дошку гонару НАН Беларусі

Удзельнікі навукова-практычнага семінара «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці», арганізаванага Інстытутам гісторыі сумесна з РГА «Белая Русь», 26.03.2013 г.

Знаёмства намесніка Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь А. А. Тозіка з археалагічнай выставай Інстытута гісторыі НАН Беларусі, 06.06.2013 г.

Наведванне Старшынёй Прэзідыума НАН Беларусі акадэмікам У. Р. Гусаковым выратавальных археалагічных раскопак Інстытута гісторыі ў Мінскім раёне, 27.06.2014 г.